

साहित्यदर्पणम् ।

श्रीविश्वनाथकविराजकृतम् । १/2849
10/05/85

श्रीरामचरणतर्कवागीशकृतव्याख्यामवलम्ब्य

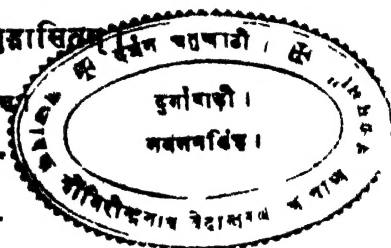
वि, ए, उपाधिवारिणा पण्डितकुलपतिना

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया व्याख्यया समुद्भासितम्

तेनैव संस्कृतं प्रकाशितम्

चतुर्थं संस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम् ।

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इ. १८८५ ।

Copy right Reserved.

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,
PANDIT JIBNDA VIDYASAGARA B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थनामानि ।

अनर्घराघवः, आग्नेयपुराणं, आर्याविलासः, उदयनचरितं, उदात्तराघवः, कनकावतीमाधवः, कन्दर्पकेलिः, कर्णपराक्रमः, कर्पूरमञ्जरी, कादम्बरी, कामदत्ता, कुन्दमाला, कुम्भः, कुमारसम्भवः, कुवलयार्धचरितं, कुसुमशेखरविजयः, कृत्य-
रावणः, कीलरैवतकं, क्रीडारसातलं, गृहहृत्तवाटिका, चण्ड-
कौशिकः, चन्द्रकला, हलितरामः, जानकीराघवं, त्रिपुरदाहः, देवीमहादेवं, देशराजचरितं, धूर्त्तचरितं, नटकमेलकं, नर्म-
वती, नागानन्दः, नैषधचरितं, पञ्चतन्त्रं, पुष्पभूषितं, पुष्प-
माला, प्रभावतीपरिणयः, प्रशस्तिरत्नावली, बालरामायणम्, बालचरितं, विन्दुमती, विरुटमणिमाला, भाषार्णवः, भरत-
शास्त्रं, भिच्छाटनं, महाभारतं मायाकापालिकं, मालती-
माधवं, मालविकाग्निमित्रं, मुक्तावली, मुद्राराक्षसं, मेनका-
हितं, मेघदूतं, ययातिविजयः, यादवोदयः, रघुवंशः, रङ्गदत्तं, रत्नावली, राघवविलासः, राघवानन्दः, राघवाभ्युदयः, राम-
चरितं, रामायणं, रामाभिनन्दः, रामाभ्युदयः, रैवतमदनिका, लीलामधुकरः, बालिबधः, विक्रमोर्वशी, विष्णुपुराणं, विलास-
वती, वीरचरितं, वेणीमंहारः, शर्मिष्ठायायातिः, शाकुन्तलं, शारौरकमीमांसाभाष्यव्याख्यानं, शिशुपालबधः, शृङ्गार-
तिलकं, समुद्रमथनं, सेतुबन्धः, हयग्रीवबधः, हर्षचरितम् ।

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थकृद्नामानि ।

अभिनगुप्तपादाः, अभिहितान्वयवादी, उदयनाचार्यः, कालिदासः, चण्डीदासः, चन्द्रशेखरः, चाणक्यः, दण्डी, धर्मदत्तः, नारायणः, धनिकारः, पुरुषोत्तमः, भर्तृहरिः भोजः, महिमभट्टः, मुनिः, मुनीन्द्रः, राघवानन्दः, रुद्रटः, वक्रोक्ति-
जीवितकारः, वाचस्पतिमिश्रः, वामनः व्यक्तिविवेककारः, श्रीमल्लोचनकारः, श्रीव्रियजरत्नमीमांसकः ।

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

	अ	
अद्वयत्वम् ...	६	५१८
अतद्गणः, अलं ...	१०	७४७
अतिशयोक्तिलक्षणतद्भिदाः ...	१०	६८७-६८८
अधिकं, अलं ...	१०	७२३
अधीरालक्षणं ...	३	१०६
अनुकूलं, अलं ...	१०	७१३
अनुकूलनायकः ...	३	७३
अनुप्रासः, अलं ...	१०	६३३
अनुभावाः ...	३	१६२
अनुमानं, अलं ...	१०	७११
अनुद्देशः, अलं ...	१०	७३२
अन्तःपुरसङ्घायाः ...	३	८१
अन्त्यानुप्रासः, अलं ...	१०	६३७
अन्योन्यं, अलं ...	१०	७२४
अपकृतिः, अलं ...	१०	६८७ ६८८
अप्रस्तुतप्रशंसामिदाः ...	१०	७०६
अभिधामूला व्यञ्जना ...	२	१६
अभिधावृत्तिकथनं ...	२	१२
अभिनयलक्षणविभागौ ...	६	२७४
अभिसारस्थानकथनं ...	३	११७
अभिसारिकालक्षणं ...	३	११५
अर्थचिन्तनसङ्घायाः ...	३	८०
अर्थगतदोषाः ...	७	५७६
अर्थतैविल्यकथनं ...	२	११

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

अर्थप्रकृतिलक्षणतद्भेदाः ...	६	३१७—३२३
अर्थान्तरन्यासतद्भेदाः, अर्थ...	१०	७०८
अर्थोपपत्तिः, अर्थ...	१०	७३७
अर्थोपपत्तिप्रकारतत्त्वज्ञानानि	६	३०८—३१२
अलङ्कारस्वरूपकथनं ...	१०	६३१
अवस्थाभिः सन्धिनामका इतिहासस्य पञ्च		
भागभागाः ...	६	३३०—३३७
असङ्गतिः, अर्थ...	१०	७१८

आ

आद्योपपत्तिदो, अर्थ...	१०	७१४
आधिकारिकप्रासङ्गिकी नाट्यवस्तुभेदी	६	२८५
आमुखलक्षणतद्भेदतत्त्वज्ञानानि	६	२८७—२८३
आरम्भटीभेदास्तत्त्वज्ञानानि च	६	४२०—४२३
आरम्भो व्यञ्जना तद्भेदकथनञ्च	२	२७—२८
आलम्बनविभावाः ...	३	६३

इ

ईदामगलक्षणं ...	६	५१८
-----------------	---	-----

उ

उत्कर्षः, अर्थ...	१०	७३१
उत्प्रेक्षास्वरूपतद्भेदाः, अर्थ...	१०	६८६—६८२
उदात्तं, अर्थ...	१०	७५२
उद्दीपनविभावाः ...	३	१६०
उपमातद्भेदाः, अर्थ...	१०	६४२—६६७
उपपत्तिप्रकारः, [दृश्यकाव्य]	६	२७६
उपादानलक्षणं ...	२	१४
उल्लास्यलक्षणं ...	६	५४५
उल्लेखः, अर्थ...	१०	६८२

ए

एकरसगतस्याविभावस्य रसान्तरे		
सञ्चारिलक्षणं ...	३	२०४

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसंख्या ।	कारिकासंख्या ।
एकावली, अलं	... १०	७२०
	ओ	
ओनगुणः	... ८	६०८
	ओ	
ओदाय्यं, नायिकालङ्कारः	... २	१२४
	क	
कन्यकालक्षणं	... २	११०
कन्यादीनां रसत्वसंस्थापनं	... २	३४
कलहान्तरितालक्षणं	... २	११७
कान्तिः, नायिकालङ्कारः	... २	१३०
कारणमाच्छा, अलङ्कारः	... १०	७२८
काव्यलक्षणं, उपरूपकभेदः	... ६	५४६
काव्यनिगुणादिस्वरूपं	... १	५
काव्यनिष्ठदीपस्वरूपं	... १	४
काव्यफलानि	... १	२
काव्यभेदौ तत्प्रकारभेदाश्च,	... ४	२५०—२६६
काव्यलिङ्गं, अलं	... १०	७१०
काव्यस्वरूपं	... १	२
किलकिञ्चित्, नायिकालङ्कारः	... २	१४०
कुट्टमितं, नायिकालङ्कारः	... २	१४२
कुतूहलं, नायिकालङ्कारः	... २	१५०
कुलजावेश्याप्रेषाणामभिसारावस्थाकथनं	... २	११६
कलिः, नायिकालङ्कारः	... २	१५२
कौशिकीवृत्तिसदृक्कानि च	... ६	४११—४१५
	ख	
खण्डितालक्षणं	... २	११४
	ग	
गद्यस्वरूपतदभेदतल्लक्षणानि	... ६	५६६—५७१
गर्भाङ्कः	... ६	२७८
गर्भाङ्कभेदस्तल्लक्षणानि च	... ६	२६५—२७७
गाभीर्यलक्षणं	... २	८२

प्रकरणम् परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

गुणभेदाः	...	८	६०५
गुणलक्षणं	...	८	६०४
गोष्ठौखरूपं	...	६	५४१
च			
चकितं, नायिकालङ्कारः	...	३	१५२
चित्रं, अलं	...	१०	६४५
छ			
छेकातुप्रासः	...	१०	६३४
ड			
डिमलक्षणं	...	६	५१७
त			
तद्वृणः, अलं	...	१०	७४६
तपनं, नायिकालङ्कारः	...	३	१४७
तुल्ययोगिता, अलं	...	१०	६८५
तुल्यलक्षणा, अलं	...	१०	७४४
संकीर्णलितौदाय्यलक्षणानि	...	३	८५
गोटकरूपं	...	६	५४०
द			
दक्षिणनायकः	...	३	७१
दण्डसहायाः	...	३	८२
देशभेदैः सामान्यस्त्रीभेदाः [१६]	...	३	११२
दोषकं, अलं	...	१०	६८६
दोषिः, नायिकालङ्कारः	...	३	१३१
दुर्मल्लिकालक्षणं	...	६	५५३
दूतदूतीलक्षणविभागौ	...	३	८६
दूतौगुणाः	...	३	१५८
दूतीनिरूपणं	...	३	१५७
दृष्टान्तः, अलं	...	१०	६८८
दोषस्वरूपतदभेदाः	...	७	५०९—७५
दिप्रकारौभूतकाव्यस्य दृश्यव्यभेदेन पुनः			
प्रकारद्वयकथनं	...	६	१०९

प्रकरणम्

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या !

घ

धर्मसङ्घादावाः	...	३	८३
धीरप्रशान्तलक्षणं	...	३	६८
धीरललितलक्षणं	...	३	६८
धीराधीरलक्षणं	...	३	१०५
धीरोदात्तलक्षणं	...	३	६६
धीरोद्धतलक्षणं	...	३	६७
धृष्टनायकः	...	३	७२
धैर्यलक्षणं	...	३	६४—१३५

न

नाटककाव्यपूर्वरङ्गनाट्योपाठलक्षणादिः	...	६	२८०—८२
नाटककल्पप्रकारनिर्बन्धनं	...	६	२७७—२७८
नाटिकास्वरूपकथनं	...	६	५३८
नाट्यभाषाविभागः	...	६	४३२
नाट्यगानलक्षणं	...	६	४४३
नाट्यालङ्कारभेदास्तल्लक्षणानि च	...	६	४७१—५०३
नाट्यलक्षणानि	...	६	४३४—४७०
नाट्योक्तीनां निरूपणं	...	६	४२५—४१
नायकगणाः [८]	...	३	८८
नायकप्रथमभेदाः	...	३	६५
नायकभेदाः [४८]	...	३	७५
नायकलक्षणं	...	३	६४
नायिकाद्वैविध्यकथनं	...	३	८६
नायिकाभेदाः [३८४]	...	३	१२२
नायिकानामलङ्काराः	...	३	१२५
निदर्शना, च	...	१०	१८८
निर्वहणाङ्गभेदास्तल्लक्षणानि	...	६	३८१—४०५
निर्यालङ्कारः	...	१०	६८५
निरुपार्थद्वैतलक्षणं	...	६	८७

प

पताकास्थानलक्षणतदभेदाः	...	६	१८८—१०४
------------------------	-----	---	---------

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

पदलक्षणं	...	२	८
पद्यमयकाव्यनिबन्धाः	...	६	५५८—५६५
परस्त्रीभेदी	...	३	१०८
परिकरः, अलं	...	१०	७०४
परिणामलक्षणं तद्भेदी च	...	६	७७८
परिहासः, अलं	...	१०	४७३
परिसंख्या, अलं	...	१०	७२५
परोदा	...	३	१०८
पर्यायः, अलं	...	१०	७३३
पर्यायोक्तं, अलं	...	१०	७०८
पीठमर्दनामा नायकसहायः	...	३	७६८
पीठमर्दादीनामुत्तमत्वकथनं	...	३	४
पुनरुक्त्यवदाभासलक्षणं	...	१०	६३२
प्रकल्पनामकटशृङ्खललक्षणभेदाः	...	६	५११—५१२
प्रकरणिकालक्षणं	...	६	५५४
प्रगल्भाधीरोलक्षणं, अलं	...	३	१०४
प्रगल्भालक्षणं	...	३	१०१
प्रतिनायकः	...	३	१५८
प्रतिमुखाङ्गानि, तद्भेदास्तल्लक्षणानि च	...	६	३५१—३६४
प्रतिवस्तूपमा, अलं	...	१०	६८७
प्रतीपः, अलं	...	१०	७४१—७४२
प्रसादगुणः	...	८	६११
प्रहसनं, तन्नियमाश्च	...	६	५३३—५३८
प्रहलिकाया अलङ्कारत्वनिराकरणं	...	१०	६४६
प्रस्थानं, उपरूपकाख्यदृश्यकाव्यं	...	६	५४४
प्रागल्भ्यं, नायिकालङ्कारः	...	३	१३३
प्रेङ्खणं, उपरूपकभेदः	...	६	५४७
प्रोषितभर्तृकालक्षणं	...	३	११८

फ

फलार्थारथकार्थ्यावस्थाभेदतद्गतलक्षणानि च ६

३२४—३३८

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

भ

भाषलक्षणकथनं	...	६	५१३
भाषिकालक्षणं	...	६	५५६
भारतीवृत्तिः	...	६	९८५
भावः, नायिकालङ्कारः	...	३	१२६
भाविकं, अलं	...	१०	७५१
भाषासमः, अलं	...	१०	६४२
भावितमान्, अलं	...	१०	६८१

म

भदः, नायिकालङ्कारः	...	३	१४५
मध्याधोरादीनां लक्षणं	...	३	१०३
मध्याप्रगल्भाभेदान्तराणि	...	३	१०२
मध्यालक्षणं	...	३	१००
महानाटकलक्षणं	...	६	५१०
मालादीपकं, अलं	...	१०	७२८
महावाक्यं	...	२	७
माधुर्यलक्षणं	...	३	८२—१३२
माधुर्यं, गुणभेदः	...	८	६०६
मितार्थसन्देहहारकौ दूतौ	...	३	८८
मुग्धालक्षणं	...	३	१५४
मुग्धाकन्यकयोरनुरागेज्जितानि	...	३	८८
मोहायितं, नायिकालङ्कारः	...	३	१४१
मौग्धं, नायिकालङ्कारः	...	३	१४८

य

यमकलक्षणं	...	१०	[६४०]
-----------	-----	----	-------

र

रसगतदीर्घाः	...	७	५७७
रसनिर्वचनं	...	३	३२
रसकावाभासौ	...	३	२४७
रसभेदतल्लक्षणतदवान्तरभेदाः सीद्धान्तराः	३		२०८—२३८
रसस्य स्वरूपकालाख्यलसिद्धिः	३		६०

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

रसस्यानुकटं गतत्वनिरासः	...	१	४८
रसस्यालौकिकत्वसङ्कटयसंवेदकत्वकथनं	...	१	५६
रसस्वरूपतदास्वादप्रकारौ	...	१	३३
रसानां परस्परविरोधः	...	१	४२
रसास्वादे विभावादीनामेकाकारता	...	३	६४
रसोद्बोधे विभावादीनां कारणत्वकथनं	...	१	४५
रासकलचयं	...	६	५४८
रूपकनामदृश्यकाव्यभेदाः	...	६	२१५
रूपकालङ्कारस्वरूपभेदलक्षणानि	...	१०	६६८—६७८

ल

लक्षणभेदाः	...	२	२१
लक्षणलक्षणा	...	२	१५
लक्षणाश्रया व्यञ्जना	...	२	२६
लक्षणावृत्तिकथनं	...	२	१२
लक्षणा सारोपायवसाना	...	२	१७
ललितं, नायिकालङ्कारः	...	१	१४४
लाटानुप्रासः, अलं	...	१०	६२८
लास्याङ्गभेदास्तत्तल्लक्षणानि च	...	६	५०४—५०८
लीला, नायिकालङ्कारः	...	१	१४६

व

वक्रोक्तिः, अलं	...	१०	६४१
वत्सलरसः	...	१	२४१
वाक्यस्वरूपं	...	२	६
वासकसञ्ज्ञालक्षणं	...	१	१२०
विकल्पालङ्कारः	...	१०	७३८
विकृतं, नायकालं	...	१	१४६
विशेषः	...	१	१४८
विचित्रं, अलं	...	१०	७२२
विच्छिन्निः, नायकालं	...	१	१२८
विटलक्षणम्	...	१	७८
विटविटवक्रयोर्मध्यता	...	१	८५

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

विदूषकलक्षणं	...	१	७८
विध्याभासः	...	१०	७१५
विनीतिः, अलं	...	१०	७०९
विप्रख्यानलक्षणं	...	१	११८
विभावकचनं तद्भेदौ च	...	१	६१—६९
विभावना तद्भेदौ च, अलं	...	१०	७१६
विषमः, नायिकालं	...	१	१४३
विमर्षाङ्गभेदास्तत्तल्लक्षणानि च	...	६	३०८—३२०
विरहोत्पत्तिताल्लक्षणं	...	१	१२१
विरोधाख्यारः सभेदः	...	१०	७१८
विलासलक्षणं	...	१	८१—१३७
विलासिकालक्षणं	...	६	५५२
विखोकाः, नायिकालं	...	१	१३८
विशेषस्तद्भेदाश्च, अलं	...	१०	७२५
विश्वोक्तिः, अलं	...	१०	७१७
विषमः, अलं	...	१०	७२०
वीथीलक्षणं	...	६	२८६
वीथ्यङ्गभेदास्तत्तल्लक्षणानि च	...	६	५२१—५३२
वृत्त्यनुप्रासः, अलं	...	१०	६१५
वृत्तवसतिनियोगाश्च	...	६	४१०
व्यञ्जनाद्वैविध्यकचनं	...	२	२४
व्यञ्जनावृत्तिः	...	२	२३
व्यञ्जनस्थानीया तात्पर्याख्या वृत्तिः	...	२	११
व्यञ्जनास्त्रीकारः	...	५	२६०—२७१
व्यतिरेकस्तद्भेदाश्च, अलं	...	१०	७००
व्यभिचारिभावलक्षणभेदानामानि	...	१	१६८—१०२
व्याघातः, अलं	...	१०	७२६—२७
व्याप्तीतिः, अलं	...	१०	७४८
व्यानस्तुतिश्च सभेदौ, अलं	...	१०	७०७
व्यायोगलक्षणं	...	६	५१४

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

अ

अठनायकः	...	२	७४
अव्ययव्यञ्जनयोः परस्परं सङ्कायसङ्घ-			
कारकभावकथनं	...	२	२८
अल्पकलक्षणं	...	६	५५१
अङ्कारसङ्कायाः	...	२	७७
अभिप्रायकथनं	...	२	८०—१०८
अव्ययव्यभिदौ	...	६	५५७
अभिहितम् उपरूपकभेदः	...	६	५५०
अनुप्रासः	...	१०	६२६
अभिप्रायकभेदाः	...	१०	६४३—६४४
अभिप्रायकारः	...	१०	७०५

स

संलक्ष्यकम् उपरूपकभेदः	...	६	५४८
संलक्षितः, अलं	...	१०	७५६
सकलनायिका नाम नुरागेति बानि	...	२	१५५
सङ्कलनरूपं	...	६	५४२
समं, अलं	...	१०	७२१
समवकारलक्षणं	...	६	५१५
समाधिः, अलं	...	१०	७४०
समुच्चयालङ्कारः	...	१०	७२८
सङ्कीर्तिः, अलं	...	१०	७०१
सम्यग्ज्ञानं सुखगतानि तल्लक्षणानि च	...	६	३२८—३५०
सात्वतीति तल्लक्षणानि च	...	६	४१६—४१८
सात्विकभावास्तल्लक्षणानि	...	२	१६६—१६७
समासोक्तिः, अलं	...	१०	७०३
सारः, अलं	...	१०	७३१
सङ्करः, अलं	...	१०	७५७
सङ्केतगुणलक्षणं	...	२	१२
सामान्या वा साधारणी स्त्रील० तदभेदौ च	...	२	१११
सामान्यालङ्कारः	...	१०	७४५

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसंख्या । कारिकासंख्या ।

सूत्रालङ्कारः	...	१०	७४८
स्याधिभावलक्षणभेदतत्त्वज्ञानानि	...	३	२०५—२०७
कारणाङ्गहारः	...	१०	६६८
स्वभावोक्तिः, अलं	...	१०	७५०
स्वस्त्रियस्त्रैविध्यव्यवर्धनं	...	३	८८
स्वस्त्रीलक्षणं	...	३	८७
स्वस्त्रीभेदाः [१३]	...	३	१०८
स्वाधीनभर्तृकालक्षणं	...	३	११३

ह

हस्तीश्वलक्षणं	...	६	५५५
हसितं, नायिकालं	...	३	१५१
हासः, नायिकालं	...	३	१२७
हिला, नायिकालं	...	३	१२८

परिच्छेदः

कारिकासंख्या

१ प्रथमः काव्यस्वरूपनिरूपणं	१—५ का०
२ द्वितीयः वाक्यस्वरूपनिरूपणं	६—३२ का०
३ तृतीयः रसभावादिनिरूपणं	३३—२४८ का०
४ चतुर्थः ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गाव्यकाव्यभेद- निरूपणं	२५०—२६६ का०
५ पञ्चमः व्यञ्जनाव्यापारस्थापनं	२६७—२७१ का०
६ षष्ठः दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणं	२७२—५७१ का०
७ सप्तमः दोषनिरूपणं	५७२—६०३ का०
८ अष्टमः गुणविवेचनं	६०४—६२३ का०
९ नवमः रीतिविवेचनं	६२४—६३० का०
१० दशमः अलङ्कारनिरूपणं	६३१—७५७ का०

साहित्यद्वयम् ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अवतरणिका ।

यन्यारम्भे 'निर्विघ्नेन प्रारम्भितपरिसमाप्तिकामो वाङ्-
मयाधिकृततया वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते (क) ।

(क) प्रथम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दप्रसन्ना ।

साहित्यद्वयव्याख्या विमलाख्या विरच्यते ।

अथ प्रथमकारिकायां सरस्वत्याराधनेन स्मार्थनिर्वाहप्रयुक्तिपरता, प्रकट-
यितुमवतरणिकां यन्यकदाचष्टे यन्यारम्भ इति । यन्यस्य महावाक्यविशेषस्य
आरम्भे आरम्भप्राकाशे आद्यकृतिकपस्य आरम्भस्य मङ्गलाचरणाधिकरणत्ववाचा-
दियं खण्डना तत्प्रयोजनस्य मङ्गलाचरन्मार्थारव्यवहितत्वबोधः । केचित् तु आरम्भे
भाविनि सतीत्यर्थः इत्याहुः तन्न तथा सति आरम्भप्राकाश इति पदादिव आरम्भे
भाविनि सतीत्यस्यादारम्भप्रागभावसमानकाशोनत्वस्यैव बोधः न तु सदाचार-
परम्परापरिप्राप्तस्य आरम्भाव्यवहितप्राकाशोनत्वस्य, न च काशान्तरीयमङ्गला-
चरणस्यापि चट्टद्वारा प्रकृतोपयोगित्वायोगित्वयोरव्यवहितत्वबोधाऽकिञ्चित्कर
इति वाच्यं तस्य प्राशस्त्येनात्यन्तोपयोगित्वकल्पनात् । निर्विघ्नेन प्रतिबन्धको-
भूतदुरदृष्टाभावद्वारा प्रारम्भितस्य चिकीर्षाविषयस्य परिसमाप्तिः अरमवर्णपर्यन्ता-
नुष्ठानं तत्कामो यन्यकृदिति शेषः । वाङ्मयानि चट्टद्वयविद्याः साम्मुख्यमा-
कामशास्त्रादीनि च तदधिकृततया तदध्यवसता वाग्देवतायाः सरस्वत्याः
वाङ्मुख्यम् आराधनेन स्मार्थधाधनानुसृत्यत्वमाधत्ते करोति । अथ प्रथमपुन-

मङ्गलाचरणम् ।

शरदिन्दुसुन्दररुचिश्चेतसि सा मे गिरां देवौ ।

अपहृत्य तमः सन्ततमर्थानखिलान् प्रकाशयतु १ (ख)

वाभिधानं रामः स्वयं याचते जीवत्यहो रावण इत्यादिवत् काव्यनिकं भेद-
मुररीकृत्य, अन्यथा अस्वत्कर्तृत्वेन सत्तमपुरुष एव स्यात् । न च इतिकारकारिका-
कारयोर्वीक्ष्यो भेद इति वाच्यं रसस्वरूपं निरूपयिष्याम इति प्रतिज्ञातुं इति-
कारस्य कारिकाया रसनिरूपणमसङ्गतं स्यात् ।

(ख) शरदिन्द्विति । सा वेदानमप्रविद्धा सह एन विष्णुना वर्तमाना
वा (अकारो विष्णुर्वाद्दृष्ट इत्येकाचरकोषात्) गिरां देवौ सरस्वती मम चेतसि
वर्तमाना सती तमोऽज्ञानमपहृत्य विनाश्य अखिलान् सर्वान् अर्थान् वाच्य-
वस्तुताम्यर्थव्यञ्जकान् सन्ततं यदा यदा अर्थज्ञानमुपयुक्तं तदैव प्रकाशयतु
प्रकटीकरोतु । यदा सन्ततमिति तम इत्यस्य विशेषणं निर्विडमिति तदर्थः ।
सा कीदृशी ? शरदिन्दोरिव सुन्दरो अतिविशदा रुचिर्दीप्तियस्याः सा तथा ।
शरदिन्दुरपि तमः ध्यानं विनाश्य अर्थान् वस्तूनि प्रकाशयतीत्युपमा । वाक्-
साधिकृतत्वव्याख्यापनाय गिरां देवीत्यनेन सरस्वत्या उपन्यासः । अथवा देवी
दुर्गा मम गिरामर्थान् चेतसि व्युत्पित्पूनां हृदि प्रकाशयतु । सा कीदृशी ?
शरदिन्दुसुन्दरः शिवः तत्र रुचिरभिलाषो यस्याः सा तथा अन्यत् समानम् ।
एतत्पक्षे वाङ्मयाधिकृतयेति कर्तृविशेषणम् । वाङ्मयाधिकृतः सम्यक्कदिति
तदर्थः । अवाग्देवताया इति गोपनीयदेवताया इत्यर्थः इष्टदेवताया गोप-
नीयत्वमागमे सुप्रसिद्धम् । अत्र सेत्यनेन सरस्वत्याः अथर्वं चेतसि वर्तमानेत्य-
नेन मननं ध्यानञ्च लभ्यते इति त्रिविधं सरस्वत्याराधनमत्रोक्तं तस्य विज्ञा-
भावद्वारा प्रारिक्षितपरिस्समाप्तिरेव फलं न तु विज्ञप्तं यथा निष्पापस्य ब्रह्म-
लोकोऽपिरेव स्वर्गोपासनस्य फलं न तु पापव्यपूषकब्रह्मलोकोऽपिरेव । तदुक्तं,
स्वर्गोपासते ये तु नित्यं संसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोका-
मनामवमिति । यदा निर्विघ्नेन इति विज्ञाभावकारित्वर्थम् । अभावश्च यथा-
यथमन्यन्ताभावो 'अस्य यथा' अत्यन्ताभावपक्षे अन्यव्यतिरेकातुविधायित्वरूपं
अन्यत्वमादाय व्यापारत्वनिर्वाहः एतन्मते सर्वत्रैव विज्ञिप्तफलवत्त्वमित्यर्थस्यैव
इति, सर्वे समसङ्गम् ।

अस्य अन्यस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्व-
मिति (ग) ।

काव्यफलान्याह ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥२॥ (घ)

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न
रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्र-
तीतेव (ङ) । उक्तञ्च—

(ग) प्रवृत्त्यङ्गं प्रयोजनवत्त्वं दर्शयति अस्मिन् प्रकृत्यमाश्लेष्यर्थः । काव्याङ्ग-
तया काव्यफलसाधनेऽपधानकारणतया काव्यफलैरेति धान्वेन जनयान् इतिवद्
अभेदे' इतीवा काव्यफलाभिन्नफलवत्त्वमित्यर्थः । यथा दर्शयौर्मासाङ्गानां
प्रजाजादौनां दर्शयौर्मासफलेनैव फलवत्त्व तथाव्यापीति भावः । ननु प्रजा-
जादौनामङ्गापूर्वजननद्वारा परमापूर्वे प्रत्युपकारः सम्भवतीति तत्र तद्यास्तु प्रकृते
तु ब्राह्मणस्य काव्यगुणदोषादिज्ञापनोपयोगत्वेन चतुर्वर्गे प्रत्युपकारासम्भवात् कथं
तत्साधनत्वमिति चेन्न काव्यं हि स्वरूपं न कारणं किन्तु कृतिश्रमन्यतरविषय-
तया इति अत्रास्योपकारः सम्भवतीति न कापि विवर्तिपत्तिः । ननु अस्य चतु-
र्वर्गातिरिक्तकाव्यगुणादिज्ञानरूपफलसत्त्वात् कथमेवकारार्थान्वय इति चेन्न कल-
वत्त्वमित्यत्र वतीः प्रवृत्त्यादेत्वेनीत्कष्टफलपरत्वात् । एवञ्च चतुर्वर्गफलसाधनत्व-
ज्ञापनेन अत्र लोकाणां सामिनिवेशप्रवृत्तिर्भवत्यतीति भावः ।

(घ) काव्यफलप्रदर्शनपुरःसरं काव्यस्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते चतुर्वर्गेति ।
चतुर्वर्गे धर्माधकाममोक्षा एव फलं सुखाद अनावासात् अल्पधियां सुकुमार-
मतीनाम् आपना परिणतबुद्धीनाञ्च एवकारेण वेदशास्त्रव्यवच्छेदः यत इति
काव्यादित्यस्य विशेषणम् । एवञ्च प्राचीनसम्यक्तं नीरसकाव्यं चतुर्वर्गसाधनत्वात्
न निरुपयोगमिति फलितम् । तेन आशासं विना चतुर्वर्गसाधनत्वेन तस्य काव्यस्य
स्वरूपमिति खम् असाधारणं रूपम् इतरव्यावर्तकी धर्मः लक्षणमित्यर्थः निरु-
प्यते ज्ञायते ।

(ङ) काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वमुपपादयति चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हीति । रामा-
दिवत् रामादिनेव चतुर्वर्गकामेन पित्राज्ञापरिपालनादौ प्रवर्तितव्यं न राव-

“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्त्तिं प्रीतिश्च साधुकाव्यनिषेवणमिति” । (च)

किञ्च । काव्यात् धर्मप्राप्तिर्भगवन्मारायणचरणारविन्दस्त-
बादिना । “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गं लोके च
कामधुग् भवति” इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थ-
प्राप्तिश्च प्रत्यक्षमिहा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारेव । मोक्षप्राप्ति-
श्चैतज्जन्यधर्मफलानुमन्धानात् । मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्-
पत्त्याधायकत्वाच्च (छ) । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो

वादिर्वदिति राववादिनेव वरदारद्वरादौ न प्रनर्तितव्यम् इत्यर्थः । कृत्यं
विहितं कर्म चकृत्यं निविष्टं कर्म तयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ यत्रविशेषी तयोरुपदेश-
साध्यजनकज्ञानं च एव द्वारं व्यापारः तेन । तथाहि काव्यात् विहितकर्मणि
कर्तव्यताज्ञानं तत्तत्तत्र प्रवृत्तिः तदनुष्ठानं ततो धर्मः तस्मादर्थकामौ धर्मादर्थश्च
कामयेत्यादिकरणात् । विहितकर्मफलत्वात् निविष्टानुष्ठानाद्यापवर्गः । मुक्तः
कर्मफलत्वात् ज्ञानिसांप्रीति भेदिकीमिति अरणात् व्यापारी व्यापारिणी
नामवाचित्तिरिति न्यायेन काव्यस्य धर्माद्विजनकत्वमिति भावः ।

(च) अत्र प्राचीनसंवादमाह उक्तमिति । धर्माधकाममोक्षेषु तदुपायेषु
वैचक्षण्यं विविटज्ञानं कलासु कृत्वनीतादिचतुःषट्प्रकारासु साधुकाव्यस्य निवे-
दयत् करणं ज्ञानञ्च ।

(छ) ननु काव्यं कर्तव्यत्वाकर्तव्यज्ञानद्वारा कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रति
कारणमाकां धर्मादिं प्रति तु चन्वावासिद्धमिवेत्यत्र वाह किञ्चेति काव्यादिति
प्रतिपत्त्यनुपपत्त्येवान्वेति । स्वर्गो गुणज्ञापनम् वादिना विष्णुजन्मादिज्ञापनं तद-
द्वारेत्यर्थः एवञ्च काव्यान्तरमफलमत आह एक इति एकोऽपीत्यर्थः । सुप्रयुक्तः
रसवत्तया रचितः सम्यक् तादृष्येण ज्ञातः अत्र वाक्यो बोद्धव्यः इत्यादि-
वाक्येभ्यः । सप्तकाव्यकृतिप्रमाण्यतरस्य धर्ममाचनत्वं श्रीतमिति भावः । प्रत्यक्ष-
विद्वेति धनिकावादिना कवीनां धनप्राप्तिर्लोकप्रसिद्धैवेत्यर्थः । कामप्राप्तिश्चेति
काव्येति इति कामो विषयभोजः तस्य प्राप्तिः । धर्मादर्थस्ततः कामः कामात्
सुखचसुखतरिति अरणात् । एतज्जन्वेति काव्यजन्वेत्यर्थः । धर्मज्ञानगुणत्वात्
द्वेव तद्विनीत्यतिसकबोर्यकाममोक्षसिद्ध्यापनैव नास्तीति तयोरेनुपादानम् ।

भीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्द-
सन्दोहजनकतयः सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्या-
देव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः ससु वेदशास्त्रेषु काव्येषु
किमिति यन्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् । कटुकौषधीपश-
मनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः
सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात् ? किञ्च (ज) । काव्य-
स्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेऽप्युक्तम् ।

“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

यदा धर्मप्रधानं फलं तेन अर्थकामयोरपि संयुक्तः अननुसन्धानादपारमार्थिकत्वेन
साध्यत्वानिर्द्धारणात् । मोक्षोपयोगिवाक्यमुपनिषदादि तत्र व्युत्पत्त्याधायकत्वात्
दृढगुरुरज्ञानजनकत्वात् ।

(ज) ननु काव्यादुपनिषदादिव्युत्पत्तिस्तत्सदृशानुष्ठानं ततो मोक्षप्राप्तिरित्य-
न्यथासिद्धतादवश्यमेवेति चेत् सत्यम् उपनिषदादिज्ञानादपि मोक्षप्राप्तिरित्यभि-
प्रायेणास्योत्थापनम् । काव्यादेवेति एवकारव्यवच्छेदं दर्शयति चतुर्वर्गेति वेदाः
ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः शास्त्राणि मोक्षादौनि । दुःखादेवेति सुखव्यव-
च्छेदः । परिणतबुद्धीनां वेदादिभ्यो धर्मप्राप्तिः सुखान्न भवति । सुकुमार-
मतीनानु दुःखार्तापि न भवतीति भावः । परमानन्दसन्दोहः रसास्वादसुख-
परम्परा । अपिना परिणतबुद्धिसमुच्चयः । तथाच रसास्वादनाथेमपि प्रवर्त-
मानस्य कृत्याकृत्यापदेशपर्यवसन्नं सुखाद्यं चतुर्वर्गमपि जनयतीति भावः । ननु
चतुर्वर्गाथे प्रचारात् वेदादीनगदृश्यं किमित्यनाप्तवाक्ये काव्ये प्रवर्तमानमित्यभि-
प्रायेण शङ्कते नन्विति । तर्हि काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वस्योक्तादे प्रयत्नचतुर्वर्गाथे-
सुद्यमः । काव्यात् तावत् रसास्वादी दुःखं विना धर्मादिप्राप्तिश्च भवति वेदादि-
भ्यस्तु दुःखेनैव धर्मादिप्राप्तिरेवेति वेदाद्यपेक्षया काव्यादर इति सर्वे समीचीनम् ।
एवमेव लौकिकदृष्टान्तेन द्रष्टव्यं कटुकेति । कटुकेति तित्ताद्युपलक्षणं सित-
शर्करा चतुश्चतुर्गुणविकारविशेषः तथा उपशमनीयत्वे प्रतीकार्यत्वं । ततश्च
काव्यस्य अनाप्तवाक्यत्वेऽपि स्मृतिसदाचारवत् वेदानुमापकत्वेन प्रामाण्यमवगम्य-
मिति भावः । काव्यस्य सद्योक्तिसमुपादेशत्वमुपपाद्य वाचनिकं तदुपपादकमिति
किञ्चेति ।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति” ॥ (भ)

त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति च विष्णुपुराणे (अ) ।

“काव्यालापाश्च ये केचिद्वीतकान्यखिलानि च ।

शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मन इति” ॥ (ट)

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभि-
धेयश्च प्रदर्शितम् । (ठ)

तत् किं स्वरूपं तावत् काव्यमित्यपेक्षायां कश्चित् “तद-
दोषो शब्दार्थौ सगुणावनलङ्घ्यौ पुनः क्वापीति” एतच्चिन्त्यम्
(ड) । तथाहि यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वाङ्गीकारस्तदा—

(भ) नरत्वमिति । लोके जयति नरत्वं मानवजन्यं दुर्लभम् अङ्गीति-
लक्षणीभिमनयान्तं तस्याधिगमादिति भावः । तत्र नरत्वे विद्या शास्त्रज्ञानं
सुदुर्लभा अतिदुष्प्रापा । तत्र विद्यायामपि इत्यर्थः कवित्वं काव्यरसायनत्वं
दुर्लभं दुष्प्रापम् । यदि कोऽपि विद्वान् कथां वृत्तं एकं वी वा श्रीकौ रचयितुं
अङ्गीति किन्तु काव्यमयं प्रयत्नं नेत्याह शक्तिरिति । शक्तिः सामर्थ्ये काव्य-
कारणशानेषु इति भावः । सुदुर्लभा अतिदुरापेक्ष्यः । ततश्च बहुतरपृष्ठसापे-
क्षता काव्यशक्तीरति फलतम् ।

(अ) त्रिवर्गसाधनमिति । त्रयाणां वर्गः धर्मादिकामा इत्यर्थः तस्य
साधनं लाभीपाय इत्यर्थः नाट्यम् अभिनेयं नाटकादि इति चेति उक्तमिति
पूर्वेष्टान्वेति ।

(ट) पुनश्च काव्यस्वीपादेयत्वमात्रेण पुराणप्रामाण्यात् उदयति काव्यालापा
इति । ये केचित् काव्यालापाः सरसशब्दार्थव्याहाराः अखिलानि समयाश्च
वीतकानि सङ्गीतयः विद्यन्ते इति शेषः एते शब्दमूर्तिधरस्य वेदमयस्य महा-
त्मनः त्रिष्टोः नारायणस्य अंशाः स्वरूपावशेषा इत्यर्थः ।

(ठ) तेन हेतुना चतुर्वर्गफलसाधनत्वेनेति भावः । अभिधेयश्च अस्य गम्यस्य
चतुर्वर्गफलप्राप्त्यर्थत्वेन अभिहितं अकारात् प्रयोजनसम्बन्धावपीति भावः सम्बन्ध-
ज्ञात प्रयोजनभिधेययोः कार्यकारणभावरूप इति ।

(ड) तद्विति । तदोषो वक्ष्यमाणदोषवर्जितौ सगुणौ वक्ष्यमाणगुण-
जन्यौ क्वापि पुनः अनलङ्घ्यौ अलङ्कारयुक्ता वा अस्फुटाक्षरौ शब्दार्थौ

“न्यङ्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्ताप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

धिकं धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ?” ॥ (ठ)

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्वात्-
प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यताऽस्याङ्गीकृता' तस्मादव्यामिर्ल-

शब्दश्च अर्थश्च तौ अर्थविशिष्टशब्द इति भावः तत् काव्यमित्यर्थः । केचित्
शब्दार्थोभयपर्याप्तत्वं काव्यस्येत्याहुः तन्न, तथा सति शब्दमात्रप्रत्यक्षत्वे काव्यं
श्रयोभौति न प्रयुज्येत व्यासञ्जहनिधर्मस्य लौकिकप्रत्यक्षे स्वायत्तप्रत्यक्षस्य
कारणत्वात् । एतत् सञ्जहनिमिति यावत् चिन्त्यं विचार्यं दृश्यमिति यावत् ।

(ढ) न्यङ्कार इति । रावणोक्तिरियम् । मे मम यत् अरयः शत्रवः
वर्धन्ते इति शेषः अयमेव अरिमहाव एव न्यङ्कारः निकारः विलांकाधिपते-
र्विजितसर्वारेः शत्रुसङ्घावस्य अनादरातिशयप्रतिपादनाय न्यङ्कारत्वेन आरोपः ।
तन्नामि तेषु अरिषु मत्स्वपि अस्मी रासः तापसः तपस्विपुत्रस्य मम अरिरय-
मिति द्वितीयो न्यङ्कार इति शेषः । इषातिशयव्यापनाय रासस्य अदःशब्देन
निर्देशः न तु नास्मिति बोध्यम् । सोऽपि तथाविधोऽपि अत्रैव लङ्घयामास
न तु दूरे इति शेषः राक्षसकुलं निहन्ति न तु निभृतं कुत्रापि अवतिष्ठते नापि
हि त्वि राक्षसान् नाशयति येन अस्मा स्यादिति भावः । रावणः जीवति अहो
आयुष्यम् एतादृशपरिभवेऽपि रावणस्य जीवनमसम्भवमिति भावः । प्रबोधित-
वता प्रबुद्धेन बहिर बोधने इत्यस्य भौवादिकस्य रूपमिदम् । यदा प्रबोधितं
प्रबोधनमस्यास्तीति तथोक्तिर्नागवितेनेत्यर्थः कुम्भकर्णेन किम् ? न किमपि
कार्यं साधनमिति भावः । शक्रजितं यः शक्रं जितवान् तं मेघनादमित्यर्थः
धिकं धिक् इन्द्रजितापि न किमपि कार्यं साधितवान् इति पुनः पुनर्निन्दामि
इत्यर्थः । स्वर्ग एव ग्रामटिका सुद्रग्रामः अल्पार्थे ढोप्रत्ययः । तस्या विलुण्ठनेन
इषा उच्छूनैः बलदपितैः इत्यर्थः एभिः भुजैः बाहुभिः विंशत्या इति शेषः किम् ?
निष्प्रयोजना इमे बाहुव इत्यर्थः । आर्द्रलविक्रीडितं वृषं, सूर्यान्वैर्यदि मः
सजौ सततमाः आर्द्रलविक्रीडितमिति लक्षणात् ।

(च) विधेयाविमर्शेति । विधेयस्य साध्यस्य अविमर्शः अप्राधान्येन निर्देशः

क्षयदोषः । ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दृष्टो न पुनः सर्वोऽपीति चेत् ? तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयोजको यच्च ध्वनिः स उत्तमकाव्यत्वप्रयोजक इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाणं काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात् । न च किञ्चिदेवांशं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिदुष्टादयो दोषाः ? किं तर्हि सर्वमेव काव्यम् । तथाहि काव्यात्मभूतस्य रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते । अन्यथा नित्यदोषानित्यदोषत्वव्यवस्थापि न स्यात् (ण) । यदुक्तं ध्वनिकृता ।

स एव दोषः तेन दृष्टतया दोषयुक्ततया । अत्र श्लोके विधेयस्य न्यङ्कारस्य अनुवाच्यमनुक्तैव न विधेयमुदीरयेदित्युक्तनयेन रचनावैपरीत्यात् अप्राधान्येन निर्देशः तथा स्वर्ग्यामटिकेत्यत्र त्रयात् विधेयं समासे गुणीभावात् अनुवाद्यताप्रतीतिश्चर इति द्विविधो विधेयाविमर्शो द्रष्टव्यः । दृष्टापतो दोषमाह प्रत्युतेति । प्रत्युत वैपरीत्ये ध्वनित्वेन वाच्यार्थादधिकचमत्कारिव्यङ्ग्यतया वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्यं ध्वनिसत् काव्यमूतमासति लक्षणात् अस्य श्लोकस्य उत्तमकाव्यता अङ्गीकृता स्वीकृता । अत्र ईर्ष्याजन्यस्त्रावसानेन रूपस्य निर्वेदाख्यस्य सच्चारिभावस्य व्यङ्ग्यतया ध्वनित्वमवगन्तव्यम् । तस्मादुक्तदोषसङ्गावेऽपि काव्यत्वाङ्गीकारात् अप्यामिः सत्यं लक्षणागमनरूपा लक्ष्यस्य निरुक्तकाव्यलक्ष्यस्य दोषः । अंशाभ्याम् उभयतः दृष्टादृष्टभागाभ्याम् आकृष्यमाणं व्यावर्त्यमानम् इदं न्यङ्कार इति पद्यम् । श्रुतिदुष्टादयः आदिशब्दात् अपुटत्वादियङ्गणम् । तथाहि तामिवाधेयमवगच्छत्यर्थः । काव्यात्मभूतस्य काव्यस्य रसात्मकवाक्यस्य आत्ममूतस्य आत्मतां प्राप्तस्य रसस्य वक्ष्यमाणस्य शृङ्गारादिरूपस्य अनपकर्षकत्वे अपकर्षाभावावकत्वे तेषां श्रुतिदुष्टत्वादीनां दोषत्वमपि दोषावहत्वमपि न अङ्गीक्रियते । ननु दोषाः सर्वदेव दोषावहः ते कदाचित् न दोषावहः इति कथमित्याशङ्क्य अन्यथेति । अन्यथा वैपरीत्ये इत्यर्थः नित्यदोषाः, श्रुतसंस्कारतादयः अनित्यदोषाः श्रुतिदुष्टत्वादयः तेषां भावः तस्य व्यवस्था र्जनहार्थं न स्यात् न भवेत् । रसापकर्षकत्वमात्रेणैव श्रुतिदुष्टत्वादयो दोषतामावहन्ति तदा तु रसं नापकर्षयन्ति वा उत्कर्षयन्ति तदा ते न दोषाः । तस्मात् ते अनित्यदोषाः । श्रुतसंस्कारतादयस्तु सर्वदेव रसमपकर्षयन्तीति ते नित्यदोषा इति भावः । अत्र तु विधेयाविमर्शदोषः रसा-

“श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः” ॥ (त)

किञ्चेवं काव्यं प्रविरत्ताविषयं निर्विषयं वा स्यात् । सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात् । ननु ईषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत् तर्हि ईषद्विषयी शब्दार्थौ कार्यौमित्युक्तेर्निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात् । “सति सम्भवे ईषद्विषयी” इति चेत् एतदपि काव्य-
लक्षणेऽवाच्यम् । रत्नादिलक्षणे कौटानुवेधादिपरिहारवत् । न हि कौटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः । किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्तुं तद्वदत्र श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य (थ) । उक्तञ्च ।

पक्षवर्धकतया सर्वमेव पक्षं दूषयतीति नास्यांशिकतेति फलितम् । उक्तमर्थे प्रमा-
येन द्रष्टव्यं यदुक्तमिति ।

(त) श्रुतिदुष्टादय इति । ये च श्रुतिदुष्टादयः अनित्याः चसर्वकालिका दोषा दर्शिताः ते ध्वन्यात्मनि व्यक्तपक्षानि शृङ्गारे एव हेयाः त्याज्या इति उदा-
हृताः उक्त एवकारो ध्वन्यवच्छेदकः तेन रीद्वीरादिरसो उक्ततस्तु यत् श्रुति-
कटादिकं गुण एव एतच्च उत्तरत्र स्फुटीकृतं गम्यतता ।

(थ) ननु शब्ददोषाणां तेषां रसापकर्षका दोषा इति दोषसानामन्यलक्ष-
णशब्दे परम्परया रसदूषकत्वं त्वयापि वाच्यमत आह किञ्चेवमिति । एवं
श्रुतिकटादीनां परम्परया दोषत्वाङ्गीकारे काव्यं भवदुक्तकाव्यलक्षणं प्रविरत्ता-
विषयं स्वल्पलक्ष्यम् अत्रेष्टापत्तौ निर्विषयमिति निर्लक्ष्यमित्यर्थः । एकान्त-
मत्यन्तम् । ननु यदि सर्वत्रैव दोषः सम्भवति तदा ईषद्विषयी शब्दार्थौ काव्य-
मिति विषयधीयमित्यभिप्रायेणाह ननु ईषदर्थे नञ इति । यदि निपुणतरक-
विना निर्दोषं काव्यं रचयितुं शक्यते तदा तथातिव्याप्तिं दर्शयति तर्ह्येति
नञ ईषदर्थेस्वीकारे इत्यर्थः । सति सम्भवे इति ततश्च सदोषाणां मध्ये ईष-
द्विषयैव शब्दार्थौ काव्यमित्यर्थः करणे यत्नवद्दीवरहिततावित्यर्थः सम्पद्यते इति
एतद्भवति एतदपीति यत्नवद्दीवरहितत्वमपीत्यर्थः रत्नादीति चादिपदेन सुव-
र्णादिवद्वचं कौटानुवेधादीत्यादिपदेन मन्त्रित्वादिवरिष्यः परिहारो दाहिक्यम् ।

“कौटानुविहरत्नादिमाधारण्येन काव्यता ।-

दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥ (द)

किञ्च । शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमनुपपन्नम् । गुणानां रसैकधर्मत्वस्य “ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः” इत्यादिना तेनैव प्रतिपादितत्वात् । रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत उपपद्यत इति चेत् तथाप्ययुक्तम् । तथाहि, तयोः काव्यस्वरूपत्वेन अभिमतयोः शब्दार्थयोः रसोऽस्ति न वा ? नास्ति चेद् गुणवत्त्वमपि नास्ति, गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । अस्ति चेत् ? कथं नोक्तं रसवन्ताविति विशेषणम् । गुणवत्त्वान्यथानुपपत्त्या एतन्नभ्यत इति चेत् ? तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति । न हि प्राणिमन्तो देशा इति वक्तव्ये “शौर्यादिमन्तो देशाः” इति केनापि उच्यते । ननु शब्दार्थौ सगुणावित्यनेन गुणाभि-

दृष्टान्तं विह्वलन प्रकृतमुपपादयति न होति । रसस्य रसादेः रसत्वं रसादित्वं व्याहृत्य व्यावर्तयितुम् ईशाः समर्थाः । उपादेयतारतम्यम् उतकृष्टाद् वैद्य-
चक्ष्मणपक्षार्थमिति यावत् तद्वत् अत्र काव्ये वर्तमाना अपि युतिदुष्टादयः काव्यस्य
काव्यत्वं व्याहृत्य ईशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्तुमिच्छन्ति नान्यथः ।

(द) अत्रार्थे प्रमाणमुपदर्शयति उक्तमिति । कौटानुविहः कौटिल्यतः
यः रसादिः तस्य साधारण्येन साध्येन यत्र स्फुटः सुव्यक्तः रसादीनाम् आदि-
पदेन रसाभासादयो गृह्यन्ते । अनुगमः उपास्यः तत्र दुष्टेष्वपि काव्यता
मता अङ्गीकृता अन्यत्रेति पाठे अदुष्टेषु इति तथैवायं । तथाचोक्ताव्यामिताद-
व्यत्ययेनात्र बीध्यम् ।

(ध) इत्थम् अटीचाविति शब्दार्थविशेषणं दूषयित्वा सङ्गुणाविति विशेषणं
दूषयति किञ्चित् । न हि शब्दार्थेषु गुणानामवस्थानं रसेष्वेव तदवस्थानस्य
स्वयं ये रसस्याङ्गिन इत्यनेन प्रतिपादितत्वादिति भावः । रसाभिव्यञ्जकत्वेन
रसादिप्रकाशकत्वेन उपचारत ; परस्परया उपपद्यते युज्यते सगुणत्वविशेषणमिति
शेषः । तदन्वयेति तस्य रसस्य अन्यथः तत्सत्ते तत्सत्ता व्यतिरेकाः तदसत्ते तद-

व्यञ्जको शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावित्प्रभिप्राय इति चेत् ?
न । गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि काव्ये उत्कर्षमात्रा-
धायकत्वं न तु स्वरूपाधायकत्वम् (ध) । उक्तं हि, “काव्यस्य
शब्दार्थौ शरीरं रसादिश्चात्मा गुणाः शौर्यादिवद् दोषाः काण-
त्वादिवद् रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् फलङ्काराः कटक-
कुण्डलादिवदिति” । एतेन “अनलङ्कृती पुनः क्वापीति”
यदुक्तं तदपि परास्तम् । अस्य अर्थः “सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचित्
तु अस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यमिति” । तत्र सालङ्कार-
शब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात् । एतेन
“वक्रोक्तिः काव्यजीवितमिति” वक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपि
परास्तम् । वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् (न) । यच्च क्वचिद-
स्फुटालङ्कारत्वे उदाहृतम् ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपाः

ते चोन्मूलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिशाः ।

सत्ता तथोरनुविधायित्वात् सदसद्भावशक्तित्वात् । अयं भावः यत्र यत्र गुणो-
ऽस्ति तत्र तत्र रसोऽस्तीति अन्वयः । यत्र यत्र रसो नास्ति तत्र तत्र गुणो
नास्तीति व्यतिरेक इति । गुणवत्त्वेति गुणवत्त्वस्य सगुणत्वस्य अन्वयानुपपत्तेः
विना रसमस्थितेरित्यर्थः एतत् रसवन्ताविति विशेषणम् । उत्कर्षमात्राधा-
यकत्वम् उत्कर्षमात्रजनकम् । स्वरूपाधायकत्वं स्वस्य रूपं लक्षणं तस्य आधा-
यकत्वं साधकत्वम् ।

(न) उक्तमिति । रसादिरित्यादिपदेन रसामासमावतत्तामासमावशान्ति-
भावोदयभावसन्निभावश्रवणत्वादौनां सूचकम् । गुणाः साधुर्गोपः प्रसादाद्याः
वक्ष्यमाणाः । दोषाः युतिदुष्टत्वादयः । रीतयः वैदर्भीनीक्रीपाञ्जलीकाढीप्रभ-
तयः । अलङ्काराः अनुप्रासोपमादयः । एतेन वक्ष्यमाचक्षेत्तुना पराक्तं निरा-
कृतम् । उत्कर्षमात्राधायकत्वात् न तु स्वरूपाधायकत्वमिति शेषः । इत्येव
उक्तहेतुना वक्रोक्तिः वक्रा विचित्रा उक्तिः वैचित्र्यानिर्णयः ।

सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारस्त्रीलाविधौ
देवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते” । (प)

(प) इति । देवातीरे कृतक्रीडतया तत् स्थानं प्रति उत्सुकाया नाबि-
क्षाया सक्रियम् । यः क्रीमारं हरति विवाहेन अपनयतीति क्रीमारहरः
पतिः स एव वरः अभिमतः एतेन अभिमनस्य पत्युः कृता प्रतिपादिता । अथापि
वत्तद्रतिकारचमस्तोत्यत आह ता एवेत । ता एव यासु तत्र क्रीडितं तत्कला-
वीया इत्यर्थः । उन्मीलिताभिर्विकसिताभिः मासुतीभिः पुष्पतरुविशेषैः सुरमयः
श्रीरभवाङ्गनः प्रशस्तम् ऊढं गतिर्येषां तादृशाः अमुकूली वङ्गन् वायुरित्यादौ
वङ्गचातोर्मनमाश्रिता प्रसिद्धा । वायुगमनस्य प्राशस्त्यं मान्यम् । कदम्बानिखाः
भूलिङ्गकदम्बवायवः चैत्रे तस्यैव सङ्गावर्धित भावः । केचित् तु कदम्बानिखाः
कदम्बवनवाताः वनानिखानां प्रौढत्वेन वनवर्द्धभूतानां मान्यापलभ्यात् उद्गीप-
कत्वंनाह प्रौढा इति व्याचक्रुः । तत्र, तथात्वे कदम्बपथ्येनाशुधावनस्य निष्पृथो-
जनकत्वात् अरण्यानिखा इत्यनेनैव तदर्थत्वाभात् न च मासुतीसम्बन्धेनैवानिखानां
श्रीमन्मन्त्राभात् कदम्बसम्बन्धदर्शनं व्यर्थमिति वाच्यं विलक्षणश्रीगन्धलाभाय तस्य
साधकत्वात् यथा रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटोरसैरलसः । अयमस्यति
पल्लवराशुचरी नवनीपवनीधवनः पवनः । नवेति नवपुष्पितेत्यर्थः । अथ
अन्दनसम्बन्धेन श्रीगन्धलाभेऽपि विलक्षणश्रीगन्धलाभाय कदम्बसम्बन्धवर्चनम् ।
सा चैव तदवस्थैव अस्मि भवामि वर्ते इत्यर्थः । तथापि तादृशसामरीसत्त्वेऽपि
सुरतव्यापारस्त्रीलाविधौ निधुवनव्यापारविधानार्थं देवाद्याः नर्मदाद्याः रोधसि
तटे वेतसीतरुतले चेतः चित्तं समुत्कण्ठते तत्रैव विह्वलमभिलषतीत्यर्थः ।
आर्तूखलिक्रीडितं वृत्तम् । एतत् अष्टुटालङ्कारस्य उदाहरणं चित्तं विचार्य
दूष्यमित्यर्थः । अथ हीति विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिरुपा विशेषोक्तिः
सति हेतौ फलाभावरूपा ते कूलं यस्य तादृशस्य ताभ्यां निकृष्टतस्य इत्यर्थः
मन्देष्टसङ्गराजहारस्य किमत्र विभावना भवति वा विशेषोक्तिरित्यवधारणस्य अल-
ङ्कारस्य अष्टुटत्वं सुसूक्तत्वं तथाहि उत्कण्ठायाः पत्याद्यभावरूपकारणं विनापि
उत्कण्ठारूपकार्यकथनात् किमियं विभावना, ना उत्कण्ठाभावस्य कारणस्य
वन्मादेः सर्वेऽपि फलरूपस्य उत्कण्ठाभावस्य अकथनात् विशेषोक्तिरिति मन्देष्टः
अष्टुटतया प्रतिभाति । केचित् तु देवातीरे कृतमङ्गितायाः नायिकायाः कम्पहे
सखीं प्रयुक्तिरियं यः क्रीमारं अनूदावस्थायां हरतीति क्रीमारहरः आर इत्यर्थः

एतच्चिन्त्यम् । अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य सन्दे-
हसङ्करालङ्कारस्य स्फुटत्वम् । एतेन—

“अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कितम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन् कौत्सिं प्रीतिञ्च विन्दति” ॥ (फ)

इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमपास्तम् । यत्तु ध्वनि-
कारणोक्तं “काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति” तत् किं वस्त्वलङ्कार-
रसादिलक्षणस्तिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा ? उत रसादि-
रूपमात्रो वा ? नाद्यः, प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः । द्वितीय-
येत् ? शोमिति ब्रूमः (ब) । ननु यदि रसादिमात्ररूप एव
ध्वनिः काव्यस्यात्मा तदा—

“अत्ता एत्य णिमज्झइ एत्य अहं दिअसअं पलोएहि ।’

मा पडिअ ! रत्तिअंधअ ! सेज्झइ’ मअ णिमज्झहिसि” ॥

इत्यादौ वस्तुमात्रव्यञ्ज्यत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेत् ?
अत्रापि रसाभासवत्तयेव ब्रूमः । अन्यथा “देवदत्तो ग्रामं

स एव हि वरः विश्वचरति समर्थतया अभिमत इत्यर्थः एवञ्चात्र रसस्य प्रधान-
त्वात्तालङ्कारेति काव्यप्रकाशकारोक्तौ रसस्य रसाभासस्य इत्यर्थः रतेरुपपत्ति-
गोचरत्वेन रसाभासस्यैव सन्ध्यादित्याहुः तत्र व्यञ्जकाभावादुपपत्तेरत्राभावान्
वक्तृवैशिष्ट्यमेव व्यञ्जकमिति चेन्न वक्तृसादृश्यवैशिष्ट्यं मानाभावान् प्रत्युत स एव हि
वर इत्यनेन उपपत्तिरितेरत्यन्तासम्भवितुमुक्तम् । एतेन उक्तेन शैलुना ।

(फ) अदोषमिति । अदोषं दोषयुक्तं गुणवत् सगुणम् अलङ्कारैरलङ्कितं
लालङ्कारमित्यर्थः रसान्वितं काव्यं कुर्वन् कविः कौत्सिं वरः प्रीतिम् आनन्दञ्च
विन्दति ज्ञमते । इत्यादीनां वचनानामित्यर्थः । एतेन निर्दोषस्य सगुणा-
लङ्कारस्य काव्यस्य प्रशस्तता न तु सदोषादेः काव्यत्वाभाव इति सूचितम् ।

(ब) ध्वनिकारीकं दूषयति वल्लिति । काव्यस्य आत्मा स्वरूपाभावकी
धर्माविशेषः ध्वनिः व्यङ्ग्यरूपीत्यर्थः इत्यर्थः । प्रहेलिकादौ तदव्यावहितः कष्टो
नित्यव्यस्यमानाश्रितः । गुह्यं सन्निधानेऽपि यः कूजति मुहुर्मुहुरित्यादौ इत्यर्थः
अत्र विशिष्टनमनसवत्वरूपं व्यङ्ग्यम् । शोमिति लोचनीति इत्यर्थः ।

यातीति” वाक्ये तदभृत्यस्य तदनुसरणरूपव्यङ्गावगतेरपि काव्यत्वं स्यात् । अस्त्विति चेत् ? न । रसवत् एव काव्यत्वाङ्गीकारात् । काव्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादमुखपिण्डदानद्वारेण । वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां राजपुत्रप्रभृतीनां विनेयानां रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति चिरन्तनैरप्युक्तत्वात् (भ) । तथाच आग्नेयपुराणेऽप्युक्तम् ।

“वाग्वैदेग्ध्रप्रधानेऽपि रसे एवात्र जीवितमिति” । (म)

(भ) अत्रा इति । अत्रा अत्र निमज्जति अत्राहं दिवसे एव प्रलीकय । मा पथिक । रात्राभ्यक्त ! शय्यः भावयोर्निमज्जासौति सकृतम् । रात्राभ्यक्तेन कथितात्मानं पथिकं प्रति कस्यादित् नायिकाया उक्तिरियम् । हे रात्राभ्यक्त ! पथिक ! अत्र अस्मिन् स्थाने अत्रा शयू निमज्जति निमग्ना मृतप्राया इति यावत् स्वपितृत्वर्थः न शङ्काकारणमिति भावः अत्र अस्मिन् स्थाने अहं शयि इति शेषः । दिवसे एव दिनमध्य एव प्रलीकय प्रकर्षेण पश्य भावयोः शयू मम च प्रत्यर्थः शय्यायां मा निमज्जासि । अत्र वस्तुमात्रव्यञ्जित्वेन शय्यामात्रप्रवेशरूपस्य वस्तुन एव व्यङ्गात्वे इत्यर्थः । रसाभासीति रतेरुपपत्तिविषयत्वात् अत्र शङ्कारो रसः तद्वत्तयैव तर्हि शङ्कत्वेनेवेत्यर्थः । अन्यथा अत्र शङ्काराभासरूपव्यङ्गास्य काव्यत्वाभायकत्वास्वीकारे इत्यर्थः देवदत्त इति तथाच यथाकथञ्चिद् व्यङ्गासङ्गावे न काव्यव्यवहार इति भावः । नीरसस्य काव्यत्वास्वीकारे हेतुमाह रसास्वाद इति रसास्वादमुखानां पिण्डं समूहः तस्य दानद्वारेण रसानुभवरूपमुखपरम्पराप्रदानेन इत्यर्थः । वेदशास्त्रविमुखानां काठिन्यात् तदर्थ्यङ्गणसमर्थानामिति यावत् सुकुमारमतीनां सुदुबुद्धीनां विनेयानां शिष्यणीयानां राजपुत्रप्रभृतीनां गुणीभूतशब्दार्थेषु रसास्वादप्रधानेषु प्रथमं रसास्वादमुखोद्देशेन प्रवृत्तिततः काव्याधीनां कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरतावधारणमिति भावः । चिरन्तनैः प्राचीनैः पण्डितैः इत्यर्थः ।

(म) अत्रार्थे अग्निपुराणं प्रमाणत्वेनीपन्यसति तथेत्यादि । वाचां वैदेग्ध्रवैषित्र्यं प्रधानं यत्र तस्मिन् एवकारेण अलङ्कारादिव्यवच्छेदः । अत्र काव्ये रस एव जीवितं प्राणभूतः ।

व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तं “काव्यस्यात्मनि चङ्गिनि रसा-
दिरूपे न कस्यचिद्विभक्तिरिति” । ध्वनिकारेणाप्युक्तम् — “न
हि कवेरिति वृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मलाभ इतिहासादेरेव तत्-
सिद्धेरित्यादि” । ननु तर्हि प्रबन्धान्तर्वर्तिनां केषामपि
नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत् ? न, रसवत्प-
द्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसे प्रबन्धरसेनैव तेषां रस-
वत्ताङ्गीकारात् । यत्तु नीरसेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकवर्णसङ्गावाद्
दोषाभावादलङ्कारसङ्गावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्का-
व्यबन्धसाम्याद् गौण एव (य) । यत्तु वामनेनोक्तं “रौति-
रात्मा काव्यस्येति” तन्न रौतेः सङ्गटनादिविशेषत्वात् । सङ्गट-
नायाश्च अवयवसंस्थानरूपत्वात् । आत्मनश्च तद्विश्वत्वात् (र) ।
यच्च ध्वनिकारेणोक्तम् ।

“अर्थः सङ्गदयस्त्राघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृताविति” ॥

तत्र वाच्यस्यात्मत्वं “काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति”—स्ववचन-

(य) विभक्तिः विभोषः । इतिवृत्तं नीरसप्रबन्धः तन्मात्रस्य निर्वाहश्च
रचनेन आत्मलाभः आत्मनः स्ववाचककविसंज्ञाप्राप्तिः अहिताद्येतेति यावत्
इतिहासादेः भारतादेः । तत्सिद्धेः काव्यपदप्राप्तिसिद्धेः । तर्हि रसवत् एव
काव्यत्वस्वीकारे, पदानामित्युपलक्षणं पद्यं गद्यश्च मिश्रश्च तत् त्रिवेष व्यवस्थित-
मित्यनेन गद्यानामपि काव्यत्वस्वीकारात् । तेषां नीरसपद्यानां स्वव्यञ्जकप्रति-
पादकत्वसम्बन्धेन रसवत्त्वमिति भावः ।

(र) वामनोक्तं दूषयति यत्त्विति । काव्यस्य आत्मा रौतिः वैदर्भ्यादिः ।
तत्र सङ्गटनाविशेषत्वात् रचनाभिदत्वात् सङ्गटनाया रचनाविशेषस्य च अवयव-
संस्थानरूपत्वात् अवयवानां काव्यशरीराणां शब्दाणां संस्थानं समुचितस्थानेषु
न्यासः तस्यात् ।

विरोधादेवापास्तम् (छ) । तत् किं पुनः काव्यमित्युच्यते ।

वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ॥ ३ ॥

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः । रस एवात्मा साररूपतया
जीवनाधायकोऽस्य तेन विना तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात् ।
रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि
गृह्यन्ते । तच्च रसो यथा—

“शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैः

निद्राव्याजसुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पल्लुर्मुखम् ।

विश्रब्धं परिपुञ्ज्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं

सज्जानम्मुखी प्रियेष हसता बाला चिरं चुम्बिता” ॥ (व)

(छ) पुनश्च ध्वनिकारीकृतं दूषयति यद्येति । सङ्गदवानां सामाजिकानां
प्राप्यः प्रशंसनीयः यः चर्षः काव्यस्य चात्मा व्यवस्थितः चात्मत्वेन निर्णीतः तस्य
चर्षस्य वाच्यप्रतीयमानास्त्यो अभिप्रेष्यङ्गानामानौ सभौ भेदौ स्मृतौ कथितौ
इति तत्र तयोर्वाच्यप्रतीयमानयोर्मध्ये वाच्यस्य अभिप्रेष्यस्य चर्षस्य चात्मत्वं
स्वरूपावाच्यत्वं काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति स्वरूपं यत् वचनं पूर्वोक्तं तेन विरोधात्
विरोधादात् एव अपास्तं निराकृतम् । य एकत्र एकं व्यवस्थाप्य अन्यत्र तदन्वया
व्यवस्थापयति सा तस्य वचने चास्तेति भावः ।

(व) तत् तज्जात् उत्तमतानां सदोवत्तादित्यर्थः काव्यं किं पुनः
किंस्वरूपमिति कथ्यते निरूप्यते वाक्यमिति । रसात्मकं वाक्यं काव्यम् । रस्यते
चाख्यायते इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन रसतदाभासभावतदाभासादयो गृह्यन्ते ।
रसमुदाहरति तत्रेति । शून्यमिति । वासगृहं शून्यं सख्यादिरहितं विहीनं
इहा वाखा नभोदा बभूः शयनात् शय्यायाः किञ्चित् ईषत् पूर्वाङ्गेनेति भावः
शनैः शनैः निःशब्दं यथा तथा सत्याव निद्राव्याजं लङ्घनिद्रासुपागतस्य सख्यत्वं
निद्रितस्य पल्लुः मुखं सुचिरं बहुवचनं निर्वर्ण्य इहा विश्रब्धं निःशब्दं यथा तथा
परिपुञ्ज्य जातपुलकां सखीमाणां गण्डस्थलीं पल्लुरिति श्रेयः चाखीक्य इहा
अन्यथा नभं मुखं बालाः तादृशी सती हसता प्रियेष पत्नी चिरं चुम्बिता ।
तत्र शय्यायाः किञ्चिदुत्थानं प्रियजानरणे कटिपि संवरणार्थम् उत्थाने शनैश्च

अत्र हि सन्धोगशृङ्गाराख्यो रसः । भावो यथा महापात्र-
राघवानन्दसान्निविग्रहिकाणाम् ।

“यस्मात्सीयत शल्कसीन्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी ।
क्रोधे चञ्चगणः शरे दशमुखः पाणौ प्रलम्बासुरः
ध्याने विश्वमसावधार्मिककुलं कस्मैचिदस्मै नमः” ॥

अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः (श) । रसाभासो यथा ।
“मधु हिरणः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।
शृङ्गेण च स्पर्शनिमोलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः” ॥

जागरणहेतुशब्दानुपपत्त्यर्थे विग्रहत्वं निद्रानिश्चयार्थे वेदितव्यम् । आर्दूलविश्री-
कृतं उक्तम् ।

(श) भावमुदाहरति भावो यथेत्यादि । यस्य शल्कः मत्स्यत्वक् तस्य
सीन्नि एकदेशे जलधिः समुद्रः असीयत सीनोऽभूत् । एतेन भीमावतारो
दर्शितः । पृष्ठे जगन्मण्डलम् असीयतेति सर्वत्रान्वति । एतेन कूर्मावतारः
प्रोक्तः । दंष्ट्रायां दशने धरणी पृथ्वी । एतेन वराहावतारः सूचितः । नखे
दितिसुताधीशः हिरण्यकशिपुः । एतेन वृसिंहावतारः कथितः । पदे
रोदसी यावापृथिव्यौ अवासीयेतामिति वचनविपरिणामी बोद्धव्यः । एतेन
वामनावतार उक्तः । क्रोधे चञ्चला राजानां गणः । एतेन भार्गवावतारः
प्रकटितः । शरे दशमुखः रावणः । एतेन रामावतारः सूचितः । पाणौ
भुजे प्रबलः नाम असुरः । एतेन कलावतारः कथितः । ध्याने विश्वं
जनत् । एतेन बीजावतारः प्रोक्तः । असी तक्षवारे अधार्मिकाणां क्लेशानां
कुलम् । एतेन कल्कावतारः कथितः । कस्मैचित् अनिर्वचनीयस्वरूपाय
अस्मै देवाय इति शिवः नमः । आर्दूलविश्रीकृतं उक्तम् । अत्र भगवान्
परमात्मा विषयी यस्मात्सादृशी रतिः अनुरागः भावः भावशब्दाच्च । सत्ता-
रिचः प्रधानानि देवादिविवक्षा रतिरुदबुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते
इति वक्ष्यमाश्वचनात् ।

अथ हि सभोगशृङ्गारस्य तिर्यग्बिषयत्वादसामासः । एव-
मन्यत् (ष) ।

दोषाः पुनः काव्ये किं स्वरूपा इत्युच्यन्ते ।

दोषास्तस्यापकर्षकाः ॥ ४ ॥

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काणत्वखञ्जत्वादय इव देहद्वारे-
णैव शब्दार्थद्वारेण व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो
मूर्खतादय इव साक्षात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः
काव्यस्यापकर्षका उच्यन्ते । एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः ।
(स) । गुणादयः किंस्वरूपा इत्युच्यन्ते ।

उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ॥ ५ ॥

(ष) रसामासमुदाहरति रसामासो यथेत्यादि । मधु इति । द्वौ
रेकौ यस्य वाचकशब्दे इति व्युत्पत्त्या द्विरंशो भ्रमरः स्त्री प्रिया भ्रमरीमित्यर्थः
अनुवर्त्तमानः अनुसरन् सेवमान इति यावत् कुसुममेव एकमद्वितीयं पात्रं
तस्मिन् मधु पपी । कृष्णसारः मृगावर्णस्य स्पर्शेन प्रियस्पर्शसुखेन निमोक्ष-
ताक्षी मुद्रितनयना मृगीम् अकण्ठयुतं गगनचक्रणयनेन सिधवे इत्यर्थः ।
उपेन्द्रवज्राहतम् । रसामासः अनौपतिकप्रवृत्ति रस इत्यर्थः शृङ्गारस्य उत्तम-
प्रकृतिकत्वात् अत्र तिर्यग्जातिगतत्वेन अनुत्तमप्रकृतिकत्वात् अनौचित्यमिति
बोध्यम् अनौचित्यप्रवृत्तत्वे सामासो रसभावयोरिति वक्ष्यमाणवचनात् । अन्यत्
भाषाभासादिकमित्यर्थः ।

(स) ननु दोषाणां काव्यलक्षणाघटकत्वात् परिहर्त्येतेऽपि तत्स्वरूप-
ज्ञानस्य आवश्यकत्वात् तदाकाङ्क्षामुत्थापयति दोषा इति । तस्य रसस्य अप-
कर्षकाः लघयितारः । व्यभिचारिभावादेः वक्ष्यमाणानां व्यभिचारिभावानां
निवेदादीनाम् आदिपदेन शृङ्गारादिरसपरिषदः । स्वशब्दवाच्यत्वादयः
शब्देन स्वप्रतिपादकशब्देन निवेदादिशब्देन वाच्यत्वम् अभिषेचनं कथनम्
इत्यर्थः तत्प्रवृत्तयः ।

गुणाः शीर्ष्यादिवत् । अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत् ।
रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् । देहद्वारेणैव शब्दार्थद्वारेण
तमेव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका
उच्यन्ते । इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र
गुणाभिव्यञ्जकाः शब्दा रसस्योत्कर्षका इत्युक्तं भवतीति
प्रागेवोक्तम् । एषामपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः । (इ)

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रतसाहित्यार्णवकर्ण-

धारध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्यकविसूक्तिरत्नाकरा-

ष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्गसान्नि-

वियहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकवि-

राजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्य-

स्वरूपनिरूपणं नाम

प्रथमः परिच्छेदः ।

(इ) गुणादीनाञ्च उक्तमेति । गुणाः अलङ्काराः रीतयश्च उत्कर्षक
रसोद्दीपनस्य इति भावः हेतवः कारणानि । गुणानां रसधर्मत्वं शब्दार्थात्-
कर्षणेन रसोत्कर्षकत्वमित्यर्थः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्येण

विरचिता विगल्लाख्या साहित्यदर्पणप्रथमपरिच्छेद-

व्याख्या समाप्ता ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

वाक्यस्वरूपमाह ।

वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः ॥६॥

योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । पदोच्चयस्य एतदभावेऽपि वाक्यत्वे वज्रिना सिञ्चतीत्यपि वाक्यं स्यात् । आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः । स च श्रोतुर्जिज्ञासा-स्वरूपः । निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे गौरवः पुरुषो हस्तीत्यादी-नामपि वाक्यत्वं स्यात् । आसत्तिर्वृद्धाविच्छेदः । बुद्धिर्विच्छे-देऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरो-च्चरितेन गच्छतीति पदेन सङ्गतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षायोग्य-तयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् । (क)

(क) लघोद्घातसङ्ख्या वाक्यं निरूपयति वाक्यमित्यादि । प्रकृतसिद्धानु-कूलचिन्ताविषयत्वमुपोद्घातः । प्रकृतस्यात्र वाक्यलक्षणम् । पदोच्चयः पदसमु-दायः । योग्यतामाह पदार्थानामिति । पदार्थानां सुप्तिङन्तानि पदानि तेषामर्थानां प्रतिपाद्यानां परस्परसम्बन्धे परस्परान्वये बाधाभावः अबाधकत्वं सद्भाव इत्यर्थः ततश्च तात्पर्यविषयीभूतसम्बन्धेन तन्निरूपकाणां पदार्थानाम् एक-तरङ्गिण् अपरपदार्थान्वयः योग्यता इति फलितम् । पोकादौ विद्यमानस्य वज्रिकरकत्वस्य सेकादौ येन केनचित् सम्बन्धेन सद्भाववशात् वज्रिना सिञ्चती-त्यादेर्वाक्यत्वप्रसक्तौ तद्वारणाय तात्पर्यविषयीभूतेति सम्बन्धविशेषचमनमन्वयम् । योग्यताव्याप्तिं दर्शयति पदोच्चयस्येत्यादि । एतदभावे निरुक्तयोग्यताविरहे इत्यर्थः । आकाङ्क्षामाह आकाङ्क्षेत्यादिप्रतीतिः पदार्थोपस्थितिः पर्यवसानम् अन्वयबोधजनकत्वेनेकाविरहः तद्विरहः तदभावः । नन्वेवमाकाङ्क्षापदस्य अभावबोधकत्वेन अबाधपत्तिरित्यत्र आह स चेति । श्रोतुः जिज्ञासास्वरूपः आनेका रूपः वतोऽभावामावः प्रतिबोधिस्वरूप एव न तु अतिरिक्त इति भावः ।

वाक्योच्चयो महावाक्यम् ॥ ७ ॥

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त एव ।

इत्थं वाक्यं द्विधा मतम् ॥ ८ ॥

इत्थमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च (ख) । उक्तञ्च ।

पयसा सिञ्चतीत्यादौ पयसेति पदार्थस्य सिञ्चतीति पदार्थेन अन्वयबोधजनने
 श्रोतुरिच्छासम्भवेऽपि योग्यताविरहाच्च वाक्यत्वमिति बोध्यं प्रतिपक्ष्यवसानञ्च
 क्वचित् स्थाभाविक्तत्वेन क्वचित्स्मरितान्वयबोधजनकत्वेन भवति तत्राद्यमाह
 निराकाङ्क्षेत्यादि । अथ गौरव इत्यादिप्रथमान्तपदोपस्थितानां पदार्थानाम-
 भेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधोऽव्युत्पन्न इति श्रोतुरिच्छाविरहो जायते । अत्र
 अभेदसम्बन्धेन बाधसत्त्वेऽपि स्वत्वादिसम्बन्धेन बाधविरहपयोग्यतासहावेऽपि न
 वाक्यत्वमिति बोध्यम् । द्वितीयं यथा, विमलं जलं नद्याः कच्छं मद्भिषचरतीति
 अन्नं नद्या इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति पदार्थेनान्वयबोधे सति सिद्धे कच्छ
 इत्यनेन श्रोतुरन्वयबोधेष्वाविरहः । यदि पुनरुभयान्वयेष्क्या प्रयुज्यते तदा
 नद्या इति काकाक्षिगोलकन्यायादनुपपन्नाया कच्छ इत्यनेन सम्बन्धात् गृहीत-
 वक्तृताव्यर्थस्य श्रोतुरुभयान्वयबोधेष्वा सम्भवतीति ध्येयम् । आसत्तिमाह
 आसत्तिरित्यादि बुद्धेः पदार्थोपस्थितेः अविच्छेदः अव्यवधानं व्यवधानञ्च काल-
 बाहुल्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च सम्भवति तत्राद्यमाह बुद्धीति
 वाक्यत्वे वाक्यत्वस्वीकारे दिनान्तरेति अत्यन्तव्यवधानदर्शनार्थम् । सङ्गतिः
 सम्बन्धजनम् । द्वितीयं यथा, गिरिर्भुक्तमग्निमानिति पदार्थोपस्थितेर्व्यवधानम् ।
 ननु आकाङ्क्षायोग्यते आत्मार्षधर्मी कथं पदोच्चयधर्मत्वं लभेते इत्याशङ्क्याह अत्रेति ।
 आकाङ्क्षायोग्यतयोः आत्मार्षधर्मत्वे यथाक्रमम् आत्मधर्मत्वं चापि पदोच्चय-
 धर्मत्वमप्यपारम्पर्यपरम्परया इत्यर्थः । परम्परया चात्र स्वजन्यजनकत्वसम्बन्ध-
 स्थापयोपस्थापकत्वसम्बन्धरूपा बोध्या । आसत्तेरपि उक्तरूपाया आत्मधर्मत्वात्
 एवेव रीतिरनुसरणीयेति ध्येयम् ।

(ख) महावाक्यमाह वाक्योच्चय इति । वाक्यानाम् उच्चयः सङ्घातः
 महावाक्यम् । योग्यताद्यभावे महावाक्यत्वस्वीकारे अचूपा गृह्यतां गमनं
 वर्तते इत्येतयोः भिन्नरूपवसति गृही मुक्तौ इत्येतयोः तथा भिन्नदिगोच्चरितयोः
 अचूपा गृह्यतां घटो वर्तते इत्येतयोरपि महावाक्यत्वं सादित्यत आह योग्य-
 तेत्यादि ।

“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायत इति” ॥

तत्र वाक्यं यथा । “शून्यं वासगृहमित्यादि” । महा-
वाक्यं यथा । रामायणमहाभारतरघुवंशादि (ग) । पदो-
च्चयो वाक्यमित्युक्तं तत् किं पदलक्षणमित्यत आह ।

वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥ ६ ॥

यथा घटः । प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः
अनन्वितेति वाक्यमहावाक्ययोः । एकेति साकाङ्क्षानेकपद-
वाक्यानाम् । अर्थबोधका इति कचटतपानाम् । वर्णा इति
बहुवचनमविवक्षितम् (घ) । तत्र ।

(ग) उक्ताथे प्रमाणेन द्रष्टव्यं स्वार्थेति । स्वार्थबोधिन समाप्तानां
निराकाङ्क्षाणां वाक्यानाम् अङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया गुणप्रधानसङ्गावेनाकाङ्क्षाया पुनः
संहृत्य एकार्थप्रतिपादकत्वेन मिलित्वा एकवाक्यत्वं महावाक्यत्वं जायते ।
स्वार्थबोधसमाप्तत्वं पदोच्चयस्यापि बोद्धव्यम् अन्यथा शून्यं वासगृहं विलीक्य
इत्यादिभागस्यापि वाक्यत्वापत्तिरिति ध्येयम् । वाक्यार्थानां गुणप्रधानभावेन
वैशिष्ट्यादेकत्वे तत्प्रतिपादकत्वेन वाक्यानामप्येकत्वमिति भावः ।

(घ) पदनिरूपणे प्रसङ्गमङ्गतिमुपपादयति पदोच्चय इत्यादि । वर्णाः
स्वरन्वजनरूपाः प्रयोगार्हाश्च ते अनन्वितैकार्थबोधकाश्चेति विग्रहः । नापदं
ज्ञात्वं प्रयुञ्जीतेति निषेधात् विभक्तिरहितस्य न प्रयोगार्हतेत्यत आह प्रयोगार्हा
इति प्रातिपदिकस्य नाम् । एतदुपलक्षणं धातोरपि तस्यापि केवलस्याप्रयोगित्वा
दिति बोध्यम् । वाक्यमहावाक्ययोरिति व्यवच्छेद इत्यनेनान्वयः एवमर्थोऽपि ।
तथोरेन्वितार्थबोधकत्वात् विशिष्टवाक्यार्थस्य विशेषणविशेष्यार्थातिरिक्तत्वेनैकत्व-
मित्यभिप्रायेणेदं लक्षणम् अन्यथा एकार्थबोधका इत्यनेनैव वारणे सिद्धे अन-
न्वितेत्युपादानं व्यर्थं स्यात् । साकाङ्क्षेति साकाङ्क्षाणाम् अन्वयबोधजनकानाम्
अनेकेषां पदानां वाक्यानाञ्च व्यवच्छेद इत्यर्थः । तथाच अयोग्यानामनासङ्गानां
समुदायस्य अनन्वितार्थबोधकत्वेऽपि न पदत्वमित्यभिप्रायः । ननु एकवर्णविवर्ण-
पदयोर्वर्णवङ्गत्वाभावादव्याप्तिरत आह वर्णा इति । ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-

अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यञ्ज्यश्चेति त्रिधा मतः ॥१०॥

एषां स्वरूपमाह ।

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ।

व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः ॥११॥

ता अभिधायाः । तत्र सङ्केतितार्थस्य बीधनादभिधा-
ऽभिधा । उत्तमवृत्तेन मध्यमवृत्तमुद्दिश्य “गामानय” इत्युक्ते

बोधकत्वं प्रत्ययानामिति नियमात् घटोयं कर्मत्वमित्याद्यन्वितार्थबोधकस्य घट-
मित्यादेः कथं पदत्वम् ? न च शक्तिमत्पदमिति मतानुसारेण घटं घटजनकत्व-
मित्यपरम् । परं पदम् अनर्थोः प्रत्येकपदार्थोपस्थापकत्वेनान्वितार्थबोधकत्व-
मक्षतमिति बाध्यं तथा सति घटमित्यादेः पदमनुदायस्य वाक्यत्वं स्यात् न
चेष्टापत्तिरेव सति शून्य वासगृह विलोक्यत्याद यद् वाकोदाहरणं दर्शं तदसङ्गतं
स्यात् तस्य तथाविधवाक्यसमुदायत्वेन महावाक्यार्थैर्वादादुक्तमुचितत्वात् । न च
प्रत्ययार्थातिरिक्तानन्वितेकार्थबोधकत्वं विवक्षणीयमिति बाध्यं तथापि अभेदसम्ब-
न्धेन नीलाद्यान्वितोत्पलादिवाचकनीलोत्पलमित्यादिपदेषु मुख्यार्थान्वितबोधकेषु
खाद्यधिकत्वं चादिपदेषु च अन्यातिरेकद्वारात् समस्तस्य पदत्वास्वीकारे क्षीरोदधौ
वसन्तीत्यादौ पदगतोक्तत्वदर्शोदाहरणमसङ्गतं स्यात् न चेतरेपदार्थनिरपेक्षं
यदन्वितं तद्विग्रहान्वितमह विवक्षणीयमिति बाध्यं तथात्वे यामं गच्छत्यादि-
समुदायस्य कर्तृघटसापेक्षान्वितबोधकस्य पदत्वापत्तिः । एवमेकेति नू. सकृच्छते
घटौ घटा इत्यादिद्विवचनान्तादिपदेषु अनेकार्थबोधकत्वेनाव्याप्तः । न चेकेति
एकजातीयेत्यर्थः इति बाध्यं धवखदिरपलासा इत्यादौ युगपद्वन्द्वमर्थोपस्थापके
पुन्यवन्ताविति पदे च अन्यासितादवस्थात् अपिच पदघटकानां यावता वर्षाणा-
मनन्वितेकार्थबोधकत्वमुत केषाञ्चित्, तत्र नायः सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनमित्यादौ
विशेषणविभक्त्यर्थकत्वात् सुन्दरस्यत्यादिपदे अन्यासिः । नापि द्वितीयः, बहिर्गता
सिञ्चतीत्यादौ सर्वेषामनन्वितेकार्थबोधकत्वाभावेऽपि प्रत्येकं तथात्वसम्भवादतिव्याप्तिः ।
एवञ्च पदलक्षणमेवं बाध्यम् असमासाङ्गसुसिद्धतज्ज्ञोपयुक्तप्रकृतिः पदम् । युगमेतन्
केवलप्रकृतः, असमासाङ्गत्वमेतन् पितुः क्लृप्तेत्यादौ पूर्वावयवस्य राजदन्तेत्यादौ
अभ्योरपि प्रकृतिरित्यनेन वाक्यमहावाक्ययोर्व्यवच्छेदः । समासावयवस्य पद-
त्वाङ्गीकारे नीलोत्पलमित्यादिपदस्य वाक्यत्वं स्यात् ।

तं गवानयनप्रवृत्तमुपलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य “साक्षादिमत्-
पिच्छानयनमर्थः” इति प्रथमं प्रतिपद्यते । अनन्तरञ्च “गां
बधान अभ्रमानय” इत्यादावावापोद्धारार्थां गोशब्दस्य
“साक्षादिमानर्थः” आनयनशब्दस्य “चाहरणमर्थः” इति
सङ्केतमवधारयति (ङ) । क्वचित् च प्रसिद्धपदसमभिध्या-
हारात् (च) । यथा—

(ङ) योग्यताघटकपदाभावाद् अर्थे इति पदप्रतिपाद्य इत्यर्थः । एषां
वाक्यव्यवस्थानामित्यर्थः । अभिधया बोध्यः अभिधान्यबोधविषय इत्यर्थः
अर्थबोधे शब्दस्य इतीनाञ्च कारणत्वमिह विषयविषयिणीरभेदोपचाराद् बोध्यम् ।
कारणम् तु तद्वृत्तिज्ञानमेव शब्दस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च शक्तयः अर्थबोधे सह-
कारिण्यः इत्यर्थः । तत्र अभिधादिषु मध्ये सङ्केतितार्थस्य बोधव्याकरणादि-
भिन्नमित्यस्य इत्यर्थः न तु सङ्केतयद्बोधविषयस्य अर्थस्य सङ्केतस्य अभिधाया अभिध-
त्वेन आत्माश्रयत्वापत्तेः । सङ्केतयद्बोधायां व्यवहारादीनाञ्च उक्तमेति ।
उक्तमङ्गुलं प्रयोजकप्रयोज्यभावप्रकटनाय वृत्तयोरुक्तमन्यमत्वकल्पनं बोध्यम्
उक्तमेव वृत्तेन सङ्केतयद्बधता इति भावः । उपलभ्य बुद्धा वाक्यः अग्रहीत-
सङ्केत इति भावः अस्य वाक्यस्य गामानयेत्यर्थः प्रथमं श्रुतिगङ्गात् प्राक् प्रति-
पद्यते बुध्यते । आवापोद्धारार्थाम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाहि गां बधानेत्यत्र
गोपदं साक्षादिमत्पदार्थबोधः आनयपदव्यतिरेकेणाहरणपदार्थबोधोपलब्धः । तथा
अभ्रमानय इत्यत्र गोपदव्यतिरेकेण साक्षादिमत्पदार्थबोधोपलब्धः आनयपदसत्त्वेन
आहरणपदार्थबोधोपलब्धः अन्वयव्यतिरेको बोध्यौ । सङ्केतम् अभिधां ज्ञानं श्रुतिं
सा च अतिरिक्तौ न तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इतीत्येवमाहुः । ईश्वर-
मन्त्रवतां पामरादीनामपि शब्दबोधदर्शनात् अतिप्रसङ्गाच्च । अतएव आधु-
निकसङ्केतितानां मैत्रशेखादिपदानामपि सङ्केतः संरक्ष्यते । नात्र श्रौतव्यप-
नने पिता नामधेयं कुर्व्यादिति ब्राह्मणां सामान्यतथेयादीनामपीश्वरसङ्केति-
तत्त्वमिति वाच्यं तत्र तथागतिसम्बन्धेऽपि बाह्यैकसङ्केतितत्त्वव्यवस्थित्यादिप-
दानां सङ्केतावकाशमसङ्गात् तस्याश्च पदार्थेषु वैशिष्ट्यं नाम सम्बन्धः कल्पते,
अपदामभिधेयोऽवगतिरिति प्रतीतिरन्वाहिति साम्प्रदायिकाः ।

(च) क्वचिदिति । प्रसिद्धस्य गृहीतसङ्केतस्य पदस्य समभिध्याहारात्
साहचर्यात् समीचीनारित्यादिति वाच्यं प्रेक्षावतिः प्रायेण बोध्यपदार्थोपलब्धा-

“इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति” इत्यत्र (छ) ।

कचिदासोपदेशात् । यथा “अयमश्नश्चद्वाच्यः” इत्यत्र ।
तच्च सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शक्त्यन्तरानन्तरिता शक्ति-
रभिधा नाम ।

सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च ॥२२॥

जातिर्गोपिच्छादिषु गोत्वादिका । गुणो विशेषाधानहेतुः
सिद्धो वस्तुधर्मः । शक्तादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः
क्षणगवादिभ्यो व्यावर्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो
हरिहरडित्युचित्यादयः । क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः
पाकादयः । एषु हि अधिग्रहणावग्रहणान्तादिपूर्वापरौभूत-
व्यापारकलापः पाकादिशब्द्वाच्यः (ज) । एष्वेव हि

वक्तव्यं समीपे युज्यते इत्यभिसन्दधानः प्रसिद्धपदान्वययोग्यपदार्थे शक्तियक्षो
भवतीति भावः । एवञ्च अत्रैवार्थयोग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्यविशेषस्यात्र हेतुत्व-
कल्पनात् तत्र शक्तियक्षः सङ्केतमवधारयतीति योग्यम् । एवमप्येऽपि ।

(छ) इहेति । इह अस्मिन् प्रभिन्नकमलोदरे विकसितपद्ममध्ये मधुकरः
भ्रमरः मधूनि पिबति । अत्र कमलमधु पिबति इत्येषां पदानामन्वययोग्यार्थकत्व-
ज्ञानेन मधुकरपदस्य भ्रमर एव शक्तियक्षः । मत्सिकादौ तादृशयोग्यतासत्त्वेऽपि
वक्तृतात्पर्यविशेषज्ञानाभावात् न शक्तियक्षः । कमलाभ्यन्तरे भ्रमर एव पिबतीति
ज्ञानता अनेन कमलपदस्यनित्यव्यापारात् मधुकरपदस्य सङ्केतो गृह्यते ।

(ज) कचिदासोपदेशादिति । आत्मस्य विग्रहात्म्यं प्रामाणिकस्य इत्यर्थः
उपदेशात् वचनात् एतदुपलक्ष्य व्याकरणादयोऽपि शक्तियक्षोपाया द्रष्टव्याः ।
तदुक्तं, शक्तियक्षे व्याकरणीयमानकीयानवाक्याद् व्यवहारतश्च । साक्षिभ्यः
सिद्धपदस्य उक्ता वाक्यस्य शिवादिभूतेर्बन्धनीति । दात्यादिशब्दानां दद्याद्यप्येव
शक्तियक्षः व्याकरणात् । गीतद्वयपिच्छदर्शनात् गीतद्वयी गवयपदवाच्य इत्यति-
देववाक्यार्थकारणे अर्थं नवञ्च इत्युपमानात् । विनायके विग्रहात्मैमातुरनवा-
धिषा इति बीषात् । आत्मवाक्यादिषु उदाहृतं कथमेव प्रत्यक्षता । वाक्यस्य
शेषाद् उक्ता—वर्धनवचनमिति, वाराही बीषान्तं, वैतथ्यवै प्रामाण्यं चिन्तीति,
आदौ व्यवहाराद्वैतकथनः किं केचनैवात् व्यवहारावयवजन्यता वाच्यता

व्यक्तेरुपाधिषु सङ्केतो गृह्यते न व्यक्ती । आनन्त्यव्यभिचार-
दोषापातात् (भ्र) ।

उत्तार्थाप्रयोगात् दीर्घशृङ्गारव्यञ्जनानामिति विप्रतिपक्षौ वसन्ते सर्वज्ञानां
जायते पत्रसातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यथाः कश्चिद्व्याख्यानः । वराहं
गावोऽनुधावन्ति, अयमुज्ज्वी वेतस इति काक्यशेषरूपवेदविरोधिनी स्फुटप्रतीतिः
स्मृतिरिव वेदविरुद्धा चेय इत्याचार्यप्रयोगादेव दीर्घशृङ्गादौ शक्तिरुक्त इति ।
शक्तिः अविलवीकरणः, संस्कारविशेष इत्यादौ विवृतम् ।

(भ्र) आनन्त्यव्यभिचारदोषप्रसङ्गशङ्कया व्यक्तिशक्तिवादमपकाय उपाधि-
शक्तिवादमाह सङ्केत इति । द्रव्यं संज्ञाविषयः संज्ञा च विविधा चिरन्तनी
आधुनिकी च । तत्राद्या हरिहरादिः, द्वितीया डित्यडवित्यादिः । गोपिण्या-
दिषु गोव्यक्त्यादिषु । सिद्धः नित्यः एतन्मते गुणानामपि नित्यत्वम् आविर्भाव-
तिरोभावेन सत्यतिविनाशप्रतीतिविषयत्वम् । वस्तुधर्मो द्रव्यमात्रशक्तिः ।
विशेषावानुहेतुत्वमुपपादयति । एषु साध्यरूपवस्तुधर्मेण । एषु एव जात्यादिषु
अनुर्थे मध्ये उपाधिषु धर्मेण जातिगुणक्रियासु इत्यर्थः संज्ञाशब्दानां संज्ञाबानेक
सङ्केतयुक्तः उपस्थाप्योपस्थापकभावेनाविनाभावादव्यक्तैराद्येपय इत्याहुः तत्र
संज्ञायाः शब्दानतिरिक्तत्वेन तस्य च उच्चारणभेदेन भिन्नतया निरुक्तदोषव्यप्रस-
ङ्गात् एवञ्च डित्यडवित्यादिकं व्यक्तिरूपमेव न तु पदार्थान्तरमिति ध्येयम् आन-
न्त्येति नानाव्यक्तिषु नानाशक्तिव्यञ्जनायां गौरवम् आनन्त्यदोषः । ननु दृष्टव्यक्रि-
एव शक्तिरुक्तः न तु अनन्त्यव्यक्तिषु अतः कुतो गौरवमित्याह व्यभिचारेति सङ्केतयु-
क्तालि अदृष्टव्यक्तावपि शब्दबोधस्य कार्यस्य सत्त्वात् दृष्टव्यक्रिसङ्केतयुक्तरूपकारणस्य
असत्त्वाद व्यभिचारदोष इति बोध्यं कार्यस्य कारणभाववदवृत्तित्वं व्यभिचार
इति अणुपात्तम् । ननु गुणद्रव्यक्रियाणां प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां
कथं शक्तिरुक्त इति चेन्न तन्मते गुणादीनामपि जातिवदेकत्वस्य भेदप्रतीतिस्य
आश्रयभेदादौषचारिकीति । एतदसङ्गमानाश्च अन्ये ज्ञातावेव शक्तिरिति वदन्ति
यथा काव्यप्रकाशे सङ्केतितयनुर्भेदो जात्यादिजातिरेव वेति । एतन्मते मयादौ
गीतादिरिव शृङ्गादौ शृङ्गत्वादः पाकादौ पाकत्वादः डित्यादौ डित्यत्वादि-
जातिरिति, डित्यादीनां प्रत्यवस्थाकाशभिन्नत्वेन भिन्नत्वाङ्गीकारात् वदन्ति डित्य-
त्वादजातिस्वीकारः । एवञ्च शृङ्गत्वादिजात्याश्रयस्य शृङ्गादिगुणस्य एवाश्रयः
पठादिपरत्वे तु लक्षणेवेति अनन्त्यम् । ननुपाधौ सङ्केतयुक्ताङ्गीकारे विज्ञेयं
नाभिधा वच्छेद औपशक्तिविशेषश्चे इति न्यासात् नामानवेत्यादौ गोपदादिना
कथं उवादेर्यं इति चेन्न ववादिरात्रेवेव नामान् वदुक्तं स्मृत्यविनामानात् न

अथ लक्षणा ।

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते ।

रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता १३(अ)

जात्या व्यक्तिराधिष्यते । यथा क्रियते इत्यादी कर्ता कश्च इत्यादी कर्मेत्यादि । चाद्येषां न अनुमानं व्याप्तादिज्ञानव्यतिरेकेण व्यक्तेरनुभवात् किन्तु अरचमेव गोत्वाद्विप्रकारकगवादियरचाभावेन गोत्वादिविशिष्टशब्दानुपपत्तेः अतएवोक्तं जातिवृत्तिं पदं व्यक्तिमेवानुभावयति आरयति चेति जातिशक्त्यनुपाधिशक्त-मित्यर्थः ।

(अ) अथेति । अभिधानिकपदानन्तरमित्यर्थः लक्षणा निवृत्त्येति इति शेषः । मुख्यार्थबाधे इति मुख्यार्थस्य अभिधेयार्थस्य बाधे अन्यवानुपपत्तिरपि अत्र मुख्यार्थसम्बन्धे इत्यपि बोध्यं तेन विना लक्षणाया अयावृत्त्यात् उक्तञ्च सम्बन्धानुपपत्तिभ्यां शब्दलक्षणा इति तद्युक्तः मुख्यार्थसम्बन्धीत्यर्थः मुख्यार्थासम्बन्धि लक्षणा नास्तीति सूचनाय एतत् । अन्यः मुख्यार्थेतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नः मुख्यार्थभिन्न इत्यर्थस्तु न मनोरमः प्रयोजनाभावात् स्वार्थस्यापि बोधिकाद्यनुपादानलक्षणायां रामोऽस्मि सर्वे सहे इत्यादि वक्तव्यमात्रायां स्वार्थस्यैव दुःखसङ्कल-त्वेन बोधिकायां रामशब्दलक्षणायामव्याप्ताधायकत्वाच्च अतएव कदली कदली-त्यादि अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणासूत्रध्वनेरुदाहरणमपि सङ्गच्छते । अत्र द्वितीयकदल्यादिपदानां पीनरुतयात् कदलीत्यादिना अन्ययमलक्षणानामां श्रौत-त्वादिना कदल्यादिरूपमुख्यार्थस्यैव बोधकत्वेन लक्षणास्वीकारात् । एवं पक्षित-कवयः कवयोऽन्ये कवयस्तु केवलं कवय इत्यत्र द्वितीयकविपदस्य काव्यजन्यत्वान-पूजाख्यातिभागित्वेन कवरेवीचस्थानेऽपि लक्षणा । एवञ्च सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वेऽपि लक्षणा सम्भवति शक्यतावच्छेदकघटितविशिष्टधर्मस्यापि शक्यता-वच्छेदकातिरिक्तलक्षणीकारात् यथा त्वामस्मि वच्मि इत्यादी । रुढिः प्रसिद्धिः सा च मूरिप्रधीनरूपा तस्याः ज्ञानात् अवाचकशब्दः सप्रयोजनक इति सामान्यतः प्रयोजनज्ञानाद् वा प्रयोजनस्य विशेषज्ञानानु लक्षणाजन्यबोधानन्तरमेव भवतीति तस्य हेतुत्वमुपपन्नं प्रयोजनादित्युद्दिष्टं पक्षमीत्यन्ये । अत्र प्रागुक्तयोर्मुख्यार्थ-बाधमुख्यार्थसम्बन्धयदयोर्द्व्यवस्थादिन्यायेन निश्चितयोरेव कारणत्वं अरमबीस्तु उच्चारणमन्यन्यायेन प्रत्येकमेवेति विशेषज्ञापनाय विभिन्नविभक्त्या व्यवधानेन च तेषां निर्देशः । वक्तृतात्वर्थं हि लक्षणा तत्र अवाचकशब्दानुमुख्यार्थसम्बन्धी बोध्य इति वक्तुरित्याविश्ववत् । हेतवस्तु तस्या एव बोधकः । अन्यः निवृत्त्य-

“कलिङ्गः साहसिकः” इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देश-
विशेषादिरूपे स्वार्येऽसम्भवन् यया शब्दस्य प्रकृता स्वसंयुक्तान्
पुरुषादीन् प्रत्याययति यया च, “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ
गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन्
स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति सा
शब्दस्वार्यता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुज्ञाविता वा शक्ति-
लक्षणा नाम । पूर्वत्र हेतू रुढिः प्रसिद्धिरेव । उत्तरत्र
“गङ्गातटे घोषः” इति प्रतिपादनादलभ्यस्य शीतत्वपावन-
त्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि यस्य
कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम् ।
—“रुढेः प्रयोजनाद्वापीति” (८) । केचित् तु “कर्मणि
कुशलः” इति रुढाबुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः “कुशं

हेतुव्यञ्जकज्ञानविषयोभूय लक्षणायां सुप्यार्यसम्बन्धो प्रत्यायते इति भावः ।
सुप्यार्यसम्बन्धिविरोधित्वा व्यञ्जनायाम् एतादृशभावविषयत्वाभावाच्चातिव्याप्तिः ।

(८) उदाहरति कलिङ्ग इत्यादि । साहसिकत्वं चेतनधर्मः तस्य अचेतने
देशे अन्यवानुपपत्तिं दर्शयति कलिङ्गादिशब्द इति असम्भवन् साहसिकाद्यन्व-
योग्यमर्थसमिधातुमशङ्क्यम् इत्यर्थः । प्रकृते घोषवासादौ असम्भवन् अभिधातु-
मशङ्क्यम् । केचिदभिधां स्वाभाविकं व्यापारं वदन्ति तन्मतसनादृत्य लक्षणायां
वैलक्षण्यमाह स्वाभाविकेतरेति । अन्ये तु ईश्वरेच्छाविषयत्वरूपामाहुस्तत्र ईश्वरानु-
ज्ञाविता ईश्वरेण अनुज्ञापितेत्यर्थः । इदानीन्तनवक्तृभिरपि तेति यावत् । प्रति-
पादयतीति प्रतिपादकं वाक्यं तस्मात् । अक्षयस्य मुख्यशब्दघटितवाक्येन अप्रति-
पाद्यस्य इत्यर्थः तीरेण विप्रकटाग्रगतशीतत्वाद्यपेक्षया समकटाग्रगतशीतत्वादे-
राधिक्यमज्ञातिशयः । एवञ्च अतिशीतेऽतिपावने तीरे घोष इति व्यञ्जनाजन्यबोधो
सावचित्कशब्दप्रयोगस्य प्रयोजकमिति भावः । कश्चित्त्रैव तु शक्तिरिति लक्षणायां
निषेध उक्तः । अक्षयः रुद्रिप्रयोजनविरहात् । यथा, कस्यै चरणाघातं
मुखं सुसुखं ! तेऽकरोदित्यत्र निर्जितत्वं ज्ञेयते एषा नेषार्थलक्षणादीकृतया
वक्ष्यते । सा च कश्चिप्रयोजनार्हत्वात् प्रकृतलक्षयस्य खट्या न भवतीत्यस्याग्नि-
वारणाय चरमहेतुवत्प्रयोजनम् तदेव दर्शयति हेतुमिति रुद्रिप्रयोजनबोरोन्तर-
सिद्धिर्धः सुखमिनी सुप्यार्यसम्बन्धिनः लक्षणे लक्षणायाम् ।

जाति" इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशपादिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृते-
ऽसम्भवन् विवेचकत्वसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं
बोधयति । तदन्त्ये न मन्यन्ते ।— कुशपादिरूपार्थस्य व्युत्-
पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यच्च शब्दानां
व्युत्पत्तिनिमित्तमर्थश्च प्रवृत्तिनिमित्तम् ।— व्युत्पत्तिलभ्यस्य
मुख्यार्थत्वे "गौः श्वेते" इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् ।— "गमेर्डीर्"
इति गमधातोर्डीर्प्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयन-
कालेऽपि प्रयोगात् (ठ) ।

(ठ) जाति गृह्णातीति व्युत्पत्त्या प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया लभ्यः प्रति-
पाद्यः । प्रकृते कर्मधीत्यनेनात्म्ये असम्भवन् योग्यतामलममानः । दक्षरूपस्यैव
इत्येवकारेण कुशपादिरूपव्यवच्छेदः । अत्र हेतुमाह अन्यदिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थ-
प्रतीती प्रकारोभूतो धर्मः व्युत्पत्तिनिमित्तं यथा गोशब्दस्य गमनकर्तृत्वं सङ्केतवत्
प्रकारोभूतो धर्मः । प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यतावच्छेदकं यथा गोलजातिः । शब्दानां
व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति न नियमः । पाचकादिशब्दस्य द्यो-
रेकसत्त्वेऽपि गवादिशब्दस्य व्यभिचारात् प्रकृते तु कुशपादिरूपव्युत्पत्ति-
निमित्तस्यानेकपदार्थघटितत्वेन गुरुत्वात् तदपेक्ष्य लघुना दक्षरूपपाचकी-
पाचिनैव सङ्केतवत् । ननु कृदिवत् व्युत्पत्तिरपि पदार्थोपस्थापिकेति कृदि-
विषयस्यैव व्युत्पत्तिविषयस्य मुख्यत्वमाक्षानिति चेन्न कदा प्रतिबन्धाया व्युत्पत्तिः
पदार्थोपस्थापकत्वासम्भवान् । तदुक्तं भट्टैः, लब्धात्मिका सती कृदिर्भवेद् योगाप-
हारिणी । कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगवाचत इति । लब्धात्मिका
जनितपदार्थोपस्थापिका बोधपरम्परामसिद्धा सती अनादिसिद्धा योगापहारिणी
व्युत्पत्तिलभ्यार्थस्य प्रतिबन्धिका कल्पनीया लाघवप्रतिसम्बाद्धमिरिदानौलनेरुद्भाव-
नीया आत्मानं पदार्थोपस्थितिं न लभते न जनयति । योगवाचतः योगी
वाचनात् कृदेषाः पदार्थोपस्थापकत्वस्य च कल्पनानपेक्ष्य कृतयोगस्यैव पदार्थोप-
स्थापकत्वमात्रं कल्प्यते इति भावः । मुख्याश्वत्वे मुख्याश्वत्वस्वीकारे शयनकाले
गमनकर्तृत्वरूपमुख्यार्थवाच इति भावः । यदि पुनः सत्त्वादिप्रत्ययानां व्युत्पत्तेः
प्राधिकृतं कल्प्यते तदा निषङ्गे सायकाः सनीत्यादी लक्षणापत्तिर्दीर्घो द्रष्टव्यः
बोऽनकर्मणीति बोधातीर्थकप्रत्ययनिष्पन्नस्य सायकशब्दस्य विनाशान्नाशकालेऽपि
प्रयोगादिति ।

तन्नेदानाह ।

मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।

स्यादात्मनोऽप्युपादानादेशोपादानलक्षणा ॥१४॥

रूढावुपादानलक्षणा यथा । “क्षेतो धावति” ।

प्रयोजने यथा । “कुन्ताः प्रविशन्ति” । अनयोर्हि क्षेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अक्षेतमया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतयाऽन्वयमलभमानैरेतस्मिन्नेव आत्मसम्बन्धिनोऽप्यादयः पुरुषादयश्चाक्षिप्यन्ते । पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्भूतिः । उत्तरत्र कुन्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च मुख्यार्थस्य आत्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणलक्षणायास्तु परस्यैव उपलक्ष्यमित्यनयोर्भेदः । इयमेव “अजहत्स्वार्था” इत्युच्यते (उ) ।

(उ) लक्षणाया विशेषलक्षणमाह मुख्यार्थेति । वाक्यार्थ इति सप्तम्यर्थे षट्फलं ततश्च मुख्यार्थस्य वाक्यार्थे अन्वयसिद्धये वाक्याद्येष्टकान्वयबोधाय ययः इत्या इतरस्य प्रकृत्यावच्छेदकारितिरक्तवर्मावच्छिन्नस्य आक्षेपः प्रत्ययः सा उपादानलक्षणा स्यात् । संज्ञाबीजमाह आत्मनोऽपीति मुख्यार्थस्यापीत्यर्थः उपादानात् प्रत्यागनात् मुख्यार्थविषयिणी प्रतीतिरुपादानम् । एषा उपादानलक्षणा । यथा उपादीयते मुख्यार्थोऽपि प्रतीयते अनेनेत्युपादानं तन्नास्तीत्यलक्षणा उपादानं लक्षणञ्च इत्युक्ता गृहेव सा विधेति काव्यप्रकाशे तन्नामप्रसिद्धा । अत्र वाक्यार्थ इत्यनेन तात्पर्यविषयीभूतो वाक्यार्थो बाधः । अन्वयाद्दमनयं च द्विषी यान्तीत्यत्र द्वित्रिगमनकर्तृत्वरूपवाक्यार्थे द्वित्रान्वयक्षेपस्य मुख्यार्थाक्षेपं विनापि सम्भवनातिः तात्पर्यविषयस्य द्वित्रिगमनकर्तृत्वमन्यत्र यमनकर्तृत्वरूपवाक्यार्थस्य षट्को य उभयान्वयः तद्विषयस्य मुख्यार्थस्याक्षेपो युज्यते । कदली कदलीत्यादावुपादानलक्षणासंयङ्गाय प्रकृत्यावच्छेदकारितिरिति अपि कश्चित् मुख्यार्थ एव धर्मान्तरेण प्रतीयते यथा कदली कदलीत्यादी वितीयकदलीपदं शैत्यरूपधर्मान्तरेण कदलीमेव बोधयति । कश्चित् मुख्यार्थ-आक्षेपस्य धर्मान्तरेण प्रतीयते यथा काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमन्त्र काकपदेनाग्नीफ-

अप्यर्थं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।

उपलक्षणहेतुत्वादेवा लक्षणलक्षणा ॥ १५ ॥ (ठ)

रुद्धिप्रयोजनयोर्लक्षणा यथा । “कलिङ्गः साहसिकः”
“गङ्गायां घोषः” इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थे-
ऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः । यथा वा ।

“उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते
सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

घातकत्वेन काककुङ्कुमार्जारा लक्ष्यन्ते अत्र प्रयोजनाभावात् रुद्धिः । इति चो-
द्यानीत्यादौ कृषिसाधेयाहित्वेन इति च लक्षणलक्षणा प्रतीयते इति चो-
द्यानीत्यत्र प्रयोजनम् । कृषिश्च मुख्यार्थविशेषः प्रतीयते यथा श्वेतो भावति
कुन्ताः प्रविशन्तीति । ननु काकैभ्यो रक्ष्यतामन्नमित्यादावन्वयानुपपत्तिरेव
नास्तीति कथं लक्षणा इति चेन्न तात्पर्यविषयस्यान्वयस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेणा-
निर्वाहान्वयानुपपत्तिरित्यस्य विवक्षणात् काकैभ्यो रक्ष्यतामन्नमित्यादौ काककुङ्कु-
मार्जाराणामन्नरक्षणात्ययश्च काकत्वरूपप्रकृत्यावच्छेदकरूपेणात्रानिर्वाहः स्फुट-
एवमन्वयादि अनयोर्हीति स्वस्य सिद्धये प्रकारतया अन्वयसिद्धये आशङ्क्यन्ते
असम्पर्कपदेः प्रत्याख्यन्ते । मुख्यार्थस्वीपयोगस्यान्वयानुपपत्तिज्ञानेन स्वसम्बन्धित्व-
ज्ञानेन च सम्भवति । अत्रेदमवश्यं श्वेतो भावतीत्यादावितराश्वपेऽपि गुणतया
क्रियावैशिष्ट्यरूपकर्तृत्वस्यापि बोध इति तस्योपलक्षणरूपतयेव बोधः । यद्वदः
प्रविशन्तीत्यादौ श्वेतोनां क्रियासम्भवात् विशेषणतया बोधः । कृतमन्त्र-
रूपकर्तृत्वपक्षे उभयत्वेन तद्विषयात् इत्येवोपलक्षणत्वेन प्रकारत्वमिति । प्रथो-
जनं प्रयोजनीभूतज्ञानविषयः । अस्याः संज्ञानरमाह इत्येवेति अनङ्गत्वाच्चो-
द्या सा । मां कञ्चीयादित्यादौ गोपादानलक्षणीदाहर्तव्या रुद्धिप्रयोजनाभावात्
किन्वाचेपादेव तत्र व्यक्तेर्भावः । न चात्र प्रयोगप्राप्त्यर्थरूपा रुद्धिरस्तीति वाच्यं
अन्वयार्थविनिर्देशेन अस्यां प्रयोगार्हस्य शब्दस्य अन्वयार्थे प्रयोगप्राप्त्यर्थे रुद्धिरेव
लक्षणाहेतुः अन्यथा आत्मा व्यक्तिराश्रित्यते इति प्राचीनप्रवादविलयः स्यात् ।

(ठ) लक्षणलक्षणलक्षणा अप्यर्थमिति । वाक्यार्थे परस्मैव मुख्यार्थे निमित्तस्यैव
अन्वयसिद्धये स्वस्य अप्यर्थं स्वीकारित्याम इत्यर्थः यथा भवतीति श्वेतः उपलक्षण-
हेतुत्वान् मुख्यार्थविषयित्वाः प्रतीतेः एवा लक्षणलक्षणा ।

विदधद्दीदृशमेव सदा सखे !

सुखितमास्त्र ततः शरदां शतम्” (ण) ।

अत्र अपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपपत्तादयः
शब्दा आत्मानमर्पयन्ति । अत्र अपकारिणं प्रत्युपकारादिप्रति-
पादनाभ्युत्थार्थबाधः । वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः । फलमप्यप-
कारातिशयः । इयमेव “जहत्स्वार्था” इत्युच्यते (त) ।

आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा १६ (थ)

ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः ।

विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् ।

(ण) उपपत्तमिति । हे सखे ! भवता बहु उपपत्तं तत्र तस्मिन् अप-
कारविषये इत्यर्थः किमुच्यते, कथ्यते, परम् अत्यर्थं सुजनता सौजन्यं प्रथिता
प्रकटिता, सदा ईदृशमेव सौजन्यमिति भावः विदधत् कुर्वन् ततः तस्मिन् कर्मणि
प्रकृते इत्यर्थः शरदां वत्सराणां शतम् आस्त्र तिष्ठ । अत्यन्तापकारिणं प्रत्युक्ति-
रियम् ।

(त) अत्र अपकारादीनां प्रकृतानामिति भावः वाक्यार्थे वक्तृतात्पर्यविषये
इति भावः उपपत्तादयः आत्मानमर्पयन्ति स्वार्थे परित्यज्य विपरीतमर्थमपकृता-
दिकं लक्षयन्तीत्यर्थः फलं प्रयोजनमपकारातिशयः । जहत्स्वार्थेति जहत्
स्वार्थो वां सा ।

(थ) इत्यं लक्षणाया री मेदादुक्ता पुनस्त्री द्विधा योजयति आरोपेति ।
ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदा रुद्रिप्रयोजनाभ्याम् उपादानोपलक्षणाभ्यामेति भावः ।
आरोपः आह्वार्याभेदप्रतीतिः अध्यवसानं सिद्धाभेदप्रतीतिः ताभ्यां प्रत्येकं द्विधा
ततश्च आरोपा रुद्रिहेतुका उपादानलक्षणा आरोपा रुद्रिहेतुका लक्षलक्षणा
आरोपा फलहेतुका उपादानलक्षणा आरोपा फलहेतुका लक्षलक्षणा साध्यव-
साना रुद्रिहेतुका उपादानलक्षणा साध्यवसाना रुद्रिहेतुका लक्षलक्षणा
साध्यवसाना फलहेतुका उपादानलक्षणा साध्यवसाना फलहेतुका लक्षलक्षणा
इत्येतेभेदा लक्षणा इत्यर्थः ।

सारोपा स्थानिगीर्णस्य मता साध्यवस्तनिका १७(६)

रूढौ उपादानलक्षणं सारोपा यथा । “अश्वः श्रोतो धावति” । अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनिगीर्णस्वरूपः स्वस-
मवेतश्चेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते । प्रयोजने यथा । “एते
कुन्ताः प्रविशन्ति” । अत्र सर्वनान्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात्
सारोपात्वम् । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा । “कलिङ्गः
पुरुषो युध्यते” । अत्र पुरुषकलिङ्गयोराधार्याधारसम्बन्धः ।
प्रयोजने यथा । “आयुर्धृतम्” अत्र आयुष्कारणमपि दृतं
कार्यकारणभावसम्बन्धसम्बन्ध्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्य-
वैलक्षण्येनापि अभिचारेण आयुष्करत्वं प्रयोजनम् ।

यथा वा । राजकीये पुरुषे गच्छति “राजासौ गच्छति”
इति । अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः । यथा वा ।
अग्रमात्रेऽवयवे “हस्तोऽयम्” । अत्र अवयवावयविभाव-
लक्षणः सम्बन्धः । ब्राह्मणेऽपि “तच्चासौ” । अत्र तात्कर्म्य-
लक्षणः सम्बन्धः । इन्द्रार्थासु स्थूणासु “अमी इन्द्राः” । अत्र
तादर्थ्यलक्षणः सम्बन्धः । एवमन्यत्रापि निगीर्णस्य पुनर्विष-
यस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् साध्यवस्ताना । अस्माच्चतुर्षु
भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव (ध) ।

(६) सारोपां साध्यवस्तानाच्चाह विषयस्येति । अनिगीर्णस्य शब्दस्य
विषयस्य लक्ष्यस्य या अन्येन मुख्यार्थेन तादात्म्यप्रतीतिम् अभेदप्रतिपत्तिं करोति
सा तथोक्ता सारोपा, वा च निगीर्णस्य आर्थस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सा
साध्यवस्ताना ।

(ध) उदाहरति रुदाविद्यादि । अत्रः अनिगीर्णस्वरूपः शब्दप्रतिपाद्यः ।
अत्र अत्रः श्वेत इत्यत्र समवायसम्बन्धः । कुन्ताः अस्त्रविशेषाः अत्र आर्थ-
धारकसम्बन्धः । राजासौ गच्छतीत्यत्र राजवर्तुं परिच्छेदाद्यतिशयबोधनं प्रसो-

सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।

सादृश्यात् मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः १८(न)

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव । रुद्रावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा ।— “एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि” ।— अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपं सुखार्थमुपादायैव सार्धपादिस्नेहेषु वर्तते । प्रयोजने यथा । राजकुमारिषु तत्सदृशेषु गच्छन्तु “एते राजकुमारा गच्छन्ति” । रुद्रावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा ।— “तैलानि हेमन्ते सुखानि” । प्रयोजने यथा । “राजकुमारा गच्छन्ति” । रुद्री लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा । “राजा गौडेन्द्रः कण्टकं शोधयति” (प) । प्रयोजने यथा “गौर्वाहीकः” (फ) । रुद्री लक्षणा साध्यवसाना गौणी

जनम् । इतोऽयमित्यत्र प्राचुर्यप्रयोगात् रुदिरित्यवगतव्यम् । तन्नामा-
वित्यत्र तत्कर्मनेपुण्यातिशयः प्रयोजनम् । इन्द्रार्थात् इन्द्राराधनार्थं निर्मि-
तासु स्तूपासु स्तम्भविशेषेषु । इन्द्रवत् पूज्यत्वरूप प्रयोजनम् । पूर्वोदाहरणानि
यथा श्वेतो धावति हृतमानवेत्यादीनि ।

(न) एवं लक्षणाया अष्टविधत्वमुक्त्वा पुनर्हेविध्यमाह सादृश्येति । ताः
लक्षणा अष्टभेदा अपि लक्षणा सादृश्येतरसम्बन्धाः सादृश्यभिन्नसम्बन्धवत्येत्
शुद्धाः, सादृश्यात् तु सादृश्यसम्बन्धयोगात् तु गौण्याः मताः कथिताः तेन
हेतुना लक्षणाः षोडशभेदिताः । सादृश्यसम्बन्धवत्यः अष्टौ तदन्वयसम्बन्धवत्यश्च
अष्टावित्यर्थः ।

(प) राजा गौडेन्द्रः कण्टकं शोधयतीति । शोधयति उद्धरति निर्वेदं
करोतीत्यर्थः । अत्र तीक्ष्णायुधविशेषः कण्टकपदार्थरूपमुत्थायः शोधनासम्भवात्
दुःखदत्तेन तत्सदृशेषु रुद्रश्री लक्षणाया वर्तते । यत् तु रुद्रश्री च कण्टकम् इत्य-
भिधानं तत् निरुद्धलक्षणाया यादृक् न त्वभिधाया इति विभाव्यम् ।

यथा । “राजा कण्टकं शोधयति” । प्रयोजने यथा ।
“गौर्जल्पति” ।

अत्र केचिदाहुः “गोशब्दचारिणो गुणा जायमान्या-
दयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्याभिधाने
निमित्तौभवन्ति” । तदयुक्तम् । गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाही-
कार्यमभिधातुमसामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभि-
धाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् । अन्ये पुन-
र्गोशब्देन “वाहीकार्यो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारि-
गुणसाजात्येन वाहीकार्यगता गुणा एव लक्ष्यन्ते” । तदपि
अन्ये न मन्यन्ते । तथाहि अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्यः प्रतीयते
न वा ? । आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षिताद्वा गुणात् ।
अविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः । वाहीकार्येऽस्यासङ्केतित-
त्वात् । न द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्वार्थस्य शाब्देऽन्वये
प्रवेशासम्भवात् । शाब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते । न
द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्यो न प्रतीयते तदास्य
वाहीकस्य सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात् । तस्मादत्र
गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सह अन्वयमलभ-
मानोऽन्नत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्यं लक्षयति । वाहीक-
स्यान्नत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् (ब) । इयञ्च गुणयो-

(फ) गौर्वाहीक इति वाहीकः इत्युवाचकः । अत्र अन्नत्वादिसाधर्म्य-
सम्बन्धः अन्नत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् ।

(ब) अत्र केचिदाहुरित्यादि । गौर्जल्पति लक्षयतीत्यर्थः । अत्र गौर्जल्पनस्य
असम्भवात् मुख्यार्थबाधः । गोशब्दचारिणः गोस्यायिनः जायं जलं हृमान्नाम्
अपाटवं तत्प्रधत्तयः गुणाः धर्माः लक्ष्यन्ते लक्षयया प्रतिपाद्यन्ते । ते च
गुणाः गोशब्दस्य वाहीकार्यस्य अभिधाने अभिधया प्रतिपादने निमित्तौभवन्ति
हेतुतामापद्यते विरतत्वात् नवशक्तिलादिनर्थः । सकृदुचरितः शब्दः

मात् “गौणी” इत्युच्यते । पूर्वा तु उपचारमिश्रणात् शुद्धा ।
उपचारो हि नामात्थितः विशकलितयोः सादृश्यातिशय-
महिम्ना भेदप्रतीतिस्तद्वत्मात्रम् ।— यथा अग्निमाणवकयोः,
शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धैव
लक्षणा ।

व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद् द्विधा स्युः फललक्षणाः १६

प्रयोजने अष्टभेदा लक्षणा दर्शिताः स्ताः प्रयोजनरूप-
व्यङ्ग्यस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र
गूढः काव्यार्थभावनपरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा ।
“उपकृतं बहु तत्रेति” । अगूढोऽतिस्पष्टतया सर्वजनसंवेद्यः ।
यथा ।

“उपदिशति कामिनौनां यौवनमद एव ललितानि” ।

सकृदेवायं गमयतीति न्यायादिति भावः । विरतायाचेति शब्दबुद्धिकर्मणां
विरम्य व्यापारभाव इति न्यायादिति भावः । यच्च त्रीणां वाक्यस्य नियमस्य
व्यभिचारो दृश्यते तत्र अनेकायं व्यभिचया प्रतिपादनादिति चेन्न
तत्र युगपदेव अनेकायं व्यभिचया प्रतिपादनम् इह तु प्रथमं
गोशब्देन पशुमात्रबोधस्तस्यान्ययानुपपत्तौ वाङ्मोकायं प्रतीतिरिति ध्येयम् ।
स्मर्येति स्मर्यस्य गोपदायं गोत्वस्येत्यर्थः सकृच्चारिणो ये गुणाः जायमान्यादयः
तस्मात्कालेन तत्समानजातित्वेन वाङ्मोकायं गुणाः जायमान्यादय इति भावः
स्मर्यन्ते लक्षणाजन्तबोधविवर्धनक्रियन्ते । लक्षितात् लक्षणाजन्तबोधविवर्धनात्
गुणात् जायमान्यादेरित्यर्थः । अविनाभावः आचोपः तद्वारा तेनेत्यर्थः ।
अविनाभावत्वस्य आचोपत्वस्य अर्थस्य शब्दे अन्वये शब्दबोधे इत्यर्थः प्रवेष्टा-
सम्भवात् शब्दप्रतिपादयान्तेव शब्दबोधो भवतीति भावः शब्दो शब्दबो-
धविवर्धनी ‘वाङ्मोका’ इत्यादि शब्देनैव न तु आचोपेति भावः । प्रपूयते ।
सामानाधिकरण्यात् अनेकान्य इत्यर्थः । स्वमतमाविष्करोति तस्मादिति उक्त-
मर्थानां दीर्घवर्धितत्वादित्यर्थः । उक्त्वा तस्या व्यभिचया इत्यर्थः ।

अत्र “उपदिशति” इत्यनेन “आविष्करोति” इति लक्ष्यते ।
आविष्कारातिशयस्याभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते (भ) ।

धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा ॥ २० ॥

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मिगत-
त्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः (म) ।

क्रमेणोदाहरति ।

“स्निग्धश्चामलकान्तिलिप्तवियतो वेत्तइलाका घना
वाताः श्रौकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेहौ तु कथं भविष्यति वृद्धा ! हा देवि ! धीरा भव ॥”

(भ) गोपी लक्षणा उक्ता तदव्युत्पत्तिमाह इत्येति । गुणयोगात् वाच्य-
वत्ययोः सादृश्यात्मकः सम्बन्धः गुणः तदर्थानात् तस्यज्ञावादित्यर्थः । पूर्वं
असादृश्यमूला लक्षणा इत्यर्थः उपचारानिमित्तात् सादृश्याधीनारोपायोगात्
गृह्यते । विवक्षिततयोर्विभिन्नयोः भेदप्रतीतिस्त्यगनमात्रं भेदज्ञानतिरोधानमिव ।
यथा, अग्निमात्रवक्तव्योः अपिः मात्रवक्तः नवीपनीतः ब्रह्मचारीत्यर्थः । तयोः
साम्प्रतं फललक्षणायाः पुनर्भेदं दर्शयति व्यक्त्येति । उपदिशतीत्यादि ।
श्रीपरिचयाज्ज्ञा अपि भवत्यभिज्ञा विदग्धचरितानामित्यस्य पूर्वोक्तम् । तदव-
मर्थः । जडाः अनभिज्ञा अपि श्रीपरिचयात् सम्पत्संयोगात् विदग्धचरितानां
विश्वव्यवहाराणाम् अभिज्ञा भवन्ति । कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि
लौकाविलासादीनि उपदिशति । अत्र उपदिशति आविष्करोतीत्यर्थः उप-
देयस्य अचेतने यौवनमदं असम्भवात् सुखार्थं वाचः तज्ज्ञात् उपदेयज्ञेन आवि-
ष्काररूपार्थो वक्तव्य इति भावः । तदेवं फललक्षणा षट्भेदाः षोडशभेदा
भवन्ति रुदिलक्षणासु षट्भेदा इति निश्चिता अतुर्विशतिभेदा लक्षणा बोध्याः ।

(न) पुनश्च फललक्षणाभेदमाह धर्मीति । एताः पूर्वोक्ताः फललक्षणाः
षोडशभेदाः फलस्य धर्मिधर्मगतत्वेन द्विधा भवन्तीति द्वात्रिंशद्भेदाः । तद्वैवं
फललक्षणा द्वात्रिंशद्भेदाः रुदिलक्षणायाटी निश्चिता अतुर्विशत्प्रकाराः
लक्षणा बोद्धव्याः ।

अत्रात्यन्तदुःखसङ्घिष्ठरूपे रामे धर्मिणि लब्धे तत्त्वैवाति-
शयः फलम् । “गङ्गायां घोषः” । इत्यत्र तटादिषु लब्धेषु
शीतत्वपावनत्वादिरूपधर्मस्यातिशयः फलम् (य) ।

तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः ॥२१॥(र)

रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशलक्षणाभेदाः ।

किञ्च ।

पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥२२॥(ल)

ता अनन्तरोक्ताः । तत्र पदगतत्वेन यथा । “गङ्गायां
घोषः” । वाक्यगतत्वेन यथा । “उपकृतं बहु तत्रेति” ।
एवमशीतिप्रकारा लक्षणा ।

(य) सिद्ध्येति । शीताविरहिणी रामस्तीक्ष्णिरयम् । सिन्धुः श्यामलः
अथ वा कान्तिः तथा क्षिप्तम् आच्छादितं विषत् अनुरीच, विषद्विष्णुपदं वापि
पुंस्त्राकाशविज्ञायसी इत्यमरः । यैः तथोक्ताः वेङ्गव्यः चरव्यः वलाकाः वक्रपङ्क्तयः
येषु तादृशाः घृताः मेघाः । वाताः वायवः श्रौकरिणः साम्बकणाः तथा
पयोदसुहृदां मधुराणां कक्षाः मधुरास्फुटाः आनन्दकैकाः आनन्दजनितकैका-
रवाः कामं यथेष्टम् अविश्रान्तस्त्रितयः सन्तु वर्णनाम् अस्मि अहं इदम् अत्यर्थं
कठोरहृदयः कठिनात्मा रामः सुखं सहे सोढुं शक्नोमीत्यर्थः । वेदेष्टुं जानकौ
तु कथं भविष्यति केन प्रकारेण स्थास्यति इत्यर्थः इहा इति खेदमूचकमव्ययं
चा देवि ! शीते ! धीरा धैर्यशालिनी भव मदन्तरेण अस्मिन् समये मोक्षकदायता
भव इति भावः । झार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र अत्यन्तदुःखसङ्घिष्ठरामे
धर्मिणि लब्धे तत्त्वैव अतिशयः धैर्याद्युत्कर्षः फलमिति बोध्यम् । अत्र सहे
इत्युत्तमपुरुषस्यैव वक्तृत्वेन रासस्य आभे पुनस्तस्य उपादानम् अत्यन्तदुःखसङ्घिष्ठ-
रामप्रतिपादनार्थमत एव अत्र मुख्यार्थवाधादुपादानलक्षणेति बोध्यम् ।

(र) उपसङ्हरति । तदेवमिति तत् तस्मात् एवं प्रकारेणेत्यर्थः बुधैः
विवक्षितः चत्वारिंशत् लक्षणाभेदाः सताः कथिताः ।

(ल) पुनश्च सर्वासामिव भेदं दर्शयति पदेति । ताः अचत्वारिंशदेषा
अपि लक्षणाः पदवाक्यगतत्वेन पदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन इत्यर्थः प्रत्येकं द्विधा भव-
तीति शेषः । तदेवं निश्चित्वा अशीतिप्रकारा लक्षणाः ।

अथ व्यञ्जना ।

विरतास्वभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च॥२३(व)

शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधा-
लक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा
उपचीनासु यया अपरः अन्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य
प्रकृतिप्रत्ययादेश वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेश-
विषया व्यञ्जना नाम (श) । तत्र ।

अभिधालक्षणांमूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा॥२४(ष)

अभिधामूलामाह ।

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्तते ।

एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया॥२५॥(स)

(व) व्यञ्जनां निरूपयति अथेति । अथ लक्षणां निरूपणात् परमित्यर्थः ।
विरतास्विति । अभिधाद्यासु अभिधालक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु विरतासु
सभा इत्या अपरः बाह्यलक्ष्यतात्पर्यार्थेभ्यः भिन्नः अर्थः बोध्यते प्रत्याय्यते शब्दस्य
अर्थादिकस्य च वृत्तिर्व्यापारविशेषः व्यञ्जना नाम ।

(श) व्यञ्जनेति । व्यञ्जनं ध्वननं गमनं प्रत्यायनञ्च चादि यस्य तादृशः
यः व्यपदेशः संज्ञा स विषयो यस्यासधीता ।

(ष) अभिधेति । अभिधा लक्षणा च मूलं यस्याः तथोक्ता शब्दस्य व्यञ्जना
द्विधा अभिधामूला एका लक्षणामूला अपरेति ।

(स) अनेकार्थेति । संयोगाद्यैरनन्तरोक्तैः अनेकार्थस्य अनेके एकभिन्नाः
वी वद्वी वेत्यर्थः अर्थाः यद्य तादृशस्य शब्दस्य एकत्र एकान्त् अर्थे नियन्तते ।
निबन्ध प्रतिपादिते सति अन्यधीहेतुः अन्यस्य अर्थान्तरस्य बोधितुः बोधोपायः यः
व्यापार इति शेषः सा अभिधाश्रया अभिधामूला व्यञ्जना । अत्र तु संयोगादिकं
वाञ्छितं तत्र यावन् एवार्था वाच्या इति बोध्यम् । प्रथममभिधायां संबोधादि-

आद्यशब्दादिप्रयोगादयः । कृतं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्थान्यस्य सन्निधिः ।

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः” इति । (ह)

“सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । “अशङ्खचक्रो हरिः” इति वियोगेन तमेव । “भौमार्जुनौ” इति अर्जुनः पार्थः । “कर्णार्जुनौ” इति कर्णः सूतपुत्रः । “स्त्राणुं वन्दे” इति स्त्राणुः शिवः । “सर्वं जानाति देवः” इति देवो भवान् । “कुपितो मकरध्वजः” इति मकरध्वजः कामः । “देवः पुरारिः” इति पुरारिः शिवः । “मधुना मत्तः पिकः” इति मधुर्वसन्तः । “यातु वो दयितामुखम्” इति मुखं सान्मुख्यम् । “विभाति गगने चन्द्रः” इति चन्द्रः शशी । “निशि चित्रभानुः” इति चित्रभानुर्वह्निः । “भाति रथाङ्गम्” इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम् । स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिज्ञात् न काव्ये इति तस्य विषये नोदाहृतम् (च) । इदञ्च केऽप्यसहमाना आहुः ।

निश्चितमर्थं बोधयित्वा उपचीचायां पर्यालोचनेन अपराधप्रतीतेरभिधामूल-
मिति भावः ।

(ह) संयोग इति । संयोगः सङ्गः विप्रयोगः विद्योगः साहचर्यं सङ्-
कारित्वं विरोधिता वैरम् अर्थः प्रयोजनम्, अर्थोऽभिधेयवस्तुप्रयोजननिर्गतपु
इत्यमरः । प्रकरणं प्रसावः लिङ्गं लिङ्गम् अन्यस्य तुल्यविभक्तिकस्य शब्दस्य
सन्निधिः सात्त्विकं सामर्थ्यं नियतशक्तिः औचित्यं औचित्यं देशः निश्चितं स्थानं
कालः निर्दिष्टसमयः व्यक्तिः पुंस्त्रादिकं तथा स्वरवादयः उदात्तानुदात्तस्वरित-
प्रधतयः शब्दावयवः अनवच्छेदे अनिवार्ये विशेषस्मृतिहेतवः विशेषबोध-
कारणानि ।

(च) उदाहरति सशङ्खचक्रः हरिरित्यादि । वियोगेन शङ्खचक्रपरि-

“स्वरोऽपि काकादिरूपः काव्ये विशेषप्रतीतिक्रदेव उदा-
त्तादिरूपोऽपि मुनेः पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेष-
प्रतीतिक्रदेवेत्येतद्विषय उदाहरणमुचितमेवेति” । तन्न । स्वराः
काकादय उदात्तादयो वा व्यङ्ग्यरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति
न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्रणरूपं विशेषम् ।
किञ्च । यदि यत्र क्वचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादिनियमा-
भावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयोः असुरूपस्वरवशेनैकत्र नियमनं
वाच्यं तदा तथाविधस्थले श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः । न च तथा ।

हारेणेत्यर्थः तं विष्णुमेव अभिधत्ते अभिधत्ता बोधयति न तु इन्द्रादिकमित्येव-
कारणार्थः । साङ्ख्यसुदाहरति भीमेति । अर्जुनः पार्थः पृथापुत्रः धनन्तर्यः
न तु कर्णबोध्यादिः । विरोधितासुदाहरति कर्णार्जुनाविति । कर्णः मनुपुत्रः
तेनैव सङ्गर्जनस्य सततवैरित्वादिति भावः न तु श्रवणेन्द्रयादिः । अयंसुदा-
हरति स्याद्युमिति । शिववन्दनस्यैव भवच्छेदनफलकत्वादिति भावः न तु
शाखापल्लवादिह्रीनं युक्ततृकाण्डम् । प्रकरणसुदाहरति सर्वमिति । अत्र
राज्ञ एव प्रकृतत्वं न तु कस्याचित् देवताविशेषस्य । लिङ्गसुदाहरति कुपित
इति । कौपिचिकस्य चेतनधर्मत्वात् मकरध्वजो नात्र समुद्र इति भावः । अन्य-
शब्दसन्निधिसुदाहरति देव इति । अत्र पुराविशब्दसन्निध्यात् देवशब्दः शिव-
सेवाभिधत्ते न तु अन्यं कश्चनेति बोध्यम् । सामर्थ्यसुदाहरति मधुनेति । वसन्त-
स्यैव कौकिलमादने सामर्थ्यात् न तु मधुशब्दः मद्यविशेषमभिधत्ते इति भावः ।
औचित्यसुदाहरति या तु इति । अत्र सुखशब्दः औचित्यात् साङ्ख्यस्यैव न
तु बह्नादिकमभिधत्ते इति बोध्यम् । देशसुदाहरति विभातीति । शशी न
तु कर्पूरादिरिति शेषः । कालसुदाहरति निशीति । वक्रिणं तु मूयः तस्य
निशि अदर्शनादिति भावः । व्यक्तिसुदाहरति भातीति । अत्र रथाङ्गशब्दः
नपुंसकलिङ्गेन चक्रमेवाभिधत्ते न तु चक्रवाकादिति भावः । स्वरस्विति
विशेषप्रतीतिक्रत् विशेषस्य अन्यतरस्य अर्थस्य प्रतीतिक्रत् बोधकः यथा इन्द्र-
शत्रुर्विवर्त्तित्वादी स्वरभेदेन इन्द्रः शत्रुर्वस्येति बहुव्रीहिसमासे इन्द्रशत्रुशब्दः
इन्द्र एव शासनकर्ता उग्रस्यैवमर्थमभिहितवान् न तु इन्द्रस्य शत्रुरिति तत्-
पुरुषसमासीयस्वराप्रसीगात् उग्रस्य इन्द्रकृतत्वमित्यादि ।

अतएवाहुः “श्लेषनिरूपणप्रस्तावे काव्यमार्गे स्वरौ न गण्यत इति च नयः” इत्यलमुपजीव्यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण (क) । आदिशब्दाद् “एतावन्मात्रस्त्वनी” इत्यादौ हस्तादिचेष्टादिभिः स्तनादीनां कमलकीरकाद्या-कारत्वम् । एवमेकस्मिन्नर्थे अभिधया नियन्त्रिते या शब्द-स्यान्यार्थबुद्धिहेतुः शक्तिः सा अभिधामूला व्यञ्जना । यथा मम तातपादानां महापात्रचतुर्दशभाषाविलासिनीभुजङ्ग-महाकवीश्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणाम् ।

“दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं सम्मिलयंस्तेजसा
प्रोद्यद्वाजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्भवतो भोगिभिः ।
नक्षत्रेशकृतेक्षणे गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्
गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युभावल्लभः” ॥ (ख)

(क) उदात्तादिरूपः उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः मध्यमः स्वरितः । मुनेः भरतस्य पाठोक्तदिशा पाठोक्तरीत्या यथा हास्यशृङ्गारयोः स्वरितोदात्तं वीर-रौद्रादसुतेषु उदात्तस्वरितं कर्णवीर्यसमयानकेषु अनुदात्तस्वरितमुपपादयेदिति । काव्यमार्गे काव्यपद्धतौ । उपजीव्यानां यानाश्रित्य जीवतीत्युपजीव्यास्तेषां कटाक्षनिक्षेपेण दृष्टिपातेन ।

(ख) अभिधामूलामुदाहरति दुर्गेति । दुर्गेः प्राकारपरिखादिभिः अल-ङ्घितः प्रतिरोद्धुमपारितः विग्रहः संशयः यस्य तादृशः यः अत्रूणां दुर्गाणि भित्त्वापि सयामसातनीतीति भावः अथवा विग्रहः शरीरं यस्य तथोक्तः शत्रुभिः यस्य दुर्गाणि भित्त्वा शरीरं नाक्रमितुं शक्यते इति भावः । तेजसा कान्त्या सौन्दर्येणेत्यर्थः मनसिजं कामं सम्मिलयन् सङ्गीचयन् खड्गयन्त्रित्यर्थः प्रोद्यत् प्रक्षेपेण उद्यत् राजकं राजसमूहं खाति गृह्णाति वशीकरोतीति प्रोद्यद्वाजकलः, गृहीतः गरिमा गौरवं येन तथोक्तः, भोगिभिः सुखभोगरतेः पुरुषैः विष्वक् समन्तात् इतः परिहृतः न चक्षेत्रेषु अत्रियश्रेष्ठेषु कृतम् ईक्षणं दृष्टियेन तथाविधः श्रेष्ठानपि अत्रियान् अगणयन्नित्यर्थः गिरिः हिमालयः गुरुः श्वशुरो यस्य तस्मिन् हरे इत्यर्थः गाढां मङ्गलौ रुचिम् अनुरागं भक्तिमिति यावत् धारयन् शिवो-

अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभशब्दस्य उमानाक्षी
महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव
गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते । एवमन्यत् (ग) ।

लक्षणासूत्रमाह ।

लक्षणीपास्यते यस्य कृते तत् तु प्रयोजनम् ।

यया प्रत्याय्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रयार६(घ)

“गङ्गायां घोषः” इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायां
विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया
शीतत्वपावनत्वादतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणासूत्रा व्यञ्जना ।

पासक इत्यर्थः तथा गां पृथ्वीमाकस्य विभूतिभिः सम्पद्भिः सृषिता अलङ्कृता
तनुर्यस्य तथाविधः उमावल्लभः तदाख्यौ राजविशेषः वा उमानाक्षी महादेवी
तस्याः वल्लभः पतिः राजति शोभते ।

(ग) व्यञ्जनश्चेति । व्यञ्जनया अभिधासूत्रया इत्यर्थः पश्चात् अनेकार्थ-
शब्दानां पर्यालोचनेन गौरीवल्लभरूपो द्वितीयोऽर्थः बोध्यते तद्यथा दुर्गया
पार्वत्या लङ्कितः अङ्गाङ्गत्वेन आश्रान्तः विद्युद्गः शरीरं यस्य तथोक्तः, तेजसा
तृतीयनयनोत्थेन वर्जितेत्यर्थः मनसिजं मदनं सम्मिलयन् दहन् प्रीयन्ती भालं
विराजन्ती राजकुला चन्द्रकुला यस्य तादृशः, गृहीतगरिमा विश्वम्भरत्वादिति
भावः, भोगिभिः भुजङ्गैः विष्वक् सर्वतः उतः पद्मगालङ्कार इत्यर्थः, लक्षणाणां
ईश्वरं राज्ञा चन्द्रेणेत्यर्थः कृतम् अलङ्कृतमित्यर्थः ईश्वरं तृतीयनेत्रमिति यावत्
यस्य तादृशः, गिरिगरी हिमाद्रौ गाढा मङ्गलौ रुचिं प्रीतिं चारयन् शश्वरत्वा-
दिति भावः, गां वल्लभमाकस्य विभूतिभिः अस्त्रभिर्भूषिता तनुर्यस्य तथोक्तः उमायाः
पार्वत्याः वल्लभः पतिः शम्भुः राजति इत्येवंरूपो द्वितीयोऽर्थः व्यञ्जनया
प्रतिपाद्यते ।

(घ) लक्षणासूत्रासुताद्वरति लक्षणासूत्रेति । यस्य प्रयोजनस्य कृते
बोधाय इत्यर्थः लक्षणा प्रयोजनवतीति शेषः उपास्यते आश्रियते स्वीक्रियते इति
यावत् तत् तु प्रयोजनं यया प्रत्याय्यते बोध्यते सा लक्षणाश्रया व्यञ्जना स्यात् ।

एवं शब्दीं व्यञ्जनामुक्ता आर्थी व्यञ्जनामाह ।
 वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।
 प्रस्तावदेशकालानां काकोश्वेष्टादिकस्य च ॥
 वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थिसम्भवा२७(ङ)

व्यञ्जनेति सम्बध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकाल-
 वैशिष्ट्ये यथा मम ।-

“कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा

धौरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः ।

केलीवनीयमपि वञ्जलकुञ्जमञ्जुः

दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य” ॥ (च)

अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं “प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यताम्”
 इति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते ।

बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा ।

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः

(ङ) आर्थीं व्यञ्जनामाह वक्तिरिति । वक्तुः कथयितुः यत् समीपे उच्यते
 स बोद्धव्यः तस्य वाक्यानाम् अन्यसन्निधिः अन्यस्य सन्निधानं वाच्यञ्च तयोः
 प्रस्तावः प्रकरणं देशः स्थानं कालः समयः तेषां काकोः ध्वनिविकारस्य तथा
 श्वेष्टादिकस्य वैशिष्ट्यात् वैचित्र्यात् या इतिः अन्यम् अर्थे बोधयेत् प्रस्तावयेत् सा
 अर्थसम्भवा आर्थी व्यञ्जनेति शेषः ।

(च) काल इति । कालः समयः मधुः वसन्तः एष च पुष्पधन्वा कामः
 कुपितः धौराः मन्दाः रतिखेदहराः सुरतपरिश्रमापहारकाः समीराः वायवः
 वहन्ति वञ्जलानाम् अशोकानां कुञ्जेन खतादिपिहितस्थानेन मञ्जुः मनीषा इयं
 केलीवनी क्रीडकाननं किन्तु पतिः दूरे वर्तते इति शेषः अद्य किं करणीयं
 कथय । अत्र वक्तुः कामुकत्वं वाक्यस्य उद्दीपकत्वं प्रस्तावस्य सखीसमीपे
 सुरतप्रसङ्गपरत्वं देशस्य कालस्य च कामोद्रेकपरत्वं वैशिष्ट्यं बोद्धव्यम् । वाक्य-
 वैशिष्ट्येऽपि एतदुदाहरणं बोध्यम् ।

मेत्रे दूरमनश्चने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमि !

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥ (छ)

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणाया लक्ष्यम् ।

तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यं दूतीवैशिष्ट्याद् बोध्यते ।

अन्यसन्निधिवेशिष्ट्ये यथा ।

“उभ शिञ्जल ! शिष्यंदा भिसिणीपत्ताश्च रेहइ बलाभा ।

शिम्लमरगभभाषणपरिद्धिभा संखसुत्तिव्य” ॥

अत्र बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्त्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्न-
कामुक्त्वं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं
प्रयोजकम् (झ) ।

(छ) निःशेषेति । उपपत्तिमानेतुं प्रेषितां दूतीं प्रति कस्याचिदुक्ति-
रियम् । रे मिथ्यावादिनि ! मम प्रयत्नेनापि न नायात इति मृषाभाषिणि !
बान्धवजनस्य मादृशस्य अज्ञातः अनिदितः पीडागमः क्विद्वानुभवः यथा तस्य-
शुद्धौ । इति ! त्वमितो मत्तः सकाशात् स्नातुं वापीं सरसीं गता न पुनस्तस्य
अधमस्य अन्तिकं समीपं गता ? यत् तव सानतटं निःशेषं यथा तथा प्युतं
चन्दनं यस्मात् तादृश विमिश्रितवाङ्मनेन आलनादिति भावः एवं सर्वत्र ।
निर्मटः निःशेषश्च मृष्टः आलितः रागो लौहित्यं यस्मात् तथोक्तः, नेत्रे भयने
दूरम् अव्यर्थम् अनश्चने कल्लवरङ्गिते, इयं तन्वी शीषा तनुः पुलकिता लोमा-
क्षिता सर्वमेतत् क्षानफलमापाततः अभिषया प्रतिपाद्यते । किन्तु बोद्धव्याया
दूत्या वैशिष्ट्येन तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यञ्जनया प्रतीयते । यदि च
निःशेषप्युतचन्दनमित्यादेः क्षानलाभ्यश्च तथापि स्थाने सानतटस्यैव निःशेषप्युत-
चन्दनत्वं न किन्तु सर्वलोवाङ्गस्य, अक्षरस्यैव निर्मटरागत्वं न किन्तु लौहित्यापि,
नेत्रदीपकत्वमनश्चनत्वं न अपि तु अनश्चनमेव, ततश्चेतत् पुष्पनस्यैव फलमिति
दूत्या वैशिष्ट्यमिति बोध्यम् ।

भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते ॥२८॥

इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः (अ)

एतद्वैशिष्ट्यं यथा ।

“गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ” (ट)

अत्र नैष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काक्ता व्यञ्चते ।

चेष्टावैशिष्ट्यं यथा ।

सङ्केतकालमनसे विटे ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेवापि ताकूतं लीलापणं निमीलितम् ॥ (ठ)

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया

(अ) उच इति । ऊह निचल ! निचन्दा विसिनीपत्रे राजते बलाका । निमलमरकतभाजनपरिस्थिता मङ्गयुक्तिरिवेति संस्कृतम् । हे निचल ! अल-
नाचम ! निरुत्साह इत्यर्थः निमलमरकतभाजने स्वच्छमरकतमणिपात्रे परि-
स्थिता मङ्गयुक्तिरिव मङ्गकपालमिव विसिनीपत्रे इयं बलाका बकौ निचन्दा
राजते ऊह वक्ष्य ।

(झ) प्रयोजकं द्वतीयव्यञ्जनायाः कारणमित्यर्थः ।

(ज) भिन्नति । भिन्नः श्लोकवर्णादिभिर्विज्ञतीकृतः यः कण्ठध्वनिः स
धीरैः विद्वद्भिः काकुरिति अभिधीयते कथ्यते । आकरादिभ्यः प्राचीनाचार्य-
प्रबन्धेभ्यः ।

(ट) गुरुति । हे सखि ! असौ मत्पतिरित्यर्थः गुरुणा पित्रादीनां
परतन्त्रतया पराधीनतया वत खेदे दूरतरम् अतिदूरं देशं गन्तुम् उद्यतः प्रवृत्तः,
अलिकुलैः भनरसङ्घैः कीकिलेषु ललिते सुन्दरे मनोहरे इत्यर्थः सुरभिसमये
वसन् न एष्यति ? न जागमिष्यति ? अपि तु एष्यत्येव ।

(ठ) सङ्केतेति । विदग्धया चतुरया कयाचित् जानित्वा विटम् उपपत्तिं
सङ्केतकाखि सङ्केतकाखशाने मनो यस्य तादृशं कः सङ्केतसमय इति जिज्ञासु-
मित्यर्थः ज्ञात्वा विदित्वा हसदब्धां नेत्राभ्याम् अपिपतः आपितः आकूतः अभिप्रायः
वञ्चन् तद् यथा तथा लीलापणं हसत्यं क्रीडाकमलं निमीलितं सङ्कोचितम् ।

कथाचित् व्योचते । एवं वक्तादीनां व्यस्तसमस्तानां (उ)
वैशिष्ट्यं बोधव्यम् ।

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥ २६ (ठ)

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अपि
अनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा,
“कालो मधुः” इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा, “निःशेष-
‘अतुतचन्दनम्’” इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा, “उष णिञ्च-
लेत्यादि” । प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते (ण) ।

शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ३० (त)

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वे अर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं
तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्या ।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात् त्रिविधो मतः ।

(उ) व्यस्येति । व्यस्तानां वक्तादीनां प्रत्येकस्येत्यर्थः समस्तानां निश्चिता-
नामित्यर्थः ।

(ठ) त्रैविध्यादिति । इयं व्यञ्जना आधीति शेषः अर्थानां वाच्यलक्ष्य-
व्यङ्ग्यानां त्रैविध्यात् त्रिप्रकारत्वात् प्रत्येकं त्रिविधा वाच्यव्यञ्जना लक्ष्यव्यञ्जना
व्यङ्ग्यव्यञ्जना च मता ।

(ण) प्रकृतिप्रत्ययेति । प्रपञ्चयिष्यते प्रकाशयिष्यते अतुर्थपरिच्छेदे
इति शेषः ।

(त) शब्देति । अर्थः शब्देन बोध्यः प्रतिपाद्यः सन् व्यनक्ति अर्थान्तरं
व्यञ्जयथा बोधयति । शब्दोऽपि अर्थान्तरम् आश्रयतीति तथाभूतः सन् व्यनक्ति
प्रकाशयति तत् तस्मात् एकस्य अनदीरन्यतरस्येत्यर्थः व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिता
सहकारित्वं सहायत्वमित्यर्थः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वचको व्यञ्जकस्तथा ३१ (घ)

अभिधीपाधिको वाचकः । लक्ष्योपाधिको लक्षकः ।

व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः । किञ्च ।

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे ३२ (द)

अभिधाया एकैकपदार्थबोधनविरमाद् वाक्यार्थरूपस्य
पदार्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम वृत्तिस्तदर्थञ्च
तात्पर्यार्थस्तद्बोधकञ्च वाक्यमिति अभिहितान्वयवादिनां
मतम् (घ) ।

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम

द्वितीयः परिच्छेदः ।

(घ) अभिधेति । शब्दोऽपि अभिधादित्रयम् अभिधा लक्षणा व्यञ्जनादय-
मित्यर्थः तदेव उपाधिः व्यापारविशेषः तदेतिव्यात् तदेचित्रात् वाचकः लक्षकः
व्यञ्जक इति द्विविधो मतः कथितः ।

(द) सम्प्रति प्राचीननैयायिकमतीक्षां तात्पर्याख्यामाहु तात्पर्याख्यामिति ।
पदार्थानाम् अन्वयबोधने संसर्गप्रत्यायने तदर्थमिति यावत् निमित्तार्थे सप्तमी ।
तात्पर्याख्यां तात्पर्यनाम्नीं वृत्तिं व्यापारं तथा तदर्थं तस्य तात्पर्याख्यं बोधकं
वाक्यञ्च परे प्राचीनाः नैयायिकाः आहुः वदन्ति ।

(घ) अभिहितान्वयवादिनाम् अभिहितानाम् अभिधया उपस्थापितानाम्
उपलक्ष्यमिति लक्ष्यतया च प्रतिपादितानाम् उच्यमानाम् अन्वयः सम्बन्धः तं
वदन्तीति तद्योक्तानां प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः अभिहितान्वयवादिनस्तु प्रथम-
मेव असम्बन्धं पदार्थम् अभिधया लक्ष्यतया वा प्रतिपादयन्तीति न तैः तात्पर्या-
विरहीकतेति द्रष्टव्यम् ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्द विद्यासागर-

महापात्रेण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य

द्वितीयपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ कोऽयं रस इति उच्यते ।

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम्॥३३॥

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाद्यानुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ताः । व्यक्तो दध्वादिन्यायेन रूपान्तरपरिच्यतो व्यक्ती-
कृत एव रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते । तदुक्तं
लोचनकारैः, “रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद्
व्यवहार इति” अथ च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे
पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेषु अस्थायित्व-
प्रतिपादनार्थं ततश्च हासक्रोधादयः नृङ्गारवीरादौ व्यभि-
चारिण एव । तदुक्तं, “रसावस्त्रः परं भावः स्थायितां प्रति-
पद्यते” इति (३) ।

(३) अथ काव्यनिरूपणानन्तरम् अयं काव्यस्यैववचनः इत्यर्थः ।
विभावेनेति । विभावेन अनुभावेन तथा सञ्चारिणा व्यक्तः प्रकटितः रत्यादिः
रतिहासादिरूपः स्थायिभावः सचेतसां सामाजिकानां रसताम् इति प्राप्नोति
रसकवेच परिचयं गच्छतीत्यर्थः । रत्यादीनां कदाचिद्विच्छेदोऽपि तादृशकाव्या-
भावनायां सामाजिकनिष्ठत्वं बोध्यम् । यद्यपि विभावा अनुभावाव सात्त्विका
व्यभिचारिण इत्यादिना सात्त्विकानामपि रसवचनत्वं निरूपितं तदपि तेषाम्
अनुभावरूपान् न पृथगुक्तः । दध्वादीति आदिपदेन प्रधानरसादीनां परि-
चयः । यथा दुग्धमन्मथीनिव दधिकवेच परिचयमिति तद्वत् रत्यादिः विभावादि-
कीनेन सामाजिकानां रसकवेच इत्यर्थः । उक्तान्तरं विनिश्चयकं परिचयः

अस्य स्वरूपकथनगर्भ आस्वादप्रकारः कथ्यते (ख) ।

सत्त्वोद्वेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।

वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥

लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।

स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वादयते रसः ॥ (ग)

रजस्तमोभ्यामस्मृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥ ३४ ॥

प्राप्त इत्यर्थः । रसस्य पूर्वसिद्धता नास्तीत्याह नत्विति । दीपेन यथा पूर्वं
चिदान् घटादिपदार्थान् प्रकाशयति तथा विभावादयः रसं नैक्यर्थः । उक्तमर्थं
प्रमाचयति तदुक्तमिति । ओदनमिति ओदनम् अन्नं न खलु ओदनं पच्यते
अपि तु तच्छुद्ध एव पक्वान्नस्यैव ओदनत्वात् किन्तु ओदनं पचतीति यथा व्यव-
ह्रियते तद्वत् रसाः प्रतीयन्ते इति रत्यादिप्रतीतिविशेषस्यैव रसत्वादिति भावः ।
यद्यपि रत्यादीनां नायकादिनिष्ठतया पूर्वसिद्धत्वमस्ति, किन्तु तादृशरत्यादिनां
रससंज्ञया उच्यते सामाजिकनिष्ठ एव रसः स च काव्यायंभावनानुसृजकत्वं
अवगमनभूयमान एव तज्जातस्य पूर्वसिद्धत्वमिति भाव्यम् । रसावस्थ इति रसे
अवस्था अवस्थानं यस्य तादृशः रसपदवीमापन्न इत्यर्थः न तु कदाचिदनुभूयमानः
रसस्य व्यापकत्वादिति भावः, भावः रत्यादिः स्थायित्वं व्यापकत्वमित्यर्थः
प्रतिपद्यते क्षमते । स्थायीरत्यादिः रसः न तु व्यभिचारीति भावः ।

(ख) किं स्वरूपी रसः कथं वा अस्य आस्वाद इत्याह अस्वेति । अस्य रसस्य
स्वरूपं लक्षणं तस्य कथनं गर्भे मध्ये यस्य तादृशः आस्वादप्रकारः अनुभवविशेषः
कथ्यते निरूप्यते ।

(ग) सत्त्वोद्वेकादिति । सत्त्वस्य वक्ष्यमाणस्य उद्वेकान् कैश्चित् न तु
सर्वैरिति भावः प्रमादभिः विरहिः अखण्डः पूर्णः स्वप्रकाशः स्वेन चात्मना
प्रकाशयते इति स्वप्रकाशः न तु कोऽप्यस्य प्रकाशक इति भावः आनन्दचिन्मयः
आनन्दसंयुक्तज्ञानवयः वेद्यान्तरस्य अन्यस्य श्रेयस्य व्यभिचारेण यत्नः रसास्वादादस्यै
अन्यज्ञानसावधानादिति भावः अतएव ब्रह्मचरः परमात्मनः आस्वादस्य सावा-
कारस्य सहोदरः सहजः परमात्मज्ञानसाधौ अपरज्ञानसाधनादिति भावः ।
पीपीपारः पीपीप्लवः वचनत्कारः प्रियविचारः स एव प्राचः जीवनभूती वक्ष

इत्युक्तप्रकारो वाङ्मयेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो
धर्मः सत्त्वं तत्त्वोद्रेकः रजस्तमसौ अभिभूयाविर्भावः । अत्र
च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् । अथ
इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः ।
अत्र (च) हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरौत्या ।
चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो
विस्मयापरपर्यायः । तत्प्राप्तत्वं च अस्मद्वृद्धप्रपितामहसङ्गदय-
गोष्ठौगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह
धर्मदत्तः स्वयम् ।

रसे सारचमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यनुभूतो रसः ।

तादृशः नायकादीनां नायिकादिरत्यादिषु लौकिकचमत्कारस्यैव सत्त्वात् अत्र
तु सामाजिकनिष्ठस्य अलौकिकत्वमिति भावः । अयम् उत्कृष्टरूपो रसः
स्वाकारवत् स्फुटितवत् अभिप्रेत्येन आस्वाद्यते अनुभूयते यथा आत्मनोऽभिप्रेतोऽपि
देहः चर्चं स्थूलः चर्चं कश्च इत्यादिभेदोल्लेखाभावेन प्रतीयते तथा रसोऽपि नाय-
कादिनिष्ठतया भिन्नोऽपि रानोऽहं सीताविषयकरतिमान्निवेवमाकनित्तया
आस्वाद्यते इति भावः ।

(च) सत्त्वं निरूपयति रज इति । अनुत्कृष्टं मनोधर्मविशेषः रजः
निरुद्धमनोधर्मविशेषः तमः ताभ्याम् अस्तुट् अश्रंरहितं मनः, मानसो धर्म-
विशेष इत्यर्थः । इह रसनिरूपणप्रसङ्गे इत्यर्थः । सत्त्वं उच्यते कथ्यते ।
इति एवम् उत्कृष्टप्रकारः कथितरूपः वाङ्मयः लौकिकैः मयेभ्यः वेद्येभ्यः या
विमुखता वैमुख्यं ताम् आपादयति आवहति इति तथोक्तः यस्मिन् सति वाङ्म-
ज्ज्ञानं न तिष्ठतीति भावः । कश्चन अनिर्दिष्टरूपः आत्मरः मानसः धर्मः गुण-
विशेषः । उद्रेकः अत्र सत्त्वोद्रेके इत्यर्थः । विभावादीति अयं रसः विभावा-
दिभिः सङ्गः यः इत्यादिः तस्य प्रकाशो यत्र तादृशः सुखचमत्कारः अलौकिक
सुखम् आत्मा स्वरूपं यस्य तज्जाविषः । यद्यपि विभावादीनां प्रत्येकस्य स्वस्वत-
न्त्रं तथापि समूहाद्यन्वनात्मकतया यस्य अस्वस्वत्वमिति बोध्यम् । अत्र
अस्वस्वत्वे ।

तस्मादङ्गुतमेवाह कृती नारायणो रसमिति" । (ङ)

कैचिदिति' प्राप्तनपुष्पशालिभिः । अदुक्तं, "पुष्पवन्तः
प्रमिच्छन्ति' योगिबद्धससन्ततिमिति" (च) । यद्यपि "स्वादः
काव्यार्थसम्भेदादात्मनन्दसमुद्भवः" इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादा-
नतिरित्युक्तमुक्तं तथापि "रसः स्वाद्यते" इति काव्यमित्रं
भेदसुररीकृत्य (छ) कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तं, रस-
मानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्धः (ज) एव हि रसः"
इति । एवमन्धत्वापि एवंविधस्त्रोत्रेषु उपचारेण (झ) प्रयोगा-
न्नेयाः । ननु एतावता रसस्यान्नेयत्वमुक्तं भवतीति' व्यञ्जना-
याश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरेक्यमापतितम् (ञ) । ततश्च ।

(ङ) रसो इति । सर्वत्रापि रसो जलत्कारः चित्तविस्तार एव सारः स्त्रिरांशः
मात्र इति भावः, सारो वक्षे स्त्रिरांशे चेत्यनरः । अनुभूयते तत् जलत्कारसारत्वे
तस्य रसस्य जलत्कारसारत्वे विस्मयप्राप्तौ स्थिते इत्यर्थः सर्वत्रापि सर्वोऽपीत्यर्थः
प्रथमावाक्यप्रत्ययः । रसः अदभुतः । अदभुत इति सामान्यं रसमात्र-
संज्ञेति भावः ।

(च) पुष्पवन्त इति । पुष्पवन्तः प्राप्तनपुष्पशालिभिः कीनिवत् कीनिव इव
रससन्ततिं रसमां प्रकाशशरीराणां सन्ततिं समूहं विस्तारमित्यर्थः अन्यत्र रससन्ततिं
परमात्मतत्त्वविस्तारमित्यर्थः रसो वै च इत्यादिभूतो परमात्मनो रससंज्ञया
उल्लिखितत्वादिति भावः । प्रमिच्छन्ति अनुभवन्ति ।

(छ) स्वाद इति । काव्यार्थस्य संभेदात् परिशीलनात् चात्मनः स्वस्य
आनन्दसमुद्भवः सुखसमुत्पत्तिः स्वादः काव्यार्थपरिशीलनजनितानन्दानुभवः
स्वाद इति कथितार्थः । काव्यमित्रं आरोपितम् । सुररीकृत्य अङ्गीकृत्य ।

(ज) रसमानतेति । रसमानता आस्वादस्वादासारत्वात् प्रकाशशरी-
रात् अनुभवकपात् अन्यः अभिन्नः ।

(झ) उपचारेण आरोपेण, प्रकाशशरीरादनन्ध एवेति कथनेन इत्यर्थः ।

(ञ) नन्विति एतावता अज्ञेयत्वं न ज्ञानविशेषत्वम् । द्वयोरिति
व्यञ्जनानन्वो रस इति स्थितिः । यदि रसः ज्ञानविशेषकव्यञ्जना च ज्ञान-
विशेषकपा तदा उभयोस्तुल्येति कथं साध्यसाधकत्वमिति भावः ।

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽयं व्यञ्जको मतः ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥

इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत् सत्यमुक्तम् । अतएवाहुः । विलक्षण एवायं कृतिश्रुतिभेदेभ्यः स्नादनाख्यः कश्चित् व्यापारः । अतएव हि रसनास्नादनचमत्करणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति अभिधादिविलक्षणव्यापारतां प्रसङ्गप्रसाधनशङ्कलैः अस्माभिः रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति (ट) । ननु तर्हि

(ट) स्वज्ञानेनेति । सिद्धे अयं वस्तुनि सति व्यञ्जकः प्रापकः स्वज्ञानेन अन्यस्य सिद्धस्य चरकस्य अर्थस्य धीहेतुः स्वज्ञानरूपं भवति यथा दीपः स्वज्ञानेन अन्येषां घटपटादीनां ज्ञानहेतुर्भवति । अन्यथा सिद्धवस्तुप्रापकत्वाभावे अस्य व्यञ्जकस्य कारकात् जनकात् हेतोः को विशेषः । अयं भावः जनको हेतुः असिद्धं वस्तु उत्पादयति प्रापकस्तु सिद्धमेव वस्तु प्रापयतीति । इत्युक्तदिशा एवमुक्तरीत्या घटप्रदीपवत् यथा घटं प्रदीपो व्यनक्ति तद्वत् व्यञ्जको व्यञ्ज्यं व्यनक्ति अतस्तयोः पार्थक्यं भिन्नत्वमेव न तु एकवृत्तत्वमिति भावः । अतएव उक्तात् विसंवादादेवेत्यर्थः । आहुः कथयन्ति अभिनवगुप्तमतानुसारिण इति शेषः । कृतिः करणं श्रुतिः ज्ञानानुकूलव्यापारः तदभेदेभ्यः विलक्षणः विभिन्नः स्नादनाख्यः कश्चित् अनिर्दिष्टः केनाप्यनुज्ञावित इति यावत् व्यापारः शक्तिविशेषः येन रसः स्नायते इति भावः । अतएव विभिन्नत्वादेव विलक्षणता कृतिश्रुतिभिन्ना व्यपदेशाः संज्ञाः उक्तव्यापारस्तेति भावः । अस्माभिः तु अभिधादिविलक्षणव्यापारप्रसाधनशङ्कलैः अभिधादिव्यापारताप्यर्थ्यः विलक्षणः विभिन्नः यः व्यापारः व्यञ्जनेत्यर्थः तस्य प्रसाधने स्थापने शङ्कलैः प्रसाधितः । यदि ज्ञानज्ञानान्यबुद्धौ व्यञ्जनाया रसस्य च ऐक्यमापतेत् तथापि ज्ञानविशेषेण ज्ञानविशेषस्यापि व्यञ्जनं दृश्यते यथा प्रदीपसामान्यज्ञानेन घटादिज्ञानं व्यन्यते तद्वत् व्यञ्जनवा रसो व्यन्यते इति व्यञ्जनाया वक्तृताप्यर्थरूपज्ञानविशेषरूपवा रसस्य आनन्दविशेषस्य पार्थक्यमेव सिद्धेऽयं इति तु पार्थक्यं कश्चित् असिद्धार्थानामपि व्यञ्जनात् यथा सङ्केतकाव्यमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूर्तं शीलापन्नं निमीलितमिति सम्याकहेतकाच्च इति प्रच्छन्नकाव्यकं प्रति पद्मनिमीलनेनैव कथाचित् व्यन्यते इत्यत्र सम्याकाः सङ्केतकाच्येन असिद्धत्वेऽपि व्यञ्जनात्मकत्वमिति सुधीर्निर्मायम् ।

(ठ) करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्वसत्वं न स्यादित्युच्यते ।

करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम् ।

सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥ ३५ ॥

आदिशब्दादबीभक्षभयानकादयः । तथापि असहृदयानां सुखसुदृष्टाय पक्षान्तरमुच्यते ।

किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ३६

न हि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्तते । करुणा-
दिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् ।

अनुपपत्त्यन्तरमाह (ड) ।

तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥ ३६ ॥

करुणारसस्य दुःखहेतुत्वात् करुणारसप्रधानरामायणादि-
प्रबन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात् । ननु कथं दुःखकार-
णेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह ।

हेतुत्वं शोकहर्षादिर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् ।

शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥

अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।

सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ३७ (ठ)

(ठ) नमिति तर्हि रसस्य आनन्दविशेषत्वे इत्यर्थः ।

(ड) अनुपपत्त्यन्तरमिति । अस्याम् अनुपपत्तिम् अलौकिकत्वमित्यर्थः ।

(ठ) हेतुत्वमिति । शोकः चराचरवस्तुजातं तस्य संश्रयात् संश्रयात्
स्वभावात् शोकहर्षादिः हेतुत्वं कारणत्वं यतेभ्यः प्राप्तेभ्यः वनवासादिभ्यः लौकिका-
क्षयलौकिकिणाः शोकहर्षादयः काव्यानां यथा रामवृत्तपादे रामस्य दुःखं

ये खलु रामवनवासादयो लोके “दुःखकारणानि” इत्यु-
च्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावन-
व्यापारवस्तुया कारणशब्दाच्चत्वं विहाय अलौकिकविभाव-
शब्दावाच्यत्वं भजन्ते (ण) । तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव
सुखमेव जायते । अतश्च “लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो
लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते” इति लोक एव प्रतिनियमः ।
काव्ये पुनः “सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते” इति
नियमाच्च कश्चिद्दोषः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य
काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्ते
इत्युच्यते ।

अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ॥३८॥ (त)

तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामौदृश्यौ रसाभिव्यक्तिर्न (थ)
जायते इत्याह ।

न जायते तदा स्वादो विना रत्यादिवासनाम् ३९ (द)

लौकिकमिति भावः काव्यसंश्रयात् काव्यविनिवेशात् अलौकिकविभावनं विष-
यकारणत्वं प्राप्तेभ्यः तेभ्यः सर्वेभ्यः वनवासादिभ्योऽपि सुखं सञ्जायते समुद-
भवति इति अथ का चतिः ज्ञानिः ?

(ण) त एव होत्यादि । त एव दुःखकारणानि वनवासादय इत्यर्थः
काव्यनाट्ययोः समर्पिताः अभिव्यक्तिविनिवेशिताः सन्तः अलौकिकं विषयवत् यत्
विभावनं रत्यादेरास्वादादश्रुयोग्यतामयत्वं तदेव व्यापारः तद्वत्तया कारणशब्द-
वाच्यत्वं कारणशब्दप्रतिपाद्यत्वं विहाय व्यक्ता अलौकिकः विषयवत् यः विभा-
वादिशब्दः तदाच्यत्वं भवन्ते प्राप्नुवन्ति । प्रतिनियमः स्थितिः ।

(त) अश्रु इति । चेतसः चित्तस्य द्रुतत्वात् गलितत्वात् अश्रुपातादयः
चाविर्भवन्तीति शेषः तदश्रुपातादिकम् आनन्दसंवेदितमेवेति भावः ।

(थ) रसाभिव्यक्तिः रसास्वादः ।

(द) चेति । रत्यादिवासनां विना तस्य रसस्य आस्वादः न जायते ।

वासना च इदानीन्तनौ प्राक्तनौ च रसास्वादहेतुः । तत्र यदि आद्या (घ) न स्याच्छ्रोत्रियजरत्नीमांसकादीनामपि सा स्यात् । यदि द्वितीया न स्याद् यद्वागिणामपि (न) केषाञ्चिद्-सोद्बोधो न दृश्यते तत्र स्यात् । उक्तञ्च धर्मदत्तेन ।

सवासनानां सभ्यानां रसस्वास्वादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रक्तान्तःकाष्ठकुशाञ्जसन्निभाः ॥ (प) .

इति ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः (फ) सौतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोधः ? इत्युच्यते ।

व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणी कृतिः ।

तत्प्रभावेण यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः ॥

प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥४०॥ (ब)

रत्यादिवासनावन्त एव रसस्वास्वादयन्ति नाप्ये इति भावः । वासना संस्कार-विशेषः ।

(घ) आद्येति इदानीन्तनीत्यर्थः ।

(न) रागिणाम् अनुरागवतान् ।

(प) सवासनानामिति । सवासनानाम् इदानीन्तनप्राक्तनवासनावतां सभ्यानां सङ्घदयानां रसस्य स्वास्वादनम् अनुभवः भवेत् । निर्वासनास्तु इदानीन्तनप्राक्तनावन्तरवासनारहितान्तु रक्तान्तः रक्तभूमिसन्ध्ये काष्ठं कुशं मितिः वा अञ्ज सन्निभाः काष्ठादिषु रसबोधरहितास्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

(फ) गत्विति । रामादीनां रत्यादीः उद्बोधः तस्य कारणैः हेतुभिः ।

(ब) व्यापार इति । विभावादेः व्यापारः सामर्थ्यविशेषः इत्यर्थः अस्ति यः नाम्ना साधारणी कृतिः साधारणीकरणम् उच्यते इति शेषः तत्प्रभावेण तेषां विभावादीनां प्रभावेण सामर्थ्येन यस्य रामस्य वा अनुमतः पाथोधिप्लवनादयः समुद्रतरणादयः समुद्रवहनादयो वा चासन् प्रमाता विद्वान् सामाजिकः तदभेदेन तेन रामेण वा अनुमता यः अभेदः भेदाभावः तेन तदभिप्रेतवा इत्यर्थः स्वात्मानं स्वस्वरूपं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ।

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादाबुद्धादौबोधः ?
इत्युच्यते ।

उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ।

नृचामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ॥४१॥ (भ)

रत्नादयोऽपि साधारण्येन न प्रतीयन्त इत्याह ।

साधारण्येन रत्नादिरपि तद्वत् प्रतीयते ॥४२॥ (म)

रत्नादैरपि ज्ञातगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां ब्रीडात्कादि-
र्भवेत् परगतत्वेन तु परस्वतापातः (य) । विभावादयोऽपि
प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च ।

तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ॥४३॥ (र)

ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनाम्
इत्युच्यते ।

(भ) उत्साहादौति । विभावादेः साधारणीकरणव्यापारवज्रात् नृचा-
मपि साधारण्याभिमानतः रामस्य मम च साधारण्योऽयं समुद्रलङ्घनादिरिति
तात्काजिज्ञानतः समुद्रादिलङ्घनादौ उत्साहादिसमुद्बोधः उत्साहादीनां
बुद्धिक् उदयः न दुष्यति ।

(म) साधारण्येनेति । रत्नादिः क्षीताविषयस्वरामादैरनुरागादिरपि तद्वत्
समुद्रलङ्घनादिवत् साधारण्येन यथा रामवदङ्गमपि क्षीताविषयस्वरतिमानित्यादि
प्रतीयते ज्ञायते ज्ञानाजिज्ञैरिति शेषः ।

(य) आत्मगतत्वेन आत्मज्ञाननिष्ठत्वेन । परगतत्वेन नावकमात्रगतत्वेन
इत्यर्थः परस्वतापातः वैरस्यभावापत्तिः ।

(र) परस्येति । तस्य रसस्य आस्वादे आस्वादवशे इत्यर्थः विभावादेः
आवृत्त्यनीदीपनादेः परस्य न परस्य इति, मम इति न ममेति च परिच्छेदः
अवबोधः न विद्यते न भवति ।

विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम् ।

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् ॥४४॥ (ल)

आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेण चास्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्येतस्य सम्यक् चारणम् (व) । विभावादीनां यथासङ्गं कारणकार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते ।

कारणं कार्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकोक्तः ।

रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ४५ (श)

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते (घ)

(ल) विभावनेति । अलौकिकं तत्तद्भोकादिति विभावनादिव्यापारमुपेयुषां प्राप्तवताम् एतेषां विभावादीनां काव्यनिवेष्टितानां सीतादीनाम् अलौकिकत्वं साधारणत्वं भूषणम् अलङ्कृतिः सङ्ख्यानानाम् आस्वादादौत्वादिति भावः न तु दूषणं पुराणुरागजननादिति भावः ।

(व) विशेषेण अतिशयेन आस्वादस्य अङ्कुरयोग्यता अङ्कुरवत् सूक्ष्मरूपेण आविर्भावः तद्वयनं तस्य प्रापणमित्यर्थः एवंभूतस्य सूक्ष्मरूपेण आस्वादयोग्यतां नीतस्य इत्यर्थः भावनं प्रकाशनम् । तथाभूतस्य रसरूपेण आवितस्य इत्यर्थः एतस्य रत्यादेः चारणं प्रसारणं विस्तारितिरिति यावत् ।

(श) कारणमिति । ते विभावाद्याः लोकोक्तः लोकोक्तिरिति इत्यर्थः कारणकार्यसञ्चारिरूपाः विभावाः कारणानि अनुभावाः कार्यानि सञ्चारिणः सङ्कारिणः अपि रसस्य उद्बोधे आविर्भावे कारणान्येव समान्यतः हेतव एव मताः यथावासीव एषा रसनिष्पादकत्वादिति भावः ।

(घ) पूर्वे कारणसङ्हातः यथात् कार्यनिष्पत्तिरिति स्थितिः । तत् कथं रसास्वादे विभावादीनां बोधप्रदानिकाङ्गमिति । एकः अभिन्नः इत्यर्थः प्रतिभासः स्मरणं विभावाद्यन्वितरत्यादेरनुभवस्य पौर्वापर्यव्यवगमादिति भावः ।

प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ।

ततः संवलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम् ॥

प्रपानकरसन्यायाच्चर्य्यमाणो रसो भवेत् ॥४६॥ (स

यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्वं इव कश्चिदास्वादः
प्रपानकरसं संजायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः ।
ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत्
कथम् एकस्य द्वयोर्वा सङ्गावेऽपि स स्यात् ? इत्युच्यते ।

सङ्गावस्य द्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।

भट्टित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ४७ (इ

अन्यसमाक्षेपस्य प्रकरणादिवशात् यथा ।

“दौर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाह्व नतावंसयोः

सङ्क्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पाश्वर्धं प्रमृष्टे इव ।

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदग्राङ्गुली

(स) प्रतीयमान इति । विभावादिः प्रथमं रसोदकीचात् प्रागित्यर्थः
प्रतीयमानः प्रत्येकं हेतुः रसास्वादाकारणम् उच्यते । ततः पश्चात् रसोदकीच-
काक्षे सम्मिलितः मिश्रितः सर्वो विभावादिः विभावानुभावव्यभिचारिभावसं-
क्षितरत्यादिरित्यर्थः प्रपानकरसस्यात् प्रपानकरस इव चर्य्यमाणः आस्वादमानः
सन् सचेतसां सामाजिकानां रसः भवेत् रसरूपेण परिचक्षेदित्यर्थः ।

(इ) सङ्गाव इति । विभावादेः द्वयोः एकस्य वा सङ्गावः समावेष्टः चेत् यदि
भवेत् तदा भट्टिति बीजम् अन्यसमाक्षेपे अन्यस्य अन्ययोः अन्येषां वा समाक्षेपे
अध्याहारे दोषो न भवेत् यत्र विभावोऽस्ति अनुभावसङ्कारित्यादयो न सन्ति
तत्र तेषामध्याहारः यत्र विभावानुभावी सः सङ्कारित्यादयः न सन्ति तत्र
तेषामध्याहारः यत्र अनुभावसङ्कारिणी सः तत्रापि अन्येषां पूर्ववत् समाक्षेपः
एवं सर्वत्र ।

सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो
लौकिको नात्यकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च । कस्मात् कर्ष
रसरूपतामियात् । रसस्य एतद्धर्मकत्वात् (घ) अनुकर्तृगत-
त्वञ्च यस्य (ङ) निरस्यति ।

शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपताम् ।

दर्शयन् नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत्॥४६(च

किञ्च ।

काव्यार्थभावेनायमपि सभ्यपदास्पदम् ॥५० (छ

यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपता-
मात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गण्यते ।

नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः५१ (ज

प्रत्याशाविरहादिति भावः अनुकार्यस्य नायकादेः रत्याद्युद्बोधः नायिकादि-
विषयक इति शेषः रसः न भवेत् ।

(घ) एतद्विलक्षणधर्मकत्वात् एतस्यात् उक्तद्विविधात् पारिमित्यादेरित्यर्थः
विलक्षणः विपरीतः धर्मः यस्य तस्य भावः तस्मात् ।

(ङ) नटगतत्वस्यास्य निराकरोति अनुकर्तृमिति । अनुकर्ता नटः तद्वतः
तस्य भावः तत् ।

(च) शिञ्चेति । नर्तकः नटः शिक्षा गुरुसकाशादुपदेशवद्वयम् अभ्यासः
पुनः पुनरनुबोधनं तत्प्रवृत्तिभिः राघवादेः रामादेः स्वरूपतां तुल्यतां दर्शयन्
नाट्येन प्रकटयन् रसस्य स्वास्वादकः नैव भवेत् ।

(छ) ननु यदि नटोऽसौ सङ्गदसौ भवति तदापि किं तस्य रसास्वादो न
प्रादित्याश्रयाच्च किञ्चेति शङ्केति । अयं नटोऽपि काव्यार्थभावेन काव्यार्थस्य
परिबोधनेन सभ्यपदास्पदं भवति सभ्यवत् रसास्वादनप्रीतीत्यर्थः ।

(ज) रसस्य स्वप्रकाशत्वं पूर्वमुक्तं तदैवाव्यधर्मत्वस्य चनेन द्रष्टव्यं नाय-
नत्यादि । अयं रसः न ज्ञाप्यः ज्ञापयितुं शक्यः वा जन्मज्ञानविषयः स्वसत्तायां
तस्य रसस्य सत्तायां विद्यमानतायां प्रतीतेः ज्ञानस्य अव्यभिचारतः निश्चयादि-

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति ।
न ह्ययं तथा । प्रतीतिमन्तरेण अभावात् ।

यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ।

तस्मान्न कार्यः ॥ ५२ ॥ (भ)

यदि रसः कार्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव
स्यात् । ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन्
(ज) । कारणज्ञानतत्कार्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात् । न हि
चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं च एकदा सम्भवति । रसस्य
च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादि-
ज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः ।

नो नित्यः पूर्वसंवेदनोज्झितः ।

असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते ५३ (ट)

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवो नापि भवि-
ष्यन् । साक्षादानन्दमयस्वरूपकाशरूपत्वात् (ठ) । कार्यज्ञाप्य-
विलक्षणभावात् न अवर्तमानोऽपि (ड) ।

त्वयः अन्येषां तु ज्ञाप्यानां प्रतीतेः पूर्वमपि सत्तास्ति अथ तु प्रतीतिकाश एवेति
ज्ञाप्यलक्षणायोगादिति भावः ।

(क) यथादिति । यथात् एव रसः विभावादिसमूह एव साक्ष्यजन्य
जात्या यस्य तादृशः तस्मात् न कार्यः ।

(ख) विभावादीति । विभावादि ज्ञानं कारणं यस्य तदाभूतः । न प्रती-
येरन् न बुद्धेरन् न हि कारणं कार्यस्य युगपत् ज्ञायते इति भावः ।

(ट) नो इति । अयं रसः पूर्वसंवेदनेन संवेदनात् पूर्वभावेन इत्यर्थः
उज्झितः परित्यक्तः हि यतः असंवेदनकाले अप्रतीतिश्चेत् अथ रसस्य भावः
सत्ता न विद्यते । नित्यवस्तुनः सर्वकालिकी स्थितिरस्तीति भावः ।

(ठ) नापीति । भविष्यदवस्तुनः साक्षादानन्दमयस्वरूपकाशरूपत्वासम्भवात् न
हि भविष्यन् साक्षादानन्दं वितरितुं शक्नोतीति भावः ।

विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।

परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटम् ॥

न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ।

तथाऽभिलाषसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च ।

सविकल्पकसंवेद्यः ५४ ॥ (ढ)

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु
रसस्य ।

तथा ।

साक्षात्कारतया न च ।

परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसम्भवात् ५५ (ण)

(ङ) कार्यशाय्ययोर्विषयवभावात् वैलक्षण्यात् कार्यत्वाभावात् शाय्यत्वा-
भावाच्च इत्यर्थः रसः वर्तमानः अपि न वर्तमानत्वस्य कार्यशाय्यान्तरविषय-
नियमादिति भावः ।

(ङ) विभावादीति । निर्गोष्ठि विकल्पो विभिन्नकल्पः विविष्टप्रकारः
यस्य तादृशं निरवच्छिन्नमित्यर्थः सन्त्यन्तानवगाहोत्यर्थः ज्ञानं विभावादिभिः
परामर्शः सन्त्यन्तं विषयः यस्य तस्य भावः तस्यात् तथा सचेतसां सङ्गदयानां
स्फुटं परमानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वात् ज्ञेयत्वात् अपि तस्य रसस्य ग्राहकं प्रतिपादकं
न इष्यते निर्विकल्पकं ज्ञानं न विविष्टवैशिष्ट्यावगाहिपदाद्यं बोधयतीति भावः ।
अयं तु रसः विभावादिविविष्टः तथा सुखसंवलितज्ञानमयोऽपीति भावः ।
तथा अभिलाषः वचनं तस्य संसर्गः सन्त्यन्तः तद्विषयत्वविरहात् वस्तुमश्रयत्वादि-
त्यर्थः सविकल्पकज्ञानस्य सन्त्यन्तावगाहिन इत्यर्थः न संवेद्यः । सविकल्पकज्ञान-
मन्थानां हि वचनमन्त्यत्वमस्ति रसस्य तु न तथेति भावः ।

(ञ) साक्षादिति । साक्षात्कारतया साक्षाद्गुणमवयोग्यतयेत्यर्थः तस्य
रसस्य प्रकाशः न परोक्षः प्रत्यक्षविकल्पः न हि परोक्षवस्तुनः साक्षात्कारी भव-
तीति भावः । अपरोक्षः प्रत्यक्षश्च न शब्दसम्भवात् शब्देः काव्यायंत्त्वैः सम्भवात्
उच्यते न हि शब्दप्रमाचवन्थानां प्रत्यक्षत्वमिति भावः ।

तत् कथय कौटुम्बिकं तत्त्वम् । एवमश्रुतादृष्टपूर्वनिरूपण-
प्रकारस्तेत्याह ।

तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सङ्गदयैरयम् ५६ (त)

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य सङ्गाव इत्याह ।

प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम् ५७ (य)

चर्वणा आस्त्रादनम् । तच्च “स्त्रादः काव्यार्थसन्नेदादा-
त्मानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तप्रकारम् । ननु यदि रसो न कार्य-
स्तत् कथं महर्षिणा “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस-
निष्पत्तिः” इति लक्षणं कृतम् ? इत्युच्यते ।

निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ५८ [द]

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्यत्वं तथापि
तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुप-
चर्यते (ध) ।

अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ५९ [न]

(त) तस्मादिति उक्तविरोधादित्यर्थः अयं रसः सङ्गदयैः सामान्यिकैः
अलौकिकः अलौकिसिद्धः जगद्विषयश्च इत्यर्थः सत्यं तत्त्वतः वेद्यः ।

(य) प्रमाणमिति । स्वाभिन्ने चर्वणास्वरूपे अत्र रसे चर्वणा आस्त्राद
एव विदुषां प्रमाणं मतम् ।

(द) निष्पत्तेरिति । चर्वणस्य निष्पत्त्या अस्य रसस्य उपचारतः परम्परया
स्मान्नवयाम्यस्त्वसम्बन्धेनेत्यर्थः निष्पत्तिः ।

(ध) कादाचित्कतया आविर्भावतिरोभावाभ्यां कदाचिदभवतया उप-
चरितेन आरोपितेन कार्यत्वेन कल्पितकार्यत्वेन न तु वास्तवेनेति भावः कार्य-
त्वम् उपचर्यते आरोप्यते । वस्तुतस्तु चर्वणा रसाभिन्ना एव वदा तु रस
आस्त्रायते तदैव चर्वणानिष्पत्तिः वदा नास्त्रायते न निष्पद्यते इति आविर्भाव-
तिरोभावाभ्यां चर्वणास्वरूपस्य रसस्य निष्पत्तिरिति ध्येयम् ।

तस्य रसस्य । आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि । ननु यदि मिलिता रत्यादयो रसस्तत् कथमस्य प्रकाशत्वं कथं बाष्प-
ण्डत्वम् ? इत्याह ।

रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत् ।

अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिध्यति ६० [प्र]

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात् तदैवास्य
स्वप्रकाशत्वं न सिध्येत् । न च तथा । तादात्म्याङ्गीकारात् ।
यदुक्तम् । “यद्यपि रसानन्यतया चर्वणा न कार्या तथापि
कादाचित्कतया कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकान्तन्यादिवासना-
परिणतिरूपे रत्यादिभागेऽपि व्यवहारः” इति । “सुखादि-
तादात्म्याङ्गीकारे च आत्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिशय्य दिव्य-
वर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाः” इति च । “अभिज्ञोऽपि स
प्रमात्वा वासनोपनौतरत्यादितादात्म्यगोचरीकृतः” इति च ।
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गीकुर्वतामुपरि वेदान्तिभिरेव निपा-
तनीयो दण्डः । तादात्म्यादेव अस्य अखण्डत्वम् । रत्यादयो

(न) अवाच्यत्वादिकमिति । तस्य रसस्य अवाच्यत्वादिकम् अभिधादि-
व्यापारावेद्यत्वं व्यञ्जनरूपे व्यञ्जनानिरूपणप्रसावे पञ्चमपरिच्छेदे इति भावः
वर्त्ये कथयिष्यामि ।

(प) अस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च पूर्वमुक्तं प्रमाद्यति रत्यादिरिति ।
अज्ञानं रत्यादिः ज्ञानतादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्नत्वादेव रसो भवेत् आनन्दसंश्लिष्ट-
ज्ञानधारारा एव रसत्वादिति भावः अतएव ज्ञानतादात्म्यादेव अस्य रसस्य
स्वप्रकाशत्वम् अखण्डत्वं पूर्वत्वञ्च सिध्यति यत् यत् ज्ञानमयं वस्तु तत्तत् स्वप्रकाश-
मखण्डञ्च भवतीति भावः ।

(फ) प्रकाशशरीरात् ज्ञानशरीरात् ज्ञानरूपादित्यर्थः । अतिरिक्तं भिन्नम् ।
तादात्म्याङ्गीकारात् ज्ञानभिन्नत्वस्वीकारादित्यर्थः । रसानन्यतया रसभिन्नतया
चर्वणा आस्तादः न कार्या कार्यत्वेन न वाच्या वतो रसो न कार्यः इति भावः ।

हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीभूताः स्फुरन्त एव
रसतामापद्यन्ते (क) । तदुक्तम् ।

“विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ।

प्रतीयमानाः प्रथमं खण्ड्यो यान्यखण्ड्यताम्” ॥ (व)

इति । “परमार्थतत्त्वखण्ड्य एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्म-
तत्त्ववद्देदितव्य इति च” । अथ के ते विभावानुभावव्यभि-
चारिण इत्यपेक्षायां विभावमाह ।

आदाचित्कतया चाविर्भावतिरोभावाभ्यां कदाचिद्व्यवसया कार्यत्वमुपकल्प्य
आरोप्य तदेवास्मिन् चर्वचामये अनादिवासना आनाम्निकानां प्राक्तनी या
वासना संस्कारविशेषः तस्याः परिणतिरूपे चाविर्भूतज्ञानरूपे रत्यादिभगोऽपि
रसेऽपीत्यर्थः व्यवहारकार्यत्वेन इति शेषः । एतेन रसस्य स्वप्रकाशत्वं ज्ञान-
मयस्य प्रतिपन्नमिति बोध्यं सुखादितादात्म्याङ्गीकारे सुखमावन्दः आदिपदेन
अमत्कारपरिचयः यदि आनन्दमयः अमत्कारमयो वा रस इति अङ्गीकरोषि
तदेत्यर्थः । आत्माकोस् अस्मात्त्वन्विनीम् आकाङ्क्षारिकीमित्यर्थः सिद्धान्तत्रयां
अरमसत्प्रतिपत्तिरिति भावः अधिष्ठय आश्रित्य दिव्यवर्णसङ्घस्य साववानामिकेन
वत्सरेण देवानामिकं दिवं तस्य पथ्यधिकत्रिंशत्संख्याभिः एवः दिव्यवत्सरः तत्
सङ्घस्य यावत् प्रसीदन्निद्रां सुखस्वप्नम् उपेयाः अभव्य चिरं सुखेन तिष्ठेत्यर्थः ।
अस्मत्सिद्धान्तान्तरेण न कोऽपि वादो जां जेतुं शक्नोतीति स्वपक्षीयं प्रत्युक्तिरिय-
मिति भावः । प्रमात्रा प्रमया भावप्रधानो निर्देहः । अभिज्ञोऽपि ज्ञानभिज्ञो-
ऽपीत्यर्थः स रसः वासनया संस्कारेण उपनीता उपस्थापिता या रत्यादिः
जदेव गोचरीकृतः तस्या विषयीकृतः वासनोपस्थादितान्द्विदात्मक इति
फलितम् । वेदान्तिभिः ब्रह्मसोप्ता वेदान्तसदनुसारादिपरित्यक्तैः वेदान्तमते
ज्ञानमय आत्मा स्वप्रकाश इति भावः । तादात्म्यादेव ज्ञानासिद्धत्वादेव
इत्यर्थः । रत्यादयः आदिपदेन विभावानुभावसंस्कारिणः खण्ड्यकैः । प्रथमं
रसतामपतेः प्राणित्यर्थः । रसताम् आपद्यन्ते प्राप्नुयन्ति रसरूपेण परिचमनीत्यर्थः
अतोऽयं रसः अखण्डः पूर्ण एकरूप इति यावत् ।

(व) उक्तमर्थे प्रमात्रेण द्रुढमिति तदुक्तमिति । विभावाः अनुभावाः
सात्त्विकाः व्यभिचारिणश्च प्रथमं रसीत्यन्तेः प्राक् खण्ड्यः विभिन्नत्वेनेत्यर्थः
प्रतीयमानाः कीचविषयीकृत्यमाणाः सन्तः अखण्डतां पूर्णताम् एकरूपतां
आप्नुयन्ति ।

रत्नाद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः १६ [भ

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि
सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः “विभा-
व्यन्ते आस्त्रादाङ्गुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्ना-
दिभावा एभिः” इति विभावा उच्यन्ते । तदुक्तं भर्तृहरिणा ।

“शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते” ॥ (म)

इति । तद्भेदावाह ।

आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ६२ [य

स्यष्टम्, तत्र ।

आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्भवात् ॥ ६३ ॥

आदिशब्दात्ताविकाप्रतिनायकादयः । अत्र यो यस्य
विभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र नायकः ।

त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।

(भ) रत्नादीति । लोके तत्तल्लोकवृत्तिलक्षणायां वै रत्नादीनामुद्बोधकाः
उद्बोधकारणानि सीतादयः काव्यनाट्ययोः निवेशिता इति शेषः विभावा
उच्यन्ते इति शेषः ।

(म) शब्देति । शब्दोपहितरूपान् काव्यनाट्यप्रकाशितरूपान् बुद्धेर्व्यञ्जना-
जन्यविषयविषयतां गतान् प्राप्तान् तान् कंसादीन् वीररसस्यालम्बनाभिप्राये-
लोकाभिर्दं प्रत्यक्षानिव परिदृश्यमानानि च साधनत्वेन वीररसनिष्पादकत्वेन मन्यते
उच्यते इति शेषः ।

(य) आलम्बनेति । तस्य विभावस्त आलम्बनोद्दीपनाख्यौ उभौ भेदौ
कृतौ । आलम्बनम् आश्रयः नायकादिः, यं नायकादिमालम्ब्य रसस्त उद्भवात्
उद्भवाः सन्तीति शेषः ।

दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता ६४ [र]

दक्षः क्षिप्रकारी । शीलं सद्वृत्तम् । एवमादिगुण-
सम्पन्नो नेता नायको भवति । तद्देदानाह ।

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥ ६५ ॥

अष्टम्, अत्र धीरोदात्तः ।

अविकत्यनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ६६

अविकत्यनोऽनात्मज्ञाघाकरः । महासत्त्वो हर्षशोकाद्यन-
भिभूतस्वभावः । निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गी-
कृतनिर्वाहकः । यथा रामयुधिष्ठिरादिः । अथ धीरोद्धतः (ल) ।

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मज्ञाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ६७ [व]

यथा भीमसेनादिः । अथ धीरललितः ।

(र) त्यागीति । त्यागी दानशीलः, कृती कृतकार्यः, कुशीनः सत्कुलोत्-
पन्नः, सुशीलः समृद्धिमान् वा सुष्ठु शोभासम्पन्नः, रूपं सौन्दर्यं यौवनं तारुण्यम्
उत्साहः तद्वान्, दक्षः कार्यकुशलः, अनुरक्तलोकः लोकरञ्जकः, तेजोवैदग्ध्य-
शीलवान् तेजस्वी विदग्धः सुशीलश्चेत्यर्थः, नेता नायकः ।

(ल) अविकत्यन इति । अविकत्यनः आत्मज्ञाघावर्जितः, क्षमावान्
कृती क्षमाशीलः, अतिगम्भीरः अतिदुरवगाहस्वभावः स्थेयान् महासङ्कटेऽपि
कार्यादविवक्ष इत्यर्थः ।

(व) मायापर इति । मायापरः कपटनिरतः, प्रचण्डः उग्रः, अहङ्कारः
अनेकजिमानः दर्पः आत्मगौरवं तदभूयिष्ठः प्रायेण तद्विशिष्ट इत्यर्थः । अन्वत्

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ६८

कला वृत्तादिका । यथा रत्नवत्खादौ वक्त्रराजादिः । अथ धीरप्रशान्तः (ग) ।

सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात् ६९

यथा मालतीमाधवादौ माधवादिः (घ) । एषाञ्च शृङ्गारिरूपत्वे (स) भेदानाह ।

एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ७०

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन षोडशप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ७१

इयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिण-
नायकः । यथा ।

“स्नाता तिष्ठति कुन्तलेखरसुता वारोऽङ्गराजस्रसुः

शूतैरात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाध्याद्य च ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरौः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाङ्किकाः” ॥ (ह)

(ग) निश्चिन्त इति । निश्चिन्तः चिन्तारहितः, मृदुः कोनञ्चित्तः, अनिशं कलापरोः कृत्यगीतादिनिरतः ।

(घ) सामान्येति । सामान्यगुणैः आग्नी ज्ञातीत्यादिसामान्यनायकगुणैः इत्यर्थः भूयान् प्रचुरः प्रायशः पूर्वं इत्यर्थः ।

(स) शृङ्गारिरूपत्वे शृङ्गारिनायकरूपत्वे इत्यर्थः ।

(ह) स्नातेति । कुन्तलेखरसुता कुन्तलाः जनपदविशेषाः वैशालीनरः राजा तस्य सुता स्नाता शतुस्नाता तिष्ठति वर्त्तते अवश्यमस्या सेति भावः । अङ्गराजस्रसुः अङ्गानां राजा अङ्गराजः वक्त्र स्रसुः मनिष्याः वारः निवर्त्तित-

कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।

दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ७२ [च

यथा मम ।

“शोणं वीक्ष्य सुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं ततः

पादेन प्रहृतं तथा सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।

किञ्चित् तत्र विधातुमक्षमतया वाप्यं त्यजन्त्याः सखे !

ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः” ॥ (क)

अनुकूल एकनिरतः

॥ ७३ ॥

एकस्मामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

दिवसः कसलया कयाचित् राजपद्मा स्तुतैः राज्ञा सह द्यूतक्रीडनैरित्यर्थः
इदम् उपस्थिता रात्रिः जिता पक्षत्वेनेति भावः । अथ च देवी महाराज्ञी
प्रहाया अनुनेया देवेनेति शेषः स्वयं कृतापराधत्वादिति भावः । इति इत्थं
अवा अन्तःपुरसुन्दरीः प्रति विज्ञाय यस्या यद् यत् वक्तव्यमिति विदित्वा विज्ञा-
पिते निवेदिते सति दैवेन महाराजेन अप्रतिपत्तिमूढमनसा इतिकर्षव्यविमूढ-
चित्तेन विज्ञा नाङ्किताः व्याप्य स्थितं तूष्णीमिति शेषः । आदूर्खविक्रीडितं इतम् ।

(च) कृतागा इति । कृतागाः कृतापराधोऽपि निःशङ्कः निर्भयः,
तर्जितः निर्भर्त्सितोऽपि न लज्जितः न सदुचित इत्यर्थः, दृष्टः दोषो यस्मै
तादृशीऽपि मिथ्यावाक् स्ववावादी नाङ्गमेव रूप इति भावयशील इत्यर्थः अन्यत्
अष्टम् ।

(क) शीघ्रमिति । प्रवासे सख्यार्थं प्रति कसलचिदुक्तिरियम् । हे सखे !
अहं शीघ्रं रत्नं मदपराधादिति भावः सुखं तस्या इति शेषः वीक्ष्य विचुम्बितुं
समीपं यातः, ततः अनन्तरं तथा मत्कान्तया पादेन चरणेन प्रहृतं नखि
पादप्रहारो दत्त इत्यर्थः । सपदि तत्पश्चात् तं पादं धृत्वा नखि सहासे
हसतोत्यर्थः तत्र किञ्चित् विधातुं कर्तुमक्षमतया वाप्यम् अमुः त्यजन्त्याः वाम-
भ्रुवः सुन्दर्याः सत्प्रियाया इत्यर्थः स कोपोऽपि चेतसि ननसि ध्यातः चिन्तितः
सन् कौतुकम् आनन्दं वितनुते विस्मारयति । आदूर्खविक्रीडितं इतम् ।

यथा ।

“अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे यैवेयकं नोऽप्यलं
नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्नदः ।
किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतः
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्” ॥ (ख)

शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः ।

दर्शितवहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ७४

यः पुनरेकस्यामेव नायिकायां बद्धभावो द्वयोरपि नायि-
कयोर्वह्निर्दर्शितानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाच-
रति स शठनायकः । यथा ।

“शठोऽन्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा
यदान्निष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्यिरभवः ।
तदेतत् काचचे घृतमधुमयत्वङ्गद्वयो-
विषेणाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति” ॥ (ग)

(ख) अस्माकमिति । सौभाग्यं व्यस्यन्त्याः कस्याचित् सखीं प्रत्युज्जि-
रिवम् । हे सखि ! अस्माकं वाससी वसने परिधेयमुत्तरीयस्येत्यर्थः न रुचिरे
न मनीहरे, यैवेयकं यौवामूर्धनं न उत्कृष्टं, गतिः अलनं नो वक्रा वक्रभावयुक्ता
इत्यर्थः, हसितं हासः न उद्धतम् उत्कटं चित्तमिच्छार्थः, कश्चित् नदीऽपि सौभाग्य-
यौवनादिकमिती मनीषिकारोऽपि नैव अस्ति, किन्तु अन्ये जना अपि किं पुनः
स्वकीया इति भावः अस्याः ममेति भावः प्रियः सुभगोऽपि महिष्ठान्तरवत्सल्यो-
ऽपि अन्यतः अन्यस्यां महिष्ठ्यायां दृष्टिं न निक्षिपतीति वदन्ति इयता अनेन
विश्वं जगत् दुःस्थितं दुःखिनावस्थितं मन्यामहे केवलमहं प्रियवाङ्मयेन सुखमनु-
भवानि नापरा इति भावः । आदूर्ध्वविक्रीडितं उक्तम् ।

(ग) शठेति । हे शठ ! धूर्त ! अन्यस्याः नायिकायाः काञ्चीरचितं
रत्ननाभनिम् आकर्ण्य आशिष्यन् आशिष्यन्नेव मन्त्रस्योमिति शेषः सहसा प्रशि-
थिलः विवृणः भुजग्रनिः बल दाहकः यत् अलनः मन्त्रस्या आशिष्यनसमये

एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्यमाधमत्वेन ।

उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥७५ [घ]

सर्वेषामुक्तषोडशभेदानाम् । अथ प्रसङ्गादेतेषां सहा-
यानाह ।

दूरानुवर्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।

किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः ७६

तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते इतिवृत्तेऽनन्त-
रोक्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिद्गुणः पीठमर्दानामा सहायो
भवति । यथा रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः । अथ शृङ्गार-
सहायाः (ङ) ।

शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।

भक्तानर्मसु निपुणाःकुपितबधूमानभञ्जनाः शुद्धाः ७७

अन्यनायिकाया रश्मनारणितश्रवणेन तां प्रति मनसः प्रवृत्तेराविज्ञानमङ्गं यत्
कृतवानसि इत्यर्थः तदेतत् तव अप्रियकरणमित्यर्थः क कुत आचरे कथयामि ?
कुत्रापि तत्कथनस्थानं न लभे इति भावः । इतमधुमयेन तव बहुवचोदपेक्ष
विषेक्ष आचूर्णन्ती मे गच्छी किमपि न गच्छति न व्यवहारयति किं कार्यं कर्तव्यं
किमर्त्तव्यमिति न निश्चिनोतीति भावः । कस्माच्चित् नायिकाप्रेरिताया दूत्या
नायकं प्रत्युक्तिरिवम् । शिखरिषोडशं, रसैरद्वैतिका यमनसमक्षा गः शिख-
रिषीति तद्वचसात् ।

(घ) एवमिति । एषां नायकानां षोडशभेदानाम् उत्तममध्यमाधमत्वेन
हेतुना त्रैविध्यात् विरूपत्वात् चत्वारिंशत् तथा अष्टौ च षट्चत्वारिंशदित्यर्थः
नायकभेदा उक्ताः कथिताः ।

(ङ) इति । तस्य नायकस्य दूरानुवर्तिनि अतिविचारिणि इत्यर्थः प्रास-
ङ्गिके प्रसङ्गक्रमेण उक्तापि इतिवृत्ते किञ्चित् तदगुणहीनः प्रायेण नायकवत्
गुणवान् इत्यर्थः पीठमर्दाख्यः पीठमर्दी नाम सहायः सात् ।

आदिशब्दास्त्रासाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः । तत्र
विटः (च) ।

सम्भोगहीनसम्पद

विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः ।

वेशोपचारकुशलो

वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥ ७८ ॥ [छ]

चेटः प्रसिद्ध एव ।

कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः ।

हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ७९ [ज]

स्वकर्म भोजनादि । अर्थचिन्तनसहायमाह ।

मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्नावपादयः ८० [झ]

(च) शृङ्गारस्त्रीति । मन्त्राः चतुरक्ताः नमसु परिहासादिषु । शृङ्गाः
निर्दोषाः ।

(छ) सम्भोगेति । सम्भोगेन सम्यक् भोगेन सुखाद्युपभोगेन हीनाः
नष्टाः सम्पदः यस्य तादृशः । धूर्तः चतुरः, कलैकदेशज्ञः बलिकवित्कसानिपुणः ।
वेशेषु वेशाजनाशयेषु यः उपचारः व्यवहारः तत्र कुशलः दक्षः, वाग्मी सुवक्ता,
मधुरः मनोरञ्जनकृत्, गोष्ठ्यां सभायां बहुमतः बहुजनप्रियः, विटः तदास्त्रः,
शृङ्गारसहायः प्रवेदिति शेषः ।

(ज) कुसुमेति । कुसुमवसन्तादिनामा, कर्मणा वपुषा शरीरेण वेशेन
परिच्छेदेन भाषाद्यैः वचनाद्यैः हास्यकरः लोकाणां हास्यकृत्, कलह रतिः
चतुरागो यस्य तादृशः, स्वकर्म निजं कर्म भोजनं जानातीति तदाभूतः,
शृङ्गारसहायः, विदूषकः स्यात् ।

(झ) मन्त्रेति । अर्थचिन्तायां कार्यचिन्तनव्यापारे मन्त्री सहायः स्यात् ।
अर्थाः कार्यार्थि तन्नावपादयः तन्मः स्मराद्वर्तमानं, आवापः परराष्ट्रकर्म,
आदिपदेन दुष्टनियङ्गिष्ठप्रतिपाद्यनादयो मन्त्रिणे ।

यस्यैव सहायककथनप्रस्तावे “मन्त्री स्वश्रीभयश्चापि सखा तस्यार्थचिन्तने” इति केनचित्सङ्ख्यं कृतं तदपि राश्रीऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षितव्यं न तु सहायककथनप्रकरणे नायकस्य । “अर्थचिन्तने मन्त्री सहायः” इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदपि उक्तं “मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिस्त्रायत्तसिद्धयः” इति तदपि स्वलक्षणकथनेनैव धीरलक्षितस्य मन्त्रिमात्रावत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् (अ) । न च अर्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः किन्तु स्वयमेव निष्पादकः । तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् । अथान्तःपुरसहायाः । तद्वदवरोधे ।

वामनपण्डकिरातमुच्छाभीराः शकारकुळाद्याः

मद्मूर्खताभिमानौ दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः ॥

सीऽयमनूदाभाता[ट]रान्नः श्यालः शकार इत्युक्तः

आद्यशब्दात् सूकादयः । तत्र पण्डवामनकिरातकुळादयो यथा रत्नावल्याम् ।

“नष्टं वर्षवरेर्मनुष्यगणनाभावादपास्य जयाम्

अन्तः कक्षुकिक्कुलस्य विशति त्रासादयं वामनः ।

(अ) मन्त्रिणेति । ललितः धीरलक्षितः मन्त्रिणा आद्यपदविहितेति श्रेयः । शेषाः धीरोदात्तादयः मन्त्रिणावपेक्षितव्यः मन्त्रिषु केपु च आद्यता विहितेषां संज्ञाभूताः मन्त्रिहविषाः कार्ये पक्षेभ्योति भावः । अत्रार्थे अत्रार्थे पुनश्चल्य कथने पक्षेभ्योति भावः ।

(ट) उ इति । अनूदाभाः अविवाहितभावाः रक्षिताः, उपपन्नोदयः भावा औदयः ।

(उ) अर्थचिन्तितेति । मनुष्यगणनाभावात् मनुष्येषु अर्थचिन्तनादिभिः अर्थं ज्ञानम् अपास्य ज्ञाना त्रासादिति अर्थे तौ वर्षवरेः अर्थे वर्षं वर्षादिभ्यम्

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाश्वः किरातैः कृतं
कुला नीचतयेव यान्ति शनकैरात्मैश्चासङ्गिनः ॥ (४)
शकारो दृष्टकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्धेऽपि यथादर्शनं
ज्ञातव्याः । अथ दण्डसहायाः ।

दण्डेषु सुदृढकुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च
दृढनिग्रहो दण्डः सष्टम् (५) । अथ धर्मसहायाः ।
अष्टत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मदृष्ट
ब्रह्मविदो वेदविदः आत्मविदो वा (६) । तत्र ।

उत्तमाः पीठमर्दाद्याः ॥ ८४ ॥

आद्यमण्डात् मन्त्रिपुरोहितादयः ।

मध्ये विटविदूषकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः ८५ [अ]

अतं वासनः स्वर्गोक्तितः पुत्रः कसुकिनः कसुक्कस्य वारचस्य चमः अश्वत्थरं
विजति, पर्यन्ताश्रयिभिः जनरत्नात्मवर्तिभिः किरातैः आश्वैः नाश्वः किरं पर्यन्तम्
अतन्तीति स्वनामव्युत्पत्तिरित्यर्थः सदृशम् अचितं कृतं पर्यन्ताश्रयं कृतमित्यर्थः ।
कुलाः आत्मैश्चासङ्गिनः आत्मनः ईश्वरं दर्शनम् आत्मज्ञाने इति तथोक्ताः
शनः नीचतयेव नतमावेनैव शनकैः मन्दं मन्दं गन्ति मज्जन्ति । अमुराद्या
मानरनिर्गमे वर्धनमिदम् । आर्द्धविज्ञोक्तिं इत्यम् ।

(५) दण्डेऽपि । दण्डेषु दृढनिग्रहव्यापारिषु सुदृढः कुलाश्वः पुलाः आट-
विकाः वनचारिणः सामन्ताः अश्वीनदयाः सैनिकाद्याः सहायाः ज्ञातन्तीति शेषः ।

(६) अत्रिमिति । धर्मं धर्मकार्ये अत्रिमः पुरोहितविशेषाः पुरोषयः
पुरोदिताः ब्रह्मविदः ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनः तथा तापसाः इति सर्वे सहायाः स्युः
मनेषुः ।

(७) उत्तमा इति । पीठमर्दाद्याः पूर्वोक्ताः उत्तमाः श्रेष्ठाः सहाया इति
शेषः आद्यमण्डेन विदूषकौ मन्त्री सहायी तथा शकारचेटाद्याः अधमाः कृष्टाद्याः
परिकीर्तिताः क्षत्रियाः ।

आद्यशब्दात् ताम्बूलिकगान्धिकादयः । अथ प्रसङ्गाद्
दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह ।

निसृष्टार्थी मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।

कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यस्यापि तथाविधाः ८६ [त]

तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम् । तच्च ।

उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।

मुञ्चिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ८७ [थ]

उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ।

मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः ८८ [द]

अथ सात्त्विका नायकगुणाः ।

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ८९ [ध]

(त) दूतं निर्वक्ति अथेति निसृष्टार्थ इति । कार्यप्रेष्यः कार्येषु प्रेष्यः
निर्बोध्यः दूतः । स त्रिधा निसृष्टार्थः, मितार्थः तथा सन्देशहारकः । दूत्यश्च
तथाविधाः निसृष्टा, मितार्था तथा सन्देशहारिकेत्यर्थः ।

(थ) निसृष्टार्थमाह उभयोरिति । उभयोः भावम् आश्रयम् । उन्नीय
उदभाष्य स्वयम् उत्तरं सिद्धात्कं वदति कार्यस्य मुञ्चिष्टं कुरुते कुरुते स
निसृष्टार्थः स्मृतः कथितः ।

(द) मितार्थेति । मितं परिमितम् अर्थं भाषते इति मितार्थभाषी
अथवा कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः । यावद्भाषितं प्रभुषा यावत् कथितं
सन्देशं हरतीति सन्देशहारकः ।

(ध) सत्त्वगुणान् गुणानां सात्त्विका इति । शोभा इति स्पष्टम् ।

तत्र ।

शूरता दक्षता सत्यं महीत्साहोऽनुरागिता ।

नौचे घृणाऽधिके स्पृहा यतः शोभेति तां विदुः ६० [न]

तत्रानुरागिता यथा ।

“अहमेव मतो महीपतेः

इति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्बगाग्रते-

ष्वभवन्नास्त्र विमानना कश्चित्” । (प)

एवमन्यत्रापि । अथ विलासः ।

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ६१ [फ]

यथा ।

“दृष्टिस्तृणीकृतजगन्त्रयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

(न) शोभामाह शूरतेति । शूरता शौर्व्ये, दक्षता चिप्रकारिता, सत्यं सत्यभावश्च, महीत्साहः कार्येषु उत्तमातिशयः, अनुरागिता अनुजीविप्रियता, नौचे कुद्रे दुर्बले इत्यर्थः घृणा दया, अपिचै वक्षीयसि स्पृहां जिगीषा, एते गुणाः यतः यस्यात् भवन्ति तां शोभां विदुः ।

(प) अनुरागितायामुदाहरति अहमिति । अजराजगुणवचनमिदम् । प्रकृतिषु प्रजासु सर्वो जनः अहमेव महीपतेः अजस्र मतः सत्यत इति अचिन्तयत् । अजस्र तु समदर्शितायामाह उदधेरिति । उदधेः समुद्रस्य निम्बगाग्रतेषु नदीसमूहेषु इव अस्र अजस्र कश्चित् कापि जने इत्यर्थः विमानना न अभवत् । सुन्दरीवचनम्, अयुजोर्यदि स्त्री जगौ युजोः समरा स्त्री यदि सुन्दरी तदेति तद्वचनम् ।

(फ) धीरेति । विलासे सति दृष्टिर्धीरा, गतिः चित्रा मनोज्ञा, वचः वचनं सस्मितम् ईषदास्यसङ्कितं भवति ।

कौमारकेऽपि गिरिवद् गुह्यतां दधानः

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एवः ॥ (ब)

सङ्गोभेष्वप्यनुद्दे गो माधुर्यं परिकीर्तितम् ६२ [भ]

ऊहमुदाहरणम् (म) ।

भीशोकक्रोधवृषाद्यौर्गाभीर्यं निर्विकारता ६३ [य]

यथा ।

“भाहृतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया सञ्चितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः” ॥ (६)

(ब) विद्यासमुदाहरति इतिरिति । कुञ्जस्य संयामभूमौ उद्धतानमनं दृष्ट्वा रामस्य सविस्मयवचनमिदम् । इतिः कुञ्जस्येति शेषः उद्योक्तः उद्यवत्, सुद्योक्तः स्वमनसस्य निष्कण्ठात्मित्यर्थः सस्त्रस्य प्राचिनः सारः यत् यथा तादृशो, तथा वीरोद्धता वीरा उद्धता च नतिः धारिणी पृथ्वी नमस्यतीति । अयं कुञ्जः कौमारकेऽपि गिरिवत् पर्यंत एव गुह्यतां दधानः अतएव वीरो रसः किम् ? उत अथवा एवः दर्पः एति आगच्छति ? वसन्ततिथयः इति, श्रेयं वसन्ततिथयः तथैवा जगौ न इति अथवात् ।

(म) माधुर्यमाह संघोभय इति । संघोभेषु सत्यक् भीमागुह्यव्यापारं च अपि अनुचिनः उच्यते नरादित्यं माधुर्यं परिकीर्तितं कथितम् ।

(न) उदाहरति—

निषीध कटु कर्षपदव्या खेदमपि न मनानपि रामः ।

शूलपाशिरिक घोरमुदयं काककूटपटलं किञ्च पूर्वम् ।

अन्वार्थः । कर्षपदव्याः शूलपदस्य कटु कर्षणं वच इति शेषः पूर्वे पूर्व-
किञ्च काचि शूलपाशः शिवः उच्यं तोष्णं घोरं भवद्वरं काककूटपटलमिदं
निषीध मुक्ता अन्वत् शीला मनानपि अत्यसमि खेदं न अवाप न प्राक् ।

(य) गार्गीर्यमाह भीति । भीमं च, शोकः स्वमनसमविशोभनं दुःखं,
क्रोधः कोपः, हर्षः आनन्दः इत्यादिभिर्हेतुधिरपि निर्विकारता अविज्ञतत्वं
साधोर्व्यम् ।

(६) उदाहरति । यथा भाहृतस्येति । अभिषेकाय भाहृतस्य वनाय

व्यवसायादचलनं धैर्यं विष्णु महत्यपि ॥६४॥ [ल]

यथा ।

“श्रुताश्चरोपीतिरपि चचेऽस्मिन् हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” (व)

अधिचेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणाल्ययेऽप्यसहनं तत् तेजः समुदाहृतम् ॥ [श]

वाग्वेशयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम् ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ६५ष

एषामपि उदाहरणानि उद्घातानि ।

अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति ।

वचनमनाद्य विस्तृतस्य आश्रयस्य च तस्य राजस्य स्वरूपोऽपि आकारविशेषः
आकारविकारः न विद्यते न हृद्यः । अथ रास्यवियोगेऽपि अविज्ञतत्वं जीवन् ।

(ख) धैर्यं निर्वर्त्ति व्यवसायादिति । सङ्गतिं विघ्नेऽपि व्यवसायात् संयोग-
जात् आरम्भकर्मण इत्यर्थः अचलनम् अपरास्तुतेत्यर्थः धैर्यम् ।

(ग) उदाहरति श्रुतेति । अस्मिन् अस्मिन् वचनाविर्भावसमये हरः शत्रुः
श्रुता अपरसा नीतिर्वैज तादृशः अपरसा नीतिनाकर्ण्यवृत्तपीत्यर्थः प्रसङ्गानपरो
समाधिनिष्ठः बभूव । हि यतः विघ्नाः अन्यरायाः आत्मेश्वराणां नितेन्द्रियाणां
समाधिभेदे वीगमस्यने न हि प्रभवः समर्थाः भवन्ति । उपेन्द्रवन्द्यव्यवहीदप-
जातिवृत्तं, स्वादिन्द्रवन्ता यदि तौ कर्तुं न इति, उपेन्द्रवन्ता प्रथमे कर्तुं शक्नुते,
अननरोदीरितकामाजी पादौ बदीयावुपजातयस्या इति च लक्षणात् ।

(घ) तेजो निर्वर्त्ति असीति । प्राणाल्ययेऽपि जीवनव्यपमनेऽपि परेण
अन्तेन प्रयुक्तस्य कृतस्य अधिचेपापमानादेः तिरस्कारस्य अन्वयस्य अपकारस्य
धैर्यः यत् असहनं तत् तेजः समुदाहृतं अचितम् ।

(ङ) वाग्वेशयोर्मधुरता इति । वाग्वेशयोः वाचि वेशे च मधुरता
मनोहरता प्रकारवैष्टित्यस्य अस्ति । उद्दिष्टभाषणं दानं शत्रुमित्रयोः समता
समदर्शित्व औदार्यम् ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥८६॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्रागादिभिर्यथासम्भवे-
र्युक्ता भवति । सा च स्वस्त्री अन्यस्त्री साधारणस्त्रीति त्रिविधा ।
तत्र स्वस्त्री ।

विनयार्जवाद्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ८७
यथा ।

“लज्जापञ्चतपसाह्वयाद् परमत्तपिप्लवासाद् ।

अविनयदुर्मेहार्द्धाद् धन्यां घरे कलत्ताहम्” ॥ (४)

सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ८८
तत्र ।

प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रती वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ८९ च

तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानाम् ।

(४) विनयेति । विनयः श्रिताचारः आर्जवमकापञ्चम् इत्येवमादि-
भिर्युक्ता गृहकर्मपरा गार्हस्थ्यविधानरता पतिव्रता पत्युनुरागिणी स्त्रीया भवति ।

(५) उदाहरति स्वस्त्रीति । लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परमर्तुनिषिपा-
सानि । अविनयदुर्मेहानि धन्यानां गृहे कलत्राणि ॥ इति संस्कृतम् । धन्यानां
पुण्यवतां जनानां गृहे कलत्राणि स्त्रियः स्वस्त्र्यायां पर्याप्तानि प्रसाधनानि अल-
ङ्काराः येषां तादृशानि, परमर्तुषु परपुरुषेषु इत्यर्थः निषिपासानि दृष्टारहित-
तानि, तथा अविनये अश्रितव्यवहारे दुर्मेहानि निषारहितानि, अप्रवृत्ता-
नीति भावः ।

(६) मुग्धा निर्बलति प्रथमेति । प्रथमम् अवतीर्णः उद्भूतः यौवनस्य
मदनस्य च विकारो बलाः तबीका, रती सुरतव्यापारे वामा प्रतिकृष्टा,
माने भर्तारं प्रति स्त्रीये मृदुः, तथा समधिकलज्जावती अतिशयलज्जावती इत्यर्थः
मुग्धा कथिता ।

“मध्यस्थ प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्दतां
 दूरं यात्युदरश्च रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति ।
 कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराग्याभिविक्तं क्षणाद्
 अङ्गानौव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः” ॥ (क)
 प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिचये ।
 “दत्ते सालसमन्यरं भुवि पदं निर्याति नान्तःपुरात्
 नोद्दामं हसति क्षणात् कलयते स्त्रीयन्त्रणां कामपि ।
 किञ्चिद्भावगभीरवक्रिमलवस्पृष्टं मनाग् भाषते
 सभ्रूभङ्गमुदीक्षते प्रियकथामुक्तासयन्तीं सखीम्” ॥ (ख)

(क) कसेषोदाहरति मध्यस्थेति । कन्दर्पे कामं नूतनमनोराग्याभिविक्तं
 दृष्ट्वा क्षणात् क्षणमात्रेणैव सुभ्रुवः कामिन्याः अङ्गानि परस्परम् अन्योऽन्तं निर्लु-
 ष्ठनं विदधते इव । तथाहि, जघनं मध्यस्थ मध्यदेशस्थ प्रथिमानं पृथुलं
 विशालत्वम् एति प्राप्नोति, मध्यदेशे या विशालता आसीत् सा जघनेन लुपिता,
 जघनस्थ या क्षीयतासीत् सा मध्यदेशेनेति भावः । वक्षोजयोः सनयोर्मन्दता
 क्षीयता दूरम् अन्यथं उदरं याति प्राप्नोति, उदरे वा स्थूलतासीत् सा कानाभ्यां
 लुपिता, सनयोश्च या क्षीयतासीत् सा उदरेनेति भावः । तथा रोमलतिका
 रोमावली वेषयोः आर्जवं सारल्यं धावति प्राप्नोति, नेत्रयोः वा सरलतासीत्
 सा रोमावल्या लुपिता, सरला कोमावली जाता इति भावः, रोमावल्या वा
 कुटिलतासीत् सा इदानीं नेत्राभ्यामिति भावः । राशः प्रथमाभिवेकसमये
 सानन्दाः प्रजाः परस्परं लुठन्तीति प्रसिद्धिः । आर्द्रविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) दत्ते इति । सालसमन्यरं यथा तथा भुवि पदं दत्ते निक्षिपति,
 अन्तःपुरात् न निर्याति निर्गच्छति, उद्दामम् उत्कटं वधा तथा न हसति,
 क्षणात् क्षणं क्षणमात्रेणैव कामपि अनिर्वचनीयां स्त्रीयन्त्रणां लज्जाजनितां वेदनां
 क्षणवति व्यनक्ति, किञ्चित् ईदृशं अस्वमित्यर्थः भावेन गभीरः दुरवगाहः यः
 वक्रिमलवः कौटिल्यमावलेखः तेन स्पृष्टं वधा तथा मनाग् अस्वं भाषते
 कथयति, तथा प्रियस्य पत्युः कथाम् उक्तासयन्तीम् उद्बोधयन्तीं सखीं
 सभ्रूभङ्गम् उदीक्षते निरीक्षते । कर्तृपदं प्रभावतीरूपणीयम् । आर्द्र-
 विक्रीडितं वृत्तम् ।

रतो वामा यथा ।

“दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुक्षते नालापमाभाषिता
यस्यायां परिहृत्य तिष्ठति बलादालङ्घिता वेषवे ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनाभिर्गन्तुमेवेष्टते
जाता वामतयेव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोदा प्रिया” ॥ (ग)

माने सदुर्यया ।

“सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
खण्डैरखण्डकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
वाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः” ॥ (घ)
समधिकलज्जावती यथा । “दत्ते सालसमन्यरमित्यत्र श्लोके” ।
यत्र समधिकलज्जावत्त्वेनापि लज्जाया रतिवामताया
विच्छित्तिविशेषवत्तया (ङ) पुनः कथनम् ।

(ग) इति । नवोदा अभिवर्तिताङ्किता प्रिया दृष्टा निरीक्षिता कती
मयेति शेषः पत्युः दृष्टिं ददाति यदीमुखी भवतीत्यर्थः, आभाषिता आक्षयने
कृतप्रयत्नेति भावः आक्षायं न कुक्षते कुक्षरं न ददातीत्यर्थः, कस्यायां परिहृत्य
तिष्ठति, बलात् बलमाश्रित्य, यवर्षे प्रयत्नी । आलङ्घिता आलङ्घिता रतो
वेष्टते कथ्यते, सखीषु वासभवनात् निर्यान्तीषु निर्गन्तव्येषु कतीषु निर्गन्तुमेव
ईष्टते वेष्टते । अतः सम्प्रति वामतयेव प्रतिश्रुततयैव मम प्रीत्यै वामताया
जाता । आर्द्राविक्रीडितं वचनम् ।

(घ) इति । सा वाया पत्युः प्रथमापराधसमये, लज्जायां लयं लज्जाः ल
यावती उपदेशकृतिं सं विना सखीभिश्चासन्तरेणैवार्थः सुविधयाङ्गप्रकृत्या लज्जा
यक्रोक्तिसंसूचनं नो जानाति । केवलं खण्डैः तिस्रैः पञ्चश्रीः विभक्त्योः
अपीवबोद्धव्यात् मलितैः लुठल्लः शीलायल्ललाः पल्लवायुर्लुल्ललाः वेपु लाटल्लैः
लश्रुभिः लालैः पर्यस्ते पूर्ये नेत्रोत्पली बलादल्लालायां रतो केवलमेव रोदिति ।
आर्द्राविक्रीडितं वचनम् ।

(ङ) विच्छित्तिविशेषवत्तया वैचित्र्यादिशेषवर्गेत्यर्थः ।

अथ मध्या ।

मध्या विचित्रसुरता प्रहृदस्मरयौवना ।

द्वेषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥१००॥

तत्र विचित्रसुरता यथा ।

“कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाश्या

चातुर्यसुदृढमनोभवया रतेषु ।

तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं

शिक्षायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः” ॥ (च)

प्रहृदस्मरा यथाऽथैव उदाहरणे । प्रहृदयौवना यथा
मम ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं

वधोजी करिकुम्भाविभ्रमकरोमत्युन्नतिं गच्छतः ।

कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणौ सुधास्पर्दिनी

खरेन्दौवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा” ॥ (छ)

(च) मध्या क्रमेण उदाहरति कान्ते इति । उदृतः उत्कटः मनोभवः
कान्ते यस्याः तत्राभूतवा यस्यास्या रतेषु सुरतक्रीडासु कान्ते पत्न्यौ तथा तेन
प्रकारेण कथमपि चातुर्यं प्रथितं प्रकटीकृतं यथा ‘अनेकवारं’ तत्कूजितानि
वाणि सुरतकूजितानि अनुवदद्भिः गृहकपोतशतैः यस्याः शिक्षायितं शिक्षयत्
चाचरितं गृहकपोताः पुनः पुनः सुरतकूजनानि श्रुत्वा तथैव पुनः पुनः शिक्षयत्
चाचरन्नेति चेति भावः । वदन्त्येवम् इत्यम् ।

(छ) नेत्रे इति । तस्याः कान्त्याः नेत्रे नवने खञ्जनगञ्जने खञ्जनपत्रि-
तिरस्कारकारिणी, पाणिद्वयं सुमयुग्मं सरसिजप्रत्यर्थि पद्मसदृशप्रतिबिम्बः,
वधोजी समी करिकुम्भाविभ्रमकरो कान्तिकर्मणौ वा विस्मयकारिणी
चक्षुर्विभक्तः प्राप्नुतः, कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिः, वाणी वचनं
सुधास्पर्दिनी वदन्त्येवमितीत्यर्थः, कटाक्षच्छटा खरे वत् रन्दीवरदाम जीवीव-
चनस्यां तयोदरं वपुः शरीरं यस्यासादनी । शार्ङ्गवीरिणीति इत्यम् ।

एवमन्यत्रापि ।

अथ प्रगल्भा ।

स्मरान्वा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका ॥ १०१

स्मरान्वा यथा ।

“धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

विश्वचाटुकप्रतानि रतान्तरेषु ।

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेष

सख्यः ! श्रपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि” ॥ (ज)

गाढतारुण्या यथा ।

“अत्युन्नतस्तनमुरो नयने सुदीर्घे

वक्रम्रुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।

मध्योऽधिकं तनुरननगुहर्नितम्बो

मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनायाः” ॥ (झ)

विविधसुरतज्ञा यथा ।

“क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिदगुरुपङ्काङ्गमलिनः

(ज) धन्येति । या त्वं प्रियसङ्गमेऽपि रतान्तरेषु सुरतव्यापारमध्येषु विश्वचाटुकप्रतानि कथयसि सा त्वं धन्या पुण्यवती अस्ति । हे सख्यः ! प्रियेष करे नीवीं वसनयन्ति प्रति प्रणिहिते सति तु श्रपामि श्रपयं करोमि, यदि किञ्चिदपि स्मरामि । न किमपि तात्काशिकचाट्वादिकं अतमिति भावः । वसनतिशब्दं इत्यम् ।

(झ) अत्युन्नतस्तनमिति । अद्भुतयौवनायाः कामिण्याः सरः वचःस्रवणं अत्युन्नतौ स्तनी यत्र ताडयं, नयने नेत्रे सुदीर्घे अतिविशाले भुवी वक्त्रे कुटिले, वचनं ततोऽपि भुवीऽपि अतितरां वक्रमित्यर्थः, मध्यः मध्यदेशः अधिकं तनुः लघुः, नितम्बः अननगुहः अतिविशालः किमपि गतिः मन्दा गतुः । वसनतिशब्दं इत्यम् ।

कचिच्चूर्णोद्गारी कचिदपि च साततकपदः ।

बलीभङ्गाभोगेरलकपतितैः शीर्षकुसुमेः

स्त्रियाः सर्वावस्त्वं कथयति रतं प्रच्छदपटः” ॥ (ज)

भावोज्ञता यथा ।

“मधुरवचनेः सम्भूभङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनेः

अलसवलितैरङ्गन्यासेमङ्गोत्सवबन्धुभिः ।

असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितैः

तिभुवनजये सा पक्षेधोः करोति सहायताम्” ॥ (ट)

स्त्र्यत्रौडा यथा । “धन्यासि या कथयसौत्वत्रैव” ।

आक्रान्तनायका यथा ।

“स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विलासिन् ! कुब

प्राणेश ! त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ।

इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये सम्पूर्णचन्द्रानना

स्पृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम्” ॥ (ठ)

(ज) कचिदिति । प्रच्छदपटः भ्रम्यासरवचनमित्यर्थः कचित् तान्-
लात्तं दाम्बूलरागरञ्जितः, कचित् अगुरुपट्टेन मलिनः कृष्णः, कचित् चूर्णोद्गारी,
कचित् अपि च साततकपदः अलकपदचिह्नितः सन् बलीभङ्गाभोगेः तथा
अलकेभ्यः चूर्णकुसुमेभ्यः पतितैः शीर्षकुसुमेः पर्युषितपुष्पैः स्त्रियाः सर्वावस्त्वं
सर्वप्रकारं रतं कथयति प्रकटयति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ट) मधुरवचनेरिति । सा कान्ता पक्षेधोः कामस्य त्रिभुवनजये मधुर-
वचनेः मिष्टभाषितैः सम्भूभङ्गैः भ्रूङ्गिभिः कृता अङ्गुल्या तर्जना येषु तैः अलस-
वलिदैः सदुमन्दन्यापारितैः मङ्गोत्सवबन्धुभिः परमप्रीतिकरैः अङ्गन्यासेः शरीरसंसा-
स्त्रनेः तथा स्फारस्फारैः अस्यायतेः अपाङ्गविलोकितैः सहायतां साहाय्यं पानु-
कूल्यं करोति । शिखरिणीवृत्तं, न समरसला-गः बहुवेदेर्हरिणी मतेति तत्तत्तत्वात् ।

(ठ) स्वामिन्निति । सम्पूर्णचन्द्रानना पूर्णचन्द्रमुखी काचि रमणी
सुरतावसानसमये, हे स्वामिन् ! अलकं चूर्णकुसुमं भङ्गुरं भङ्गुरं कुब, हे
विलासिन् ! भालं ललाटं सतिलकं तिलकाचकृतं कुब, हे प्राणेश ! पयोधरतटे

मध्याप्रगल्भामेदान्तराख्या ।

ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे १०२
ते मध्याप्रगल्भे ।

तत्र ।

प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दहेद्रुषा ।
धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः १०३ [ड]

तत्र मध्याधीरा यथा ।

“तद्वितथमवादीर्यन्म त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीः
व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन” ॥ (ङ)

वृद्धितं छिन्नं हारं पुनर्बोजय, इति उक्त्वा तेन ख्यामिना तथैव उक्तप्रकारे-
णेत्यर्थः स्रष्टा तत्तत्कार्यकारणेति भावः जातपुच्छया सञ्जातरोमाद्या सती पुनः
मोहनं प्राप्य पुनः कामेन सह सुरतव्यापारे प्रवृत्तवतीति भावः । आर्द्र-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ञ) प्रियमिति । सोत्प्रासवक्रोक्त्या उत्प्रासः समाक्षिप्तम्, उत्प्रासः
समनाक्षिप्तमित्यन्तरः । तेन सह वर्तमाना या वक्रा भक्तियुक्ता उक्तिः
तथा । अन्यत् श्रुत्यम् ।

(ङ) तदिति । त्वं समं प्रिया इति अवितथं सत्यम् अवादीः उक्त-
वाचसि, यत् सञ्जातं प्रियजनेन अन्यवासिनीजनेन परिभुक्तं परिचितं दुकूलं
वसनं दधानः शारवन् सन् मम अधिवसतिस्त्वाद्यवन् आगाः एतदुक्तपरि-
धानेन विस्मयया क्रोधा जाता तद्दर्शनेन सञ्जाती ते प्रीतिरिति चक्षुः अवितथ-
मादित्येति भावः । हि तस्याहि कामिनां मण्डनश्रीः अलङ्कारश्रीया वल्लभ-
ालोकनेन प्रियजनदर्शनेन सफलत्वं व्रजति प्राप्नोति । साहित्योद्भवः, मज्ज-
वकुलेयं सावित्री भोक्तृश्रीकैरिति तद्वचनम् । एकां सम्पत् तत्परिहितवस्तुं
रुदित्वा यद्दानम् आतिथं प्रति अस्यापि सोत्प्रासवक्रोक्तिरित्यन् ।

मध्वैव धीराधीरा यथा ।

बाह्वी ! नाथ ! विमुञ्च मामिति ! एवं, रोषाभ्यां किं कृतं ?

खेदोऽस्मात्, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

तत् किं रोदधि गङ्गादेन वचसा ? कस्यापतो हस्यते ?

जम्बेतन्मम, का तवास्ति ? दयिता—नास्तीत्यतो हस्यते” ॥ (च)

इयमेवाधीरा यथा ।

“सार्धं मनोरथमतेस्तव धूर्त ! काम्ना

सैव स्थिता मनसि क्वचिन्महावरण्या ।

अस्माकमस्ति न च कश्चिदिहावकाशः

तस्मात् कृतं चरणपातविदम्बनाभिः” ॥ (त)

(च) बाह्वी इति । नाथस्य नाथिकस्योक्तिः प्रत्युक्तौ । हे बाह्वी ! इति नाथकोक्तिः । नाथ ! स्त्वामिन् ! इति नाथिकायाः प्रत्युक्तिः । हे मामिति ! एवं कींचं विमुञ्च त्वज्ज इति नाथकोक्तिः । रोषात् कीपात् कीपनाशित्व इत्यर्थः, वचसे वचसी । भवा किं कृतम् अनुष्ठितं न किमपि ते अहितं कृतमिति भावः इति नाथिकायाः प्रत्युक्तिः । अस्मात् खेदः कृत इति शेषः इति नाथकोक्तिः । भवान् मे मज्जं न अपराध्यति सर्वे अपराधा मयि वर्तन्ते इति शेषः इति नाथिकायाः प्रत्युक्तिः । तत् तदा गङ्गादेन सर्वकुटेन वचसा किं कथं रोदधि ? इति नाथकोक्तिः । कस्य वचसः कस्य हस्यते ? इति नाथिकायाः प्रत्युक्तिः । अनु भी ! इतत् रोदधं मन अपत, इति शेषः इति नाथकोक्तिः । अस्ति अहं तव आ ? इति नाथिकायाः प्रत्युक्तिः । दयिता प्रिया मन त्वमिति शेषः इति नाथकोक्तिः । नास्ति न प्रिया भवामीति अतः हस्यते ममेति शेषः नाथिकायाः प्रत्युक्तिः । आहूँ अविनीतितं उच्यते ।

(त) सार्धमिति । परमाविचारं प्रतिम् आगत्य कृतापराधतया चरण-
पातितयास्तीत्य कस्यापि दुःखः । हे धूर्त ! सैव क्वचिन्मम अपटेन न तु अनुमान-
निवन्धनेनेति भावः, ह्रावेन विहासप्रतिशेधेन एवमोकारिणी काम्ना मनो-
रथमतेः सार्धं मम मनसि स्थिता इह मनसि अस्माकं कश्चिन् अपराधः स्थानं
नास्ति तस्मात् चरणपातविदम्बनाभिः सादृश्यतन्मपैरकस्यापिः कृतम् अहं न हि
सादृश्यतन्म कार्त्तिकित्वार्थः । ममत्वविशेषं उच्यते ।

प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ।

उदासो मुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वहिः १०४ [य]

तत्र प्रिये । यथा ।

एकवासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्यङ्गमाद् दूरतः

ताम्बूलानयनच्छलेन रमसाऽऽस्त्रेणोऽपि संविभ्रितः ।

आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके

कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुर्या कोपः कृतार्थीकृतः ॥ (द)

धीराधीरा तु सोक्षुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम् १०५ [ध]

अमुं नायकम् ।

यथा मम ।

“अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हरसि मनो मे यतः प्रसभम् ।

किं पुनरलङ्कृतस्य सम्प्रति नखरक्षतेस्तस्याः” ॥ (न)

(य) प्रसभमेति । प्रसभ्या प्रीटा कृता तिरोहिता कोपस्य आकृतिः
बलाः ताडयौ सती वहिः आदरान् दर्शयन्ती तत्र प्रिये मुरते उदासो उदा-
सीना भवति ।

(द) उदाहरति एकमेति । चतुरया कदाचित् कामिन्त्या कान्तं
विदेहाडानतमिति शेषः प्रति उपचारतः वास्तपरिचयेन इत्यर्थः कोपः
कृतार्थीकृतः सफलीकृतः । तथाहि दूरतः दूरात् प्रत्यङ्गमात् एकच एकस्मिन्
स्थाने आसनसंस्थितिः आसनेन उपवेशनेन संस्थितिः सङ्गमस्थानं परिहृता
परित्यक्ता, ताम्बूलस्य आनयनस्य चलेन व्याजः तेन रमसास्त्रेणः वेगास्त्रिज्वलं वा
उद्वर्षमास्त्रिज्वलं, रमसो वेगद्वर्षादीरित्यमरः । संविभ्रितः सम्बद्धं परिहृत इत्यर्थः,
तथा चान्तिके समीपे परिजनं व्यापारयन्त्या मेरयन्त्या सत्या आलापोऽपि न
मिश्रितः । आहं संविभ्रितं कृतं इत्यम् ।

(ध) धीरेति । सोक्षुण्ठभाषितैः शिथिलं भाषितमप्रियम् उक्षुण्ठः तेन
उद्धितैः भाषितैः वचनैः ।

(न) अनलङ्कृत इति । हे सुन्दर ! त्वः अनलङ्कृतः अशीमितीति त्वं

तर्जयेत्ताडयेदन्या

॥ १०६ ॥

अन्धा अधीरा । यथा “शोचं वीक्ष्य सुखम्” इत्यत्रैव ।
अत्र च सर्वत्र रूपेणानुवर्तते ।

प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥ १०७ ॥ [प]

ता अनन्तरोक्ताः षड्भेदा नायिकाः ।

यथा ।

“दृष्ट्वा कासनसंस्थिते प्रियतमे पद्मादुपेत्यादराद्
एकस्मा नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
ईषद्विक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेम्णोक्तसम्मानसाम्
अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति” ॥ (क)

मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्तिताः ।

मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्त्रीयाभेदास्त्रयोदश ॥

जे जन मनः प्रसभं सहसा हरति, सम्प्रति ललाः नायिकायाः लल्लरचतेः
अलङ्कृतः प्रीयितः तं किं पुनः ?

(प) कनिष्ठेति । नायकप्रणयं प्रति कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वात् अल्पमहत्त्व-
रुपादित्यर्थः ।

(क) दृष्टेति । धूर्तः पतिः एकत्र एकस्मिन् स्थाने कासनसंस्थिते
आसनीयविष्टे प्रियतमे दृष्ट्वा पद्मात् पृष्ठतः उपेत्य आगत्य आदरात् एकस्माः
प्रिधायाः नयने पिधाय आच्छाद्य विहितं कृतं क्रीडानुबन्ध एव कृतं व्याजः
येन तादृजः, ईषन् अल्पं विक्रिता कन्धरा येन तथीकः, सक्तं सपुलकः सञ्जात-
चोलायः सन् प्रेम्णा प्रसवेन सङ्गसत् विवसत् मानसं ललासाङ्गम्, अन्तर्हासेन
आन्तरिकेन विकासनेन ललन्ती कपोलफलकौ ललासाङ्गौ, अपरां कामिनीं
चुम्बति । आर्द्रविकीकृतं वचनम् ।

परकौया द्विधा प्रोक्ता परोदा कन्यका तथा १०८ [ब]

तत्र ।

यात्रादिनिरताऽन्योदा कुलटा गलितवपा १०९ [भ]

यथा ।

“स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः

श्वश्रुरिच्छितदेवतं नयनयोरौहालिहो यातरः ।

तद्दूरादयमञ्जलिः किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते

वैदग्ध्योमधुर ! प्रबन्धरसिक ! व्यर्थोऽयमत्र श्रमः” ॥ (म)

अत्र हि मम परिणताऽन्वाच्छादनादिदाहृतया स्वाभ्येक
न तु वक्ष्यते । त्वन्तु वैदग्ध्योमधुरत्वेन प्रबन्धरसिकतया च मम

(ब) कन्यका अजातीबाहा, अन्वा लजातीपद्मा इत्यमरः ।

(भ) परोदामाह तन्नेति । तत्र तयोर्मध्ये यात्रादिनिरता यात्रा उत्-
सवः इत्यादिषु निरता आसक्ता कुलटा व्यभिचारिणी, गलिता गता वपा लज्जा
बलासबाधिता, अन्योदा परोदा कन्यते इति शेषः ।

(म) उदाहरति स्वामीति । निःश्वसितेऽपि निःश्वासपरित्यागेऽपि स्वामी
असूयति असूयां करोति, इयं परपुरुषाभावात् निःश्वसितोति कुलटा इति भावः ।
सपत्नीजनः मनोजिघ्रः मनसि किं मया क्रियते इति पर्यवेक्षते इति भावः ।
श्वश्रुः इच्छितस्य इच्छितस्य भावश्च, इच्छितं इच्छती भाव इत्यमरः । देवतम्
अभिष्टायी देवीत्यर्थः । यातरः आह्वयपरदेवराणां पत्राः नयनयोः नेत्रयोः
दृष्ट्वा पीटा कुटादिविषेपादिकसित्यर्थः तां लिङ्गनीति तयोक्ताः नेत्रेक्षितानां
कीदृश इत्यर्थः । हे वैदग्ध्योमधुर ! वैदग्ध्या चातुर्येण मधुरः मनोरमः तत्-
कन्तुही । हे प्रबन्धरसिक ! प्रबन्धः सुरतव्यापारः तत्र रसिकः निपुणः तत्-
कन्तुही । तत् यथात् उक्तात् अक्षरादादित्यर्थः दूरात् अथम् अञ्जलिः रचित-
इति शेषः, अधुना ते तव दृग्भङ्गिभावेन कुटाचपातेनेत्यर्थः किम् ? अत्र
अतृप्तप्रतिपत्तिरित्यर्थः अर्थं श्रमः व्यर्थः विफलः, न अहमिदानीं तव मनोरम-
पूरयितुं शक्नोमि तत् अमश्वेति भावः । आहूँ अतिक्रीकितं इत्यम् ।

वक्त्रभोऽसौत्वादिव्यङ्ग्यार्थवशादस्माः परनायकविषया रतिः
प्रतीयते ।

कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ॥११०॥

अस्त्राद्य पित्राद्यायत्तत्वात् परकीयात्वम् । यथा मालती-
माधवादौ मालत्यादिः ।

धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका ।

निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।

वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् वद्विः ॥

काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम् ।

मात्रा निष्क्रामयेदेषा पुनः सम्भानकाङ्क्षया ॥ [य]

तत्कराः पण्डुका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।

लिङ्गिनश्छद्मकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥

एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।

रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥१११॥

पण्डुको वातरोगपण्डादिः । छद्मं प्रच्छद्मं ये कामयन्ते ते
छद्मकामाः । तत्र रागहीना यथा नटकमेककादौ मदन-
मञ्जर्यादिः । रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः ।
पुनश्च ।

अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।

(४) साधारणो प्रसीति चीरेति । कलासु वृत्तगीतादिषु प्रगल्भा
प्रवीणा । वित्तमात्रं केवलं धनं न तु गुणादिकमिति भावः । रायन् अन्त-
रायम् । निष्क्रामयेत् अस्त्रात् वद्विष्कारयेत् ।

स्वाधीनभट्टका तद्वत् खण्डिताऽथाभिसारिका ॥

कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभट्टका ।

अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ११२

तत्र ।

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभट्टका ११३

यथा “अस्माकं सखि ! वाससौ” इत्यादि ।

पार्श्वमेति प्रियो यस्याः अन्यसम्भोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरैरौर्ध्वाकषायिता ११४

यथा “तदवितथमवादीरित्यादि” ।

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवर्णवदा ।

स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ११५

क्रमाद् यथा ।

“न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां

करुणां यथा च क्रुद्धते स मयि ।

निपुणं तथैनमवगम्य वदेः

अभिरूति काचिदिति सन्दिदिग्ने” ॥ (१)

“उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं बद्धा दृढं मेखला

(१) न चेति । चाचित् प्रसदा अभिरूति इतीक्ष्णीये यथा स मत्प्रिय इति शेषः ते नन लघुतां न च अवगच्छति बुध्यते, यथा च मयि करुणां हयां क्रुद्धते तथा अवगम्य एतं जल्पति वदेः इति निपुणं यथा तथा सन्दिदिग्ने सन्दि-
दम् । प्रणिताचराहणं, प्रणिताचरा सज्जस्यैः अभितेति तत्राचरात् ।

यत्नेन प्रतिपादिता सुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता ।
चारुत्वे रमसान्ध्या प्रियसखि ! क्रीडाभिसारोत्सवे
चण्डालस्त्रिमिरावगुण्ठनपटत्रेपं विधत्ते विधुः* ॥ (ख)

संलीना स्त्रेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।
अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेत् यदि ॥
विचित्रोज्ज्वलवेशा तु बलनूपरनिखना ।
प्रमोदस्त्रीरवदना स्याद् वैश्याऽभिसरेत् यदि ॥
मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
आविर्गगतिस्ञ्चारा स्यात् प्रेष्ट्याऽभिसरेद् यदि ११६

तत्राद्ये “उत्क्षिप्तमित्यादि” * । अन्त्योरुद्धसुदाहर-
णम् । प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते (व) ।

(ख) उत्क्षिप्तमित्यादि । हे प्रियसखि ! इदं चरकचरित्रम् उत्-
क्षिप्तम् उत्क्षिप्तं परिचितं, रचनं सा भूविति सर्वत्र योग्यम् । मेखला रचना
दृढं बद्धा, यत्नेन सुखरयोः रणतोः मञ्जीरयोः नूपरयोः मूकता प्रतिपादिता,
इत्थं मया रमसात् चण्डालात् क्रीडाभिसारोत्सवे चारुत्वे सति चण्डालः अति-
निष्ठुरत्वादिति भावः विधुः चन्द्रः तिमिरमेव अवगुण्ठनपटः तस्य त्रेपम् अप-
सारणमित्यर्थः विधत्ते करोतीत्यर्थः, गुण्ठनमिदं क्रीडाया मया, चण्डाला चण्डो-
दयात् सर्वे वेपथ्वं जातमिति भावः । आदूर्णविक्रीडितं इतम् ।

* तत्र यथा प्रेष्ट्याभिसारिका ।

“ताम्रान्ताम् दृष्ट्वा ममसकृद् दृष्टं यन्तीह घेटीं

घेटीं क्रीडाविक्रतविरतं हेतुहीनं वसन्ती ।

स्थानस्थानच्छित्तपदविन्यासमाभासमाना

धूनामवै वसति कुटिलं नर्त्तनीवैर्नितम्बम्” ॥

आहतपूर्वोऽप्येव पाठः प्रकृतानुपयोगीत्यादयः कृतः ।

(व) संलीनेति । स्त्रेषु गात्रेषु संलीना अतिसङ्क्षिप्तशरीरवर्धः, मूकीकृते
निःशब्दीकृतं विभूषणं यथा साङ्ग्री, अवगुण्ठनसंवीता कृतावगुण्ठना, कुलजा

चेत्त्रं वाटी भग्गदेवालयो दूतीयै वनम् ।
 मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥
 एवं कृताभिसाराणां पुञ्चलीनां विनोदने ।
 स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु क्वचिदाश्रयः ॥
 चाटुकारमपि [श] प्राणनाथं रोषादपास्य वा ।
 पञ्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥११७॥

यथा मम तातपादानाम् ।

“नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः
 कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।
 पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया
 पाणिभ्यामवबध्य हन्त ! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः ॥ (घ)
 प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।

कुचीनेत्यर्थः, नद्यन्तूरनिखना यत्नं सङ्गच्छन् मूर्धुरयोः निखनो यस्याः वा,
 प्रसीदेन आनन्देन खेरं विकसत् वदनं यस्यासादृशी, मदेन स्तब्धितः शब्दवाधृतः
 खलापी यस्याः सा, विध्वंसितं विद्यासेन उत्प्लुक्ते खोचने यस्याः तपोक्ता,
 आविष्टा मतिः यस्या तादृशः सचारः यस्याः स्तब्धवृत्तिरित्यर्थः, प्रेक्षा दूरी ।

(श) चाटुकारं प्रियकरणम् ।

(घ) नो रतिः । रोषात् धर्मि निराकृत्य प्रवात्तावयुतायाः कलहं
 प्रवृत्तिः । मूढया मन्दबुद्ध्या नया चाटुश्रवणं तीक्ष्णोदवचनं नो श्रुतं प्रिय-
 स्तेति श्रेयः, अन्तिके समीपे हारः प्रियैव सचीनकार्यं इव इति श्रेयः, दृशा
 पञ्चवा न च वीक्षितः दृष्टः, कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचं निजसखीनां
 वाचोऽपि अनुमन्यमाना अपि दूरीकृताः न श्रुता इत्यर्थः । तत्क्षणं तस्मिन्
 पक्षे पादान्ते तज्जलपरकतये विविधतया यत्नं करोती कृतमिवः अवबध्य पाणिभ्यां
 कण्ठे कथं न नार्पितः न हन्तः ? आहूयविश्रीकृतं हन्तम् ।

विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ११८ [स
यथा ।

“उत्तिष्ठ दूति ! यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।

याऽतः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत् तस्याः” ॥ (४)

नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।

सा मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रोषितमर्द्धका ॥ ११९ ॥

यथा ।

“तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सङ्घट्टे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छन्तु दासां

जातां मन्ये शिशरमयितां पद्मिनीं वाग्यरूपाम्” ॥ (५)

कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जते वासवेष्मनि ।

(४) प्रिय इति । विप्रलब्धा प्रतारिता । अन्तर्त्तु सर्वे व्युत्तम् ।

(५) उत्तिष्ठेति । हे दूति ! उत्तिष्ठ, यामः गच्छामः यद्वनिति श्रेयः,
यामः प्रहरः, हो यामप्रहरी समावित्यमरः । यातः गतः, तथापि न आयातः
आगतः अतः परम् अनन्तरम् अपि या नारी जीवेत् तस्याः नाथ्याः जीवितनाथः
प्राञ्जलः भवेत् स इति शेषः । आर्यावृत्तं, यस्याः प्रथमे पार्श्वे द्वादश मात्राकथा
द्वितीयेऽपि चत्वारदश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थे च सार्धेति अक्षरान् ।

(५) तानिति । मेषं प्रति यच्चस्य विद्योमिनः उत्तिरिचम् । परिमित-
कथां मितभाविनीं मे मन द्वितीयं जीवितं प्राञ्जलम् नयि सङ्घट्टे दूरीभूते
दूरवर्तिनि एकाम् एकाग्रिनीं चक्रवाकीमिव स्थितां तां मन्यन्ते जानीयाः
अवगच्छ । यदि किञ्चिदाकारवैचक्षण्यं दृश्यते तदपि नाग्यया प्रहितव्य-
विन्यास, गुरुषु विरहमङ्गत्सु एषु दिवसेषु गच्छन्तु गाढोत्कण्ठाम् अलुत्कण्ठावशीं
युक्तामप्रौढां तां शिशिरमयितां दिनशोषिताम् अतएव अन्यथा विह्वतावधवा
विशीर्षान्तर्यः पद्मिनीं वा कमलनीमिव जातां मन्ये सभाषयामि । मण्डन-
ज्ञानावृत्तं, सन्दुक्तानामुपिस्त्रनैनीं मनो तो गयुष्मन् इति मन्त्रचक्रम् ।

सा तु वासकसत्त्वा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा १२० [क

यथा रासवानन्दानां नाटके ।

“विदूरे केयूरे कुरु करयुगे रत्नवलयेः

अलं गुर्वी यौवाभरणलतिकेयं किमनया ।

नवाग्नेकामेकावल्लिमयि ! मयि त्वं विरचयेः

न पथं नेपथ्यं बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ” ॥ (ख)

आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।

तद्नाममदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥१२१॥

यथा ।

“किं रुहः प्रियया कयाचिदथवा सख्या ममोद्वेजितः

किंवा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः ।

इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले विन्यस्य वक्त्राभ्युजं

दीर्घं निःश्वसितं चिरं च रुदितं क्षिप्ताद्य पुष्पस्रजः” ॥ (ग)

(क) कुरुते इति । सखाः वासवैश्मनि श्रव्यागृहे सम्मिलिते मण्डनं कुरुते वासगृहं सम्मिलिता अथ मण्डनादि करोति सा विदितः ज्ञातः प्रियसङ्गमः यथा तादृशी सती वासकसत्त्वा ज्ञात् ।

(ख) विदूरे इति । केयूरे करभूषणविशेषो विदूरे दूरवर्तिनो कुरु, करयुगे रत्नवलयेः अलं न कार्यमित्यर्थः, इयं यौवाभरणलतिका गुर्वी अति-महती अनया किम् ? अयि सखि ! त्वं मयि तवात् एकां केवलाम् एकावलीं विरचयेः विरचितां कुरु, अनङ्गोत्सवविधौ कामोत्सवव्यापारे बहुतरं नेपथ्यम् अलङ्करणं न पथं न हितकरम् । शिखरिणीउत्तम् ।

(ग) क्षिति । कयाचित् अपरया इत्यर्थः प्रियया किं रुहः, अथवा मम सख्या इत्या उद्वेजितः विरहोक्तः, किंवा कारणगौरवं ममोजनविशेषः असीति शेषः, इत् वेन अथ वल्लभः प्रियः न आरवः ? इति आसीत् ममोद्वेजा चरित्राख्या करतले वक्त्रं ददनमेवाभ्युजं विन्यस्य दीर्घं यथा तथा निःश्वसितं

इति साष्टाविंशतिशत-

मुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।

चतुरधिकाशीतियुतं

शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात् ॥ १२२ ॥

इह च “परस्त्रियो कन्यकोढे सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्-
कण्ठिते पञ्चाद्विदूषकादिना सङ्गाभिसरन्त्यावभिसारिके कुतो-
ऽपि सङ्केतितस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे इति व्यवस्थेया-
नयोरस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात्” इति कश्चित् ।

क्वचिदन्योन्यसाङ्ख्य्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते १२३ [च

यथा ।

“न खलु वयममुष्य दानयोग्याः

पिबति च पाति च यासकौ रक्षस्वाम् ।

विट ! विटपममुं ददस्व तस्यै

भवति यतः सदृशोऽश्विराय योगः ॥ (छ)

तव कितव ! किमाहितैर्हृथा नः क्षितिरुहपक्षवपुष्यकर्णपूरैः ।

चिरं बहुबचं रुदितञ्च, पुष्पलजः कुसुमदालानि चिह्नाः परित्यक्ताश्च । आर्द्र-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(च) अन्योन्यसाङ्ख्य्यं परस्परनेशनम् ।

(छ) नेति । हे विट ! पूर्ण ! वयम् अमुष्य विटपक्ष दानयोग्याः
दानवादादि न खलु नैव, या असकौ काला रक्षः विजने तौ पिबति पूष्यती-
त्यर्थः, पाति रक्षति परिचरति शैत्यर्थः, तस्यै अमुं विटपं उपुष्यपक्षवां आह्वयं
ददस्व, यतः दानात् सदृशोऽश्वीश्विराय योगः सम्भवेन भवति । पुष्पि-
तांशोऽप्यत्र, वपुषि न पुनरेकतो वकारो वृत्ति तु नञौ जरणाच्च पुष्पितांशेति
तद्वचनम् ।

(च) तवेति । हे कितव ! पूर्ण ! नः अद्यत्वं तथा निरर्थकं आहितैः ।

ननु जनविदितैर्भवद्व्यसौ केचिरपरिपूरितमेव कर्षयुक्तम् । (७)

इति गदितवती स्या जघान

स्फुरितमनोरमपद्मकेसरेण ।

श्रवणनियमितेन कान्तमन्या

सममसिताम्बुद्वेषे चक्षुषा च" । (८)

इयं हि वक्तव्या पक्षवचनेन कर्षोत्पलताडनेन च
धीरमध्यताऽधीरमध्यताऽधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्णा । एव-
मन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

दूतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥१२४॥

ता नायिकाः । अथासामलङ्काराः ।

यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।

अलङ्कारास्तत्र भावहावईलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।

औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव सूरयत्नजाः ।

लीलाविलासौ विच्छित्तिर्विव्योक्तः किलकिञ्चित्तम्

दत्तैः चितिरवल उच्यते पञ्चपुण्याख्ये कर्षपूराः कर्षयुक्तमिति तेः किम् ?
ननु भीः जनविदितैः जनानां विज्ञातैः भवद्व्यसौकेः तथापि तेः कर्षयुक्तं
श्रेयस्त्वर्थं भवेति शेषः चिरपरिपूरितमेव चतः स्त्रानामावात् कर्षपूरावपु-
पक्षवचनं निरर्थकमेवेति भावः । पुष्टितायाङ्गम् ।

(८) इतीति । इत्थं गदितवती स्या कामिनी स्या कीरेन स्फुरितेन
मनोरमाः पद्माख्येन केसराः किङ्कणाः सल वादनेन, श्रवणनियमितेन कर्ष-
स्त्रितेन पद्मपर्वावनेन च चक्षितान्बुद्वेषे नीलीमलेन चक्षुषा च त्वं कान्तं
जघान पादतवती इत्यस्मिन्ननीलोत्पलेन कटाक्षेन च ताडयामाक्षेत्त्वं ।
पुष्टितायाङ्गम् ।

मीढ्रायितं कुट्टमितं विन्ममी ललितं मदः ।
विकृतं तपनं मौग्ध्यां विक्षेपश्च कुतूहलम् ॥
हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ।
स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥ १२५ ॥

पूर्वं भावादयो देर्घ्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति
किन्तु सर्वेऽप्यसौ नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं (ज)
पुष्णन्ति । तत्र भावः ।

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया १२६ [भ
जकतः प्रधत्ति निर्विकारे मनसि उदबुद्धमात्रो विकारो
भावः ।

यथा ।

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।
सौव्यमबला किन्तु मनोऽन्धदिव दृश्यते” ॥ (ज)

अथ हावः ।

भूनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेष्ट्याप्रकाशकः ।
भाव एवाल्पसंख्यविकारो हाव उच्यते १२७ [ट

(ज) जीवने इति । सत्त्वजाः सत्त्वगुणजाताः स्वाभाविका इत्यर्थः । अक्ष-
काराः शरीरबोभाजनका धर्मा इत्यर्थः । अक्षजाः शरीरोत्पन्नाः । अयमजाः
अप्रकाशविज्ञाः नेत्रविका इत्यर्थः । विच्छित्तिविशेषं वैचित्र्यातिशयम् ।

(भ) भावनाश्च निर्विकारात्मके चित्ते मनसि प्रथमविक्रिया
विकारः भावः ।

(ज) उदाहरति यथेति च एवेति । जीवनानिर्भावात् मनसः अत्यन्त-
भाव इति भावः ।

यथा ।

“विद्वन्मती शैलमुताऽपि भावमङ्गेः स्फुरन्नालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चादतरेण तस्यो मुखेन पर्यस्तविलोचनेन” । (ठ)

अथ इला ।

इलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ॥ १२८

स एव भाव एव । यथा ।

तद्दृष्टे भक्ति पडता बहुए सम्यक्कविभूमा सधला ।

संसदसमुद्भावा होइ चिरं जइ सहीचमि” । (ड)

अथ शोभा ।

रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।

शोभा प्रोक्ता

॥ १२९ ॥ [ठ]

(ट) इत्यन्तः अनेनादीति । अस्मिन् संकल्पः विचारो बलं नादयो
भावः इव उच्यते ।

(ठ) उदाहरति विद्वन्मतीति । शैलमुता पार्वती अपि स्फुरतः विद्यमतः
पादकदम्बात् ईषट्टानि तैः विस्मिताभिनवकटम्बसदृशैरित्यर्थः अङ्गेः अवयवेः
भावं रत्नाख्यं विद्वन्मती अङ्गवन्मो पर्यस्तविलोचनेन विमानमेतदेव अतएव
चादतरेण अतिमनीहरेण मुखेन साचीकृता ईषत् वलीकृता सती तस्यौ ।
उपजातिवृत्तम् ।

(ड) इत्यामुदाहरति तद् इति । तथा तस्याः कटिति वृत्ता वध्याः सर्वाङ्ग-
विभवाः सङ्ख्याः । संश्रितसुगन्धमाया भवति चिरं तथा सखीनामपीति
संश्रितम् । अस्माकं । तस्याः वध्याः मनीषायाः शाखायाः कटिति सङ्घा-
सङ्ख्याः समयाः सर्वाङ्गेषु विभवाः विद्यायाः वृत्ताः सङ्ख्याः, तथा सखीनां
उद्वचरीषामपि विमन्त्रेणामित्यपिग्राह्यं चिरं संश्रितसुगन्धमाया सन्निध-
श्रीमया भवति ।

(ठ) शोभानाड उच्येति । साहित्यं सौन्दर्यं, अस्मिन् त्रिषु सुन्दर-
मित्यनरः ।

तत्र जीवनशोभा ।

“असमृत्तं मण्डनमङ्गयद्वेरेनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुण्यव्यतिरिक्तमख्यं बाह्यात् परं साधनं वयः प्रपेदे” । (ख)
एवमन्यत्रापि ।

अथ कान्तिः ।

सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः ॥ १३० ॥ [त]

मन्मथोन्मेषातिविस्तीर्णशोभैव कान्तिरुच्यते । यथा ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने इत्यादि” ।

अथ दीप्तिः ।

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥ १३१ ॥

यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनम् ।

“तादृक्खलु विलासः समधिकलावख्यसम्पदो हासः ।

धरणिस्तलस्त्राभरणं युवजनमनसो वशीकरणम्” । (घ)

अथ माधुर्यम् ।

सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ॥ १३२ ॥

(ख) उदाहरति असमृत्तमिति । अथ श्लेषवादनमरं वा चान्ती
अङ्गयते: असमृत्तम् अनादृतं मण्डनं धूवचम्, अनासवाख्यम्, आसवाख्यारहितं
विना सुरावाग्नित्वर्थः मदस्य मत्ततायाः करणं साधनं, कामस्य मदगन्ध
पुण्यव्यतिरिक्तं पुण्यभिन्नमख्यं, बाह्यात् परं वयः जीवनमित्यर्थः प्रपेदे प्राप । उप-
जातिरुच्यते ।

(त) कान्तिमाह शेषेति । सैव शोभैव मन्मथेन कामेन आप्यायिता
वर्णिता द्युतिः कलाः तदाकृता कान्तिरुच्यते इति शेषः ।

(घ) दीप्तिमुदाहरति तादृक्खलीति । तादृक्खलु जीवनस्य विस्वासः
कुराचं सनधिकं यत् आसखं तदेव सन्मदं तलाः हासः हासं विस्वास इत्यर्थः
धरणिस्तलस्य इतित्याः आभरणम् अङ्गहारः, तथा युवान एव जनाः शेषो जनस्यः
विचलस्य वशीकरणम् । आध्यात्मम् ।

अथ लीला ।

अङ्गैर्वेशैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि ।

प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥ १३६ ॥

यथा ।

“सृणालव्यालवलयो वेषीवन्धकपर्दिनी ।

हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत् ॥ (म)

अथ विलासः ।

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषस्तु विलासः स्याद्विष्टसन्दर्शनादिना १३७[य]

यथा ।

“अत्रान्तरे किमपि वाग्बिभवातिवृत्त-

वेचित्रमुल्लसितविभ्रममायताख्याः ।

तदभूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्यम्

आचार्यकं विजयि माम्भवमाविरासीत्” ॥ (र)

न तु एव न स्थिरः जीवितश्च न स्थिरमिति शेषः, अतः अस्थिरस्य दृष्टस्य जीवनस्य च कृते विष्टमात्रभङ्गुलानि न कलङ्कविष्यामीति भावः । हरिबीडनं, न सगरमखा गाः बह्वेदेर्बैर्हरिणी जतेति तल्लक्षणात् ।

(म) लीलासुहाकरति अत्रास्ति । पार्वती कथाकथनं व्यासः वयनः पवनं वल्गाः ताडनी, वेषीवन्धः केशपात्र एव कपर्दः जटाजूटः तन्त्रादिनी, अतएव लीलया हरल्लक्षणीः अनुकारिणी कती जगत् पातु रचतु ।

(य) विलासमात्रं ज्ञेयम् । दृष्ट-प्रियस्य सन्दर्शनादिना ध्यानं मननं स्थानं स्थितिः आसनम् उच्यते तत्प्रसूतीनां तथा मुखनेत्रादिकर्मणां विशेषस्तु विचित्रान्तु विधातः कर्तुः ।

(र) उदाहरति अत्रेति । नाचव्याः कर्तव्यं दृष्टवती नाचवत् सख्युः खलीवनीये तदर्थं नमिदम् । अत्र अजित् अनरं अवसरे आचताख्याः दीर्घ-

अथ विच्छित्तिः ।

स्तोकाऽप्याकल्परचना

विच्छित्तिः कान्तिप्रोषकत् ॥ १३८ ॥ [ल]

यथा ।

“स्वच्छाश्वःस्वपनविधौ तमङ्गमोष्ठः

ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।

वासस्तु प्रतनुविविक्तमस्वित्तोयान्

आकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ॥ (व)

अथ विष्कोकः ।

विष्कोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः १३९ [श]

नेत्राद्याः नाशत्वाः किमपि अनिर्दिष्टमित्यर्थः वाचा विभवं सामर्थ्यम् अतिवृत्तम् अतिक्रान्तं वैचित्र्यं यस्य तद्योक्तम् अरचनीयवैचित्र्यामित्यर्थः, उल्लसिताः प्रकटिताः विभवाः विलासविशेषाः यत्र तादृशं, भूरयः बहुयः सात्त्विकानां सन्धस्तेटादीनां विकाराः यस्मिन् तत्ताभूतम्, अपाशं निरपाशं धैर्यं यस्मात् तत् धैर्यविश्वसल-मित्यर्थः, विजयि विजयशीलं साम्राज्यं मदनसम्पत्तिं आचार्यकम् आचार्यकर्म शिक्षाकार्यमित्यर्थः आविरासीत् प्रकटी बभूव । वस्तुनतिवृत्तं वृत्तम् ।

(व) विच्छित्तिनाह लोकेति । अल्पापि कान्तिप्रोषकत् कान्तिप्रोषिणी आकल्परचना अक्षराररचना विच्छित्तिः ।

(व) उदाहरति स्वच्छेति । विलासिनीनां कामिनीनाम् अक्षं स्वच्छे विनये अक्षसि स्वपनेन विधीतं विशेषतः आश्रितम्, मोष्ठः ताम्बूलानां युत्वा रागेण विश्रुतः निर्मलः तथा वाक् वचनम् प्रतनु वृत्तं, तथा विविक्तं पूर्णं निर्मलमिति वाक् इतोयान् एवं प्राक् इत्यर्थः आकल्पः मूषणम् अस्तु भवतु नाशकमिति भावः । यदि कुसुमेषुणा कामेन शून्यः न रक्षितः आकल्प इति भावः यत् किञ्चिदामरचनस्य किन्तु तत् मदनसम्पत्तिं भवितुमर्हतीति भावः । प्रहर्षबीजतः, प्राप्ताभिर्निरञ्जनाः प्रहर्षबीजमिति यज्ञचक्षान् ।

(श) विष्कोकनाह विष्कोक इति । अतिगर्वेण अक्षरारातिशयेन दृष्टे विधेऽपि वस्तुवि विधवे अनादरः अवनः विष्कोकः ।

यथा ।

“यासां सत्यपि सदगुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा
याः प्राणान् वरमर्पयन्ति न पुनः सम्पूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतोऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मकः
तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते” ॥ (घ)

अथ किलकिञ्चितम् ।

स्मितशुष्करुदित-

हसितवासक्रोधश्चमादीनाम् ।

साङ्ख्यं किलकिञ्चित-

मभीष्टतमसङ्गमादिजाड्यर्षात् ॥ १४० ॥ [स]

यथा ।

“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छ”

भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।

कामिनः स्म कुरते करभोरः

हारि शुष्करुदितश्च सुखेऽपि” ॥ (ङ)

(घ) उदाहरति यासानिति । सदगुणानुसरणे सत्यपि यासां नारीणां परा केषां दोषानुवृत्तिः दोषगृह्यम् । याः वरं प्राणान् अर्पयन्ति त्यजन्ति, प्रिये एतौ सम्पूर्णदृष्टिं न पुनः अर्पयन्तीति शेषः । अत्यन्ताभिमते अतिप्रियेऽपि वस्तुनि विषये यासां निषेधात्मकः विधिः न न इति व्याहार इत्यर्थः त्रैलोक्यस्य विलक्षणप्रकृतिर्वासां तद्यानिषाः ताः वामाः प्रतिभूयवर्चिण्यः नारीः ते तत्र प्रसीदन्तु प्रसन्ना भवन्तु । आर्द्रचित्तौचित्तं इत्यम् ।

(ङ) किलकिञ्चित्मात्रं कितेति । मभीष्टतमस्य प्रियजनस्य सङ्गमादिजाड्यर्षात् चानन्दात् कृतस्य सदुदाहृत्य शुष्करुदितस्य अननुरीदनस्य हसितस्य जाड्यस्य मधुरस्य क्रोधस्य मागस्य मलस्य आवासस्य एवमन्यस्य साङ्ख्यं सुखं कृतं किञ्चित्तम् ।

(ङ) उदाहरति पाणिरोधमिति । करभोरः काम्या सुखेऽपि चविरोधिता चविमृष्टा वाञ्छा यत्र यत् यथा तथा कामिणः कामस्य पाणिरोधं

अथ मोहायितम् ।

तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु ।

मोहायितमिति प्राहुः कर्षकसूयनादिकम् १३१ च

यथा ।

“सुभग ! त्वत्कारणे कर्षककूतिलासता ।

उज्जृम्भवदनाभोजा भिनश्यन्तानि साङ्गना” ॥ (क)

अथ कुट्टमितम् ।

केशसुनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।

प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् १४२ [ख]

यथा ।

“पद्मवोपमितिसाम्यसपक्षं दृष्टवत्प्रधरविस्मयमभीष्टे ।

पर्यङ्कजि सरज्जेव तरुस्यास्तारलोचनलयेन करेण” ॥ (ग)

अत्रान्ते अद्विहितस्य पाशेः रोषः अररोषः तं, सधुरं चित्तं सदुद्धतितं यत्ने
सासां तत्ताविधाः भर्त्सनाश्च, तथा हारि मनोहरं यत्नद्वितय करोति । आश-
ताडनं, आगता रनमनैर्गुह्या चेति तद्वचसात् ।

(क) मोहायितमाह तदिति । तस्य वल्लभस्य भावः आवृत्तिः चित्तितः
येन तादृशे चित्ते जनसि सति वल्लभस्य प्रियस्य कथादिषु, कर्षकसूयनादिर्षं
मोहायितमिति प्राहुः ।

(ग) उदाहरति सुभवेति । हे सुभग ! सा अङ्गना काञ्चिन् तस्य
कथायाः कारणे सति कर्षककूतिलासता कर्षकसूयनपरा तस्या उज्जृम्भं वदन-
मिव अश्लीलं वक्ष्यं यस्याः तत्ताभूता सती अङ्गानि भिनयति साङ्गभङ्गं करोतीत्यर्थः ।

(ख) कुट्टमितमाह केमेति । केशसुनाधरादीनां ग्रहे यद्वत् हर्षे आनन्दे-
ऽपि प्रियव्याज्जदिति भावः सम्भ्रमात् यत् शिरःकरविधूननं शीर्षकसकम्पने तत्
कुट्टमितं प्राहुः ।

(ग) उदाहरति पद्मेति । अभीष्टे प्रिये पद्मेन वा अवशिष्टिः उदयानं
वेन सामं सादृश्यं तस्य सपक्षं तत् अवरविम्बं दृष्टवति सति तरुस्याः आविर्भावाः

अथ विभ्रमः ।

त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ।

अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः १४१ (घ)

“श्रुत्वाऽऽयान्तं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।

भासेऽञ्जनं दृशोर्लोचा कपोले तिलकः कृतः” ॥ (ङ)

अथ ललितम् ।

सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् १४४ [च

यथा ।

“गुह्यतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा ।

इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्यरं जगाम” ॥ (छ)

तारलोचनं चतिचक्षुर्लं सुखरसित्वर्थः वक्ष्यं वक्ष्य तादृशेन करेण हस्तेन सहजेन
सपोदनेन पर्यङ्गुलि परिकूजितम् । अचरदं मनोयते श्रिये वक्ष्याच्चकृतेन पाणिना
निषेधादिति भावः ।

(घ) विभ्रममाह त्वरयेति । दयितस्य प्रियस्य आगमनादिषु हर्षरागादेः
आनन्दानुरागादेः हेतोः त्वरया अस्थाने असीमस्त्राणि भूषणादीनां व्यासः परि-
धानमित्यर्थः विभ्रमः मतः ।

(ङ) उदाहरति श्रुतेति । बहिः बाह्यदेशे कान्तमायान्तं दृष्ट्वा असमाप्त-
विभूषया अवेष्टिताश्चकृदपवा कयाचित् भासे ललाटे अञ्जनं, दृशोः चक्षुषोः
लोचा अलङ्कारानः, कपोले वक्ष्ये तिलकः कृतः ।

(च) ललितमाह सुकुमारतयेति । सुकुमारतया सुकोमलतया अङ्गानां
विन्यासः विविधैव व्यासः विविधः ललितं भवेत् ।

(छ) उदाहरति गुह्येति । अथ अनन्तरं वेति पदमध्याहार्यम् । गुह्य-
तरः गह्वरः कक्षः मधुरास्फुटः नूपुरस्य अनुनादः अनुध्वनिः वक्षिन् तत् तथा
तथा ललितं मनोहरं तथा तथा नर्तितं निःशब्दं वामं दक्षिणतरं पादपद्मं
अचक्षुर्लं तथा तादृशी, तथा इतरत् अन्यत् दक्षिणमित्यर्थः पदम् अगतिशीलं
नातिचक्षुर्लं तथा तथा आदधाना अर्पयन्ती यतो मन्मथमन्यरं मदमजङ्गं तथा
तथा जगाम ।

अथ मदः ।

मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलीपजः १४५ [ज]

यथा ।

“मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकासि
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्याऽपि किं न खलु भाजनमौदयोगीनां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥ (झ)

अथ विकृतम् ।

वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विकृतं मतम् १४६ [ज]

यथा ।

“दूरागतेन कुशलं पृष्टा नोवाच सा मया किञ्चित् ।
पर्यन्तुणी तु नयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सर्वम् ॥ (ट)

(ज) मदमाह मद इति । सौभाग्ययौवनादिना वः अवलीपः गर्वः
तन्मः विकारः मदः ।

(झ) उदाहरति मति । कामपि सौभाग्यगर्ववतीं प्रति चकासिदुक्तिः ।
कान्तस्व मिश्रस्व स्तुत्येन लिखिता मञ्जरी रचनाविशेष इत्यर्थः, नम कपोलतले
चकासि राजते इति कृत्वा गर्वे मा उद्वह न गर्वे उद्वह इत्यर्थः । किं यदि वैरी
विपक्षः वेपथुः कल्पः कान्तस्वार्जजितः सात्विकभावविशेष इत्यर्थः । अन्तरायः
विघ्नः न भवति तदा अन्या अपराणि मारी ईदृशीनां मिश्रस्वस्तुलिखितमञ्जरी-
दीनां भाजनं पात्रं न खलु नैव भवति किम् ? वसन्तविषयं इत्यम् ।

(ञ) विकृतमाह वक्तव्येति । वक्तव्यकाले वचनावच्छेदेषु व्रीडया कल्पया
अवयवः अवयवम् विकृतं मतम् ।

(ट) उदाहरति दूरागतेवेति । दूरागतेन मया कुशलं पृष्टा सा किञ्चित्
न उवाच, तु किमु तस्याः पर्यन्तुणी अतुपूर्वे नयने सर्वं कथयाम्बभूवतुः
आश्चर्यम् ।

अथ तपनम् ।

तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम् ॥१४७[ठ]

यथा मम ।

“श्वासान् सुचति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावन्नरौम् ।
किञ्च प्राणसमान ! काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि” ॥ (ङ)

अथ मौग्ध्यम् ।

अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

वल्लभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत्तत्त्ववेदिभिः १४८[ठ]

यथा ।

“के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।

(ठ) तपनमाह तपनमिति । प्रियविच्छेदे कामविरहे सति कर-
वेशोत्थचेष्टितं करणं कामस्य यः श्वासेन तेन उत्थम् उत्पन्नं चेष्टितं श्वासरः
तपनम् ।

(ङ) उदाहरति श्वासानिति । नावकं प्रति दृष्ट्वा उत्तिरिवम् । हे
प्राणसमान ! सा तव कामा इति अप्याह्वये, श्वासान् निःश्वसान् सुचति
ज्वलति, भूतले धरण्यां विलुठति, तव मार्गे पन्थानम् आलोकते अवलोकयति,
दीर्घं रोदिति, अत इतः इतस्तत इत्यर्थः क्षामां विरहसौख्यानित्यर्थः भुजावन्नरौ
बाहुचतुर्धा विक्षिपति, किञ्च स्वप्नेऽपि ते तव सङ्गमं काङ्क्षितवती सती निद्रां
वाञ्छति, पुनः किन्तु दग्धो विधिः तां निद्रामपि न प्रयच्छति न ददाति ।
आहूँ च विष्णोर्धिवं वचम् ।

(ड) मौग्ध्यमाह अज्ञानादिविति । प्रतीतस्य प्रवृत्तस्य वा प्रावृत्तापि
वस्तुनः अज्ञानादिव वल्लभस्य पुरः अवस्य वा पृच्छा निश्चायां तत् तत्त्व-
वेदिभिः मौग्ध्यं वीक्ष्यम् ।

नाथ ! मत्काङ्क्षन्त्यस्यं तेषां मुक्ताफलं फलम् ॥ (ख)

अथ विधेयः ।

भूषाणामर्चरचना वृथा विष्वगवेक्षणम् ।

रहस्याख्यानमीषञ्च विधेपो दयितान्तिके १४६ [त]

यथा ।

“धम्मिस्समर्द्धमुक्तं कलयति तिलकं तथा शकलम् ।

किञ्चिद्ददति रहस्यं चकितं विष्वगवलोकते तन्वी” ॥ (घ)

अथ कुतूहलम् ।

रम्यवस्तुसमालोके लोचता स्यात् कुतूहलम् १५० [द]

यथा ।

“प्रसाधिकालस्मितमम्रपादमास्त्रिष्य काचिद् द्ववरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाचादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान” ॥ (घ)

(ख) उदाहरति के इति । हे नाथ ! मत्काङ्क्षन्त्यस्यं मुक्ताफलं तेषां फलं ते दुमाः के ? क्व वा यामे सन्ति ? केन वा प्ररोपिताः ?

(त) विधेयनाह भूषाणामिति । दयितस्य प्रियस्य चकिते समीपे भूषाणाम् अलङ्करीनाम् अर्चरचना, वृथा निरर्थकं विष्वक् समन्तात् अवेषणम् अवलोकनम् ईदृशं मन्दं मन्दं रहस्यस्य गोपनीयस्य आख्यानं कथनञ्च विधेयः ।

(घ) उदाहरति धम्मिस्समिति । तन्वी कृपाकरो धम्मिस्सं बह्वर्द्धं, धर्माणां संवत्ताः कथा इत्यमरः । अर्द्धमुक्तं अलकं खण्डं तिलकं कलपयति करोति, किञ्चिद् रहस्यं ददति, तथा विष्वक् सर्वतः चकितं यथा तथा अवलोकते ।

(द) कुतूहलनाह रम्येति । रम्यं मनोह्रं वस्तु तस्य समालोके सत्यक् दर्शने लोचता सदृचता भीष्मकमिति यावत् कुतूहलं स्यात् ।

(घ) उदाहरति प्रसाधिकेति । काचित् पुरस्तन्तरी प्रसाधिकवा अलङ्कारिणा कल्पितं मृद्वीतम् अथवा दं द्ववरागमेव आस्त्रिष्य आलस्य उत्सृष्टा मक्ता लीलागतिः विद्यासमन्दमनसं यथा तादृशी सती आगवाचात् अलक्तकाङ्क्षां पदवीं पदपङ्क्तिम् आततान विचारयामास । उपजातिजनम् ।

अथ हसितम् ।

हसितन्तु वृथाहासो यौवनोद्भेदसम्भवः ॥१५१॥ [न]

यथा ।

“अकस्मादेव तन्वङ्गी जहास यदियं पुनः ।

नूनं प्रसूनबाणोऽस्मां स्माराज्यमधितिष्ठति” ॥ (प)

अथ चकितम् ।

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः ॥१५२ [फ]

यथा ।

“ब्रह्मन्ती चलशफरीविघटितोदः

वामोदरतिशयमवाप विभ्रमस्य ।

क्षुब्धान्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतोः

खीलाभिः किमु सति कारणे तरुण्यः” ॥ (ब)

(न) हसितनाह हसितमिति । यौवनोद्भेदसम्भवः यौवनप्रकाशजः
वृथा निरर्थकः हासः हसितम् ।

(प) उदाहरति अकस्मादिति । इयं तन्वङ्गी जहास अकस्मात् विना
हेतुमित्यर्थः यत् पुनः जहास हसितवती नूनं मन्वे इत्यर्थः, प्रसूनबाणः पुष्पशरः
शामः अस्मां जहासां स्माराज्यं स्मराराज्यवत् अधितिष्ठति ।

(फ) चकितनाह कुत इति । दयितस्य प्रियस्य अग्रे कुतोऽपि अत्यादयि
कारणादित्यर्थः भयसंभ्रमः भवेन व्यवृता चकितम् ।

(ब) उदाहरति ब्रह्मन्तीति । अस्मान्निचयस्वामिः शफरीभिः मोडीभिः,
मोडी तु शफरी इयोरित्यमरः । विघटितो उदः कस्याः सा अतएव ब्रह्मन्ती
ज्ञातं नष्कन्ती वामीरः विभ्रमस्य विधासस्य धमचविधेयस्य वा अतिशयम् अवाप
प्राप्तवती, अहो आश्चर्यं, तरुण्यः युवत्यः हेतोः कारणात् विनापि खीलाभिः
प्रसभं सहस्रं क्षुब्धान्ति भीमं नष्कन्ति, कारणे सति वियमाने किमु ब्रह्मन्मिति
मैवः । प्रहर्षोदयम् ।

अथ केलिः ।

विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते ॥ १५३ [भ]

यथा ।

“व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैः

अपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

अयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः

प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी” ॥ (म)

अथ सुधाकन्धयोरनुरागेकृतानि ।

दृष्टा दर्शयति व्रीडा सम्मुखं नैव पश्यति ।

प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्य्यक् तं पश्यति प्रियम् ।

बहुधा पृच्छमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।

सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ।

अन्यैः प्रवर्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कथाम् ।

शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥ १५४ [य]

(भ) केलिमात्रे विहारे इति । विहारे विहारकाले कान्तेन सह क्रीडितं केलिः उच्यते ।

(म) उदाहरति व्यपोहितुमिति । काचित् उन्नतपीवरस्तनी कान्ता उन्मनाः उत्सुकचित्ता सती मुखानिलैः वदनमरुद्भिः लोचनतः स्तम्भपुष्पः पुष्पजं रजः कृतचित् संलभ्यमिति भावः व्यपोहितुम् अपनेतुम् अपारयन्तं प्रियं कान्तं अयोधरेण कान्तेन उरसि बध्नासि जघान आहतवती ।

(य) दृष्टेति । बाधा कथा वा सुधा प्रिये अनुरागिणी सती दृष्टा प्रियेण अवलोकिता क्रीडां कान्ता दर्शयति सम्मुखं प्रियसीति शेषः, न पश्यति आवलोकते, प्रच्छन्नं निश्चतस्थितं वा भ्रमन्तं तं प्रियं तिर्य्यक् पश्यति । बहुधा पुनः पुनः पृच्छमानापि प्रियेति शेषः अधोमुखी सती सगद्गदस्वरं मन्दं मन्दं

अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेङ्गितानि ।

चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।
 विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्घ्यता ॥
 कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
 बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥
 आच्छादयति वागादौः प्रियस्य परिचारकान् ।
 विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहु मानं करोति च ॥
 सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।
 सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥
 स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।
 आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥

प्रियं प्रायेण भाषते वदति, तथा सावधाना अवङ्गिता अन्यैः प्रवर्तितां प्रस्तुतां
 तस्य प्रियस्य कथां वार्ताम् अन्यत्र दत्ताद्यौ अपितनयना सती शश्वत् सततं
 ग्रथीति ।

(२) चिरायेति । प्रियस्य सविधे सुमीपे स्थानम् अवस्थानं बहु मन्यते,
 अनलङ्घ्यता अभूषिता सती अस्य प्रियस्य विलोचनपथं दृष्टिपथं न गच्छति ।
 कापि कामिनी कुन्तलानां केनानां संव्यानस्य परिधानवस्त्रस्य च संयमः बन्धनं
 च एव व्यपदेशः कृतं तथात् तन्माश्रित्येत्यर्थः, 'यदर्थं पञ्चमी । बाहुमूलं स्तनौ
 नाभिपङ्कजं स्फुटं दर्शयेत् । वागादौः मित्रवचनप्रयोगादिभिः प्रियस्य परि-
 चारकान् भृत्यान् आच्छादयति वशीकरोति । अस्य प्रियस्य मित्रेषु सुहृद्वि-
 बहुमानं करोति च । सखीमध्ये गुणान् प्रियस्तेति शेषः ब्रूते, स्वधनं निज-
 धनं प्रददाति च प्रियायेति शेषः । सुप्ते निद्रिते प्रिये इति शेषः स्वपिति,
 'अस्य स्नानिनः दुःखे दुःखं सुखे सुखं धत्ते अनुभवति । प्रिये दूरतः दूराद्
 अस्मिन्नि दृष्टि शश्वत् निरन्तरम् अस्य दृष्टिपथे स्थिता तिष्ठतीत्यर्थः । सत्यं च

यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ।
 कर्णकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
 जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति ।
 भाले तथा वयस्याया आरभेत् तिलकक्रियाम् ॥
 अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
 दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
 न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
 आगच्छति गृहं चास्य कार्यव्याजिन केनचित् ॥
 दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुहुरीक्षते ।
 नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥
 मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
 प्रार्थयतेऽल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्तते ॥
 विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी चाधिगच्छति ।

प्रियस्येति शेषः परिजनं स्वरविक्रियं सक्तमावेशम् आभाषते, कथयति । यत्-
 किञ्चित् यतिसामान्यमित्यर्थः अपि अङ्गुष्ठसकारणमपौरुष्यः संवीक्ष्य दृष्ट्वा मुधा
 निरर्थकं हसितं कुरुते हसतीत्यर्थः । कर्णकण्डूयनं तद्वत् तथा कवरीमोक्ष-
 संयमौ केशमोक्षवन्धने कारीति । जृम्भते अङ्गं स्फोटयति, बालकम् आश्लिष्य
 आश्लिष्य चुम्बति, तथा वयस्यायाः सख्याः भाले सक्ताटे तिलकक्रियाम् आरभेत्,
 अङ्गुष्ठाग्रेण अङ्गुष्ठादाङ्गुष्ठपर्यन्तं लिखति, सकटाक्षं निरीक्षते अन्वेषयति,
 स्वाधरं निजमधरं दशति, अधोमुखी सती प्रियं ब्रूते च । यत्र नायकः प्रियः
 दृश्यते तं देशं स्थानं न मुञ्चति, न त्यजति, केनचित् कार्यव्याजिन कर्मस्थानेन
 अथ कान्तस्य गृहम् आगच्छति, कान्तेन दत्तं किमपि वस्तु अङ्गे धृत्वा बहु
 मन्यते, तस्य प्रियस्य योगे सङ्गवासे निजं सततं हृष्यति आनन्दमनुभवति,

माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥

एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः १५८ [ह]

एता द्रव्यः । अथ प्रतिनायकः ।

धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः १५९ [च]

यथा रामस्व रावणः । अथोद्दीपनविभावाः ।

ति च ।

उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ॥ १६० [क]

आलम्बनस्य चेष्टाया देशकालादयस्तथा ॥ १६१ ॥

चेष्टाया इत्यादिशब्दाद्रूपभूषणादयः । कालादीत्यादि-
शब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमरभङ्गारादयः । तत्र
चन्द्रो यथा मम ।

“करसुदयमहौधरस्तनाद्ये

गलिततमःपटलांशुके निविश ॥

स्नेहान् वनः, भक्तिः प्रभावगुरावः, चित्तश्रुता मनोविज्ञानं, कृतिः कर्तव्यार्थ-
कारणं, माधुर्यं मनोहरत्वं, नर्मविज्ञानं परिहासाभिज्ञता, तथा वाग्मिता
मधुरभाषितमित्यर्थः एते तस्य द्रव्यस्य द्रव्याश्च गुणाः ।

(च) धीरोद्धत इति । धीरोद्धतः मावापर इति पूर्वोक्तः पापकारी
पापाग्रवः व्यसनी खगसाष्टादशदीपाविष्टः । बहुक्तं, यमशास्त्री दिवाकरः
परीबाहः स्निग्धो मदः । तौर्वत्रिकं उवाच्या च ज्ञानजो दमको मयः ।
देह्यन् साहसं द्रोह ईर्ष्यां दयां दूषणम् । वाग्म्यजन्य पादव्यं क्रोधजोऽपि
जघोऽटकः । ज्ञानजेषु प्रसक्तोऽपि व्यसनेषु महीपतिः । विबुधतेऽर्थचर्माभ्यां
क्रोधजेष्वालम्बैव तु इति अनुवचनम् । प्रतिनायकः प्रतिमुखनायकः ।

(क) उद्दीपनेति । ये रसम् उद्दीपयन्ति उद्भिन्नं कुर्वन्ति ते उद्दीपन-
विभावाः । अन्यत् व्यष्टम् ।

(ख) करमिति । अयं सुपांसुः चन्द्रः वलितं यमसां तिमिराणां पटलवीर्य

विकसितकुमुदेक्षणं विबुध-

त्ययममरेशदिशो मुखं मुधांशुः ॥ (ख)

यो यस्य रसस्य उद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्णने
वक्ष्यते ।

अथानुभावाः ।

उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैः

वहिर्भावं प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्यरूपः सो-

ऽनुभावः काव्यनाव्ययोः ॥ १६२ ॥ [ग]

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैः आलम्बनो-
द्दीपनकारणैः रामादेः अन्तः उद्बुद्धं रत्यादिकं वहिः प्रकाशयन्
कार्यमित्युच्यते स काव्यनाव्ययोः पुनः अनुभावः । कः पुनः
असौ इत्याह ।

उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ।

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि १६३

अंशुकं वसनं वक्षात्, तादृशे उदयमङ्गीवर एव स्तनः तस्य अग्रे उपरीत्यः
करं किरणं इत्यत्र निवेश्य अर्पयित्वा अमरेशदिशः पूर्वदिशः अङ्गनाम्ना इति
भ्रान्तिः विकसितं कुमुदमेव ईक्षणं नम्रं यस्य तादृशं मुखम् अयं वदनस्य
विबुधति । पुष्पितायाऽननम्, अयुजि न युनरीकती वक्षारो युजि तु वक्षी
करमाङ्ग पुष्पितायेति तद्वक्षणात् ।

(ग) उद्बुद्धमिति । स्त्रैः स्त्रैः निजैः निजैः कारणैः उद्बुद्धम् उद्यापितं
भावं वहिः प्रकाशयन् लोके लोकादलम्बवस्थायां यः कार्यरूपः सः काव्यनाव्ययोः
अनुभावः ।

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्य
अनुभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र सात्त्विकाः ।

विकाराः सत्त्वसम्भूताः

सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥ १६४ ॥ [घ]

सत्त्वं नाम स्वात्मविद्यामप्रकाशकारी कश्चन चान्तरो
धर्मः । (ङ)

सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः १६५ [च]

गोबलीवर्दन्यायेन इति शेषः । के ते इत्याह ।

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः

स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय

ब्रूत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ १६६ ॥

तत्र ।

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षामयादिभिः ।

(घ) विकारा इति । सत्त्वं रजसमोगुणवर्जितमनोधर्मविविधः तस्मात्
सम्भूताः सन्तुष्टाः विकाराः प्रकृतेरन्वयात्तद्व्याधर्मा इत्यर्थः सात्त्विकाः
परिकीर्तिताः उक्ताः ।

(ङ) स्वात्मविद्यामिति । स्वात्मं चात्मनि स्वरूपे विद्यामीत्यर्थः
स्वात्मविद्यामः एव इत्यर्थः तस्मात् प्रकाशकारी अनिमित्तक इत्यर्थः चान्तरः
जानतः धर्मः गुणः ।

(च) सत्येति । सत्त्वमात्रात् वैवर्ण्यात् सत्त्वात् स्वरुः वैवां ते अनुभावतः
अनुभावात् भिन्नाः पृथगधीत्यर्थः गोबलीवर्दन्यायेन यथा नामानधीत्युक्ते पृथीवर्दना
य गोबलात् सहातयने निमित्तेऽपि पृथीवर्दकत्वं तथा अनुभावकमेऽपि साजि-
जानां विविधेषु वक्ष्यन्ति जायः ।

वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ॥
 हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ।
 मदसंमदपीडाद्यैर्वैस्त्वय्य' गद्गदं विदुः ॥
 रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वैपथुः ।
 विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥
 अश्रु नेत्रोद्गवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् ।
 प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः १६७[छ]

यथा मम ।

“तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त नयने
 उदङ्घटोमाञ्चं व्रजति जङ्गतामङ्गमखिलम् ।

(छ) सङ्गादीन् व्याकरोति सञ्च इति । भवेन हर्षेण चानन्दः व्याधिः
 इत्यादिभिः कारणैः चेष्टायाः प्रतीयातः निश्चयीभाव इत्यर्थः । रतिः सुरतक्रिया
 चर्मा निदाहः श्रमः शरीरव्यापारः इत्यादिभिः कारणैः वपुषः शरीरात्
 जलोद्गमः जलनिर्गमः स्वेदः । हर्षः चानन्दः अद्भुतं चमत्कृतिः भवन् इत्या-
 दिभ्यः कारणैः रोमाणां विक्रिया विकारः रोमाञ्चः । मदः सुरासेवमं सन्मदः
 सञ्चक् चानन्दः पीडा रोमः तत्प्रभृतिभिः हेतुभिः गद्गदम् अत्यटमावर्णं
 वैस्त्वय्ये स्वरमङ्गं विदुः । रागः अनुरागः द्वेषः श्रमः परिश्रमः इत्यादिभ्यः
 कारणैः नायक कम्पः वैपथुः । विषादः विषयता मदः मद्यपानजो विषादः
 रोषः क्रोधः तत्प्रभृतिभिः कारणैः वर्णान्यजम् चमत्कृतं व्रजतिः विवर्णता । क्रोधः
 शीघ्रः दुःखं मनसः शूलः प्रहर्षः प्रकटानन्दः एभ्यः कृतं नेत्रोद्गवं वारि
 जलम् अश्रु । सुखदुःखाभ्यां चेष्टायाः शरीरव्यापारस्य ज्ञानस्य च निराकृतिः
 प्रलयः प्रलयः ।

(ज) तन्वति । नायकस्य नायिकास्यमनितस्य सारस्विकनायकः वर्धन-
 निदम् । चञ्चलाः चान्चलाः तनुस्पर्शात् शरीरस्पर्शात् शरीरः नयने नेत्रे हन्त-
 मुकुलिते ईदृशः मुकुलमात्रं प्राप्नुत इत्यर्थः । अखिलं सङ्गमम् अङ्गम् उदङ्घटः
 उदङ्घटः रोमाञ्चः चञ्चलात् चञ्चलात् सत् जङ्गतां व्रजति गच्छति । अक्षीणीः

कपोली घर्माद्रीं ध्रुवमुपरताशेषविषयं

मनः सान्द्रानन्दं सृजति भटिति ब्रह्म परमम् ॥ (क)

एवमन्यत् । अथ व्यभिचारिणः ।

विशेषादाभिमुख्येन

चरन्तो व्यभिचारिणः ।

स्थायिन्युन्मत्तनिर्मग्ना-

स्वयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः ॥ १६८ ॥ [भ]

स्थिरतया वर्तमाने हि रत्नादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भाव-
तिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः । कथ्यन्ते ।
के ते इत्याह ।

निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडतां शौचामोहौ विबोधः

स्वप्नापस्मारगर्भमरणमलसतामर्षनिद्रावहित्याः ।

शौक्ष्म्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता

व्याधिसत्तासलज्जा

कपोली घर्माद्रीं सेदाकी भवतः । किं ध्रुवा उपरताः अशेषाः सत्तयाः
विषयाः सान्द्रान्धाराः यस्य तादृशं मनः भटिति सत्तया सान्द्रानन्दं कना-
नन्दसाधनं परमं ब्रह्म ध्रुवं निश्चितं सृजति अनुभवतीत्यर्थः । सर्वत्र सृजति
अन्धकाराद्यम् । निद्राविषयं, रसैरत्रैन्द्रिया समनसमया यः निद्राविषयि
तद्वचसात् ।

(क) विशेषादिति । विशेषात् उत्कर्षभावात् साहित्यस्येन सा-
मु-
ख्येन चरन्तः प्रादुर्भवन्तः व्याधिनि रत्नादौ उन्मत्ताः अदाचित् उद्विक्ताः
विमग्नाः अदाचित् तिरोहिताः ये यताः ते व्यभिचारिणः तद्भिदाः तेषां भिदाः
इत्यर्थः ।

वृषांसूयाविषादाः सधृतिवपलताम्बानिचिन्ता-

वितर्काः ॥ १६६ ॥

तत्र निर्वेदः ।

तत्त्वज्ञानापदौर्ध्वादिनिर्वेदः स्वावमानना । [अ]

दैव्यचिन्ताश्रुतिः श्वासवैवर्त्योच्छ्वसितादिकृत् १७०

तत्र तत्त्वज्ञानात् निर्वेदो यथा ।

“मृतकुम्भवालुकारम्बुपिधानरचनार्थिना ।

दक्षिणवत्संशङ्कायं हन्त । चूर्णीकृतो मया” ॥ (ट)

आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पीडिताकृता ।

उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे ॥

राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् ।

गजादेः स्तम्भकम्पादिः पांश्वाद्याकुलतानिलात् ॥

द्रष्टावृषाः शुचोऽनिष्टात्

ज्ञेयास्थान्ये यथायथम् ॥ १७१ ॥ [ठ]

(अ) निर्वेदमाह तत्रेति । तत्त्वज्ञानात् आवेदः ईर्ष्यादिव कारणात्
स्वचित्त्वं चवमानना चवज्ञानं निर्वेदः ।

(ट) उदाहरति इदिति । मृतकुम्भस्य मृत्तिकावत्तस्य वासुकारम्बु
तस्य पिधानम् आच्छादनं तदर्थिना मया हन्त इति खेदे अयं दक्षिणवत्संशङ्कः
चूर्णीकृतः वृषांसंसारसुखादिना परमावेष्टाधनसमवेतत्वा अमुपादिवः अयं दैवः
क्षरत्वा लज्जैरीकृत इति भवः ।

(ठ) आवेगमाह आवेग इति । सम्भ्रमः आवेगः तत्र आवेगे वर्षजे
वृष्टिजाते पीडिताकृता बहुचिन्ताकृतं भवति । उत्पातजे उत्पातात् जाते सति
चङ्गे द्रोरे स्रस्तता ढ्रेषित्य भवति । अपिजे सति धूमादिभिः आकुलता

तत्र यज्ञो यज्ञा ।

“अर्घ्यं मर्घ्यं मिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरतायज्ञो यतः ।

अथकोपदहनाचिपं ततः सन्दधे दृश्यमुदग्रतारकाम्” ॥ (६)

एवमन्यत् ऊह्यम् । अथ दैन्यम् ।

दीर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत् १७२ [६]

यज्ञा ।

“बृहोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्त्रूयावशेषं गृहं

कालोऽभ्यर्चजलागमः कुशलिनी वल्गस्य वार्त्तापि नो ।

यज्ञाक्षचित्तैलविन्दुघटिका भम्नेति पर्ष्याकुला

दृष्ट्वा गर्भभरासतां निजकधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति” ॥ (७)

भवति । अथविद्वज्जादौः राजोपद्रवादिजातात् चावेनादिति शेषः ब्रह्म-
जानादिबीजनं संज्ञाप्रवर्तनमिति वाच्यं भवति । मजादौ चावेने सतीति
भावः सप्तवर्णादिर्जावते इति शेषः । अनिष्ठात् दायोरावेने सति पांशुभिः
आकुचता भवति । दृष्ट्वा चावेने सति चर्षाः, अनिष्ठात् अङ्घ्रितात् चावेने
जाते गुचः शोकाः भवन्ति । अन्ये चावेनाः कक्षादवं शेषाः वेदितव्याः ।

(६) दिव्यान्नुदाहरति चर्ष्यमिति । सः भार्गवः चर्ष्यम् अर्घ्यं गृह्य-
केति शेषः इति वादिनं नृपं दह्ररघम् अनवेक्ष्य अनयविलेख्यः सतः यज्ञिन्
प्रदीपे भरतायज्ञः राजः तिष्ठतीति शेषः, ततः तत्र प्रदीपे अनेन कोप एव दहनः
अपिः तत्र अचिपं मिश्रासकृपाम् उदग्रतादृशं तीक्ष्णतारां दृष्ट्वा अचुपं सन्दधे
संज्ञितवान् । उपजातिद्वयम् ।

(७) दैन्यमाह दीर्गत्याद्यैरिति । दीर्गत्याद्यैः सारिदृशादिभिः हेतुभिः
मलिनतादिकम् अनौजस्यम् अजः वलं तैजो वा तच्छून्यत्वं दैन्यम् ।

(८) उदाहरति उह्य इति । एव उह्यः अन्धः कृतिः मञ्चकगतः
पथ्यद्वारावी ब्रह्मास्य इत्यर्थः, गृहं स्त्रूयाः सप्तवर्णाच एव अथशेषाः बल
तादृशं, काचः समरः अथ्यर्चजलागमः सङ्घटितघटिः, वल्गस्य विद्विजमतस्य
कुशलीत्यर्थः कुशलिनी ब्रह्माची वार्त्तापि नो प्राप्तेति शेषः, वजान् अचित-

अथ अमः ।

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः १७३[त]

यथा ।

“सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषसृष्टी
गत्वा जवान्निचतुराणि पदानि सीता ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसक्तदं ब्रुवाणा
रामान्मुणः कृतवती प्रथमावतारम्” ॥ (थ)

अथ मदः ।

सम्बोहानन्दसम्बेदो मदे मद्योपयोगजः ।

अमुना चोत्तमः श्रेते मध्यो हसति गायति ॥

अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥१७४॥[द]

यथा ।

“प्रातिभं चिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।

तैलविन्दुचटिका मया इति हेतोः सर्वाङ्गुला जम्बूः गर्भमराजस्य पूष्यवर्मानिति
भावत् निजबधू दृष्टा चिरं रोदिति । आदूँसविक्रीडितं वक्तम् ।

(त) अमनाह खेद इति । रत्यध्वगत्यादेः सुरताध्वगत्यादिभिर्हेतुभिः
वासस निद्रादेव कारकः खेदः अवसादः अमः ।

(थ) उदाहरति सद्य इति । शिरीषसृष्टी शिरीषकुसुमसुकुमारो सीता
पुरीपरिसरे जवीष्मां परित इत्यर्थः जवात् वेनात् निचतुराणि पदानि गत्वा
सद्यः तत्पक्षं कियत् गन्तव्यमस्ति इति असक्तं पुनः पुनः ब्रुवाणा कती रामा-
न्मुणः रामस्य गवमजस्य प्रथमावतारं पूर्वाविष्कारं कृतवती । सीतया सह
रामस्य गवमजस्य रचनमिदम् । वसन्तिषत्कं वक्तम् ।

(द) मदमाह सम्बोदिति । मद्यस्य उपयोक्तः पानं तज्ज्ञात् ज्ञानः
सम्बोहानन्दयोः सम्बेदः सम्बोहनं मदः । अमुना मदेन उत्तमः साहजिको
जनः श्रेते । मध्यः मध्यविधो शीघ्रः हसति गायति च । अधमप्रकृतिः
भीषसाधो जनः परुषं कर्षम् वक्ति रोदिति च ।

गूढसूचितरहस्यसङ्घासः सुभ्रुवां प्रवहते परिहासः” ॥ (घ)
 अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
 अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीभावादयस्तत्र १७५ [न]

यथा मम कुवलयाम्बुचरिते प्राक्तनकाव्ये ।

अवरिष्य तं जुञ्जुष्वलं अस्मिन्निहिदमजलमंथरदिष्टम् ।
 आलेक्स्वभापिदं विष्य स्वयमेतं तस्य त्विष्यं मुक्तसङ्गम्” ॥ (प)

अथ उच्यता ।

श्रौय्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र खेदः शिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥१७६॥ [फ]

यथा ।

“प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैः

(घ) उदाहरति प्रातिभमिति । त्रिमरुक् च त्रिवारमधुपानेन प्रातिभं
 प्रागल्भ्यं गतानां सुधवां रमणीनां वक्त्रं वाक्यं तस्य रचनया रमणीयः मनोहरः,
 गूढं न सूचितेन प्रकाशितेन रहस्येन गुह्यविषयेषु सङ्घासः हासपूर्णः परिहासः
 प्रवहते । उपजातिरुक्तम् ।

(ञ) अङ्गतामाह अप्रतिपत्तिरिति । इष्टानिष्टयोः प्रियाप्रिययोर्द्वन्द्व-
 श्रुतिभिः अप्रतिपत्तिः कर्षणविरुद्धता-जडता स्यात्, अत्र जङ्गतायाम् अनिमिषेण
 निमिषेण नयनेन निरीक्ष्यं तूष्णीभावः मीनित्वं तत्प्रभृतयः भवन्तीति शेषः ।

(प) उदाहरति अवरिष्य इति । क्वचलं तद सुवसुगलमन्वीऽन्वनिहित-
 सज्जकमन्यद्वेष्टि । आलेख्यापितमिव अथमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसङ्गमिति ॥
 सङ्गतम् । तत् युवयुगलम् अन्वीयकम् निहिता अपिस्ता सज्जका अनुपूर्वा
 मन्यरा जडा द्वेष्टि येन ताडनम् अतएव आलेख्यापितमिव मुक्तसङ्गम् आसङ्ग-
 रहितं सत् तत्र अथमात्रं संस्थितम् ।

(फ) उच्यतामाह श्रौय्येति । श्रौय्यं वचसाकृतम् अपराधः अन्यज्ञता-
 भ्रमश्च एवमज्ञादिभ्यः भवतीति तद्योक्तं अकृतं प्रचक्षत् तौष्ण्यमित्यर्थः उच्यते ॥
 स्यात्, तत्र उच्यतायां खेदः शिरःकम्पः तर्जना ताडनादयश्च भवन्ति ।

ललितशिरौषपुष्पजनैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि बधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः ।

पततु शिरस्त्रकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥ (ब)

अथ मोहः ।

मोहो विचिन्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।

घूर्णनागात्रपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥१७७॥ [भ]

यथा ।

“तौत्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तभ्यतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभट्टव्यसना मुहूर्त्तं कृतोपकारिव रतिर्बभूव” ॥ (म)

अथ विबोधः ।

निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः ।

(ब) उदाहरति प्रवर्धयति । प्रवर्धयती या सखी सङ्गरी तस्याः सखीः सखीः यः परिहासः तस्य रसेन आवेगेन अधिगतानि प्राप्तानि तेः खलितैः सुन्दरैः शिरौषपुष्पैः यानि जननानि प्रहाराः तेः यत् वपुः ताम्यति क्रिस्ततुल्यं, तव वपुषि शरीरे शस्त्रम् असिम् उपक्षिपतः आस्रवतः तव शिरसि एषः अकाण्डयमदण्ड इव भुजः पततु । नर्दटकं वृत्तं, यदि भवतो नको भजजलाः गुरुनर्दकमिति तद्वत्तयात् ।

(भ) मोहमाह मोह इति । मोतिः भयं दुःखावेगः दुःखापातः तयोः अनुचिन्तनैः हेतुभिः घूर्णना गात्रपतनं भ्रमणम् अदर्शनम् इत्यादिकृत् इत्यादि-हेतुभूता या विचिन्तता विचेतनत्वं मोहः ।

(म) उदाहरति तौत्रेति । रतिः कामपत्नी तौत्रः तौत्रः दुःख इति वावत् यः अभिषङ्गः परामवः, अभिषङ्गः परामवे इत्यमरः । तत्प्रभवेण इन्द्रियाणां वृत्तिं संस्तभ्यता निवृत्त्या मोहेन अज्ञातं भर्तुः व्यसनं वियोगः यथा तदाभूता सती मुहूर्त्तं कृतोपकारा प्राप्तीपकारा बभूव, उपजाति उच्यते ।

(य) त्रिषोपमाह निद्रेति । निद्रायाः अप्रगमः नात्रः तस्य हेतुभ्यः कृपा

जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥१७८॥[य]

यथा ।

चिररतिपरिखेदात् प्राप्तनिद्रामुखानां
चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
अपरिचलितगात्राः कुर्वन्ते न प्रियाणाम्
अश्रितिलभुजचक्रास्त्रेषभेदं तरुण्यः ॥ (१)

अथ स्वप्नः ।

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।

कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः १७९ [ल]

यथा ।

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतोः
लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेन ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
सुप्तास्थूलास्तदकिशलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥ (२)

अङ्गभङ्गः नयनमीलनम् अङ्गावलोकः शरीरदर्शनं करोति जनयतीति तद्योक्तः
चेतनाद्याः आसनः उपस्थितिः विषयः ।

(१) उदाहरति चिरिति । प्रमातवर्णनमिदम् । तरुण्यः युवक्यः चिर-
रतिः बहुचणकृतः सुरतप्रसङ्गः तथा यः परिखेदः परिश्रमः तस्मात् हेतोः प्राप्तं
निद्रामुखं येः तेषां प्रियाणां चरमं पश्चादपि शयित्वा निद्रायाः पूर्वमेव पति-
प्रबोधत् प्राक् इत्यर्थः प्रबुद्धाः जागरिताः अपि अपरिचलितं निश्चलं पतिनिद्रा-
भङ्गभङ्गादिति भावः गात्रं यात्रां तच्चाविद्याः सत्यः अविचलितः नादुःखः भुज-
चक्रेषु परस्परभुजचक्रेण आस्त्रेषः तथा भेदं विशिष्टं विशिष्टं न कुर्वन्ते ।
नाशिमौढसम् ।

(२) स्वप्नमाह स्वप्न इति । निद्राम् उपेतस्य यतस्तस्य यः विषयानुभवः यः
स्वप्नः, तत्र कोपः आवेगः भयं ग्लानिः सुखं दुःखञ्च भवति ।

(३) उदाहरति नांमिति । तथा कथमपि पतिप्रश्लेषः स्वप्नस्वप्नावासे

अथ अपकारः ।

मनःक्षेपस्त्वपस्मारो यथाश्वावेशनादिजः ।

भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः ॥१८०॥ [श]

यथा ।

“आग्निष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लङ्घ्वाकारवृद्धतरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापमानामसावपस्मारिणमाश्रयहे” ॥ (घ)

अथ गर्वः ।

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।

अवन्नासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृतः ॥१८१॥ [स]

यथा ।

“धृतायुधो यावदहं तावदन्येः किमायुधैः ? ।

तत्र निर्दोशोपहतोः बाढाच्छिन्नार्धम् आकाशप्रविहितभुजं सो पश्यन्तीनां
स्थलीदेवतानां वनदेवतानां मुक्तावत् स्तूपाः अनुविन्दवः तद्विषयस्वयेषु बहुभः
पुनः पुनः न खलु पतन्ति इति न अपि तु पतन्त्येव सा दृष्टा वनदेवता अपि
बहन्तीति भावः । आशिनीकृतम् ।

(श) अपकारमाह मम इति । उदादीनान् आवेशनादिना आक्रमणा-
दिना जनितः मयसः चित्तकृच्छेपः विकृतिः अपकारः, तत्र भुवि पतनं कल्पः
प्रकटः स्वेदः फेनलालादीनामुद्भव इति ।

(घ) उदाहरति आग्निष्टेति । असी कृष्णः, आग्निष्टा आशिङ्गिता
भूमिर्मेव तथोक्तम्, एतेन भूपात उक्तः । उच्चैः रसितारं शब्दे कुर्वन्, अक्षयः
आस्मोटकः मुक्ताकाराः उच्चसदृशाः उच्चलः मञ्जकः तरङ्गाः यत्र तादृशं,
फेनावलानं फेनमुद्भवम्, आपमानं नदीनां पतिं समुद्रम् अपस्मारिणम् अप-
कारोत्पन्नम् आश्रयहे तर्हिभवान् ।

(स) गर्वमाह गर्व इति । प्रभावश्च विद्या विद्याया तया सत्कुलतादि-
भिर्वा जातः मदः अहङ्कारः गर्वः, तत्र अवशा सीमान् प्रति द्वेषलुब्धिः
अविद्यायां समग्रि अङ्गदर्शनं, शरीरप्रदर्शनं, तथा अविनयादिः अस्मिन्-
अवहारादिर्भवति ।

यथा ।

“सार्थकानर्थकपदं भुवती मन्वराक्षरम् ।

निर्द्वाहमौलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि” ॥ (इ)

अथ अवहित्या ।

भयगौरवलज्जादे-

ईर्ष्याकारगुप्तिरवहित्या ।

व्यापारान्तरसत्त्व-

न्यथावभाषणत्रिलोकनादिकरी ॥१८६॥ [ज]

यथा ।

“एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखौ ।

लौलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती” ॥ (झ)

अथ चीत्सुक्कम् ।

ब्रूयानवाप्तेरौत्सुक्यं कालचेपासहिष्णुता ।

(इ) उदाहरति सार्थेति । लज्जावं भति कस्यचिन्नायकस्य लज्जाः । सा मत्कान्ता निद्रया अर्धनौद्रिते अचिन्तौ यस्याः तदाभूता अतएव तावन्तानि अर्धयुक्तानि अनर्थकानि च पदानि यस्मिन् तत् तदा मन्वराणि चक्षराणि यस्मिन् तत् तदा तदा भुवती मे मन हृदि लिखितेव चित्रितेव अस्ति ।

(ज) अवहित्यामाह भवेति । भयात् गौरवात् लज्जादेव हेतोः ईर्ष्यादीनाम् आकाराणां गुप्तिः बोधनम् अवहित्या, तच्च व्यापारान्तरे कार्यान्तरे लज्जाः व्यासङ्गः अन्वया अवलोकनस्य अन्वया त्रिलोकनादिकस्य भवति ।

(झ) उदाहरति एवमिति । देवर्षौ नारदे एवं वादिनि इति चित्तुः द्विमहोः पार्श्वे स्थिता पार्वती अधोमुखौ अवनतवदना उतौ लौलाकमलपत्राणि लोकापलपत्राणि नवयामास ।

(ञ) चीत्सुक्कमाह इति । इहल द्विलक्ष अन्वयातेः अन्वयातेः हेतोः

चित्ततापत्वरस्तेददीर्घनिःश्वसितादिकृत् १८७[अ]

यथा ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैवक्षपाः
ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलौलाविधौ
रोगारोधसि वेतसौतद्वतले चेतः समुत्कण्ठते” ॥ (ट)

अत्र यत्काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं तत्
रसनधर्मयोगित्वाद् व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दावाच्यत्वेन
मतार्थं (ठ) मन्तव्यम् ।

अथ उन्मादः ।

चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।

अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥१८८॥ [उ]

यथा ।

“भ्रातर्हिरेफ ! भवता भ्रमता समन्तात्
प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?” ।

काव्येष्वप्य काव्यविलम्बस्य चसङ्क्षिप्तता चीत्सुक्कं, तत्र चित्तस्य मनसः तापः
त्वर स्तेदः दीर्घनिःश्वासादिकं भवति ।

(ट) उदाहरति च इति । व्याख्यातं काव्यनिरूपणप्रकारे । १२ पद्या-
याम् द्रष्टव्यम् ।

(ठ) रसनधर्मयोगित्वादिति । रसनं स्वदनमेव धर्मः तदयोगित्वात्
तद्वर्त्मवत्त्वात् व्यभिचारिभावस्य चीत्सुक्कस्य मतार्थं ज्ञतार्थम् ।

(उ) उन्मादमाह चित्तेति । कामशोकभयादिभिः हेतुभिः चित्तस्य
सम्मोहः उन्मादः, तत्र अस्थाने हासः रुदितं गीतं प्रलपनं प्रत्यापः इत्यादिकं
भवति ।

(ट) उदाहरति भ्रातरिति । हे भावः हिरेफ ! मनसः ! समन्तात्

अङ्कारमनुभूय ज्ञानम् ।

“ब्रूये किमोमिति ? सखे ! कथयाञ्च तच्छे

किं किं व्यवस्यति ? कुतोऽस्ति च कौटुम्भीयम्” ? ॥ (ठ)

अथ शङ्का ।

परक्रौर्यात्मदोषादौः शङ्कानर्थस्य तर्कणम् ।

वैवर्त्यकम्पवैस्वर्यपाश्र्वालोकास्यशोषकत् १८६ [ण]

यथा मम ।

“प्राप्तेऽग्निं प्रहितनखरेष्वङ्गकेषु क्षपान्ते

जातातङ्गा रचयति चिरं चन्दनाक्षेपनानि ।

धत्ते लाक्षामसकृदधरे दत्तदन्तावघाते

क्षामाङ्गौयं चकितमभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती” ॥ (त)

अथ स्मृतिः ।

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भूसमुन्नमनादिकत् ।

अनुदिष्ट अनता भवता मम प्राचाविका प्रियतमा किं वीचिता दृष्टा ? हे सखे !
 भीम् इति किं ब्रूये ? तत् तर्हि चापु श्रीमं मे मया कथञ्च ब्रूहि इत्वं किं किं
 व्यवस्यति करोति कुतः कुतः अस्ति कौटुम्भीयं च वर्धते इति । व्यवस्यतिषकं वचनम् ।

(ष) ब्रह्माणाञ्च परीति । परस्मै कौटुम्भीयं क्रूरता तथा जालनः होयः
 तदेवमादिभिः अनर्थस्य तर्कणं शङ्का, तत्र वैवर्त्यं कम्पः वैस्वर्यं स्वरभङ्गः पाश्र्वा-
 लोकाः पार्श्वलोकाश्चान्तराश्चालस्य सुखस्य शोचय भवति ।

(त) शङ्काद्वरति प्राप्तेऽग्ने इति । इत्वं क्षामाङ्गौ ब्रह्माङ्गी चक्षुषी राजाव-
 क्षामौ प्राप्तेऽग्नेनाग्नेन प्रहितनखरेषु दत्तनखविषिखनेषु चक्षुषेः जातातङ्गा सती
 चिरं चन्दनाक्षेपनानि, रचयति, दत्तदन्तावघाते चचरे अक्षिप्तः सर्वतः चक्षुषी
 विक्षिपन्ती सती चक्षुष्यं पुनः पुनः क्षामां धत्ते चर्पयति । चन्दनाक्षामाङ्गत्,
 चन्दनाक्षामाङ्गुचि, रचयन्ती भवती तौ चक्षुष्यम् इति तद्वचनम् ।

स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥ १६० ॥ [य]

यद्य मम ।

“मयि सक्षपटं किञ्चित् कापि प्रचीतविषीचने
किमपि नयनं प्राप्ते तिर्यग्बिजृम्भिततारकम् ।
क्षितमुपनतामालीं दृष्ट्वा सख्यमवाक्षितं
कुवलयद्वयः खेरं खेरं खरामि तदाननम्” ॥ (द)

यद्य मतिः ।

नीतिमार्गानुसृत्यादे-
रर्थनिर्द्धारणं मतिः ।
स्मेरता धृतिसन्तोषौ
बहुमानश्च तद्गवाः ॥ १६१ ॥ [ध]

असंशयं यत्परिग्रहसमा यदार्थमस्मानभिज्ञावि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपटेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः” ॥ (न)

(य) स्मृतिमाह सट्टमेति । सट्टमन्त्रादेन चिन्तामित्रं पूर्वानुभूतस्य विष-
यस्य वस्तुनः ज्ञानं स्मृतिः उच्यते, तत्र भुविः समुद्रमनादिकं भवति ।

(द) उदाहरति मतीति । शीघ्रतया नावकालं सुखायं मत्पतिः । मयि
सक्षपटं कापि कुत्रापि क्षान्तिनौजने इति भावः किञ्चित् ईदृशं प्रचीतविषीचने
निमित्तनयने किमपि नयनं प्राप्ते दृष्टिबलं नये मयि तिर्यग् बिजृम्भिता तारका
सख्य तादृशं तथा क्षितं सहासं तथा सखा उपवतान् उपक्षितां सखीं दृष्ट्वा
सख्यम् अवाक्षितम् अवनमितं कुवलयद्वयः नीक्षीत्पवाक्ष्याः खेरं तत् क्षाननं
खरामि ।

(ध) मतिमाह नीतीति । नीतिमार्गः नीतिमात्रं तस्य बहुलानादिः
अनुसरणादिः उक्तोः चर्चानां काक्षायां निर्द्धारणं निर्णयः मतिः, तत्र स्मेरता धृतिः
सन्तोषः बहुमानश्च भवति ।

(न) उदाहरति असंशयमिति । इत्थं बहुलानां असंशयं निश्चितं यत्तस्य

अथ व्याधिः ।

व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यैः

भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् ॥ १८२ ॥ [प]

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः । शैत्यमयत्वे उत्कम्प-
नादयः । अष्टसुदारणम् ।

अथ त्रासः ।

निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः १८३ (फ)

यथा ।

“परिस्फुरन्मीनविघटितोरवः

सुराङ्गनाम्नासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपङ्क्तवाः

सखीजनस्यापि विलोकनीयताम्” ॥ (ब)

अग्निबलातिः परितो चना योग्या, यत् यथात् चायं साधु मे मन मनः अस्याम्
अग्निबाधि समुत्सुकं, हि यतः सन्देहपदेषु सन्देहेषु वस्तु सतां साधूनाम्
अनाःकरवप्रवृत्तयः आनराधि तत्त्वानि प्रमाद्यं साधु मनसा यत् काम्यते तदवश्य-
मेव ज्ञानवितर्क्य नात्र वैफल्यसम्भव इति भावः । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

(प) व्याधिनाह व्याधिरिति । वाताद्यैः वायुपित्तकफादिप्रकीर्षैरित्यर्थः
अत्रादिः व्याधिः, तत्र भूमीच्छा भूपतनेच्छा उत्कम्पनादिकश्च भवति ।

(फ) त्रासनाह निर्घातेति । निर्घातः, सदमरोक्षे बलवान् मारुतो
महताहतः । अतएव स निर्घातो जायते वायुसम्भवः । इत्येवंरूपः सुदारणः
अव्यभिचारी, विद्युत् तथा उल्का एवमादिभिः हेतुभिः कम्पादिकारकः त्रासः
मर्थं भवति ।

(ब) उदाहरति परिष्फुरदिति । अलङ्करीकारार्थमिति । सुराङ्गनाः
अलङ्कृतः परिष्फुरद्विः परितः सखरद्विः मौनैः मत्स्यैः विघटिताः करवः बासां
ताः अतएव त्रासेन विघोषावस्थाः दृष्टव्यः बासां तथाभूताः तथा कम्पिताः

अथ ब्रीडा ।

घाष्ट्याभावो ब्रीडा

वदनानमनादिक्लृद् दुराचारात् ॥१६४॥[भ]

यथा ।

“मयि सकपटमित्यादि” ।

अथ हर्षः ।

हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनः-

प्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः ॥१६५॥ [म]

यथा ।

“समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात् पिता सुखं

निधानकुम्भस्य यथैव दुर्मतः ।

सुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः

पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छिता यथा” ॥ (घ)

पात्रिपन्नवाः वासां तथीताः सत्यः सतीजनसावि विं पुनर्विवादिनामिष्यपिन्न-
व्याधः । विषीकनीवतां दशनीवतान् पात्रदुः प्रादुः । वंशस्यविषं उपनम् ।

(भ) ब्रीडामात्रं घाष्ट्याभाव इति । दुराचारात् दुर्व्यवहारात् वदनस्य
आनननादिचारी घाष्ट्याभावः अष्टपदा अत्रानन्त्यं कुचितता इत्यर्थः
ब्रीडा अस्या ।

(म) हर्षमात्रं हर्ष इति । इष्टस्य विफलं यस्तुनः अवाप्तिः आभात् अतः
नेत्रजसं गद्गदमल्लभायत् तत्कारः मनसः चित्तस्य प्रसादः प्रसन्नता हर्षः ।

(घ) सुदाहरति समीक्ष्येति । दुर्मतः दरिद्रः निधानकुम्भस्य निधिवर्ध-
नस्यस्य यथा पिता दिदीप्यः चिरात् पुत्रस्य सुखं निरीक्ष्यैव इन्दूदयेन अन्दी-
दयेन मूर्च्छितः उद्विग्नतः समीचिः सुगद् इव सुदा हर्षेव आत्मनः सत्यं शरीरे न
प्रबभूव अपरिनिवृत्त्यवगातोदित्यर्थः । वंशस्यविषं उपनम् ।

अथ असूया ।

असूयान्यगुणवर्जिना-

मीडत्वादसहिष्णुता ।

दोषोद्धोषभू विभेदा-

वज्राक्रोधे क्लृप्तादिकृत् ॥ १८६ ॥ [२]

यथा

“अथ तत्र पाण्डुतनयेन

सदसि विहितं मधुद्विषः ।

मानमसह्यत न चेदिपतिः

परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्” ॥ (ल)

अथ विषादः ।

उपायाभावजन्मा तु

विषादः सत्त्वसंक्षयः ।

(१) असूयामाह असूयेति । मीडत्वात् उद्धतस्वभावत्वात् अन्येषां गुणस्य
अस्तीनां सम्प्रदान् असहिष्णुता असूया, तत्र दोषाकाम् अपरनिष्ठत्वात् उद्धोषः
सत्त्वोत्थं भूविभेदः भूभङ्गः अवज्रा क्रोधः क्लृप्तादिकृत् क्रियते ।

(ल) उदाहरति अथेति । अथ अनन्तरं तत्र सदसि समायां चेदिपतिः
त्रिपुषाणः पाण्डुतनयेन युधिष्ठिरेण विहितं कृतं वर्द्धितमित्यर्थः मधुद्विषः कृष्णस्य
मानं सन्धानं न मनश्चत । हि तथाहि मानिनां मानवतां जनः परेषां उद्धो-
षभूद्विषमत्सरि विर्विष भवति । उद्धताउत्थं, अथमे सक्ती यदि सक्ती च न मन-
गुणसाध्यमन्तरम् । अथच भगवत्कथाः सूरयो राजा जयो च अथतीवस्तु-
गमेति सङ्गच्छतात् ।

(२) विषादमाह उपायेति । उपायानामभावात् अन्य वक्ष्यतादयः

निःश्वासीच्छ्वासहताप-
सहायान्वेषणादिकृत् ॥ १६७ ॥ [ब]

यथा मम ।

“एषा कुडिलघणेण
चिउर कडापेण तुह निबद्धा वेणी ।
मह सहि ! दारइ दंसइ
आभसजडिब्व कालउरइब्व हिअथं” ॥ (श)

अथ धृतिः ।

ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णस्मृता धृतिः ।
सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् ॥ १६८ ॥ [ष]

यथा मम ।

कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बध्वा वचोविग्रहं
नैवालोच्य गरीयसोरपि चिरादामुष्मिकीर्यातनाः ।

सख्यसंघवः सखाकृपासः विवादः, तत्र निःश्वासः उच्छ्वासः हतापः सहाया-
न्वेषणादिकृत् भवति ।

(अ) उदाहरति एषा इति । एषा कुटिलघनेन चिकुरकडापेन तत्र
निबद्धा वेणी । मम सहि ! दारयति दमत्यायसयटिरिव काशीरगीव इद-
मम् । इति संकृतम् । हे सहि ! एषा तत्र वेणी कुटिलघनेन कुसितनिविडेन
चिकुरकडापेन कुलकसमूहेन निबद्धा आयसयटिरिव खोहदण्ड इव अक्षिरिव
वा मम इदं दारयति स्खयति तथा काशीरगीव कण्टसर्पेव मम इदं
वदति ।

(ब) धृतिमाहःशनेति । ज्ञानस्य तथा अभीष्टस्य ज्ञानमः एवमादिभिः
हेतुभिः सम्पूर्णस्मृता पूर्वज्ञानत्वं धृतिः, तत्र सौहित्यं धृतिः, वचनानामुल्लासः,
सहासा प्रतिभा अस्मिन् भवति ।

द्रव्योघाः परिसञ्चिताः क्लृप्तं मया यस्याः कृते साम्प्रतं
जीवाराक्षसिनापि केवलमहो ! सेयं कृतार्था तनुः” ॥ (स)

अथ अपलता ।

मात्सर्यद्वेषरागादिश्चापल्यं त्वनवस्थितिः ।

तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥१६६॥ [६]

यथा ।

“अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग !

लीलं विनोदय मनः सुमनोसतासु ।

मुग्धमजातरजसं कलिकामकाले

व्यर्थं कदर्ययसि किं नवमालिकायाः” ॥ (अ)

(स) उदाहरति क्लेशेति । दीनानां दरिद्राणां प्रजानामिति भावः
निषीदनाम् उत्पीडनमित्यर्थः क्लृप्ता मित्रजने वन्धुजने वचसा विग्रहं क्लृप्तं
बद्धा क्लेशेभ्यः चिरान् बहुकालिकोरित्यर्थः गरीयसीः अतिमहतीः आमुषिकीः
पारसीकिकीः वातनाः नारकीया असीति भावः नैव आसीत् अन्वयविला
इत्यर्थः यस्याः तस्याः कृते निमित्तं मया द्रव्योघाः अनराजवः परिसञ्चिताः
संयुक्तीताः क्लृप्तं साम्प्रतं सा इयं तनुः अरीरं केवलं जीवाराक्षसिना एकाक्षसि-
नितेन जीवारणान्नेन अपि कृतार्था पुष्यते इति भावः अहो आश्चर्यं पूर्वं संसारा-
यन्त्रं अज्ञानतः बहूनि पापानि कृत्वा यथात् अस्मि वक्षि ज्ञानवशा सर्वे परित्यज्य
अरक्षवांसिना उक्तमिदम् । आहूँ अविहीकृतं इत्तम् ।

(६) अपलतामाह मात्सर्येति । मात्सर्यात् द्वेषात् शान्दः अनुरागादि-
हृतीः अनवस्थितिः एवज्ञानवस्थानं आपश्य, यत्र मर्त्यं, पादय, तथा आत्म-
चारित्यं भवति ।

(अ) उदाहरति अन्यासिति । हे भृङ्ग ! अन्यासु उपमर्दसहासु
अपीमचमसु सुमनोसतासु कुसुमवह्नीषु लीलं अपलं मनः तावत् विनोदय
श्रीचर । नवमालिकायाः मुग्धान् अमिनवान् अजातरजसन् अवहपराम्
अजातार्थपामिति भनिः कक्षिकां क्षीरकं, कक्षिका क्षीरकः पुमानित्यनरः ।

अथ स्थानिः ।

रत्नायासमनस्ताप-

क्षुत्पिपासादिसम्भवा ।

स्थानिर्निष्प्राणताकम्प-

काश्यानुत्साहतादिकृत् ॥ २०० ॥ [क]

यथा ।

“किञ्चलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं

हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं

‘शरदिज इव घर्मः केतकीपत्रगर्भम्” ॥ (ख)

अथ चिन्ता ।

ध्यानं चिन्ता हितानाम्नेः

शून्यताश्वासतापकृत् ॥ २०१ ॥ [ग]

अकार्षी असमये किं कथं व्यर्थं निरर्थकं कदर्थवसि क्विञ्चवसि ? वसन्त-
तिषक्तं वृत्तम् ।

(क) स्थानिमाह रत्नायासेति । रत्नायासेन सुरतपरिश्रमेण मनस्तापेन
क्षुधा पिपासादिना च समुद्भूता निष्प्राणता असामर्थ्यमित्यर्थः स्थानिः, तत्र,
कम्पः काश्याम् अनुत्साहतादिकश्च स्यात् ।

(ख) उदाहरति किञ्चलयमिवेति । शरदिजः शरत्काशीनः घर्मः निदाघः
केतकीपत्रगर्भमिव केतकीकुसुमोदरमिव हृदयमेव कुसुमं शोषयतीति तथोक्तः
दारुणः तीव्रः दीर्घशोकः महाशोकः बन्धनात् वृत्तात् विप्रलूनं ह्रितं मुग्धं नयं
किञ्चलयं पत्रमिव अस्याः सीतायाः परिपाण्डु परितः पाण्डुरवर्णे क्षामं कृशं शरीरं
ग्लपयति स्थानिं नयति ।

(ग) चिन्तानाह ध्यानमिति । हितस्तु चिन्ताः अकार्षी शून्यताश्वास-
तापानां कारणं ध्यानं चिन्ता ।

यथा मन ।

“कमलेन विहसिष्य

संजोएंतौ विरोहिणं ससिबिम्बम् ।

करमलपङ्क्त्यमुहौ किं चिंतसि ?

सुमुहि ! अंतराहितमहिमया” ॥ (घ)

अथ वितर्कः ।

तर्को विचारः सन्देहाद्

भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः ॥ २०२ ॥ [ङ]

यथा ।

“किं रुचं प्रिययित्वादि” । “एते च त्रयस्त्रिंशद्व्यभि-
चारमेदा इति यदुक्तं” तदुपलक्षणमित्याह (घ) ।

एत्याद्योऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २०३ ॥ [छ]

(घ) उदाहरति कमलेति । कमलेन विहसितेन संजोयन्तौ विरोधि-
नं ससिबिम्बम् । करतलपङ्क्त्यमुहौ किं चिन्तयसि सुमुहि ! अन्तराहितमहि-
मया ॥ इति संस्कृतम् । हे सुमुहि ! अन्तराहितम् अन्तरभिनिविष्टं हृदयं यस्याः
ताडनी, तथा करतले बाधे इति भावः पङ्क्तं स्थितं मुखं यस्यास्यामृता,
अतएव विहसितेन कमलेन पङ्क्तेन विरोधिनां अभाववैरिणं ससिबिम्बं संजो-
यन्तौ सती किं चिन्तयसि ? अत्र करतलं कमलं मुखं ससिबिम्बमित्यति-
शयोक्तिर्भेदोऽव्यभेदकपालकृतिर्बोद्धव्या ।

(ङ) वितर्कमाह तर्क इति । सन्देहान् संशयान् हन्तीः भ्रूवीः शिरसः
चङ्गुलीनाम् नर्तकः विचारः तर्कः ।

(च) उपलक्षणं अतिशयोक्त्येव इति इतरप्रतिपादको धर्मविशेषः ततश्च
त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणा अपि व्यभिचारिणः स्मरिति भावः ।

(छ) एवाह इति । एवादयः एतिहासादयः अनिबन्धे अनिर्द्धारिते
एषे व्यभिचारिणः स्मृः ।

तथाहि शृङ्गारे अनुष्णियमानतयावस्थानात् रतिरेव
स्वायिष्यद्वाच्या । हासः पुनस्त्यज्यमानो व्यभिचार्यैव
व्यभिचारिणश्चययोगात् । तदुक्तं “रसावस्थाः परं भावः
स्वायितां प्रतिपद्यते” । तत् कस्य स्वायिनः कस्मिन् रसे सच्चा-
रित्वमित्याह ।

शृङ्गारबीरयोर्हासो बीरे क्रोधस्तथा मतः ।

शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्याद्यन्यत् समुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः २०४ [ज]

अथ स्थायी भावः ।

अविरुद्धा विरुद्धा वा

यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आस्वादोद्भुरकन्दोऽसौ

भावः स्थायीति सम्मतः ॥ २०५ ॥ [झ]

यदुक्तम् ।

“सकसूत्रवृत्त्या भावानामन्वेषामनुगामुकः

न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुच्यते परमिति” । (ज)

(ज) शृङ्गारित । शृङ्गारबीरयोः हासः, तथा बीरे क्रोधः, शान्ते
जुगुप्सा, व्यभिचारितया कथिता । इत्यादि चान्यं भावितबुद्धिभिः स्वयं
समुन्नेयं बोद्धव्यम् ।

(झ) स्वाभिभावनाह अवेति, अविरुद्धा इति । अविरुद्धाः अविरोधिनः
विरुद्धाः विरोधिनी वा भावाः यं तिरोधातुम् आस्वादवितुम् अक्षमाः आस्वा-
दस्य रसस्य चतुरः प्ररोहः तस्य कन्दः सूत्रम् अक्षी भावः स्थायीति सम्मतः ।

(ज) अवेति । सकसूत्रवृत्त्या भावानामनुगामावेन चन्वेषां भावानाम्

तद्भेदानाह ।

रतिर्हासश्च शोकश्च

क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्य-

मष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ २०६ ॥

तत्र ।

रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृताच्चेतोविकासो हास इष्यते ॥

दृष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैश्चणास्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥

दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ।

विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ॥

अनुमानसः अनुगतः असौ स्थायी तेः भावैः न तिरोधीयते न चाप्लाव्यते परे
किन्तु पुण्यते पुष्टिं नीयते ।

(ट) रत्नादीनाह मनोऽनुकूले मनसः चित्तस्य अनुकूले प्रीतिकरे अर्थे
वस्तुनि, अर्थोऽभिधेयरेवस्तुप्रयोजननिष्ठतिष्ठ इत्यमरः । मनसः चित्तस्य प्रवणायितं
प्रेमरसाद्रलक्षित्वर्थः रतिः । वागादीनां वचनप्रवृत्तीनां वैकृतात् विकृतिभावात्
चेतसः मनसः विज्ञासः कुराणं हास इष्यते । इष्टस्य प्रियस्य नाशादिभिः
हेतुभिः चेतसः वैकृत्यं व्याकुलीभावः शोकः । प्रतिकूलेषु विरुद्धेषु तैश्चान्सं
उच्यतायाः अवबोधः दारुणवृत्तिविज्ञेय इत्यर्थः क्रोध इष्यते । कार्यारम्भेषु स्थेयान्
स्मिरतरः संरम्भः समारम्भः उत्साहः । रौद्रशक्त्या तीव्रशक्त्या न जनितम्

विस्फारयेत्तसो यस्तु

स विस्मय उदाहृतः ।

शमो निरीहावस्थाया-

मात्मविश्रामजं सुखम् ॥ २०७ ॥ [ट]

यथा मालतीमाधवे रतिः । नटकमेलके हासः । रामा-
यणे शोकः । महाभारते शमः । एवमन्येऽपि । एते हि एतेषु
अन्तरा उत्पद्यमानैः तैस्तैर्विह्वलैरविह्वलैश्च भावैरनुच्छिन्नाः
प्रस्तुत परिपुष्टा एव स्रग्दयानुभवसिद्धाः (ठ) ।

किञ्च ।

नानाभिनयसम्बन्धान्

भावयन्ति रसान् यतः ।

तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः

स्थायिसञ्चारिसात्त्विकाः ॥ २०८ ॥ [ड]

उत्पादितं चित्तस्य वैकल्यदं व्याकुलतापादकं समीकृतविशेष इत्यर्थः भवम् ।
दोषेणवादिभिः दोषदर्शनादिभिः कारणैः विषयीकृता विषयेषु समुत्पन्ना गह्वी
क्रान्ता जुगुप्सा । विविधेषु नानाविधेषु लोकासीमातिवर्तिषु अलीकिकेषु पदार्थेषु
चेतसः चित्तस्य यस्तु विस्तारः विहासः स विजय उदाहृतः कथितः । निरी-
हावस्थायां निष्पृष्टदशायां आत्मनि परमतस्ते विश्रामजं विश्रामजनितं
सुखं शमः ।

(ट) एतेष्वन्तरिति । एतेषु रत्यादिषु एते रत्यादयः अन्तरा मध्यतः अनु-
च्छिन्नाः सञ्छेदं न प्रापिताः । स्रग्दयानां क्षान्तिकानाम् अनुभवे सिद्धाः ।

(ड) नानेति । नाना विविधानित्यर्थः अभिनयसम्बन्धान् अभिनयसम्बन्धा-
नित्यर्थः रसान् यतः भावयन्ति व्यस्यन्ति तस्मात् अमी स्थायिसञ्चारिसात्त्विका
भावाः प्रोक्ताः कथिताः ।

यदुक्तं “सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावम्” । (क)

अथ रसस्य विदामाह ।

शृङ्गारहास्यकरुण-

रौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्सोऽद्भुत द्रव्यष्टौ

रसाः शान्तस्तथा मतः ॥२०६॥ [ण]

तत्र शृङ्गारः ।

शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥

परोढां वर्जयित्वाच वेश्याश्चाननुरागिणीम् ।

आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥

चन्द्रचन्दनरोलम्बुरुताद्युद्दीपनं मतम् ।

भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥

त्यक्तौघ्रमरणालस्य-

जुगुप्साव्यभिचारिणः ।

(क) भावकाह उच्यते । सुखदुःखादिभिः भावैः कर्तृविशेषैः तादृक्-
भावस्य भाववत् भावः ।

(ण) अङ्गपरिति । अष्टकम् ।

(त) अङ्गारनाह तमेति । मन्मथस्य आगमस्य उद्भेदः उद्देशः अङ्गं हि
मन्मथ आहः भावस्य वक्ष्यात् असी अङ्गारः अगमतामित्यस्य अङ्गप्रत्ययनिष्पन्नस्य
मन्मथार्थत्वात् । उत्तमा उत्कृष्टा प्रकृतिः प्रधानपुरुषः नायक इत्यर्थः प्रायेण
वृत्त वधीकः, प्रधानं प्रकृतिः जिवाचित्यमरः । अत्र अङ्गारस्य वरीणां पर-

स्यावी भावो रतिः श्याम-

वर्णोऽयं विष्णुदैवतः ॥ २१० ॥ [त]

यथा । “शून्यं वासवहमित्यादि” । अत्र उत्तररूपः
पतिहस्तस्वरूपा च बाला बालस्वनविभावौ । शून्यं वास-
वहस्तुहोषनविभावः । पुम्बनमनुभावः । लज्जाहासी व्यभि-
चारिणी एतैरभिव्यक्तः सङ्गदयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते ।
तत्रेदावाह ।

विप्रलम्भोऽथ सम्भोग

इत्येष द्विविधो मतः ॥ २११ ॥

तत्र ।

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा

नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ॥ २१२ ॥ [थ]

अभीष्टं नाशकं नायिकां वा ।

स च पूर्वराग-

मानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥ २१३ ॥

कीयान् अनुरागिणो वेष्माश्च वर्जयित्वा अन्धाः नायिकाः आशङ्कनं तदात्म-
विभावा इत्यर्थः, तथा दक्षिणाः दक्षिणातुल्यदृष्टमहाः नायिकाः स्तुः ।
अन्धः अन्धं रोचन्त्यस्य अनुराग इतन् आदिपदेन कीदृशकूलनादयः स्पष्टान्ते ।
उद्दीपनं तदात्मविभाव इत्यर्थः मतं कथितम् । कुनीः विषेयः कटाक्षादिक
अनुभावः प्रकीर्तितः । उद्यतां नरकम् आशङ्कं मुमुक्षाश्च व्यक्ता अन्ते भावाः
व्यभिचारिणः स्तुः । रतिः पूर्वोक्तः स्यावी भावः । अथ रवः श्यामवर्णः,
विष्णुदैवतं वक्ष्ये तथोक्तः ।

(व) विप्रलम्भमाह वक्षेति । यत्र अन्तारे रतिः अनुरागः प्रकृष्टा प्रकृष्ट-
मता, तु विष्णु अभीष्टम् अभिव्यक्तं नायिकां नाशकं वा न उपैति न प्राप्नोति
अथी विप्रलम्भः ।

तत्र ।

श्रवणादर्शनाद्यापि मिथः संरुद्धरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरामः स उच्यते ॥ [द]

श्रवणान्तु भवेत् तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम् ॥

अभिलाषश्चिन्ता

स्मृतिगुणकथनोद्वेगसम्प्रज्ञापाश ।

उन्मादोऽथ व्याधि-

जडतामृतिरिति दशाव कामदशाः ॥ [ध]

अभिलाषः स्मृहा चिन्ता प्राप्तुप्रपायादिचिन्तनम् ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ [न]

अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भ्रमम् [प]

व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ।

जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ॥ ११४ ॥

(द) पूर्वरामनाह श्रवणादिति । श्रवणात् दर्शनात् वा मिथः परस्परं संरुद्धरागयोः सञ्जातानुरागयोः स्त्रीपुंसयोः अप्राप्तौ अन्वीयमन्त्राभे वः दशाविशेषः अवस्थाविधेः, सः पूर्वराम उच्यते ।

(ध) कामदशा आह अभिलाष इति । अष्टम् ।

(न) उन्मादनाह उन्माद इति चेतनाचेतनेषु सञ्जीवनिर्जीयेषु अकिञ्चपरिच्छेदः अविशेषः उन्मादः ।

(प) अलक्ष्यवाक् अलक्ष्यवामिति । भ्रमम् अलक्ष्यं चेतसः अमनात् अग्रीष्टं अति भावनात् वा अलक्ष्या विना अलक्ष्यत्वार्थः वाक् वचनं वः प्रलापः आह ।

श्रेष्ठं स्पष्टम् । तन्मेष उदाहरणानि ।

“प्रेमाद्रीः प्रणयस्युषः परिचयादुद्गारागमोदयाः
तास्ता सुग्धदृष्टो निसर्गमधुराखेष्टा भवेद्युर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणात्
आशंसपरिकल्पितास्तपि भवत्त्वानन्दसाम्प्रो लयः” ॥ (फ)
अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य माधवस्याभिज्ञापः ।
“कथमौघे कुरङ्गाक्षीं साक्षात्क्षीं मनोभुवः ।
इति चिन्ताकुलः काम्तो निद्रां नेति निशीथिनीम्” ॥ (ब)

अत्र कस्याचित् नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्ररूढरागस्य
नायकस्य चिन्ता । इदं मम । “मयि सकपटम्” इत्यादौ
नायकस्य स्मृतिः । “नेत्रे लुप्तनगञ्जने” इत्यादौ गुणकथनम् ।
“श्वासान् सुचति” इत्यादौ उद्वेगः ।

(फ) प्रेमाद्री इति । सुग्धे सुन्दरे मनोहर इत्यर्थः । दृष्टौ वक्ष्यामिमाभूतायाः
प्रेमाद्रीः प्रेम्णा आन्तरखेडविशेषेण आद्रीः चिन्ता इत्यर्थः, प्रणयस्युषः प्रणयः
सङ्गावः तत्स्युषः तत्पूर्वा इत्यर्थः, परिचयात् पुनःपुनर्दर्शनादिव्यापारात् सङ्गादः
उद्भूताः रागस्य अनुरागस्य उदयः आविर्भावः वासु ताः, निसर्गमधुराः प्रकृति-
मनोभाः तास्ताः चेष्टाः अपाङ्गप्रेषणादिकाः मयि भवेयुः, पुनर्भवन्तु इत्यर्थः,
आशंस मनोरथः तथा परिकल्पितास्तु विरचितास्तु अपि यास्तु चेष्टास्तु क्षणात्
अक्षमात्रेण मनोरथकल्पनामात्रेणेत्यर्थः बाह्यं वक्षिर्भवं यत् करचम् इन्द्रियं
अचुरादिकं तस्य व्यापारः स्वस्वविषयसङ्घं तस्य रोधी अवरोधकः अन्तःकरणस्य
अन्तरिन्द्रियस्य मनस इत्यर्थः आनन्देन साम्प्रः निविष्टः जन इत्यर्थः लयः विलय
इत्यर्थः भवति अन्तःकरणानन्दसखिणि विक्षीर्णं भवतीति फलितार्थः । आर्द्र-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ब) कथनिति । साक्षात् सूक्ष्मगोचरित्वं मनोभुवः कामस्य कक्षीं
कुरङ्गाक्षीं वननगञ्जं कथं केन प्रकारेण ईदं पश्यामि ? इति चिन्ताया आशङ्कः
आत्मः निशीथिनीं रात्रिं व्याप्य निद्रां न एति प्राप्नोति ।

“त्रिभानश्रेकासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क नीलकण्ठ ! ब्रजसीत्यलक्ष्मवाक्
असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना” ॥ (भ)

अत्र प्रलापः । “भ्रातर्द्विरेफ” इत्यादौ उन्मादः ।
पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसञ्च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षत्रियरोगं सखि ! हृदन्तः” ॥ (म्)

अत्र व्याधिः ।

“भिसिणीअलसअणौए गिहिअं सब्बं सुणिसलं अङ्गम् ।
दौहो णीसासहरो एसो साहेइ जीवइ परं” ॥ (य)

अत्र जडता । इदं मम ।

रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते ।

(भ) त्रिभानेति । तृतीयो भागः त्रिभागः संख्याशब्दस्य इतिविषये कश्चित् पुराणत्वमिष्यते इति बोध्यम् । सः श्रेको यासां तासु तृतीयभागाव-
शिष्टासु इत्यर्थः निशासु रात्रिषु इत्थं पार्वतीति अध्याहार्यं अथं नेत्रे निमील्य
निद्राधैत्यर्थः हे नीलकण्ठ ! हर ! क ब्रजसि इति अलक्ष्म्या विना अल्यमित्यर्थः
वाक् वचनं बलाः तथाभूता असत्ये कण्ठे अर्पितं बाहुर्वन्धनं यथा तादृशी
अभवदिति शेषः । वंशस्यविषं इत्यम् ।

(म) पाण्डुति । हे सखि ! तव पाण्डु क्षामं कृशं वदनं सरसं प्रेमा-
शेषपूर्णे हृदयम् अलसं सर्वविषयनिवृत्तसुकमित्यर्थः वपुः शरीरञ्च हृदन्तः हृदया-
भ्यन्तरे नितान्तं गाढं क्षत्रियरोगम् एतच्छरीराधिकृत्यमौघं व्याधिम् आवे-
दयति प्रकटयति ।

(य) भिसिणीति । भिसिनीदलश्रवणीये निहितं सर्वं सुणिसलमङ्गम् ।
दौहो निःशासभर एष साधयति जीवति परम् ॥ इति संस्कृतम् । कस्यापि-
ज्ञादिवादा अवस्थां दृष्ट्वा कस्यचित् कमपि प्रति सन्तिः । भिसिनीदलश्रवणीये
पञ्चपद्मव्यासां निहितम् अर्पितं सर्वम् अथं शरीरं सुणिसलं आन्दरहितं,
दोषः चावक्तुः निःशासभरः निःशासातिशयः जीवतीति परं शेषं
साधयति जनति ।

जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ॥

वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः ॥ २१५ ॥

तत्र चाद्यं यथा ।

“श्रेफालिकां विदक्षितामवलोक्य तन्मौ

प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभूता ।

आकर्ण्य सम्प्रति कृतं चरणायुधानां

किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा” ॥ (१)

द्वितीयं यथा ।

“रोलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो भङ्गारकोलाहलैः

मन्दं मन्दमुपेतु चन्दनवनीजातो नभस्त्रानपि ।

माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे केलौपिकाः पञ्चमं

प्राणाः सत्वरमग्नसारकठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमी” ॥ (ख)

(१) श्रेफालिका इति । दृष्ट्वा नायकं प्रति उक्तिरियम् । सा तन्मौ
ज्जाह्नो तपस्विनी चराको श्रेफालिकां विदक्षितां विदक्षितान् अवलोक्य
कथञ्चिदपि जर्ह्येषापि प्राणान् धारयितुं प्रभूता ज्ञाता समर्था अमूर्दिन्यर्थः,
सम्प्रति चरणायुधानां कुटुटानां कृतं रवमाकर्ण्य किं वा भविष्यति तत् न वेद्मि
न जानामि । रात्रेर्नभ्यभागे श्रेफालिका विदक्षन्ति, तद्वर्ण्यतेऽपि ज्ञानानननं
प्रति आश्वासनम्, कुटुटदन्तयवचनं तु रात्रावसानसूचकत्वात् नेराग्न्यमिति
भावः । वसन्तिवचनं वक्तव्यम् ।

(ख) रोलम्बा इति । रोलम्बाः अमराः भङ्गारकोलाहलैः हरितः दिवः
पूरयन्तु । चन्दनवनीजातः नभस्त्रान् वायुरपि मन्दं मन्दम् उपेतु वदन्तु ।
केलौपिकाः क्रीडायां पीयताः कोकिकाः चूतशिखरे चाद्यतद्विरतिं स्थिता
इति शेषः माद्यन्तः पुतासुरस्त्रादेन उल्लसन् इत्यर्थः पञ्चमं स्वरविशेषं कलयन्तु
गायन्तु । अमी अग्नसारः खोहः तदन्तु कठिनाः प्राणाः सत्वरं शीघ्रं गच्छन्तु
गच्छन्तु । आर्द्रवदिकीर्षितं वक्तव्यम् ।

भवेती । तृतीयं यथा ।

आदम्बेर्यां महाश्वेतापुष्करीकवृत्ताम्ते । एष च प्रकारः
कव्यविप्रलम्भविषय इति वक्ष्यामः । केचित् तु “नयनप्रीतिः
प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषय-
निवृत्तिस्त्रपानाशः । उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्वेताः स्मरदशा
दशैव स्युः” (ब) इत्याहुः । तत्र च ।

आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः

पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः ॥२१६॥ [श]

इङ्गितान्युक्तानि यथा रत्नावल्यां सागरिकावक्षराजयोः ।
आदौ पुरुषानुरागे सम्भवत्यप्येवमधिकं हृदयङ्गमं भवति ।

नीलीकुसुममञ्जिष्ठाः पूर्वरगोऽपि च त्रिधा ।

न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ॥

तन्नीलीरागमाख्यान्ति [ष]

यथा श्रीरामसीतयोः ।

(ब) नयनप्रीतिरिति । नयनप्रीतिः चक्षुरागः, चित्तस्य मनसः आसक्तिः, सङ्कल्पः एवमेव स्मरिण्यामोलेखंरुचः मनोरथविशेषः, निद्राच्छेदः ज्ञान-
रसं, तनुता आर्त्तं, विषयनिवृत्तिः वाञ्छावच्छेदमृष्यं, त्रपानाशः निषेधता ।
अथ तत् स्पष्टम् ।

(ङ) आदाविति । आदौ अथतः स्त्रियाः आदिवाचाः रागः नावकं
इति चतुरागः वाच्यः वचनोच इत्यर्थः, यथात् तदनन्तरं तस्याः इङ्गितैः शेटा-
विशेषैः नेत्रविशेषादिभिः पुंसः नावकस्य रागः वाच्य इति ज्ञेयः ।

(ब) नीलीरागमाह नीलीति । अत् मनोगतं प्रेम न च अतिशोभते
प्राप्तिनाशं वर्धते इत्यर्थः, न अपेति न नश्यति च, तत् आङ्गुष्ठिकमविच्छिन्न-
मित्यर्थः नीलीरागम् आख्यान्ति कथयन्ति ।

कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते ॥ [स]
मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ॥२१७॥ [ह]

अथ मानः ।

मानः कोपः स तु द्वेधा

प्रणयेर्ध्यासमुद्भवः ।

द्वयोः प्रणयमानः स्यात्

प्रमोदे सुमहत्पि ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् [च]

कोपो यः कारणं विना ॥ २१८ ॥

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः प्रणयमानो
वर्णनीयः । उदाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा ।

“अलीकप्रसुप्तम् ! विणिमीलिषच्छ ! देसु सुहम् ! मज्जं ओषासं ।
मण्डपरिउल्लसपुल्लदम्पद् ! ए उणो चिरादस्सं” ॥ (क)

(स) कुसुम्भरारागमाह कुसुम्भरारागमिति । यत् प्रेम अपैति नश्यति
शोभते च, तत् उद्दिष्टं अपक्षमित्यर्थः कुसुम्भरारागं प्राहुः ।

(ह) मञ्जिष्ठारागमाह मञ्जिष्ठेति । यत् प्रेम न अपैति न नश्यति अति-
शोभते च, तत् अविचक्षणमुद्दिष्टमित्यर्थः मञ्जिष्ठारागम् आहुः अथवन्ति ।

(च) कुटिलगामित्वात् कुटिलनायकनायिकागतत्वादित्यर्थः यत्र नायकः
नायिका वा कुटिलः कुटिला वा तत्र अन्वीत्यं मानस्य सम्भव इति भावः ।

(क) अलीक इति । अलीकप्रसुप्तम् ! विणिमीलिताश्च ! हेहि सुमन !
मज्जमवकाशम् । मण्डपरिपुल्लनपुल्लकिताङ्ग ! न पुनश्चिरविष्यामि इति
संस्कृतम् । नायिकानमने विषयमनसहजानं कपटनिद्रितं नायकं प्रति नायि-
काया उक्तिरिवम् । हे अलीकप्रसुप्तम् ! कपटनिद्रित ! विमेषेण निमी-
क्षिते अलिखी वेन तत्सम्बुद्धौ । हे सुमन ! प्रियतम ! मण्डस्य परिपुल्लनेन

नायिकाया यथा कुमारसम्भवे सम्भाव्यार्थनावसरे ।
उभयोर्यथा ।

“पञ्चकुबिषाणं दोषं वि चलिप्रपसुत्तायं माण्डव्यायम् ।
विचलविद्वन्वीसासदिक्कसायं की मङ्गः” ॥ (ख)

पत्न्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ।
ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ।
उत्सप्रायितभोगाङ्गगोचस्त्वलनसम्भवा २१६ [ग]

तत्र दृष्टे यथा ।

“विनयति सुदृयोः दृयोः परागं
प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन ।
तदहितयुवतेरभौष्णमच्छोः
हयमपि रोषरजोभिरापुपूरे” ॥ (घ)

पुरुषकृतानि रोमाञ्चितानि चङ्कानि यस्य तत्सम्बोधने । एतेन चक्षीकनिर्देति
ज्यत्यते । मङ्गम् अपकार्यं स्थानं दीष्टि, पुनः इतः परं न चिरविद्यामि न
विद्यन्मिथे । अत्र नानाविधाया विद्यन्मेन नायकस्य मान इति चक्षीकसङ्ग-
पञ्चात् कौटिल्यस्य बोध्यम् ।

(ख) पञ्च इति । पञ्चकुबिषयोर्द्वीरोप्यक्षीकप्रसुतयोर्मानिनोः ।
निचलनिचलनिःवासदत्तकथंयोः की मङ्गः ॥ इति संस्कृतम् । प्रचयेन प्रेम्णा
कुपितयोः क्षोभं वतयोः चतएव चक्षीकप्रसुतयोः क्षपटनिद्रितयोः हवीः उभयोः
मानिनोः मानवतीः निचलं यथा तथा निचले निःवासे दत्तकथंयोः स्त्रिरकथंयो-
रित्यर्थः दम्पत्योरिति शेषः की मङ्गः मानभङ्गसमर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः ।

(ग) अनुमितेति । पत्युः पित्रस्य चानभिवासके अपरनायिकासङ्गी दृष्टे
श्रुते चक्षया अनुमिते इति स्त्रीणाम् ईर्ष्यामानः भवेत्, तत्र तेषु त्रिविधेषु मध्ये
इत्यर्थः अनुमितिः अनुमानं विद्या भवति, उत्सप्रायितं स्वप्ने सदुत्पीर्यं,
भोगाङ्गः सम्बोधयिष्यं, तथा बीजस्त्वलनं नामव्यतिक्तम् । एतन्नयस्य चारणत्वात् ।

(घ) विनयतीति । प्रचयिनि काले चाननानिलेन सुखमावहेन सुदृढः
सुनयनायाः दृष्टीचक्षुषोः पतितमिव शेषः कौसुमं परागं रजः विनयति निरसति

सञ्योगविज्ञेयानुमितौ यथा ।

“नवनखपदमङ्गे गोपयस्त्र्यङ्गकेन

स्वगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदण्डम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंखी विसर्पन्

नवपरिमलगन्धः केन प्रकरो वरीतुम् ?” । (ङ)

अनुनयपर्यन्तासङ्गने (च) त्वस्य न विप्रलम्भमिदता किन्तु
सञ्योगसञ्चारौर्वास्त्रभावत्वम् । यथा ।

“भ्रूमेदे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठसुहृत्सते
वृद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ।

कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनूरोमाश्चमालम्ब्यते

दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने” । (छ)

सति तस्याः सुदृशः अङ्गितयुवतेः विषयकासिन्ध्याः सपत्न्या इति सायन् अस्त्रीर्यं
नेत्रयुगलमपि अभीष्टं तत्त्वत्वं रोषरजोभिः क्षीपपरादैः आनुपूर्व आपूरितं,
क्षीपकक्षुधितमभूदिति भावः । पुष्पितायावृत्तम् ।

(ङ) नवेति । नवानि नखपदानि मण्डाद्विज्ञानि तस्मिन् ताडयन्
अङ्गम् अङ्गकेन वस्त्रेण गोपयसि, दन्तदण्डम् ओष्ठं पुनः पाणिना करवस्त्रेण
स्वगयसि तिरोदधासि, प्रतिदिनम् अपरस्त्रीसङ्गशंखी अन्धकालासञ्योगद्वयः
विसर्पन् आनुवन् नवपरिमलगन्धः नूतनविमर्दनमितक्षीरमविश्रियः, विनर्दोस्ते
परिमल इत्यनरः । केन प्रकारेण वरीतुं गोपयितुं शक्यः ? न केनापीत्यर्थः ।
साक्षिणीवचनम् ।

(च) अनुनयपर्यन्तासङ्गने प्रियवचनादिना मानसजनानुसूचक्यापारः अनु-
नयः तत्पर्यन्तस्य असङ्गने सीदुमशक्यते ।

(छ) भ्रूमेदे इति । तस्मिन् जने दृष्टे सति मानस्य कथं निर्वहणं
निर्वाहः साभावकल्पनसिद्धयैः कथं केन प्रकारेण भविष्यति ? न केनापीत्यर्थः ।
तथाहि, भ्रूमेदे भ्रूमेदे रचिते दृष्टेऽपि दृष्टिः अतिकं सोत्कण्ठं ससुप्तं यथा
तथा लोचने लब्धेः पश्यति । वाचि वचने वृद्धायामपि क्षीणीभावेऽपीत्यर्थः
इदं दग्धाननं वक्षितं वृद्धायावृत्तं जायते । विसृष्टि चिते कार्कश्यं वक्षितं

यथा वा ।

“एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतोः
अन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।]
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनाभ्याम्यौभवश्चक्षुषोः
भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः” ॥ (ज)

एवमन्यत्र ।

साम भेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरम् ।
तद्गङ्गाय पतिः कुर्यात् षडुपायानिति क्रमात् ॥
तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्संख्युपाज्जनम् ।
दानं व्याजिन भूषादेः पादयोः पतने नतिः ॥
सामादौ तु परिचीणे स्यादुपेक्षावधीरणम् ।

नमितेऽपि तनुः शरीरं रोमाञ्चम् आचल्यते रोमाञ्चिता भवति । मानावरणे
तिरस्कुर्वन्तौ सखीं प्रति कस्याचिदुक्तिः । आर्द्रबविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ज) एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां पराङ्मुखतया परिवर्त्य
हृदितया वीतोत्तरं विद्यतोऽन्यवचनं यथा तथा ताम्यतोः क्रियतोः अन्योन्यस्य
परस्परस्य अनुनये अनुनयानिवासे इत्यर्थः । हृदि ननुपि स्थितेऽपि गौरवं मानं
संरक्षतिः मानभङ्गनिष्कृतीरित्यर्थः । शनकैः क्रमशः अपाङ्गवलनात् तिर्यक्
नेत्राज्ज्वालात् मिश्रीज्वलि चक्षूषि शयोः ताडयतोः दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः
मानकलिः प्रसवकण्ठः सहासं यथा तथा रमसेन वसेन हर्षेण वा, रमसी
नेत्रहर्षशीरित्यमरः । व्यासक्तः दत्तः कण्ठग्रहः कण्ठाग्नेयः तत्र तथाविधः सन्
जघः जतः । आर्द्रबविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ऋ) मानप्रक्षणीयाद्यानाह साधेति । पतिः तस्य मानस्य भङ्गाय
कण्ठनाथ सामादौन षट् उपायान् क्रमात् पूर्वपूर्वस्य निरासे इति भावः कुर्यात्
अवबल्येत । तत्र तेषु प्रियवचः प्रियवाक्यं साम, तथाः सख्याः उपार्जनम्
आवचीकरणं भेदः, व्याजिन हृदिन भूषादेः अर्थश्च दानं, पादयोः पतनं नतिः,
इत्यं सामादौ उपाये परिचीणे अर्थं प्राप्ते प्रियवच इत्यर्थः अवधीरणं क्रियति

रभसवासहर्षादिः कोपश्च शो रसान्तरम् २२० [अ]

यथा । “नो चाटुश्चर्ये” इत्यादि । यत्र हि वामादयः
पञ्च सञ्चिताः । रसान्तरमूहम् । यत्र प्रवासः ।

प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्याच्छापाश्च सम्भ्रमात् ।

तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवैषीधरं शिरः ॥

निःश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते २२१ [अ]

किञ्च ।

अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशतारुचिः ।

अधृतिः स्यादनालम्बस्तम्भयोग्मादमूर्च्छनाः ॥

मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह ।

असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः ॥

अननुष्ठानमित्यर्थः उपेक्षा ज्ञात् । रमणात् वेनात् इः दासः भयं सहसीत्यत्रा
भोतिरित्यर्थः वा हर्षादिः तच्चात् कोपश्च नामकश्चनम् असौ रसः रसान्तरं
सहसा आवातरवीनात् पूर्वभावस्य कोपस्य विच्छेदः स्यादित्यस्य रसान्तर-
संज्ञेति भावः ।

(अ) प्रवासनाह अथेत्यादि । कार्यात् अनौष्ठ्यस्य ज्ञात् प्रापात् अमि-
स्यत्वात् सञ्च्रमात् उपद्रवादिभवादिभवेः भिन्नदेशत्वं रसान्तरप्रतिज्ञः प्रवासः
यत्र इति अनुसङ्गणीयम् तत्र दण्ड्यीर्मिहदीर्घादिता ज्ञात् स विग्रहः प्रवास
इत्यर्थः । तत्र प्रवासे चङ्गल इदीरस्य पीकस्य कञ्जस्य नाभिस्य, शिरः एकवैषी-
धरं, निःश्वासः दीर्घश्वासः, उच्छ्वासः ऊर्ध्वश्वासः, रुदितं, भूमिपातादिस्य
जायते, एतत् तु सर्वं प्रायेण नाभिकाया एव नाभकस्य तु उवाचच-
मिति बोध्यम् ।

(ट) अङ्गेष्विति । इह प्रवासे एताः असौष्ठवादयः दश स्मरदशाः क्रमेण
ज्ञेयाः । मलानाम् आपत्तिः शक्तिः मलिन्यमित्यर्थः अनौष्ठ्यम् । विरहज्वरः

अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वचारागिताऽधृतिः ।

अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ॥

तन्मयं तत्प्रकाशो हि वाङ्माभ्यन्तरतस्तथा २२२ [ट]

शेषं स्पष्टम् । एकदेशतो यथा मम तातपादानाम् ।

“चिन्ताभिः स्तिमितं मनः करतले लीना कपोलस्यली

प्रत्यूषक्षयदेशपाण्डु वदनं श्लासेकखिन्नोऽधरः ।

अन्धःशीकरपद्मिनौकिशलयैर्नोपैत तापः शमं

कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सङ्गते दौनां दशमीदृशीम्” ॥ (ठ)

भावी भवन् भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्य्यजः २२३

कार्य्यजस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् त्रैविध्यम् । तत्र भावी यथा

मम ।

“यामः सुन्दरि ! याहि पान्य ! दयिते ! शोकं वृथा मा कृथाः

शोकस्ते गमने कुतो मम ?—ततो वाप्यं कथं मुञ्चसि ? ।

अरः व्याधिः तापः । पाण्डुता पाण्डुवर्णत्वं दुःखेन शरीरस्य निक्षेपस्तथा
चेतीभावः इत्यर्थः, क्लमता दीर्घकालं अरुचिः वस्तुषु वैराग्यं विगतसुखत्वं, सर्वत्र
सर्वस्य वस्तुनि अरागिता असन्तोषः, अधृतिः मनसः शून्यता, अनालम्बनता
अवलम्बनराहित्यं स्मृता । वाङ्माभ्यन्तरतः तस्य अमीटस्य प्रकाशः तन्मयम् ।

(ठ) चिन्ताभिरिति । ममः अन्तरिन्द्रियं चिन्ताभिः ध्यानेः स्तिमितं
स्तिरं, कपोलस्यली मन्ददेहः करतले लीना स्थिता । वदनं प्रत्यूषस्य यः
अमन्ददेहवन्दः तद्वत् पाण्डु सखिनक्षेत्रीभावनापन्नमित्यर्थः, अधरः आसनेन एकं
केवलं खिन्नः क्लान्तः । तापः अन्तःसन्नापः अन्धसां शीकरैः विन्दुभिः पद्मिनौ-
किशलयैः समक्षपदैः शमं शान्तिं न उपैति न प्राप्नोति । अतएव अन्धः
नक्षिकायाः यः अन्धः प्रार्थितवासो दुर्लभमेति तन्नाभूतः प्रार्थितः सन् दुर्लभ
इत्यर्थः अस्ति ? यः ईदृशीं दशां न सङ्गते न सोढुं शक्नोतीत्यर्थः । आर्द्र-
विश्वीकृतं वक्ष्यम् ।

(इ) याम इति । इत्यस्मीतिप्रत्ययः । हे सुन्दरि ! यामः वन्द्याः,

श्रीर्न न ब्रजसीति ? मां नमयितुं कक्षादियं ते त्वरा ?
भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवस्य मे सन्धुमः” ॥ (ड)

भवन् यथा ।

“प्रस्थानं बलयेः कृतं प्रियसखेरस्यैरजसं नतं
धृत्वा न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिताः
गन्तव्ये सति जौवित ! प्रियसुहृत् सार्थः किमु त्यज्यते ?” ॥ (ड)
भूतो यथा ।

“चिन्ताभिः स्तिमितम्” इत्यादि । श्लापाद् यथा । “तां
जानीयाः” “इत्यादि” । सन्धुमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पाता-
दिजः । यथा विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरुवरसोः ।

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्र उक्तानाञ्च अङ्गा-
सौष्ठवादीनामपि दशानामुभयेषामपि उभयत्र सन्धुवेऽपि
चिरन्तनप्रसिद्धा विविच्य प्रतिपादनम् ।

हे पात्र ! पवित्र ! याहि नन्द, हे दक्षिणे ! प्रिये ! उवा शोकं मां कक्षाः
न कुरु, ते तव गमने सम शोकः कृतः किमर्थम् ? तत्तर्हि कथं वाच्यं
नेत्रजलं मुचसि त्यजसि रोदिषीत्यर्थः, श्रीर्न सत्वरं न ब्रजसि न गच्छसि इति
हेतोः वाच्यं मुचामीति शेषः । मां नमयितुं ते तव इयं, त्वरा कक्षात्
किमर्थम् ? त्वया सह जिगमिषोः ननुमिच्छोर्मे सम सख्य जीवस्य जीवनस्य
भूयान् सहान् अयं सन्धुमः व्ययतेत्यर्थः । श्लाद् च विस्तीर्णितं उक्तम् ।

(ड) प्रस्थानमिति । प्रियतमे यातुं विदीप्तं गन्तुं निश्चितचेतसि स्थिर-
चित्ते सति बलयेः प्रस्थानं कृतं दुर्भावनया अङ्गानां कार्शेन चक्षुष्यां व्यसन-
दिति भावः प्रियसखेः अक्षैः अनुभिः अजसं नतं चतितमित्यर्थः प्रियसखानां
नतिं दृष्ट्वापि यदि प्रियतमो न गच्छेदिति भावः धृत्वा धैर्येण अथ अचलमात्र-
मसि न चासितं स्थितम् अवेष्ट्यां चक्षीति भावः, चित्तेन मनसा पुरः अयतः
गन्तुं व्यवसितम् उद्युक्तं यत्र यत्र प्रियतमस्तत्र सदैव नमसः स्थितैरिति भावः
इत्यं सर्वे नक्षत्रादत्र इत्यर्थः समं युगपत् प्रस्थिताः अन्धविश्रामः हे जीवित !

अथ कवयः ।

यूनोरेकतरस्त्रिणम्

गतवति लोकात्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते वदैक-

सदा भवेत् कवयविप्रलम्भाख्यः ॥ २२४ ॥ [च]

यथा कादम्बरीं पुष्करीकमहाभ्येतावृत्तान्ते । पुनरलभ्ये
पुष्करीरान्तरेण वा लभ्ये तु कवयश्च एव रसः । किञ्च अत्रा-
काशसरस्वतीभाषानन्तरमेव नृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याशया रते-
कृत्वात् । अयम् “कवयः” इत्यभियुक्ता (त) मन्वन्ते ।
यथा “सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवती विप्रलम्भनृङ्गारस्य
मयासाक्षी भेद एव” इति केचिदाहुः । तदर्थं मरचरूप-
विशेषसम्भवाद्भिन्नमपि मन्वन्ते ।

अथ सञ्ज्ञाः ।

दर्शनस्पर्शनादौ निषेवेते विलासिनी ।

मन्वन्ते एकस्मिन् समये अथवा मन्वन्त्यस्मिन् इति कवि विवक्षुः । साधुः
सङ्गी कवयविप्रलम्भः विप्रलम्भं मन्वन्ते ? अत्र न युज्यते इत्यर्थः । आर्द्र-
विश्रीदितं उच्यते ।

(च) कवयविप्रलम्भनाम कवेत्यादि । यूनोर्लभ्योः लोकात्तरं गतवति
एकस्मिन् एकवदे पुनर्लभ्ये लभ्ये इति एव । पुष्करीकतर इत्यर्थः यन् कवेत्यन्वयं
विमनायते विमना इव पादरति लोकात्तरं यन् विमनायति कवेरीत्यर्थः अतो
कवयविप्रलम्भो नाम ।

(त) पुनरलभ्ये इति । अथ रवेर्नामान् कवयविप्रलम्भनादिति भावः ।
अयम् अथवा कवयविप्रलम्भ इत्यर्थः । अभियुक्ताः कान्ताः ।

(व) कवयविप्रलम्भ इत्यादि । यन् कवयविप्रलम्भो कवयविप्रलम्भो विमना-

यच्चानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः २२५ [य]

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । “शून्यं वास-
गृहम्” इत्यादि ।

संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात्
अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः ॥

यत्र स्याद्वतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः ।

जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥

अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ॥ २२६ ॥

तथाच भरतः । “यत्किञ्चिज्ज्ञोकि शुचि मेध्यमुज्ज्वलं
दर्शनीयं वा तत् सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते ।” किञ्च ।

कथितश्चतुर्विधोऽसा-

वानन्तर्ध्यात् तु पूर्वरागादेः ॥ २२७ ॥ [द]

यदुक्तम् ।

“न विना विप्रलम्बेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्धते” ॥ (घ)

सिनी विलसन्मौली इत्यतो दर्शनव्यर्जनादीनि निवेदिते कुरुतः अयं सम्भोगः
तदाख्यशृङ्गारः उदाहृतः कथितः ।

(द) कथित इति । अस्मी सम्भोगः पूर्वरागादेः चानन्तर्ध्यात् अनन्तर-
भावित्वादित्यर्थः चतुर्विधः कथितः पूर्वरागानन्तरः सानानन्तरः प्रवासानन्तरः
अवसानानन्तर इति ।

(घ) नेति । विप्रलम्बेन विना सम्भोगः न पुष्टिम् अश्नुते प्राप्नोति
विप्रलम्बपूर्वको हि पुष्टिः प्राप्नोतीति भावः । हि तत्राहि वस्त्रादौ कषायिते
कषायजलेन सिद्धे इत्यर्थः भूयान् मृद्वान् रागः विवर्धते उद्विग्नं वर्धते ।

तत्र पूर्वरासान्तरं सञ्जीवो यथा कुमारसञ्जीवे पार्वती-
परमेश्वरयोः । प्रवासानन्तरं सञ्जीवो यथा मम तातपादा-
नाम् ।

“चेमं ते ननु पञ्चलाधि ! किसचं चेमं मङ्गलं दृढं
एतादृक् क्षमता कुतस्तुह पुण्यो पुष्टं सरीरं जदो ।
केनाहं पृच्छामि प्रिये ! पञ्चदशीदेहस्य सञ्जीवनात्
त्वत्तः सुभ्र ! न कापि मे जह इयं चेमं कुतो पुच्छसि” ॥ (न) *

(न) चेमसिद्धि । हे पञ्चलाधि ! पञ्चदशीतन्मीमितलये ! ते तव
चेमं कुत्रचं ननु किम् ? किसचमिति कुत्रचं चेमं मङ्गलं दृढम् ।
दृढम् अथर्वे ह्यत्रकं श्रीरं मम अहं चेमं कुत्रचं ममाहस्य कार्यमेव
चेममिति भावः । एतादृक् क्षमता कार्यं तथेति शेषः कुतः किसचम् ?
तुह इति तुह पुनः पुष्टं सरीरं यत इति संस्कृतम् । यतः सुखात् तव
सरीरं पुष्टं नाविकान्तरसञ्जीवेनेति भावः । हे प्रिये ! अहं केन हेतुना
पृच्छामि स्तूनाहः क्षममिति शेषः । पञ्चदशी इति पञ्चविनीदेहस्य सञ्जी-
वनात् प्रचक्षिन्ताः अपरकान्तायाः देहस्य सञ्जीवनात् सकात् । हे सुभ्र !
सुन्दरि ! त्वत्तः अपेक्षायां यद्यमी त्वदपेक्षया इत्यर्थः कापि मे न प्रचक्षिनीत
शेषः । जह इति यदि इहं चेमं कुतो पृच्छसि, यदि इहम् अहमेव प्रचक्षिनी-
त्येवम् अस्मि, तत्तच्छब्दा कुतः कथात् चेमं पृच्छसि यद्यदेव मे कुत्रचम् अतस्तव
चेममिच्छाया निरवकाशेति भावः ॥

* अपरी यथा ।

“एदमुक्तवनाधीनं ज्ञानमेकान्तमावदम् ।

सुखस्यैवाप्यस्यैव सुखस्यैव तेन कुम्भिता ॥ १ ॥

कान्ते शीतलतामवक्रकुडरात् तं पुष्पपुञ्जेन मे

सुखा जन्तु वदन्त्यनयसमं प्रत्यक्षमाश्रितम् ।

रत्नलक्ष्मिं विहीनितारुणकं चोरं तन्मैसुखं

वीक्ष्य चरतामुक्तं यमदहः शीतं हृदये धितम्” ॥ २ ॥

एवमन्ववापि कृत्तम् । अथ हासः ।

विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुङ्कमाविवेत् ।

हासो हास्यस्यायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥

विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसिष्यन्तः ।

तद्वालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनसौरतादिकः ।

निद्रालस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥ [प]

ज्येष्ठानां स्मितहसिते

मध्यानां विहसितावहसिते च ।

नीचानामपहसितं

तथाऽतिहसितञ्च षड्भेदाः ॥

ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् ।

किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥

(प) हासरसमाह कथित्यादि । विकृतः आकारः वाक् वेशः चेष्टादिक
कस्य तादृश्यात् कुङ्कमात् नडात् उपपन्नमनेतत् नयनकाव्यादेरपि नीचं हासः
तदाख्यः रसः समुद्रवतीति शेषः तस्य स्वाधीनायो हासः, देवता जनयः
जिह्वागुचयः । कुङ्कमादिति पाठे बीजुलजनकात् विकृताकारवाक्चेष्टादे-
र्विशेषादित्यर्थः । क्व विकृताकारवाक्चेष्टं यत् प्राचीकृत् हास क्व हसितं
तत् अत्र रसे आलम्बनं प्राहुः, तथा तस्य चेष्टा विकृताकारादिवशा उद्दीपनं
मतम् । अक्षीः उद्दीपः यदकस्य केशतादिवशा अत्र अनुभावः । निद्रा
आलस्यम् अवहित्यादयश्च व्यभिचारिणः ।

(फ) ईषदिति । ईषत् किञ्चिद्विक्री नयने क्व तत्, तथा स्पन्दितः
अधरो वक्रिक् तस्यभूतं हासं किञ्चिज्ज्ञात् । तत्र किञ्चित् ईषत् कस्याः हासाः
द्विधाः लम्बाः यत्र पाठकं, दम्बविशेषाया दिग्ग प्रमथः । हासं बुधैः

मधुरस्वरं विहसितं

सांसशिरःकम्पमवहसितम् ।

अपहसितं सास्त्राच्चं

विचिन्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ॥२२८॥ [फ]

यथा मम ।

गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधौत्य

वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।

अमी समाग्राय च तर्कवादान्

समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥ (ब)

अस्य नटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः (भ) ।

अत्र च ।

यस्य हासः स चेत् क्वापि साक्षान्नैव निबध्यते ।

तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥

हसितं कथितम् । मधुरः मनीहरः स्वरौ यस्य तादृशं हास्यं विहसितम्,
अस्य स्तम्भस्य शिरसस्य कम्पेन सहितं हास्यम् अवहसितम् । सास्त्राण्यम्
अनुपूर्वजनयनं हास्यम् अपहसितं, विचिन्तानि अङ्गानि यस्मिन् तादृशं हास्यम्
अतिहसितं भवति ।

(ब) गुरोरिति । अमी कुक्कुटमिश्रपादाः गुरोः प्रमादकरस्य गिरः
मीमांसाशास्त्राधीत्यर्थः पञ्च दिनानि पञ्चभिर्दिनैरित्यर्थः वेदान्तशास्त्राणि शारीर-
कमीमांसाद्यन्यान् दिनत्रयं त्रिभिर्दिनैरित्यर्थः तथा तर्कवादान् तर्कशास्त्राणि
न्यायदर्शनानीत्यर्थः समाग्राय प्रायेन्द्रियेषु त्रिष्वित्यर्थः समागताः । उप-
जातिवृत्तम् ।

(भ) परिपोषः बाहुल्यम् । अत्र हासरसो इत्यर्थः ।

(म) वक्ष्यते । वक्ष्य नावकस्य इत्यर्थः हासः वक्ष्यते इति शेषः चेत् यदि
यः क्वापि उदाहरणे साक्षान् नैव निबध्यते विरच्यते तथापि एव नावक इत्यर्थः

अभेदेन विभावादिः साधारण्यात् प्रतीयते ।

सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥२२६॥ [म]

एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यम् । अथ कश्चनः ।

इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।

धौरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥

शोकोऽत्र स्थायिभावः स्वलोच्यमालम्बनं मतम् ।

तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ [य]

अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रान्दितादयः ।

वैवर्णीष्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥

निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।

विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥२३०॥

शोथं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा मम राघवविलासे ।

“विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोज्ञं वपुः ।

विभावादीनां सामर्थ्यात् ज्ञप्तेः अन्यत्वाद्युपपत्तेरित्यर्थः उपलब्धते प्राप्यते । ततश्चाचारव्याप्त्या साधारणीकरणवशात्पारान् विभावादिः समेदेन तादात्म्येन प्रतीयते ततः साधारव्याप्त्या सामानिकैः यत् साधारणः अनुसूयते । अत्रोदाहरणे साधारणमवस्थानिबन्धनेऽपि चास्मिदादेन तदुदाहरणमिति भावः ।

(ब) कवचरत्नमाह चयेत्यादि । अष्टस्य प्रियस्य वस्तुनः प्राप्तात् चनि-
 टस्य चार्तिः साक्षात् सर्वदाप्यस्य कवची नाम रत्नः भवेत् । सर्वं धीरैः पण्डितैः
 कवीश्वरैः तथा वज्रदैवतः कथितः । अत्र एते श्रीकः स्वात्मिनामः ज्ञानं,
 श्रीशं श्रीकविप्रदीपदत्तं यत्तु प्राकल्पनं मतम्, तत्र श्रीशं स्व हाहादिका चमत्कारा
 उदीयन् भवेत् । अन्यत् अष्टम् ।

(२) विपिन हवि । विपिने वने कटानिबन्धनं जटाधारम् ॥ १ ॥ इति

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरोषकर्त्तव्यम् ॥ (१)

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य (१)
देवनिन्दा । एवं बभ्रुवियोगविभवनाशादौ अप्युदाहार्यम् ।
परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः । अथ कदम्ब-
विप्रलम्भाद्देमाह ।

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहेतुकः २३१ [ल]

अथ रौद्रः ।

रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।

आलम्बनमस्ति तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छब्दावदारणैश्चैव ।

संग्रामसम्भ्रमादौ रसोद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ॥

भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्देशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।

आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥

मनोहरं सुकोमलं वपुष क ? अनयोः जटाधारमनोहररौद्रयोः विधिः
विधातुः घटना योजना खड्गेन शिरोषस्य तदाख्यस्य पुण्यस्य कर्त्तव्यं हेतुन ननु
खड्गु । उपेन्द्रवज्राहतम् ।

(१) अत्र दशरथ एव नावली बोद्धव्यः ।

(२) शीर्षेति । अयं रसः कदम्ब इत्यर्थः शोकस्थायितया विप्रलम्भात्
कदम्बविप्रलम्भात् भिन्नः विप्रलम्भे कदम्बविप्रलम्भे पुनः सुखोपहेतुकः स्थायीभावः
रतिरस्तीति शेषः ।

(३) रौद्ररसनाह अथेत्यादि । क्रोधः स्थायिभावी यस्य तादृशः रक्तः
रक्तवर्णः रुद्रः अधिदैवता यस्य तथोक्तः रसः रौद्रः नात्र । तत्र रौद्रे रसे अरिः
शत्रुः आलम्बनं, यस्य अरिबेदा उद्दीपनं मतं, मुष्टिप्रहारश्च पतनेन विकृत-

अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः ।

उद्यतावीगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः ।

मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्यभिचारिणः २३२ [व]

यथा ।

“कृतमनुमतं दृष्टं वा ऐरिदं गुरु पातकं

मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवाङ्गरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभोर्माकरौटिनाम्

मयमहमच्छस्त्रे दोमांसैः करोमि दिशां बलिम्” ॥ (श)

अस्य युद्धवीराद् भेदमाह ।

रक्तास्यनेवता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ॥२३३॥ [ष]

अदनेन विदारणेन संग्रामसम्भवाद्यैः युद्धव्ययतादृभिश्च अस्य रौद्रस्य प्रोडा प्रहृष्टा उद्गतिः उद्गोपनं भवेत्, सुष्टिप्रकारादय उद्गोपनविभावा इति भावः । भूभङ्गः शोष्ठटङ्गनं वाहुस्फोटनं तर्जनम् आत्मनः अवदानकषणं कृतकर्मणः प्रशंसनमित्यर्थः आयुधानामस्त्राणाम् उत्पत्तयश्चानि अस्त्रैर्निक्षेपश्चानि आक्षेपः तिरस्कारः क्रूरसन्दर्शनानि कुटिलावलीकनानि च इत्येवमादयः अनुभावाः, उद्यता आवेगः रोमाञ्चः स्वेदः वेपथुः कम्पश्च एते भावाः पूर्वोक्ताः व्यभिचारिणः स्तुः ।

(श) उदाहरति यथेत्यादि । पिष्टनिघनात्संख्यं अन्तर्भाव्यं अतिरिचम् । येः निर्मर्यादैः अतिक्रान्तस्थितिभिः गुरुनिपातनामिडाचारवर्जितैरित्यर्थः मनुष्येषु मनुष्येषु पशुभिः पशवन् कार्यावाध्यैः वसूदैरित्यर्थः उदायुधैः उद्यतशस्त्रैः अस्त्र-वाहिभिरित्यर्थः भवङ्गः इदं गुरु मङ्गन् पातकम् आचार्यनिघनकषणं महापाप-मित्यर्थः कृतम् अनुमतं वा दृष्टम् अयमहं नरकरिपुणा नरकासुरमिश्रदनेन कृष्येन इत्यर्थः सार्धं सह सभोर्माकरौटिनां भोमार्जुनसङ्घितानां तेषां भवताम् अस्त्र-मंदोमांसैः रुधिरवसापिहितैः दिशां बलिम् उपहारं करोमि । दिशः पूज-बाजीत्यर्थः । हरिचौहते, न समरसङ्गा नः अह्वेदैर्हरिणी मतेति खलुवात् । अत्र त्रायकोऽन्वयत्वात् प्रोक्तव्यः ।

(ष) रक्तास्येति । रक्तं रक्तवर्णम् आसं नेत्रस्य बलिन् तस्य भावः सखा

अथ वीरः ।

उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः ॥

महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ।

आलम्बनविभावास्तु विजितव्यादयो मताः ॥

विजितव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्गीपनरूपिणः ।

अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ॥

सञ्चारिणस्तु धृति-

मतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।

स च दानधर्मयुदै-

र्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥ २३४ ॥ [स]

अथ वीरः । दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति
चतुर्विधः । तत्र दानवीरो यथा परशुरामः । “त्यागः सप्तममुद्र

अत्र तदे युद्धवीरान् भेदनी भेदकारिणी युद्धवीरे मुखस्य नेत्रस्य च रक्तत्वं न
जान्, अत्र तु नायकस्य तथेति भेद इति भावः ।

(अ) वीररत्नाङ्गं चलेत्यादि । वीरः वीरो रक्तः उत्तमप्रकृतिः उत्कृष्ट-
नायक इत्यर्थः । सर्वव्याघ्रेषु श्रेष्ठान् उच्यते । उत्साहः, सः आदिमात्रो यस्य
तथोक्तः । अथ रक्तः महेन्द्रः देवता यस्य तथाविधः, तथा हेमवर्णः सुवर्णवर्णः
समुदाहृतः कविः । विजितव्यादयः आलम्बनविभावाः विजितव्यादीनां
चेष्टायाः यस्य वीरस्य उद्गीपनविभावाः । प्रहारादिपदेन दानोपपन्नानुकम्प-
नीयानां कर्तृत्वं हितीकादिपदेन दाने अश्वत्थसारस्य चर्मे चर्मशास्त्रादेः दद्यादां
दीनस्य साक्षरीकृतदीर्घपदम् । तत्र वीरे अनुभावास्तु सहायानां उद्गीकारिणाम्
अन्वेषणादयः अनुसन्धानादयः उद्गीकारिणस्य युद्धे श्रेष्ठानि दाने अनानि
चर्मे तद्वद्व्याधि मन्त्राह दद्यादां नायकोपसाहस्य दद्यादधं ज्ञातव्याः ।
अथ च चतुर्धा ।

मुद्रितमह्वीनिर्व्याजदानावधिरिति” (ह) । अथ परशु-
रामस्य त्यागे उक्ताहः स्थायी भावः । संप्रदानब्राह्मणैरा-
लम्बनविभावेः सत्त्वाध्यवसायादिभिश्च उह्वीपनविभावैर्विभा-
वितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभाषितो हर्षधृत्यादिभिः सञ्चारिभिः
पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते । धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः ।

“राज्यञ्च वसु देहञ्च भार्याभ्रातृसुताश्च ये ।

यश्च लोके ममायत्तं तद्धर्माय सदोद्यतम्” ॥ (ञ)

युधवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः ।

“भोः लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते

कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चित् कृतम् ।

नैव श्वेत् खरदूषणात्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्क्तिः

पत्नी नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबन्धवन्भूकृतः” ॥ (क)

(ह) त्याग इति । सप्तभिः समुद्रैः मुद्रिता वेष्टिता या मह्वी तस्याः
निर्व्याजम् अकपटं दानम् अवधिः यस्य तथाविधः ।

(ञ) राज्यमिति । राज्यं वसु धनं देहः भार्या भ्रातरः सुताश्च किं
बहुना लोके जगति यत् वस्तु मम आयत्तम् अधीनं तत् सर्वं सदा धर्माय उद्यतं
निरूपितमित्यर्थः मयेति शेषः । अथ युधिष्ठिरस्य धर्मकर्मणि उक्ताहः तथा-
विधीत्यादिभिरनुभाषितेन च विभावादिना आस्त्रादपदवीं गतः सामाजि-
कानां रसतया परिच्यमतीति बोध्यम् ।

(क) भो इति । भो लङ्केश्वर ! जनकजा सीता दीयतां अत्यर्थतां
रामः स्वयं याचताम् न तु परमुक्तेनेति भावः, ते तत्र अयं मतिविभ्रमः कः ?
नयं नीतिं स्मर अद्यापि किञ्चित् न कृतं मयेति शेषः चेत् यदि एनां न, न
ददाति चेदित्यर्थः खरस्य दूषणस्य त्रिशिरस्य कण्ठासृजा कण्ठवधिरिव पङ्क्तिः
स्मित इत्यर्थः धनुषः व्याघ्रेण मीर्षोद्योगेन बन्धूकृतः, मम एव पत्नी खरः न
सहिष्यते ज्ञानिति शेषः । ब्राह्मणविक्रीडितं वस्तुम् । अत्र रामस्य युद्धे
उक्ताहः स्वभावमनुत्यापितैः विभावाद्यैः आस्त्राद्यमानः रसतानावस्यते इति
बोध्यम् ।

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः ।

“शिरामुखैः स्रन्दत एव रक्त-

मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

हृत्तिं न पश्यामि तवापि तावत्

किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् !” ॥ (ख)

एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवद्बुद्ध्याः । अथ भयानकः ।

भयानको भयस्यायिभावः कालाधिदैवतः ।

स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥

यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तद्वालम्बनं मतम् ।

चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥

अनुभावोऽत्र वैषर्ष्यगद्गदस्वरभाषणम् ।

प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः ॥

जुगुप्सावेगसम्मोह-

सन्त्वासग्लानिर्दीनताः ।

(ख) शिरामुखैरिति । जीमूतवाहनस्य स्रदेहं भक्षयन्तं गरुडं प्रत्युक्ति-
रियम् । हे गरुत्मन् ! शिराणां मुखैः रक्तं स्रन्दत एव चरत्येव, यद्यापि मम
देहे मांसमस्ति, तवापि तावत् हृत्तिम् सदरपूर्तिजनितं परितोषमित्यर्थः न
पश्यामि, किं कथं त्वं भक्षणात् विरतः निवृत्तः ? अत्र जीमूतवाहनस्य पर-
दुःखहरषेष्कारपाशां दयायाम् कत्ताहः तत्तद्विभावानुभावसञ्चारिभिः परिपुष्टः
रसतामाप्नोतीति ज्ञेयम् ।

(ग) भयानकरसजाह् चक्षेत्वादि । भयमेव स्यायिभावः यस्य तादृशः
काहः यमः अधिदैवता यस्य तथोक्तः, स्त्री नीचः निज्जटी लोकाश्च प्रकृतिः
प्रधानं वदन् तवाविधः, कृष्णवर्णः तत्त्वविशारदैः तत्त्वज्ञैः जनेः मतः कीर्तितः ।
ज्ञात्वा भीतिः भवन्त्युत्पद्यते अत्र रवे तत् प्रादुर्भूतं मतं, तस्य भयकारणस्य

शङ्कापस्मारसम्भ्रान्ति-

मृत्याद्या व्यभिचारिणः ॥ २३५ ॥ [ग]

यथा ।

“नष्टं वर्षवरेर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम् ।

अन्तः कक्षुकिकक्षुकस्य विग्रति त्रासादयं वामनः ॥”

इत्यादि । (घ)

अथ बीभत्सः ।

जुगुप्सास्यायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।

नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥

दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्यालम्बनं मतम् ।

तत्रैव क्लमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम् ॥ [ङ]

निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।

चोरतराः अतिभीषणाः शेटाः उद्दीपनं भवेत् । अत्र रसो वैवर्ण्यं गङ्गदस्तरिण
भावार्थं प्रकृत्यः नष्टचितता, खेदः वर्मजलं रीमासः कल्पः दिक्प्रेषणादयः इत-
स्ततो दृष्टिपातादयश्च अनुभावाः । जुगुप्साया मरणात्ता व्यभिचारिणः ।

(घ) नष्टमिति । अत्र वर्षवरादीनां अयं स्यायिभावः मन्दुरातः निर्गती
वानरभयहेतुराकम्बनविभावः, तस्य उल्लङ्घनादिव्यापाराः उद्दीपनानि, त्रासा-
दयो व्यभिचारिणः, अनुभावाश्च पक्षयनादयः एतैरभिव्यक्तः सामाजिकाना
रसतामापद्यते इति बोध्यम् ।

(ङ) बीभत्सरसमाह अथेत्यादि । जुगुप्सा दृष्ट्या स्यायिभावः यस्य
तादृशः रसः बीभत्सः कथ्यते, अयं रसः नीलवर्णः तथा महाकालो देवता यस्य
तथोक्तः उदाहृतः उक्तः । दुर्गन्धमांसानि क्षिराणि मेदांसि च आलम्बनं
मतं, तत्र दुर्गन्धमांसादिषु एव क्लमिपाताद्यम् उद्दीपनम् उदाहृतं कथितम् ।
अथत् कथम् ।

अनुभावास्तत्र मता-
स्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥
मोहोऽपस्मार आवेगो
व्याधिश्च मरणादयः ॥ २

यथा ।

उत्कृष्टोत्कृष्ट कृत्तिं प्रथममथ पृथक्छोद्यभूयांसि मांसा-
न्यसस्तिक्पृष्ठपिच्छाद्यवयवकुलभान्द्यप्रपूतीनि जगध्वा ।
अन्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गात्
अङ्गुल्यादस्त्रिसंस्त्रं स्वपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमस्ति” ॥ (च)

गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ [क]
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगङ्गदस्तरसम्भ्रमाः ।
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः ।

यथा ।

“दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतः
टङ्कारध्वनिरार्थबालचरितप्रस्तावनाङ्किण्डिमः ।
द्राक्पर्थस्तकपालसम्पुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो ! नाद्यापि विश्राम्यति ?” ॥ (ज)

अथ शान्तः ।

शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ॥

अक्षौषिकं वस्तु अत्र आलम्बनं नतं, तस्य आलम्बनस्य गुणानां महिमा उद्दीपनं भवेत् । अन्तर्गतम् ।

(ज) उदाहरति यथेत्यादि । हरचतुर्भङ्गध्वनिमाकर्ष्यं विद्यितस्य लज्ज-
कस्य उत्तिरियम् । दोर्दण्डाभ्यां बाहुदण्डाभ्याम् अञ्चितः आकुञ्चितः यः चन्द्र-
शेखरस्य हरस्य धनुर्दण्डः तस्य अवभङ्गात् खण्डनात् उद्यतः उद्गतः आयेभ्य
रामस्य बालचरितप्रस्तावनायां त्रिशुचरितप्रसङ्गे किञ्चिन्मः बाणविशेषस्वरूप
इत्यर्थः टङ्कारध्वनिः द्राक् अटिति पर्य्येतेन पतितेन कपालसम्पुटेन पिधान-
पात्रविशेषेत्यर्थः निक्षत् इत् ब्रह्माण्डमीव भाण्डं पात्रविशेषः तस्य उदरे अभ्यन्तरे
भ्राम्यन् पिण्डितः एकत्र विष्टतः अण्डिमा अण्डत्वं यस्य तदीकृतः सन् कथमद्यापि
इदानीमपि बहुचञ्चलचतुर्भङ्गेऽपीति भावः न विश्राम्यति ? अहो किमाश्चर्य्य-
निदमित्यर्थः । आदूर्त्तविक्रीडितं वस्तुम् । अत्र धनुर्दण्डारः आलम्बनं, तस्याति-
दीर्घत्वमुद्दीपनं, तत्तदुक्तिबाहुभावः ब्रह्मावयवादिमात्र व्यभिचारिणः, एतैरभि-
ध्वजः अक्षयक्ष विषयः शान्तिप्रदानं रसतानीतीति बोध्यम् ।

अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या ।

परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥ [भ]

पुण्याश्रमहरिश्चेवतीर्थरम्यवनादयः ।

महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दौपनरूपिणः ॥

रोमाञ्चाद्याद्यानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।

निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥ २३८ ॥

यथा ।

“रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्यालवस्याध्वगैः

सत्रासञ्च सकीतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तैर्नागैः ।

निर्व्याजीकृतचिक्न्धारसमुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशङ्कं करटः कदा करपुटोभिक्षां विलुण्ठिष्यति ?” ॥ (ज)

(भ) ज्ञानरसमाह चयेत्यादि । श्रमः शान्तिरेव स्याद्यिभावः यस्य तथोक्तः, उत्तमा प्रकृतिः नायकः यस्य तादृशः, कन्दं कसुमविशेषः इत्युच्यन्ते च तद्वत् सुन्दरी छाया कान्त्यर्थस्य तथाभूतः, कुन्दवर्णः चन्द्रवर्णो ज्येष्ठः, श्रीनारायणः देवतं यस्य तथाविधः रसः शान्तः । अनित्यत्वादिना विनश्यत्वादिना अशेषाणां वस्तूनां पदार्थानां विषयाणामित्यर्थः या निःसारता सादराहित्यं वा परमात्मस्वरूपं तस्य ज्ञानस्य आलम्बनमिष्यते । अन्यतः स्यटम् ।

(ज) उदाहरति यथेत्यादि । कस्यचित् निर्बिषस्योक्तिरियम् । करटः काकः कदा रथ्यायाः पक्षः चतः पथिमध्ये इत्यर्थः चरतः स्वमतः, धृतः गृहीतः जरन् क्रीणतामापन्नः कन्यालवः क्षिप्रकन्यासूत्रं येन तथोक्तस्य, अध्वगैः पथि गच्छद्भिः तैः नागैः नगरवादिभिः सत्रासं सकीतुकं सदयञ्च यथा तथा दृष्टस्य, मां दृष्ट्वा चित्तोऽवमिति केवाचित् भयं, किमनेन क्रियते इति द्रिष्टव्या केवाचित् कीदृशम्, अहो कथमसौ केशमनुभवतीति केवाचित् दयेति भावः । तथा निर्व्याजीकृतः चक्रपटीकृतः चित् ज्ञानमेव सुधा चक्षतं तस्य रसः चास्वादनीयं तैर्वा सुतु इष्यः तथा सत्त्वतः ज्ञानाकृतपावपरिद्विजनिनेन चानन्दे-

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

निरङ्काररूपत्वाददयावीरादिरेष नो ॥२३६॥ [ठ]

दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्त्वा-
द्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तित्वाद्याभेदर्शनादङ्कारो-
पशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाङ्कारप्रशमैकरूप-
त्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्व-
मपास्तम् । ननु ।

“न यच्च दुःखं न सुखं न चिन्ता

न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः

सर्वेषु भावेषु शमः प्रधानः” ॥ (ठ)

नेत्यर्थः निद्रायमाद्यस्य निद्रितस्यैव वास्तविषयेषु आचरत इत्यर्थः । अं सम कर-
पुटीभिर्वा करपुटस्थितां केनचित् दत्तां भिक्षाम् अन्नादिमित्यर्थः नि.अङ्क निर्भयं
यथा तथा ताडनाभावादिति भावः विसृष्टियति विशेषेण दृष्टव्यतीत्यर्थः ।
आर्द्धखविक्रीकृतं धनम् । अत्र तत्राविधनिर्विकस्य असुरपण्यादिभावः पर-
मात्मज्ञानेन भिन्नारूपवस्तुनिःसारताज्ञानेन आत्मत्वेन यथायथमाश्रितेन च
उद्दीपनेन तत्तदुक्तिरूपेष्वनुभावेन आश्रितेन च निर्वेदादिना व्यभिचारिणा
अभिव्यक्तः आत्मज्ञानानां रसत्वेन आस्वाद्यते इति बोध्यम् ।

(ट) निरङ्कारेति । एव शान्तरसः निरङ्काररूपत्वात् सर्वथा अङ्-
कारराहित्यात् दयावीरादिर्न, ततश्च साङ्कारा दया एव दयावीरादौ, अत्र तु
न तथेति अनयोर्भेदः ।

(ठ) नेति । यत्र रसे न दुःखं, न सुखं, न चिन्ता, न द्वेषः शत्रु-
निर्यातनेच्छा, न रागः प्रियेष्वनुरक्तिः, न च काचित् कापि कसपि विषयव-
त्त्वमिति भावः इच्छा अभिधायाः, तथा सर्वेषु भावेषु वस्तुषु सत्सु अपीत्यर्थः शमः
शान्तिः तत्तद्विषयनिवृत्तिरित्यर्थः प्रधानः श्रेष्ठः सः शान्तो रसः मुनीन्द्रैः मह-
विशिः कथितः । नीचावस्थायां मुक्तिदम्भात् आत्मस्वरूपापत्तिवशादायां

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्ति-
लक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् कथं
रसत्वमित्युच्यते ।

युक्तवियुक्तदशाया-

मवस्थितो (ङ) यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्

सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥ २४० ॥

यच्च अस्मिन् सुखाभावोऽपि उक्तस्तस्य वैषयिकसुखपर-
त्वावविरोधः । उक्तं हि ।

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखम् ।

दृष्ट्वाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ (ङ)

सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।

अचान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा” ।

आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः ।
तत्र देवताविषया रतिर्यथा ।

परमात्मस्वरूपमात्रिदृष्टावानित्यर्थः सञ्चार्यादीनां निर्वेदादीनाम् असङ्गावात्
अस्थितेरित्यर्थः ।

(ङ) युक्तवियुक्तदशाविति युक्तः विषयैः जनः समाजश्च परमात्मनि
संयोज्य स्मितः । वियुक्तः जितेन्द्रियः प्रापेय विद्विमान् तद्दशायां तादृशाव-
स्थानित्यर्थः ।

(ङ) वसति । लोके इति लोके वत् कामसुखं भीमजं सुखं, वत् दिव्यं
अर्जुनं महासुखम् एते हे, दृष्ट्वाक्षयः निष्कृता तेन वत् सुखं तस्य षोडशीं
कलाम् यत्र न चरन्ति ।

“कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अथे गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन !
प्रसौदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान्” ॥ (च)

अथ सुनीन्द्रोऽप्याह ।

वत्सलश्च रस इति तेन स दशमो रसः ।
स्फुटं चमत्कारितया वत्सलश्च रसं विदुः ।
स्थायी वत्सलतास्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम् ॥
उद्दीपनानि तच्चेष्टाविद्याशौर्योदयादयः ।
आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनमीक्षणम् ॥
पुलकानन्दवाष्पाद्या अनुभावाः प्रकोर्त्तिताः ।
सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्का हर्षगर्वादयो मताः ॥
पद्मगर्भश्च विर्वर्णो^१ दैवतं लोकमातरः ॥२४१॥ [त]

“यदाह धात्रा प्रथमोदितं वचो

ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीम् ।

(च) अदेति । श्रौतिकिरिवम् । कदा इह वाराणस्यां सुरधुनीरोधसि
नदातीरे वसन् कौपीनं वसानः परिदधानः अहं शिरसि अञ्जलिपुटं निदधानः
सन्, अथे गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन ! प्रसौद प्रसौ भव इति
क्रोशन् वदन् दिवसान् निमिषमिव नेष्यामि अतिबाहुविष्यामि । त्रिपुरारिणीकृतम् ।
अत्र भगवद्विषया रतिः, कौपीनपरिधानतः सर्वप्रकाराङ्गद्वाराङ्गव्याप्तं प्रकटमेव
अने पथ्यवसानात् अनस्याविभावः ज्ञानरसतानापद्यते इति बोध्यम् ।

(त) कटुमिति । कटुं सुव्यक्तम् । वत्सलता प्रियता तथा स्नेहः
स्थायी । लोकमातरः असीत्यादयः । अथत् अष्टम् ।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातश्चिन्तया
पितुर्मदं तेन ततान सोऽर्भकः” ॥ (घ)

एषाच्च रसानां परस्परविरोधमाह ।

आद्यः करुणवीभत्सरौद्रवीरभयानकैः ।
भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधभाक् ।
करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः ॥
रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि ।
भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥
शृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तैर्भयानकः ।
शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः ॥

शृङ्गारेण तु वीभत्स

इत्याख्याता विरोधिता ॥ २४२ ॥ [द]

(घ) वत्सलरसस्तुदाहुरति यदिति । आद्या उपमाया प्रथमम् उदितं कथितं वचः मातापितृत्यादिरूपं यत् आह ब्रवीति, तदीयां आद्रीसम्बन्धिनीम् अङ्गुलीमवलम्ब्य आश्रित्य यत् यथी गच्छति अ, प्रणिपातश्चिन्तया एवमेवं प्रकृत्यमित्युपदेशेन यच्च नम्रः आनतमस्तवः अभूत्, तेन हेतुना सः अर्भकः श्रियः रघुः पितुर्दिलीपस्य सुदं हर्षे ततान विस्तारयामास । वंशस्थविवं हतम् । अत्र दिलीपस्य खेडः पुत्ररूपेणाख्यन्तेन तदीयार्हस्तुटवचनेन उद्दी-
पनेन यथायथमाचिन्तेन अनुभावादिना च आस्त्रायमानः रसतानापद्यते इति बोध्यम् ।

(द) आद्य इति । आद्यः प्रथमः रसः शृङ्गार इत्यर्थः । विरोधं भजते इति विरोधभाक् विरोधीत्यर्थः हास्यः हास्यरसः । तादृशः विरोधभा-
मि-
त्यर्थः । इति इत्थं विरोधिता परस्परविरोधः आख्याता कथिता ।

प्रायः शृङ्गारः । एषाञ्च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ।

कुतोऽपि कारणात् क्वापि

स्थिरतामुपयन्नपि ।

उन्मादादिर्न तु स्याद्यौ

पात्रेण स्थैर्यमेति यत् ॥ २४३ ॥ [ध]

यथा विक्रमोर्वशां चतुर्थेऽङ्के पुरुषस्य उन्मादः ।

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रथमोदयौ ।

सन्धिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः २४४ [न]

रसनधर्मयोगित्वाद्भावादिवपि रसत्वमुपचारादित्यभि-
प्रायः । भावादय उच्यन्ते ।

सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।

(ध) यत्र तु शृङ्गारादावपि उन्मादादिनेत्यादेरस्थिरोभावो दृश्यते तत्र उन्मादादीनां स्थायित्वमस्तु इत्याशङ्का कृत इति । कुतः कदापि कारणात् क्वापि रसे उन्मादादि स्थिरतां व्यापकत्वमुपयन्नपि लभमानोऽपि न तु स्याद्यौ नैव स्थायिपदवाच्यं, यत् वक्ष्यात् पात्रे चाधारभूते नायकादौ सः स्थैर्यं स्थिर-
ताम् अविनश्यत्वमित्यर्थः न एति न प्राप्नोति । परत्र तदपाद्यादिति भावः
रक्षादिस्तु तिरोभूततया तिष्ठत्येवेति सुधोर्भाविभाव्यम् ।

(न) रसेति । तदाभासौ तस्य रसस्य भावस्य च भावाद्यौ रसाभासः
भावाभासश्च इत्यर्थः भावस्य प्रथमः भावप्रथमः भावस्य उदयः भावोदयः सन्धिः
भावसन्धिरित्यर्थः शबलता भावशबलता इत्यर्थः एते सर्वेऽपि रसनात् आसनादन-
रूपगुणयोगात् रसः श्रोत्रा रसा इत्यर्थः उच्यन्ते इति शेषः । रसस्तु विभावा-
दिभिरभिव्यक्तविदानन्दचमत्काररूपतां भवते, भावादिस्तु शौक्तिककाव्यकारणादि-
भिरिति विज्ञेयो बोध्यः ।

(प) सञ्चारिण इति । प्रधानानि आपाततः प्राधान्येन रस्यास्येचयेति

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते २४५ [प]

“न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयोः रसभावयोः” ॥ (फ)

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन मदैव वर्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवद् आपा-
ततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवमुनिगुरु-
नृपादिविषया रतिः उद्बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टतया
रसतामनापाद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाच्याः ।
तच्च व्यभिचारौ यथा । “एवं वादिनि देवर्षौ” इत्यादि ।
अत्रावहित्या देवविषया रतिः (ख) । यथा कुन्दमालायाम् ।

“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो

नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।

भावः अभिव्यक्ताः सञ्चारिणः प्रागुक्ता निवेदादयः देवादिविषया रतिः
अनुरागः, तथा उद्बुद्धमात्रः उद्भूत एव न तु विभावादिभिः परिपोषित इति
भावः स्थायी रत्यादिः भाव इत्यभिधीयते । यदि चात्र देवताविषयकरी
रतिरस्ति तद्याप्यसौ स्थायिभवेन्नोच्यते नायिकादिविषयरत्यादेरेव स्थायिभवे-
नाभिव्यक्तत्वादिति चिन्त्यम् ।

(फ) नेति । रसः भावहीनः भावेन कृतकत्वेन हीनः वर्जितः न
अस्ति, तथा भावः न रसवर्जितः रसहीनः, अनयोः रसभावयोः सिद्धिः स्वस्व-
निष्पत्तिः परस्परकृता परस्परैव सिद्धिं कर्ते खलु एतौ इत्यर्थः । भावेन रसः
परिपुष्टते रसोऽपि भावेनेति भावः ।

(ख) प्रधानसञ्चारिकत्वं भावमुदाहरति एवमिति । अत्र अवहित्यास्य-
सञ्चारिणः रत्यादिस्थाधिभ्यः प्राधान्येन अभिव्यक्तः भावशब्दवाच्यत्वं ग्राह्यते
इति ध्येयम् ।

(ग) दिव्येति । हे नरकान्तक ! नरकासुरनिन्दन ! जह ! दिवि
स्मरं वा भुवि प्रिययां वा नरके वा मम प्रज्ञानं सत्यम्, वासः स्थितिः अथ

अवधीरितशारदारविन्दो

चरन्ती ते मरुतेऽपि चित्तायामि” ॥ (भ)

मुनिविषया रतिर्यथा ।

“विलोकनेनैव तवाऽमुना मुने !

कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हिताहसा ।

तद्यापि शुश्रूषुरहं मरीयसी-

गिरोऽयवा श्रेयसि केन दृष्यते ?” ॥ (म)

राजविषया रतिर्यथा मम ।

“त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्क्तिलाम् ।

न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारमिया हरः” ॥ (य)

एवमन्यत् । उद्बुद्धमात्रस्थायी भावो यथा ।

“हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यमन्त्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि” ॥ (र)

भवतु । तत्र नैव मे चित्तिरित्याह चवेति । मरुते चतुर्काष्ठेऽग्नि अवधीरितम् अवज्ञातं शारदारविन्दं शरत्कालौगकमलं बाभ्यां तादृशी ते तव चरन्ती चित्तायामि ध्यायामि ।

(भ) विलोकनेनेति । शारदं प्रति जलजल उक्तिरितम् । हे मुने ! तव निवर्हितं निराकृतम् चङ्दः पार्थ येन तादृशेन अमुना विलोकनेन दर्शनेन कृतायेः सिद्धमनोरथः कृतः अस्मि । तद्यापि विलोकनेन कृतायेलेऽप्रीत्यर्थः नन्दं मरीयसीः शुश्रूषतिपादिषाः मिरः वाचः शुश्रूः श्रुतिमिच्छुः, अथवा किंवा केन जनेन श्रेयसि कस्यापि दृष्यते ? न केनाप्रीत्यर्थः । वंशजवित्तं इतम् ।

(य) लक्ष्मि । हे राजन् ! हरः शिवः भूरिभारमिया अत्यधिकभार-
तापेन हेतुना शिरसा गङ्गां वाजिराजिभिः अत्रसमूहैः निर्धूतैः चित्रैः धूलिपटलैः रज्ज्विराजिभिः पङ्क्तिषां सञ्जातपङ्क्ता सां गङ्गां न धत्ते न धारयति ।

(र) हर इति । हरस्तु, मन्त्रोदये अम्बुराशिः समुद्र इव, किञ्चित् परिवृत्तं धैर्यं यत्र तपोक्तः ईश्वर विष्णुतथैः अन् विमलजलवत् चचरीती यत्र

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः । ननुक्तं “प्रपानकर-
सवहिभावादीनामेकोऽवभासो रस इति” तत्र सञ्चारिणः
पार्थक्याभावात् कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते ।

यथा मरीचखण्डादे-

रेकीभावे प्रपानके ।

उद्रेकः कस्यचित् क्वापि

तथा सञ्चारिणो रसे ॥ २४६ ॥ [ल]

अथ रसाभासभावाभासौ ।

अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ॥ २४७ ॥ [व]

अनौचित्यञ्च अत्र रसानां भरतादिप्रचीतलक्षणानां साम-
ग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यं तच्च बाल-
व्युत्पत्तये (श) एकदेशतो दृश्यते ।

तादृशे उमासुखे विषयीकमानि मित्राणि व्यापारयामास सामिखावनद्राचीदिति
भावः । उपजाति इत्यम् । अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः स्थाविभावः
अनुभावादिभिरपरिपुष्टतया रसतामसाय स्थित इत्यस्य उद्वेगमात्रत्वम् ।
वस्तुतस्तु अत्र रतिः पार्वतीसुखविशोक्तनरूपेणानुभावेन अधरोष्ठयोर्विषयफलसाध-
कवनरूपेण उद्गीर्णविभावेन समाचितेन च वस्तुनोदयेन कव्यादिना च व्यभि-
चारिणा परिपोषिता रसतामसीति बोध्यम् ।

(ल) यथेति । यथा मरीचखण्डादेः एकीभावे नियमेऽपि प्रपानके
पानीवद्रव्यविशेषे कस्यचित् वस्तुनः उद्रेकः स्फुरत्वं भवति तथा क्वापि रसे सञ्चा-
रिणः कस्यचित् उद्रेकः भवति इति सञ्चारिणः प्रधानानीत्युक्तं शेषम् ।

(व) अनौचित्येति । रसभावयोः अनौचित्यप्रवृत्तत्वे अनुचितभावेन वर्त-
मानत्वे आभासः रसाभासः भावाभासश्च इत्यर्थः ।

(श) सामग्रीरहितत्वे इति । सामग्री चारचकृष्टः तद्राहित्ये तदभावे
इति एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरम् एकदेशयोगित्वं क्वचित् कस्यचसत्यम् तदुप-

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाश्च ।
 बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभवनिष्ठायाम् ॥
 प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्यगादिगते ।
 शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ॥
 शान्ते च हीननिष्ठे गुर्वादालम्बने हास्ये ।
 ब्रह्मबध्नाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥
 उत्तमपात्रगतत्वे भयानके च्चेयमेवमन्यत्र २४८ [ष]

तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ।

स्वामी सुश्वेतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनौ
 क्षीप्सीमावृणुते तमात्ममलिनच्छायातमः सन्ततिः ।

अव्यवसीति तत्परं कियदंशे तत्तद्व्यवसीगः कियदंशे च अवसीय इत्यर्थः । बाल-
 व्युत्पत्तये बालानाम् अज्ञानां व्युत्पत्तये वीधाय ।

(व) उपनायकैति । शृङ्गारे रसे रतौ उपनायकः उपपत्तिः तत्संस्थायां
 तत्र स्त्रियायां मुनिगुरुपत्नीगतायां मुनिपत्नीगुरुपत्नीनिष्ठायां बहुनायकनिष्ठायाम्
 अनुभवनिष्ठायां नायकगतत्वे नायिकायामवस्थापि तथा नायिकागतत्वे नायके
 अवस्थाने इत्यर्थः प्रतिनायकः नायकप्रतिपक्षः तत्र नतायां तथा नीचपात्र-
 तिर्यगादिनिष्ठायाम् अनौचित्यम् उत्तमव्रजतिव्राची रसः शृङ्गार इत्येते इति
 संबन्ध एतेषु अवसीयात् अन्याग्रह्य वीनादिति, वीध्यम् । रौद्रे रसे कोपे
 गुर्वादिषु भेति सति शान्ते रसे हीननिष्ठे निजदृष्ट्यतिनिष्ठे सति हास्ये रसे
 गुर्वादिरूपे आलम्बने सति तथा वीरे रसे ब्रह्मबध्नाद्युत्साहे अवधमपात्रगते वा उत्साहे
 सति तथा भयानके रसे भयं उत्तमपात्रगतत्वे सति अनौचित्यं त्रियम् ।
 एवमन्यत्र रसे यत् यत् औचित्यादयत् तत्तदनीचित्यं औचित्यमिति भावः ।

(स) स्वामीति । ई ब्रह्म । स्वामी सतिः नमेति शेषः सुश्वेतरोः
 अतिमृदुः इत्येतावन्न सुरतानभिज्ञत्वं विज्ञानं औपावेनात् शृङ्गारवीर्यमस्य भवि-
 तम् । इदं वनं घनं निविडम् एतेन सुरतबीजसंज्ञानमेतदिति सूचितम् ।
 अहम् एकाकिनौ यथा एतेन भवा सह अन्धत्वं रम्यं वृत्तमिति सूच्यते ।

तमे सुन्दर ! सुखं ज्ञाय ! सहसा वर्ज्येति गोप्या निरः
 मुत्वा तां परिरम्भ मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः” । (स)
 बहुनायकनिष्ठत्वे यथा ।

“कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये
 येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः” । (ह)

अनुभयनिष्ठत्वे यथा मालतीभाषवे भन्दनस्य मालत्याम् ।
 “पञ्चादुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वम्” इति
 श्रीमन्नोचनकाराः ।

तत्रोदाहरणं यथा रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्योन्य-
 दर्शनात् प्राक् वक्ष्यराजे रतिः ।

प्रातिनायकनिष्ठत्वे यथा । हयग्रीवद्वये हयग्रीवस्य जल-
 क्रौडावर्धने । अधमपात्रमतत्वे यथा ।

“अघनस्थलनक्षपवल्ली-

गिरिमञ्जीकुसुमानि कापि भिञ्जी ।

तमाश्रयत् मलिना ह्यावा कान्तिर्यथाः तादृशी तमसां तिमिराणां सन्तिः
 समूहः शीघ्रं प्रचिरोम् चाड्यते चाप्यादयति एतेन कोऽप्याशो न वञ्छीदिति
 सूचितम् । तस्मात् हे सुन्दर ! ममोदर ! एतेन त्वं मे मनो हतवान् अतस्त्वं
 विहाय न वन्दुं शक्नोमीति सूचितम् । वक्ष्यं पञ्चानं मुक्तं त्वज् एतेन सन्काशे
 परमारीक्ष्यमानावपसाचारं त्वमेति च ध्वनितम् । इति इत्थं गोप्याः कोप-
 नायाः कलाचित् निरः वाचः मुत्वा हरिः ज्ञायः तां गोपीं परिरम्भ साहित्य
 मन्मथकलायां कामव्यापारे चासक्तः सन् वः पुण्यान् पातु रचतु । आर्द्र-
 विञ्जीकृतं उच्यते ।

(ह) कान्ता इति । हे सुतनु ! उभाह्वि ! भुवनत्रितये व एव जनाः
 कान्ताः रत्याः येषां कृते निमित्तम् अर्थं ते कवीशः पाण्डुः विरहात् मलिनचेति
 मानमापन्न इत्यर्थः इत्यर्थं मन्ये सन्भावयामि । अथ हे इति येषामिति च बहु-
 निर्देशात् यस्या बहुभावकत्वम् ।

(च) अघनेति । अघनस्थले गद्या गद्या जलवल्ली अपसृता यथा तादृशी

अवचित्त्व गिरौ पुरो निषया
स्वकचानुत्कचयाचकार भर्ता” ॥ (ब)

तिर्यग्यतत्वे यथा ।

“मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु वज्रान्तरे वज्रममाह्वयन्ती ।
चञ्चद्विपञ्चीकलनादभङ्गी सङ्गीतमङ्गीकुरुते स्म भङ्गी” ॥ (क)
आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा ।
“रक्तोत्फुल्लविद्याल्लोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो सुहुः
मुक्ता कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्वाणो हरिः पञ्चतः ।
आध्यातः कटुकोत्तिभिः स्वमसकहोर्विक्रमं कीर्त्तयन्
अंसास्कोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः” ॥ (ख)

काचि भिङ्गौ किराती गिरौ पर्वते गिरिमल्लीकुसुमानि कुटजपुष्पाणि, कुटजौ गिरिमल्लिकैत्यमरः । अवचित्त्व पुरः समक्ष भर्तुरिति शेषः निषया सपविष्टः भर्ता स्वामिना स्वकचान् निजकेशान् उत्कचयाचकार बन्धयामास ।

(क) मल्लीति । भङ्गी भमरो मल्लीभिः मल्लिकाकुसुमतन्मभिः मतल्लीषु अतिप्रशस्तेषु मनोहरेषु इत्यर्थः, मतल्लिका मचर्चिका प्रशस्तसुहृत्तल्लौ । प्रशस्त-वाचकान्यमूनि इत्यमरः । वनान्तरेषु वज्रान्तरे अतामध्य स्थितमिति शेषः वज्रमपतिं अमरमित्यर्थः आह्वयन्ती सती चञ्चल्याः खलन्याः त्रिपञ्चाः वीणायाः यः कञ्ची मधुरास्फुटः नादः तस्य मङ्गा अनुसारेण सङ्गीतम् अङ्गीकुरुते स्म गीत-वतीत्यर्थः । इन्द्रवज्रावृणम् ।

(ख) रक्तोत्फुल्लेति । असौ अर्जुनः रक्ते उत्फुल्ले विद्याल्लोले चञ्चले नयने यस्य तथोक्तः, सुहुः पुनः पुनः कम्पोत्तराणि कम्पप्रधानानि चङ्गानि यस्य तादृशः सङ्घन्य इत्यर्थः, अपेतभीः निर्मलः, धृतधनुर्वाणः शूरीतधनुःधरः कटु-कोत्तिभिः युधिष्ठिरस्य दुर्वचोभिः आध्यातः आपूरितः अतिमत्त इत्यर्थः पञ्चतः हरिः श्रीकृष्णस्य । अनादरे वङ्गी पञ्चतः हरिम् अनादृत्य इत्यर्थः असकम् पुनः पुनः स्वं होर्विक्रमं बाहुविक्रमं कीर्त्तयन् अचयन् तथा अंसास्कोटपटुः अंसक स्वमस्य आस्कोटे करेण ताडने पटुः तत्परः सन् युधिष्ठिरं हन्तुं प्रविष्टः स्वन्वाधारमिति शेषः । एवञ्च कुक्षपाण्डवसंघासे नित्यम् अद्येवाहं कौरवान् निहनिष्यामीत्येव

भयानकाभासो यथा ।

“अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः

सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं

निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः” । (ग)

स्त्रीनौचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

भावाभासो लज्जादिके

तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥ २४८ ॥ [घ]

अष्टम् ।

भावस्य शान्तावुदये सन्धिमिश्रे तयोः क्रमात् ।

भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता मता २४९ [ङ]

स्वं विक्रमं कीर्तयन् प्रतिष्ठां निस्तर्तुमशक्नुवन्तश्च अर्जुनं युधिष्ठिरः निर्मत्तं यामास । तत् सोढुमशक्नुवन् पार्थः यो मां मदायुधं वा तिरस्कुर्यात् तमहं हनिष्यामीति पूर्वप्रतिज्ञामनुसृत्य पुण्यतममपि युधिष्ठिरं हनुं प्रवर्तते इति धीराचक्री वार्ता अत्रानुलम्बेन । अत्र रौद्ररसस्य स्थाविनि कोपे गुह्यनिष्ठत्वेन रौद्राभासत्वं बोध्यम् । आर्द्राविक्रीकृतं उक्तम् ।

(ग) अशक्नुवन्निति । कौशिकः इन्द्रः देवक इति ध्वनिः सहस्ररश्मेः सूर्यस्त्रेव यस्य रावणस्य दर्शनं सोढुम् अशक्नुवन् अतएव अधीरलोचनः अशक्नु-
ष्टिः विभ्यत् भयं गच्छन् सन् हेमाद्रिगुहा एव गृहं तस्य अन्तरम् अन्धन्तरं प्रविश्य दिवसानि निनाय । वंशखविलं उक्तम् । अत्र भयस्य सत्यप्रकृति-
गतत्वेन भयानकाभासत्वम् ।

(घ) भावाभासोऽहं भावाभास इति । लज्जादिके संचारिणि वेश्यादि-
विषये वाराङ्गनादिनिष्ठे सति भावाभासः स्यात् । लज्जासुहादिरुक्तम् ।

(ङ) भावशान्तादीनाञ्च भावस्त्विति । अष्टम् ।

क्रमेण यथा ।

“सुतनु ! जहृहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित् कोप एवंविधोऽभूत् ।
इति निगदति नाथे तिर्यगामीलिताया
नयनजलमनलं सुक्तमुक्तं न किञ्चित्” ॥ (घ)

अत्र वाष्पमोचनेन ईर्ष्यास्यसञ्चारिभावस्य ग्रमः ।

“चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
निश्चतकितवाचारेत्युक्ता कथा पक्षपीकृते ।
व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना हृष्टिः सखीषु निवेशिता” (ङ)

अत्र विषादस्रोदयः ।

“नयनयुनासिचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् ।
रूपमिदं मदिराया मदयति हृदयं दुनोति च मे” (ज)

(घ) सुतन्विति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! कोपं जहृहि त्वज्ज, पादानतं मां पश्य अवलीकय, कदाचित् तव एवंविधः कोपः न खलु नैव अभूत् इति इत्थं नाथे निगदति कथयति इति तिर्यक् यथा तथा चामीलिते चक्षुषी कथा तत्कालतया कदाचित् कालतया अनल्पम् अपि च नयनजलं सुक्तं त्यक्तं किञ्चित् न उक्तं चिन्तितम् । शिखरिणीकृतम् ।

(ङ) चरणेति । चरणयोः पतनेऽपि यत् प्रत्याख्यानं निराकरणं तस्मात् हेतोः प्रसादपराङ्मुखे अप्रसन्ने इत्यर्थः निश्चतः गुमः कितवाचारः कपटाचारी यस्य तत्कालमुच्चैः निश्चतकितवाचार ! इति उक्ता कथा कीपेन पक्षपीकृते कठिनीकृते रमणे काले व्रजति गच्छति सति कदाचित् उच्चैः निःश्वस्य स्तने स्थितः हस्तः कथाः तत्कालतया सत्वा सखीषु नयनसलिलच्छन्ना अमुपूर्वा इत्यर्थः हृष्टिः निवेशिता कर्षिता एतेन बीषमस्य चक्षिरस्याधिलगिति पादपतनेनापि नवा चान्को निराकृत इत्यतिशयेन अनौचित्यं कृतमिति च सूचितम् । शिखरिणीकृतम् ।

(ज) नयनेति । नयनयुवस्य नैत्रद्वयस्य चासिचनकम् अतिसन्धीपकम्,

अत्र हर्षविषादयोः सन्धिः ।

“काकार्यं प्रशस्यमाणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा ।

दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो ! कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्पाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेतः ! स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं पास्यति” ॥ (भक्त)

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादेव्यष्टितचिन्तानां शब्द-
लता ।

इति साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणो नाम

द्वितीयः परिच्छेदः ।

तदासेचनकं दत्तेनास्थनी यस्य दर्शने इत्यमरः । मानसदृष्ट्यापि दुष्पापं मनो-
रथाविषयमित्यर्थः सदिराद्याः इदं रूपं मे मम हृदयं मदयति आनन्दयति,
दुमोति तापयति च । नेत्रदृष्टिकरत्वेन आनन्दजनकत्वम्, अप्राप्यत्वेन ताप-

* जनकत्वमित्यत्र हर्षविषादयोः सन्धिरवधिः ।

(भक्त) भावशब्दलतामुदाहरति कति । सर्वश्रीविद्योगेन उन्मत्तस्य पुरुषस्य
उक्तिरियम् । अकार्यम् आत्महननरूपं क्व ? प्रशस्यमाणः चन्द्रस्य कुलत्र क्व ?
चन्द्रवशीयोऽहं अथमात्मघातो भवामीति असद्व्यसमावेशसूचकं कथयामिति
भावः । सा सर्वश्री भूयोऽपि पुनरपि दृश्येत दृष्टिविषयवर्तिनी भवेत् । दीवा-
णाम् अकार्यानुष्ठानानां प्रशमाय आनये मे मम श्रुतं शास्त्रज्ञानं शास्त्रं ज्ञात्वा
कथमहमकार्यं करोमीति भावः । अहो ! आश्रयं कोपेऽपि सुखम् सर्वश्री
इति शेषः कान्तं मनोहरम् । अपकल्पाः अपापाः कृतधियः परिणतबुद्धयः
विहास इत्यर्थः किं वक्ष्यन्ति ? एवमकार्यकारिणं मासुदृश्येति शेषः, नयि
दृष्टां दर्शयिष्यन्तीति भावः । सा सर्वश्री स्वप्नेऽपि लब्धुमशक्या । हे चेतः !
स्वास्थ्यम् उपैहि प्राप्नुहि सुखिरं भव, कः खलु धन्यः पुण्यान् युवा तद्वत्
पुरुषः अथरम् सर्वश्री इति शेषः, पास्यति ? आहूँत्विक्रीडितं वृत्तम् । अत्र
प्रथमे पादे वितर्कौत्सुके, द्वितीये पादे मतिस्मरणे, तृतीये पादे शङ्कादेवे,
चतुर्थे धृतिचिन्ते स्थिते, तदेवं चङ्गनामिकत्र समावेशात् शब्दलता वेदितव्या ।

इति वि, ए उपाधिषादिषा श्रीबीवानन्दविद्यासागरमहाचार्येण विरचिता

विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य द्वितीयपरिच्छेद व्याख्या समाप्ता ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथ काव्यभेदमाह (क) ।

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूत-

व्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम् ॥ २५० ॥

तत्र ।

वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये

ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥ २५१ ॥ [ख]

वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ऽध्वन्यतेऽस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या ध्वनिर्गोत्तमं काव्यम् ।

भेदौ ध्वनेरपि हा-

वुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।

अविवक्षितवाच्योऽन्यो

विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥ २५२ ॥ [ग]

(क) अथुना काव्यभेदः निश्चयते चेति । अथ काव्यचटुष्टयसाहित्य-
वचनान्तरमित्यर्थः ।

(ख) ध्वनिमाह वाचेति । व्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यमावीध्ये अर्थे वाच्यातिशयिनि
वाच्यार्थात् अधिकचमत्कारिणि इति तत् काव्यमुत्तमं ध्वनिः कथ्यते इति
शेषः । अध्वन्यते अध्वन्यते इत्यर्थः । ततश्चाधिकचमत्कारि व्यङ्ग्यं काव्यं ध्वनि-
रिति कथितम् ।

(ग) तत्रेवावाह भेदौ इति । ध्वनेरपि लक्षणाभिधामूलौ यौ भेदौ

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्ष्मणामूलो ध्वनिः । लक्ष्मण-
मूलत्वादेव अत्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् (ग) । विव-
क्षितान्यपरवाच्यस्तु अभिधामूलः । अतएव अत्र वाच्यं विव-
क्षितम् । अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं
प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य ।
अभिधामूलस्य बहुविषयतया पञ्चाक्षिर्देशः । अविवक्षित-
वाच्यस्य भेदावाह ।

अर्थान्तरं संक्रामिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्हेविध्यमृच्छति २५३[घ]

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रामितवाच्योऽत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यश्च इति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो
मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य
स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रामितत्वादर्थान्तरसंक्रामितवाच्यम् ।

यथा ।

“कदली कदली करभः करभः

करिराजकरः करिराजकरः ।

उदीरितौ उतौ, तयोरेकः लक्ष्मणामूलो ध्वनिः अविवक्षितवाच्यः अन्यः द्वितीयः
विवक्षितवाच्यः ।

(ग) लक्ष्मणामूलत्वात् लक्ष्मण मूलं यस्य तस्य भावः तस्मात् मुख्यार्थवाच-
यविवक्षी इति हि लक्ष्मण तन्मूलत्वात् अत्र वाच्यस्य बाधितत्वमिति भावः ।

(घ) अर्थान्तरमिति । अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिः वाच्ये मुख्येऽर्थे अर्थ-
ान्तरं संक्रामिते वा अन्यन्ततिरस्कृते इति हेविध्यम् मृच्छति प्राप्नोति ।

(ङ) कदलीति । कदली रत्नावलिः कदली अतिमीतेति भावः, करभः
लक्ष्मणादाकनितं करस्य करमी वहिरित्यनरोक्तः करभः अतिप्रसन्न इति भावः,
करिराजकरः इतिपुष्पादयः करिराजकरः अतिप्रसन्न इति भावः, अतः

भुवनत्रितयेऽपि विभक्तिं तुला-

मिदमूहयुगं न चमूहद्वयः” ॥ (ङ)

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनस्त्यभिव्या सामान्य-
कदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जात्यादिगुणविशिष्टकदल्यादि-
रूपमर्थे बोधयन्ति जात्याद्यतिशयश्च (च) व्यङ्ग्यः । अत्र पुनः
स्वार्थे सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य
अत्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । यथा ।

“निःश्वासान् इवादर्थसम्प्रदा न प्रकाशते” ॥ (छ)

अत्रान्यशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थे बोधयति
अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्यत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्य-
विशेषभावाभावाच्चाार्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्वम् । (ज)

“भम धम्मिच ! वीसत्यो सो सुण्हो अज्ज मारिणो देण ।

गोलावरीकक्कुकुञ्जवासिणा दरीअसीहेण” ॥ (झ)

चमूहः स्वविशेषः तस्यैव द्वौ यस्यास्तयामूतायाः इदम् ऊहयुगं भुवनत्रितयेऽपि
तुलां सादृश्यं न विभक्तिं ।

(च) जात्याद्यतिशयः श्रेयाद्यतिशयः आदिपदेन इत्यन्तर्गतत्वातिशयो-
क्त्यो ।

(छ) निःश्वासान् इति । निःश्वासेन अन्यः अप्रकाशः आदर्शः दर्पश्च
इव चन्द्रमा इत्येव न प्रकाशते न विराजते ।

(ज) मुख्यार्थे अक्षरताविहीने । अन्यत्वाप्रकाशत्वयोः अन्यत्वं अक्षरता-
शब्दित्वम् ; अप्रकाशत्वम् अनुपपन्नत्वं तयोः सामान्यविशेषभावाभावात् व्यापक-
व्याप्यत्वभावाभावादित्यर्थः ।

(झ) भम इति । भम धार्मिक ! विनयः स त्वाद्य कारितसेन ।
वीदावरीकक्कुकुञ्जवासिणा इत्येवम् । इति संज्ञितम् । आननवर्तिन्याः
कलावित् अभिचारिण्या वीदावरीकक्कुरूपसङ्केतस्थाने प्रत्यङ् पुनश्चक्षणेन कलनो-
त्पन्नककारिणं अमेरितकुङ्कुरोपद्रवेण अत्यविहगं धार्मिकं प्रत्युक्तिरिवम् । ॐ
धार्मिक ! विनयः तिमिरः सन् भन पुनश्चक्षणां पश्येत्, अथ स या कुङ्कुरः

अत्र भ्रम धार्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपपुण्य-
मानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाग्रहा
न कार्या । यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेध-
विधयोः पर्यवस्यतस्तत्रैव तद्वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादि-
पर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधौ अवगम्येते तत्र
धनित्वमेव (अ) । तदुक्तम् ।

“कृत्रिणाध्यतया स्यातिः कृत्रित् स्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधेयं तु” ॥ (ट)

अत्राग्रे मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं प्रवेशः न तु तिरोभावः
अतएव अत्र अवहत्स्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्मार्थस्यात्यन्तं
तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि

द्विभेदः प्रथमं मतः ।

यस्यां प्रति प्रत्यङ्मुपपद्यतीति भावः । तेन गोदावल्याः कण्ठः तीरं तत्र यः
कुलः कृतादिषिद्धिर्न स्यात् तत्र वासिना इतसिंहेन प्रचक्षतेपरिचा भारितः
निहतः ।

(अ) प्रकृते कुलटायाः स्मरविहारे इत्यर्थः पर्यवस्यति परिणमति इति
हेतोः उत्पद्यमानो उत्पत्तिं गच्छन्ती मूयमाणावेवेति भावः निषेधविधयोः पर्य-
वस्यतः परिणमतः विद्धिवाक्यं मूयमाणावेव निषेधं विषेधवाक्यं मूयमाणावेव
विधिं बोधयतीत्यर्थः तत्रैव तन्नामिधे एव स्वस्ये इत्यर्थः तद्वसरः विपरीत-
लक्षणवसरः । धनित्वम् अभिधासूत्रधनित्वमित्यर्थः ।

(ट) कृत्रिहिति । कृत्रित् बाध्यतया अनुपपन्नतया स्यातिः चापात-
मात्रेण नीचः, कृत्रित् स्यातस्य उत्पन्नतया इतीत्यस्य बाधनं विपरीतलक्षणा,
उत्तरत्र स्मार्तस्य नाचक्ष्यस्ये इत्यर्थः अनिवेद्य अभिधासूत्रधनित्वेव इत्यर्थः ।

(ठ) विवक्षितेति । विवक्षितं वस्तुमिदम् अवाधितस्यरूपमित्यर्थः अनि-
धेयं वाच्यं नच शास्त्रः अनिः नचनं द्विभेदः द्विवचारी मतः । यत्र कण्ठः

असंलक्ष्यक्रमो यत्र

व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ २५४ ॥ [ठ]

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

तत्राद्यो रसभावादि-

रेक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात्

संख्येयस्तस्य नैव यत् ॥ २५५ ॥ [ड]

उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्यङ्ग्य-
प्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु
उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवक्ताघवाक् संलक्ष्यते (ठ) । एषु रसादिषु
च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम् । तथाहि एकस्यैव
मृङ्गारस्य एकोऽपि मञ्जोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधर-

व्यञ्जनावीच्योऽर्थः असंलक्ष्यक्रमः न संलक्ष्यः सव्यगनुभूयमानः क्रमः पीर्वापर्य्ये
सत्य तादृजः स असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः, अत्र लक्ष्यक्रमः व्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

(ड) तत्रेति । तत्र तयोर्मध्ये चाद्यः व्यङ्ग्यः असंलक्ष्यक्रम इत्यर्थः रस-
भावादिः एक एव एकविध एव अत्र सख्यं गण्यते, यत् यस्यात् तस्य व्यङ्ग्यस्य
एकोऽपि भेदः विधेयः अनन्तत्वात् अतिबाहुल्यात् न संख्येयः संख्यातुं न
शक्य इत्यर्थः ।

(ठ) विभावादीति । विभावादीनां प्रतीतिः क्रमैश्च बोधः कारणं यद्य
तस्यात् विभावादिसूक्ष्मावलम्बनशानस्यैव रसत्वादिति भावः । अतिभेदः
सख्यं बभूव भेदं तद्वत् चाद्यत्वात् अतिशीघ्रजन्यत्वादित्यर्थः संलक्ष्यते रस
इति शेषः ।

पानचुम्बनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्ग्रातुः
मशक्यः का गणनात्र सर्वेषाम् ।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे
व्यङ्गेऽनुस्वानसन्निभे ।

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्गा-

स्तिविधः कथितो बुधैः ॥ २५६ ॥ [ण]

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्गास्तस्य शब्दशक्त्यु-
द्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्
संलक्ष्यक्रमव्यङ्गानाम्ना ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् । तत्र ।

वस्तुलङ्काररूपत्वा-

शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥ २५७ ॥ [त]

अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं गृह्यते ।
तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा । -

“पथिष ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उत्थपपीहरं पेक्खिष उण जइ वससि ता वससु” ॥ (घ)

(ण) लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं निरूपयति शब्देति । अनुस्वानः अनुरणनं
तत्सन्निभे तदगुरुपे व्यङ्गेऽशब्दार्थोभयशक्त्युत्थे शब्दशक्त्या उत्प्लिते अर्थशक्त्या
उत्प्लिते उभयशक्त्या उत्प्लिते इत्यर्थः सति लक्ष्यक्रमव्यङ्गाः ध्वनिः बुधैः विद्वद्भिः
द्विविधः शब्दशक्त्युत्थः अर्थशक्त्युत्थः उभयशक्त्युत्थश्चेति द्विविधः कथितः ।

(त) वस्तिति । शब्दशक्त्युद्भवः व्यङ्ग्यः वस्तुरूपत्वात् अलङ्कारत्वाच्च विधा
भवति, ततश्च शब्दशक्त्युत्थो वस्तुध्वनिः शब्दशक्त्युत्थोऽलङ्कारध्वनिरिति ।

(घ) पथिष इति । पथिष ! नात्र संसारीऽपि मनाक् प्रसरत्थले
गामे । उत्थतपपीहरं प्रेत्य पुनर्यदि वससि तद् वस ॥ इति संस्कृतम् ।

अत्र संस्कारादिशब्दशक्त्या (द) यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्-
त्वेति वस्तु व्यन्यते । अलङ्काररूपो (ध) यथा । “दुर्मालङ्कित-
विग्रहः” इत्यादि ।

अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवौवक्ष्यभभानुदेवनृपते-
र्घर्षणे द्वितीयार्यसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवक्ष्यभस्य वर्णन-
मसम्बन्धं मा प्रसाङ्गीद्वितीयरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः
(न) कल्प्यते । तदत्र उभावक्ष्यभ उभावक्ष्यभ इवेत्युपमालङ्कारो
व्यङ्ग्यः ।

यथा वा ।

“अमितः समितः प्राप्तेरुत्कर्षैर्हर्षदः प्रभो ! ।

अहितः सहितः साधुर्यशोभिरसतामसि” ॥ (प)

अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्दिरोधाभासो व्यङ्ग्यः
व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुप-
चर्यते (फ) ।

वाचार्थिनं पथिकं प्रति कक्षाचिदुक्तिरित्यम् । हे पथिक ! अत्र प्रसन्नस्यैव
पाशावबहुलैः शोभे मनाक् अल्पोऽपीत्यर्थः संसारः श्रव्याकष्टः न अस्ति प्रसन्नस्यैव
अर्थं स्वपितः, नात्र अन्यः श्रव्याविधाननियम इति भावः । उन्नतपथीयरम् उन्नत-
नीचम् उन्नतस्तनमिति ध्वनिः दृष्टा यदि वसति तत् तदा वस ।

(द) सरस्वतीत्यादिपदेन सत्तत्परशब्दः गृह्यते । प्राङ्गते शस्त्रे सरस्वर-
शब्देन शस्त्रं तस्मात् परदारमनननिषेधार्थकं बोध्यम् । शस्त्रा सामर्थ्येन ।

(ध) अलङ्काररूपः शब्दशक्त्युत्पत्त्यर्थ इति शेषः ।

(न) मा प्रसाङ्गीत् प्रसक्तं ना भूदित्यर्थः ।

(प) अमित इति । हे प्रभो ! त्वं साधुर्यशोभिः सत्कौर्त्तिभिः अमितः
अपरिमितः अपर्याप्त इत्यर्थः, समितः युक्तात् प्राप्तेः लब्धेः उत्कर्षैः हर्षदः
शोकानन्दहर इत्यर्थः, तथा असताम् अहितः शत्रुः अहि भवति ।

(फ) ननु रसस्य प्रसन्नतया उपमादौः यथा गीतलं तदेवालङ्कारत्वम्
उत्तरत्र निरूपयिष्यते, अत्र तु व्यङ्ग्यत्वेनालङ्कारतया मुख्यत्वे अलङ्कारत्वमिति

वस्तु बालकृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवौ स्मृतः ।
कवेः प्रौढोक्तिसिद्धौ वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥

षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु

वस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो

याति द्वादशभेदताम् ॥ २५८ ॥ [ब]

ब्राह्मणं व्यङ्ग्यमेति ब्राह्मणेति । ब्राह्मणोऽसौ शमयः मन्त्रासौति ब्राह्मणशमयः
तस्य व्यावः तस्मात् सन्त्रासदशायां तस्य ब्राह्मणत्वाभावेऽपि यथाऽसौ ब्राह्मण
इति व्यपदिश्यते तथा अलङ्कारस्यात्र व्यङ्ग्यत्वेऽपि अलङ्कारत्वव्यपदेश इति भावः ।

(ब) अर्थशक्त्युद्भवेदमाह वक्ष्यति । वस्तु वा अलङ्कृतिः वा इत्येष द्विधा
विप्रकारीऽर्थः स्मृतः सम्भवौ स्वभावसिद्ध इत्यर्थः कवेः प्रौढोक्त्या सिद्धः तथा
कविनिबद्धस्य जनस्य प्रौढोक्तिसिद्ध इति षट्प्रकारी भवति । तैः षड्भिः
व्यज्यमानः प्रतीयमानः वस्त्वलङ्काररूपकः वस्तुरूपो वा अलङ्काररूपो वा इत्यर्थः
अर्थशक्त्या उत्पन्नः व्यङ्ग्यः द्वादशभेदतां याति प्राप्नोति । ततश्च स्मृतःसम्भविना
वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इत्येकः । स्मृतःसम्भविना वस्तुना व्यज्यमानो
अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति द्वितीयः । स्मृतःसम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानो
वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति तृतीयः । स्मृतःसम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्कार-
रूपव्यङ्ग्य इति चतुर्थः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानः वस्तुरूपव्यङ्ग्य
इति पञ्चमः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति
षष्ठः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति सप्तमः ।
कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति अष्टमः । कविनिबद्ध-
व्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति नवमः । कवि-
निबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति दशमः ।
कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति एका-
दशः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य
इति द्वादश इति फलितम् ।

स्वतः सम्भवी औचित्याद् बहिरपि सम्भाव्यमानः ।
प्रौढोक्त्वा सिद्धो न तु औचित्येन । तत्र क्रमेण यथा ।

“दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मादगृहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्तोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नक्षत्रन्ययः ॥ (भ)

अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतद्यतिपादिकाया
भाविपरपुरुषोपभोगजनस्वक्षतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं
व्यज्यते (म) ।

“दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्थां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे” ॥ (य)

अनेन स्वतः सम्भविना (र) वस्तुना रवितेजसो रघुप्रता-
पोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते ।

(भ) क्रमेणोदाहरति दृष्टिमित्यादि । कस्याश्चिन्नाधिकायाः कामपि
प्रतिवेशिनीं प्रत्युक्तिरियम् । हे प्रतिवेशिनि ! क्षणम् इह अस्माद् गृहे दृष्टिं
दास्यसि । अस्य शिशोः बालकस्य पिता मदभर्ता इत्यर्थः विरसाः विस्वादाः
कौपीः क्रूपमवाः अपः प्रायेण न पास्यति । ततः एकाकिनौ अपि इतः अस्मात्
प्रदेशात् सत्वरं तमालाकुलं तमालवनवेष्टितं स्तोतः नदीमित्यर्थः यामि गच्छामि,
नीरन्ध्राः निविडाः जरठच्छेदाः कठिनावयवाः नक्षत्रन्ययः नक्षत्राणां दृष्टव्यशेषाणां
न्ययः पर्वाणि तनुं शरीरम् आलिखन्तु खण्डयन्तु । शार्ङ्गविक्रीकृतं वृत्तम् ।

(म) अनेनेति । अनेन वाक्यार्थेन स्वतःसम्भविना स्वभावसिद्धेन औचित्यात्
अकुलटाया अपि वस्तुं व्यज्यतेत्यर्थः । एतत् भाविपरपुरुषोपभोगरूपं वस्तु अस्या
भाविकाया वैश्वित्याद् औचित्यम् ।

(य) दिशोति । दक्षिणस्थां दिशि रवेः सूर्यस्यापि तेजः मन्दायते
अन्दीभवति, पाण्ड्याः तदास्यवृत्तिरभेदाः तस्यामेव दक्षिणस्यामेव दिशि रघोः
प्रतापं दृष्टुं तेजः, स प्रतापः प्रभावश्च यमेजः कोषदृष्टकमित्यमरः । न
विषेहिरे न सीदुं शक्ता इत्यर्थः ।

“आपतन्तमसुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केशरी” ॥ (ल)

अत्र उपमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना (व) व्यञ्जकार्थेन बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते ।

“गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशनं युधि रुषा निजाधरम्” ॥ (श)

अत्र स्वतःसम्भविना विरोधालङ्कारिणाधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिताश्च इति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“सज्जेइ सुरहिमासो ण आपणेइ जुअइजणलक्खसहे ।

अहिणअसहभारमुहे णअपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे” ॥ (घ)

(र) स्वतःसम्भविना दक्षिणायनप्रभावात् अवश्यसम्भावित्वर्थः वस्तुना रवितेजसो मन्दोभावेनेत्यर्थः ।

(ल) आपतन्तमिति । ऊरीकृतः अवलम्बितः पराक्रमः येन तथोक्तः पराक्रमितुमुद्यत इत्यर्थः बलः इत्यधरः, केशरी सिंहः मातङ्गं गजमिव, दूरात् आपतन्तम् आगच्छन्तम् असुं वेणुदारिणम् अवलोकयामास ।

(व) स्वतःसम्भविना लोकाप्रसिद्धेन ।

(श) गाढेति । यः युधि युद्धं निजाधरं निर्दशनं सन् शरीरां शत्रूणां बधूजनस्य ओष्ठ एव विद्रुमस्य प्रवालस्य दलानि तानि गाढं यत् कान्ताना दशनक्षतं दन्तदशनक्षतं तेन या व्यथा सा सङ्कटः विपत् तस्मात् अमोचयत् मुक्तानि अकरोत् निजोष्ठदशनेन शत्रुनारीणां निहतस्त्रामिकत्वात् तासां सुरत-काक्षिकदशनक्षताभावादित्यर्थः । अधरदंशनेन व्यथा एव जायते न तु तन्मोचन-मित्यापाततो विरोधः ।

(घ) सज्जेइ इति । सज्जयति सुरभिमासो न चार्पयति युवतिजनसत्त्व-सङ्गान् । अभिनवसङ्कारमुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गरान् ॥ इति संस्कृतम् । सुरभिमासः वसन्तमासः, युवतिजना एव सत्त्वाणि तत्सङ्गान् तदुपयुक्तान्, अभिनवः नवमुज्ज्वलितः सङ्कारः आसः सुखम् आदिर्घेषां तान्, नवपल्लव एव पत्रं पत्रः तत् लानि मृज्जन्तीति तथोक्तान् अनङ्गरान् सज्जयति प्रस्तुतान् शरीरानि न वा नैव चर्पयति अनङ्गायेति शेषः । मदनविजृम्भणरूपं कामस्य

अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि
शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशोभवन्मदनविजृम्भण-
रूपं वस्तु व्यनक्ति ।

“रजनौषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर ! ।

धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कौर्त्तिसन्ततिः सततम्”॥(स)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कौर्त्तिसन्ततेश्चन्द्रकर-
जालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“दशाननकिरोटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्चयः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः” ॥ (ह)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापङ्क्त्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षस-
श्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते ।

“धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं

हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।

विशेषेण वर्णनरूपं व्यनक्ति प्रकटयति । एतच्च सर्वमस्मीकमिति कविप्रौढोक्ति-
सिद्धत्वं बोध्यम् ।

(स) रजनौष्विति । हे वीर ! रजनौषु रात्रिषु विमलभानोः श्वेत-
किरणस्य चन्द्रस्य करजालेन किरणसमूहेन प्रकाशितम् अखिलं समयं भुवन-
मण्डलं तव कौर्त्तिसन्ततिः यशोराशिः सततं दिवारात्रमित्यर्थः धवलयति
प्रकाशयतीत्यर्थः । अत्र वस्तुना दिवारात्रं समं कौर्त्तिसन्ततीनां विराजनेन
इत्यर्थः ।

(ह) दशाननेति । तत्क्षणं रामजन्मक्षणे इत्यर्थः राक्षसानां श्रियः
लक्ष्म्याः अश्रुविन्दवः दशाननस्य रावणस्य किरोटेभ्यः मुकुटेभ्यः मणिव्याजेन रत्न-
पतनमिवेष्ट पृथिव्यां पर्यस्ताः पतिताः रावणमुकुटेभ्यः रत्नानि पेटुरित्यर्थः ।
अत्रापङ्क्त्यलङ्कारस्य अवासावत्वेन कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वमिति भावः । तेन च
भविष्यद्राक्षसलक्ष्मीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते प्रतीयते ।

(ञ) धम्मिल्ले इति । हे त्रिकलिङ्गभूमितल्लव ! एकोऽपि नव कौर्त्ति-
राशिः यशस्वीनः प्ररन्दरप्ररो जमरावतो तत्र स्थिता या वामभवः सन्त्येः

एकोऽपि चिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीषामभ्रुवां विप्रहे” ॥ (घ)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण “भूमिष्ठोऽपि
स्वर्गस्थानामुपकारं करोषि” इति विभावनालङ्कारो व्यज्यते ।

“शिखरिणि क्व तु नाम कियच्चिरं

किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

सुसुखि ! येन तवाधरपाटलं

दृशति विम्बफलं शुकश्रावकः” ॥ (क)

अत्र अनेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन
वस्तुना तवाधरः पुष्पातिशयस्तभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

“सुभगे ! कीटिसङ्गतत्वमुपेत्य मदनाग्नेः ।

वसन्ते पञ्चता त्वक्ता पञ्चतासौहृदयोनिनाम्” ॥ (ख)

तासां विप्रहे शरीरे नानामण्डनतां विविधाङ्गहारत्वं ययौ प्राप । तथाहि
धम्मिल्ले संयतकेशे, धम्मिल्लाः संयताः केशा इत्यमरः । नवमल्लिकार्जुनसमुदवः
समूहः, इति सितं शुभम् अधोरुहं, कण्ठतटे हारः, पयोधरयुगे स्तनद्वये घनः
साम्द्रः श्रीखण्डलीपः चन्दनविलेपनं, सञ्जातः तव कीर्तिराशिरिति भावः ।
आर्द्रत्विक्रीडितं वृत्तम् । अत्र कीर्तिराशेर्षावत्त्वस्य कविसंमयसिद्धत्वात् नव-
मल्लिकादितादात्म्येन अध्यवसायात् रूपकालङ्कारः । स्वर्गस्थितिरेव स्वर्गस्थाना-
मुपकारहेतुः तदभावेऽपि तान् यज्ञादिना उपकरोतीति विभावयेति भावः ।

(क) शिखरिणीति । हे सुसुखि ! असौ शुकश्रावकः क्व तु क्वचु शिख-
रिणि पर्यन्ते चिरं कियत् किमभिधानं किमाश्रयं तपः अकरोत् अशुष्ठितवान् नाम
सम्भावनायां सम्भाव्यते इदं मयेति भावः, येन तव अधरवत् पाटलं रत्नं विम्ब-
फलं दृशति । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, द्रुतविलम्बितमाह नमो भरापिति लक्षणात् ।

(ख) सुभगे इति । हे सुभगे ! वसन्ते मदनाग्नेः कामग्रहेः कीटि-
सङ्गतम् असङ्गतमित्यर्थः उपेत्य प्राप्य पञ्चता पञ्चसङ्गतकत्वमित्यर्थः त्वक्ता,
सा तु पञ्चता विद्योनिना विरचित्वान् आसीत् विरचितः कामग्रहार्ता वता
इति भावः ।

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटि-
सङ्गत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणीन वस्तुना शराणां पञ्चता
शरान् विमुञ्च्य वियोगिनः स्मृतेत्युक्ते चालङ्कारो व्यज्यते ।

मञ्जिकासुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः ।

प्रयागे पञ्चबाणस्य शङ्खोपूरयन्निव" ॥ (ग)

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उक्ते चालङ्कारेण
कामस्य अयमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत् कथं "मानिनि !
मानं न मुञ्चसि" इति वस्तु व्यज्यते ।

"महिलासहस्रभरिणं तुह हिमये मुहय ! सा अमाश्रती ।

अणुदिणमणश्चकन्मा अङ्गं तथुभं पि तणु एह" ॥

"अत्र अमाश्रती" इति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन
काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत
इति विशेषोक्त्यालङ्कारो व्यज्यते । न खलु कवेः कविनिबद्धस्यैव
रागाद्याविष्टता । अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्ते-
रधिकं सङ्गदयचमत्कारिणीति पृथक् प्रतिपादिता । एषु

(ग) मञ्जिकेति । हे चण्डि ! कोपने ! मञ्जिकासुकुले गुञ्जन् मधुव्रतः
भनरः पञ्चबाणस्य कामस्य प्रयागे विजययात्रायां शङ्खं चापूरयन्निव भाति
राजते । मञ्जिकासुकुले भाति गुञ्जन्मधुव्रत इति पाठं कैचिदाहुः । तन्मते
मधुव्रतस्य भवेति विशेषणस्य चयमभिप्रायः यत् शङ्खोपूरणे कर्तव्ये शङ्खस्य मार्ग-
देशमेव सूचेन पूर्यते, अनेन तु सन्मुखभाग इति स्थिते मधुकरस्य तद्विष-
येषादिति ।

(घ) मञ्जिषा इति । मञ्जिषासहस्रभरिते तव हृदये सुमनः । सा
अमान्नी । अनुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तनुमपि तनूकरोति ॥ इति संज्ञकम् ।
द्वया नावकं प्रत्युक्तिरिवम् । हे सुमनः । सा तव कामा मञ्जिषायां मारीषां
सहस्रेषु भरिते पूरिते, एतेन स्थानाभावः सूचितः । तव हृदये अमान्नी अङ्ग-
काश्चनचमत्कारा इत्यर्थः अनुदिनं निरन्तरम् अनन्यकर्मा त्यक्तकार्यान्तरा कृती

च अलङ्कृतिव्यञ्जनस्य ले रूपेणोपेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य
प्राधान्यं सङ्गदयसंवेद्यं न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्य-
त्वम् (घ) ।

एकैः शब्दार्थशक्त्युत्पत्तये ॥ २५६ ॥ [ऊँ]

उभयशक्त्यङ्गवे व्यङ्ग्ये एको ध्वनेर्भेदः । यथा ।

“हिमसुक्तचन्द्रवचिरः सपद्मको

मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः ।

अभवत् प्रसादितसुरी मञ्जोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः” ॥ (च)

तनुं कञ्जमपि चक्रे तनूकरोति कञ्जीकरोति, तनोः कार्ष्णीतिशये यदि स्थानं
प्राप्नुयादिति भावः । तव विरहे सा नितरां कञ्जा जाता तद्देनामनुगृह्णाचेति
भावः । तनोः शरीरस्य तनूकरणेऽपि कञ्जीकरणेऽपीत्यर्थः । रागाद्याविष्टता
प्रचञ्चिता इत्यर्थः । प्रतिपादिता गृहीता । एषु दादृशभेदेषु मध्ये अलङ्कृति-
व्यञ्जनस्य ले वज्राण्डारो व्यञ्जकसत्त्वत्वर्थः । सङ्गदयसंवेद्यं सामाजिकगम्यम् ।
रूप्यादीनाम् पारोप्यमाचानां नवमल्लिकासमुदयप्रभतीनामित्यर्थः ।

(ऊँ) एक इति । शब्दार्थशक्त्युत्पत्तये शब्दार्थयोः शक्त्या सामर्थ्येन उत्पत्ते
उत्पत्ते व्यङ्ग्ये एकः भेद इति शेषः । शब्दार्थोभयशक्त्युत्पत्तयः संखल्यक्रमव्यङ्ग्ये
एकभेद एवेत्यर्थः ।

(च) द्विमेति । हिमसुक्तः द्विमावरणयुक्त इत्यर्थः अचन्द्रः तद्वत् वचिरः
मनीहरः अन्यत्र तेन वचिरः, पद्मया लक्ष्म्या सङ्ग वत्तमानः सपद्मकः अन्यत्र
पद्मयुक्तः, द्विजान् ब्राह्मणान् अन्यत्र पक्षिणः मदयन् कर्षयन् जनितः उत्पादितः
मीनकेतनः कामः प्रयुक्त इत्यर्थः येन तथोक्तः अन्यत्र कामवर्द्धनः, प्रसादिताः
अनुगृहीताः सुराः देवाः येन सः दैवविध्वंसनादिनेति भावः अन्यत्र प्रसादिताः
विमलीकृताः सुराः मद्यानि वञ्चिन् तद्याविचः, स माधवः कञ्जः अन्यत्र वसन्तः,
चिराय प्रमदाजनस्य पारीजनस्य मञ्जोत्सवः मङ्गलान्दशरूपः अभवत् । मनु-
भाविष्योक्तम्, असुखा जगौ च यदि मनुभाविषीति तद्वच्चान् ।

अत्र साधवः कृष्णो साधवो वसन्त इवेत्युपमाकृत्यारो
व्यङ्ग्यः । एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः (ङ) ।

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ २६० ॥

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसंक्रामितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यश्च इति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यत्वेनैकः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभय-
शक्तिमूलतया पञ्चदशेति (ज) अष्टादशभेदो ध्वनिः । एषु
च (झ) ।

वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थ-

स्तदन्ये पदवाक्ययोः ॥ २६१ ॥ [ज]

तत्र अर्थान्तरसंक्रामितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा ।

“ध्वन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी” ॥ (ट)

(ङ) एवमेति उक्तरीत्या इत्यर्थः व्यङ्ग्यभेदात् व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकानामपीध-
विषयस्य अर्थस्य भेदात् प्राध्वक्यात् । व्यञ्जयतीति व्यञ्जकानि तेषाम् ।

(ज) शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेति वक्त्रकटारमूलत्वात् शब्द-
शक्तिमूलो हो, अर्थशक्तिमूला अनन्तरीता दादश, उभयशक्तिमूल एक इति
पञ्चदशधा ।

(झ) एषु अष्टादशेषु भेदेषु मध्ये इत्यर्थः ।

(ज) वाक्ये इति । शब्दार्थोभयशक्त्युत्थो ध्वनिः वाक्ये केवलं वाक्यगत
इत्यर्थः तदन्ये तत्कालिन्ये सप्तदश भेदाः पदवाक्ययोः पदगताः वाक्यगताश्च ।
ततश्च उभयशक्तिजो भेद एक एव अन्ते सप्तदश पदवाक्यगतत्वेन द्विविधत्वात्
चतुस्त्रिंशत् निमित्ता पञ्चत्रिंशद भेदा इति बोध्यम् ।

(ट) ध्वन्य इति । स एव तरुणः युवा ध्वन्यः पुष्पाग्निर्यस्य, तस्यैव
नयने नेत्रे नयने च, इयं युवजनमोहनविद्या सुमुखी यस्य सम्मुखे सजिता
[स्वास्तीत्यर्थः] ।

अत्र द्वितीयनयनशब्दी भाव्यवत्तादिगुणविशिष्टनयन-
परः । वाक्यगतो यथा ।

“त्वामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्” ॥ (ठ)

अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्बन्धीनत्वादेव लब्धे 'प्रतिपाद्यत्वे
“त्वाम्” इति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं (ड) त्वदर्थं लक्ष-
यति एवं वच्मीत्यनेनैव कर्त्तरि लब्धे “अस्मि” इति पुनर्वचन-
मन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्षयति । तथा “विदुषां समु-
दायः” इत्यादिवचनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः वच्मीति
वचनम् “उपदिशामि” इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति ।
एतानि च लक्षितानि स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं
तवात्यन्तं हितं तदेवमिति कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमर्थं
वाक्यगतोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः । अत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यः पदगतो यथा । “निःश्वासान्ध इव” इत्यादि । वाक्यगतो
यथा । “उपकृतं बहु तत्र” इत्यादि अन्येषां वाक्यगतत्वे उदा-
हृतम् । पदगतत्वे यथा ।

“लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्यदमभूदधुना तु क्वरो महान्” ॥ (ठ)

(ठ) व्याप्तिरिति । अस्मीत्ययम् अहमित्यर्थः त्वां वच्मि ब्रवीमि, अत्र
विदुषां समुदायः सः तिष्ठति, तत् तस्मात् आत्मीयां आत्मने हितां मतिम्
मादाय आश्रित्य इत्यर्थः अत्र स्थितिं विधेहि कुतः ।

(ड) अन्यव्यावृत्तिविशिष्टमिति त्वासीव न तु अन्यव्यति भावः । अन्यव्या-
वृत्तिविशिष्टमिति अहमेव नाह इति भावः ।

(ड) लावण्यमिति । कल्पयिह विधीयित उक्तिरिवम् । तत् लावण्यम्
अरुप्रभाविशेषः, असौ कान्तिः शौक्वण्ण्यं, तत् रूपं सौन्दर्यं, स वचसां क्रमः
परिपाटी भङ्गीत्यर्थः, तदा तस्मिन् काले अविरट् इत्यर्थः सुधास्यदम् अमृतम्

अत्र सावस्वादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां
तदादिशब्दानामेव प्राधान्यम् । अन्येषाम् तु तदुपकारित्वमेवेति
तन्मूलक एव ध्वनिव्यपदेशः । तदुक्तं ध्वनिकृता ।

“एकावयवसंख्येन भूषणेनैव कामिनी ।

पदद्योत्येन सुकवैर्ध्वनिना भाति भारती” ॥ (ग)

एवं भावादिव्यपि कथम् (त) ।

“भुक्तिमुक्तिक्रदेकान्तसमादेशेन तत्परः ।

कस्य नानन्दनिश्चयं विदधाति सदागमः” ॥ (घ)

अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुपनायकं प्रति सञ्ज्ञास्मार्थ-
मभिधाय “सतः पुरुषस्यागमः” इति वस्तु व्यनक्ति । ननु

पाठम् अभूत् । अधुना तु विरुद्धे इत्यर्थः महान् ज्वरः व्याधिः तत्तत्पक्षरूपस्य
अतीवसूक्ष्मापकत्वादिति भावः ।

(ग) ध्वनिव्यपदेशः ध्वनिसंज्ञा । यदि च तत्तत्पदानाम् अपरपदसाहा-
यकं विना व्यञ्जकत्वं नोपपद्यते अतो वाक्यगत एव ध्वनिर्वाक्यवः तथापि प्राचीन-
मतमनुसृत्य तद्योक्तं गत्यकृता । तत्र प्राचीनमवादं प्रमाणत्वेनाह एकैति ।
एकावयवसंख्येन एकाङ्गस्थितेन भूषणेन अलङ्कारेण कामिनीव पदद्योत्येन पद-
प्रकाशेन ध्वनिना व्यङ्ग्येन सुकवेः भारती वाणी भाति राजते ।

(त) एवं भावादिव्यपीति । तथा रसरूपासंख्येन क्रमव्यङ्ग्यानि काव्या-
न्युदाहृतानि तथा भावरूपासंख्येन क्रमव्यङ्ग्यानामपि उदाहरणानि सत्या-
चीति भावः ।

(घ) भुक्तीति । जलसन्निधातुपनायकौ आगते ब्राह्मणप्रसंगव्याजिन इव
सूचयन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिरियम् । भुक्तिः भोगः स्वर्गादिमुखानित्यर्थः मुक्तिरप-
वर्गः तयोः कृत् प्रदर्शक इत्यर्थः अन्यत्र भुक्तिः सुरतमुखसंभोगः मुक्तिः गृह-
कर्मत्यागः तयोः कर्ता । एकान्ते निर्जने समादेशेन तत्त्वोपदेशे तत्परः
निर्जनीपासनाया एव ब्राह्मण्यत्वादिति भावः अन्यत्र एकान्ते जनशून्यसङ्केतस्थाने
समादेशेन स्थित्यनुमतौ तत्परः, सदागमः सञ्ज्ञास्मृत्तम् अन्यत्र सत्पुरुषस्य भवा-
द्व्यस्य आगमः उपस्थितिः कस्य जनस्य आनन्दनिश्चयं आनन्दातिशयं न विद-
धाति शरीति अपि तु सर्वस्यैवेति ।

“सदानमः सदानम इव” इति न कथमुपमाध्वनिः ‘सदानम-
शब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविवक्षणाद्’ रद्वयसंनोपनार्थमेव
हि द्वयपदप्रतिपादनं प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सञ्ज्ञाज्ञा-
भिधानस्य असम्बन्धत्वात् (द) ।

“अनन्यसाधारणधीर्धृताखिलवसुन्धरः ।

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः” ॥ (ध)

अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः
ग्रन्थशक्तिमूली संलक्ष्यक्रममेदौ ।

“सायं ज्ञानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं

यातोऽस्ताचलमौलिमन्धरमणिर्विश्रम्भमत्रायतिः ।

चाक्ष्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना

नेत्रद्वन्द्वमौलिनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुम्” ॥ (न)

(द) सदानमेति । सदानमशब्दार्थतयोः सञ्ज्ञासत्पुरुषयोः उपमानोप-
मेयभावस्य अविवक्षणात् वस्तुमनसिष्ठायात् प्राप्तेपदप्रयोगस्य रद्वयसंनोपनार्थताया
एव विवक्षितत्वादिति भावः । अत्र ग्रन्थशक्तिमूली वस्तुध्वनिः ।

(ध) अनयेति । न अन्येषां साधारण्ये धीर्यस्य तादृशः, धृता पाशिता
उत्तेजोदृता च वसुन्धरा पृथ्वी क्षेत्रे तत्प्राविष्टः स पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः
कोऽपि राजा जगति । अत्र पुरुषोत्तमपदस्यैव प्राधान्यमिति पदयोस्तु उपमा-
ध्वनिरिति बोध्यम् ।

(न) सायमिति । यच्च उपनादकेन मुक्ता ज्ञातानयां सखीं प्रति
सञ्ज्ञाविदुक्तिरितम् । सायं सञ्ज्ञासाक्षी ज्ञानम् उपासितं कृतं मलयक्षेत्रे चन्द्रेण
पङ्कं समालेपितम्, एतेन चन्द्रशक्तिपरिहारः सूचितः । चन्द्रमणिः सूर्यः
चन्द्राचक्षुषूणां यावः । अतः अत्र मलयक्षेत्रे इत्यर्थः विप्रत्ययः निःसङ्गं सञ्ज्ञा-
मिच्छाः तथा तथा जानतिः जाननम् सायं सूर्यस्य चक्षुःतत्वात् यावत्पङ्कस्योऽपि
नशब्दोति सूचितम् । तथापि तत्र सौकुमार्यं मन्दम् चाक्ष्यम् चक्षुःतत्त्वं अनन्य-
साधारण्यमन्वयः क्षेत्रे सौकुमार्येण हेतुना अपुना जनिवः सर्वेषां क्लान्तासि
वयस्ये तव नेत्रद्वन्द्वं नवनववयस्यं जनीयमानव्यतिकरं नास्ति मौलिनस्य सङ्कीर्णस्य

अत्र सतः सन्धविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया
आताऽसीति वस्तु व्यज्यते । तत्र अधुना ज्ञानाऽसि न तु पूर्वं
कदाचिदपि तत्र एवंविधः ज्ञानो दृष्टः इति बोधयतोऽधुना
पदस्य एवेतरपदार्थोत्कर्षादधुना पदस्यैव पदान्तरापेक्षया
वैशिष्ट्यम् (प) ।

“तदप्राप्तिमहादुःखविहीनाशेषपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाङ्गादधीशपुण्यवया तथा ।

चिन्तयन्ती जगत्सृतिं परं ब्रह्मसकृपिषम् ।

निरुद्धासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका” ॥ (फ)

अत्र ‘ अशेषवयपदप्रभावादेनैकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसु-
कृतफलराशितादात्म्याध्यवसिततया भगवद्विरुद्धदुःखचिन्ता-

व्यतिकरः सम्भवः यस्मिन् तत् यथा तथा चासितुम् अवस्थानुं न शक्नोति न
धारयति । आहूँचविकीर्तितं कृतम् ।

(प) अत्रेत्यादि । कृतःसन्धविना समावृतः सन्धवितुं योग्येन वस्तुना
वाक्यार्थरूपेण । तत्र व्यङ्ग्यमित्यर्थः इतरपदार्थोत्कर्षात् अपरपदार्थानामुत्कर्ष-
नपेक्ष्य इत्यर्थः । अत्र अधुना पदार्थप्रधानेन वाक्यार्थेन तत्तत्पदानामपि व्यञ्ज-
कत्वं तथा च सावयवत्वं ज्ञानं निमित्तान्तरानुपपत्त्यैः अचिरादजननीव परपुरुष-
संसर्गे जलवरीपतं तत्सन्धोत्तरीपतं सूर्यास्तमनस्य अन्धविषभोगस्यवादर्शनं
प्रत्यावसतीति बोध्यम् ।

(फ) तदिति । एकोत्सवे गुरुजनोपरीक्षेन कृष्णसमीपं गन्तुमशक्या
अपि गोपकन्याया मुक्तिव्याप्त्यर्थमिदम् । तत्र कृष्णस्य चरतिः अज्ञानः एव
महादुःखं तेन विहीनानि चरैवापि पातकानि यस्याः सा दुःखमोहीऽपि पाव-
कत्वं तद्भीमेनैव पापमंडोऽभूदिति भावः । तत्र कृष्णस्य वा चिन्ता ध्यानं तथा
च विपुलः महात्माङ्गादः सुखं तेन चीथाः पुण्यानां चराः समूहाः यस्याः
तचीका, सुखमोही हि पुण्यकत्वं तद्भीमेनैव पुण्यमंडोऽभूदिति भावः । जनतां
सृष्टिः उत्पत्तिः यस्यात् तं परब्रह्मसकृपिषं परमात्मरूपं कृष्णं चिन्तयन्ती आर्यन्ती
अन्या गुरुजनोपदेष्टा इत्यर्थः गोपकन्या निरुद्धासतया निरुद्धावसतया ‘ मुक्तिं’
यथा । ‘ मुक्तिं’ इति ब्रह्मज्ञानं पापपुण्यवयवकृतस्यैव हेतुत्वादिति भावः ।

ह्यादयोः प्रत्ययममित्यतिशयोक्तिश्चप्रतीतिरशेषचयपदद्वय-
योत्या । अत्र च व्यञ्जकस्य प्रौढोक्तिमन्तरस्यापि (ब) सञ्ज-
वात् स्तःसम्भविता ।

“पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वहानजस्रवाङ्मनीम् ।

देव ! त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि” ॥ (भ)

इदं मम । अत्र “पश्यन्ती” इति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन
काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति
व्यतिरेकालङ्कारोऽसंख्यपदयोत्यः । एवमन्येषु अप्यर्थशक्तिमूल-
संख्यक्रमभेदेषु उदाहार्यम् । तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेषु अष्टा-
दशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युक्तो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भव-
नेकः । अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति
पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

प्रबन्धेऽपि मतो धीरै-

रर्थशक्तुर्गवो ध्वनिः ॥ २६२ ॥ [म]

(ब) अत्राशेषत्वादिति । तादात्म्याध्यवसितत्वा अभेदाध्यवसायेन इत्यर्थः
तथा च भगवद्विरुद्धदुःखमशेषपापफलं भगवन्निन्नाङ्गादः अशेषपुष्पफलसिद्धि
प्रतीतिरतिशयोक्तिप्रयोजिकेति बोध्यं सिध्यत्येऽध्यवसायव्यतिशयोक्तिर्निगद्यते
इति वक्ष्यतावत्वादिति ध्येयम् । व्यञ्जकस्य श्रोतव्यस्य वाक्यस्य प्रौढोक्तिं कवे-
रिति शेषः चत्वरैव विना ।

(भ) पश्यन्तीति । हे देव ! त्रिपथगा गङ्गा तव दानजस्रवाङ्मनीम्
असङ्ख्यपथगां बहुसार्गनामिनीं पश्यन्ती आत्मानम् उग्रस्र मूर्धनि प्रिरसि
गोपायति । काव्यलिङ्गालङ्कारेण हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति
अशयोक्तेन पश्यन्तीति हेतुगर्भविशेषरूपेण इत्यर्थः ।

(म) प्रबन्धे इति । अर्थशक्तुर्गवः ध्वनिः धीरैः विद्वद्भिः प्रबन्धे सञ्जा-
वाक्येऽपि मतः कथितः । ततश्च पञ्चत्रिंशद्भेदाः पूर्वोक्ताः प्रबन्धयताश्च दादशैवि
निधिला सप्तचत्वारिंशद्भेदा इति बोध्यम् ।

प्रबन्धो महावाक्यम् । अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थमनुगतः ।
यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे ।

“अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसकुले ।

कङ्कालबहुले घोरं सर्वप्राणिभयङ्करे ॥

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रिये वा यदि वा द्वेषः प्राणिनां गतिरौदृशी” ॥ (य)

इति दिवसे शतस्य गृध्रस्य श्मशाने घृतं बालमुपादाय
तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टम् ।

“आदित्योऽयं स्थितो मूढाः ! खेहं कुरुत साम्प्रतम् ।

बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णां बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात् कथं बालास्त्वजध्वमविशङ्किताः” ॥ (र)

इति निश्चि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभि-
लषित इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतःसम्भवी
व्यञ्जकः । एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्यम् । एवं वाच्यार्थ-

(य) अलमिति । गृध्रेः गोमायुभिः श्मशानेषु सकुले व्याप्तं कङ्कालाः
बहुला यत्र तादृशे सर्वेषां प्राणिनां भयङ्करं घोरं दारुणं अस्मिन् श्मशाने स्थित्वा
अलं स्थितिरं कृतं व्यत्यर्थः । कालधर्मः पक्षत्वं तत् उपागतः प्राप्तः । प्रियो
वा द्वेषोऽपि वा यदि वा कश्चित् इह श्मशाने न च जीवितः । प्राणिनां
गतिः द्रुहशी एवं प्रकारा ।

(र) आदित्योऽयमिति । हे मूढाः ! अयम् आदित्यः सूर्यः स्थितः नैवं
वातिरिति भावः, साम्प्रतं खेहं कुरुत, अयं मुहूर्तः बहुविधः विघ्नपूर्ण इत्यर्थः
कदाचन जीवेदपि । हे बाबाः ! अत्रा इत्यर्थः कनकवर्णां बालमप्राप्तयौवनम्
अप्राप्तयौवनं किञ्चिदस्ति अमुं बालं गृध्रस्य वाक्यात् अविशङ्किताः सन्तः कथं
व्यञ्ज्यन् ?

(घ) अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जक इति व्यञ्जकी वाक्यम् । अनयोः स्वतः-

व्यञ्जकत्वे उदाहृतम् । लक्ष्यार्थस्य यथा । “निःशेषशुत-
चन्दनम्” इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा । “उभ निञ्जल”
इत्यादि । अनयोः स्वतःसम्भविनोर्लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ
(ल) । एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्यम् ।

पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशकः॥२६६॥ [व]

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः । यथा ।

“चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बह्व्रभो वेपथुमतीं

रहस्याख्यायोव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषाम्भुकर ! हतास्त्वं खलु कृती” ॥ (श)

सम्भविना वस्तुना महावाक्यगतेन वस्तु व्यज्यते । निःशेषेत्यादि । लक्ष्यार्थस्य
तस्यान्तिकमेव गतासीति , विपरीतलक्षणया बोधितस्य इत्यर्थः अनेन स्वतःसम्भ-
विना वस्तुना रमणरूपं वस्तु व्यज्यते इति बोध्यम् । उभ इत्यत्र स्वतःसम्भविभ्यां
लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थाभ्यां वस्तुभ्यां सङ्घटितस्थानरूपं वस्तु व्यज्यते इति बोध्यम् ।

(व) पदांशेति । अस्फुटक्रमः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदांशे वर्णे रचनायां
प्रबन्धे च भवति ।

(श) पदांशगतमुदाहरति अस्मिन्निति । हे मधुकर ! अमर ! त्वं चक्षौ चक्षुषी
अपाङ्गौ यस्याः तादृशीं वेपथुमतीं अपङ्गां दृष्टिं बहुशः पुनः पुनः स्पृशसि, कर्ण-
ान्तिकचरः कर्णसमीपचारी सन् रहस्याख्यायोव गुप्तभाषीव मृदु स्वनसि ब्रह्मायसे,
तथा करं व्याधुन्वत्याः कम्पयन्त्याः निवारणार्थमिति भावः अस्याः शकुन्तलायाः
रतिसर्वस्वं सुरतसर्वधनम् अधरं पिबसि, अतः वयं तत्त्वस्य यावद्व्याप्त्यं कश्चिद्यं
सुता, किमियं मां प्रति खलु रज्येत वा, ऋषिकण्वेषमित्यादिरूपस्य अन्वेषणात्
चिन्तनात् हताः वक्षिता इत्यर्थः, त्वं खलु त्वमेव कृती कृतकार्यो जातोऽसौत्वर्थः ।
मिथारिणीकृतम् । अत्र हता इत्यनेन दुःखातिशयो व्यज्यते, दुःखं प्राप्तवन्
इति प्रयोगेन तथा न-प्रतीयते इति भावः ।

अथ “हताः” इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति हन्यप्रकृतेः ।

“सुहृद्वृत्तिसंहताधरीष्ठं
प्रतिषेधाक्षरविज्ञवाभिरामम् ।
सुखमंसविवर्त्ति पञ्चलाक्षाः
कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु” ॥ (घ)

अत्र “तु” इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम् । “न्यङ्कारो
ह्ययमेव मे यदरयः” इत्यादौ “अरयः” इति बहुवचनस्य
“तापसः” इत्येकवचनस्य “अत्रैव” इति सर्वनाम्नः “निहन्ति”
इति “जीवति” इति च तिङ्ङः “अहो” इत्यर्थस्य “ग्रामटिका”
इति करुपतद्धितस्य “विलुण्ठना” इति व्युपसर्गस्य “भुजेः”
इति बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम् (स) ।

(घ) सुहृदिति । सुहृः पुनः पुनः बहुव्या संवृती चाष्कादितौ अधरीष्ठी
स्य तत्, प्रतिषेधाक्षरे निवारणवचने विज्ञानेन व्याकुलतया अभिरामं मनोहरं,
तथा असे स्तब्धे विवर्त्तते तिर्यक् तिष्ठतीति तथोक्तं, पञ्चलाक्षाः घनलीलावत-
नयनायाः शकुन्तलायाः सुखं कथमपि उत्तमितम् उत्क्षिप्य धृतं न चुम्बितं न तु
चुम्बितमित्यर्थः ।

(स) अरय इति बहुवचनस्य इत्यादिकं व्यञ्जकत्वमित्यनेनान्वयः । अरीणां
बहुत्वेन स्तस्य दुर्जयत्वमिति । तापस इत्येकवचनेन एकतापसनिग्रहे सर्वरक्षा
स्यात् सोऽपि कर्तुं न शक्यते इति । अत्रेति हृदम्पदेन शत्रुदमनायै दूरगमना-
दिप्रयासो नास्ति तथापि तत् कर्तुं न शक्यते इति । निहन्तीति वर्तमानाप-
कारकवचनेन रिपुनिग्रहे विलम्बासङ्गित्वमिति । जीवतीति जीवनस्य वर्तमानव्य-
वस्थापनेन इतः पूर्वमेव मे मरणमनुचितं तथा सति ईदृशः परामर्शो न अभविष्य-
दिति । अहो ! इति अन्यस्य एतादृशपरिभवोऽपि जीवनमन्यन्तमनुचितमिति ।
स्वर्गग्रामटिकेति स्वर्गस्य सुदयामलव्यापनेन तद्गुणमपि यस्य आवाये न,
सोऽपि तापसेन पराभूयते इति व्युपसर्गस्य इति लुण्ठनस्य वैश्वव्यवस्थेन सुरपते-
रपि परामवकारिणो मन एकतापसेन पराभव इति । बहुवचनस्येति सुखाणां
बहुत्वव्यापनेन रिपुनिग्रहे मन एतादृशसाधनसज्जोऽपि स कर्तुं न शक्यते इति ।

“आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा

नासाप्रे नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

मीनच्छेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विद्यमाभाति ते

तद् ब्रूयाः सखि ! योगिनी किमसि ? भोः ! किं वा
वियोगिन्यसि ?” (६)

अथ तु “आहार इति” विषयसप्तम्याः “समस्तेति”

एते संक्षल्यक्रमव्याख्याः अपि निवेदाख्यमभिचारिभावस्य बोधका इति भावप्रधान-
त्वात् असंक्षल्यक्रमत्वमवगम्यम् ।

(६) आहारे इति । भोः सखि ! आहारे भोजने विरतिः अप्रवृत्तिरि-
त्यर्थः, समस्तविषयाणां सर्ववस्तूनां ग्रामे समूहे परा आत्यन्तिकी निवृत्तिः, नासाप्रे
नयनं तिष्ठतीति श्रेयः चिन्तास्तिमितत्वादिति भावः, यच्च एकतानम् एकाग्रं
मनः तदेतत् अपरमन्यत् । इदं मीनं सूक्ष्मभावस्य इदञ्च विद्मं वत् ते तव शून्यम्
आभाति, तत् तस्मात् योगिनी असि किम् ? वा अथवा किं वियोगिनी असि ?
अथ आहारे इति विषयसप्तम्या इति योगिन्या वैधाहारे प्रवृत्तिरसि वियोगि-
न्यास्तु सर्वस्यैवाहारे वीतरागतेति भावः । समस्तेति योगिन्याः सर्वविषय-
निवृत्तिर्न दृश्यते शरीरचारणोपयोगिषु तस्याः प्रवृत्तिदर्शनाद् वियोगिन्यास्तु
सर्वेष्वपि भावः । परेति योगिन्याः निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नास्ति वियोगिन्यास्तु
आत्यन्तिकेति भावः । यच्चैकतानमिति योगिन्या ध्यानसमये एव मनस
एकतानत्वं वियोगिन्यास्तु सर्वदेवेति बोध्यम् । मीनच्छेदमिति योगिन्या ध्यान-
समयेऽपि इच्छितादिना अयं सूचनं सम्भवति वियोगिन्यास्तु तदपि नास्तीति
भावः । आभातीति वा सम्यक्प्रकारेण आतीत्यर्थः योगिन्याः विशुद्ध शून्यत्वेन
ज्ञानं परमात्मानवच्छिन्नञ्च तु न, वियोगिन्यास्तु सन्नद्धविशुद्धीव शून्यमिति
भावः । सखीति योगिन्या अनुरागिणि जने प्रथमो नास्ति वियोगिन्यास्तु
खोऽस्तीति भावः । असि भो इति बोधकाद्योत्प्रासस्य न खलु योगिनी
खोऽप्यवच्छसति परं वियोगिनीमेव इति भावः । किं वेति पूर्वपदेन चरितार्थत्वे
उत्तरपदोपादानस्य वैकल्यं स्यादिति उत्तरपदव्युत्पत्त्यं पूर्वपदस्य अस्यारत्नसूचनायेति
भावः । वर्णमानोपदेशस्तु वर्णमानत्वस्यापेक्षया । न खलु सङ्घसा अपि योगिनी
भवति योगसाध्यासङ्घसाप्यत्वेन क्रमसाध्यत्वात्, वियोगिनी तु सङ्घसैव भवतीति
वर्णमानत्वमिति भावः ।

“परिति” च विशेषणद्वयस्य “मौनं वेदमिति” प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्वनाम्नः “आभातीति” उपसर्गस्य “सखीति” प्रत्यक्षकारणस्य “असि भोः” इति सोपङ्गसंज्ञास्य “किंवा” इत्युत्तरपक्षदार्ढ्यसूचकस्य वागर्थस्य “असीति” वर्त्तमानोपदेशस्य तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सङ्गदयसंवेद्यम् । वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते (क) । अन्त्ये महाभारते शान्तः । रामायणे कङ्कणः । मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः । . एवमन्यथा ।

तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मता । [क]

सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः ॥ २६४ ॥ [ख]

(च) वर्णरचनयोरिति । वर्णस्य रचनायाश्च माधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वादिति भावः ।

(क) तदेवमिति । तत् तस्यात् एवं रीत्या तस्य पूर्वोक्तस्य ध्वनेः एकपञ्चाशत् भेदा मता । तथाहि, लक्षणासूत्रध्वनिः अर्थात्तरसंक्रमितवाच्यः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इति द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । असंख्यक्रमम्यङ्गः पदपदाश्वर्णरचनावाक्यमहावाक्यगतत्वेन सङ्ख्येयः अष्टम्यङ्गुल्यः संख्यक्रमम्यङ्गः वस्तुलङ्कारगतत्वेन द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । अष्टम्यङ्गुल्यः संख्यक्रमम्यङ्गः वस्तुलङ्कारयोः स्वतःसङ्कटविमोदीकृतिसङ्कटविनिवृत्तविमोदीकृतिसङ्कलेन सङ्ख्येययोः वस्तुलङ्कारोभयव्यञ्जकत्वेन द्वादशविधोऽपि पदवाक्यमहावाक्यगतत्वेन त्रैविध्यात् षट्त्रिंशत्प्रकारः । सप्तम्यङ्गुल्यस्तु वाक्यगत एवेति एकविध एवेति मिलित्वा एकपञ्चाशद्विधो ध्वनिरिति कथितायः ।

(ख) सङ्करेणेति । त्रिरूपेण त्रिविधेन । अङ्गाङ्गिमावसन्देहैकान्तवातुप्रवेष्टकपेक्षवस्तुमात्रेण सङ्करेण एकरूपया एकविधया संसृष्ट्या वस्तुमात्ररूपया संसृष्ट्या च ते एकपञ्चाशद्भेदाः वेदखाग्निशराः ५२०४ चतुरधिकानि त्रिपञ्चाशत्तानि इत्यर्थः शुद्धैः अविमिश्रैरित्यर्थः एकपञ्चाशता मिलिता इति शेषः ५२५५ पञ्चपञ्चाशदधिकानि त्रिपञ्चाशत् स्वतभेदा इत्यर्थः । तथाहि, प्रथमस्य सजातीयेन एकेन विगतवीचेष्ट पञ्चाशता त्रिरूपे सङ्करे संसृष्टौ चैकरूपायां प्रत्येकं पञ्चाश-

नाभ्युत्पन्नघनस्पर्शी नीवीविसंसनः करः” ॥ (ङ)

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

“मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामः

त्वत्सेन्यसागररवोद्धतकर्णतापः ।

हाहा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानौ-

प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः” ॥ (ज)

अत्रौत्सुक्यवाससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतौ
अङ्गभातः ।

(ङ) इतराङ्गमुदाहरति अयमिति । भूरिषवसः समरपतितं ह्रिष्टं
हृष्टं दृष्टा तपत्र्याः श्लोकार्ताया वचनमिदम् । रसनां काञ्चीं मञ्जघनस्थिता-
मिति भावः उत्कर्षयति आक्षिपतीति तद्योक्तः, पीनो क्षणौ विमर्दयतीति
तद्योक्तः, नाभिम् ऊर्ध्वं जघनञ्च स्पृशतीति तादृशः, तथा नीवीविसंसनः कटि-
देहात् वसनययिष्यावनः अयम् ईदृगवस्थः स करः । अत्र आक्षिप्यनविच्छेदेन
रतेरपरिपुटतया कार्यमाधानां तदङ्गानां श्लोकीद्वीपकतया करुणरसस्य पोषकत्वं
न शृङ्गारस्येति वाच्यार्थस्य प्राक्शेषिकश्लोकीद्वीपकत्वेन अमत्कारित्वं शृङ्गारस्येति
व्यञ्जितत्वा गुणीभूतव्यञ्जित्वं बोध्यम् । यदि च अत्र शृङ्गारस्य अपरिपुटतया न
पूर्वपरत्वं तथापि अस्य खण्डरसत्वमस्येवेति परत्र निर्णेष्यते ।

(ज) इतरस्य रसादिरङ्गमिति । आदिपदेन भावादीनां यद्वयान् भावाङ्ग-
माङ्गमानोन्नतामिति । रागुत्पत्तिरियम् । हे राजन् ! भवतः रिपुराजधानौ-
प्रासादसन्ततिषु स्थित इति शेषः कामिलोकः मानोन्नताम् उन्नतमानां प्रणयिनीं
कान्ताम् अनुनेतुकामः अनुनेतुश्चायं तव सेन्यसागरस्य रवेण कीलाङ्गलेन
उद्धतः जनितः कर्णतापः शीतपीडा यस्य तादृशः सन् अहो आश्चर्यं कथं नु
तिष्ठति ? अतिकष्टेन वर्तते इत्यर्थः । वसन्ततिष्वङ्गं दत्तम् । अत्र मानो-
न्नतामिति प्रसङ्गे पादौ औत्सुक्यं, त्वत्सेन्येति द्वितीयेऽङ्गः, तयोः सन्धिनो
संघीनेन समावेशित्वार्थः संस्कृतस्य पुटस्य इत्यर्थः । ततश्च भावसन्धिः कदम्बस्याङ्गं
कदम्बस्य राजविषयरतिकपस्य भावस्येति बोध्यम् । अत्र तु मुख्यार्थः कदम्ब-
निरपेक्ष एकभावव्यञ्जकः, कदम्बस्य वाच्यतापिषडाङ्गापदव्यङ्ग्यः सन् तद्वत्प्रकर्षः
इति वाच्यार्थात् व्यञ्जकस्य नूतनमर्थवैषम्यं

“जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृणान्वितधिया

वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदञ्च प्रलपितम् ।

कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना

मयासं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता” ॥

अथ रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवग-
म्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता
तद्व्योपनमपाकृतम् + तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपाद-
कतयाऽङ्गतां नीतम् (भ्र) । काक्षाक्षितं यथा ।

(भ्र) जनस्थाने इति । धनाद्यं चेतनानस्य कस्यचिदुक्तिरियम् । मया
कनकस्य धनस्य इत्यर्थः मये अन्वेषणे, ममः पशौ कुरङ्गे च कविनचन्द्रभेदयोः ।
अन्वेषणे च वाच्यमायामिति भेदनी । या तृष्णा क्षीमः तथा अन्यत्र कनकमृगे
तद्रूपधारिणि मारौचे वा तृष्णा क्षीमः तदपहृष्येष्टा इत्यर्थः तथा अन्विता
आच्छन्ना विसृता इत्यर्थः शीयस्य तादृशेन सता जनानां धनिनामित्यर्थः स्थाने
समीपे अन्यत्र तदाख्यदण्डकारणप्रदेशविशेषे भ्रान्तं पर्यटितम् । प्रतिपदं पदे
पदे देहीति वचः, वैशब्दः निश्चिताद्यः पादपूरणार्थी वा । अन्यत्र वैदेहि ! हे
विदेहवंशसम्भूते सीते ! इति वचः उदञ्चं सज्जनयनं यथा तथा प्रलपितम्
अनर्थकमुक्तं, प्रज्ञापीडनार्थं वच इत्यमरः । भर्तुः धनस्त्रासिनः वदनपरिपाटीषु
वदनस्य मुखस्य परिपाटीषु सम्बोधासम्बोधसूचकविविधभङ्गौ इत्यर्थः का घटना
परिचयः अलम् अन्वेषे कृता ? न कापीत्यर्थः । भर्तुः क्षीधीदयो वा सम्बोधा-
विर्भावः अस्तु तद्विषयेषु कोऽपि विचारो न कृत इति भावः । केचित्तु भर्तुः
परिपाटीषु सम्बोधासम्बोधभङ्गौ अलम् अतिशयेन का घटना न कृता ? वद
अपि तु तद्वद्वानर्थं विविधोपायः कृत इति भाव इति व्याचक्षुः । अन्यत्र
“लङ्काभर्तुः रावणस्य वदनपरिपाटीषु मुखश्रेणीषु इषुघटना वाच्ययोजना कृता ।
अतः मया तत्तत्वाचम्येव रामत्वम् प्राप्तं प्राप्तं, कुशलवसुता कुशलं दारिद्र्यहरणे
समर्थमित्यर्थः वसु धनं वसु तद्भावः, अन्यत्र कुशलवो मुती यस्याः सा सीतेत्यर्थः
न तु अविचिता प्राप्ता । शिखरिणीकृतम् । अत्र रामत्वं रामसादृश्यमित्यर्थः ।
वचनेन रामत्वमाप्तमिति वाक्येन आविष्कुर्वता प्रकटयता अपाकृतं निराकृतं तेन
सादृश्यशीलमाकारेण वाच्यं वाच्यवत् भ्रष्टिति प्रतीयमानं वाक्यार्थेति वाक्यार्थे
रामसादृश्यप्राप्तिकरणेन अन्यव्योपपादकतया अन्यवसुतादकतया अङ्गतां दीवक्षतां

“मथ्यामि कीरवशतं समरे न कोपाद्

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु

सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन” ॥ (अ)

अत्र “मथ्याम्येव इत्यादि” व्यङ्ग्यं बाष्पास्य निषेधस्य सहभावेनैव स्थितम् ।

“दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेव ज्वलति सर्वतः ।

प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवग्गदवानलः” ॥ (ट)

अत्र अन्यथस्य वेणुत्वारीपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्य

नीतं प्रापितम् । अत्र सादृश्यस्य गृहत्वापाकरणेन अपि कथमन्तारित्वस्य सङ्क-
नात् गुणीभूतव्यञ्जित्वं गोपमाप्नोति त्वयि वक्ष्यम् ।

(अ) मथ्यामीति । सङ्कटदेवं प्रति भीमसीनोक्तिरियम् । समरे युद्धे
कोपात् कीरवाचां कुबवंभीवानां धृतराष्ट्रसुतानामित्यर्थः शतं न जघ्नामि न
सदृशानि न नाशयामीत्यर्थः । दुःशासनस्य उरसाः वक्षसः रुधिरं रक्तं न
पिबामि ? गदया सुयोधनस्य ऊरु न संचूर्णयामि ? अपितु मथ्याम्येव पिब-
ाम्येव संचूर्णयाम्येत्यर्थः । भवतां नृपतिः पणेन सन्धिं करोतु । वसन्ततिलकं
वक्षन् । अत्र काकुदशात् व्यङ्ग्यं बाष्पास्येन सङ्केतप्रतीकते इति चमत्कारित्वसा-
पगमात् गुणीभूतव्यञ्जित्वमिति बोध्यम् ।

(ट) बाष्पसिद्धाकस्तुवाहुरिति दीपवन्निति । राज्ञः स्फुटिरियम् । हे
राजेन्द्र ! वैरिणां जलवां वंशेषु कुलेषु वा वैरिणः जलव एव वंशाः वेद्यवः तेषु
दवानलः दावाग्निः एव तव प्रतापः कीददन्तर्जं तेजः, स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः
कीददन्तर्जमित्यन्तरः । रोदसीरन्ध्रं यावाद्दुषिष्मिन्मरुतलं दीपयन् ज्ञासयन्
सर्वतः सर्वासु दिग्घु ज्वलति । अत्र अन्यथस्य वंशस्य दवानलत्वादीपस्य सिद्धेः
अङ्गं साधकम् उपपादकमित्यर्थः अन्यथा प्रतापे दवानलत्वादीपस्य लक्षणं सादिति
भावः । यत्र व्यङ्ग्यं विज्ञा बाष्पास्येन गोपयति तत्रैव बाष्पसिद्धाकस्यावसरः,
यत्र तु न तथा तत्र इतराङ्गमित्यनयोर्भेद इति बाष्पास्येन साधकतया च अत्र
व्यङ्ग्यं न तथा चमत्कारित्वमिति गुणीभूतव्यञ्जित्वमिति च ज्ञेयम् ।

द्वयानसत्त्वारीपसिद्धाङ्गम् । “हरस्तु किञ्चित् परिहृतेत्वादी”
विशोचनव्यापारपुण्यनामिवाधयोः प्राधान्ये संदेहः (ठ) ।

“प्राज्ञावातिक्रमत्यागी भवतामिव भूतये ।

जानदम्यस्य वो मित्रमम्यथा दुर्मनायते” ॥ (ड)

अत्र परशुरामो रघुःकुलचयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य
वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

“सन्धौ सर्वस्यहरणं विषये प्राचनियहः” ।

अज्ञापदीनवृपती न सन्धिर्न च विषयः ॥ (ठ)

अत्र अज्ञापदीनाख्ये वृपती दानसामादिमन्तरेण नान्यः
प्रशमोपायः । व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि भटित्यस्फुटम् ।

(ठ) सन्धिप्रमाधानमाह हर इति । अत्र विशोचनव्यापारं वाच्यं
पुण्यनामिवाधय व्यञ्जः । अत्र विशोचनव्यापारं रतेरनुभावकपत्तेन शङ्कार-
व्यञ्जनेन प्रधानं वा पुण्यनामिवाधयव्यञ्जकत्वेन अङ्गमिति तथा पुण्यनामिवाधः
सन्धाव्यत्तेन अप्रधानम् इति वाक्यादविषयत्वेन शङ्कारव्यञ्जकतया प्रधानमित्यनयोः
सन्देह इति भावः । प्राधान्यनिश्चयमावादेव व्यञ्जस्य अनधिकचनत्वात्कारितया
गुचीभूतव्यङ्ग्यत्ववशेषम् ।

(ड) तुल्यप्राधान्यमुदाहरति प्राज्ञावेति । भार्गवजयार्थिर्न द्वायानं प्रति
तत्त्वनिवाहप्रतिरिक्तम् । प्राज्ञावस्य जानदम्यस्य अतिक्रमः आक्रमणं तत्र त्वानः
अनाक्रमणमित्यर्थः भवतां भूयते सव्यापाय एव । अन्यथा अतिक्रमे इत्यर्थः नः
पुत्रार्थं निजम् एकाचार्यतया सतीर्थत्वादिति भावः जानदम्यः दुर्मनायते विवेक-
माचरतीत्यर्थः । अत्र जानदम्यस्य दीर्मनस्यसन्धौ रघुःकुलनाशः वाच्यस्य तत्रैवी-
रघुवद्वयः । अन्यथोः प्राधान्यस्य समत्वात् गुचीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति बोध्यम् ।

(ठ) अस्फुटमुदाहरतिः सन्धौ इति । अज्ञापदीनवृपती राजनि
विवधे सन्धौ सर्वस्यहरणं सर्वधनदानमित्यर्थः सर्वधनदानं विना न कीदृशि
अज्ञापदीनवृषेव सङ्गं सन्धिं कर्तुं शक्नोतीति भावः । विषये युद्धे प्राचनियहः
प्राचदहः अज्ञापदीनेन सङ्गं सर्वान् प्राचनान्तो जयेदिति भावः । तस्मात् तत्र
न सन्धिः नपि विषयः युद्धम् । अत्र व्यञ्जं दानसामादिरूपम् । तत्रावधिक-
व्यञ्जत्वात्कारितया गुचीभूतमिति बोध्यम् ।

“अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना ।

अहं व्रतवती स्त्रैरमुक्तेन विमतः परम्” ॥ (घ)

अत्र प्रतीयमानोऽपि शास्त्रमुनेस्त्वर्थक्योपिपिति वलात्-
कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यमान इत्यगूढम् ।

“वाचीरकुडुङ्कुडीणसउणिकोसाइलं सुणंतीए ।

घरकम्मवान्वाडाए बह्मए सौचंति अङ्गाइ” ॥ (त)

अत्र दत्तमङ्केतः कश्चित्तादृहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात्
“सीदन्त्यङ्गानि” इति वाच्यस्य चमत्कारः सङ्गदयसंविद्य इत्य-
सुन्दरं, किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमावलङ्कारो
व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव
चमत्कारविधायित्वात् (घ) । तदुक्तं ध्वनिकता ।

“अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीती यत्र भासते ।

(घ) अगूढमुदाहरति । अनेनेति । ब्राह्ममुनेस्त्वर्थक्यजातीयोपिपिति वलात्-
कारमसङ्गमानावास्तत्पत्रा उत्तिरिचम् । सतां साधूनां धर्मोपदेशिना धर्मवि-
चक्षेण अनेन लोकानां गुरुणा आचार्येण व्रतवती व्रतनिष्ठा धर्मपरायणा इत्यर्थः
अहं स्त्रैरम् अनीचैरित्यर्थः अत्रः परम् उक्तेन किम् ? व्रतवत्याः पत्राः स्वामि-
दुहरितस्य अवलम्बत्वादिति भावः । अत्र व्यङ्ग्यस्य अगूढत्वेन चमत्कारित्वावग-
मात् गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(त) असुन्दरमुदाहरति वाचीरेति । वाचीरकुडुङ्कुडीणसउणिकोसाइलं
प्रत्यन्ताः । अङ्ककर्मण्यावृताया बह्मः सीदन्त्यङ्गानीति संकृतम् । वाचीरकुडुङ्गात्
वेतसङ्गतावेष्टितात् स्वाभात् उक्तीनामाम् उत्पत्तिनामं प्रकुनीनां पक्षिणां
कोसाइलं कक्षरवं प्रत्यन्ताः अङ्ककर्मणि व्यावायाः निरतायाः कथाः अङ्गानि
सीदन्ति अवसाहं गच्छन्ति अङ्ककर्मणः निवृत्तानि अवलीत्यर्थः । अत्र कश्चित्
उपमावलङ्कार इति भावः वाच्यस्य मुख्यावयव्य अवलङ्कारः चित्तरसकत्वमित्यर्थः ।
तस्मात् व्यङ्ग्यस्य असुन्दरत्वादेव गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(घ) दीपकादिमुखेन दीपकादिसङ्गादेवेत्यर्थः काव्यस्य साव्यावयव्य अवलङ्-
कारविधायित्वात् चित्तरसकत्वम् ।

तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः” ॥ (द)

यच्च च शब्दान्तरादिना गोपबहुतचारुत्वस्य विपर्ययासः ।

यथा ।

“दृष्ट्वा केशव ! गोपरागद्वयतया किञ्चित् दृष्टं मया

सेनाय सख्यलितास्मि नाथ ! पतितानि किं नाम नासन्त्यसे ? ।

एकस्य विषयेषु खिन्नमनसां सर्वबलानां गतिः

गोप्येव नदितः सलेशमवताहोष्ठे हरिर्वञ्चिरम्” ॥ (घ)

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां
“सलेशम्” इति वदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमिति पदस्य
परित्यागे ध्वनिरिव । किञ्च यत्र वक्ष्यलङ्काररसादिरूप-

(द) चक्षुरिति । चक्षुराकारस्य चक्षुः व्यङ्ग्यभूतस्य चक्षुरास्य
प्रतीती व्यङ्ग्येऽपि यत्र काव्यस्य तत्परत्वं व्यङ्ग्यलङ्कारतात्पर्यकत्वं न भासते न
प्रकाशते चासौ ध्वनेर्मार्गः विषयः न मतः न कथितः । काव्यस्यातत्परत्वेन चमत्-
कारिताविषयत्वादिति भावः । चक्षुरस्य चमत्कारस्य विपर्ययासः वैपरीत्यम् ।
तत्रापि गुचीभूतव्यङ्ग्यमेवेति पूर्वेष्वन्वयः ।

(घ) दृष्ट्येति । हे केशव ! गोपरागेः शर्वा रजोभिः द्वयतया चाक्षय्या
दृष्ट्वा मया न किञ्चित् दृष्टं मार्गादिकमिति शेषः, तेन हेतुना अत्र अपर
इत्यर्थः खलिता पतितानि । हे नाथ ! पतितानि मां किं कथं न चक्षन्त्यसे न
चारयसि ? तन् एकः केशवः विषयेषु सङ्घट्टेषु खिन्नमनसां क्लान्तचेतसां सर्वे-
षाम् अवलानां दुर्बलानां जनानां गतिः आशयः, गोप्या एवं सलेशं सप्याजं यथा
तथा नीष्ठे नदितः अभिहितः हरिः क्लृप्तः चिरं न युष्मान् अवतान् रक्षतु ।
व्यङ्ग्यार्थसु केशव एव गोपः तस्मिन् रागः अगुरागः तेन द्वयतया दृष्ट्वा ज्ञानेन
इत्यर्थः केशवागुरागे च बाह्यज्ञानस्य तिरोहितत्वादिति भावः किञ्चित् कुलादिकं
न दृष्टं न कथितमित्यर्थः । विषयेषु च सङ्घट्टेषु खिन्नमनसां सर्वेषाम् अवलानां
नारीणामिति भावः । बाहूः सविज्ञीकृतं द्रष्टम् । अत्र सलेशमिति पदेन स्फुटतया
वाच्यवत् प्रकाशभावेन इत्यर्थः अवभासः प्रतीतिरिति अगूढं गुचीभूतं व्यङ्ग्यमिति
भावः । ध्वनितमेव तत्र व्यङ्ग्यस्य गूढत्वेन क्लान्तौकुचकलसद्वत् पतिचमत्कारा-
दिनादिति ध्वेयम् ।

व्यङ्ग्यानां रसाभ्यस्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्य-
व्यवहारः । तदुक्तं तेनैव (न) ।

“प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि धनिरूपताम् ।

धत्ते रसादितात्पर्यालोचनया पुनरिति” ॥ (प)

तत्र च ।

“यत्रोक्तानां प्रमदाजनाना-

मभ्रंलिङ्गः शोचमणौमयूखैः ।

सम्ब्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डे-

ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त” ॥ (फ)

इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं, तत्र
तेषामतात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः
(व) । तदुक्तमस्मद्भगवत्कविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादेः ।
“काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेश्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुण-

(न) गुणीभावः अत्राचान्येऽवस्थितिरित्यर्थः प्राधान्येन व्यपदेशा भवतीति
न्यायादिति भावः । तेनैव धनिकारैरेव ।

(प) प्रकार इति । अयं गुणीभूतव्यङ्ग्यः प्रकारः अपि रसादिषु यत् तात्पर्यं
तात्परत्वं तस्य पर्यालोचनया अनुशीलनेन धनिरूपतां धत्ते प्राप्नोति रसादिता-
त्पर्येवत्ये सति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि धनित्वव्यपदेशो भवतीति भावः ।

(फ) यत्रेति । नगरीवर्णनमिदम् । यत्र नगर्व्याम् अर्धंलिङ्गः नगनखर्त्री
श्रीषानां मणौनां मयूखः किरणः सम्ब्यादानां मदीकृतानाम् अतएव अकाण्डेऽपि
असमयेऽपि सम्ब्याभ्रमं प्राप्नुवतां प्रमदाजनानाम् अनङ्गनेपथ्यविधिं कामजनि-
तवैभूषादिकं व्यधत्त कारवानास । उपजातिरुक्तम् ।

(व) रसादीनां नगरीवृत्तादीति । नगरीवृत्तं नगरीवृत्तान्तः तत्पृथग्वि-
स्तृत्येव अङ्गत्वं नगरीवृत्तान्तपरिधीयकत्वमित्यर्थः तेषां रसादीनाम् अतात्पर्यविष-
यत्वेऽपि नगरीवृत्तत्वे तात्पर्यविषयत्वादिति भावः, तथादत्र इतराङ्गं गुणीभूतं
व्यङ्गमिति अवश्यम् ।

प्रधानभावभावभासस्तावन्नुच्यते' कालान्तरे तु प्रकरणादि-
पर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमौर्ध-
स्तस्यास्त्रादमात्रायत्तत्वादिति" (भ) । केचित् चित्राख्यं
तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति । तदाहुः ।

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यक्तं त्ववरं स्मृतम्” । (म)

इति तच्च । यदि हि अव्यक्तत्वेन व्याख्याभावस्तदा तस्य
काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । ईषदव्यक्तत्वमिति चेत् ।
किं नाम ईषदव्यक्तत्वम् ।- आस्त्राव्यक्तत्वम् अनास्त्राव्य-
क्तत्वं वा । आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः । द्वितीये त्वकाव्य-
त्वम् । यदि च आस्त्राव्यत्वं तदा शुद्धत्वमेव, शुद्धतायामना-
स्त्राव्यत्वात् । तदुक्तं ध्वनिहता ।

“प्रधानगुणभावभासां व्यक्तस्त्वेव व्यवस्थिते ।

उभे काव्ये ततोऽन्यद् यत् तच्चित्रमभिधीयत इति” ॥ (य)

इति साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणीभूतव्यक्त्याख्यकाव्यभेद-

निरूपणं नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

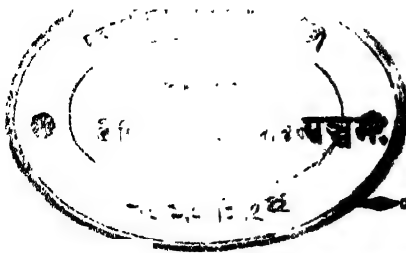
(भ) काव्यावस्य विभावादप्यदावेनियस्य अस्त्रव्यक्तत्वेन न चविक्र-
मतिगम्यस्य आस्त्राददशायाम् अनुभवभावस्यासौ गुणप्रधानभावस्य अज्ञातभावस्य
अवभासः प्रतीतिः । काव्यव्यपदेशं काव्यसंज्ञां ध्वनिवाक्यमिदं वा गुणीभूतव्यक्ता-
मिदमिति निर्णीतं काव्यं नाम इति यावत् व्याहन्तुं खण्डयितुं निराकर्तुमिच्छन्तः
न ईशः शक्तः असौ अवभास इत्यर्थः ।

(म) शब्दचित्रमिति । अव्यक्तं काव्यम् अवयवम् अवयवं स्मृतं, तत् द्विविधं
शब्दचित्रं वाच्यचित्रञ्च ।

(य) प्रचक्षते । व्यक्तस्य प्रधानगुणभावभासाम् एवं रीत्या उभे काव्ये
ध्वनिगुणीभूतव्यक्तादपे इत्यर्थः व्यवस्थिते सिद्धान्ति ततः ताभ्याम् अन्यत् यत्
काव्यं तत् चित्रम् अभिधीयते कथ्यते न तु तत् काव्यशब्देनोच्यते रसवर्जितत्वात्
रसस्त्वेव काव्यजीवनत्वेनाभिहितत्वादिति बोध्यम् ।

इति वि, ए उवाचिचारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरमहाशयैश्च विरचिता ।

विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य चतुर्थपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

परिच्छेदः ।

अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते ।

वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानाम् ।

अङ्गीकार्या तुय्या वृत्तिर्बोधे रसादीनाम् २६७ [क]

अभिधायाः सङ्केतितार्थमात्रबोधनविरताया न वस्त्व-
सङ्काररसादिव्यञ्ज्यबोधने 'अमत्व' न च सङ्केतितो रसादिः ।
न हि विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानम् । तस्य तदैकरूप्या-
नङ्गीकारात् । यच्च च स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दोष
एवेति वक्ष्यामः । क्वचिच्च "शृङ्गाररसोऽयम्" इत्यादौ स्वशब्दा-
भिधानेऽपि न तत्प्रतीतिः । तस्य स्वप्रकाशानन्दरूपत्वात् ।
अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्याख्या वृत्तिरपि संसर्ग-
मात्रे परिचीणा न व्यञ्ज्यबोधिनी (ख) । यच्च केचिदाहुः ।

(क) ननु व्यञ्ज्यं तावत् काव्यवीजं तच्च व्यञ्जनावृत्तिवीजं व्यञ्जना अभिनवा
वृत्तिः कथनङ्गीक्रियते इत्याशङ्क्याह अधीत्यादि । अभिनवा नव्यैरङ्गीकृता इत्यर्थः ।
वृत्तीनामिति । अभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानां वृत्तीनां विश्रान्तेः स्वार्थं निर्वाच्य
विरामान् रसादीनाम् आदिपदेन भावादयो बहूनि अलङ्कारस्य व्यञ्जने, बोधे
प्रतीतौ तुय्या अनुर्थी वृत्तिः व्यञ्जना इत्यर्थः अङ्गीकार्या स्वीकार्या ।

(ख) विभावाद्यभिधानमिति । विभावादीनाम् आदिपदेन अनुभाव-
सङ्कारिणी व्यञ्जने, अभिधानं कथनम् अभिधया प्रतिपादनं वा तदभिधानं
तस्य वस्त्वलङ्काररसादीरभिधानं तस्य वस्त्वलङ्काररसादिः तदैकरूप्यानङ्गीकारात्
विभावाद्यभिन्नरूपताया अङ्गीकारात् स्वशब्देन रसादिशब्देन अभिधानं कथनं
रसादिरिति भावः प्रत्युत वैपरीत्ये । तत्कथनेऽपि न तस्य प्रतीतिः । संसर्गमात्रे
केवसान्वयबीधे इत्यर्थः परिचीणा गतशक्तिः न तस्या अपरार्थबीधने अमत्वमिति
भावः ।

“सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः” इति (ग) ।

“तात्पर्यव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुखादृतमिति” ॥ (घ)

तथोरपरि शब्दबुद्धिकर्मणा विरम्य व्यापाराभाववादि-
भिरेव पातनीयो दण्डः । एवञ्च किमिति लक्षणाप्युपास्या ।
दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः । किमिति
च “ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी” इत्यादावपि
हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । यत् पुनरुक्तं “पौरुषेय-
मपौरुषेयञ्च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम् अतत्परत्वेऽनुपादेय-
त्वादुन्मत्तवाक्यवत् ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखा-
स्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्रयो-
जनान्तरानुपलब्धेर्निरतिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधा-
र्यते, यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात्” इति । तत्र प्रष्ट-

(ग) शब्दश्रवणानन्तरं यावन्तः अर्थाः प्रतीयन्ते तावत्स्वेव अभिधा एव
व्यापार इति मतमुत्थाप्य दूषयति सोऽयमिति । अतिदीर्घः इत्युप्यापारः यथा
एकं वक्ष्ये भिक्षा वक्ष्यान्तरं भिनत्ति तथा एकैवाभिधा मुख्यायै बोधयित्वा
व्यङ्ग्यार्थमपि बोधयतीति भावः ।

(घ) तात्पर्येति । तात्पर्यस्य व्यतिरेकात् अभिज्ञत्वान् व्यञ्जकत्वस्य व्यञ्ज-
नाया न ध्वनिः न नाम न व्यञ्जनानाम्नी उत्तिरङ्गीकार्या इत्यर्थः तात्पर्यव्यतिरेक
व्यङ्ग्यबोधनीत्यर्थः । तात्पर्यं यावत्कार्यप्रसारित्वात् यावन्ति कार्याणि यावत्-
कार्यं तत्र प्रसारित्वात् व्यापकत्वात् तुल्यता तीक्ष्णदृष्टेन धृतं न, तात्पर्यम् एता-
वत्कार्यं साधयेत् नान्यदिति नेति भावः ।

(ङ) तथोरिति । तयोः इत्युक्तं अभिधाव्यापारवादिभावत्कार्यप्रसारि-
तात्पर्यवादिनोरित्यर्थः । शब्देति । शब्दः अटादिः एकमर्थं बोधयित्वा विरतः
नान्यमर्थं बोधयितुं शक्नोति, बुद्धिः एकमर्थं विषयीकृत्य नान्यमर्थं विषयीकर्तुं
शक्नोति तथा मननादिरूपं च न एकमर्थं मननादिकं निष्पाद्य न अपरं निष्पादयितुं
शक्नोति । यथा यामं गच्छति इत्यनेन छात्रीं गच्छतीति न प्रतीयते । अभिधादि-

व्यम् । किमिदं तत्परत्वं नाम । तदर्थत्वं वा तात्पर्यवृत्त्या
तद्वोधकत्वं वा । आद्ये न विवादः । व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थ-
ताम्पायात् । द्वितीये तु केयं तात्पर्यावृत्त्या वृत्तिः । अमि-
हितान्वयवादिभिरङ्गीकृता वा तदन्या वा । आद्ये दत्तमेवो-
त्तरम् । द्वितीये तु नाममात्रे विवादः । तस्मिन्ऽपि तुरीय-
वृत्तिसिद्धेः । नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यवृत्त्या विभावादि-
संसर्गस्य रसादेश प्रकाशनमिति चेन्न । तयोर्हेतुफलभा-
वाङ्गीकारात् । यदाह सुनिः “विभावानुभावव्यभिचारि-
संयोगाद्गतिरिति” । सहभावे च कुतः सव्येतरविषा-
ययोरिव कार्यकारणभावः । पौर्वापर्यविपर्ययात् । “गङ्गायां
घोषः” इत्यादौ तटावर्जमात्रबोधनविरताया लक्षणायाश्च

व्यापारस्तु बुद्धिरिति भीष्यन् । ननु बुद्ध्यादयो विरता नान्वयार्थं बोधयितुं शक्नु-
वन्तीति गोपपद्यते एकयेव बुद्ध्या ब्रह्मादिना न बहुकार्यसाधनस्य अनैकार्थादिवो-
धनस्य च सर्वदैव प्रसिद्धेरित्यस्मिन्नसमाश्रयाद् एवमेति । तदर्थस्य लक्षणाजन्यबोध-
विषयस्य लक्ष्यार्थस्य इत्यर्थः बोधसिद्धेः प्रतीतिसिद्धेः । ननु लक्षणाया अपि
अस्तीकारे का हानिरिति सामान्यतः समाश्रयाद् विनितीति । कस्या अनूदा
बुद्धता । धीरुपेयं पुरुषप्रयुक्तं बौद्धिकमित्यर्थः, अपौरुषेयम् अस्तीकारं वेद-
स्वरूपम् । कार्यपरं प्रयोजनसाधननिरतं, तथा जलमानस इति वाक्यं जला-
वरचरुपकार्यतत्परम्, एवम् अश्वमेधेन यजेतेति वाक्यं स्मर्गसाधनरूपकार्य-
तत्परम् । अतत्परत्वे कार्यपरत्वाभावे इत्यर्थः सम्प्रतवाक्यवत् चित्तप्रयुक्तवचन-
वत् अनुपादिषत्वात् असाश्रयात्, तथा सम्प्रतवाक्यं न कोऽपि गृह्णाति तथा
निष्प्रयोजनं वाक्यमिति भावः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः श्रीकृपाठकयोः प्रवृत्तिः
काम्यश्रवणपाठरीत्या इत्यर्थः तस्या बौद्धिकं बुद्धिबुक्तं साधकमित्यर्थः प्रयो-
जनात्तरं निरतिशयानन्दात् अन्वत् प्रयोजनं तस्य अनुपपत्त्यर्थः ब्रह्मेनानुपपत्त्यर्थः
हेतुः अवधार्यते निर्णीयते तात्पर्येणेति भावः । तत्पर इति ब्रह्मः तत्परः
तदर्थं तद्वोधकत्वा इत्यर्थः प्रयुक्तः स ब्रह्मार्थः इति तद्वत् तात्पर्येणैव रसादि-
प्रतीतिर्भवेत् न तदर्थं व्यञ्जनाङ्गीकार्या इति भावः । तदर्थज्ञानपावात्
तदर्थतायाः तत्परतायाः अनपावात् अनपवनात् । तयोः विभावादिसंसर्गस्य

कृतः शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता । तेन तुरीया इति-
रूपास्त्विति निर्विवादमेतत् (ङ) । किञ्च ।

बोद्धृस्वरूपसङ्ख्या-

निमित्तकार्यप्रतीतिकालानाम् ।

आश्रयविप्रयादीनां

भेदाद्भिन्नोऽभिधीयते व्यङ्ग्यः ॥ २६८ ॥ [च]

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणै-
रपि सङ्गदयैरेव च संवेद्यतया बोद्धृभेदः । “भ्रम धन्विष्ठ !”
इत्यादौ क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे निषेधरूपतया । क्वचित्
“निःशेषव्युत्तचन्दनम्” इत्यादौ निषेधरूपे विधिरूपतया च
स्वरूपभेदः । “गतोऽस्तमकः” इत्यादौ च वाच्योऽर्थ एक एव

रक्षादेश हेतुफलभावाङ्गीकारात् कारककार्यभावाङ्गीकारात् विनावादिंसर्गः
रसप्रतीती हेतुः रसच कार्यं तत् कथं बोद्धृगणपद्ये प्रतीतिः कार्यकारणयोः
पौर्वापर्यनियमात् न हि कार्यं कारणस्य युगपद् भवतीति भावः । सङ्गत्वे
युगपदुत्पत्तौ सञ्चेतरविवाच्योः वामदक्षिणशङ्खोरिव कुतः कथं कार्यकारणभावः
शङ्खयोः समकाले उत्पन्नवीर्यया परस्परं कार्यकारणभावा न स्यात् तथा विधा-
वादिसंसर्गरसयोः, तथाहि मुनिवचनविरोध इति भावः । ननु सञ्चयया
रक्षादिवोच वासामित्वावस्थाङ्ग नञ्भावानिति । तुरीया चतुर्थी ।

(च) जनिधेयव्यङ्ग्यबोधेदं दर्शयति किञ्चित्वादि । बोद्धा ज्ञाता स्वरूपं
स्वरूपं स्वयं चिह्नमित्यर्थः संख्या हितवद्वादिहृषा नञ्ना निमित्तं हेतुः
कार्यं प्रतीजनं इतीति वाचः सम्यः तेषां तथा आश्रयः अवलम्बनं विषयः
प्रतिपाद्यादिरूपः इत्यादीनां भेदात् भिन्नत्वात् व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यबोध्यः अर्थः अभि-
धीयतः अभिधीयमानात् अर्थात् वाच्यार्थादित्यर्थः भिन्नः पृथक् ।

(ङ) त्रीदृभेदं दर्शयति वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोरेति । वैवाकरणा वाच्यार्थ-
मेव न तु व्यङ्ग्यार्थं बोद्धं भवति सङ्गदवाच्य समवेतिवै वाच्यार्थकीदृशी
वैवाकरणाः व्यङ्ग्यार्थकीदृशस्तु सङ्गदवा एवेति भावः । स्वरूपभेदं दर्शयति ।

प्रतीयते । व्यङ्ग्यस्तु तद्वोद्गादिभेदात् । कश्चित् “कान्तमभिसरेति” “गावो निरुध्यन्तामिति” नायकस्य अयमागमनावसर इति सन्तापोऽधुना नास्तीत्यादिरूपेणानेक इति सङ्क्रामभेदः । वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्यः । एष तु तथाविधप्रतिभानैर्मन्त्रादिनेति निमित्तभेदः । प्रतीतिमात्रचमत्कारकरणाच्च कार्यभेदः । केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः । पूर्वपञ्चाङ्गावेन च कालभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसङ्घटनाश्रयत्वेन च आश्रयभेदः (छ) ।

“कस्मै न वा होइ रोसो दट्टुण पिप्पाइ सव्वणं अहरम् ।

सभमरपभ्माग्वाइणि ! बारिअवामे ! सहस्स दाणीम्” ॥

इति संख्यीतकान्तविषयत्वेन विषयभेदः तस्मान्नाभिधेय एव व्यङ्ग्यः (भ) । तथा ।

मम चम्पिष इत्यादि वाच्यार्थः विधिरूपः व्यङ्ग्यार्थः निषेधरूप इति वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपं सुमहत् भिन्नमिति भावः । सङ्क्रामभेदं दर्शयति गत इति । अत्र एक एव वाच्यार्थः, व्यङ्ग्यस्तु बहुविध इति भावः । निमित्तभेदं दर्शयति वाच्यार्थ इति । शब्दस्य उच्चारणं ज्ञानं तन्मात्रेण मात्रशब्देन प्रतिभानैर्मन्त्रादिव्यवच्छेदः । कार्यभेदं दर्शयति प्रतीतीति । वाच्यार्थे प्रतीतिमात्रं बोधमात्रं मात्रपदेन चमत्कारव्यवच्छेदः, व्यङ्ग्यार्थे चमत्कारकरणं चित्तोद्गासविधानम् । प्रतीतिभेदं दर्शयति केवलीति । कावभेदं दर्शयति पूर्वेति । वाच्यार्थः प्रथमं प्रतीयते व्यङ्ग्यार्थस्तु पर्यालोचनया परत्र इति भावः । आश्रयभेदं दर्शयति शब्दाश्रयत्वेनेति । वाच्यार्थः केवलं शब्दमाश्रयति व्यङ्ग्यार्थस्तु शब्दादिमिति । विषयभेदं दर्शयति कस्य इति ।

कस्य न वा भवति रोसो दट्टा पिप्पायाः सत्रणमहरम् ।

सभमरपभ्माग्वायिणि ! बारितवामे ! सहस्सेदानीम् ॥

इति संस्कृतम् ।

(क) उपपत्तिना दृष्टाचरा भार्या प्रति क्रुद्धं नायकं प्रतारयन्त्यासक्तस्या कतिश्चित् । हे बारितवामे ! बारिता निवारितापि वामा प्रतिक्रुद्धा तत्सम्बन्धी, सभमरं पन्नं भिन्नतीति तत्सम्बन्धिने, पिप्पायाः अहरं सत्रणं अचतुक्तं

प्रागसत्त्वाद्रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे ।

किञ्च मुख्यार्थबाधस्य विरहादपि लक्षणा २६६ [ज]

न बोधिकेति शेषः । न हि कोऽपि रसनात्मकव्यापाराद् भिन्नो रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यस्मिन् लक्षणाभिधे बोधयेताम् । किञ्च यत्र “गङ्गायां घोषः” इत्यादावुपात्तशब्दार्थानां बुभूषन्नेवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते तत्रैव हि लक्षणायाः प्रवेशः । यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यैः ।

“श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदास्मिन्नेन सङ्गतिः” ॥ (ट)

न पुनः “शून्यं वासगृहम्” इत्यादौ मुख्यार्थबाधः । यदि

दृष्टा कस्य जनस्य रोषः क्रीडः न भवति ? सर्वस्वैव भवतीत्यर्थः । इदानीं सङ्ख्य भर्तृतर्जनीं ब्रह्मवेदनाच्चेति शेषः । सखी तत्त्वान्तविषयत्वेनेति । अत्र बाधार्थबोधे सखी उद्येष्टा । उपपत्तिना नाधरो दृष्ट इति व्यङ्ग्यार्थबोधे उद्येष्ट-क्षयतिरिति भावः । उपसङ्हरति लक्षणादिति ।

(ज) प्रागिति । रसादेः प्राक् असत्त्वात् अविद्यमानत्वात् लक्षणाभिधे लक्षणावृत्तिरभिधावृत्तिरित्यर्थः नो बोधिके बोधयितुं न ब्रह्मत इत्यर्थः लक्षणा अभिधा च प्रमाणासिद्धमेव वस्तु बोधयति प्रमाणासिद्धं रसादिकं नेति भावः । किञ्च अन्यच्च मुख्यार्थबाधस्य विरहात् अभावादपि लक्षणा नो बोधिका । लक्षणाया मुख्यार्थबाधे हि प्रमाणासिद्धं वस्तु बोध्यते रसादिबोधे तु न मुख्यार्थबाधः नापि रसादिः प्रमाणासिद्ध इति भावः ।

(ट) श्रुतेति । श्रुतान्वयात् श्रुतानां शब्दोपात्तानाम् अन्वयात् अन्वयबोध-जनकात् अनाकाङ्क्षम् आकाङ्क्षारहितं वाक्यम् अन्वत् अर्थात्तरं न दृच्छति । पदार्थान्वयवैधुर्यात् पदार्थानाम् अन्वयानुपपत्तिवहात् मुख्यार्थबाधादित्यर्थः तदास्मिन्नेन मुख्यार्थसम्बन्धितत्वा गृहीतेन अर्थेनेति शेषः सङ्गतिः उपपत्तिः भवतीति शेषः ।

च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ प्रयोजनं लब्धं स्यात् तीरस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात् तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरं तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः । न चापि प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा । विषयप्रयोजनयोर्युगपत्-प्रतीत्यनभ्युपगमात् । नीलादिसंवेदनानन्तरमेव हि ज्ञाततया अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः (ठ) ।

नानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः २७० [ड]

॥

(ठ) प्रयोजनं लब्धं साहित्यं प्रयोजनं शीतलपावनत्वादिप्रत्ययः लब्धं लक्षणाजन्यबोधविषयः स्यात् तदा तीरस्य मुख्यार्थत्वं गङ्गाप्रवृत्त्य तीरस्य मुख्यार्थः बाधितत्वं तन्मुख्यार्थस्य बाधश्च स्यात् । इटापतावाङ् तस्यापीति । तस्यापि शीतलपावनत्वादिरूपस्य लब्धार्थस्यापि लब्धतया विशेषणे द्वितीया लक्ष्यमित्यर्थः प्रयोजनान्तरम् अन्यत् प्रयोजनम् । अनवस्थापातः असीमत्वात् लक्ष्यप्रयोजनानां न चापि व्यवस्थेति भावः । विषयप्रयोजनयोरिति । विषयः कारणीभूतज्ञानं प्रयोजनं फलोद्भूतज्ञानं तयोर्युगपत् समवायिणी या प्रतीतिः तस्याः अनभ्युपगमात् अनङ्गीकारात्, न हि कारणज्ञानं कार्यज्ञानञ्च समवाये भवतीति भावः । एतदेव समर्थयति नीलादौति । नीलादीनां संवेदनानन्तरमेव प्रत्यक्षात् परमेव न तु पूर्वं वा प्रत्यक्समवाये इत्यर्थः ज्ञाततायाः नीलासकलतानुयायिनां सङ्केतविशेषः यथा नीली ज्ञात इत्यादिरूपः तस्या वा अनुव्यवसायः नीलासकलतानुयायिनां सङ्केतविशेषः यथा नीली प्रत्यक्षे नीलमङ्गलानामीत्येवंप्रकारः तस्य । ततश्च नीलादिप्रत्यक्षं कारणं तदनन्तरं ज्ञानता वा अनुव्यवसायः तस्य फलं तयोर्वीगपद्यं न हेतुत्वहीकुर्वन्ति । प्रकृते तीरज्ञानात् परमेव शैत्यपावनत्वादप्रतीतिः न तु समवायिणीति फलितार्थः ।

(ड) अनुमानप्रमाचक्षुष्यत्वं रसादीर्निराकरोति नेति । हेतूनां कारणानाम् आभासत्वेन दुष्टत्वेन व्यभिचरितत्वेनेत्यर्थः अनुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां व्यञ्जनाजन्यबोधविषयाणां न बोधने च न समर्थं तथा कृतिः संस्कारविशेषः रसादीनां धीः ज्ञानसाधनं न ।

व्यक्तिविवेककारेण हि “यानि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः साधुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावाधुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते । ते हि रसादीनां भावानां कारककार्यसङ्काग्निभूताद्याननुमापयन्त एव रसादौचिष्यादयन्ति । त एव हि प्रतीयमाना आस्वादपदवो ज्ञाताः सन्तो रसा उच्यन्ते । इत्यवस्थाभावी तज्यतीति-ज्ञानः केवलमाद्यभावितया असौ न सज्यते यतोऽयमवस्थाव्यभिव्यक्तिज्ञानः” इति बहुलं तत्र प्रष्टव्यम् । किं गण्डाभिनय-समर्पित-विभावादिप्रत्ययानुमित-रामादिज्ञतरागादिज्ञानमेव

(४) अनुमान एवेति । एवकारान् व्यज्जनाव्यवच्छेदः । ते विभावादयः । अनुमापयन्तः अनुमानेन बोधयन्तः । यथा सर्वतो वक्रिमान् धूमादित्यत्र वक्रि-व्याव्यधूनवान् पर्वत इति प्रतीतिः तथा पूर्वं वासगृहमित्यादि कार्यं गृह्णार-रसवत् तत्तद्विभावादिप्रत्ययानुमितौ गृह्णाररसव्याव्यविभावादिप्रत्यय-मिति प्रतीतिर्भवेदिति भावः । त एव विभावादयः । ननु अनुमिती कार्य-कारकत्वमेव रसप्रतीतिः क्लानुभवनीयत्वात् असंख्यजन्यव्यङ्ग्यत्वकानिरित्य-जाह अवस्थमिति । तत्र रसदेः प्रतीतो ज्ञानः पौर्वाप्येव । अवस्थाभावी अन्वया अथ विभावाधुभावव्यभिचारिसंयोगाद्भवतिरिति सङ्गच्छते । आद्य-भावितया प्रीत्यवस्थेन असौ ज्ञानः न सज्यते नानुभूयते । यतः अथन् अद्यापि रसादौर्लङ्घनलोकारेऽपि अभिव्यक्तेः प्रतीतिः ज्ञानः । यथा प्रथमं विभावादि-प्रतीतिः ततः साधारणानिमानः ततो रसानुभव इति ज्ञानवत्त्वेऽपि आद्यभा-वित्वेन अवहिरसंख्यजन्यव्यङ्ग्यत्वं स्वीकियते तथानुमानवादिनामवोति भावः । अष्टेति । अष्टेन अष्टेन अभिनयेन दृष्टेन इत्यर्थः समर्पितः उपाहितः यः विभावादीनां प्रत्ययः प्रतीतिः तेन अनुमितः रामादिगतः यः रामादिः सीता-दिविषयकः प्रत्ययः तत्र ज्ञानं प्रतीतिः । तद्वत्तया तत्र रामादिज्ञतरा-गादिज्ञानेन भावकैः सङ्गद्वयैः भावमानः आस्वाद्यमानः । व्याप्तियद्वयानुमा-दिति अव्यभिचारितद्वयसंज्ञेन कार्यक अवस्थाभाविता हि व्याप्तिः । सा तु अनु-मानप्रमाचक्ष साविधेति स्मितिः । यत्र तु त्रीनियन्तरीमांसकादीनां विभा-वादिप्रत्ययसंज्ञेऽपि सूत्रवाक्यानन्दमवरसाकादयः अदर्शनात् हेतुर्भविष्यतीति

रसत्वेनाभिमतं भवतः तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्र-
काशनस्य वा ? आद्ये न विवादः किन्तु रामादिगतरागादि-
ज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिरित्येव विशेषः । द्वितीयस्तु
व्याप्तिग्रहणाभावाच्चेतोराभासतयाऽसिद्ध एव । यच्चोक्तं तेनैव ।
“यत्र यच्च एवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभि-
धानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भावः” इति ।
सुग्रहेव व्याप्तिः पञ्चधर्मता च (ठ) । तथा ।

“याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निबन्धनम् ।

सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्मतेति” (ण) ॥

इदमपि नो न विरुद्धम् । न हि एवंविधा प्रतीतिरास्वा-
द्यत्वेन अस्माकमभिमतता किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः

कथमनुमानं सम्भवतीति भावः । प्रकारान्तरेण व्याप्तिग्रहं साधयित्वा अनुमान-
सिद्धत्वं रसादेः साधयति बलीकृतमिति । तेनैव व्यक्तिविवेककारिणैव । एवंवि-
धानां तत्तद्व्यापारशास्त्रिणामित्यर्थः अभिधानं शब्देनोपस्थानम् अभिनयः अङ्गा-
दिष्वेतेषां उपस्थितिः । श्रोत्रियजरम्भीनां सक्तादयोऽपि विभावादीन् रत्यादेः
कारणकार्यसङ्कारिकपान् जानन्ति परं रत्यादेर्विशेषेण आस्वादाकुरधोम्यतानयनं
विभावनम् । तादृशस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिकपतया भावनम् अनुभाव-
नम् । तथाभूतस्य तस्य सम्यक्चारणं सञ्चारणं पूर्वसूक्तम् एतद्व्यापारभागिनस्तान्
न अनुभवन्ति एतदनुभवस्यैव रसास्वादत्वादिति भावः । व्याप्तिः अर्थविचार-
हेतुत्वरूपा पञ्चधर्मता पञ्चसत्ता पक्षे विद्यमानता इत्यर्थः । सत्ता पर्वतो वक्र
जानित्यत्र पञ्चः पर्वतः तत्र वक्रः सत्तास्ति तद्यात्र सामान्यज्ञानान् अहं रस-
वान् इत्येवं प्रतीती रसिकजनः पञ्चः रसस्य तत्सत्तासौम्यवर्धयम् ।

(च) धेति । अर्थान्तरस्य भवत्यते व्यङ्ग्यस्य अभिव्यक्तौ प्रकटने वः कुपाकं
या सामग्री कारकसूटः निबन्धनं प्रधानम् इष्टा अभिव्यक्ता सैव सामग्री नः
अस्माकम् अनुमितिपक्षे गमकत्वेन सम्मता । सा च सामग्री शब्दबोधयेति
बोध्यम् ।

(त) इदमपि एवंरूपमपि अनुमानं नः अस्माकं न विरुद्धं न विपरीतम्

साम्प्रानन्दनिर्भरः । तेन च त्रिंशदधियुक्तादध्यान्तरस्य
साधनाहेतोराभासता (त) । यच्च “भम धम्मिच” ! इत्यादौ
प्रतीयमानं वस्तु ।

“जलकेलितरलकरतलमुक्तः पुनः पिहितराधिकावदनः ।

जगदवतु कोकयूनोर्विघटनसङ्घटनकौतुकौ कृष्णः” ॥

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव । तथाहि,
अनुमानं नाम पञ्चसत्त्वसपञ्चसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टा-
ल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानम् । ततश्च बाष्पादसम्बन्धोऽर्थस्त्वावक्ष्य-
प्रतीयते अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति बोध्यबोधकयोरर्थयोः
कश्चित् सम्बन्धोऽस्त्येव । ततश्च बोधकोऽर्थो लिङ्गं बोध्यश्च
लिङ्गो बोधकस्य चार्थस्य पञ्चसत्त्वं निबद्धमेव । सपञ्चसत्त्व-

अस्माभिः स्वीक्रियते इति भावः । सिद्धाधियुक्तात् साधयितुमिष्टात् अर्थात्
अङ्गारुपादित्यर्थः अर्थान्नस्य अन्यरूपस्य अस्मादनभिप्रेतस्येत्यर्थः अर्थस्य भवदुक्त-
रूपस्य रसस्य साधनात् निष्पादनात् हेतोः आभासता दृष्टहेतुत्वमित्यर्थः । अनु-
मितौ तु येन हेतुना यत् कार्यं साध्यते तदैव कार्यमवश्यभावि, यदि तेन
हेतुना अभिप्रेतकार्यं साध्यते तदैव तस्य हेतोराभासत्वं नियतहेतुका अयुमिति-
रिति बोध्यम् ।

(घ) वस्तुलङ्कारयोरपि अनुमेयत्वं वदती व्यक्तिविवेकाकारमतानुसाधिनो
दूषयति यथेत्यादि ज्ञेयम् । जलकेलौ वारिविहारे तरलाभ्यां अललाभ्यां कर-
तलाभ्यां मुक्तं व्यक्तं पुनः पिहितम् बाष्पादितं राधिकायाः वदनं येन तादृशः
अतएव कोकयूनोः अकवाकदन्यतोः विघटने सङ्घटने विद्विगसंयोगौ तथाः
कौतुकौ कुतूहलवान् कृष्णः जगत् अवतु रञ्जतु । अत्र चन्द्रोदये रात्रौ अकनाक-
विशोकः, तस्मानुदये दिवा संयोग इति प्रसिद्धिरत्रानुसन्धेया । राधिकावदने
चन्द्रत्वारोपः अनुमेय एव नाहमव व्यक्तनास्त्रीकारिण । एतदेव उपपादयति
तथाहीत्यादि पक्षे साध्यवति सत्त्वं विद्यमानता पञ्चसत्त्वं, पञ्चतुल्यं वस्तुनि सत्त्वं
विद्यमानता, पञ्चसत्त्वं विपक्षात् विद्वत्पक्षात् व्यावृत्तत्वं निवृत्तिः एतद्विशिष्टात्
विज्ञात् साधनात् लिङ्गिनः साध्यस्य ज्ञानं प्रतीतिः अनुमानम् । यथा सर्वतो

विपक्षध्यातृत्वे अनिवहेऽपि सामर्थ्यादनुमेये । तस्मादत्र
यद् वाच्यार्थालिङ्गरूपास्तिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान
एव पर्यवस्यतीति । तत्र । तथाहि अत्र “भ्रम धम्मिअ !”
इत्यादौ गृहे श्वनिवृत्त्याविहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहो-
पलब्धेरभ्रमणमनुमापयतीति यदुक्तं तत्र नैकान्तिको
हेतुः । भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण च
गमनस्य संभवात् । पुंश्रव्या वचनं प्रामाणिकं न वेति
सन्दिग्धासिद्धेश्च । “जलकेलीत्यत्र” य आत्मदर्शनाभ्यां चक्र-
वाकविघटनसङ्कटनकारौ स चन्द्र एवेति अनुमितिरेवेयमिति
न वाच्यम् उच्चासक्तादावनैकान्तिकत्वात् । एवंविधोऽर्थ
एवंविधार्थबोधक एवंविधार्थत्वाद् यत्नेव तत्त्वैवमित्यनुमानेऽपि
आभाससमानयोगक्षेमो हेतुः । एवंविधार्थत्वादिति हेतुना
एवंविधानिष्ठार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः । तथा यत् “दृष्टिं हे

वज्रिमान् धूमादित्यत्र पर्वतः पक्षः वज्रिः साध्यः धूमीः लिङ्गम् । यथा पर्वतः
साध्यवानिति पक्षः तथा मज्जनसेऽपि वज्रिरस्तीति मज्जनसः सपक्षः, क्रदादौ
वज्रिर्नास्तीति क्रदो विपक्ष इत्यादि । वाच्यात् अभिव्येयार्थात् असम्बन्धः सम्बन्ध-
वर्जितः अन्यथा असम्बन्धार्थप्रतीती इत्यर्थः अतिप्रसङ्गः अतिव्याप्तिः अलक्ष्यं लक्ष्य-
गमनरूप इत्यर्थः । यथा, भ्रम धम्मिअ इत्यत्र यथा भ्रमणाभावः प्रतीयते तथा
घटाभावोऽपि प्रतीयते इति । भ्रम धम्मिअ ! इत्यत्र बोध्यबोधकयोरर्थयोर्वपरीत्य-
सम्बन्धः सम्बन्धो बोध्यः । निवृत्तमेव वर्णितमेव । सामर्थ्यात् योग्यतावशात् अव-
स्ये प्रत्येत्ये एतत् सहस्रसन्दर्भः सपक्षः विपरीतस्तु विपक्ष इति भावः । वाच्या-
र्थात् अभिव्येयार्थात् लिङ्गरूपात् साधनरूपात् लिङ्गिनः साध्यरूपस्य व्यङ्ग्यस्य अव-
गमः प्रतीतिः । ततश्च भ्रम धम्मिअ ! इत्यादौ श्वनिवृत्त्या विहितं वनस्य वेपरी-
त्यसम्बन्धेन अवनयार्थेण गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरित्यनुमानप्रकार इति भावः ।
नैकान्तिकः व्यभिचारीत्यर्थः । गमनस्य सङ्गवादिनि अवनयानुमापकेन
किञ्चन साध्याभावस्य दर्शनादिति भावः । अनुमितिर्दोषान्तरं दर्शयति सन्दिग्ध-
सिद्धेरिति । इदं वाक्यं धार्मिकस्य भवोपादकं वा कुतश्चर्यसङ्गासङ्गुचितक

प्रतिवेशिनि । अथमिहाप्यस्तदित्यादौ" मन्त्रपन्थीनां तन्-
लिखनम् एकाकितया च स्तोत्रोपमम् तस्याः परकासुकोप-
भोगस्य लिङ्गिनो लिङ्गमित्युच्यते" तच्च तत्रैवाभिहितेन
स्वकान्तस्तेनापि सम्भवतीति अनेकान्तिको हेतुः । यच्च
"निःशेषश्रुतचन्दनम्" इत्यादौ दूत्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनु-
मीयते तत् किं प्रतिपाद्यया दूत्या तत्काकसन्नितेर्वाग्वैः तत्
काव्यार्थभावनया वा सङ्गद्वयैः ? आद्ययोर्न विवादः । द्वितीये
तु तत्राविधाभिप्रायविरहकाले व्यभिचारः । ननु वक्ताव्यव-
स्थासङ्गतत्वेन विशेषो हेतुरिति न वाच्यम् । एवंविध-
व्याख्यानसम्बन्धस्याभावात् । किञ्च एवंविधानां काव्यानां कवि-
प्रतिभामात्रजननां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन सन्दिग्धासिद्धत्वं
हेतोः । व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेवैषां पदार्थानां
व्यञ्जकत्वमुक्तं तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं न वेत्यपि

तस्य स्वचन्दमवविधायकमिति सामाजिकानां सन्देहात् कीदृक्सन्देह इति
हेतोः सन्दिग्धत्वेन असिद्धेः अनिश्चयः । अनुमितौ चसन्दिग्धो हेतुरावश्यकः,
अथ तु न तथेति हेतोः सन्दिग्धत्वात् न चानुमानमिति भावः । अकल्पितानुमानं
दूषयति जलकेलीति उक्तासक्तादाविति उक्तासकः भवप्रदः । आदिना विद्योग
कारणान्तरस्यापि यद्वचनम् । यदि कश्चित् भयं प्रदर्शयति । तदापि विद्योगस्य
सम्भव इति चन्द्रीदयकपस्य हेतोरभावेऽपि हेतुत्वरूपे विद्योगदर्शनात् हेतोर्व्यभि-
चार इति भावः । अनुमानञ्च कदापि व्यभिचारमयात् पञ्चमात्रमिति भवति
तेनैव दृष्टसिद्धिं कुर्वतीऽपि दूषयति एवमिति आभाससमावेति । आभासस्य
दृष्टहेतुत्वव्यभिचारस्य समानो योग्येनः कार्यसाधको हेतुः । तथा च एवंविधः
सूर्योऽधमसं गतः इत्यादिरूप एवंविधार्थानां भावो निरुध्यतां सव्यावन्दनावसर
इत्यादिकथायां बोधकः एवंविधाधत्वात् एवंविधार्थबोधाय प्रयुक्तत्वादित्यर्थः यत्
यस्तु नैवं न एवमकारम् एवंविधाधत्वाधत्वाभाववदित्यर्थः तत् यस्तु नैवम् एवं-
विधाधत्वाधत्वाभाववदित्यर्थः । तत्र एवंविधाधत्वात् इत्यनेन एवंविधामिष्टार्थ-
साधनत्वादित्यपि यत् प्रकवे तत्राले पञ्चमात्रमनुमानेऽपि हेतोर्दुर्लभमिति

कथमनुमानम् । एतेनार्थापत्तिविषयत्वमपि व्यङ्ग्यानामपा-
स्तम् । अर्थापत्तेरपि पूर्वसिद्धव्याप्तिव्यायासुपजीव्यैव प्रवृत्तेः ।
यथा । “यो जीवति स कुचाप्यवतिष्ठते जीवति चात्र गोष्ठ्या-
मविद्यमानश्चेन्न इत्यादि” (ष) ।

किञ्च वस्तुक्रयादौ तर्जनीतोलनेन दशसङ्ख्यादिवत् सूचन-
बुद्धिवैधेयोऽप्ययं न भवति । सूचनबुद्धेरपि सङ्केतादिलौकिक-
प्रमाणासापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गीकारात् । यच्च “संस्कार-
जन्यत्वादस्यदिवुद्धिः स्मृतिः” इति केचित् तत्रापि प्रत्यभि-
ज्ञायामनैकान्तिकतया हेतोराभासता । “दुर्गालङ्कितेत्यादौ”

भावः । अनुमानं पञ्चमात्रवृत्त्यापि दृष्टे हेतौ नैव भवतीति भावः । यदि हेता-
भासेन अनुमितिर्न सम्भवति, तदात्र विधिदो हेतुर्वाच्य इति मतं दूषयति
नन्विति वक्रादौत्यादि तदगुणसंविज्ञानबहुव्रीहिया प्रतिपाद्यदूतीपरिचयः । अत्रस्या-
कामुकत्वादिवैधेयम् । एवंविधेति एवंविधा या व्याप्तिः तस्याः अनुसन्धानस्य
अभावात् शब्देनानुपस्थानात् प्रमाणात्तरस्य च असङ्गादिति भावः क्विप्रतिभा-
वाजगन्मर्णा कथौनी प्रतिभा बुद्धिर्नैर्मल्यं तन्मात्रेण जन्म उत्पत्तिर्येषा तादृशानां
प्रमाणास्य यथातथ्यरूपाणुसन्धानस्य अनावश्यकत्वं हेतोः सन्दिग्धासिद्धत्वं किमियं
परपुरुषार्थिनी स्तीतसि जलाद्वरणार्थं गता एत स्तकान्तसङ्केतेति सन्देहः, तेन
हेतोर्न प्रामाण्यं तत् कथमत्रानुमानं सम्भवतीति भावः । एतेषां पदार्थानां
निःशेषव्युत्पन्नानित्यादौनामित्यर्थः व्यञ्जकत्वं व्यङ्ग्यबोधकत्वम् । प्रामाणिकं
तथ्यम् । एतेन हेतोराभासत्वेन इत्यर्थः । पूर्व्वेति, पूर्वे सिद्धा निर्वर्तिता इत्यर्थः
या व्याप्तिः तस्याः ह्ययाम् आशयमित्यर्थः उपजीव्य अवलम्ब्या इत्यर्थः । अयं स
अपराधस्य आशयिः आदिपः अर्थापत्तिः यथा जीवतीति यतो जीवति अतः
कुचापि, गोष्ठौभिन्नोऽपि स्यान्नि अवतिष्ठते इति अर्थापत्त्या प्रतीयते । अत्र
जीवति इति व्याप्तिर्यादृकमित्यवधेयम् ।

(६) तर्जनीतोलनेन तर्जनीया उत्पद्येयः । सूचनबुद्धिवैधः सूचनं सङ्केतः
तद्विषयिणी या बुद्धिः तद्वैधः अयं व्यङ्ग्यरूपोऽयं इत्यर्थः । सूचनबुद्धेरपि लौकिक-
प्रमाणासापेक्षत्वेन अयं भावः यदि काचित् पूर्वं व्यवहाराय व्यवहारिणेन सह
व्यवहारजननीधनार्थम् एवं व्यवस्थापयति तत् मन तर्जनीवीजनि बुधाभिर्दम-

च "द्वितीयार्थो नास्त्येव" इति यदुक्तं महिममईन तदनुभव-
सिद्धमपलपतो गजनिमीलिकैव (६) । तदेवमनुभवसिद्धस्य
तत्तत् रसादिलक्षणायाश्चाशङ्क्यापलापतया तत्तत् शब्दाद्यन्वय-
व्यतिरेकानुविधायितया च अनुमानादिप्रमाणावेद्यतया च
अभिधादिवृत्तित्रयाबोध्यतया च तुरीया वृत्तिरूपास्त्येवेति
सिद्धम् । इयञ्च व्याख्यायानुसन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं
निर्मलम् । तत् किं नामिकेयं वृत्तिरित्युच्यते ।

सा चेयं व्यञ्जना नाम

वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।

रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिं

रसनाख्यां परे विदुः ॥ २७१ ॥ [ध]

एतच्च विविच्योक्तं रसनिरूपणप्रस्ताव इति सर्वमवदातम् ।

इति साहित्यदर्पणे व्यञ्जनव्यापारव्यापनं नाम

पञ्चमः परिच्छेदः ।

संख्या बोद्धव्येति तदा तत्सूचनेन तस्य व्यवहारः सिध्यति, तच्च च सूचने
प्रामाण्यस्य सहावेन अनुमानप्रकारताङ्गीकारादिति सा , सूचनबुद्धिरनुमान-
विशेष एवेति भावः । प्रकृते वस्तुवृत्तिवैशिष्ट्याविशेष एव संकेतः, तेन व्यक्तायं
प्रतीतिव्याप्तिशङ्केष्वैव भवतीति कथं व्यञ्जनास्वीकार इत्यापत्तिरपि न भवति
वस्तुवृत्तिविशेषवैशिष्ट्यासत्त्वमपि सर्वेषामेव श्रोतृव्यामनभिज्ञतया व्यङ्ग्यार्थानवबोध-
स्थले व्यभिचारदर्शनादिति बोध्यम् । प्रत्यभिज्ञायां सोऽवगमिन्वाकारकप्रतीति
अनेकान्तिकतया साध्यं विना विद्यमानतया हेतोः संस्कारजन्यज्ञानत्वकपक्ष
आभासता व्यभिचारिता दुष्टता इत्यर्थः । अपक्षपतः निरुपानस्य महिममदृश्य
इत्यर्थः गजनिमीलिका वृत्तिवत् सूच्यता इति भावः ।

(ध) सा चेयमिति । रसव्यक्तौ रसप्रकटने इत्यर्थः परे चान्ये विधांसः

षष्ठः परिच्छेदः ।

—१११११११—

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन काव्यस्य भेदद्वयसुखा पुन-
र्दृश्यव्यङ्ग्यत्वेन भेदद्वयमाह ।

दृश्यव्यङ्ग्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।

दृश्यं तत्राभिनेयं ॥ २७२ ॥

तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह ।

तत् रूपारोपात्तु रूपकम् ॥ २७३ ॥

तत् दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते ।

कोऽसावभिनय इत्याह ।

भवेदभिनयोऽवस्था-

नुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैव-

माहार्यः सात्त्विकस्तथा ॥ २७४ ॥ [क]

रसनाख्यां इति विदुः । व्यञ्जनया वस्त्रवद्वाररूपव्यङ्ग्यार्थावगतिः रसनया तु
रसादिकवाचां वगतिरिति परमतं धन्यज्ञतस्तु सामान्येन व्यञ्जनयेव सर्वव्यङ्ग्यार्थाव-
गम इति बोध्यम् ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरमहापात्रेण

विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य पञ्चम-

परिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

(क) अभिनीयते इति । अभिनेयं कर्मणि उपपत्तयः । अवस्थायाः
अनुकारः अनुकरणम् अभिनयः । स चतुर्विधः आङ्गिकः अङ्गेन नियन्त्रितः,

नटैरङ्गादिभिः राममुचिष्ठिरादौनामवस्त्रानुकरणमभि-
नयः । रूपकस्य भेदानाह ।

नाटकमथ प्रकरणं

भाषव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ब्रह्मसूत्राङ्गवीथ्यः

प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥२७५॥ [ख]

किञ्च ।

नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोच्चाप्यकाव्यानि प्रेङ्गवां रासकं तथा ॥

संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।

दुर्मस्त्रिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥

अष्टादश प्राङ्गुरूपरूपकाणि मनोप्रियाः । [ग]

विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्य नाटकवन्मतम् २७६ [घ]

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च ।

तच्च ।

वाचिकः वचनेन निघ्नः, आहार्यः आहरणीयः देशरचनादिकः, शास्त्रिकः
संजीविकात् जनितः, सप्तस्रोतादिः ।

(ख) नाटकमिति । नाटकं प्रकरणं भाषः व्याख्यानः समवकारः डिमः
ब्रह्मसूत्रः अङ्गः वीथी प्रहसनमिति दश रूपकाणि भवन्ति ।

(ग) नाटिकेत्यादि अष्टम् ।

(घ) विनैति । विशेषं विना सर्वेषां रूपकाणां उपरूपकाणाञ्च लक्ष्यं
लक्ष्यं लक्ष्यमित्यर्थः नाटकवत् नतं कथितम् ।

नाटकं ख्यातवृत्तं स्थात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
 विलासर्षादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
 सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् ।
 पञ्चादिका दशपरास्तवाङ्काः परिकीर्त्तिताः ॥
 प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
 दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥
 एक एव भवदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्य्यं निर्वहणेऽद्भुतम् ॥
 चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपुरुषाः ।
 पोपुच्छायसमायन्तु बन्धनं तस्य कीर्त्तितम् २७७ [ङ]

ख्यातं रामायणादिप्रसिद्धं वृत्तम् । यथा रामचरि-
 तादि । सन्धयो वक्ष्यन्ते । नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महा-
 सहायम् । सुखदुःखसमुद्भवत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेषु अभि-
 व्यक्तम् । राजर्षयो दुषन्तादयः । दिव्याः श्रीकृष्णादयः ।
 दिव्यादिव्यो यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी । यथा

(ङ) नाटकमिति । ख्यातवृत्तं प्रसिद्धवृत्तम् न तु स्वल्पोपलक्षितमिति
 धारः । पञ्चभिः सन्ध्याद्यैः सन्धिभिः सुखादिभिः समन्वितं सन्धिवत् ।
 विलासर्षादिगुणवत् विलासः धीरा इष्टिर्गतिचिन्ता विलासे सजितं वच इति
 अथकीलपुद्गलपुष्पविशेषः, अद्विरभ्युन्नतिः आदिना धैर्य्येणासीर्य्यादिवृत्तं तद्वत्
 तदयुक्तम् । सुखदुःखस्य च समुद्भूत्या कदाचित् कदाचित् उद्भवेन नाना
 विविधाः ये रसाः आस्वादव्यापाराः तेः निरन्तरं सन्तं पूर्वंमिच्छयः । अङ्गी
 प्रशानम् अङ्गम् अप्रशानम् । निर्वहणे निर्वहणाख्ये सन्धी अद्भुतं विजयजनक-
 व्यापारः कार्य्यं वर्धनीयम् । बन्धनं रचनम् ।

श्रीरामचन्द्रः । “नोपुष्पाग्रहमात्रमिति प्रतीचक्षाः सुखाः
कर्तव्याः” इति केचित् । अन्ये त्वाहुः । “यत्रा नोपुष्के केचिद्
वाला फलाः केचिद्दीर्घाः तदेह कानिचित् कार्याणि सुख-
सन्धी समाप्तानि कानिचित् प्रतिसुखे । एवमन्येऽपि कानि-
चित्” इति ।

प्रत्यक्षमेतद्व्यपितो रसभावसमुत्पन्नः ।

भवेद्गूढशब्दार्थः शुद्धचूर्णकसंयुतः ॥

विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्नविन्दुकः ।

युक्तो न बहुभिः कार्यैर्वीजसंहतिमान् न च ॥

नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपदवान् ।

आवश्यकानां कार्याणामविरोधादिनिर्मितः ॥

नानेकदिननिर्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः ।

आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥

दूराद्भानं बधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः ।

विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यूरतं तथा ॥

दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमम्यद् व्रीडाकारश्च यत् ।

शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम् ॥

- (च) चङ्गाह प्रत्ययेति । चङ्गः परिच्छेदविशेषः प्रत्यक्षं प्रत्यक्षवत्
चाभासज्ञानं नेतुः नान्यत्रापि चरितं यत् चः, एतेन ज्ञानेन च बहुल्यम्, चङ्गः
कटुः सङ्काशः ज्ञानं तत्काशियः, चङ्गेन चूर्णकेन मध्येन संयुतः, विच्छिन्नः विच्छेद-
प्राप्तः चङ्गान्तरं सङ्गर्भेन देयं एव चङ्गः चङ्गः शरीरजनं चङ्गिन् चङ्गीकृतः, किञ्चित्
सुखं संवप्राः विन्दुः वज्रनाचक्षयः चङ्गिन् तपोक्तः, चङ्गिभिः कर्माभिः

ज्ञानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः ।

देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥

प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।

अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्ग इति कौर्तितः

॥ २७८ ॥ [च]

विन्हादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यकं सन्ध्यावन्दनादि । अङ्ग-
प्रस्तावादु गर्भाङ्गमाह ।

अङ्गोदरप्रविष्टो यो

रङ्गद्वारा मुखादिमान् ।

अङ्गोऽपरः स गर्भाङ्गः

सवीजः फलवानपि ॥ २७९ ॥ [छ]

यथा बालरामायणे रावणं प्रति । कञ्चुकी ।

“अवगोः पियमनेकेदृश्यं दौर्घ्यं लोचनैर्बहुभिः ।

व्यापारेः न युक्तः, न च वीजस्य सन्ध्यावन्दनपक्षे सूचकारस्य संज्ञतिः संज्ञारः
तद्वान्, नानाविधानैः विविधैः विहितकर्मभिः संयुक्तः, नातिप्रपुरवश्वान्
अतिबहुभिः पद्यैः न संयुतः, आवश्यकानां व्याख्यानां सन्ध्यावन्दनादीनाम्
अविरोधान् अव्याकाशान् विनिर्मितः विरचितः, वानेकदिनैः अथदिनैः निर्वर्णा
निष्पाद्या या कथा तदा संप्रयोजितः आसन्नः समीपवर्ती नावकी यस्य तवीजः,
द्विचतुरैः पात्रैः युतः, अन्ते श्रेष्ठे निष्क्रान्तानि निखिलानि सन्ध्यादि पात्राणि
यस्य तत्राविष्टः । अन्त्यम् अष्टम् ।

(छ) गर्भाङ्गमाह अङ्गोदरीति । रङ्गद्वारं सूत्रधारकिसनाचं बह्वलम्
आसुखं प्रस्तावना आदिना समापूजादिवचनं तद्वान् अङ्गस्य उदरं मध्यं प्रविष्टः,
सवीजः सूचकारस्यवहितः, फलवान् प्रयोजनान्वितः, अपरः अष्टः सः
गर्भाङ्गः ।

भवदर्शमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरचम् ॥ (क)

इत्यादिना विरचितः सीतास्वयंवरो नाम गर्भाङ्गः ।

तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः

सभापूजा ततः परम् ।

कथनं कविसंज्ञादे-

नाटकस्याप्यथामुखम् ॥ २८० ॥ [भ]

तत्रेति नाटके ।

अन्नाद्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥

प्रत्याहारादिकान्यङ्गा-

न्यस्य भूयांसि यद्यपि ।

तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या

नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥ २८१ ॥ [अ]

(क) अत्रैवेति । सीतास्वयंवरचं तदाप्यं नाट्यम् अनेनैः यवयैः कर्षैः
येषां सर्वजनैः सारं अरक्षीयमित्यर्थः, बहुभिः दीर्घैः चावतैः मितैः दृष्ट्वा सर्वजन-
दर्शनीयमित्यर्थः, अतएव भवदर्शमिव तत्र निमित्तमिव दर्शाननतया बहुकथंनेत्र-
त्वादिति भावः निबद्धं रचितम् । आख्यातम् ।

(क) तत्रेति । तत्र नाटके पूर्वं प्रथमं पूर्वरङ्गः वक्ष्यमाणकथनः,
नदनन्तरं सभापूजा समाप्रवेशनं ततः कविसंज्ञादेः नाटकस्यापि कथनं कीर्तनम्
अथ अनन्तरम् आनुष्ठं प्रकाशना निबद्धमिति शेषः ।

(अ) पूर्वरङ्गमाह इदिति । रङ्गः स्वस्थानं तस्य विघ्नोपशान्तये
अन्नाद्यवस्तुनाम् नाट्यवस्तुनः नाटकेतिहसप्रकाशान् पूर्वं कुशीलवाः नटाः
अन् प्रकुर्वन्ति सः पूर्वरङ्गः मङ्गलाचरकमित्यर्थः उच्यते । यद्यपि अत्र पूर्वरङ्गस्य

वक्ष्याः कथमाह ।

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्वक्ष्यात् प्रयुज्यते ।

देवद्विजन्तपादौनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥

मङ्गल्यशङ्खचन्द्राङ्गकोक्कैरवशंसिनी ।

पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैस्त ॥ २८२ ॥ [ट]

चष्टपदा यथा । अमर्षराक्षसि "भिन्नत्वङ्म" इत्यादि ।

द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्पमालायाम् ।

"शिरसि धृतसुराधने करार-

वक्षसुखेन्दुसंधिर्गिरीन्द्रपुत्री ।

अथ चरचयुगानते खलान्ते

स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः" ॥ (ठ)

एवमन्यत्र । "एतन्नान्दीति" कश्चपिअतानुसारेणोक्तम् ।

प्रत्याकारादिवानि ध्यानधारणावस्थौनि भूवांसि क्वचि चङ्गानि सन्ति तत्रापि
त्रिपञ्चान्तैर् नान्दी चरचं कथंवा ।

(ट) आशीरिति । वक्ष्यात् देवद्विजन्तपादौनाम् आशीः शुभचिन्तनं
तदवधेन संयुक्ता स्तुतिः शुच्योत्तमं प्रयुज्यते तस्मात् सा नान्दी इति संज्ञिता
कथिता, नन्दयतीति स्तुतिर्वक्ष्यात् देवद्विजन्तपादौनाम्नान्दिवक्ष्यो स्तुति-
नान्दीति कथितायै । भिन्नमिति पाठे स्तुतिरध्याकाश्या । सा तु मङ्गल्यं
मङ्गलायै हितं शङ्खचन्द्राङ्गं वक्षसि दूषयतीति तथोक्ता, क्वचित् द्वादशभिः
पदैः स्तुतिफलक्यैः क्वचित् अष्टभिः पदैः चरचैः युक्ता ।

(ठ) तत्र दारद्वयवदोऽनुदाहरति शिरसीति । करारौ कुरे शिरसि धृता
सुराधना नदी येन तादृशे सति चरचा रक्ता मुखेन्दोः मुखचन्द्रस्य संधिः
कान्तिर्वक्ष्याकथ्यता, अथ चरचैर् कथ्योन्ते तस्मिन् चरचयुगानते चरचार्ध
खलौन्ते चरचवर्धनमिति सति स्मितं मन्दहासेन चरचा सहावाङ्गं गिरीन्द्रपुत्री
गीरी भवतः संधे भूतिहेतुः कश्चाप्यदाविनी अथ भवतु । एतन् वक्षं द्वादशभिः
पदैः रचितम् ।

वस्तुतस्तु “पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गम्” इत्युच्यते (७) ।
यदुक्तम् ।

“यस्मादभिनयो ह्यत्र प्रायस्यादवताम्येति ।

रङ्गद्वारमती श्रेयं वानङ्गमभिनयात्मकमिति” ॥ (८)

उक्तप्रकारायाश्च (७) नाम्ना रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव
कर्तव्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः । कालिदासादिमहा-
कविप्रबन्धेषु च ।

“वेदान्तेषु यमादुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रीदही

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्धमिषयः शब्दो यथावर्चाचरः ।

अन्तर्यस्य सुसुक्ष्मभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते

स स्थायः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः” ॥ (त)

(७) केचित् रत्नावल्यादौ श्लोकत्रयकपादा नाम्ना दर्शनात् अत्र प्रथम-
पदब्रह्मापि श्लोकत्रयैवभागपरत्वं व्याचक्षुः तत्र । इदं गुरुभ्यः पूर्वोच्यो नमोवाकं
प्रकाशये । विष्णो देवता वाच्यमस्यतामात्मनः ब्रह्मात्मियुत्तरचरितनाटक-
वाद्ब्रह्मपादाः नाम्नीत्यानुपपत्तेरिति विभिन्नमाश्लोकीकृतम् एतदिति पूर्वपक्षस्य
सामान्यमङ्गत्वाचरकपक्षे रङ्गद्वारम् अभिधानं यस्य तादृजम् । अङ्ग विशेषः ।

(८) यस्मादिति । ब्रह्मात् यतः प्रायस्यात् अत्र अभिनयः नाप्यव्यापारः
अवताम्येति प्रारभ्यते इत्यर्थः अतः वाक् च अङ्गस्य तथैवभिनयात्मकं किञ्चनामं
मङ्गत्वं रङ्गद्वारं ज्ञेयम् ।

(७) उक्तप्रकारायाः कथितकपादाः चाश्लेषचनसंयुक्तेतिवचनोक्तावाः ।

(त) वेदान्तेष्विति । वेदान्तेषु उपनिषद्सु रीदही व्याप्यस्थितौ व्याप्य
स्थितं यम् एकम् अवितरीयं पुरुषम् आहुः कथयन्ति युष्मा इति शिवः, यस्मिन्
रूपा इति अन्धविषयः तन्मात्रवृत्तिपादकः शब्दः यथाश्लेषोऽपि व्याप्याद्यान्
इत्यर्थः अचराणि ब्रह्म तादृजः बीजार्थनिरुद्ध इत्यर्थः, यथा निवर्तिताः संवेदिताः
प्राणादयः शरीररूपपञ्चवायवः वैः तादृजैः सुसुक्ष्मभिः शीतुमिक्षुभिः शीर्षिभिः
इत्यर्थः अतः अतः करचनञ्चोऽप्युच्यते अन्विष्यते, स्थिरं निवर्तय को मर्तिः, मर्यादाः
जीवेन सुखमः सुहृदमन्तिमन्त्रिणश्च इत्यर्थः, सः स्थायः शिवः वः युष्माकं

एवमादिषु नान्दीलक्षणायोगात् । उक्तञ्च “रङ्गहारमारभ्य कविः कुर्यादिति” । अतएव प्राप्तनपुस्तकेषु “नान्द्यन्ते सूत्रधारः” इत्यनन्तरमेव “वेदान्तेष्वित्यादि” श्लोकलिखनं दृश्यते । यच्च पश्चात् “नान्द्यन्ते सूत्रधारः” इति लिखनं तस्यायमभिप्रायः “नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इतः प्रभृति मया नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचित इति” ।

पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्ततः ॥

दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिश्रमन्वतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा २८३ [थ]

काव्यस्यार्थं स्थापनात् स्थापकः । तद्वदिति सूत्रधारसदृशगुणाकारः । इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा मिश्रश्च दिव्यमर्त्ययोरन्वतरो भूत्वा सूचयेत् । वस्त्विति वृत्तं यथा उदात्तराघवे ।

“रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्धालामिवाञ्चां गुरी-
स्तद्वत्तथा भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोष्कृतम् ।

निःश्रयस्ताव सङ्गलाय वा कैवल्याय चस्तु निःश्रयसदायो भवतु इत्यर्थः । आर्दक-
निक्रीडितं वृत्तम् ।

(थ) पूर्वरङ्गमिति । सूत्रधारः पूर्वरङ्गं विधाय कालेव निवर्त्तते । ततः
स्थापकः तदास्त्रः द्वितीयो नटः प्रविश्य रङ्गमिति ज्ञेयः आस्थापयेत् प्रकटयेत् ।
अन्त्यत् स्पष्टम् ।

(द) वस्तु कथा राम इति । रामः माण्डानिव गुरोः पितुः आञ्चां
मूर्ध्नि शिरसि निधाय गृहीत्वा काननम् अवात् । भरतेन तद्वत्तथा तस्मिन्

तौ सुधीवविभीषणावनुमती नीती परां सम्यदं
प्रोक्षित्वा दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः” ॥ (द)

वौजं यथा रत्नावल्याम् ।

“ह्रीपादन्यस्मादपि सध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यस्तात् ।
आनीय भ्राटिति घटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूतः” ॥ (घ)

अत्र हि समुद्रे वहिर्बभङ्गमनोत्थिताया रत्नावल्या अनु-
कूलदेवलालितो वत्सराजगृहप्रवेशो योगन्धरायणव्यापार-
मारभ्य रत्नावलीप्राप्तौ वौजम् । सुखं श्लेषादिना (न) प्रस्तुत-
वृत्तान्तप्रतिपादको वाग्विशेषः । यथा ।

“आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्खाय गाढतमसं घनकालसूयं

रामो दशास्त्रमिव सम्भृतबभ्रुजौवः” ॥ (प)

रामे या भक्तिः अनुरागविशेषस्तथा माता जनन्या सहैव अखिलं समस्तं राज्यम्
उज्ज्वलितं त्यक्तम् । तौ प्रसिद्धौ अनुगतौ आश्रितौ सुधीवविभीषणौ परा सम्यदं
राज्यरूपमित्यर्थः नीती प्रापितौ आखिदज्ञानवधात् रामेर्थाति श्रेष्ठः । प्रोक्षित्वाः
अतिगर्विताः दशकन्धरप्रभृतयः समस्ताः द्विषः शत्रवः ध्वस्ताः विनष्टाः ।
आर्दूलविक्रीडित इत्यम् । अत्र समस्तं रामायणवृत्तं प्राधान्येन सूचितम् ।

(घ) ह्रीपादिति । अभिसुखीभूतोऽनुकूलतां प्राप्तो विधिः अन्यस्मात्
निजावासभिन्नात् ह्रीपात् सर्वतो जलवेष्टितभूभागादपि जलनिधेः समुद्रस्य
सध्यादपि द्विषः अन्तादपि अभिसतम् अभिखणितं वस्तु आनीय शीघ्रं घटयति
सङ्गमयति ।

(न) वहिर्बभम् अर्धवयानम् । अनुकूलदेवताकृतः अनुकूलदेववशान्
सञ्जातः । श्लेषादिना शब्दानामनेकार्थकत्वादिना ।

(प) आसादितेति । शरद्वर्णनमिदम् । आसादितः प्राप्तः प्रकटः
परिष्कृतः निर्मलश्च चन्द्रश्च हासः विह्वलो वेग तथोक्तः अन्यत्र आसादितः

पात्रं यथा शाकुन्तले ।

“तवास्मि गीतिरानीय हारिषा प्रसभं हृतः ।

एव राजेव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरङ्गसा” ॥ (फ)

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां

गोत्राद्यपि स कीर्त्तयेत् ।

षट्सु कश्चित् प्रायेण

भारतीं वृत्तिमाश्रितः ॥ २८४ ॥

स स्थापकः । प्रायेणेति कश्चिद्वृत्तोरकीर्त्तनमपि । यथा
रत्नावल्याम् । भारतीवृत्तिस्तु ।

भारती संस्कृतप्रायो

वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥ २८५ ॥

प्रातः राक्षसवधादिति भावः प्रकटः सत्सुख्यस्य निर्मलः आश्रित इत्यर्थः चन्द्रहातः
तदाख्यः राक्षसस्य अतिविशेषः येन तादृशः, विग्रहा सत्सुख्यस्य कानिः नक्षत्रा-
दीनाम् अन्यत्र खल इति भावः खलु तयोक्तः, तथा सन्तानानि सख्यक् पीवि-
तानि विद्यावितानि इत्यर्थः चन्द्रजीवानि तदाख्यपुत्राणि येन सः अन्यत्र
सन्तानाः संरक्षिताः चन्द्रानां विनीतसुखीवादीनां जीवाः प्राचाः राक्षसेभ्यः इति
भावः येन तथामृतः, एवः अरक्षनस्यः दद्यादिति राक्षसनिव उयं जीवस्य
मादृतमयं निविद्यान्धारम् अन्यत्र तमीगुणाच्छत्रं जनकाले जेघसमयं वर्षाकाश-
मित्यर्थः अन्यत्र अतिप्रखरवर्णम् उत्खाद्य उन्मुख्य राम इव प्रातः उषश्छितः ।
अथ श्लेषे राक्षसवधसमुत्तुङ्गतायाः सूचितः ।

(फ) तवेति । हारिषा मनीषयेषु तथ गीतिरानीय सक्रीतरानीय
अतिरङ्गसा अतिविशेषेन सारङ्गेण एवः राजा दुष्मन् इव हृतः चान्द्रः अस्मि ।
अस्य दुष्मन्नेष्वधारिषः पात्रस्य प्रवेशः सूचितः ।

संस्कृतबहुसो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती ।

तस्याः [व] प्ररोचना वीथी

तथा प्रहसनामुखे ।

चङ्गाम्यतोन्मुखीकारः

प्रशंसातः प्ररोचना ॥ २८६ ॥

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतॄणां प्रहस्यमुखीकरणं प्ररो-
चना । यथा रङ्गावस्थाम् ।

“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणवाहिनी
लोके हारि च वक्तराजचरितं नाट्ये च दद्या वयम् ।
वस्तुकेकैकमपौह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-
र्मङ्गाम्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः” ॥ (भ)

वीथीप्रहसने वक्ष्येते ।

नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

(व) तस्या इति । तस्याः भारतीः इति ।

(भ) श्रीहर्ष इति । श्रीहर्षः निपुणः सुदक्षः कविः काव्यरचयिता,
एवा चरितं समापि गुणवाहिनी गुणवद्गुणे तस्यैव न तु दीपवद्गुणे दशमेः,
वक्तराजं चरितं वीथी जगति हारि मनीहरच, वक्ता नाट्ये अभिनयव्यापारौ
दद्याः निपुणश्च, इह चरितं जगति एकैकमपि वस्तु कवितादिकं वाञ्छित-
फलक इष्टवित्तेः पदं स्लानं, किं पुनः वस्तुमिति भावः, नन भाग्यस्य उपपत्त्यात्
चक्षुष्यतेः हेतोः अयं सर्वः गुणानां कवित्वनाट्यदक्षतादिकवाच्यमित्यर्थः नचः
संयुक्तः समुदितः सम्बन्ध उदयं प्रायः । अत्र कविप्रशंसीनां प्रशंसना सम्माना-
नुमुखीकरणरूपेणा प्ररोचना ।

(न) चासुखमाह नटीति । नटी विदूषकः वापि चक्षुषा पारिपाश्विकः

चित्तैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः

प्रस्तुताद्येपिभिर्मिथः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं

नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥ २८७ ॥ [म]

सूत्रधारसदृश्यत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते । तस्य
अनुचरः पारिपाश्विकः । तस्मात् किञ्चिद्गूढो नटः ।

उद्घात्यकः कथोद्घातः

प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवर्त्तकावलगति

पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥ २८८ ॥ [य]

पदानि त्वगतार्थानि

तदर्थगतये नराः ।

योजयन्ति पदैरन्यैः

स उद्घात्यक उच्यते ॥ २८९ ॥ [र]

पाञ्चवर्त्तो नटविशेषः एते सूत्रधारेण सञ्चिताः वरं चित्तैः समीक्षैः स्वकार्यान्
स्वकर्तव्यव्यापारात् उत्थेः उद्भूतैः प्रस्तुताद्येपिभिः प्रकृतकृतमुत्थापयतिः वाक्यैः
भिन्नैः अर्थान् संस्थापं कुर्वते तत् तु आमुखं विज्ञेयं, सा नाम्ना प्रस्तावनापि
विज्ञेयेति शेषः ।

(य) प्रस्तावनाभिदानाह उद्घात्यक इति । अष्टम् ।

(र) उद्घात्यकनाह पदानीति । अवतारानि अवधीतार्थानि पदानि
तदर्थगतये तस्य अवधीतार्थस्य वतये वीधाव नराः अन्यैः पदैः यत् योजयन्ति स
उद्घात्यक उच्यते ।

यथा सुद्धाराक्षसे सूत्रधारः ।

“क्रूरग्रहः स केतुश्चन्द्रं सम्यूर्ध्वमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति वक्तात् इति” । अनन्तरं नेपथ्ये
“आः क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छ-
तीति” ।

अत्र अन्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थागत्या अर्थान्तरे
सङ्गमस्य पात्रप्रवेशः (ल) ।

सूत्रधारस्य वाक्यं वा

समादायार्थमस्य वा ।

भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत्

कथोद्घातः स उच्यते ॥ २६० ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । “ह्रीपादन्यस्यादपि” इत्यादि
सूत्रधारेण पठिते । एवमेतत् कः सन्देहः । “ह्रीपादन्यस्या-
दपि” इत्यादि पठित्वा योगन्तरायणस्य प्रवेशः । वाक्यार्थं
यथा वेद्याम् ।

(ष) क्रूरग्रह इति । क्रूरः अनिटकचदत्तेन निष्ठुरः दहः स केतुः
राहुर्विषयः वदपि दैत्यविशेषस्य विरोधानः राहुः अपरी भागः केतुश्चतुर्षु तेषां
चन्द्रासे विरोधान्मात्रावच्छेदनात् केतुश्चन्द्रोऽत्र राहुपरी वीक्ष्यः । अन्यत्
खटम् । अत्र चत्वार्येवन्ति यथा क्रूरः दहः चाक्षयी यत्र तपीतः सकेतुः मलय-
केतुना दह वर्तमानः राक्षस इत्यर्थः सम्यूर्ध्वमण्डलं वशीकृतगान्धर्वमण्डलमित्यर्थः
चन्द्रं चन्द्रगुप्तम् । इत्यादीनि अभिप्रेतार्थप्रतिपादकान्यपि पदानि हृदिस्थान्य
अभिमतस्य अर्थस्य द्वितीयावयवस्य अनन्तरं अन्वयेन द्वितीयावयव प्रविष्टादनं
नास्तीदिति बुद्ध्या इत्यर्थः अर्थान्तरे द्वितीयावयवे सङ्गमस्य तत्तच्छब्दान् खटवः
अभिधाय इत्यर्थः पात्रस्य तटस्य वाचकनेपथ्यसूत्रस्य प्रवेश इति शेषः ।

“निर्वाचवेरदहनाः प्रथमादरीणां

नन्दन्तु पाञ्चतनयाः सङ्ग माधवेन ।

रङ्गप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्या भवन्तु कुकराजसुताः सञ्चत्वाः” ॥ (व)

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये स्थाः
दुरात्मन् ! इथा मङ्गलपाठक ! कथं स्वस्या भवन्तु मयि
जीवति धार्तराष्ट्राः ? ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः । भीमसेनश्च
प्रवेशः ।

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।

तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा २६१ [श]

यथा कुन्दमालायाम् । “नेपथ्ये इत इतोऽवतरत्वाय्या ।
सूत्रः । कोऽयं खलु प्रार्थ्याज्ञानेन सहायकं मे सम्पादयति ।
विलोच्य । कष्टमतिकरणं वर्तते” ।

(व) निर्वाचेति । पाञ्चतनयाः पाञ्चवाः माधवेन सङ्गेन सङ्ग चरीणां
अत्राणां प्रथमात् सन्धिकरणे अनुभावापनमात् चत्वार्य युद्धे निघनात् निर्वाचः
अनितः वेरं विद्मे एव दहनाः अपिः येषां तथामृताः सन्तः नन्दन्तु चानन्दनन्तु
भवन्तु । सञ्चत्वाः सानुजीविनः कुकराजसुताः कुकराजसुताः कुम्भीधमादयः,
रङ्गा चतुरङ्गन सञ्चत्वा चत्वार्य मूः इतिवी येः तादृशाः अङ्गत्वे रङ्गेन सञ्चत्वा-
चत्वार्य सञ्चत्वा चत्वार्य मूः येः तथामृताः तस्या चतः विनटः विनटः
चत्वार्य सञ्चत्वाचत्वार्य मूः अतः तादृशाः अङ्गत्वे चत्वार्य विनटः विनटः
अतोरात्रि येषां सुखमकारादिति भावः तथामृताः सन्तः स्वस्याः सुखिनः चत्वार्य
स्वर्गस्थानः भवन्तु ।

(श) प्रकीर्णमतिक्रममाह इतीति । यदि एकस्मिन् प्रयोगे अत्राः अङ्गेनः
अनुपपत्तिरिति प्रकीर्णमतिक्रममाह इतीति । यदि एकस्मिन् प्रयोगे अत्राः अङ्गेनः
अनुपपत्तिरिति प्रकीर्णमतिक्रममाह इतीति । यदि एकस्मिन् प्रयोगे अत्राः अङ्गेनः
अनुपपत्तिरिति प्रकीर्णमतिक्रममाह इतीति ।

“लङ्घेष्टरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुक्षेण ।
निर्वासितां जनपदादपि नभंगुर्वी
सीतां वनाय परिकर्षति सख्यचोऽयम्” ।

अत्र नृत्वप्रयोगार्थं स्वभाष्याज्ञानमिच्छता सूत्रधारस्य
“सीतां वनाय परिकर्षति सख्यचोऽयम्” इति सीतासख्यचयोः
प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिश्रयान एव प्रयोगः
प्रयोजितः (घ) ।

कालं प्रवृत्तमाश्रित्य
सूत्रधृग् यत्र वर्णयेत् ।
तदाश्रयस्य पात्रस्य
प्रवेशस्तत् प्रवर्त्तकम् ॥ २६२ ॥ [स]

यथा “आसादितेत्यादि” । ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो
रामः ।

(घ) लङ्घेष्टरस्येति । लङ्घेष्टरस्य रावचस्य भवने सुचिरं दीर्घकालं दशमा-
शानित्वर्थः स्थिता सीतेति शेषः इति इत्थं सीतानां परिवादः सीतारोपणं तस्मात्
अत्र तेन आकुक्षः कातरक्षेण रामेण जनपदात् देशात् निर्वासितां ताक्षितां
नभेण गुर्वी आरवर्तो गुरुगर्भमराक्ताशानित्वर्थः सीतां सख्यचः वनाय वनं नेतु-
मित्यर्थः परिकर्षति आकर्षति । वसन्ततिथयः वसन्तम् । अत्र नृत्वप्रयोगे सीता-
सख्यचयोः प्रवेशरूपनरूपः प्रयोगः स्वप्रयोगं नृत्वरूपम् अतिश्रयानः अतिश्रयान्
प्रयोजित इत्यर्थः ।

(ङ) आशानिति । अत्र प्रवृत्तम् उपस्थितं आशान् आशित्य सूत्रधृग् सूत्र-
धारः वर्णयेत् तत्र चेत् यदि तदाश्रयः तदानित्वेतिर्थः पात्रस्य नृत्वस्य प्रवेशः
भवति तत् प्रवर्त्तकम् ।

यत्रैकत्र समावेशात्
कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं
नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥ २६३ ॥ [इ]

यथा प्राकृतस्य सूत्रो नटीं प्रति “तवास्मि गौतिरागेष्वे-
त्वादि” । ततो राज्ञः प्रवेशः ।

योज्यान्यत्र यथालाभं
वीथ्यङ्गानीतराग्यपि ॥ २६४ ॥ [छ]

अत्र आसुखे । उद्वात्स्वकावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यमाणानि । नखकुट्टस्तु ।

नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र त्वाकाशवचनं तथा ।
समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमामुखं नाटकादिषु ॥
एषामामुखभेदानामेकं कश्चित् प्रयोजयेत् ।
तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधक् ॥
प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्
ततो वस्तु प्रयोजयेत् ॥ २६५ ॥ [क]

(इ) इति । यत्र प्रवीक्ष्ये एकत्र विषये समावेशात् सादृश्योद्भावनात्
अन्यत् कार्यं पात्रप्रवेशरूपं प्रसाध्यते सूच्यते तन् नाम्ना बुधैः पण्डितैः अवलम्बि-
तम् उच्यते ।

(छ) योज्यानीति । अत्र आसुखे यथालाभं यथासम्भवम् इतराणि
अङ्गानि योज्यानि प्रवीक्ष्यन्ति । अन्यत् अष्टम् ।

(क) नेपथ्योक्तमिति । तत्र नाटकादिषु श्रुतं नेपथ्योक्तं नेपथ्यभाषितं ताव

वक्ष्यतिवृत्तम् ।

इदं पुनर्वस्तु बुधैर्विविधं परिकल्प्यते ।

आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरम् ॥

अधिकारः फले स्वाम्यम्

अधिकारी च तत्प्रभुः ।

तस्येतिवृत्तं कविभिः

आधिकारिकमुच्यते ॥ २६६ ॥ [ख]

फले प्रधानफले । यथा बालरामायणे रामचरितम् ।

अस्योपकरणार्थन्तु प्रासङ्गिकमितिौच्यते ॥ २६७ ॥ [ग]

अस्याधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत् प्रासङ्गिकम् । यथा सुभीवादिचरितम् ।

पताकास्थानकं योज्यं

सुविचार्येह वस्तुनि ॥ २६८ ॥ [घ]

आज्ञाप्रभाषितं समाश्रित्वापि आसुखं प्रसावना कर्तव्यम् । एवाम् आसुख-
भेदानां सम्योक्तानां गच्छकुडीक्तानां वा एकं कश्चित् प्रयोजयेत् विदध्यात् । सूत्र-
हृक् सूत्रधारः तेन अर्थम् अथवा पात्रं समाश्रित्य प्रसावनान्ते निर्गच्छेत् रक्षादिति
शेषः ततः अनन्तरं वस्तु इतिवृत्तं प्रयोजयेत् उपस्थापयेत् ।

(ख) इदमिति । इदं वस्तु बुधेः विविधं परिकल्प्यते विभज्यते, एकं वस्तु
आधिकारिकम् अपरं प्रासङ्गिकं स्यात् । फले स्वाम्यस्य प्रधानफले स्वाम्यं स्वामि-
त्वम् अधिकारः, तस्य स्वाम्यस्य प्रभुश्च अधिकारी । तस्य अधिकारिणः इतिवृत्तं
कविभिः विदधभिः आधिकारिकम् उच्यते ।

(ग) अस्मेति । अस्य आधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणार्थम् उपकारार्थं
वस्तु प्रासङ्गिकम् इति उच्यते ।

इह नाद्ये ।

यद्यर्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन्

तद्विज्ञोऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन

पताकास्थानकम् तत् ॥ २६६ ॥ [छ]

तद्भेदानाह ।

सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ३०० [च]

यथा रत्नावल्यां “वासवदत्तेयम्” इति राजा यदा तत्कण्ड-
पाशं मोचयति तदा तदुक्त्वा “सागरिकेयम्” इति प्रत्यभिधाय
“कथं प्रिया मे सागरिका असमसममतिमात्रम्” इत्यादि फल-
रूपार्थसम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयात् (छ) गुणवती
उत्कृष्टा ।

(च) पताकेति । इह वस्तुनि नात्यरूपे इतिहते सुविचार्ये सत्यक् विविच्य
पताकास्थानकं शीर्षं प्रकीर्तयन् ।

(छ) वद्रेति । यत्र अन्यस्मिन् चर्चे चिन्तिते तद्विज्ञः तस्य चर्चस्य सच-
चान्वितः चर्चः चर्चः आगन्तुकेन चतुर्थितेन भावेन रूपेण प्रयुज्यते चेदित्यध्याहार्यं
तत् पताकास्थानकम् ।

(च) वद्रेति । उपचारतः चतुर्थितभावीयतत्वात् सहसा गुणवती
परमप्रीतिकरी चर्चसम्पत्तिः फललाभः प्रथमम् आद्यं पताकास्थानं परिकी-
र्तितम् ।

(छ) फलरूपार्थसम्पत्तिः फलरूपस्य चर्चस्य सागरिकादप्यस्य सम्पत्तिर्लाभः ।
पूर्वापेक्षया वासवदत्ताद्यामावेक्षया इत्यर्थः उपचारातिशयात् चतुर्थितोपगत-
त्वातिशयात् ।

वचः सातिशयश्चिष्टं

नानाबन्धसमाश्रयम् ।

पताकास्थानकमिदं

द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥ ३०१ ॥ [अ]

यथा वेष्मं सूत्रः ।

“रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविषहास

स्वस्या भवन्तु कुबराजसुताः सभृत्याः” ॥

अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्धहेतुकश्लेष्मवशेन वीजार्थ-
प्रतिपादनात् नेष्टमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताका-
स्थानम् (भू) ।

अर्थोपक्षेपकं [अ] यत्तु

लीनं सविनयं भवेत् ।

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं

तृतीयमिदमुच्यते ॥ ३०२ ॥

(अ) वच इति । सातिशयम् अतिमात्रं यथा तथा चिष्टं नानाधे नाना-
विधौ यो बन्धः रचना तत्समाश्रयं वचः वचनं द्वितीयम् इदं पताकास्थानकं
परिकीर्तितम् ।

(भू) रक्तेति । वीजार्थप्रतिपादनात् भीमसेनक्रोधोपचितौ युधिष्ठिरोग्राहः
सुन्दरं लीनं तस्य अर्थः प्रवीजनं फलं बहुनिपातनरूपं तस्य प्रतिपादनात्
सूचनात् नेष्टुः नायकस्य युधिष्ठिरस्य मङ्गलप्रतिपत्तौ मङ्गलानुष्ठाने । प्रतिपाद-
नस्य दुर्ध्वोद्यमस्य मङ्गले चिन्तिते चागन्तुकैर्न भावेन नेष्टमङ्गलप्रतिपत्तिरिति
पताकास्थानत्वं बोध्यम् ।

(ज) अर्थोपक्षेपकमिति । अर्थस्य चार्थस्य फलवत्तय उपक्षेपकम् उप-
स्थापकं सूचकमित्यर्थः ।

लीनमव्यक्तार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेषोपेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं पताकास्थानम् । यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के ।

“कञ्चुकी । देव ! भग्नं भग्नम् । राजा । केन ? कञ्चु । भीमेन । राजा । कस्य ? कञ्चु । भवतः । राजा । पाः ! किं प्रलपसि ? कञ्चु । सभयं देव ! ननु ब्रवीमि भग्नं भीमेन भवतः । राजा । धिक् ! वृद्धापसद ! कोऽयमद्य ते व्यामोहः (ठ) । कञ्चु । देव ! न व्यामोहः सत्यमेव ।

भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पातितं किङ्किणीजालबद्धाक्रन्दमिव क्षितौ” । (ठ)

अत्र दुर्योधनोक्तभङ्गरूपप्रस्तुतसंक्रान्तमर्थोपप्रेषणम् ।
द्वयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।
प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ३०३ [ड]

यथा रत्नावल्याम् ।

“उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचिं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-

(ठ) वृद्धापसद ! वृद्धेषु अपसदः अपमः तत्सम्बन्धो । व्यामोहः पीडा रोग इति यावत् ।

(ठ) भग्नमिति । भीमेन भयानकेन मरुता वायुना भग्नं खण्डितं भवतः तव रथकेतनं रथध्वजः किङ्किणी सुदृढखटिका तेषां जालं समूहः तेन बद्धः कृतः आक्रन्दः रोदनध्वनिर्येन तथाभूतमिव क्षितौ पातितम् । यथा कोऽपि जतुषा बाहुतः क्षितौ पतन् रोदति तद्वदिति भावः ।

(ड) द्वयर्थ इति । द्वयर्थः अर्थद्वयसहितः सुश्लिष्टः सुसम्बद्धः काव्येषु योजितः प्रयोजितः काव्यप्रयोगार्ह इत्यर्थः सर्वत्रैव काव्ययोजितस्य विद्यमानत्वेन काव्ययोजितत्वविशेषबलं निरर्थकत्वापत्तेरिति भावः प्रधानं यत् अर्थान्तरम् अर्थविशेषः तत् अपेक्षते इति तदपेक्षी तत्सूचक इत्यर्थः परं चतुर्थं पताकास्थानकम् ।

दायासं श्वसनोद्यमैरविरलैरोतन्वतीमात्मनः ।

अथोद्यानसतामिमां समदनां नारीमिवान्धां भुवं
पश्यन् कोपविपाटसद्युतिमुखं देव्याः करिष्याहम् ॥

अथ भाव्यर्थः सूचितः (ठ) । एतानि चत्वारि पताका-
स्थानकानि कचिद्वक्त्रस्यार्थं कचिदमङ्गलार्थमपि सर्वसन्धिषु
भवन्ति । काव्यकर्तुरिच्छावशाद् भूयोऽपि भवन्ति । यत्
पुनः केनचिदुक्तं "मुखसन्धिमारभ्य सन्धिचतुष्टये क्रमेण भव-
न्तीति" । तदन्ये न मन्थन्ते । एषामत्यन्तमुपादेयानाम-
नियमेन (ण) सर्वत्रापि सर्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् ।

यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत्

॥ ३०४ ॥ [त]

(ठ) उद्दामेति । अहम् उद्दामम् उत्कटं यथा तथा उद्दमताः कचिकाः
कोरकाः यस्यास्ताम् अन्यत्र उद्दामा उत्कटा उत्कचिका कानार्धसुत्कटा
यस्यास्तां, विपाटुरा कुसुमविकासात् विशेषेण पाशुवर्णां हविः कान्तिः यस्या-
स्तकाभूताम् अन्यत्र विरहेण पाशुकान्तिं, प्रारब्धजृम्भां विकासीयताम् अन्यत्र
जृम्भा आकल्यभङ्गः प्रारब्धा जृम्भा यथा तादृशीं कामाभिलाषव्यञ्जकमिदम्,
अविरलैः घनैः श्वसनोद्यमैः वाय्वाप्रसरैः अन्यत्र निःश्वासमहदभिः आत्मनः स्वस्य
आशासं कान्तिम् आतन्वतीं प्रकटवलीम् इमासुद्यानसताम् उपवनव्रततिं सम-
दनां कामार्ताम् अन्याम् अपरां नारीमिव अथ पश्यन् अवलोकयन् देव्याः
वासवदत्तायाः मुखं भुवं निश्चितं कोपेन विपाटवा विशेषरक्ता युतिः यस्य
तादृशं करिष्यामि, साध्वी स्त्री मर्णारम् अपरां प्रत्यवलीकयन्" इहा कुप्यतीति
भावः । आर्द्रकचिक्रीडितं वृत्तम् । अत्र भावी अर्थः । राजानं सामरिकासक्तं
इहा वासवदत्ता कोपं करिष्यतीत्येवंरूपप्रधानार्थान्तरमित्यर्थः तत्सूचकमिति
बोधम् ।

(ण) भूयोऽपि पुनः पुनरेपि भवन्ति प्रयुक्तानीति शेषः । उपादेयानां
सङ्कटवन्नोपस्थापानित्यर्थः अनियमेन निबन्धं विनैवेत्यर्थः ।

अनुचितमिति वृत्तं यथा रामस्य वृत्तना वृत्तिवधः । तच्च
उदात्तराघवे नोक्तमेव । सुग्रीववीरवरिते तु बाहो राम-
वधार्थमागतौ रामेण हत इत्यन्वया कृतः ।

अङ्गेष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च सम्मता ।

या च स्यात् वर्षपर्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा ॥

अन्या च विस्तरा सूच्या सार्थीपक्षेपकैर्बुधैः

॥ ३०५ ॥ [य]

अङ्गेषु अदर्शनीया कथा बुद्धादिकथा ।

वर्षादूर्ध्वं तु यद्वस्तु

तत् स्याद्वर्षादधोभवम् ॥ ३०६ ॥ [द]

उक्तं हि सुनिना ।

“अङ्गच्छेदे कार्यं मासकृतं वर्षसंज्ञितं वापि ।

तत् सर्वं कर्त्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित्” ॥ (घ)

(त) वदिति । यत् वस्तु नावकस्य वा रसस्य अनुचितं वा विद्वद् कालं
तत् परित्याज्यं वा अन्यथा प्रकल्पयेत् रचयेत् ।

(य) अङ्गेष्विति । या कथा अङ्गेषु आदर्शनीया निषिद्धनीया वक्तुमिति
श्रेयः । सा तु सम्मता येन वक्तव्या अथवा निर्वाच्या न तु कार्यत इति भावः,
या कथा वर्षपर्यन्तं संवत्सरराज्येति भावः, सा दिनद्वयादिजा दिवसद्वयादिभिः
निर्वाच्या इत्यर्थः अन्या या विस्तरा अतिबहुला कथा सा बुधैः पङ्क्तिः अर्धीप-
क्षेपकैः अर्धसूचकैः बाह्यैः वस्तुनाद्यैर्विष्णुकादिभिरित्यर्थः सूच्या प्रकाश्या ।

(द) वर्षादिति । यत् वस्तु वर्षात् ऊर्ध्वं कस्यचित्कस्यास्यमित्यर्थः तत्
वर्षात् अर्धीभवं वर्षात् अधोभवम् इति निर्वाचनमित्यर्थः ।

(घ) अङ्गच्छेदे इति । अङ्गस्य छेदे अवसाने सति यत् कार्यं मासकृतं
या वर्षसंज्ञितं संवत्सरकृतमित्यर्थः तत् सर्वं वर्षात् ऊर्ध्वं कदाचित् न तु नैव
कार्यम् ।

एवञ्च चतुर्दशवर्षस्यापि न्यपि रामजनवासे हे ते विराध-
वधादयः कथांशाः ते ते वर्षवर्षावयवदिनमुत्सादीनामेकतमेन
सूचनीया न विदुः ।

दिनावसाने कार्यं यद्

दिनेनैवोपपद्यते ।

अर्थोपक्षेपकौर्वाच्य-

मङ्गच्छेदं विधाय तत् ॥ ३०७ ॥ [न]

के ते अर्थोपक्षेपका इत्याकाङ्क्षायामाह ।

अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकाप्रवेशकौ ।

चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्गमुखमित्थपि ॥ [प]

वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पादाभ्यां सम्प्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः

॥ ३०८ ॥ [फ]

(न) दिनेति । यत् कार्यं दिनेन सम्पूर्णेन दिवसेन उपपद्यते सङ्गच्छते
तत् मङ्गच्छेदम् अहविरामं विधाय कृत्वा दिनावसाने अर्थोपक्षेपकैः वस्तुभावेः
वाच्यं वक्तव्यम् ।

(प) अर्थोपक्षेपकानाह अर्थेति । सर्वत्र कार्यस्य उपक्षेपकाः उपक्षेप-
वितारः षड्—विष्कम्भकः, प्रवेशकः, चूलिका, अङ्गावतारः, तथा अङ्गमुखम् ।

(फ) विष्कम्भनाह वृत्तेति । वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां अतीतानां वतानां
कथांशानां निदर्शकः एषः अङ्ग आदौ प्रथमं दर्शितः संक्षिप्तः संक्षेपबोधकः

तत्र शुद्धो यथा । मालतीमाधवे अश्विने कपाल-
कुण्डला । सङ्कीर्णो यथा रामाभिनन्दे अपचककापालिकी ।

अथ प्रवेशकः ।

प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या

नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विज्ञेयः

शेषं विष्कम्भके यथा ॥ ३०६ ॥ [ब]

अङ्गद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधश्च । यथा वैष्णवाम्
अङ्गत्यामाङ्के राक्षसमिश्रणम् । अथ चूलिका ।

अन्तजवानकासस्थः

सूचनार्थस्य चूलिका ॥ ३१० ॥ [भ]

यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्कादौ । “नेपथ्ये भो भो वैमा-
निकाः ! प्रवर्तन्तां रङ्गमङ्गलानि” इत्यादि “रामेण परशुरामो
जितः” इति नेपथ्ये पात्रैः सूचितम् । अथ अङ्गावतारः ।

बः कथाविभागः स विष्कम्भः । स तु मध्येन मध्यविधेन एकेन पात्रेण वा
मध्यमाभ्यां पात्राभ्यां संप्रयोजितः चेत् नवति, स शुद्धः स्यात् । नीचमध्य-
माभ्यां कल्पितचेत् सङ्कीर्णः विभिन्नः ।

(ब) प्रवेशकनाड प्रवेशक इति । नीचपात्रप्रयोजितः अनुदात्तवा
प्राकृतवा सत्या भाषया रचितः कथाविभागः प्रवेशकः, स तु अङ्गद्वयोक्त्याः
समवाहकमध्ये इत्यर्थः विज्ञेयः, शेषं संक्षेपोक्तादि विष्कम्भके यथा विष्कम्भकवत्
ज्ञेयमिति शेषः ।

(भ) चूलिकानाड अन्तरिति । अवनिष्ठा तिरस्कारिणी तस्याः अनाः स्त्रो-
जनेः वा अर्थस्य आर्थस्य सूचना सा चूलिका ।

अज्ञाने सूचितः पात्रै-
स्तदङ्गस्याविभागतः ।
यत्राङ्गोऽवतरत्येषो-

ऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥ ३११ ॥ [म]

यथाभिज्ञाने पञ्चमाङ्गे पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्गस्तदङ्गस्याङ्ग-
विशेष इवावतीर्षः । अथाङ्गमुखम् ।

यत्र स्यादङ्ग एकस्मि-
न्नज्ञानां सूचनाऽखिला ।
तदङ्गमुखमित्याहु-

र्वीजार्थस्यापकञ्च तत् ॥ ३१२ ॥ [य]

यथा मालतीमाधवे । प्रथमाङ्गादौ कामन्दस्ववलोकिते
भूरिवसुप्रभृतौनां भाविभूमिकानां परिक्षिप्तकथाप्रबन्धस्य च
(१) प्रसङ्गात् सन्निवेशं सूचितवत्यौ ।

अज्ञानतपात्रैर्वाङ्गास्यं

क्षिन्नाङ्गस्यार्थसूचनात् ॥ ३१३ ॥ [ल]

(म) अङ्गावतारमाह अज्ञाने इति । अङ्गस्य चने चयस्यानि तदङ्गस्य
अविभागतः अविच्छेदेन पात्रैः सूचितः यत्र य इत्यर्थः अन्वयमेतत् अङ्गः अव-
तरति एवः अङ्गावतार इति स्मृतः सूचितः ।

(य) अङ्गमुखमाह यदेति । यत्र एकस्मिन् अङ्गे अखिलानां सर्वेषाम्
अज्ञानान् अखिला समस्ता सूचना जाता तत् अङ्गमुखं वीजार्थस्य सूचीभूतस्य
विषयस्य स्थापकं सूचकञ्च इत्याहुः ।

(१) भाविभूमिकानां भविष्यन्नेषप्यङ्गाक्षिणाम् । परिक्षिप्तः संक्षिप्तः अ-
ल्पप्रबन्धः तस्य ।

अङ्गान्तपात्रैरङ्गान्ते प्रविष्टैः पात्रैः । यथा वीरचरिते
द्वितीयाङ्गान्ते । “प्रविष्टं सुमन्त्रः । भगवन्तो वशिष्ठविद्या-
मित्रौ भवतः सभार्गवानाङ्गयतः । इतरे । क्व भगवन्तौ ।
सुमन्त्रः । महाराजदशरथस्यान्तिके । इतरे । तत्तत्रैव
गच्छामः” इत्याहुपरिसमाप्ती “ततः प्रविष्टव्युपविष्टा वशिष्ठ-
विद्यामित्रपरशुरामाः” इत्याहु पूर्वाङ्गान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्र-
पात्रेण प्रतानन्दजनककथाविच्छेदे उत्तराङ्गमुच्छेद्यना-
दङ्गास्त्वमिति । एतच्च ध्वनिकमतानुसारेणोक्तम् । अन्ये तु
“अङ्गावतारेणैव इदं गतार्थम्” (व) इत्याहुः ।

अप्रेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् ।

यदा सन्दर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा ॥

कार्यो विष्कम्भको नाय्य आमुखाच्चिप्रपात्रकः

॥ ३१४ ॥ [श]

यथा रत्नावल्याम् । योगेश्वरायचप्रयोजितः ।

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्त्तते ।

आदावेव तदाहुः स्यादामुखाच्चिपसंश्रयः

॥ ३१५ ॥ [ष]

(श) अङ्गान्तेति । अङ्गान्ते प्रविष्टैः पात्रैः नटैः चित्रक इदं भागस्य
अनेकं दृश्यात् वा अङ्गान्तं अङ्गमुक्तम् ।

(व) गतार्थं कृतार्थम् ।

(ष) अपेक्षितमिति । नीरसं विस्तरं वस्तु परित्यज्य नीरसं अपेक्षितं
यदा सन्दर्शयेत् यदा नाय्यो अङ्गावतारम् आमुखात् प्रसावनायाः अन्तरम्
आमुखेव आचितम् आङ्गं पार्श्वं यस्य तादृशः विष्कम्भकः आसीत् ।

(ष) वहीति । यदा तु मूलादेव प्रवर्त्तते सरसं वस्तु प्रवर्त्तते तदा
आदौ एव आमुक्तम् अपेक्षते इति लघोक्तः सैवमी यस्य तादृशः अङ्गः आसीत् ।

यथा आहुताख्ये ।

विष्ण्वन्धकाद्यैरपि नो

बधो वाच्योऽधिकारिणः ।

अन्योन्येन तिरोधानं

न कुर्याद्भस्वस्तुवीः ॥ ३१६ ॥ [स]

रसः शृङ्गारादिः । यदुक्तं ध्वनिनेन ।

“न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्याद् वक्ष्यसाहचर्यचक्षुः” इति । (इ)

वीजं विन्दुः पताका च

प्रकारी कार्यमेव च ।

अर्थं प्रकृतयः पञ्च

ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥ ३२७ ॥ [च]

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनविधिहेतवः । तत्र वीजनम् ।

(३१) विष्ण्वन्धकाद्यैरपि । विष्ण्वन्धकाद्यैरपि अधिकारिणः प्रधानस्य बधः न वाच्यः, तथा रसस्य वस्तुनः इतिवृत्तस्य अन्योन्येन परस्परवैरोधवैः तिरोधानं न कुर्यात् रसे इतिवृत्तवीजः इतिवृत्ते रसवीजः यथा आत् तथा रसविशेषं नैतवीः परस्परं विच्छेदः काञ्च इति भावः ।

(३२) नेति । चातिरसतः रसस्यातिरेकेत्यर्थः वस्तु इतिवृत्तं दूरम् अन्तरं विच्छिन्नतां विच्छेदं न च नयेत् नैव प्रापयेत्, तथा वस्तुनः अन्धकारवचनैः अन्ध-
कृतिरसवैधित्वं रसं न तिरोदध्यात् न विच्छेदं ननवेदित्वं ।

(३३) वीजविधिः । अर्थस्य प्रयोजनस्य प्रकृतयः विधिहेतवः पञ्च इ-
त्यथा—वीजं, विन्दुः, पताका, प्रकारी, तथा काञ्चम् । एता आत्मा यथाविधि
विधिननविधानं वीजः प्रयोजनस्य हेतवः ।

चल्पमात्रं समुद्दिष्टं

बहुधा यद् विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतु-

वीजं तदभिधीयते ॥ ३२८ ॥ [क]

यथा रत्नावल्यां वस्त्रराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्देवानुकूल्य-
लालितो योग्यन्यायव्यपारः । यथा वा वेष्यां द्रौपदी-
केशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोक्ताहः (ख) ।

अवान्तरार्थविच्छेदे

विन्दुरुच्छेदकारणम् ॥ ३१९ ॥ [ग]

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्ती कथार्थविच्छेदे सति
उदयनखेन्दोरिवोद्दीप्यते इति सागरिका श्रुत्वा सङ्घर्षम् ।
“कथं एषो सो उदभण्णरिंदो” इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः (घ) ।

व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं

प्रतापेत्वभिधीयते ॥ ३२० ॥ (ङ)

(क) बीजमाह चल्पमात्रमिति । यत् चल्पमात्रं वृत्तिचित् समुद्दिष्टं
सत् बहुधा विसर्पति विसारं शङ्कति तत् फलस्य प्रथमो हेतुः कारणं बीजनं
अभिधीयते ज्ञायते ।

(ख) रत्नावलीप्राप्तिहेतुरिति रत्नावलीप्राप्तिरत्र फलं बोध्यम् । द्रौपदी-
केशसंयमनहेतुः वेषीसंहारनाटकस्य फलं द्रौपद्याः केशसंयमनं बोध्यम् ।

(ग) विन्दुरुच्छेदः अवान्तरिति । अवाक्यरस्य सहावाक्यरूपसन्दर्भेच्छेदस्य
विच्छेदे समाप्ती अच्छेदस्य अविराजस्य कारणं विन्दुः ।

(घ) उदाहरति सचेति । कामपूजाकृतस्य सन्दर्भेच्छेदस्य समाप्ती एव
स उदयननरेन्द्र इत्यनेन सागरिकाया वक्तराजं प्रति अदुराजस्य अविराजः ।

(ङ) प्रतापमाह व्याप्यति । व्यापि व्यापकं निर्वैकल्यपक्षेनस्याधीत्यर्थः
प्रासङ्गिकं प्रसङ्गतः आगतं वृत्तं अस्ति प्रताप इति ज्ञेयमिति बोध्यते ।

यथा रामचरिते सुग्रीवादेरीण्यप्रास्थादिः । अत्रोक्तस्य
विदूषकस्य चरितम् ।

पताका नायकस्य स्या-

न्न स्वकीयफलान्तरम् ।

गर्भे सन्धौ विमर्षे वा

निर्वाहस्तस्य जायते ॥३२१॥ [च]

यथा सुग्रीवादेरीण्यप्रास्थादिः । यत्तु सुनिनोक्तम् ।

“आगर्भादाविमर्षाद् वा पताका विनिवर्त्तते” इति ॥ (छ)

तत्र “पताकेति पताका नायकफलं निर्वहणपर्यन्तमपि
पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनात्” इति व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः ।

प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता ॥ ३२२ ॥

यथा कुलपत्वङ्गे रावणस्य जटायुसंवादः ।

प्रकरी नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम् । [ज]

(च) पताकेति । पताका नायकस्य स्वकीयफलान्तरं । निजप्रयोजन-
विशेषोपयोजनीत्यर्थः न स्यात् गर्भे वा विमर्षे सन्धौ तस्य कल्याणस्य निर्वाहः
जायते ।

(छ) आगर्भादिति । आगर्भात् गर्भसन्धिपर्यन्तम् आविर्भावोत् विमर्ष-
सन्धिपर्यन्तं पताका विनिवर्त्तते । अत्र पताकाशब्देन पताकानायकफलं बोध्यम् ।

(ज) प्रकरीमात्रं प्रासङ्गिकमिति । प्रासङ्गिकं प्रसङ्गतः प्राप्तं प्रदेशस्यम्
एवमेवैवैव चरितं प्रकरी मता । सा तु नायकस्य स्वकीयं फलान्तरं फल-
विशेषः न स्यात् ।

अपेक्षितम् यत्साध्यमारम्भो यन्निवन्धनः ॥

समापनम् यत्सिद्धौ तत्कार्यमिति सम्मतम्

॥ ३२३ ॥ [भ]

यथा रामचरिते रावणबधः ।

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य

प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्तप्राप्ता-

नियताप्तिफलागमाः ॥ ३२४ ॥ [ज]

तत्र ।

भवेदारम्भ औत्सुक्यं

यन्मुख्यफलसिद्धये ॥ ३२५ ॥ [ट]

यथा रत्नावल्याम् । रत्नावल्यान्तःपुरनिवेशार्थं यौगन्ध-
रायणस्य औत्सुक्यम् । एवं नायकनायिकादीनामपि
औत्सुक्यमाकरेषु बोद्धव्यम् (ठ) ।

(भ) कार्यमाह अपेक्षितमिति । यत् साध्यं साधनौघम् अपेक्षितम्
आकाङ्क्षितं, यन्निवन्धनः बध्दर्थः आरम्भः उत्थानः, तथा बलं सिद्धौ सिद्धार्थं
समापनं सामग्रीसमवधानं तत् कार्यमिति सम्मतम् ।

(ज) कार्यस्य अवस्थामेदानाह अवस्था इति । कलाविभिः फलसामा-
भिवादिभिः प्रारब्धस्य कार्यस्य पञ्च अवस्थाः—आरम्भः, बन्धः, प्राप्तागमा, निव-
ताप्तिः, तथा फलान्नम इति ।

(ट) आरम्भमाह भवेदिति । मुख्यस्य प्रधानस्य फलस्य सिद्धये यन्
औत्सुक्यं स आरम्भः भवेत् ।

(ठ) उदाहरति यथैति । यत्र रत्नावलीकाम एव मुख्यं फलं नीध्यम् ।

प्रथमस्तु फलावाप्ती

व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥ ३२६ ॥ [उ]

यथा रत्नावल्याम् । “तद्वि च चत्वि चक्षो दंसयो-
वाप्नोति जधा तथा चालिहिच जधासमीहिदं करद्वयं” (उ)
इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याच्चिचलेखनादिव्यापार-
सङ्गमोपायः । यथा च रामचरिते समुद्रबन्धनादिः ।

उपायापायशङ्काभ्यां

प्राप्तग्राशा प्राप्तिसम्भवः ॥ ३२७ ॥ [ख]

यथा रत्नावल्यां छतीयेऽङ्के । वेशपरिवर्त्तनाभिसरणादेः
सङ्गमोपायाद्वासवदत्तालक्षणापायशङ्कया च अनिर्द्धारितै-
कान्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिः प्रत्याशा (त) । एवमन्यत्र ।

अपायाभावतः प्राप्ति-

नियताप्तिस्तु निश्चिता ॥ ३२८ ॥ [य]

अपायाभावाच्चिर्द्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियताप्तिः । यथा

(उ) यत्रमात्रं प्रथम इति । कलस्य प्रथमफलस्य अवाप्ती प्राप्त्यर्थं
चतित्वरान्वितः व्यापारः चेष्टा प्रथमः ।

(ड) उदाहरति वक्षेति । तद्वतीति । तथापि नाक्ययो दृशंनोपाय
इति यथा तथा चालिख्य यथासमीहितं करिष्यामीति संकृतम् ।

(ख) प्राप्तग्राशमात्रं उपायेति । उपायापायशङ्काभ्याम् उपायस्य अपायस्य
विज्ञेयं यथा च तावत् प्राप्तौ फलस्येति भावः सम्भवः सम्भावना प्राप्तग्राशा ।

(त) उदाहरति वक्षेति । अष्टम् ।

(य) नियताप्तिमात्रं उपायेति । अपायस्य विज्ञेयं अभावतः अपयस्यात्
निश्चिता प्राप्तिः फलज्ञानः नियताप्तिः ।

रत्नावल्याम् । “राजा । देवीप्रसन्नं त्वत्ता मायमनोपाय
पश्यामि” इति । देवीलक्षणापायस्य प्रकादनेन निवारणादि-
यतफलप्राप्तिः सूचिता (द) ।

सावस्था फलयोगः स्याद्

यः समयफलोदयः ॥ ३२६ ॥ [ध]

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलामयक्रवर्तित्वलक्षणफलान्तर-
लाभसहितः (न) । एवमन्यत्र ।

यथासंख्यमवस्थाभिराभिर्योगात् तु पञ्चभिः ।

पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सम्बन्धः ॥ ३३० ॥ [प]

तल्लक्षणमाह ।

अन्तरैकार्थं सम्बन्धः

सम्बन्धैकान्वये सति ॥ ३३१ ॥ [फ]

(द) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(ध) फलागममाह सेति । यः समयस्य सकलस्य फलस्य उदयः, सा
अवस्था फलयोगः फलागमः स्यात् ।

(न) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(प) यथेति । आभिः पञ्चभिः अवस्थाभिः चारणप्रवृत्तिभिरित्यर्थः । अथा-
संख्यं योगात् इतिवृत्तस्य सम्बन्धवस्तुनः पञ्चधा एव पञ्चप्रकारा एव भागाः पञ्च
सम्बन्धः स्युः । अतश्च चारणयोगिनी अवस्था सुखसन्धिः, सबयोगिनी अवस्था प्रति-
सुखसन्धिः, प्रत्यावाद्योगिनी अवस्था गर्भसन्धिः, नियतातियोगिनी अवस्था विमर्श-
सन्धिः, फलागमयोगिनी अवस्था उपसंहृतिसन्धिरिति बोध्यम् ।

(फ) सन्धिमाह अन्तरैकार्थसम्बन्ध इति । एक एव सन्धयः प्रयोजनं,
तस्मिन् सति अनन्तरा मध्ये एकार्थसम्बन्धः एकैव अपरिच्छेदयः अर्थेन सम्बन्धः
संयोगः सन्धिः ।

एतेन प्रतीयमानैर्वाच्यतानां कथं ज्ञानात्मकान्तरैकप्रकीर्ण-
तत्त्वदानाह ।

मुखं प्रतिमुखं गमो विमर्ष उपसंहृतिः ।
इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाह्नक्षणमुच्यते ॥
३३२ ॥ [व]

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।
प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥
३३३ ॥ [भ]

यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के (म) ।

फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ।
लक्ष्यालक्ष्य द्वयोर्भेदो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥
३३४ ॥ [य]

(व) मुखमिति । अष्टम् ।

(भ) मुखसन्धिनाह वक्षेति । यत्र भवे नामा चर्चाः रसाः शब्दारादयश्च
तेषां सम्भवः, यत्र तादृशी प्रारम्भेण प्रकटवर्जिन समायुक्ता बीजस्य सन्दर्भसूच-
कारणस्य समुत्पत्तिः समुद्भवः, तत् मुखं मुखसन्धिरित्यर्थः परिकीर्तितम् ।

(म) उदाहरति वक्षेति । यत्र रत्नावलीवत्पराजयीरगुराणकपक्ष
बीजस्य उत्पत्तिः ।

(य) प्रतिमुखसन्धिनाह वक्षेति । यत्र मुखसन्धिनिवेशिनः मुखसन्धी
स्थितस्य फलप्रधानोपायस्य फलस्य प्रधानफलस्य यः प्रधानम् उपायः तस्य बीज-
स्योद्भवः लक्ष्यालक्ष्य इव ईष्यज्ञस्य इव उदभेदः प्रकाशः, तत् प्रतिमुखं प्रति-
मुखसन्धिरित्यर्थः ।

यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के यक्षराजसामर्थ्यासमानम-
होतोरनुरागवीजस्य प्रथमाहोपनिषत्स्य सुसङ्गताविप्लवकाभ्यां
प्रायमानतया किञ्चिद्व्यस्यस्य वासवदत्तया चिन्त्यस्यकङ्कसा-
न्तेन किञ्चिदुज्जीयमानेऽस्य उद्देशरूप उद्देशः (१) ।

फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भेदो ज्ञासान्वेषणवान्मुहुः

॥ ३३५ ॥ [ल]

फलस्य गर्भीकरणाग्रर्भः (व) । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के
सुसङ्गता । “सहि ! अदक्लिषा दाषिसि तुमं जा एवं भट्टिया
हत्वेण गहिदावि कोबं ण सुचसि” (१) इत्यादौ समुद्भेदः ।
पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ज्ञासः । तृतीयेऽङ्के “तद्दार्तान्वेषणाय
गतः कथञ्चिरयति वसन्तकः” इत्यन्वेषणम् । “विदू । ह्री
ह्री भो ! कोसम्बोरज्जलम्बेणावि ण तादिसी पिप्पवप्पस्स
परितोसी जादिसी मम सप्पासादो पिप्पवप्पणं सुप्पिप्प भवि-
स्सदि” (२) इत्यादौ उद्देशः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभि-

(१) अस्मि अदक्लिषा इदानीमस्मि त्वं सहैवं जगतां हस्तेन गृहीतापि कोपं न
सुचसीति सं० ।

(२) ह्री ह्रीति । कोसम्बोरज्जलम्बेणावि न साहजः प्रियवचसस्य
परितोसी बाह्वी मन सप्पासात् प्रियवचनं जुला भविष्यतीति सं० ।

(१) यथाहुरति ऋषेति । सामर्थ्यासमानसमानमः प्रधानप्रथम् ।

(२) गर्भीकरणाग्रर्भः कथेति । यत्र फलस्य प्रधानस्य वः प्रधानम् उपायः
तस्य प्राक् पूर्वम् उद्भिन्नस्य उद्भेदं यतस्य किञ्चिद्व्यस्यतया प्रकाशितम् बीज-
मेति भावः मुहुः पुनः पुनः ज्ञासान्वेषणवान्, कश्चित् विरोधावधानम्, कश्चिदा-
प्यनुसन्धानवान् समुद्भेदः सत्यम् प्रकाशः गर्भः गर्भीकरणाग्रर्भः ।

(३) गर्भीकरणात् फलवन्तकारणादिवर्गः ।

प्राणात् प्राणः । अथः । अन्तरिकायाः सङ्केतस्त्राजगमने
अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः (अ) । अथ विमर्षः ।

यत्र मुख्यकलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।

शापादौः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः ॥

२३६ ॥ [ष]

यथा प्राकृतस्यै चतुर्धाहादौ । “अनुसूया । पित्र्यवदे ।
अथ विमर्षश्च विवाहेन पित्र्यतकक्षायाः पितृसङ्केतः सङ्-
तया तथापि अनुसूयाभक्तिभादौ सम्पुत्तति पित्र्यदं मे
हिमर्ष” (१) इत्यत आरभ्य सप्तमाहोपनिषत् प्रागर्थसङ्ख्यः
(स) अनुसूयाविचारणरूपविज्ञासिद्धितः । अथ निर्वहणम् ।

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

एकार्धमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥

२३७ ॥ [७]

(१) पित्र्यवदे इति । पित्र्यवदे यद्यपि गाम्भर्वेण विवाहेन निर्गतकक्षायाः
पितृसङ्केतः अनुसूया तथापि अनुसूयाभक्तिभादिनी संज्ञतेति निर्गतं मे हृदय-
मिति सं० ।

(२) अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः । अन्तरिकायाः ।

(३) विमर्षसन्निभाह अन्तरिकायाः । यत्र मुख्यकलोपाय प्रधानकलोपाय अन्तरिकायाः
गर्भतः गर्भतः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः
आन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः

(४) अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः । अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः
अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः

(५) निर्वहणसन्निभाह बीजवन्ति । यत्र अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः अन्तरिकायाः

यथा वेद्याम् । “अनुमीः (अथर्ववेदः) महा-
राजः । यदेतत् । अयं अनुमी भोजनस्यो दुग्धोद्यमस्तथाहारी-
स्तसर्वशरीरो दुर्लभश्चक्षुः” इत्यादिना द्वीपदीकेऽप्ययमन्यदि-
मुत्तसन्धादिवीजानां निजनिजस्थानोपचिन्तानामेकाधेयो-
जनम् । यथा वा याकुन्तसौ सप्तमाहौ याकुन्तलोभिज्ञाना-
दुत्तरोऽर्धराशिः (च) । एवामहान्याह ।

उपक्षेपः परिकारः परिन्यासी विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।

उद्देशः कारणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ॥

३३८ ॥ [क]

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

काव्यार्थस्य समुत्पत्ति-

रूपक्षेप इति स्मृतः ॥ ३३९ ॥ [ख]

काव्यार्थ इति हस्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः । यथा वेद्यां
भीमः ।

विनिवेदिताः बीजवन्तः मूलकारणसमन्विताः सुखाद्यर्थाः सुखसन्धिप्रवृत्तिरूपा
वर्णाः काव्यादि एकादशम् एकप्रयोजनम् उपनीयन्ते प्राप्यन्ते तत् किं निर्वहणं
निर्वहणसन्धिप्रवृत्तिरूप इत्यर्थः ।

(अ) उदाहरति वक्षेति । दुर्लभश्चक्षुः दुर्लभा दुःखेन कलपीया
व्यक्तिः वक्ष्यते वक्ष्यते वाङ्मयः स एवावगतिरिति निवेदितव्यम् इत्यर्थः । याकुन्तलो-
भिज्ञानात् याकुन्तलोभिज्ञ इति वक्ष्यमिज्ञानात् उत्तरः अथपरोक्ष इत्यर्थः अर्धराशिः
कार्यसमुदायः ।

(क) सुखसन्धिप्रवृत्तिरूप इति । अहम् ।

(ख) उपक्षेपमाह काव्येति । काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरिति प्राप्यक समुत्पत्तिः
उपक्षेप उपक्षेपम् उपक्षेपमिति । उपक्षेप इति स्मृतः ।

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः ॥ ३४१ ॥ [च]

यथा तत्रैव ।

“सङ्घदभुजभ्रमितसङ्घगदाभिघात-

संपूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्त्वानावनक्षत्रनशोषितशोषपाणि-

रुसंसयिष्यति कक्षांस्तव देवि ! भौमः” ॥ (छ)

अत्र उपशेषो नाम इतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य संश्लेषोपशेषमात्रम् । परिकरस्तस्यैव बहुलीकरणम् । परिन्यासस्ततोऽपि (ज) निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनमित्थेषां भेदः । एतानि च अङ्गानि उक्तेनैव पौर्वापर्येण भवन्ति । अङ्गान्तराणि तु अन्यथापि ।

त्यर्थः । सन्धिकरणाद्युद्यतस्य राक्षः सन्देहनादाव 'नावयन्' सङ्घदेवं प्रति भौमसेनस्य उक्तिरियम् । त्रिखरिणीकृतम् । अत्र सन्निविष्टनेन वैरनिर्यातनस्य समर्थकं सूचनम् ।

(च) परिन्यासस्तत्र तन्निष्पत्तिरिति । तत्र काव्यार्थस्य निष्पत्तिः निश्चयेन संकीर्तनं परिन्यासः ।

(छ) उदाहरति चक्षुदिति । हे देवि ! प्राणादि ! भौमः चक्षुतां स्फुरतां भुजेन क्षमितां पूर्णितां वा चक्षां भौमना नदा तस्याः क्षमितामेव प्रहारेण संपूर्णितं करयुगलं यस्य तथाविधस्य सुयोधनस्य दुर्भीषणस्य स्वानेन विहारेण अवनष्टं संसक्तं वत् चर्म नादं शोषितं तेन शोषः रक्तः पाणिर्धस्य तथाभूतः सन् तव कक्षान् वीरान् उत्तंसयिष्यति अक्षरुदिरियमि रक्ताक्तहस्तेन संसक्तनादिति भावः । वसन्ततिष्ठकं कृतम् ।

(ज) अत्रेत्यादि । उपशेषपञ्चमात्रम् उदाहरणमात्रम् । बहुलीकरणं विज्ञा-
देव सूचनम् । उक्तेनैव कथितेनैव । अन्यथा वैदरीत्येन अपिकारात् क्रमेण चप्रीत्यर्थः ।

गुचाख्यानं विलोभनम् ॥ ३४२ ॥ [भ]

यथा तत्रैव । “द्रोपदी । नाथ ! किं दुष्करं तु ए परि-
कुविदेष्ट” (४) । यथा वा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकला-
वर्णने “सैयं तारुण्यस्य विलासः” इत्यादि । यत्तु शाकुन्तला-
दिषु “श्रीधामङ्गाभिरामम्” इत्यादि अगादिगुणवर्णनं तद्दी-
र्घार्थसम्बन्धाभावात् सम्बन्धम् । एवमङ्गान्तराणामप्युच्यम् ।

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः ॥ ३४३ ॥

यथा वेष्ट्यां सहदेवो मौमं प्रति । “पार्थ ! किं महा-
राजसन्देहो अव्युत्पन्न एवाव्येष्टं गृहीतः” इति । अतःप्रभृति
यावद्मौमवचनम् ।

“युष्मान् क्रेपयति क्रीडास्तोके शत्रुकुलचयः ।

न लज्जयति दाराणां समायां केशकर्षणमिति” ॥ (८)

प्राप्तिः सुखागमः

॥ ३४४ ॥ [ठ]

(४) नाथेति । नाथ ! किं दुष्करं त्वया परिकुर्वतेनेति सं० ।

(भ) विलोभनमाह गुचाख्यानमिति । गुचानाम् चाख्यानं कथनं विलो-
भनं विशेषेण लोभप्रदवर्जनमित्यर्थः उत्तेजनं वा ।

(ज) युक्तिमाह सम्प्रधारणमिति । अर्थानां अतःस्थानां सम्प्रधारणं
निरवयवः ।

(ट) उदाहरति यथेति । अव्युत्पन्नः जनवहितः । युष्मानिति । लोके
क्रीडति क्रीडान्-अत्रैवा कुलचयः युष्मान् क्रेपयति लज्जयति, समायां दाराणां
समाया इत्यर्थः केशकर्षणं न लज्जयति । अत्र शत्रुकुलचयस्य कार्यस्य निरवयव
अतःस्थानासूचनम् ।

(ठ) प्राप्तिमाह प्राप्तिरिति । सुखस्य आगमः उदयः आगम इत्यर्थः
प्राप्तिः ।

यथा तत्रैव ।

“मथामि कौरवशतं समरे न कोपात्”

इत्यादि द्रौपदी श्रुत्वा सहर्षम् । “बाध ! अश्रुदण्डं
क्व एदं वचनं ता पुणो पुणो भण” (५) ।

बीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते ॥३४५॥ [उ]

यथा तत्रैव ।

“नेपथ्ये भो भो ! विराटकुपदप्रभृतयः ! श्रूयताम्” ।

“यत् सत्यव्रतभङ्गभौरमनसा यज्ञेन मन्दौकृतं
यद्विष्मर्त्तमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणेः

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुबले यौधिष्ठिरं जृम्भते” ॥ (ठ)

अत्र “सुखा भवन्ति मयि जीवति” इति आदिवीजस्य
प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानम् ।

(५) बाधेति । नाध ! अश्रुतपूर्वं खल्विदं वचनं तत् पुनः पुनर्नव
इति सं०

(उ) समाधानमाह बीजस्येति । बीजस्य मूलकारणस्य आगमनं प्रधान-
वस्तुमतत्वेन कौतूहलमित्यर्थः यत् तत् समाधानम् उच्यते ।

(ठ) उदाहरति वक्ष्येति । यदिति । सत्यव्रतस्य सत्यरथवधमिदमस्य
वाद्भगवत्समवासरूपस्य एकवर्षाज्ञातवासरूपस्य चेत्यर्थः भङ्गात् भीरु मनः यज्ञ-
वाहनेन यज्ञेन यत् मन्दौकृतं खर्वीकृतं कुलस्य शान्तिम् अशमयतामित्यर्थः इच्छता
शमवता शान्तेन मनसा यत् विष्मर्त्तमपि ईहितं वेष्टितं द्यूतमेव चरश्चिरप्रियमन-
सादिविशेषः तेन सम्भृतं सप्तसुताः नृपसुतायाः द्रौपद्याः केशानां अम्बरस्य वस्त्रस्य

सुखदुःखकृती योऽर्थ-

स्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥ ३४६ ॥ [ष]

यथा बालचरिते ।

“उत्साहातिशयं वक्ष्ये । तव वाक्यं पश्यतः ।

मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्मनः” ॥ (त)

यथा वा मम प्रभावस्थाम् “नयनयुगातीचनकम्” इत्यादि ।

कुतूहलोत्तरा वाचः

प्रोक्ता तु परिभावना ॥ ३४७ ॥ [थ]

यथा वेष्टां “द्वीपदी । युद्धं ख्यातं वा” इति संशयानां
मूर्खग्रन्थानन्तरम् (द) ।

अ वाचकं चैः वाचकं चरुवेर्वागुमिरिति भावः उद्दीपितमिति शेषः तत् सङ्गत्
इदं युधिष्ठिरस्य इदं भीमिष्ठिरं क्रीडन्तीतिः क्रीडाप्रतिस्पर्धः कुतूहले कृन्तते
परिक्रूरति । आहूँत्यविश्रीकृतं वृत्तम् । अथ आदिबीजस्य बीमसेनोत्साह-
रूपस्य इत्यर्थः सत्यमाहितत्वात् सम्पूर्णतया उत्तेजितत्वादित्यर्थः ।

(ष) विधानमाह सूचयति । सुखदुःखाभ्यां कृतः विनिश्चित इत्यर्थः यः
अर्थः कार्यं तत् विधानमिति स्मृतम् ।

(त) उदाहरति वक्षति । उत्साहातिशयमिति । रामं प्रति परशु-
रामकीर्तिरिवम् । हे वक्ष्ये ! तव उत्साहातिशयं वाक्यं श्रद्धावशं पश्यतः मन-
सूतः हर्षविषादाभ्यां युगपत् आक्रान्तम् । तव उत्साहदर्शने भविष्यन्महावीरत्व-
सम्भावना हर्षः, वाक्यदर्शनेनाहं लज्जमयीं सह भीतुं इति विषाद इत्युभयो-
र्विनिश्चयं बोध्यम् ।

(थ) परिभावनामाह कुतूहलीति । कुतूहलम् भीतुं सुखं तदुत्तराः तद-
भूतिहा इत्यर्थः प्रोक्ताः कविताः वाचः वाक्यानि परिभावना ।

(द) उदाहरति वक्षति । अहम् ।

“बाध ! किं दासि एषो प्रलवजलहरत्वविदमन्त्यरो खये
खये समरदुन्दुभि ताडोचदि” (६) ।

वीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः ॥ ३४८ ॥ [ध]

यथा तत्रैव । “द्वोपदौ । बाध ! पुनोवि तए समासाद-
इदव्या (७) । भीमः ।

“भूयः परिभवक्लान्तिसज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकोरव्यं न पश्यसि उकोदरम्” ॥ (ग)

कारणं पुनः ।

प्रकृतार्थं समारम्भः ॥ ३४९ ॥ [प]

यथा तत्रैव “देवि ! गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुल-
जयाय” इति (फ) ।

(६) बाधेति । बाध ! किमिदानीमेव प्रलवजलहरत्वमित्यरः खये
खये समरदुन्दुभिसाद्यते इति सं० ।

(७) बाधेति । बाध ! पुनरपि त्वया समासादक्षितव्या इति सं० ।

(ध) उद्भेदमाह वीजेति । वीजार्थस्य सूक्ष्मभूतविषयस्य प्ररोहः अदुरोदयः
उद्भेदः स्यात् ।

(ग) उदाहरति वधेति । समासादक्षितव्या प्राप्तव्या क्लान्तिसज्जाविधुरितानन-
मित्यर्थः । भूय इति । परिभवस्य बहुभ्यः अवस्यसेन या क्लान्तः ततो या
ज्जा तथा विधुरितम् अवस्यतमित्यर्थः क्लान्तं क्ल तम् अनिःशेषिताः निःशेष-
ताननोदाः कोरव्याः येन तादृशं उकोदरं भीमं सूयः पुनः न पश्यसि न
द्रव्यवीत्यर्थः, अविच्छेद्यमोघे सट् । अत्र वीजार्थस्य हेरनिर्वातनायेंतुपपन्नस्य
कोषस्य प्ररोहः ।

(प) कारणमाह कारणमिति । प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य चर्केण विषयस्य सम-
ारम्भः सम्यक् कारणः उदयोगः कारणम् ।

(फ) उदाहरति वधेति । अउम् ।

भेदः संहतिभेदनम् ॥ ३५० ॥ [व]

यथा तत्रैव । अतएव चक्ष प्रकृति भिन्नोऽर्थं भवद्वाः ।
केचित्तु “भेदः प्रोक्ताहना” इति वदन्ति (भ) । अत्र प्रति-
मुखाङ्गानि ।

विस्वासः परिसर्पश्च विधृतं तापनं तथा ।

नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ॥

विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् ।

पुण्यं वक्ष्यमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥ ३५१ ॥ [म]

तत्र ।

समीहा रतिभोगार्था

विलास इति कथ्यते ॥ ३५२ ॥ [य]

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा
युक्तो वा तदर्थं समीहा विलासः । यथा आकुलस्ये ।

“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाभ्यासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थनां कुरुते” ॥ (र)

(व) भेदनाह भेद इति । संकृतिः सङ्घातस्य भेदनं वृत्तकारणं भेदः स्यात् ।

(भ) अदाहरति वक्षेति । अवदन्त्यः भिन्नः पुनरुक्तिः वक्ष्यभूतः स्वतन्त्रो
जात इत्यर्थः । अत्रम् । "

(म) प्रतिमुखाङ्गान्वाह चर्जेति । विस्वासाद्वचनकीदृश प्रतिमुखस्य
अङ्गाणि ।

(य) विलासनाह तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये रतिभोगार्थां सुरतसङ्कीर्ण-
निवृत्तिष्वी क्रीडा श्रुत्या स्वप्न वा विलास इति कथ्यते ।

(र) अदाहरति कामकृतिः । प्रिया लज्जनया कामं कथ्यन् न सुलभा
न सुभाषा कथमपीत्यर्थः । मनस्तु तद्भावात् तद्वर्त्मनेन अदनुमानकथनविद्या-

इष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ॥ ३५३ ॥ [ख]

यथा प्राकृतलो । “राजा । भवितव्यमत्र तथा” । तथाहि ।

“अत्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।

हारेऽस्य पाच्छुसिकते पदपङ्क्तिर्हृष्यतेऽभिनवा” ॥ (ब)

कृतस्यानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः ॥ ३५४ ॥ [ग]

यथा तत्रैव । “अलं वो अंतःपुरविरहपञ्चसुपण राए-
सिणा उपवध्वेष” (८) । केचित्तु “विधृतं स्मादरतिः” इति
वदन्ति (घ) ।

(८) अलमिति । अलं कीऽन्तःपुरविरहपञ्चसुपण राजर्षिणा उपवध्वेष
इति सं० ।

विशेषदर्शनेन आश्रयि आश्रयं प्रिया लभ्येति आश्रयि इत्यर्थः । मनसि
जानी अज्ञताये अज्ञतत्वायैऽपि उभयोः स्त्रीपुंसयोः प्रायेणा अन्योन्याभिमना
रतिम् अनुग्राहं कुरुते जनयति । अत्र नायिकासभोमविषयिणी लुहा
प्रदर्शिता ।

(ख) परिसर्पमाह इति । इत्यस्य अभिलषितस्य नटस्य चदर्शनं गतस्य
अनुसरणम् अन्येषां परिसर्पः कथ्यते ।

(ब) उदाहरति वधेति । अत्युन्नतेति । अत्युन्नता, पश्चात् जघनगौरवात् जघनस्य भारवत्त्वात्
अवगाढा अवनता अभिनवा पदपङ्क्तिः पदव्यासपद्धतिः हृष्यते । अत्र
अभिलषितान्वेषणम् ।

(ग) विधृतमाह ज्ञयत्येति । आदौ अयतः कृतस्य अनुनयस्य अवविरहः
अवधीरणं विधृतम् ।

(घ) उदाहरति वधेति । अन्तःपुरस्य अन्तःपुरवर्तिनः कटिजाननस्य
विरहेण पर्युत्सुकः उत्कण्ठितः तेन राजर्षिणा वः युष्माकम् उपवध्वेष अनुनीतेन
अलम् अनुनयो न कर्तव्य इत्यर्थः । अरतिः असन्तोषः ।

उपायादर्शनं यत्तु

तापनं नाम तद्वचैत् ॥ ३५५ ॥ [स]

यथा रत्नावल्यां सागरिका ।

“दुर्लभजनागुरागो लज्जा गुर्वी परवन्नो भव्या ।

प्रियसखि ! विषमं प्रेम्णं मरणं वरुणं चवरि एवम्” ॥ (४)

परिहासवचो नर्म ॥ ३५६ ॥ [ख]

यथा रत्नावल्याम् । “सुसङ्गता । सखि ! जस्य किदे तुमं
आभदा स भयं दे पुरदो चिह्निदि । सागरिका साभ्यस्यम् ।
कस्य किदे भहं आभदा ? सुसं । अहं अखसंकिदे ! यं चित्त-
फलअस्य” (८) । (क)

धृतिस्तु परिहासजा ।

नर्मद्युतिः

॥ ३५७ ॥ [ख]

(८) सङ्गीति । सखि ! जस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते पुरतस्तिष्ठति
इति सं० । कस्य कृतेऽहमागता ? इति सं० । अयि अखसङ्गिते ! ननु
चित्तफलकस्य इति सं० ।

(स) तापनमाह उपायेति । यत्तु उपायस्य अदर्शनं तत् नाम
तापनं भवेत् ।

(४) उदाहरति यथेति । दुर्लभेति । दुर्लभजनानुरागो लज्जागुर्वी
परवन्न आत्मा । प्रियसखि ! विषमं प्रेम्णं मरणं वरुणं चैवसतीत्यम् । दुर्लभे
दुर्गाम्ये कने अनुरागः, लज्जा गुर्वी नङ्गी, आत्मा परवन्नः पराधीनः । हे
प्रियसखि ! प्रेम्णं विषमम् उत्कटं तस्मात् चवरि चैवसं मरणं वरुणम् आशयः ।
चवरिअब्दः चैवसाधे देशीति । अत्र दृष्टान्ते उपायाभावेन समापः ।

(ख) नर्माह परिहासेति । परिहासवचः परिहासवाक्यं नर्म ।

(४) उदाहरति यथेति । अष्टम् ।

(ख) नर्मद्युतिमाह धृतिरिति । परिहासजा परिहासेन जाता धृतिः
चेत्येव नर्मद्युतिः ।

यथा तत्रैव । सुसङ्गता । “सहि ! अदक्षिणा दाक्षिसि
तुमं वा एवं भक्षिणा इत्यावसन्निदायि कीयं च सुचक्षि” (१०) ।
साग । सभ्रू भङ्गमीयद्विहस्य । “सुसङ्गदे ! दाक्षिं वि कीक्षितुं
च विरमसि” (११) । नीचसु “दोषस्याप्यादनं हास्यं नर्म-
स्युतिः” इति वदन्ति (ग) ।

प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ३५८ ॥ [घ]

यथा विक्रमोर्वश्याम् । उर्वशौ । “जघदु जघदु महा-
राजो” (१२) ।

राजा । “मया नाम जितं यत्नं त्वया जय उदीर्यते”
इत्यादि (ङ) ।

विरोधो व्यसनप्राप्तिः ॥ ३५९ ॥ [च]

यथा चण्डकीयिके । राजा । “नूनमसमीक्ष्यकारिणा
मया चन्द्रेणैव स्फुरन्निष्ठाकलापो व्यसनः पद्मं समा-
क्रान्तः” (छ) ।

(१०) सङ्गीति । सहि ! अदक्षिणा इदानीमसि त्वं वा एवं भर्ता इत्या-
वसन्निदायि कीयं न सुचक्षीति सं० ।

(११) सुसङ्गते ! इदानीमपि क्षीक्षितुं न विरमसीति सं० ।

(१२) जघदु इति । जघति जघति महाराज इति सं० ।

(ग) उदाहरति वक्षेति । अष्टम् ।

(घ) प्रगमनमाह प्रगमनमिति । उत्तरोत्तरम् अन्तर्गतं वाक्यं प्रगमनं
स्यात् ।

(ङ) उदाहरति वक्षेति । वक्षेति । यत्नं यत्नं यथा जयः उदीर्यते
कीर्यते तेन यथा जितं नाम जितमेव । नामहन्दीत्यत्र अवधारणार्थः ।

(च) विरोधमाह विरोध इति । व्यसनस्य निवृत्तिः प्राप्तिः विरोधः ।

(छ) उदाहरति वक्षेति । असमीक्ष्यकारिणा चन्द्रिणैश्चैव नृणां चन्द्रेणैव

कृतस्यानुनयः पुनः ।

स्यात्पर्युपासनं

॥ ३६० ॥ [अ]

यथा रत्नावल्याम् । विदू । “भो ! मा कुप्य, एसा हि कदलीघरंतरं गदा” (१३) इत्यादि (अ) ।

पुष्पं विशेषवचनं मतम् ॥ ३६१ ॥ [अ]

यथा तथैव । राजा । “हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति” । विदू । “भो बभस्य ! एसा अबबन्ना सिरौ तए समासादिदा” (१४) । राजा । “वयस्य ! सत्यम्” ।

“श्रीरेषा पाण्डिरप्यस्याः पारिजातस्य पञ्चवः ।

कुतोऽन्यथा पतत्प्लेष स्नेदच्छास्त्रतद्रवः” ॥ (ट)

(१३) भो ! मा कुप्येति । भो ! मा कुप्य, एसा हि कदलीघरान्तरं गतेति सं० ।

(१४) भो बभस्येति । भो बभस्य ! एसा अपूर्वां श्रीस्त्वया समासादि-
तेति सं० ।

दृष्टिहीनेनैव स्फुरन् विराजन् त्रिधाकलापः अग्निःसमूहो यस्य तथाभूतः ज्वलनः
अग्निः पङ्गा समाक्रान्तः दक्षितः । अवापिकल्पस्य बीजिकस्य कोपात् रासः
विपत्प्रसक्तिः ।

(अ) पर्युपासनमाह कृतस्येति । कृतस्य पुनः अनुनयः पर्युपासनं स्यात् ।

(अ) उदाहरति यथा रत्नावल्यामिति । आहम् ।

(अ) पुष्पमाह पुष्पमिति । विशेषस्य प्रकर्षस्य वचनं पुष्पं मतम् ।

(ट) उदाहरति अथेति । श्रीरिति । एसा श्रीः सखीः, अस्याः पाण्डिरपि
पारिजातस्य देवतद्विशेषस्य पञ्चवः, अन्यथा कुतः कवन् एवः स्नेदच्छास्त्र-
व्याजः अक्षतद्रवः पतति निःसरति । अत्र प्रकर्षवचनम् ।

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वक्ष्यम् ॥ ३६२ ॥ [ठ]

यथा तत्रैव । राजा । “कथमिह सोऽहं त्वया ज्ञातः” ।

सुसं । “न केवलं तुमं समं चित्तफलएव ता जाय गदुष
देवीए निवेदइस्स” (१५) । (ङ)

उपन्यासः प्रसादनम् ॥ ३६३ ॥ [ठ]

यथा तत्रैव । सुसं । भट्ट, ण अलं सङ्गाए मएवि भट्टि-
णीए पसादेण कौलिदं ज्जेव्व एदिहिं ता किं कक्खाभरणेण ।
अदोवि मे गइअरो पसादो एसो जं तए अहं एत्थ आलिहि-
टत्ति कुबिदा मे पिअसही सागरिका एसा ज्जेव पसादो-
अदु (१६) ।

केचित्तु ।

“उपपत्तिज्ञतो योऽर्थ उपन्यासः स कीर्तितः” ।

इति वदन्ति उदाहरन्ति च तत्रैव । “अदिसुहरा क्वु सा
गर्मदासी” इति (ण) ।

(१५) न केवलं तुमं इति । न केवलं त्वं समं चित्तफलकेन तदभावज्ञत्वा
देव्ये निवेदयिष्यामीति सं० ।

(१६) भट्ट, ण इति । भर्तुरलं प्रकृष्या मयापि भर्तृणाः प्रसादेन प्रीयितमेव
एतैः तत् किं कर्त्ताभरणेन । अतोऽपि मे गदतर एव प्रसाद एव यत् तथा
अहम् अत्र आलिखितेति कुबिता मे प्रियसखी सागरिका एवैव प्रसादता-
मिति सं० ।

(ठ) वक्ष्यमात्रं प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं साक्षात् निष्ठुरं परवक्ष्यमनं वक्ष्यम् ।

(ङ) उदाहरति वक्षेति । अष्टम् ।

(ड) उपन्यासमात्रं उपन्यास इति । प्रसादनं प्रसन्नतासम्पादनम् उप-
न्यासः ।

(ण) उदाहरति वक्षेति । अष्टम् । उपपत्तिः युक्तिः तथा ज्ञतः चर्तः

चातुर्वर्ण्योपगमनं

वर्णसंहार इष्यते ॥ ३६४ ॥ [त]

यथा, वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के ।

“परिषदियसृषीचामिव वीरो बुधाजित्

समसृषिभिरमात्यैर्होमपादश्च वृद्धः ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामहम् ! भो ! याचकास्ते” ॥ (थ)

इत्यत्र ऋषिचन्द्रादीनां वर्णानां मेलनम् । अभिनवगुप्त-
पादास्तु वर्णशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते । “संहारो मेलनम्”
इति व्याचक्षते । उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के ।

“अदोवि मे अचं गरुषो पसादो” इत्यादेरारभ्य “यं
इत्ये गेह्निच पसादेहि यं” (द) । राजा । “कासौ कासौ”
इत्यादि ।

बन्धु । अदोति । अतिमुखरा खलु एवा गर्भदास्येति संस्कृतम् । दास्यो गर्भ-
जाता दास्यो गर्भदास्यौ ।

(त) वर्णसंहारमाह चातुर्वर्ण्येति । चातुर्णां वर्णानां ब्राह्मणचतुर्वर्ण्य-
युद्धाणां समाहारः चातुर्वर्ण्ये तस्य उपगमनं मेलनं वर्णसंहार इष्यते ।

(थ) उदाहरन्ति परिषदिति । अहम् ! भो जामदग्न्य ! इवम् ऋषीणां
परिवत् ससृष्टः, एव वीरो बुधाजित्, अथच ऋषिभिरमात्यैश्च समं वृद्धो होम-
पादः, अथम् अविरतयज्ञः सततयज्ञानुष्ठायी पुराणः प्राचीनः ब्रह्मवादी वेद-
निरतः जनकानां प्रभुः निषिद्धादिपतिरित्यर्थः ते तव याचकाश्च, एते सर्वे
समवेता इति शेषः ।

(द) अदोवि इति । अतोऽपि मे अचं गुरुतरः प्रसाद इति, ननु इति
गृहीत्वा प्रसादश्च एनामिति च संस्कृतम् । अत्र रामविदूषकसाविकासुसङ्गता
रुपाणां पात्राणां मेलनम् ।

अथ गर्भाङ्गानि ।

अभूताहरणं मार्गी रूपोदाहरणे क्रमः ।

सङ्ग्रहस्यानुमानश्च प्रार्थनाच्चित्तिरेव च ॥

लोटाकाधिवलोद्दिगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा ।

अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ॥ [ध]

यथा अश्वत्यामाङ्गे ।

“अश्वत्यामा इत इति पृथास्तनुना स्पष्टमुक्ता ।

स्त्रैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा” ॥ (न)

तत्त्वार्थकथनं मार्गीः

॥ ३६६ ॥ [प]

यथा चण्डकौशिके राजा । भगवन् !

“गृह्यतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।

शेषस्यार्थं करिष्यामि चाण्डालोऽप्यात्मविक्रयम्” ॥ (फ)

(च) गर्भसंस्थङ्गानि चाङ्गं अथेति । अभूताहरणमिति । अभूताहरणा-
दोनि त्रयोदश गर्भसंस्थेयङ्गानोत्पद्येः । तत्र तेषु मध्ये व्याजाश्रयं कपटाश्रयं
वाक्यम् अभूतस्य असत्यस्य आह्वयमित्यभूताहरणं मतं कथितम् ।

(न) उदाहरति वथेति । अश्वत्यामेति । अश्वत्यामा इतः विनाशित
इति उवा कुन्ती तस्याः स्रुजः सुतः तेन युधिष्ठिरैवेत्यर्थः सत्यवाचा सत्यवादिना
सता स्पष्टं सुव्यक्तम् उक्ता शेषे स्त्रैरं गन्धं यथा तथा गज इति व्याहृतम् उक्तं
किञ्च । अत्र पार्श्ववाक्यं कपटमवयम् ।

(प) मार्गमाह तत्त्वमिति । तत्त्वार्थस्य यथार्थस्य कथनं मार्गः ।

(फ) उदाहरति वथेति । गृह्यतामिति भार्या च तनयश्च तयोर्विक्रयात्
अर्जितं धनम् इदं धनं गृह्यतां, शेषस्य अवशिष्टस्य दैवस्य इत्यर्थः अर्थे निमित्तं
चाण्डालोऽपि आत्मविक्रयं करिष्यामि । अत्र राज्ञः सत्यभाववन् ।

रूपं वाक्यं वितर्कवत् ॥ ३६७ ॥ [व]

यथा रत्नावल्यां राजा ।

“मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लभ्यश्च तथापि मे ।

कामेनैतत्कार्यं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः” ॥ (भ)

उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥ ३६८ ॥ [म]

यथा अश्वत्थामाङ्गे ।

“यो यः शस्त्रं विभर्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनाञ्चमूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रथे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्” (य)

भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात् ॥ ३६९ ॥ [र]

(व) रूपमाह रूपमिति । वितर्कवत् वाक्यं रूपम् ।

(भ) उदाहरति यथेति । मन इति । मनः चित्तं प्रकृत्यैव स्वभावेनैव चलं दुर्लभ्यश्च लक्षयितुं श्रद्धान्धैर्गुरुमदात्, तथापि कामेन मे मनः एतत् मनः युगपत् समं सर्वैः शिलीमुखैः शत्रेः कथं विद्धम् ? अत्र राज्ञः उचितकर्म वचनम् ।

(म) उदाहरणमाह उदाहरणमिति । उत्कर्षयुक्तं वचनं वाक्यम् उदाहरणम् उच्यते कथ्यते ।

(य) उदाहरति यथेति । य इति । अश्वत्थाम उन्मिरितम् । पाण्डवीनां चमूनां सेनानां मध्ये यः यः स्वभुजगुरुमदात् निजबाहुवल्लभातिद्वर्पादिद्वयैः शस्त्रं विभर्ति पाञ्चालगोत्रे दुपदवंशे यः यः शिशुः अश्विकवयाः प्रथमाः वा गर्भशय्यां जरायुं गतः, यः यः तस्य कर्मणः पितृनिघनरूपस्य साक्षी साक्षात् द्रष्टा, यश्च यश्च मयि रथे चरति सति प्रतीपः प्रतिकूक्षी मविष्यतीत्यर्थः, अहं क्रोधान्धः सन् स्वयं जनताम् अन्तकस्य अन्तकापि तस्य तस्य इह रथमूनी अन्तकः विनाशकः मविष्यामीति शेषः । अन्धराजन्, अन्धे बांधां त्रयेच त्रिभुजनिघतिवृत्ता अन्धरा कौर्णितेयमिति तत्र चत्वात् ।

(र) क्रममाह भावेति । भावस्य निर्विकारचितस्य प्रथमविकृतिरूपस्य

यथा शाकुन्तले राजा । “स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण
चक्षुषा प्रियामवलोकयामि । तथाहि ।

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमग्नाः पदानि रचयन्त्याः ।

पुलकाचितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन” ॥ (ल)

संयुक्तः पुनः ।

सामदानार्थसम्पन्नः ॥ ३७० ॥ [व]

यथा रत्नावल्यां राजा । साधु वयस्य ! इदन्ते पारि-
तोषिकमिति कटकं ददाति (घ) ।

लिङ्गादूहोऽनुमानता ॥ ३७१ ॥ [ष]

यथा जानकीराघवे नाटके रामः ।

“लीलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्रीम्

आलोकनेनैमयतो जगतां शिरांसि ।

निर्बिकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियेति तल्लक्षणात् । तत्त्वोपलब्धिः साक्षा-
ध्यानुभवः ज्ञानः स्यात् ।

(ल) उदाहरति यथेति । उन्नमितैकभ्रूलतमिति । उन्नमिता उत्थिता
एवमभ्रूलता यत्र तादृशं, पदानि सुसिक्कनरूपाणि रचयन्त्याः चक्षुः शकुन्तलायाः
आननं मुखं पुलकाचितेन खोमाक्षितेन कपोलेन मयि अनुरागं कथयतीति ।
अत्र शकुन्तलायाः प्रथमविक्रितिरनुभवः ।

(व) संयुक्ताङ्गं संयुक्तिः । राजा प्रियवाक्त्रेन दामिनेन च चक्षुष्यं सम्पत्तिः
समाधावनित्यर्थः संयुक्तः ।

(घ) उदाहरति यथेति । अष्टम् । अत्र प्रियवचनदानाभ्यां प्रियासह-
टनरूपस्य चक्षुष्यं समाधानम् ।

(ष) अनुमानाङ्गं लिङ्गादिति । लिङ्गात् पञ्चसप्तसप्तत्यस्यविक्रयव्याहत-
तविक्रियेति साधनात् कङ्कः साध्यज्ञानमित्यर्थः अनुमानता अनुमानमित्यर्थः ।
स्यात् तद्व्यवहारः ।

(उ) उदाहरति यथेति । लीलागतैः सविद्यासद्व्यवहारैः धरिणीं पृथिवीं

तस्मान्नुमावयति काचमन्त्राग्निगौर-

कायस्य सूर्यतनयत्वमधुच्यताम् ॥ (घ)

रतिहर्षीत्सवानात्

प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ॥ ३७२ ॥ [ङ]

यथा रत्नावल्याम् । “प्रिये सामरिके !

श्रीतांशुर्मुखंमुत्पले तव हृषी पद्मानुकारी करी

रन्ध्रास्तन्निभं तद्योरुगुणं बाहू सृणालोपमौ ।

इत्याह्लादकराक्षिसाङ्गि ! रभसाग्निःशङ्खमाक्षिप्य मा-

मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराख्येष्टेहि निर्वोपय ॥ (च)

इदं प्रार्थनास्यमङ्गम् । यस्याति निर्वहणे इह भूताव-
सरत्वात् (क) प्रशस्तिनामाङ्गं नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तम्
अन्यथाङ्गानां पञ्चषष्टिसङ्ख्यात्वप्रसङ्गात् ।

तरङ्गयतः कम्पयतः, आसीकनेः दृष्टिभिः जगतां शिरांसि नमयतः नतानि
कुर्वतः, काचमन्त्रं स्पर्शं वा कामिः तद्वत् गौरः कायी यस्य तादृशस्य तस्य
जलजस्य सूर्यतनयत्वं सूर्यवंशीयत्वम् अधुच्यतां दुरासद्वत्तं चतुर्मापयति चतु-
र्मानविषयीकरोति । श्रीसागतमाशोकनखेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । वसन्-
तिवत् इत्यम् । अत्र श्रीसागननादिप्रयुक्तचरित्रोक्त्यनादिकृपात् साधनात्
साध्यस्य सूर्यतनयत्वस्य अधुच्यत्वस्य च अनुमानम् ।

(ङ) प्रार्थनामाह रतीति । रतेः चतुराणां हर्षांश्च कृत्स्नानां प्रार्थनं
याचना प्रार्थना भवेत् ।

(च) उदाहरति श्वेति । श्रीतांशुरिति । तव मुखं श्रीतांशुः चन्द्रः,
हृषी नेत्रे उत्पले नीलीयले इत्यर्थः, करौ हृषी पद्मानुकारी पङ्कजोपमौ, ऊरु-
गुणं रन्ध्रास्तन्निभं रन्ध्रानर्भसदृशं तथा बाहू सृणालोपमौ । इत्यन् आह्लाद-
कराक्षि आनन्ददायुषि अक्षिसाङ्गि सर्वाणि अङ्गानि वक्ष्यामि शृणुही । त्वं रभ-
सात् वेनात् हर्षांश्च, रभसो वेगहर्षकोरित्यमरः । निःशङ्खं श्रुत्वा तथा मामा-
क्षिप्य अनङ्गतापविधुराक्षि महनसन्तापविह्वलानि मन अङ्गानि निर्वोपय श्रीतस्य
एहि वामस्य । भार्दूचविज्रीकृतं इत्यम् ।

(क) निर्वहणे निर्वहणाख्ये सन्नी भूतावसरत्वात् प्राप्तविषयत्वात् ।

रहस्यार्थस्य तूद्देदः चित्तिः स्यात् ॥३७३॥ [ख]

यथा चम्पत्यामाह ।

“एकस्यैव विपाकोऽयं दास्यो भुवि वर्तते ।

केशयज्ञे द्वितीयेऽस्मिन् नूनं निःशेषिताः प्रजाः” । (ग)

बोटकं पुनः ।

संरब्धवाक्

॥३७४॥ [घ]

यथा चण्डकौशिके । कौशिकः । “अः ! पुनः कथ-
मस्यापि न सम्भूताः (ङ) स्वर्णदक्षिणाः” ।

अधिवलमभिसन्धिच्छलेन यः ॥ ३७५ ॥ [च]

यथा रत्नावल्यां काञ्चनमाला । “भट्टिणि ! इयं सा चित्त-
सालिषा वसंतप्रसन्नं सख्यं करोमि” इत्यादि (ङ) ।

(ख) चित्तिनाह रहस्येति । रहस्यस्य गुप्तस्य अर्थस्य उद्देदः प्रकटनं
चित्तिः स्यात् ।

(ग) उदाहरति ववेति । एकस्यैवेति । भुवि पृथिव्याम् एकस्य द्वीपद्वी-
केशयज्ञस्य इत्यर्थः अयं दास्यो विपाकः दुष्परिचालः वर्तते, अस्मिन् द्वितीये
केशयज्ञे द्वीपकेशयज्ञस्यै नूनं नान्ये प्रजाः निःशेषिताः अभिषक्त्यतीति शेषः । केशा-
नाकस्य द्वीपं निहतवान् धृष्टद्युम्न इति पुराणम् ।

(घ) बोटकनाह बोटकमिति । संरब्धा सकीपा वाक् बोटकम् ।

(ङ) उदाहरति ववेति । सम्भूताः सम्प्राप्ताः । सूधातोः प्राप्तप्रसन्न-
मत्र बोध्यम् ।

(च) अधिवलनाह अधिवलमिति । छलेन अपट्येन अभिसन्धिः अभि-
प्रायानुसरणम् अधिवलम् ।

(ङ) उदाहरति ववेति । भट्टिणीति । भर्त्ति ! इयं सा चित्तसालिषा,
तद यावत् वसन्तस्य संज्ञां करोमीति संकृतम् । चित्तसालिषा चावेक्ष्ययदं,
संज्ञां करोमि ।

नृपादिजनिता भीति-

रुद्रेणः परिकीर्तितः ॥३७६॥ [ज]

यथा वेष्टाम् ।

“प्राप्तावेकरघाकृदौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

स कर्षारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः” ॥ (भ)

शङ्कामयत्रासकृतः

सम्भ्रमो विद्रवो मतः ॥३७७॥ [ज]

यथा ।

“कालान्तककरालास्यं क्रोधीहृतं दशाननम् ।

विलोक्य वानरानीके सम्भ्रमः कोऽप्यजायत” ॥ (ट)

(ज) उद्देगमाह नृपादीति । नृपादिः सकाशात् जनिता उत्पादिता भीतिः भयम् उद्देगः परिकीर्तितः ।

(भ) उदाहरति यथेति । दुर्योधनं प्रति तदीयपुरुषस्य उक्तिरियम् । स कर्षारिः कर्षणघ्नः अर्जुनः स च क्रूरः निष्ठुरः वृककर्मा वृको व्याघ्रविशेषः तद्वत् कर्म यस्य तादृशः दुःशासनोरस्यत्वात् रुषिरपानेनेति भावः वृकोदरः भीमः एकम् अद्वितीयं रघुमाकृदौ इतस्ततः त्वां पृच्छन्तौ प्राप्तौ चांगती । अत्र भीमार्जुनाभ्यां भीतिः ।

(ज) विद्रवमाह ब्रह्मेति । ब्रह्मणा अनिष्टाग्रसंघा मूलेन बाधेन भयानु-
कूलव्यापारेण च सम्भ्रमः आवेगः विद्रवः मतः क्षणितः ।

(ट) उदाहरति यथेति । कालान्तकः प्रलयकाशीनी यमः तस्यैव करालानि भीषणानि आस्त्रानि सुखानि यस्य तादृशं क्रोधीहृतं कोपपूर्वं दशाननं रावणं विलोक्य वानराणां अनीके सैन्ये कोऽपि अनिर्वचनीय इत्यर्थः सम्भ्रमः आवेगः अजायत अभूत् ।

(ठ) विमर्षाज्ञानाह अथेति । अपवादादीनि ब्रह्मोदय विमर्षाख्यस्य सन्धेः अङ्गानि ।

अथ विमर्षाङ्गानि ।

अपवादोऽथ सम्फेटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः ।

शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥

प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं द्वादनं तथा । [ठ]

दोषप्रख्यापवादः स्यात् ॥३७८॥ [ड]

यथा वेष्यां “युधिष्ठिरः । पाञ्चालक ! कनिदासादिता
तस्मै दुरात्मनः पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवी स एव
दुरात्मा देवोक्तेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्धः” ।

सम्फेटो रोषभाषणम् ॥३७९॥ [ण]

यथा तत्रैव राजा । अरेरे मरुत्तनय ! हृदस्य राज्ञः पुरतो
निन्दितमप्यात्मकर्म स्नाघसे ? (त) शृणु रे !

“कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।

(ड) अपवादमाह दीधिति । दोषस्य प्रख्या कथनम् अपवादः स्यात् ।

(ठ) उदाहरति । यथेति । आसादिता प्राप्ता । दुरात्मनः दुर्यो-
धनस्य । देवीति । देव्याः द्रौपद्याः केशपाशस्य स्पर्शात् यत् पातकं तस्य
प्रधानहेतुः मुख्यकारणं दुर्योधन इत्यर्थः उपलब्धः प्राप्तः । अत्र दुर्योधनस्य
दोषकथनम् ।

(ण) सम्फेटमाह सम्फेट इति । रोषेण क्रोधेन भाषणं कथनं सम्फेटः ।

(त) उदाहरति । मरुत्तनय ! वायुपुत्र ! भीम इत्यर्थः हृदस्य राज्ञः
पुत्रराष्ट्रस्य पुरतः अगतः स्नाघसे प्रशंससि ?

(ण) कृष्टेति । भीमार्जुनौ प्रति दुर्योधनवचनम् । भुवनपतेः समस्त-
पृथिवीश्वरस्य मम आज्ञया भूपतीनां राज्ञां प्रत्यक्षं द्यूतेन निर्मिता दासी क्विद्वरी
द्यूतएव तव इति भीमं प्रति, पद्मीः पद्मपुष्पस्य इत्यर्थः तव इति, चर्जुनं प्रति,

तस्मिन् वैराग्यबन्धे वद किमपहृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
बाह्योर्वीर्यातिभारद्विषगुरुमदं मामजितैव दर्पः" ॥ (घ)

"भीमः । सक्तोऽर्थं चाः पाप ! राजा । चाः पाप !"

इत्यादि ।

व्यवसायश्च विज्ञेयः

प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ॥ ३८० ॥ [द]

यथा तत्रैव भीमः ।

"निहताग्नेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्क्ता दुर्व्योधनस्त्रोर्वीर्भीमोऽयं शिरसा मतः" ॥ (घ)

द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः

शोकावेगादिसम्भवा ॥ ३८१ ॥ [न]

तस्य राज्ञः युधिष्ठिरस्य तयोः नकुलसहदेवयोर्वा, बाणव्योऽत्र समुद्ययार्थः । वा
स्याद विकल्पोपमयोरेवार्थोऽपि समुद्यये इत्यमरः । भार्यां द्रौपदीं केशेषु कृष्टा
दुःशासनेनेति शेषः । तस्मिन् वैरस्य विद्वेषस्य अनुबन्धे कारणे जाते सतीति
शेषः ये नरेन्द्राः राजानः कृता युष्मानिरिति शेषः तैः किम् अपहृतम् ? वद
बाह्योर्भुजयोः बौर्ध्यातिशयादिति भावः । अतिबौर्ध्यम् एव द्रविणं घनं तेन
गुरुमहान् मदी गवो यस्य तादृशं माम् अजितैव दर्पः अहङ्कारः क्रियते युष्मानि-
रिति शेषः । स्वधरावृतम् । अत्र क्रोधेन भीमदुर्व्योधनयोर्भावणम् ।

(द) व्यवसायमाह व्यवसाय इति । प्रतिज्ञायाः कार्यनिर्देशस्य हेतोः
साधननिर्देशस्य च सम्भवः सम्भवेन व्यवसायः विज्ञेयः ।

(घ) उदाहरति यथेति । पूर्णप्रतिज्ञस्य भीमस्य हृतराष्ट्रं प्रति प्रवृत्ति-
वचनम् । निहताः अग्नेषाः कौरव्याः कुहवंक्षीयाः येन तादृशः, दुःशासनस्य
असृजा रत्नेन रत्नपानेनेत्यर्थः क्षीवः मतः तथा दुर्व्योधनस्य ऊर्वोऽहव्यस्य
भङ्क्ता भङ्गकारी अयं भीमः शिरसा मतः । अत्र कार्यस्य कौरववधननादिस्यस्य
शोकावेगादिस्य दुःशासनवधिरपानस्य सम्भवेनम् ।

(न) द्रवमाह द्रव इति । शोकावेगादिना सम्भूता गुरुषां व्यतिक्रान्तिः
व्यतिक्रान्तिः समादरवहनमित्यर्थः द्रवः ।

यथा तत्रैव । “बुधित्तिरः । भगवन् ! कृष्णायज ! सुभद्रा-
भ्रातः !

ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो
रुढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन ।
तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः
कोऽयं पत्न्या यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयि त्वम्” ॥ (प)
तर्जनोद्देजने प्रोक्ता द्युतिः ॥३८२॥ [फ]

यथा तत्रैव दुर्योधनं प्रति कुमारवृकोदरेणोक्तम् ।
“जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां
मां दुःशासनकोणाशोणितमधुक्षीवं रिपुं मन्यसे ।
दर्पान्धो मधुकौटभद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे
त्रासान्मे नृपयो ! विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे” ॥ (ब)

(प) उदाहरति यथेति । ज्ञातिप्रीतिः एकवंशजननिबन्धनः प्रणय इत्यर्थः
बुधित्तिरवलदेववीरेकचन्द्रवंशप्रभवत्वादिति भावः । मनसि न कृता न गणिता
इत्यर्थः, क्षत्रियाणां धर्मः संशयि बन्धुमित्रसमदर्शितरूप इति भावः न गणितः,
अर्जुनेन अनुजस्य कृष्णस्य रुढं रुढं सख्यं यत् तदपि न गणितं, भवतीति सर्वत्रा-
ध्याहार्यम् । भवतः तव शिष्ययोः भोगदुर्योधनयोः स्नेहबन्धः कामं सम्बन्ध
तुल्यः समानो भवतु, अयं कः पत्न्याः नवः यत् मन्दभाग्ये भाग्यहीने मयि त्वं
विमुखः प्रतिकूलः असि भवसि । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र बलदेवं प्रति अना-
दरत्वं कथयन्नात् गुह्यव्यतिक्रमः ।

(फ) द्युतिमाह तर्जनेति । तर्जनं अर्जुनम् उद्देजनं भयप्रदर्शनेन
उद्देजनमस्य द्युतिः प्रोक्ता क्वचिन्ना ।

(ब) उदाहरति यथेति । इन्द्रोच्चन्द्रस्य विमले निर्मले निर्दोषे इत्यर्थः
कुले जन्म व्यपदिशसि कथयसि, अद्यापि गदां धत्से वारयसि, मां दुःशासनस्य
कोष्णेन ईषदुष्णेन शोचितामिव मधु तेन तत्पानेनेत्यर्थः क्षीवः मत्तः तं रिपुं
अनुमं मन्यसे मथयसि, तथा दर्पान्धः, सन् मधुकौटभद्विषि मधुदैत्यकौटभदैत्यः

शक्तिः पुनर्भवेत् ।

विरोधस्य प्रथमनम्

॥ ३८३ ॥ [भ]

यथा तत्रैव ।

“कुर्वन्त्वासाहृतानां रश्मिरसि जना भस्मसाहे हभारान्
अश्रून्मिश्रं कथञ्चिद्दत्तु जलममौ बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगहने खण्डितान् गृध्रकक्षैः
अस्त्रं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संक्रियन्तां बलानि” (म)

प्रसङ्गो गुरुकीर्तनम्

॥ ३८४ ॥ [य]

यथा मृच्छकटिकायां चाण्डालकः । “एसो सागलदत्तस्य
सुदो अज्जविस्सदत्तस्य पत्तिपो चाकुदत्तो व्यावादितुं वज्ज-

धंसिनि हरी ज्ञथी अपि उद्धतं वचा तथा घटसे, तस्य बन्धने हतोदयोगत्वा-
दिति भावः । हे नृपयो ! दिग्दपयो ! मे जन ज्ञासात् भयात् अथुना समरं
संयानं विहाय त्वज्जा पदे लोयसे लीनः सन् तिष्ठसि । ज्ञादूजविक्रीडितं
उत्तम् । अत्र तर्जनरुपा युतिः ।

(म) शक्तिमाह शक्तिरिति । विरोधस्य विह्वल प्रथमनं शक्तिः भवेत् ।

(न) उदाहरति यथेति । जनाः रश्मिरसि पातैः खलनैः हृतानां
देहभारान् शरीरचयान् भस्मसात् कुर्वन्तु, जना बान्धवाः बान्धवेभ्यः रश्मिहतेभ्य
इति श्रेयः अश्रून्मिश्रं नेत्रजलसंयोजितं जलं कथञ्चित् ददतु, तथा हतनरगहने
हतेः नरैः गहने निविष्टे अस्त्रिन् चेत्रे गृध्रैः कक्षैः पक्षिविशेषैश्च खण्डितान्
ज्ञातिदेहान् बान्धवशरीराणि मार्गन्तान् अग्नियन्तान् । अस्त्रं भास्वान् सूर्यः
रिपुभिः शत्रुभिः सह अस्त्रं परमाश्लं प्रयातः अस्त्रितः, वर्तमाने तत्प्रत्ययः ।
बलानि सेनानि संक्रियन्तां निबलन्तान् । अग्निराहतम् । अत्र शत्रूणां निघनेन
विरोधशान्तिरिति श्लेषम् ।

(य) प्रसङ्गमाह प्रसङ्ग इति । गुरु अत्यर्थं कीर्तनं दीर्घादिश्लाघनं वा
गुरुणा कीर्तनं प्रसङ्गः ।

कार्थं विच्छेद एदेव किल गणिका वसंतसेना सुषण्डीर्य
वावादिदत्ति” (१७) आरुदत्तः

“मखशतपरिपूतं गौत्रसुहासितं यत्
सदसि निविडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम निधनदशायां वर्त्तमानस्य पापै-
स्तदसहृद्यमनुष्यैर्घुष्यते घोषशायाम्” । (१)

इत्यनेन आरुदत्तबधाभ्युदयानुपलक्षप्रसङ्गाद् गुह्यकीर्त्तन-
मिति प्रसङ्गः ।

मनश्चेष्टासमुत्पन्नः

श्रमः खेद इति स्मृतः ॥३८५॥ [ल]

मनःसमुत्पन्नो यथा मालतीमाधवे ।

“दलति हृदयं गाढोद्देगं द्विधा न तु भिद्यते
बहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

(१७) एव आगरदत्तस्य सुत आर्यविश्वदत्तस्य नत्ता आरुदत्तो व्यापादयितुं
बध्यस्थानं नीयते । एतेन किल गणिका वसन्तसेना सुषण्डीर्येण व्यापादि-
तेति सं० ।

(१) उदाहरति यथेति । ज्ञेयं । मखानां वज्रानां श्रुतैः ब्रह्मघोष-
शानैरित्यर्थः परिपूतं विग्रहं यत् गौत्रं मदीयं कुलं पुरस्तात् पूर्वं सदसि सभायां
निविष्टैः शान्तैः जनवरैरित्यर्थः चेत्यैः इवभावेन पूज्यैरवत्यवष्टादिभिः वान-
नवरक्षैः उदभासितं शोभितं, निधनदशायां सहृदयानां वर्त्तमानस्य मम तत्
गौत्रं कुलम् असहृद्यः अविश्वनाः इत्यर्थः ये मनुष्याः तैः घोषशायो घुष्यते विस्मा-
प्यते । मासिनीहृतम् ।

(ब) खेदमाह मन इति । मनसा पीडया वा समुत्पन्नः जातः श्रमः खेद
इति स्मृतः ।

ज्वलयति तन्ममतादीहः करोति न भक्षसात्
प्रहरति विधिर्ममच्छेदौ न कृन्तति जीवितम् ॥ (व)

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

ईप्सितार्थप्रतीघातः

प्रतिषेध इतीष्यते ॥ ३८६ ॥ [श]

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति प्रद्युम्नः । “सखे !
कथमिह त्वमेकाकी वर्त्तसे ? क नु पुनः प्रियसखीजनानुगम्य-
माना प्रियतमा मे प्रभावती ? विदू । असुरवद्व्याघ्रा-
रिभ कष्टं वि षीदा (१८) । प्रद्युम्नः दीर्घं निःश्वस्य (घ)

“हा पूर्णचन्द्रसुखि ! मत्तचकीरनेत्रे !

मामानताङ्गि ! परिहाय कुतो गतासि ? ।

गच्छ त्वमद्य ननु जीवित ! तूर्णमेव

दैवं कदर्यनपरं कृतकृत्यमस्तु” ॥ (स)

(१८) असुरपतिना आकाशं कुत्रापि नीतेति सं० ।

(व) उदाहरति दक्षतीति । इदं नादीर्घं गुह्यपीडम् अतएव दक्षति
स्वयं दक्षितं भवति न तु विद्या ज्ञायते विदुषः नैव भवतीत्यर्थः; विदुषः अत्रः
कायः शोकं कूर्च्छां वदति, येतनां न सुचति न व्यजति । अमतादीहः तन्
अरोरं ज्वलयति भक्षसात् न करोति, ममच्छेदौ विधिः प्रहरति जीवितं न
कृन्तति न नाशयति । हरिषीवतम् ।

(श) प्रतिषेधमाह ईप्सितार्थेति । ईप्सितार्थस्य अभीष्टविषयस्य प्रतीघातः
प्रतिषेध इति दक्षते ।

(घ) उदाहरति वक्षेति । आकाशं आश्रयः । अतिराकारवाहान-
मित्यनरः ।

(स) हा इति । हा इति खेदः । पूर्णचन्द्र इव तुल्यं यत्नासत्सम्बुद्धी,
मत्तो चकीरो इव नेत्रं यत्नासत्सम्बोधने, आनन्दानि वीचनभरादिभिः क्लेशः

कार्यात्ययोपगमनं

विरोधनमिति स्मृतम् ॥ ३८७ ॥ [ह]

यथा वेण्यां युधिष्ठिरः ।

“तीर्थे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निवृत्ते
कर्णाशौविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसादस्यावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं वयमस्मी वाचा समारोपिताः” ॥ (च)

प्ररोचना तु विज्ञेया

संहारार्थप्रदर्शनी ॥ ३८८ ॥ [क]

अङ्गानि ब्रह्माकृतसन्तुष्टौ, मां परिहाय त्यक्त्वा कुतः गतासि ? ननु जीवित !
त्वम् अद्य तूष्णे श्रीमन् गच्छ, कदम्बनपरं क्रमदानतत्परं देवं कृतकृत्यं कृतार्थम्
अस्तु भवतु । वसन्ततिलकं उत्तमम् । अत्र ईप्सितस्य प्रतीक्षातः ।

(ह) विरोधनमाह कार्येति । कार्यस्य अत्ययः क्षयः तस्य उपगमनं
प्राप्तिः विरोधनमिति स्मृतम् ।

(च) उदाहरति यथेति । भीष्म एव महीदधिः महासमुद्रः तस्मिन्
तीर्थे परास्ते इति भावः, द्रोण एव अगस्त्यः तस्मिन् कथमपि निवृत्ते निर्वाचता
नोति निवृत्ते इति भावः, शल्यः एव आशौविषः भीमो सुविषदन्तपन्नगः तस्मिन्
प्रशमिते प्रकर्षेण शान्तिं नोति हृत्ते इति भावः, शल्ये च दिवं स्वर्गं याते युद्ध-
निचनादिति भावः, इत्थं जये स्तस्यावशेषे केवलं दुर्योधनवधमात्रावशिष्टे इत्यर्थः,
प्रियसाहसेन अतिसाहसवता भीमेन रभसात् वेगात् वाचा अर्थे व यदि दुर्योधनं
न हन्मि तदाग्निं प्रवेक्ष्यामीत्येवंप्रकारेण वाक्येनेति भावः सर्वे अस्मी वयं जीवित-
संशयं समारोपिताः । भीष्माग्निप्रवेशे अङ्गानिरपि नर्तक्यमिति भावः ।
आर्द्राविक्रीडितं उत्तमम् ।

(क) प्ररोचनामाह प्ररोचनेति । संहारस्य उपसंहारस्य अर्थः विषयः तं
प्रदर्शयति वा सा उत्तिरिति शेषः प्ररोचना विज्ञेया ।

यथा वेष्मां पाद्यालकः । “अहं देवेन चक्रपादिना सहित
इत्युपक्रम्य कृतं सन्देहेन ।

“पूर्व्यन्तां सखिलेन रत्नकलश्या राज्याभिषेकाय ते
कृष्णाऽत्यन्तचिरोज्ज्वले तु कवरोन्मये करोतु चणम् ।
रामे श्रातकुठारभास्वरकरे चक्रद्रुमोष्णेदिनि
क्रोधान्मे च वृकोदरे परिपतत्पाजौ कुतः संशयः ?” (ख)
कार्य्यसंग्रह आदानम् ॥ ३८६ ॥ [ग]

यथा वेष्माम् ।

“ननु भोः समन्तपञ्चकचारिणः ! (घ)
नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलाह्वदिताङ्गः प्रकामं
निस्त्रीर्णैरुपतिभ्राजलनिधिगहनः क्रोधनः चत्रियोऽस्मि ।

(ख) उदाहरति यथेति । पूर्व्यन्तामिति । हे राजन्नित्यध्याहार्यं, ते
तव राज्याभिषेकाय रत्नकलश्याः सखिलेन पूर्व्यन्ताम् । कृष्णा द्वीपद्वी चत्वन-
चिरोज्ज्वले चतिचिरपरिजले कवरोन्मये केशवन्मये चणम् उत्सर्ज, चक्र उद्धत
चक्रव इत्यमरः । करोतु । श्रातेन श्रावितेन कुठारेण भास्वरः दीप्यमानः
करो यत् तदाहमे चक्रः एव द्रुमाः उष्णाः तेषां हिदिनि रामे भार्गवे, क्रोधान्मे
वृकोदरे भीमे च पाजौ युद्धे परिपतति सति संशयः नये इति श्रेयः कुतः ? न
कुतोऽपीत्यर्थः । आहूँ चविज्जीवितं इत्यम् । अत्र नञावाक्यस्य उपसंहारदर्शनम् ।

(ग) आदानमाह कार्य्येति । कार्य्याणां संग्रहः सङ्गच्छकम् आदानम् ।

(घ) उदाहरति यथेति । समन्तपञ्चकचारिणः समन्तात् पञ्चर्कः नदीना-
मिति श्रेयः अत्र तवीक्ष्यं कुक्ष्येनोद्यमदीप्तविशेषः, अत्र कुक्ष्यपाञ्चवर्षयामः सम-
भवत्, तत्र चारिणः शीघ्रवर्गा इत्यर्थः ।

(ङ) नञमिति । भीमसेनं रिपुरुधिरात्तदीहं धामनां इहा मयात् निवृत्त-
पतितसेमिजनचाम्पराणे जीवितकक्षेवरान् संशयानवर्तिनः शीघ्रान् प्रति शीघ्र-
सेमोक्तिरिवम् । अहं रक्षः राक्षसः न, भूतः देवलोभिविशेषः न, रिपूणां वधिर-
जनेः शीघ्रितवारिभिः आह्वदितानि आह्वयितानि विराजितानीत्यर्थः अस्मानि

भो भो राजन्ववीराः ! समरमिच्छिमिच्छामुक्तश्रीवाः कृतं वः
त्रासेनानेन क्षीनेर्हतकरितुरमानार्हितैरास्यते यत्" । (ङ)

अत्र समस्वरिपुबधकार्यस्य संवृहीतत्वादादानम् ।

तदाहुश्चादनं पुनः ।

कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्वेत् ३६० [च]

यथा तत्रैव अर्जुनः । पार्थ !

“अप्रियाणि करोत्वेष वाचा शक्नो न कर्मणा ।

हतभ्रातृशतो दुःखी प्रसापेरस्य का व्यथा” । (क)

अथ निर्वहणाङ्गानि ।

सन्निर्विबोधो यथनं निर्ययः परिभाषणम् ।

यस्य तद्योक्तः, क्रोधनः प्रबोधनं सम्बन्धः यथा तथा निर्ययः उत्तीर्णः सन्निर्वहणम्
प्रतिष्ठा एव जलनिधिः समुद्रः येन सः अतएव गङ्गः निविष्टः दुरासद इत्यर्थः
अतिशयः अस्ति भवामि । भो भो राजन्ववीराः ! अतिशयेन शौर्यशालिनः !
यत् समरमिच्छिनः रक्षाभिः मिच्छाभिः व्यावाभिः सुखेभ्यः दुःखेभ्य इत्यर्थः श्रेयाः
अवशिष्टाः नाशुवा रक्षाभिर्गुणान् अल्लसतीति भावः अतः वः युष्माकम् अनेन
त्रासेन कृतम् अथं यत् यथात् त्रासादित्यर्थः करिषु कृतिषु तुरगेषु अनेषु च
अनार्हितैः अनर्थान् मरैः तिरीकृतैरित्यर्थः अतएव क्षीनेः विषयं प्राप्तेरिवेति
भावः आस्यते क्षीयते पुष्पाभिरिति शेषः ।

(च) आकननाह वदाहुरिति । कार्यार्थं यत् खलु अपमानादेः सहनं
अवेत् तत् पुनः आहनम् आहुः ।

(ङ) अदाहरति ववेति । अप्रियासीति । कृतं भातृणां दुःखादनादीनां
कृतं यस्य साहसः अतएव दुःखी अतिश्रीकार्ण इत्यर्थः एव दुर्योधनः वाचा
शक्तः कर्मणा न शक्तः अप्रियाणि करोतु कटुवाक्यं वदतु अपकर्तुं कार्येषु
किमपि न शक्नोति इति भावः, अस्य प्रसापैः अनर्थकैः वाक्यैः व्यावा वेदना
का ? न कापीत्यर्थः । अत्र दुर्योधनस्य वाक्सेन अपमानस्य कार्यकारित्वात्
उच्यते ।

कृतिः प्रसाद आनन्दः समबोऽप्युपगूहनम् ॥

भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च ।

प्रशस्तिरिति संहारे श्रेयान्यङ्गानि नामतः ॥

३६१ ॥ [ज]

तत्र ।

वीङ्गीपगमनं सन्धिः ॥३६२॥ [झ]

यथा वेष्टां भीमः । “भवति यत्रवेदिसन्धे ! स्मरति
भवती यन्मयोक्तं चचद्भुजेत्यादि” । अनेन सुखे चित्तवीजस्य
(ज) पुनरुपगमनमिति सन्धिः ।

विवीधः कार्य्यमार्गणम् ॥ ३६३ ॥ [ट]

यथा तत्रैव भीमः । “सुखतु मामार्थः क्षणमेकम् । बुधि-
ष्ठिरः । किमपरमवशिष्टम् । भीमः । सुमहदवशिष्टम् ।
संयमयामि तावदनेन सुयोधनशोचितोचितेन पाणिना
पाञ्चाख्या दुःशासनावकष्टं केशवस्तम् । बुधिष्ठिरः । मञ्जुतु

(ज) निर्वहवाङ्मनाह चवेति । सञ्जादीनि चतुर्दशनिर्वहवाङ्मना
सन्धेरङ्गानीत्यर्थः ।

(झ) सन्धिसाह वीजेति । वीजस्य पूर्वोक्तस्य उपगमनम् उदभावनं
सन्धिः ।

(ज) उदाहरति ववेति । यत्रवेदिसन्धे ! वात्रवेति ! द्रौपदि ! सुखे
सुखाख्यस्यै चित्तस्य उदभूतस्य वीजस्य ।

(ट) विविधमाह विविध इति । कार्य्यस्य कार्य्यस्य मार्गणम् अनेनार्थं
विवीधः ।

भवाननुभवतु तत्प्रसिद्धी (ठ) विष्णोर्ब्रह्मरामिति” । अनेन कैश्च-
संयमनकार्यस्वात्मोपपादिव्योमः ।

उपन्यासस्तु कार्याणां यथनम् ॥ ३६४ ॥ [छ]

यथा तत्रैव भीमः । “पाश्चात्ति ! न खलु मयि जीवति
संज्ञसंज्ञा दुःशासनविलुलिता (ठ) विष्णिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ
स्वयमेवाहं संहरामीति” अनेन कार्यस्वोपपत्तेपाद यथनम् ।

निर्णयः पुनः ।

अनुभूतार्थकथनम्

॥ ३६५ ॥ [ण]

यथा तत्रैव भीमः । “देव ! अजातशत्रो ! अद्यापि
दुर्योधनहतकः । मया हि तस्य दुरात्मनः ।

“भूमौ क्षितं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीराख्यं निषिक्त्वा चतुर्दधिपयःसीमया सार्धमूर्ध्ना ।

भृत्या मित्राणि शोभाः कुक्कुलमनुष्ठा दग्धमेतद्रथान्मौ
नामैकं यद्व्रवीषि क्षितिप ! तदधुना धार्तराष्ट्रस्य श्रेष्ठम्” (त)

(ठ) उदाहरति वक्ष्यति । कैश्चिन्तं कैश्चिन्तं, पात्रो हस्तश्च अलापायाः
कथात् परे इत्यमरः । संयमनानि यथानि । तत्प्रसिद्धी वराहो ।

• (छ) यथनमाह उपन्यास इति । कार्याणाम् उपन्यासः शीर्षनं कथनम् ।

(ठ) उदाहरति वक्ष्यति । दुःशासनविलुलिता दुःशासनेन विपर्ययिता
आकर्षणार्थं बन्धनात् आवृत्ता इत्यर्थः ।

(ण) निर्णयमाह निर्णय इति । अनुभूतस्य मुक्तस्य ज्ञतस्य इत्यर्थः । अर्थस्य
कार्यस्य कथनं निर्णयः ।

(त) उदाहरति महा इति । भूमौ शरीरं क्षितं क्षितं क्षितं चन्दनाभं
चन्दनवत् सुखस्यमिति भावः । इदम् असृक् तस्य हस्तिं निजाङ्गे निहितम्
अर्पितम् । चतुर्धाम् चतुर्धाम् सनुद्रावां पर्वति यथापि शीतानो वलासादृशा
उभो पृथिव्या सार्धं लक्ष्मीः शार्धं भवतीत्यर्थः निषिक्त्वा अर्पिता । भृत्याः

परिवादकृतं वाक्यं

वदन्ति परिभाषणम् ॥ ३६६ ॥ [घ]

यथा शाकुन्तले । राज्ञा । “शार्ङ्गे ! यद्य सा तत्र भवती
किमास्त्वस्य राजर्षेः पत्नी । तापसी । को तस्य धर्मदार-
परिहाइतो नाम नेष्टुहिच्छदि (१८) । (द)

खड्वाथ्यागमनं कृतिः ॥ ३६७ ॥ [ध]

यथा वेण्यां कृष्णः । “एते भगवन्तो व्यासवाङ्मीकिप्रभ-
तयोऽभिषेकं धारयन्तस्तिष्ठन्ति इति” अनेन प्राप्तराज्यस्याभि-
षेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः (न) ।

शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात् ॥ ३६८ ॥ [प]

(१८) कस्य चर्मदारपरित्यागिनो नाम यदीयतीति सं० ।

निष्ठादि किं बहुना कुदकुलेषु ये मनुजाः मानवाः योषाः युद्धार्थमुपस्थिता इत्यर्थः
एतत् सर्वं रक्षाप्री दग्धं मन्त्रीकृतं निवृत्तमित्यर्थः । हे चितिव ! यत् एकं नाम
दुर्व्योचनेति शेषः त्रयोवि कथयसि धार्तराष्ट्रस्य बहुना तत् तन्मात्रमेव शेषं नाम-
शेषः कृतो धार्तराष्ट्र इति भावः । सम्भराद्वक्तम् । अत्र कृतकार्यस्य कथनम् ।

(घ) परिभाषणमाह परिवादेति । परिवादः कुत्सा तेन कृतं वाक्यं
परिभाषणं वदन्ति ।

(द) उदाहरति शेषेति । अष्टम् । अत्र कुत्सानितवाक्यकथनम् ।

(ध) कृतिमाह खलेति । खलस्य प्राप्तस्य अर्थस्य विषयस्य आगमनं
आकाशेन स्थिरीकरणं कृतिः ।

(न) उदाहरति शेषेति । अष्टम् ।

(प) प्रसादमाह शुश्रूषादिति । शुश्रूषादिः सेवादिः प्रसादः ।

यथा तत्रैव । भीमेन द्वीपद्याः कैशसंयमनम् ।

आनन्दो वाञ्छितागमः ॥ ३६६ ॥ [फ]

यथा तत्रैव । “द्वीपदी । विष्णुमरिदं एदं व्यापारं व्याधस्य
पक्षादेण पुण्योवि सिक्खिस्स (१६) । (ब)

समयो दुःखनिर्याणम् ॥ ४०० ॥ [भ]

रत्नावल्यां वासवदत्ता । रत्नावलीमासिद्ध । “समस्यस
बहीणिण ! समस्यस (२०) ।

तद्भवेदुपगूहनम् ।

यत् स्यादद्भुतसम्प्राप्तिः ॥ ४०१ ॥ [म]

यथा मम प्रभावत्यां नारददर्शनात् प्रद्युम्न ऊर्ध्वं भवलोको ।

“दधद्विद्युज्जेष्णामिव कुसुममालां परिमल-

भ्रमदभृङ्गश्रेणौध्वनिभिरुपगौतां तत इतः ।

(१६) विष्णुतमपि तदेतद् व्यापारं नाकस्य प्रसादेन पुनरपि श्लिष्टिष्या
मीति सं० ।

(२०) समानसिद्धि मणिनि ! समानसिद्धीति सं० ।

(फ) आनन्दमाह आनन्द इति । वाञ्छितस्य अभीष्टस्य आनन्दः तज्ज-
निता प्रीतिरिति भावः आनन्दः ।

(ब) उदाहरति यथेति । एवं व्यापारं कैशस्यन्याय्यमित्यर्थः ।

(भ) संनिर्याणम् समय इति । दुःखस्य निर्वानम् अपमनः समयः ।

(म) उपगूहनमाह तदिति । यत् अद्भुतस्य आश्चर्यस्य सम्प्राप्तिः
समागमः तत् उपगूहनं भवेत् ।

(ब) उदाहरति । यथेति । इत्यदिति । परिमलेन शीरमेव भ्रमतां
संहरतां धृष्टाणां वाः श्रेणः सद्गताः तासां ध्वनिभिः गुह्यगुह्यलौक्यपगौतां

दिग्गन्तं ज्योतिर्भिस्तुङ्गिनकरगौरैर्धवलय-

जितः कैलासाद्रिः पतति विद्यतः किं पुनरिदम् ॥ (य)

सामदानादि भाषणम् ॥ ४०२ ॥ [र]

यथा चण्डकौशिके । “धर्मः । तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ” (स)

पूर्ववाक्यम् विज्ञेयं

यथोक्तार्थोपदर्शनम् ॥ ४०३ ॥ [व]

यथा वेण्यां भीमः । बुद्धिमतिके ! क्व सा भानुमती परि-
भवतु सम्प्राप्ति पाण्डवदारान्” । (श)

वरप्रदानसम्प्राप्तिः

काव्यसंहार इष्यते ॥ ४०४ ॥ [ष]

शब्दितां विद्युन्नेखामिव तद्भित्तपुञ्जमिव कुसुममाळां दधत् धारयन् तत इतः
समन्तात् तुङ्गिनकरचन्द्रः तदत् गौरैः युज्यैः ज्योतिर्भिः दीङ्गप्रभाभिः दिग्गन्तं
धवलयन् श्रुतौकुर्वन् विद्यतः आकाशात् इतः अस्मिन् प्रदेशे कैलासाद्रिः पतति ?
इदं पुनः किम् आश्चर्यमेतदित्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र चन्द्रतम्रप्रतिपत्तिः ।

(र) भाषणमाह सामेति । साम प्रियभाषणं दानादि च तत् भाषणम् ।

(स) उदाहरति यथेति । अष्टम् । अत्र धर्मस्य प्रियवाक्यम् एहीति
धर्मलोकस्य दानम् ।

(व) पूर्ववाक्यमाह पूर्ववाक्यमिति । यथोक्तस्य अर्थस्य उपदर्शनं समुचितो-
त्तरदानं पूर्ववाक्यं विज्ञेयम् ।

(श) उदाहरति यथेति । भानुमती दुर्बोधनपत्नी । पूर्वं भानुमत्या
पाण्डवौ प्रति परिहसितम् इदानीं दुर्बोधने निवृत्ते जीमसेनेन तस्य प्रत्युत्तर-
मभिहितम् ।

(ष) काव्यसंहारमाह वरेति । वरस्य अभीष्टस्य यत् प्रदानं तस्य सम्प्राप्तिः
काव्यस्य संहार इष्यते ।

यथा सर्वत्र । “किन्ते भूयः प्रियसुपकारोमीति” ।

नृपदेशादिशान्तिस्तु

प्रशस्तिरभिधीयते ॥ ४०५ ॥ [स]

यथा प्रभावत्वान् ।

“राजानः सुतनिर्विशेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजा

जीयासुः सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणसाहिबः ।

शस्त्रस्वर्णसमूहयः समधिकाः सन्तु क्षमामण्डले

भूयादव्यभिचारिणी चित्रगतो भक्तिश्च नारायणे” ॥ (४)

अत्र च उपसंहारप्रशस्तीरन्त एकेन क्रमेणैव स्थितिः ।

“इह च मुखसन्धौ उपक्षेपपरिकरपरिण्यासयुक्तयुद्धेदस-
माधानानां प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनवज्रोपन्यासपुष्पाणां
गर्भे अभूताहरणमार्गत्रोटकावक्षेपाणां विमर्षे अपवादशक्ति-
व्यवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यम् । “अन्धेषाञ्च यथा-
सम्भवं स्थितिः” इति केचित् ।

चतुःषष्टिविधं ह्येतदङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

(४) प्रशस्तिमाह वृत्तिः । उपरक्त देशादिव आदिपदेन प्राज्ञावादीनां
यद्वचम् । शान्तिः प्रशस्तिः अभिधीयते ।

(४) उदाहरति वृत्तिः । अमुना नाम्नात् राजानः सुतनिर्विशेषं पुत्र-
वदित्यर्थः प्रजाः जीयान्, प्रजा स्नात् सन्तो जने इत्यमरः । नित्यं सततं
पश्यन्तु अथवीक्षणयन्तु सदसतां विवेके पटवः समर्थाः गुणसाहिबः सन्तः साधवः
जीयासुः जययुक्ता भवेयुः । क्षमामण्डले पृथिवीतले समधिकाः प्रचुराः शस्त्राणां
स्वर्णानाञ्च समूहयः सम्पदः सन्तु सवन्तु । तथा चित्रगतः नारायणे अव्यभि-
चारिणी अथवा भक्तिः भूयात् । आहूतविश्रीकृतं इत्यम् ।

(५) चतुःषष्टिविधमिति । इतत् चतुःषष्टिविधम् अङ्गं सूचयितुं जेवः

कुर्व्यादमिषते तस्य सम्भावयि निवेशनम् ॥
रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ॥

॥ ४०६ ॥ [ख]

यथा वेषीसंहारे द्वितीयाह्ने । दुर्घोषनकर्षयोर्महत्तमः
धारणम् । एवमन्यत्रापि । यत्तु “बद्धटादिभिर्नियम एव”
इत्युक्तं तत्तद्विस्तृतम् (क) ।

दृष्टार्थरचनाश्चर्य्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः ।
रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनन्तथा ॥
प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्विधं फलम् ।
अङ्गहीनो नरो यद्द्वैवारम्भक्षमो भवेत् ॥
अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते ।
सम्पादयेतां सम्प्राङ्गं नायकप्रतिनायकौ ॥
तदभावे पताकाद्यास्तदभावे तथेतरत् ४०७ [ख]

०

मनोविमिः विवृतिः प्रीतिः, अनिवृते अनिवारिते उत्तरीया इति भावः सन्धी-
र्वापि रसानुगुणतां वीक्ष्य तस्य चतुर्विधविधस्य अङ्गस्य निवेशनं कुर्व्यात् नियता-
ह्नेऽपि सुखादिसन्धी रसानुगुण्यविवेचनत्वा अन्वसम्बद्धान्यपि निवेशयेदिति भावः ।
हि यतः रसस्यैव मुख्यता प्राधान्यम् ।

(क) उदाहरति यथेति । सम्यग्धारणं युक्तिः सा तु मुख्यसम्बन्धम् ।
अन्यत्रापि सन्धी तद्वर्णनं दृश्यते । अस्यविस्तृतं महाकाव्यानां प्रवीणस्य
विद्वद् महाकाव्यविप्रवीने तस्य निबन्धस्य दर्शनादिति भावः ।

(ख) अङ्गानां फलान्याह इति । अङ्गानां फलं षड्विधम् । दृष्टार्थ-
रचना, चाचर्य्यलाभः, वृत्तान्तविस्तरः, रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां वीक्षणं

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोजनानि सत्यङ्गानि भवन्ति ।
किन्तु उपप्रेषादिद्वयं बीजस्याद्यभावात्समुद्दिष्टत्वात् अप्रधान-
पुरुषप्रयोजितमेव साधु ।

रसव्यक्तिमपेक्ष्येषामङ्गानां सन्निवेशनम् ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया ॥

॥ ४०८ ॥ [ग]

तथा च यद्वेक्ष्याम् । दुर्योधनस्य भानुमत्त्वा सह विप्रसन्धौ
(घ) दर्शितस्तत्तादृशेऽवसरेऽत्यन्तमनुचितम् ।

अविरुद्धन्तु यद्वृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकम् ।

तदप्यन्यथयेद् धीमान् न वदेद्वा कदाचन ॥

॥ ४०९ ॥ [ङ]

तथा प्रकाशानामङ्गानां प्रकाशनम् । अङ्गहीनः नरः वदतु चारुत्वचनः कार्य-
क्षणी मेव भवेत् तथा अङ्गहीनं कार्यं प्रवीणाव व्यवहाराव वा अभिनवाव न
शुच्यते न प्रवीणार्हं भवतीत्यर्थः । नावकाप्रतिपाद्यौ सन्धेः अङ्गं सम्पादयेतां
प्रवृत्तीवातां तस्य सन्धेः अभावे पताकायाः अवेप्रकृतीः सम्पादयेतां तदभावे
पताकायाभावे इतरत् अन्वत् बीजं सम्पादयेतामित्यन्वयः ।

(ग) रसिति । रसव्यक्तिं रसस्य प्रकटितमपेक्ष्य एषान् अङ्गानां सन्निवेशनं
प्रयोजः कार्यमिति शेषः केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया न तु मेव सन्नि-
वेशनमिति शेषः रसव्यक्तिर्भवतु वा न भवतु शास्त्रमन्यादारावचायेमेव तेषां
प्रवीणार्हमिति भावः ।

(ङ) विप्रसन्धः शङ्करभेदः ।

(छ) अविरुद्धमिति । बीजान् जनः अविरुद्धं वत् वृत्तं चरितं, रसा-
हीनं व्यक्तये वकाशाय तदपि अविरुद्धं यथा तथा अन्यवदेत् अन्यथा शुच्यत्
विपक्षोक्तयेदित्यर्थः, वा कदाचन न वदेत् ।

जनयोऽदाहरणं मतप्रचयेषु अभिव्यक्तमेव । अथ वृत्तयः ।
 मृङ्गारे कौशिकी वीरे सासुत्वारभटौ पुनः ।
 रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥
 चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाम्नस्य मातृकाः । [च]
 स्थुर्नायिकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥

॥ ४१० ॥ [छ]

तत्र कौशिकी ।

या मृच्छानेपथ्यविशेषचित्रा
 स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता ।
 कामोपभोगप्रभवोपचारा
 सा कौशिकी चारुविलासयुक्ता ॥
 नर्म च नर्मस्फूर्जी
 नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।
 चत्वार्यङ्गान्यस्याः ॥ ४११ ॥ [ज]

(च) उच्यते चेति । उत्पद्यतः, मृङ्गारे कौशिकी, वीरे सासुती,
 रौद्रे बीभत्से च रसे चारभटौ । सर्वत्र एतद्व्यतिरिक्ते भारती एतावतः सर्व-
 नाम्नस्य मातृकाः जनयः । एतावानन्तरं वा वीर्यवा वीर्यव्याधि नाट-
 कानि रचयितव्यानीति भावः ।

(छ) तासां लक्षणमाह कुरिति । नाटकादिषु नायकादीनाम् आदि-
 पदेन नायिकादीर्वाच्यव्यापारविशेषाः चेष्टाभेदाः उत्पद्यन्ति इति शेषः ।

(ज) कौशिकीमाह तमेति । मृच्छानेपथ्यविशेषचित्रा नायिका-
 दीनां लक्षणविशेषचित्रा नमीत्या वीर्याविशेषवती स्त्रीसङ्कुला नारीसङ्कुला
 पुष्कलानि मधुराणि नृत्यवीर्यानि यस्यां साहसी कामोपभोगः यस्याः तस्या

तत्र ।

वैदग्ध्यक्रौडितं नर्म ।

बृष्टजनावर्जनकृतञ्चापि त्रिविधं मतम् ।

विहितं शुबहास्येन समृद्धारभयेन च ॥४१२॥ [भू]

तत्र केवलहास्येन विहितं यथा रत्नावल्याम् । वासवदत्ता
फलकमुद्दिश्य सहासम् । “एसा बि अवर तब समीवे जा
लिहिदा एदं किं अज्ज वसंतस्स विषायं” (२१) । समृद्धार-
हास्येन यथा शाकुन्तले । राजानं प्रति शकुन्तला । “असंतुष्टो
उणं किं करिस्सदि (२२) । राजा । इदमिति व्यवसितः (ज) ।
शकु । वक्तां ढौकते” ।

समयहास्येन यथा रत्नावल्याम् । पालेख्यदर्शनावसरे ।
“सुसङ्गता । आदो मए एसो बुत्ततो समं चित्तफलएण ।
ता देवोए गदुअ णिवेदइस्सं” (२३) एतहास्यसम्बन्धि नर्मोदा-
हृतम् । एवं विशेषेष्टासम्बन्ध्यपि ।

(२१) एवाप्यपरा तब समीपे यथा लिखिता इदं किमायं वसन्तस्य
विज्ञानमिति सं० ।

(२२) असंतुष्टः पुनः किं करिष्यतीति सं० ।

(२३) ज्ञातो नया एव वृत्तान्तः समं चित्तफलकेन तत् देखे गत्वा निवे-
दयिष्यामीति सं० ।

वक्त्राः उक्त्वाः अङ्गानि वक्त्राः तथा आश्रयिः मनोरथैः विहासैः चोरा
हसिरिति वक्त्राद्योक्तैः युक्ता च वर्तते रसोऽनयेति इतिः कौत्रिणी । वक्त्राः कौत्रि-
क्याः आश्रयिः अङ्गानि—नर्म, नर्मसूत्रं, नर्मकोटः तथा नर्मनर्मः ।

(भू) नर्मोदः वैदग्ध्यमिति । बृष्टजनावर्जः सामान्यजानाम् । वासवर्जनकम्
मनीरजनकरं वैदग्ध्यम् आश्रयेण क्रौडितं क्रौडनं जगते कथयत्यर्थः, नर्मः तत्र
त्रिविधं—पुष्टहास्यविहितं, समृद्धारहास्यविहितं, समयहास्यविहितम् ।

(ज) उदाहरति जगते सन्नेति । व्यवसितः ज्ञाननिश्चयः ।

नर्मस्फूर्जः सुखारम्भो

भयान्तो नवसङ्गमः ॥ ४१३ ॥ [ट]

यथा मासविकायां सङ्केतसायमभिख्यतायां नायकः ।

“विद्यज सुन्दरि ! सङ्गमसाध्यसं

ननु चिरात् प्रवृत्तिं प्रचयोन्मुषे ।

प्रतिव्यङ्गाय मते सङ्गकारतां

त्वमतिमुत्तमताचरितं मयि” ॥ (ट)

मासविका । “भद्रा देवीए भएण षण्णयोवि पिअं कत्तुं
च पारेमि” (२४) इत्यादि । अथ नर्मस्फोटः ।

नर्मस्फोटो भावलेखः

सूचितोऽल्परसो मतः ॥ ४१४ ॥ [ड]

यथा मासतौमांधवे ।

“गमनमस्तं शून्या दृष्टिः शरीरमसीद्वं

असितमधिकं विक्षेपतु स्यात् किमन्यदितोऽथवा ।

(२४) अर्पुदेव्या भवेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारवान्तीति सं० ।

(ट) नर्मस्फूर्जमाह नर्मस्फूर्ज इति । सुखारम्भः प्रथमसुखारम्भः भयान्तः
अभावशून्यः नवः सङ्गमः नर्मस्फूर्जः ।

(ड) उदाहरति वक्ष्यति । विद्यजेति ननु सुन्दरि ! सङ्गमे साध्यसंभव
विद्यमन्त्र, चिरात् प्रवृत्तिं प्रचयोन्मुषे प्रचयादिभिः अतएव सङ्गकारतां रसा-
यतां मते मयि त्वम् अतिमुत्तमतायाः मासवीर्यतायाः चरितं प्रतिव्यङ्गाय,
यथा अतिमुत्तमता सङ्गकारनादिवृत्तिं तथा त्वं ज्ञानादिवृत्तिं ज्ञातः ।
दुतविद्यन्वितं वचं, दुतविद्यन्वितमाह ममी अराविति अन्वयात् ।

(ड) नर्मस्फोटमाह वक्ष्यति । भावलेखः ईदम् सूचितः भावलेखः
वृत्तिः अल्परसः अकारः नर्मस्फोटो मतः ।

अमति भुवने कन्दर्पज्ञा विकारि च यौवनं
खलितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥ (ठ)

अक्षयनमनादिभिर्भावैर्धैर्यमाधवस्तु मातृत्वासनुरागः
श्लोकः प्रकाशितः ।

नर्मगर्भो व्यवहृति-

नेतुः प्रच्छन्नवर्त्तिनः ॥ ४१५ ॥ [य]

यथा तत्रैव । सखीरूपधारिणा माधवेन मातृत्वा मरणा-
व्यवसायवारणम् ।

अथ सास्वती ।

सास्वती बहुला सत्पुण्यैर्यत्यागदयार्जवैः ।

सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साह्रुता तथा ॥

उत्थापकोऽथ संहृत्यः संलापः परिवर्त्तकः ।

(ठ) उदाहरति यथेति । नमनमिति । नमनम् अक्षयनम् आलस्ययुक्तं
सन्दर्शित्वैः, छटिः शून्या नावृत्ता कुत्रापि पततीति भावः, धीरताम् असीक्तं
सौष्ठवरहितम् आश्चर्य्यश्रीमादिवर्जनात् सखायपनयनाभावात् इति भावः,
अक्षितं निःकारः अक्षितं दीर्घसित्यर्थः । किञ्च क्षिपन्ति पतद् अथवा इतः
अजात् जन्तुं किं ज्ञात् । भुवने जगति कन्दर्पज्ञा आशा असति, यौवनञ्च
विकारि विकारकारणम् । ते ते खलितमधुरा खलितेन वाग्बैभवीः मधुरता
रहितं शृङ्गारप्रेषितं खलितमिति शृङ्गारीतेन मधुराः मनीषयाः भावाः मकाराः
धीरतां धैर्यं क्षिपन्ति आवहन्ति च । हरिणीवचनम् ।

(य) नर्मगर्भमाह नर्मगर्भं इति । प्रच्छन्नवर्त्तिनः शृङ्गारिणः प्रेक्षणवचन-
स्यवहतिः व्यवहारः नर्मं नर्मे सख्यं तस्मीति ।

(त) सास्वतीमाह यथेति । सखेय मतामुदाहरतया प्रीत्यैव सखिन्त्यानि-
तामसत्त्वा दत्त्वा आर्जवेन च बहुला पूर्णा सहर्षा आनन्दा क्षुद्रशृङ्गारा अल-

विशेषा इति चत्वारः सात्त्विकाः परि-

कीर्तिताः ॥ [त]

उत्तेजनकरीं शत्रोर्वागुत्थापकं उच्यते ॥४१६॥ [य]

अथ शत्रोरचरिते चत्वारमाह ।

“आनन्दोऽथ च विजयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा

वेदेष्वगस्तु ममापि सम्प्रति कुतश्चदर्शने चक्षुषः ? ।

त्वंसाकृत्वमुत्सृज्य नास्मि विषयस्तत् किं वृथा व्याहृतैः ?

अस्मिन् विन्युतजामदग्न्यदमने पाथी धनुर्जम्भताम्” ॥ (द)

मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः संहत्यः सङ्गभेदनम् ४१७ [ध]

प्रकारमावा विशेषा शीकरहिता साहुता सुचमत्कारा इतिः सात्त्वती ।
तस्याचत्वारो भेदाः—उत्थापकः, संहत्यः, सत्तापः, परिवर्तकश्च ।

(य) उत्थापकमाह उत्तेजनकरीति । शत्रोः प्रतिनाशकस्य उत्तेजनकरी
क्रोधीहीनभी वाक् उत्थापक उच्यते ।

(द) उदाहरति वक्षति । आनन्दोऽसि । शत्रोः प्रति वाञ्छितं फलम् ।
आनन्दाय प्रीयते विजयाय शोकोत्तरचरितरूपदर्शनजनितचमत्काराय वा यथा-
नन्दे दुःखाय एतादृशोऽपि जन्मस्य इति विवादाद्येत्यर्थः सम्प्रति दृष्टोऽसि, तु
पुनः तव दर्शने मनश्चक्षुषः वेदेष्वगस्तु दृष्टाभावोऽपि दृष्टिरपि कुतः ? नैव
दृष्टिरस्तीत्यर्थः पुनः पुनश्च तव दर्शनेष्टा मनश्चक्षुषः इति भावः । ' तव सङ्गतिरिव
साकृत्वं शङ्क इत्यर्थः तेन चत् सुखं तस्य विषयः पात्रम् न अस्मि अहं तव
मेतौसुखवीक्षुषी न इति भावः । तत् तस्मात् श्रुतीः वृथा निरर्थकैरित्यर्थः
अस्थितैः भावितैः किम् ? न किमपि प्रवीजनमित्यर्थः, अस्मिन् विन्युतं प्रसिद्धं
प्रख्यातमित्यर्थः जामदग्न्यस्य जामदस्य हननं येन तादृशे पाथी धनुः जम्भतां
पात्रताम् । धनुर्गङ्गाचेति भावः । आहं अस्मिन्निहितं इत्यम् ।

(ध) संहत्यमाह भर्त्सति । भग्नः भग्नभाषणम् अर्थः यत्नं दैवशक्तिः
दैवी चमता चादिपदेन शीघ्रवादिशब्दम् एतस्मात् कारणात् सङ्गस्य सग-
भावस्य भेदनं एवकार्यं संहत्यः ।

मन्त्रशक्त्या यज्ञं सुद्वाराश्वसे राक्षससङ्घायात्मां चाश्वक्वेन
स्वबुद्ध्या भेदनम् । अर्धशक्त्यापि तत्रैव । दैवशक्त्या यथा
रामायणे रावणादिभौषणस्य भेदः ।

संज्ञापः स्याद् गभीरोक्ति-

नानाभावसमाश्रयः ॥ ४१८ ॥ [न]

यथा वीरचरिते रामः । “असंशयं किल सपरिवार-
कार्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन- परिवक्षर-
सहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः ।
राम ! दाशरथे ! स एवायमार्यपादानां प्रियः परशुः”
इत्यादि (प) ।

प्रारब्धादन्यकार्याणां

करणं परिवर्त्तकः ॥ ४१९ ॥ [फ]

यथा वेण्यां भौमः । “सहदेव ! गच्छ त्वं गुह्यमनुवर्त्तस्व
अहमप्यस्मान्नामं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति वाक्यं अथवा
आमन्त्रयितव्यैव मया पाञ्चालीति” (व) । अक्षारभटौ ।

(न) संज्ञापनाद् संज्ञाप इति । नानानावानां समाश्रयः गभीरा
अर्थगुर्वी उक्तिः संज्ञापः सात् ।

(प) सदाचरति अवेति । सपरिवारति । सपरिवारस्य सानुचरस्य
कार्तिकेयस्य विजयेन परशुरामकर्तृकेवेति भावः आवर्जितः वशीकृतः प्रीक्षित
इत्यर्थः तैल । अथ दैवविषयचरतिरूपे वीररसस्य समाश्रयैव उत्तमं नीरता ।

(फ) परिवर्त्तकनाड प्रारब्धादिति । प्रारब्धात् कर्तुमुपकारात् कार्यात्
अन्वकार्याणां अक्षरं परिवर्त्तकः ।

(व) सदाचरति अवेति । सटम् । अत्र पाञ्चालाक्षारमपैत्रकपात् पार-
भात् पाञ्चालीसमानजनवरूपस्य अन्वकार्यस्य करणम् ।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भान्तादिचेष्टितैः ।

संयुक्ता बधबन्धाद्यैरुद्धतारभटौ मता ॥ [भ]

वस्तूत्यापनसम्फटौ संचिप्तिरवपातनम् ।

इति भेदास्तु चत्वार चारभध्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ [म]

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते ॥ ४२० ॥ [य]

यथा उदात्तराघवे ।

“जीयन्ते जयिनो नितास्ततिमिरव्रातैर्वियद्वापिभि-

र्भास्त्रन्तः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी ।

एते चोयकबन्धकण्ठरुधिरैराध्यायमानोदरा-

मुच्चन्त्याननकन्दरानलमुच्यन्तीत्रान् रवान् फेरवाः” इत्यादि(र) ।

(भ) चारभटौमाह अथेति । माया कलविशेषः इन्द्रजालम् अङ्गु-
प्रदंशकविद्याविशेषः संग्रामी युद्धं क्रोधेन उद्भयान्तत्वादि । इत्येवं चेष्टितैः
व्यापारैः तथा बधबन्धनाद्येषु संयुक्ता उद्धता दाहणा इतिः चारभटौ ।

(म) तद्विद्वानाह वस्तूत्यादि । वस्तूत्यापनं सम्फटः संचिप्तिः अवपातनम्
एते चत्वारः चारभध्याः भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

(य) तत्र वस्तूत्यापनमाह मायेति । मायादिना उत्थापितं वस्तु वस्तू-
त्यापनम् उच्यते ।

(र) उदाहरति अथेति । जीयन्त इति । अमी जयिनः सर्वोत्कर्ष-
प्राप्तिनः भास्त्रन्तः दीप्यमानाः सकलाः समयाः रवेः सूर्यस्य कराः मयूखा अपि
कक्षात् कक्षम् अकक्षात् सङ्ग्रामा विषयद्व्यापिभिः गगनाच्छादितैः नितास्ततिमिर-
व्रातैः गाढाश्वकारनिचयैः जीयन्ते पराभूयन्ते आच्छादयन्ते इत्यर्थः । एते च
फेरवाः शृगालाः उपाया जीयमानां बधन्मानाम् अशिरस्तकलीवराणां कण्ठरुधिरैः
आध्यायमानं पूर्यमानम् उदरं येषां तादृशाः तथा आननं मुखमिव कन्दरा
गुह्या गर्तविशेष इत्यर्थः तथाः अनर्थं मुच्यन्ति त्यजन्तीति तथोक्ताः अस्मान्मुखा
इत्यर्थः सन्तः तीव्रान् उपायान् रवान् मुच्यन्ति त्यजन्ति कठोरं शब्दायन्ते इत्यर्थः ।
आदुर्लभविश्रीकृतं वस्तुम् । अथ मायया अन्धकारकवन्धादीनां वस्तूनाम् उत्था-
पनम् ।

सम्फे टस्तु समाधातः

क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः ॥ ४२१ ॥ [ल]

यथा मालत्वां माधवाघोरघण्टयोः ।

संक्षिप्तिर्वस्तुरचना शिल्पैरितरथापि वा ।

संक्षिप्तिः स्यान्निवृत्तौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ४२२ [व]

यथा उदयनचरिते किलिञ्जहस्तिप्रयोगः । द्वितीयं यथा ।
बालिनिवृत्त्या सुग्रीवः । यथा वा परशुरामस्यौदत्यनिवृत्त्या
शान्तत्वापादनम् । “पुण्या ब्राह्मणजातिरिति” (श) ।

प्रवेशत्रासनिष्क्रान्तिहर्षविद्रवसम्भवम् ।

अवपातनमित्युक्तम् ॥ ४२३ ॥ [ष]

यथा कृत्स्नरावणे षष्ठेऽङ्के । “प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुष
इति” अतः प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तम् ।

पूर्वमुक्तैव भारती ॥ ४२४ ॥

अथ नाट्योक्तयः ।

अश्राव्यं खलु यद् वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।

(ल) सम्फे टमाह सम्फे ट इति । क्रुद्धसत्वरयोः समाधातः सम्बन्धः ।

(व) संक्षिप्तिमाह संक्षिप्तिरिति । शिल्पैः इतरथापि अन्यप्रकारैश्चापि
वस्तूनां रचना संक्षिप्तिः । किञ्च नेतुर्नायकस्य निवृत्तौ खल्यापरात् इति भावः
नेत्रन्तरस्य नायकभेदस्य ग्रहः यद्वचं ज्ञानमित्यर्थः संक्षिप्तिः ।

(ष) उदाहरति अनेति । किलिञ्जहस्तिप्रयोगः काष्ठनिर्मितहस्तिप्रयोगः ।
अत्र शिल्पेन रचना । अन्तर् अष्टम् ।

(ष) अवपातनमाह प्रवेशेति अष्टम् ।

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्वेदपवारितम् ॥

रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाशयते ।

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ॥

अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।

किं ब्रवीषीति यत् नाख्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ॥

श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ४२५[स

यः कश्चिदर्थो यस्माद् गीपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्ध्वं सर्वा-
ङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वा अन्येन सह
यन्मन्त्राते तत् जनान्तिकं परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमप-
वारितम् । शेषं स्पष्टम् ।

दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वैश्यानां नाम दर्शयेत् ।

दत्तप्रायाणि बणिजां चेटचेव्योस्तथा पुनः ॥

वसन्तादिषु वर्ण्यस्य वस्तुनो नाम यद्ववेत् ४२६[ह]

(स) नाख्योक्तोराह अचेति । अश्राव्यम् अन्यैः श्रोतुमनर्हमित्यर्थः । अन्यस्य
परावृत्त्य अन्तं जने पश्चात् कृत्वा यत् रहस्यं गुप्तं वस्तु प्रकाशयते कथ्यते तत्
अपवारितं भवेत् । जनान्ते जनसमीपे तिष्ठः पताकाः यस्य तादृजेन उत्थिताना-
ङ्गुलित्रयेणेत्यर्थः करेण अन्यान् जनान् अपवार्य आच्छाद्य अन्तरा मध्ये यत्
अन्योन्यामन्त्रणं परस्परम् आलापः स्यात् तत् जनान्तिकम् । नाख्ये पात्रं व्यक्तिं
विना अनुक्तमपि अर्थं विषयं श्रुत्वे किं ब्रवीषीति यत् प्रयुज्यते तत् आकाश-
भाषितं स्यात् ।

(ह) वैश्यानां नाम दत्तां सिद्धां सेनाञ्च दर्शयेत् यथा कामदत्ता मदनसेना
इत्यादि । तथा बणिजां दत्तप्रायाणि नामानि दर्शयेत् यथा धनदक्षी काम-
बलिनिव्यादि । तथा वसन्तादिषु वर्ण्यस्य वर्णनीयस्य वस्तुनः यत् नाम भवेत्
तत् चेटचेव्योः प्रदर्शयेत् । यथा कलहंसादिः ।

वैश्या यथा वसन्तसेनादिः । बणिग् विष्णुदत्तादिः ।
चेटः कलहंसादिः । चेटी मन्दारिकादिः ।

नाम कार्य्यं नाटकस्य

गर्भितार्थप्रकाशकम् ॥ ४२७ ॥ [ज]

यथा रामाभ्युदयादिः ।

नायिकानायकास्थानां

संज्ञाप्रकरणादिषु ॥ ४२८ ॥ [क]

यथा मालतीमाधवादिः ।

नाटिकासट्टकादीनां

नायिकाभिर्विशेषणम् ॥ ४२९ ॥ [ख]

यथा रत्नावली-कपूर्वमञ्जर्यादिः ।

प्रायेण ग्यन्तकः साधि-

र्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ॥ ४३० ॥ [ग]

यथा माकुन्तले । ऋषी । गच्छाव इत्यर्थे साधया-
वस्थावत् ।

(ज) नाटकस्य नाम गर्भितस्य सन्दर्भतृप्तकल्पुत्पत्तिवृत्त्यस्य चर्यस्य प्रकाशकं
तृप्तकं कार्य्यम् ।

(क) प्रकरणादिषु आदिपदेन भाषादिपरिचयः नायिकानायकास्थानां
संज्ञा सञ्ज्ञेतः कार्य्य इति शेषः ।

(ख) नाटिकासट्टकादीनां प्रयोगार्था नायिकाभिर्विशेषणं विशिष्य व्यव-
स्थापनं कार्य्यमिति शेषः तेषां नायिकाप्रधानत्वादिति भावः ।

(ग) प्रायेणेति । ग्यन्तकः साधिः साधधातुः गर्गः गमधातोः स्थाने
प्रायेण प्रयुज्यते प्रायेणेत्यभिधानात् अन्यदपि तत् समानार्थकं प्रयोज्यमिति भावः ।

राजा स्वामीति देवेति भूत्वैर्भूतेति चाधमैः ।
 राजर्षिभिर्वयस्सेति तथा विदूषकेषु च ।
 राजन्नितृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।
 स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरेः ॥
 वयस्येत्ययवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।
 वाच्यौ नटीसूत्रधाराचार्य्यनाम्ना परस्परम् ॥
 सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपाश्विकः ।
 सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ।
 वयस्येत्युत्तमैर्हण्डो मध्यैरार्य्येति चाग्रजः ।
 भगवन्निति वक्तव्याः सर्वेर्देवर्षिलिङ्गिनः ॥
 वदेद्राज्ञीञ्च चेटीञ्च भवतीति विदूषकः ।
 आयुष्मन् रथिनं सूतो हृद तातेति चेतरेः ॥
 वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।

(घ) राजेति । राजा भूत्यैः स्वामी इति देव इति वा अधमैः नीचैः
 जनैः महा इति राजर्षिभिः चतैरिति श्रेष्ठैः तथा विदूषकेषु वयस्य इति क्षत्रिभिः
 राजन् इति अपत्यप्रत्ययेन अपत्यप्रत्ययान्तपदेन इत्यर्थः यथा दास्यसे पाश्व
 इत्यादिष्वेव वाच्यः । विप्रैः विप्रैः स्वेच्छया अपत्यप्रत्ययेन नामभिर्वा इतरैः
 क्षत्रियादिभिः आर्य्य इति वाच्यः । विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना
 वा वाच्यः । विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना वा वाच्यः । नटीसू-
 चारी परस्परम् आर्य्यनाम्ना नद्या सूत्रधारः आर्य्य इति सूत्रधारेण नटी
 आर्य्य इति कथ्येत्यर्थः वाच्यौ । पारिपाश्विकः सूत्रधारादवरो मठः सू-
 चारं भाव इति वदेत् । सूत्रधारः तं पारिपाश्विकं मारिष इति वदेत् ।
 अधमैः नीचैः जनैः समाः हण्डे इति वाच्याः । उन्नतैर्जनैः समा वयस्य इति,
 भूत्यैः समाः हण्डो इति वाच्याः । अग्रजः श्रेष्ठः आता आर्य्य इति वाच्यः ।

शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्यश्चाध्येति चाधमैः ॥
 विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
 साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधेः ॥
 अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
 उपाध्यायेति आचार्यी महाराजेति भूपतिः ॥
 स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
 वाच्या प्रकृतिभौराज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ॥
 पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।
 हस्तेति सदृशी प्रेष्ट्या हञ्जे वेश्याऽञ्जका तथा ॥

सर्वैः देवर्षिर्षिङ्गिनः देवर्षिङ्गिनः ऋषिर्षिङ्गिनश्च भगवन् इति वाच्याः । विद्-
 षकः राज्ञीश्च वेटीं राज्ञः सङ्घचरीमित्यर्थः भवतीति वद्वत् । ततः सारथिः
 रथिनम् आयुषन् इति वदेत् । इहो जनः इतरेः कनिष्ठैः तात इति सुतः पुत्रः
 शिष्यः अनुजः कनिष्ठश्च वत्स पुत्रक तात इति नाम्ना गोत्रेण अपत्यप्रत्ययेन इत्यर्थः
 वा वाच्यः । अमात्यः अधमैः जनैः आर्ये इति विप्रैः अमात्य इति, सचिव इति
 वा भण्यते । तपस्वी प्रशान्तश्च जनः बुधेः साधो इति उच्यते । शिष्याद्यैः शिष्य-
 प्रकृतिभिः आद्यशब्देन आह्वयत्वादीनां यद्वचनम् । पूज्यः पूजनीयो जनः अगृ-
 हीता अभिधा वत्स तादृशः नाम अगृहीत्वा सम्मानसूचकेन पदेन वाच्य इति
 शेषः । आचार्यः वेदाध्यापयिता, उचनीय ददद् वेदनाचार्यः च उदाहृत इति
 वचनात् गुहर्षा उपाध्याय इति भूपतिः प्रजाभिः महाराज इति स्वामी इति
 वा वाच्यः । युवराजस्तु कुमारः भर्तृदारकी वा वाच्यः । अधमैस्तु कुमारकः
 सौम्य भद्रमुख इत्येवं वाच्यः । प्रकृतिभिरनाद्यादिभिः राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका
 वाच्या । पतिर्यथा उत्तमः उत्तमेन वक्ष्य इति, अधमेन अधमः हस्ते इति,
 मध्यमेन मध्यमः इहो इति वाच्यः । तथा ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः वाच्या ज्येष्ठया
 स्त्रिया ज्येष्ठा स्त्री वक्ष्येति मध्यमया स्त्रिया मध्यमा स्त्री इहो इति अधमया

कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।
 आमन्त्रयैश्च प्राषण्डा वाच्याः स्वसमयामतैः ॥
 शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
 यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
 तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम्
 ॥ ४३१ ॥ [घ]

अथ भाषाविभागः ।

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् ।
 शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ॥
 आसामेव तु गायामु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
 अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् ॥
 चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी ।
 प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्यादवन्तिका ॥

स्त्रिया अथमा स्त्री इच्छे इति वाच्यत्वार्थः । सहस्री स्वसमाना स्त्री इवेति
 वाच्या । प्रेक्षा विहारी इच्छे इति प्रेक्षा चक्षुषा इति वाच्या । कुट्टिनो अनु-
 गतैः जनैः चत्वा इति पूज्या तथा जरती इत्या स्त्रीजनैः चत्वा इति वाच्या ।
 प्राषण्याः प्रसारादयः स्वसमयामतैः स्वसङ्गतानुसारिभिः चासक्त्यैः सम्बोधन-
 पदैः वाच्याः । शकादयः शकस्यवनकिरातप्रभृतयः भद्रदत्ता दिनामभिः सम्भाष्याः ।
 यस्य यत् कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिर्वा तेनैव तदनुगतेनैव नाम्ना अथो
 वाच्यः अन्ये यथोचितं ज्ञेयाः ।

(ङ) भाषाविभाषायाश्च अथेति । अनीचानाम् उत्कृष्टानां कृतात्मनां
 विदुषां भाषा संस्कृतं स्यात् । तादृशीनाम् उत्कृष्टात्मन्यर्थः योषितां शौर-
 सेनी भाषा प्रयोक्तव्या । आसामेव उत्कृष्टानां गौरीयामेव गायामु अनीतेषु

योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यताम् ।
 शकाराणां शकादीनां शाकारौ सम्प्रयोजयेत् ॥
 बाङ्गीकभाषा दिव्यानां द्राविडी द्रविडादिषु ।
 चामीरेषु तथाऽभीरी चाण्डाली पुक्कसादिषु ॥
 चाम्भीरी शाबरी चापि काष्ठपञ्चोपजीविषु ।
 तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक् ॥
 चेटीनामप्यनौचानामपि स्यात् शौरसेनिका ।
 बालानां बण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम् ॥
 उन्मत्तानामासुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित् ।
 ऐश्वर्य्येषु प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च ।
 भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ॥
 संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीप्रूतमामु च ।

मङ्गाराङ्गी, प्रयोजयेत् । अत्र नाह्ये राज्ञः अन्तःपुरचारिणां भाषा मागधी ।
 चेटीनां राजभत्यानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्च सर्वमागधी । विदूषकादीनां भाषा
 प्राचा । पूर्ताणां भाषा चवन्तिका । दीव्यतां कौकतां योधनागरिकादीनां
 दाक्षिणात्या भाषा । शकाराणां शकादीनाञ्च शाकारौ भाषां सम्प्रयोजयेत् ।
 दिव्यानां बाङ्गीकभाषा, द्रविडादिषु द्राविडी भाषा प्रवीण्या इति शेषः । चाम्भी-
 रेषु चाम्भीरी, पुक्कसादिषु चाण्डाली, काष्ठपञ्चोपजीविषु काष्ठजीविषु पञ्चजीविषु
 च चाम्भीरी शाबरी च भाषा । अङ्गारकारादौ तथैव चाम्भीरी वा शाबरी
 भाषा । पिशाचानां वाक् पैशाची । अनौचानाम् उत्कृष्टानां चेटीनामपि
 शौरसेनिका भाषा । बालानां बण्डकानां बन्धधराणां नीचानां कडविचारिणां
 देवज्ञानमित्यर्थः उन्मत्तानाम् आसुराणाञ्च सैव शौरसेनिकेत्यर्थः, क्वचित् संस्कृतञ्च
 प्रयोजयेत् । ऐश्वर्य्येषु प्रमत्तस्य दारिद्र्यञ्च उपस्कृतस्य भिक्षुबन्ध
 धरादीनाञ्च प्राकृतं यथार्थं सम्प्रयोजयेत् । लिङ्गिनीषु प्रवक्तव्यासु उत्तमासु

देवीमन्त्रिमुतावेश्वास्वपि कैश्चित्तयोदितम् ॥
 यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम् ।
 कार्यं तच्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाविपर्ययः ॥
 योषित् सखीबालवेश्वाक्षितवाप्सरसां तथा ।
 दैर्घ्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥

४३२ ॥ [ऊ]

एवासुदाहरणान्याकरिषु बोधव्यानि । भाषालक्षणाणि
 मम तातपादानां भाषार्थवे ।

षट्त्रिंशत्तन्त्रान्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा ।
 त्रयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि, त्रयोदश ॥
 लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ॥

४३३ ॥ [च]

यथालाभं प्रयोज्यानीति सम्बन्धः । अचेति नाटके ।
 तत्र लक्षणाणि ।

भूषणाक्षरसंवातौ शोभोदाहरणं तथा ।

उत्कृष्टासु नाटीषु च संस्कृतं प्रयोज्यम् । कैश्चित्तमेः देवीमन्त्रिमुतावेश्वासु अपि
 तथा संस्कृतमित्यर्थः उदितम् । नीचानां पात्रं स्थानं यद्देशं तस्य भाषितं
 तद्देशं तद्देशवृत्तितं तत्र नीचा भाषा प्रयोज्या इत्यर्थः । तत्र देवे उत्तमादीनां
 भाषाविपर्ययः देवानुत्तमा भाषेत्यर्थः प्रयोज्या । योषित्प्रयतीनाम् चान्तरान्तरा
 मध्ये मध्ये दैर्घ्यार्थं वैषिष्ट्यार्थं विधासितार्थं वा संस्कृतं प्रदातव्यम् ।

(च) नाट्यालङ्करीराह षट्त्रिंशदिति । अत्र नाटके लक्षणाणि षट्त्रिंशत्,
 तथा नाट्यालङ्कृतयः पञ्चत्रिंशत् वीथ्यङ्गानि त्रयोदश, लास्याङ्गानि दश, यथा-
 लभं यदीचित् रसव्यपेक्षया रसानुगुणमपेक्ष्य इत्यर्थः प्रयोज्यानि ।

हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥
 निदर्शनाभिप्रायौ च ज्ञप्तिर्विचार एव च ।
 दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयो तथा ॥
 विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ ।
 दाक्षिण्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिर्गर्हणं तथा ॥
 पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं संक्षेपो गुणकीर्तनम् ।
 लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा

॥ ४३४ ॥ [क]

तत्र ।

लक्षणानि गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम् ॥

॥ ४३५ ॥ [ज]

यथा ।

“आक्षिपन्त्यरविन्दानि सुगन्धे ! तव सुखत्रियम् ।

कोषदण्डसमघाणां किमेषामस्ति दुष्कारम्” ॥ (झ)

(क) लक्षणाभ्याम् इति । तत्र तेषु मध्ये भूषणादीनि षट्त्रिंशत् लक्षणानि भवन्ति ।

(ज) भूषणमाह गुणैरिति । सालङ्कारैः अलङ्काराः वक्ष्यमाणाः अगुणासोपमादयः तेऽसिद्धेः गुणैः माधुर्यादिभिः शीघ्रस्तु मेहनमेव भूषणम् ।

(झ) उदाहरति आक्षिपन्तीति । हे सुगन्धे ! सुन्दरि ! अरविन्दानि यत्रानि तव सुखस्य त्रियं आक्षिपन् आक्षिपन्ति निन्दन्ति । तत्राह, कोषदण्डसमघाणां कोषः बीजकोषः घनागारस्य दण्डः स्वस्वार्थं अगुर्बोधाय च तेन समघाणां ज्ञानानाम् एषाम् अरविन्दानां किं दुष्कारम् असाध्यम् अस्ति ? सर्वस्यैव सुखरहितत्वं । अत्र अरविन्दानामप्येतत्तदस्य निन्दा न सम्भवतीति असम्भवस्तुल्यसम्बन्धः ।

वर्षनाक्षरसंघातस्त्रिद्वार्यैरक्षरैर्मितैः ॥ ४३६ ॥ [अ]

यथा शाकुन्तले राजा । “कश्चित् सखीं विनाऽतिवाघते
शरीरसन्तापः । प्रियंवदा । संपदं लब्धोसहो उपसमं गमि-
न्नादि (२५) (ट) ।

सिद्धैरर्थैः समं यच्च असिद्धोऽर्थः प्रकाशते ।

श्लिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥

४३७ ॥ [ठ]

यथा ।

“सदृशसम्भवः शुद्धः कीटिदोऽपि गुणान्वितः ।

कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सताम्रभुः” ॥ (ड)

(२५) साम्प्रतं लब्धोपच उपसमं गमिष्यतीति सं० ।

उपा तथा अर्थांतरत्वासः अत्रैव एते अलङ्काराः साधुव्यवसादाभ्यां गुणाभ्यां
सङ्गता नाव्यं भूषयन्तीति भूषणम् ।

(अ) अक्षरसंघातमाह वर्धनेति । चित्रार्थैः मनीषरासंयुक्तैः मितैः
अस्तीः अक्षरैः वर्धना रचना अक्षरसंघातः ।

(ट) उदाहरति यथेति । अत्र सम्पदमित्यादिचित्रार्थालंकारैः रचना ।

(ठ) श्रीमानाह सिद्धैरिति । अत्र सिद्धैः साक्ष्यिगुणितैः अर्थैः समं सङ्ग
असिद्धः अनिमित्तः अर्थः प्रकाशते सा श्लिष्टेन अत्रैवैकतेन लक्षणैः चित्रार्था
विदन्त्यमनीरक्षणायां रचना इति शेषः श्रीमा इति अभिधीयते कथ्यते ।

(ड) उदाहरति सदृशमेति । सन् साधुः वंशः अन्यवासः अन्यत्र वेश-
विशेषः । शुद्ध इत्युपपन्नं समानं, कीटिद इति कीटिः संख्याविशेषः अन्यत्र
अवधानः, गुणान्वितः शुद्धः श्रीमन्माधवीत्यादिरन्तरं मीर्यं, क्रूरः निष्ठुरः निर्दय-
कार्यकारितादिति भावः उभयत्र समानं वक्तुं इति वा । अत्र साक्ष्यिगुणितै-
रन्वयादिभिः समं अत्रैव अनिमित्तवेत्याद्यर्थप्रकाशनात् श्रीमा ।

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
साध्यतेऽभिमतस्यार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥

४३८ ॥ [ट]

यथा ।

“अनुयाय्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्रीर्विनाकेन का निशा शशिनो विना” ॥ (च)

हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृतेतुदर्शनात् ॥

४३९ ॥ [त]

यथा वेष्मां भीमं प्रति चेटौ । “एवं मए भण्डिदं ।
भाणुमदि ! तुल्यार्थं समुक्तेषु केसेषु कथं अल्लार्थं देवीए
केसा संयमौघंतित्ति (२६) । (घ)

(२६) एवमिति । एवं मया कथितम् आनुमति ! युष्माकम् अनुक्तेषु
केसेषु अथमल्लार्थं देव्याः केसाः संयम्यन्ते इति सं० ।

(ट) उदाहरणमाह । वक्षेति । यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येन अभिप्रदर्श-
नात् दृष्टान्तद्वयेन प्रदर्शनात् हेतोः अभिमतः इष्टः अर्थः साध्यते प्राप्यते प्रका-
शयते इत्यर्थः तत् उदाहरणं मतम् ।

(च) उदाहरति अनुवाक्येति । सीतां प्रति कल्याणित् उत्तिरिक्तम् ।
जनातीतम् । अनुयाय्यानां कान्तं राजमित्रवैः अनुयाय्या अनुगच्छन्त्या त्वया
साधु कृतम् । तवादि, अर्थेन सूर्येण विना विरहितता इति भावः दिनश्रीः
दिवसरात्रीः का ? शशिनो अर्धेण विना विरहितेति भावः निशा राजनी का ?
यत्र तुल्यार्थयुक्तवाक्येन प्रतिविहीना जीविन जीमते इत्येवमभिमतार्थसाधनम् ।

(त) हेतुमाह हेतुदर्शनात् कारणदर्शनात् इष्टकम् अभिमतार्थप्रकाशकं
समासोक्तं संविष्टं वाक्यं हेतुः ।

(घ) उदाहरति वक्षेति । यत्र देव्याः केससंयमनस्य हेतुः आनुमत्याः

संशयो ज्ञाततत्त्वस्य

वाक्ये स्यादद्विनिश्चयः ॥ ४४० ॥ [द]

यथा ययातिविजये ।

“इयं स्वर्गाधिनाथस्य सख्यौः किं यच्चकम्बका ।

किञ्चास्य विषयस्यैव देवता किमु पार्वती” ॥ (घ).

दृष्टान्तो यस्तु पक्षार्थ-

साधनाय निदर्शनम् ॥ ४४१ ॥ [न]

यथा वेण्यां भौमः । “भार्य्य ! उचितमेवैतत् तस्याः यतो
दुर्ध्वोधनकलत्रं हि सा” इत्यादि (प) ।

तुल्यतर्को यदर्धेन

तर्कः प्रकृतगामिना ॥ ४४२ ॥ [फ]

यथा तत्रैव ।

“प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।

केशासंघनः तत्प्रदर्शनेन दुर्ध्वोधनवधे सखिष देव्याः केशसंघनं भविष्यतीत्येव-
मभिमतार्थः प्रकाशते ।

(द) संशयमाह संशय इति । ज्ञाततत्त्वस्य तत्त्वमज्ञानतो जनस्त्वर्थः
वाक्ये यत् अनिश्चयः अनिर्द्धारणं स संशयः स्यात् ।

(घ) उदाहरति यथेति । अत्र नायिकायां यथातिरनिश्चयः ।

(न) दृष्टान्तमाह दृष्टान्त इति । पक्षे अर्थस्य साध्यस्य साधनाय साधनाय
यत् निदर्शनं स दृष्टान्तः ।

(प) उदाहरति यथेति । तस्याः भानुमत्याः । अत्र द्वौपद्यां भानुमती-
कर्तृकः परिक्रासः साध्य इति बोध्यम् ।

(फ) तुल्यतर्कमाह तुल्यतर्क इति । प्रकृतगामिना प्रकृतानुसारिणा
अर्थेन यत् तर्कः अर्थस्य सूचनं स तुल्यतर्कः ।

यत्तत्तद्गता पुनरियं सानुजं सृष्टतीव माम् ॥ (ब)

सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः

पदानां स पदोच्चयः ॥ ४४३ ॥ [भ]

याकुन्तले यथा ।

“अधरः किशलयरागः कीमलविटपानुकारिणौ बाहू ।

कुसुममिव लोभनीयं खीवनमङ्गेषु सञ्चयम्” ॥

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यं सद्दृश्यमेव ।

यथार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।

परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥ ४४४ ॥ [म]

यथा ।

“अत्रधर्मोचितैर्धर्मैरलं यद्वबधे नृपाः ।

किं नु बालिनि रामेण सुक्तो बाणः पराङ्मुखे” ॥ (य)

(ब) उदाहरति यथेति । अत्र दुर्योधनादीनां अतत्तात्पर्यां भातिनिधन-
रूपाद्यस्य सूचनम् ।

(भ) पदोच्चयमाह सञ्चय इति । पदानाम् अर्थानुरूपः यः सञ्चयः समूहः
स पदोच्चयः । अर्थानुरूप इत्यनेन सुकुमारार्थे सुकुमारार्थसूचकपदप्रयोगः उदा-
तार्थे तत्सूचकपदप्रयोग इति बोध्यम् ।

(म) निदर्शनमाह यथार्थानामिति । परपक्षः परमतं तस्य व्युदासाद्ये
निराकरणाद्यैः प्रसिद्धानां यथार्थानां सत्यरूपविषयाणां यत् परिकीर्तनं क्रियते
तत् निदर्शनम् ।

(य) उदाहरति यथेति । अत्रेति । अलं समर्थाः, अलं व्यर्थसमर्थयो-
रित्यनरः । किन्तु इति यथायं अव्ययं, सुक्तः श्लोकः पराङ्मुखे अन्त्याश्रितः ।
अत्र अत्रियधर्मरूपस्य परपक्षस्य निराकरणाद्यैः प्रसिद्धानां रामकर्तृत्ववाचिजनन-
रूपस्य अर्थस्य कीर्तनम् ।

अभिप्रायस्तु सादृश्या-

दद्भुतार्थस्य कल्पना ॥ ४४५ ॥ [१]

यथा शाकुन्तले ।

“इदं किलाध्याजमनोहरं वपु-

स्तपःकृतं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

. शमीतदं हेतुमृषिर्व्यवस्यति” ॥ (ल)

अग्निः केनचिदंशेन

किञ्चिद्यच्चानुमीयते ॥ ४४६ ॥ [५]

यथा मम प्रभावत्याम् ।

“अनेन खलु सर्वतत्परता चक्षुरीकेणावश्यं विदिता भवि-
ष्यति प्रियतमा मे प्रभावती” (श) ।

विचारो युक्तवाक्यैर्य-

दप्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥ ४४७ ॥ [६]

(१) अभिप्रायमाह अभिप्राय इति । सादृश्यात् साध्यात् दद्भुतस्य अस-
म्भावितः अर्थस्य कल्पना अभिप्रायः ।

(५) उदाहरति इदमिति । यः अध्याजमनोहरम् अज्जितमनोरजनम्
इदं वपुः शकुन्तलाक्षरीरमित्यर्थः तपःकृतं तपवरचक्रेवसई साधयितुं कर्तुम्
इच्छति, स ऋषिः कस्य इत्यर्थः नीलोत्पलपत्रधारया शमीकृतान् अतिशक्तं वा-
मिति भावः हेतुं व्यवस्यति उदयुङ्क्ते । वंशस्थविलं कृतम् । अत्र नीलोत्पल-
पत्रधारया शमीकृतोद्देनमित्वा शकुन्तलाक्षरीरेव तपवरचमसम्भवि ।

(६) अग्निमाह अग्निरिति । केनचित् अंशेन प्रकारेण वन्न किञ्चित् अनु-
मीयते ज्ञायते सा अग्निः ।

(७) उदाहरति अनेति । चक्षुरीकेण मनरेण । अत्र सर्वतत्परता इति
विशेषरूपेण अनेन प्रियतमाज्ञानानुमानम् ।

यथा मम चन्द्राकलायाम् “राजा। नूनमिष्टमन्तः पिहित-
मदनविकारा वर्तते । यतः ।

हसति परितोषरहितं निरीक्ष्यमाणापि नेक्षते किञ्चित् ।
सख्यामुदाहरन्त्यामसमञ्जसमुत्तरं दत्ते” ॥ (स)

देशकालस्वरूपेण

वर्णनादिष्टमुच्यते ॥ ४४८ ॥ [ह]

यथा वेण्यां सहदेवः ।

“यद् वैद्युतमिव ज्योतिराख्यं क्रुद्धेऽथ सम्भृतम् ।
तत्प्रावृडिव कृष्णं नूनं संवर्धयिष्यति” ॥ (च)

उपदिष्टं मनोहारि

वाक्यं शास्त्रानुसारतः ॥ ४४९ ॥ [क]

(स) विचारमाह विचार इति । युक्तवाक्यैः युक्तियुक्तैः हेतुबोधकैरित्यर्थः ।
वचनैः यत् अप्रत्यक्षं अदृष्टं अक्षय साधनं प्रापनं स विचारः ।

(स) उदाहरति यथेति । हसतीति । परितोषरहितम् असन्तोषं
हसति, निरीक्ष्यमाणापि किञ्चित् न ईक्षते न पश्यति, तथा सख्याम् उदाहर-
न्त्याम् आक्षेपन्त्याम् असमञ्जसम् अयोग्यम् उत्तरं दत्ते ददाति । अत्र अपरितोष-
हासादिकपदैर्हेतुमहचनैः अप्रत्यक्षस्य मनोविकारस्य साधनम् ।

(ह) दिष्टमाह ईषेति । देशकालस्वरूपेण देशकालयोः साधर्म्येण वर्णना
रचना दिष्टम् उच्यते ।

(च) उदाहरति यथेति । यदिति । अथ क्रुद्धे आख्ये भीमसेने इति
भावः वैद्युतमिव यत् ज्योतिः सम्भृतं समुत्थितं तत् इत्थं कृष्णा द्रीपदो प्रावृट्
वर्षाकाव इव नूनं निमित्तं संवर्धयिष्यति । देशकालानुपवर्धनम् ।

(क) उपदिष्टमाह उपदिष्टमिति । शास्त्रानुसारतः यथाशास्त्रं मनी-
रुत्तमज्ञात् वाक्यम् उपदिष्टम् उपदेशवचनमित्यर्थः ।

यथा शाकुन्तले ।

“शुभ्रवस्त्रं गुह्यं कुर्व प्रियसखीवृत्तं सपत्नीजनैः ।

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषवतया मा ख्य प्रतीपं गमः” ॥ इत्यादि । (ख)

गुणातिपातः कार्य्यं यद्

विपरीतं गुणान् प्रति ॥ ४५० ॥ [ग]

यथा मम चन्द्रकलायां चन्द्रं प्रति । “अहं संहरिष्यहं
तमो वेध्यहं सपलेहिं ते पाथो वससि सिरसि पसुवदणो तद्वकि
इत्योष जीघणं हरसि” (२७) । (घ)

यः सामान्यगुणोद्रेकः

स गुणातिशयो मतः ॥ ४५१ ॥ [ङ]

यथा तत्रैव राजा चन्द्रकलायां सुखं निर्दिश्य ।

“असावन्तश्चन्द्रिकचमवलीलाजयुगल-

स्तलस्फूर्जत्कम्बुर्विलसदलिसङ्घात उपरि ।

(२७) अहं इति । अदि संक्रियते तमो गृह्यते सखीले पादः वससि
सिरसि पसुपतेत्यपि स्त्रिया जीघणं हरसि इति सं० ।

(ख) अदाहरति वधेति । अथ गुह्यसूत्रादिकं आस्त्राशुसार्धं मनोहरादि
वचनम् ।

(ग) गुणातिपातमाह गुणातिपात इति । गुणान् प्रति यत् विपरीतं
कार्य्यं गुणविरोधिकार्य्यमित्यर्थः स गुणातिपातः ।

(घ) अदाहरति वधेति । अत्र सखीहरणादिगुणानां विपरीतं स्त्रीजन-
जीघणहरणम् ।

(ङ) गुणातिशयमाह य इति । यः सामान्यगुणैः उच्यमानोऽप्यसामान्य-
रूपगुणैः उद्रेकः आधिक्यम् उपमेयमेति शेषः स गुणातिशयः मतः वक्ष्यते ।

विना दीपासङ्गं सततपरिपूर्णाच्छितकलः

कुतः प्राप्तश्चन्द्री विगलितकलसङ्गः सुसुखि ! ते" । (च)

अर्थान् सिद्धान् बहूनुक्त्वा

विशेषोक्तिर्विशेषणम् ॥ ४५२ ॥ [छ]

यथा ।

“दृष्ट्वापहारौ विमलो द्विजावासो जनप्रियः ।

ऋदः पद्माकरः किन्तु बुधस्त्वं स जडाग्रयः” ॥ (ज)

पूर्वसिद्धान्तकथनं

निरुक्तिरिति कीर्तितम् ॥ ४५३ ॥ [झ]

(च) उदाहरति यथेति । असाविति । हे सुसुखि ! ते त्वया अतः
अभ्यनरी अस्तु स्फुरत् विकचं विकसितं नवं लीलाजयुगलं क्रीडापद्मद्वयं यस्य
सादृश्यः, तस्य स्फूर्जन् विकसन् कल्पः शङ्खः यस्य तथाविधः, उपरि विद्यमानः
विचरन्तः अस्त्रीणां भ्रमराणां सङ्घाताः समूहाः यस्य तथाभूतः, सततं धीरंमासी-
व्यतिरिक्तेऽपि काले इत्यर्थः परिपूर्णां अखिला समया कला यस्य तथोक्तः,
विगलितकलसङ्गः निष्कलसङ्गः असी चन्द्रः दीपा रात्रिः तस्याः सङ्गं सम्पर्कं विना
रात्रिमन्तरेणेत्यर्थः कुतः कलात् प्राप्तः ? कलाग्रयेन अतुष्टविद्याय लभ्यन्ते,
ततश्च दीपाणामासङ्गं विना सकलविद्यालाभः असम्भव इति ध्वनिः । अत्र
उपशेषस्य सुखादेः बाह्यादकलादिसाधारणधर्मैः चन्द्रादेराधिक्यम् ।

(छ) विशेषणमाह अर्थानिति । सिद्धान् प्रसिद्धान् बहून् अर्थान् उक्त्वा
विशेषण उक्तिः भेदकथनमित्यर्थः विशेषणम् ।

(ज) उदाहरति यथेति । दृष्ट्वेति । विशालं धनिनं प्रत्युक्तिः । ऋदः
त्वत्वं तुल्य इति शेषः । तथाहि, दृष्ट्वा जलपानेच्छा धनाभा च तस्याः अपहारी
जालस्यः जलदानेन धनदानेन च इति भावः, विमलः स्वच्छः निर्दोषः, द्विजा-
वासः । द्विजानां पक्षिणां जलचराणां वंसादीनां ब्राह्मणानाञ्च आवासः आश्रयः,
जलानां प्रियः स्त्रीविकरः, पद्माकरः पद्मानां कमलानाम् आकरः उत्पत्तिस्थानं
पद्मावाः लज्जताः आकरः आवासः धनवानित्यर्थस्य किन्तु त्वं बुधः विद्वान्, स
ऋदः जडाग्रयः अकल जायगुणस्य आग्रयः स्थानम् । अत्र बहून् समानार्थानुक्त्वा
बुधत्वजडाग्रयत्वाभ्यां भेदकथनम् ।

यथा वेष्टाम् । “निहताग्नेष्वकौरव्यः” इत्यादि (अ) ।

ब्रह्मणां कौर्त्तनं सिद्धि-

रभिप्रेतार्थसिद्धये ॥ ४५४ ॥ [ट]

“यद्वीर्यं कूर्मराजस्य यस्य शेषस्य विक्रमः ।

पृथिव्या रक्षणे राज्ञेकत्र त्वयि तत् स्थितम्” ॥ (ठ)

हस्तादीनां भवेद् भ्रंशो

वाच्यादन्यतरद्वयः ॥ ४५५ ॥ [ड]

वेष्टां कञ्चुकिनं प्रति दुर्योधनः ।

“सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्तं ससुतं सहानुजम् ।

स्त्रबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम्” ॥ (ढ)

विचारस्यान्यथाभावः

सन्देहात् तु विपर्ययः ॥ ४५६ ॥ [य]

(अ) निवृत्तिमाह पूर्वेति । पूर्वसिद्धानां पूर्वं निष्पन्नानाम्, अर्थात् कथनं निवृत्तिरिति कौर्त्तनम् ।

(अ) उदाहरति यथेति । अत्र कौरव्यादिजनस्य पूर्वसिद्धस्य कथनम् ।

(ट) सिद्धिमाह ब्रह्मणामिति । अभिप्रेतस्य दृष्टस्य अर्थस्य सिद्धये निष्पत्तये कौर्त्तनस्यार्थः ब्रह्मणाम् अनेकेषामित्यर्थः कौर्त्तनं कथनं सिद्धिः ।

(ठ) उदाहरति यद्वीर्यं । हे राजन् ! कूर्मराजस्य शेषचारित्र्यः कञ्चु-
पाधिपतेः यत् वीर्यं यत् वयं शेषस्य अन्तस्य विक्रमः वीर्यमित्यर्थः तदुभयं
पृथिव्याः रक्षणे पावनविषये एकत्र एकस्मिन् त्वयि स्थितम् । अत्र अभिप्रेतस्य
ज्ञानः पृथ्वीभारवृद्धिपतातिशयस्य बीजः ।

(ड) भ्रंशमाह हस्तादीनामिति । हस्तादीनाम् आदिष्वदेन दृष्टदुःखितादे-
र्यद्वयम्, अष्टद्वयदृष्टदुःखितादीनामित्यर्थः वाच्यां विवचितादित्यर्थः अन्यत्रान्
यत् वचः, स भ्रंशः भवेत् ।

(ङ) उदाहरति सहभृत्यगणमिति । अत्र चिरादपि न हन्येति विव-
क्षितं किन्तु न चिरात् हन्येति अन्यथाभूतम् ।

यथा ।

“मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे यैः कृता मतिः ।

त्वयि राजनि ते राजन् । न तथा व्यवसायिनः” ॥ (त)

दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा

परचित्तानुवर्त्तनम् ॥ ४५७ ॥ [थ]

वाचा यथा ।

“प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण ! ।

आर्य्येषानुगृहीतस्व न विद्वः सिद्धिमन्तरा” ॥ (द)

वाक्यैः क्षिग्धैरनुनयो

भवेदर्थस्य साधनम् ॥ ४५८ ॥ [ध]

(अ) विपर्ययमाह विचारेति । सन्देहात् संशयात् विचारस्तु व्यवसायः विपर्ययः ।

(त) उदाहरति मतेति । लोके जन्तोस्तु मदातारम् अवदान्यं मत्वा येः सन्तोषे मतिः कृता सन्तोषेरेव स्मितं न कदापि वाचितुं मत्तमिति भावः । हे राजन् ! त्वयि राजनि सति ते तथा व्यवसायिनः तादृक्प्रचारवन्तः न भवन्तीति शेषः सन्तोषजनकत्वात् न तिष्ठन्तीति भावः । अतः पूर्वं दातृत्वमात्रेण निश्चयी जात इदानीं त्वयि राशि तन्निश्चयमात्र एव परिचार इति बोध्यम् ।

(थ) दाक्षिण्यमाह दाक्षिण्यमिति । चेष्टया शारीरव्यापारेण वाचा च परचित्तानुवर्त्तनम् अनुसरणम् अनुसरणमिति शेषः दाक्षिण्यम् ।

(द) उदाहरति प्रसाधयेति । हे विभीषण ! लङ्कां पुरीं प्रसाधय अथ-
 दुह, हि वतसः राजा इदानीमिति शेषः, आर्य्येषां राजेभ्यः अनुगृहीतस्तु जनस्य
 सिद्धिम् अन्तरा विद्या न विद्वः क्वादिति शेषः । विभीषणं प्रति वक्ष्यवसीतिः ।
 अतः वाचा विभीषणचित्तानुवर्त्तनम् ।

(ध) अनुवर्त्तनाह वाक्यैरिति । क्षिग्धैः क्षिद्रुक्तेः वाक्यैः, अनेन वाक्येन
 साधनम् अनुनयः ।

एवं चेष्टयापि ।

यथा वेष्टाम् अश्रुत्यामानं प्रति कृपः । “दिव्यास्त्रायाम-
कोविदे भारद्वाजतुल्यपुत्राक्रमे किं न सम्भाव्यते त्वयि” (न) ।

माला स्याद् यदभीष्टार्थं

नैकार्थप्रतिपादनम् ॥ ४५६ ॥ [प]

यथा शाकुन्तले राजा ।

“किं शीतलेः क्लमविरोधिभिराद्रं वातं,

सञ्चारयामि नलिनौदलतालवृत्तैः ।

अङ्गे निवेश्य चरणावुत पद्मताम्रौ,

संवाहयामि करभोरु ! यथासुखं ते” ॥ (फ)

अर्थापत्तिर्यदन्यार्थ-

ऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ॥ ४६० ॥ [ब]

(न) उदाहरति यथेति । दिव्यास्त्राणां ग्रामः समूहः तस्मिन् कोविदः
दिव्यस्त्रैः तस्मिन् भारद्वाजो भारद्वाजस्य अपत्यं पुमान् द्रोण इत्यर्थः तस्य तुल्यः
पराक्रमः यस्य तादृशे । अत्र सिन्धुवाक्येन अश्रुत्यासः सन्तीवरूपस्य कार्यस्य
साधनम् ।

(प) मालामाह मासेति । अभीष्टार्थम् इष्टसम्पादनाय इत्यर्थः यत्
नकार्यप्रतिपादनम् अनेकार्थप्रकटनं सा माला स्यात् ।

(फ) उदाहरति । किमिति । हे करभोरु ! शीतलेः क्लमविरोधिभिः
शान्तिनिवारकैरित्यर्थः नलिनौदलतालवृत्तैः पद्मपत्ररूपव्यजनेः आद्रं वातं सञ्चा-
रयामि किम् ? उत अथवा पद्मताम्रौ ते तव चरणी अङ्गे कोङ्गे निवेश्य निधाय
यथासुखं संवाहयामि । वप्रन्तित्वकं वृत्तम् । अत्र अभीष्टस्य अकुन्तलापरि-
तोषस्य साधनाय वातसञ्चारवादीनामनेकार्थानां प्रतिपादनम् ।

(ब) अर्थापत्तिमाह अर्थापत्तिरिति । अर्थान्तरस्य उक्तेः हेतोः यत्
अन्याथः प्रतीयते सा अर्थापत्तिः ।

यथा वेक्ष्याम् । द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छ-
तीति कथयन्तं कथं प्रति “राजा । साधु अङ्गराज ! साधु ।
कथमन्यथा ।

दत्ताभयं सोऽतिरथो बध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत् नैवं चेत्कथमन्यथा” ॥ (भ)

दूषणोद्घोषणायां तु

भर्त्सना गर्हणं तु तत् ॥ ४६१ ॥ [म]

यथा तत्रैव कथं प्रति “अश्वत्यामा । निर्वीर्यं गुरुश्राप-
भाषितवशात् किं मे तवेवायुधम्” इत्यादि (य) ।

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः

पृच्छाऽर्थान्वेषणं मतम् ॥ ४६२ ॥ [र]

यथा तत्रैव सुन्दरकः । “अज्जा ! अज्ज अबि णाम
सारधिदुदिणो दिट्ठो तुल्लेहिं मङ्गराणो दुल्लोधण ण वेत्ति”
(२८) । (ल)

(२८) अज्जेति । आर्याः ! अथ अपि नाम सारविहितोऽथो दृष्टो युष्माभिः
मङ्गराणो दुल्लोधणो न वा इति सं० ।

(भ) उदाहरति वक्षेति । दत्ताभयमिति । नैवं चेत् यद्येवं न स्मादि-
त्यर्थः अन्यथा अतिरथः सः द्रोणः दत्ताभयं दत्तम् अभयं यद्ये तादृशं पूर्वेषुमां
त्वाम् अर्जुनो बधीदिति अभयं दत्ताभयार्थः किरीटिना अर्जुनेन बध्यमानं
अश्वत्थामानं सिन्धुराजं जयद्रथम् उपेक्षेत् । अत्र कर्षोक्तिरूपात् अन्यार्थस्य सिन्धु-
राजोपेक्षादपस्य प्रतीतिः ।

(म) गर्हणमाह दूषणेति । दूषणस्य उद्घोषणायां वा भर्त्सना तत्
गर्हणम् ।

(य) उदाहरति यथेति । अत्र अश्वत्यामकर्तृका कथंमत्त्वना ।

(र) पृच्छामाह पृच्छेति । अभ्यर्थनापरैः प्रार्थनात्वाक्यैः वाक्यैः अर्थानाम्
अन्वेषणं पृच्छा मतम् ।

प्रसिद्धिर्लोकसिद्ध्यर्थे-

उत्कृष्टैरर्थसाधनम् ॥ ४६३ ॥ [व]

यथा विक्रमोर्वशां "राजा ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं व्रतः पतिर्होभ्यामुर्वशा च भुवा च यः" । (ग)

सारूप्यमभिभूतस्य

सारूप्यात् क्षोभवत्तनम् ॥ ४६४ ॥ [ष]

यथा वेष्णाम् । दुर्योधनभ्रात्र्या भीमं प्रति युधिष्ठिरः ।

"दुरात्मन् ! दुर्योधनहतक !" इत्यादि (घ) ।

संचेषो यत् तु संचेषा-

दात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ॥ ४६५ ॥ [झ]

यथा मम चन्द्रकलायाम् । "राजा । प्रिये !

(व) उदाहरति वक्षेति । अत्र प्रावेणानुचकवाक्येन दुर्योधनान्वेषणम् ।

(ष) प्रसिद्धिमाह प्रसिद्धिरिति । उत्कृष्टैः लोकसिद्धैः लोकप्रसिद्धैः
अर्थैः अर्थस्य कार्यस्य साधनं प्रसिद्धिः ।

(ग) उदाहरति वक्षेति । अत्र लोकप्रसिद्धैः सूर्याचन्द्रमसौवलादिभिः
आत्मपरिचयकपक्षे अर्थस्य साधनम् ।

(घ) सारूप्यमाह सारूप्यमिति । सारूप्यात् समानरूपत्वात् अभिभूतस्य
अभिभवं प्रातक्य यत् क्षोभेव वत्तनं व्यवहारः सारूप्यम् ।

(ङ) उदाहरति वक्षेति । अत्र सादृश्येनानिभूतस्य युधिष्ठिरस्य भीम-
वत्तनम् ।

(झ) संचेषमाह संचेष इति । संचेषात् साधारण्यात् अन्यार्थे अन्यस्य
अर्थे कार्ये यत् आत्मा प्रयुज्यते नियुज्यते स संचेषः ।

(ञ) उदाहरति वक्षेति । त्रिरूपकुसुमवत् परिपेक्षवानि सुकीमवानि

अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा” । (ख)

आत्मानं निर्दिश्य ।

“अयमौहितकुसुमानां सम्पादयिता तवास्ति दासजनः” ॥

गुणानां कीर्तनं यत्तु •

तदेव गुणकीर्तनम् ॥ ४६६ ॥ [क]

यथा तत्रैव । “नेत्रे खञ्जन इत्यादि” (ख) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं

यत्सादृश्यपुरःसरम् ॥ ४६७ ॥ [ग]

यथा वेण्यां “राजा ।

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या ज्ञाघा पाण्डुपुत्राणां सेवात्माकं भविष्यति” ॥ (घ)

मनोरथस्त्वभिप्राय-

स्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत् ॥ ४६८ ॥ [ङ]

अङ्गानि किं कथं मुधा मुधा खेदयसि कीदृशयसि ? अयं दासजनः तव ईहित-
कुसुमानाम् अभीष्टपुष्पाणां सम्पादयिता यने अभीष्टं तत् दास एव सम्पादयति
किं तव आयासेनेति भावः । अत्र चन्द्रकलापरिचर्यायै राज्ञ आत्मनियोगः ।

(क) गुणकीर्तनमाह गुणानामिति । स्पष्टम् ।

(ख) उदाहरति यथेति व्याख्यातं प्राक् । अत्र नाविकाया रूपगुणानां
कथनम् ।

(ग) लेशमाह स इति । सादृश्यपुरःसरं यत् वाक्यं भण्यते कथ्यते स
लेशः ।

(घ) उदाहरति यथेति । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य अयेकृत्य जरति हते
गाङ्गेये भीष्म हते अर्जुनेनेति शेषः पाण्डुपुत्राणां या ज्ञाघा गौरवम् अत्माकं
शेषे ज्ञाघा भविष्यति अभिनव्युपधे इति शेषः । अत्र अभिनव्युपधेः भीष्मपथतुल्य
इति सादृश्यम् ।

यथा ।

“रतिकेलिकलः किञ्चिदेष मन्मथमन्थरः ।

पश्य सुभु ! समाश्रस्तां कादम्बयुस्त्विति प्रियाम्” ॥ (च)

विशेषार्थोऽतिविस्तारो-

ऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ॥ ४६६ ॥ [छ]

यथा गृह्णन्नुवाटिकायाम् ।

“दृश्येते तन्वि ! यावेतौ चारुचन्द्रमसं प्रति ।

प्राप्ते कल्याणनामानावभौ तिष्यपुनर्वसू” ॥ (ज)

स्यात् प्रमाणयितुं पूज्यं

प्रियोक्तिर्हर्षभाषणम् ॥ ४७० ॥ [झ]

(उ) मनोरथमाह मनोरथ इति । भङ्गान्तरेण भङ्गिविशेषेण यत् अभि-
प्रायस्य उक्तिः, स मनोरथः ।

(च) उदाहरति । यथेति । नायिकां प्रति कस्यचिदुक्तिः । हे सुभु !
पश्य एषः मन्मथमन्थरः मदनपरवशः अतएव रतिकेलौ सुरतविहारं कलः
मधुरवाक् कादम्बः कलहंसः किञ्चित् ईषत् समाश्रस्तां सान्वितां प्रलीभन्ते
कामावेगं गीतामिति भावः प्रियां युस्त्विति । अथ कादम्बयुस्त्वन्पुत्रमज्ञा स्त्राभिः
प्रेतस्य स्त्रकालाद्युस्त्वनस्य उक्तिः ।

(छ) अनुक्तसिद्धिमाह विशेषार्थ इति । विशेषः रूपलावण्याद्यतिशयः
अर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशः अतिविस्तारः अत्युक्तिः अनुक्तसिद्धिः उदीर्यते
कथ्यते ।

(ज) उदाहरति । यथेति । सविश्रामिनी रामचण्डौ दृष्ट्वा सीतां
प्रति तत्सखीनामुक्तिः । हे तन्वि ! कृपयाह ! चारुचन्द्रमसं मनोहरचन्द्रं
प्रति चन्द्रसमीपे दृश्यतेः यौ एतौ दृश्येते । हे प्राप्ते ! विदुषि ! एतौ उभौ
कल्याणनामानौ शुभाभिधौ तिष्यपुनर्वसू तदाख्यानचतुर्भेदौ । अत्र रूपलावण्या-
द्यतिशयात् विश्रामित्ररामचण्डयानां चन्द्रतिष्यपुनर्वसुलेन अत्युक्तिः ।

यथा शाकुन्तले ।

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पथः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिः

तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः” ॥ (अ)

अथ नाट्यालङ्काराः ।

आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः ।

उत्प्रासनं स्महाक्षोभपञ्चात्तापोपपत्तयः ॥

आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ ।

उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥

प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् ।

उत्कीर्त्तनं तथा याज्या परीहारो निवेदनम् ॥

प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम् ।

इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥ [ट]

(अ) प्रियोक्तिमाह स्यादिति । पूर्वं जनं प्रमादयितुं यत् उर्वभाषणं सा प्रियोक्तिः स्यात् ।

(ञ) उदाहरति वथेति । पूर्वं प्रथमं फलोत्पत्तिः प्रागित्यर्थः कुसुमम् उदेति उदयं प्राप्नोति, ततः अनन्तरं कुसुमोदयात् परमित्यर्थः फलम् उदेतीत्यनेनाश्रयः । प्राक् उदेतिरिति शेषः अनानां मेघानाम् उदयः, तदनन्तरं मेघोदयात्पथं पथः जलं उदिरित्यर्थः । निमित्तनैमित्तिकयोः कारणकार्ययोः अयं विधिः नियमः, तव प्रसादस्य अनुग्रहस्य पुरः अस्तस्तु अनुग्रहात् प्रागित्यर्थः सम्पदः सम्पत्तयः भवन्तीति शेषः । वंशस्त्रविलं उक्तम् । अत्र अनुग्रहसम्पदः कारणत्वात् पूर्वमेव कार्येण सम्पदं तत्पदान् भविष्यं मुख्यते, तदेपरौत्येन तु पूर्ववदातिशयान्नाश्रय-
लक्षणेन दर्शयित्वादनन्तरा प्रियोक्तिः

आशीरिष्टजनाशंसा

॥ ४७१ ॥ [ठ]

यथा याकुमले ।

“यथातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्वहुमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सम्वाजं सेव पूरुमवाप्नुहि” ॥ (उ)

आक्रन्दः प्रलपितं शुचा ॥ ४७२ ॥ [ठ]

यथा वेष्णाम् “कञ्चुकी । हा देवि ! कुन्ति ! राजभवन-
पताके ।” इत्यादि (ण) ।

कपटं मायया यत्र

रूपमन्यद्दिभाष्यते ॥ ४७३ ॥ [त]

यथा कुलपत्यङ्गे ।

“मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः ।

नीयते रक्षसा तेन सञ्चरणी युधि संग्रयम्” ॥ (य)

(ठ) नाश्यालङ्कारानाङ्गं अयेति । आशीःप्रभतीनि त्रयस्त्रिंशत् नाश्या-
लङ्कारा इत्यर्थः ।

(उ) आश्रितानाङ्ग आशीरिति । इष्टजनस्य आशंसा इष्टलाभाशंसनम् ।

(ङ) उदाहरति अयेति । यथातेरिति । शर्मिष्ठा वृषपर्वसुता यथाते-
रिव त्वं पत्युः दुष्मन्स्य बहुमता बहु आदरणीया भव । सा शर्मिष्ठा पूरुमिव
त्वमपि सम्वाजं चक्रवर्तिनं पुत्रम् आप्नुहि लभस्व । अत्र अकुमला प्रति कथस्य
युष्माशंसनम् ।

(ठ) आक्रन्दमङ्ग आक्रन्द इति । शुचा शीकेन प्रलपितं प्रलापः आक्रन्दः ।

(ण) उदाहरति अयेति । स्पष्टम् ।

(त) कपटमाङ्ग कपटमिति । यत्र मायया कलेन अन्यत् रूपं विभाव्यते
प्रदर्शयते तत् कपटम् ।

(य) उदाहरति अयेति । मृगरूपमिति । तेन रक्षसा मारीकेन मृगरूपं
काञ्चनहरिचक्राद्यं परित्यज्य कपटं वपुः शरीरं विधाय सञ्चरः युधि युद्धे संग्रयं
नीयते प्राप्यते । अत्र मायया अन्यरूपप्रदर्शनम् ।

अक्षमा सा परिभवः

स्वल्पोऽपि नाभिसङ्घते ॥ ४७४ ॥ [द]

यथा शाकुन्तले । “राजा । भोः सत्यवादिन् ! अभ्युपगतं तावदस्माभिः । किं पुनरिमामभिसन्धाय लभ्यते । शार्ङ्गं रवः । विनिपातः” इत्यादि (ध) ।

गर्वोऽवलेपजं वाक्यम् ॥ ४७५ ॥ [न]

यथा तत्रैव । “राजा । ममापि नाम सखेरभिभूयन्ते गृहाः” (प) ।

कार्यस्यारम्भ उद्यमः ॥ ४७६ ॥ [फ]

यथा कुम्भे । “रावणः । पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावत्” (ब) ।

ग्रहणं गुणवत् कार्य-

हेतोराश्रय उच्यते ॥ ४७७ ॥ [भ]

(द) अक्षमामाह अक्षमेति । स्वल्पः अल्पः अपि परिभवः यत् न अभि-
सङ्घते सा अक्षमा ।

(ध) उदाहरति यथेति । शार्ङ्गं रवं प्रति राज्ञ उक्तिः । अभ्युपगतं
स्वीकृतम् । इमां शाकुन्तलाम् अभिसन्धाय प्रताप्ये । अत्र सत्यवादिन्नित्येन-
सोक्तुष्टनसम्बोधनेन परिभूतस्य शार्ङ्गं रवस्य विनिपात इति वचनेन अक्षमा
प्रकटिता ।

(न) गर्वमाह गर्वं इति । अवलेपजं साहचर्यं वाक्यं गर्वं ।

(प) उदाहरति यथेति । अत्र ममापीत्यनेन राज्ञः गर्वातिशयः सूचितः ।

(फ) उद्यममाह कार्यस्येति । स्वष्टम् ।

(ब) उदाहरति यथेति । शोकविवशः अतिश्रीकार्तः बहुपुत्रभ्रातृवधु-
वर्गनाशादिति भावः अन्तकमेव यममेव तावत् पश्यामि । अत्र रचकर्मणः उद्यमः
सूचितः ।

यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाद्धे । “विभीषणः । राममेवात्रयि-
ष्यामि” इति (म) ।

उत्प्रासनन्तूपहासी

योऽसाधौ साधुमानिनि ॥ ४७८ ॥ [य]

यथा शकुन्तले । “शार्ङ्गरवः । राजन् ! अथ पुनः पूर्व-
वृत्तान्तः व्यासङ्गादिस्मृतो भवान् तत्कथमधर्मभीरोर्दारपरि-
त्वागः” इत्यादि (र) ।

आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्

वस्तुनो या स्पृहा तु सा ॥ ४७९ ॥ [ल]

यथा तत्रैव । “राजा ।

चारुणा स्फुरितेनायमपरिच्छितकोमलः ।

पिपासतो ममानुष्ठां ददातीव प्रियाधरः” ॥ (व)

(म) आश्रयमाह यद्वचमिति । कार्यहेतोः गुणवत् उत्पन्नं यद्वचम्
आश्रयः उच्यते ।

(स) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र रात्र्यार्धे रामाश्रयणं गुणवत् ।

(य) उत्प्रासनमाह उत्प्रासनमिति । आत्मानं साधु मन्यते इति साधु-
मानो तस्मिन् असाधौ यः उपहासः उत्प्रासनम् ।

(र) उदाहरति यथेति । पूर्ववृत्तान्तः शकुन्तलापरिचयकपा पूर्ववृत्तने-
त्यर्थः व्यासङ्गात् भार्यान्तरससर्गात् । अथ अधर्मभीरोरिति उपहासः ।

(ल) स्पृहामाह आकाङ्क्षेति । वस्तुनः विषयस्य रमणीयत्वात् मनोहरत्वात्
या आकाङ्क्षा तत्प्राप्तीच्छा इत्यर्थः सा स्पृहा ।

(व) उदाहरति यथेति । आह्वयेति । आह्वया मनोहरैव स्फुरितेन
स्फुरणेन अपरिच्छितः केनापि अदृष्टत्वात् अम्रश्चितः अतएव कोमलः प्रियायाः अयम्
अधरः पिपासतः पातुनिश्चितः हन अनुष्ठां ददातीव । अत्र अधरस्य रमणीय-
वस्तुत्वात् पिपासा ।

अधिक्षेपवचःकारी

क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥ ४८० ॥ [श]

यथा ।

“त्वया तपस्विचाण्डाल ! प्रच्छन्नवधवर्तिना ।

न केवलं हतो बाली स्वात्मा च परलोकतः” ॥ (घ)

मोहावधीरितार्थस्य

पश्चात्तापः स एव तु ॥ ४८१ ॥ [स]

यथाऽनुतापाङ्के । “रामः । किं देव्या न विचुम्बितो-
ऽबहुभ्यो मिथ्याभिमतस्तदा” इति (ङ) ।

उपपत्तिर्मता हेतो-

रुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥ ४८२ ॥ [ज]

(श) क्षोभनाङ्क अधिक्षेपवच इति । अधिक्षेपवचः मत्सङ्गवाक्यं करो-
तीति तक्षोक्तः क्षोभः मनोविकारविशेषः स एव क्षोभ एव प्रोक्तः ।

(घ) उदाहरति त्वयेति । रामं प्रति वाचिन उक्तिः । हे तपस्वि-
चाण्डाल ! तपस्विषु चाण्डालवत् नृशंसकर्मिणित्वयः प्रच्छन्नवधवर्तिना युगभावेन
स्त्रित्वा हिंसाकारिणा त्वया बाली केवलं न हतः परलोकतः चात्माऽपि हत
इत्यर्थः, यादृशं दुष्कार्यं त्वया कृतम् एतेन परलोके तव निश्चारी नास्तीति
भावः । अत्र मत्सङ्गकारिक्षोभः ।

(स) मोहेति । मोहेन जनबधानतया इत्यर्थः वा अज्ञानेन अवधीरितस्य
अवज्ञातस्य अर्थस्य विषयस्य यः पश्चात्तापः स एव पश्चात्ताप एव ।

(ङ) उदाहरति यथेति । मियत इति । देव्या सीतया मिथ्याभिमतः
मिथ्यादत्तपरिवादः । अथ पुन्यरूपस्य अर्थस्य अवधीरणात् पश्चात्तापः ।

(ज) उपपत्तिनाङ्क उपपत्तिरिति । अर्थस्य द्वायेत्य सिद्धये हेतोः कार-
णस्य उपन्यासः क्षोभनम् उपपत्तिर्मता ।

यथा बध्यशिलायाम् ।

“स्त्रियते स्त्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममाऽसुभिः” ॥ (क)

आशंसनं स्यादाशंसा ॥ ४८३ ॥ [ख]

यथा श्लशाने “माधवः । तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलमङ्गं
भूयोऽपि तस्या मुखम्” इति (ग) ।

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ॥ ४८४ ॥ [घ]

यथा मम प्रभावत्वां वचनाभः ।

‘अस्य वचः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

तौलयोन्मूलयाम्येव भुवनद्वयमस्यः वः” ॥ (ङ)

विसर्पो यत् समारब्धं

कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ ४८५ ॥ [च]

यथा वेष्ट्याम् । “एकस्य तावत् पाकोऽयम्” इत्यादि (छ) ।

(क) उदाहरति यथेति । त्वयि स्त्रियमाणे या स्त्रियते, त्वयि जीवति
या जीवति, यदि तां जीवन्तीम् इच्छसि तदा मम असुभिः प्रायेः आत्मानं
रक्ष । अत्र तस्या जीवन्तरक्षणपक्षे अर्थस्य सिद्धिरित्युक्तं शरीररक्षणम् ।

(ख) आशंसनाच्च आशंसनमिति । आशंसनम् अनौट्वान्ने मनसो
व्यापारणम् ।

(ग) उदाहरति यथेति । तस्याः मातृत्वाः ।

(घ) अध्यवसायकमाह प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञा कार्यस्य कर्मव्यतिरेक
निर्देश इत्यर्थः अध्यवसायः ।

(ङ) उदाहरति यथेति । अत्र वचनाभस्य भुवनद्वयीन्मूलने प्रतिज्ञा ।

(च) विसर्पमाह विसर्प इति । अनिष्टफलप्रदं यत् कर्म समारब्धं
प्रकारान् स विसर्पः ।

(छ) उदाहरति यथेति । एकस्य द्रौपदीकेशवृक्षस्य पादः फलं संघाति
बहुराजन्मनिधनरूपमिति भावः । अत्र केशवृक्षम् अनिष्टफलप्रदं कर्म ।

कार्यग्रहणमुल्लेखः

॥ ४८६ ॥ [ज]

यथा शाकुन्तले । राजानं प्रति “तापसौ । समिदाहर-
णाय प्रस्थितावावाम् । इह च अस्मद्गुरोः कण्वस्य साधिदैवत
इव शकुन्तलया अनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यः
कार्यातिपातः प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कारः” इति (भ) ।

उत्तेजनमितीष्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य

प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ ४८७ ॥ [ज]

यथा ।

“इन्द्रजिह्णुवीर्योऽसि नान्नैव बलवानसि ।

धिक् ! धिक् ! प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्भयाकुलः ॥ (ट)

(ज) उल्लेखमाह कार्यग्रहणमिति । कार्यस्य ग्रहणं उल्लेखः ।

(भ) उदाहरति यथेति । समिदाहरणाय काष्ठाहरणाय साधिदैवत
इव अधिदैवता अधिष्ठात्री देवता तथा सहित इव अनुमालिनीतीरं मालिन्या
नद्यासीरे इत्यर्थः । कार्यातिपातः कार्यस्य व्याघातः । अत्र आतिथ्यरूपकार्य-
ग्रहणम् ।

(ज) उत्तेजनमाह उत्तेजनमिति । स्वकार्यस्य सिद्धये अन्यस्य प्रेरणाय
प्रवर्तनाय कठोरवाक् कटुवाक्यम् उत्तेजनमिति इष्यते ।

(ट) उदाहरति यथेति । इन्द्रजिहिति । निघनादं प्रति लज्जामस्मिन्निः ।
हे इन्द्रजित् ! नान्नैव न तु कायैत इति भावः प्रच्छन्नवीर्यः प्रच्छन्नपराक्रमः
बलवान् अस्मि भवसि इन्द्रजिह्वायैव तव प्रच्छन्नत्वं बलवत्त्वं स्थायते इत्यर्थः,
धिक् धिक् त्वां पुनः पुनः इत्यर्थः निन्दामि, धिक् निभंतुं सननिन्दयोरित्यमरः ।
अस्मद् अस्मद् भयाकुलः सन् प्रच्छन्नरूपेण अलक्षितरूपेण युध्यसे यदि तव निभंतत्वं
स्यात् तदावश्यं प्रकाशयुक्ते तव वर्त्तनं स्मादिति भावः । अत्र प्रकाशयुक्ते
इन्द्रजितौ वर्त्तनं स्वकार्यम् ।

भर्त्सना तु परीवादः ॥ ४८८ ॥ [ठ]

यथा सुन्दरादौ “दुर्योधनः । धिक् ! धिक् ! सूत ! किं कृतवानसि वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्लक्षितस्य पापः पापं विधास्यति” इत्यादि (उ)

नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम् ॥ ४८९ ॥ [ठ]

यथा शाकुन्तले “दुष्मन्तः । विनीतवेषप्रवेशानि तपोवनानि” इति (ण) ।

उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।

उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादथ विशेषणम् ४९० [त]

यथा शाकुन्तले राजानं प्रति “शार्ङ्गरवः । पाः ! कथमिदं नाम किमिदमुपन्यस्तमिति । ननु भवानेव नितरां लोकवृत्तान्ते निष्ठातः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्त्समतीं विशङ्कते ।

(उ) परीवादमाह भर्त्सनेति । अष्टम् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । वत्सस्य दुःशासनस्य प्रकृतिदुर्लक्षितस्य प्रकृत्या स्वभावेन दुर्लक्षितस्य दुर्बलक्षितस्य । पापः पापात्मा भीम इत्यर्थः पापम् अनिष्टं वक्षीविदारणरूपमित्यर्थः । अथ मूर्च्छितदुर्योधनरचयार रचान् रचं प्रत्यावर्त्तित-वन्तं सूतं प्रति मीढावसाने दुर्योधनस्य भर्त्सनम् ।

(ठ) नीतिमाह नीतिरिति । शास्त्रेण यथाशास्त्रं वर्त्तनं व्यवहरणं शास्त्रीय-कर्मानुष्ठानमित्यर्थः नीतिः ।

(ण) उदाहरति यथेति । तपोवनप्रवेशे वीर्यव्यं व्यनेदिति शास्त्रजन द्रष्टव्यम् ।

(त) अर्थविशेषणमाह उक्तमेति । उक्तस्य कथितस्य अर्थस्य विषयस्य उपालम्भस्वरूपेण तिरस्काररूपेण अनेकधा बहुधा यत् उत्कीर्त्तनम् उक्तेयः स्यात् तत् अर्थविशेषणं स्यात् ।

अतः समीपे परिच्छेदुरिच्छते

प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥ (घ)

प्रोत्साहनं स्यादुत्साह-

गिरा कस्यापि योजनम् ॥ ४६१ ॥ [द]

यथा बालरामायणे ।

“कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि ।

तज्जगन्नितयं द्रातुं तात ! ताडय ताडकाम्” ॥ (ध)

साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात्

सानुकूल्यं परस्य च ॥ ४६२ ॥ [न]

(घ) उदाहरति यथेति । कथमिदम् उक्तमिति शेषः । उपन्यस्तम् उपस्थापितम् । लोकावस्थाने लौकिकव्यवहारे इत्यर्थः निष्ठातः अभिन्नः । नितरामतिशयेन । सतीमिति । जनः लोकाः सर्वे साध्वीमपि भर्तृमतीं सधवां स्त्रियं ज्ञातिकुलं पित्रकुलमित्यर्थः एकः श्वेतः आश्वः यस्याः तादृशीं पित्रकुलमात्रवासिनीमित्यर्थः अन्यथा विशङ्कते सदोषां सम्भावयतीत्यर्थः, अतः कारणात् स्वबन्धुभिः स्वस्य स्त्रिया इत्यर्थः बन्धुभिः पित्रादिभिः प्रिया अभिया वा प्रमदा दुहितेत्यर्थः परिच्छेदुः पत्युः समीपे इच्छते रश्चितुमिति शेषः । अत्र किमिद-
मुपन्यस्तमिति राज्ञ उक्तौ तन्निर्भर्त्सनरूपेण वा; कथमित्याद्युत्कीर्तनस्य बहुधा उक्तत्वात् अर्थविशेषणम् ।

(द) प्रोत्साहनमाह प्रोत्साहनमिति । उत्साहगिरा उत्साहपञ्चवाक्येन कस्यापि योजनम् उत्तेजनं प्रोत्साहनं ज्ञात् ।

(ध) उदाहरति कावराचीति । इयं कावरात्रिवत् करावा दादवा अतः स्त्री इति स्त्रियं कथं इतीति भावः कथं विचिकित्ससि इत्यां वा न वेति संशयेन तिष्ठसि । हे तात ! तत् तज्जगत् जनतां त्रितयं त्रिभुवनमित्यर्थः द्रातुं रश्चितुं ताडकां ताडय जडोत्यर्थः । अत्र उत्साहवाक्येन रामस्य उत्ते-
जनम् ।

(न) साहाय्यमाह साहाय्यमिति । सङ्कटे विपदि परस्य सानुकूल्यम् अनुकूल्यतया यत्, तत् साहाय्यं ज्ञात् ।

यथा वेष्ठां कृपं प्रति । “अच्छत्यामा । त्वमपि तावद्रात्रः
पार्श्ववर्ती भव । कृपः । बाष्ठाभ्युदयस्य प्रतिकर्तुम्”
इत्यादि (प) ।

अभिमानः स एव स्यात् ॥ ४६३ ॥ [फ]

यथा तत्रैव । “दुर्योधनः । मातः । किमप्यसदृशं कृपणं
वचस्ते” इत्यादि (व) ।

प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ।

अनुवृत्तिः ॥ ४६४ ॥ [भ]

यथा शकुन्तले राजा शकुन्तलां प्रति । “अयि !
तपो वर्धते ? अनसूया । दापिं अदिधिविसेसलाहेण”
इत्यादि (२८) (म) ।

भूतकार्याख्यानमुत्कीर्त्तनं मतम् ॥ ४६५ ॥ [य]

(२८) दापिं इति । इदानीमतिविशेषवशाभेनेत्यादि सं० ।

(प) उदाहरति यथेति । अष्टम् । अथ रचय्यापारकपे सङ्घटे रात्रः
आनुकूलविधानम् ।

(फ) अभिमानमाह अभिमान इति । अभिमानः अङ्गहारः ।

(व) उदाहरति यथेति । असदृशम् अयोग्यं कृपणं चद्रम् । अत्र मातु-
रादीपेच दुर्योधनस्य अभिमानः सूच्यते ।

(भ) अनुवृत्तिमाह प्रश्रयादिति । प्रश्रयात् विनवात् अनुवर्त्तनम् अनुसरणं
प्रतिवचनादिना सतीवचम् अनुवृत्तिः ।

(म) उदाहरति यथेति । अष्टम् । अत्र अनसूयायाः प्रत्युत्तरदाने
प्रश्रयः ।

(य) उत्कीर्त्तनमाह भूतेति । भूतस्य उक्तस्य कार्यस्य आख्यानं कथनम्
उत्कीर्त्तनं मतम् ।

यथा बालरामायणे ।

“अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद् देवरे ।

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्विरत्राहतः” इत्यादि (१) ।

याच्ञा तु क्वापि याच्ञायाः

स्वयं दूतमुखेन वा ॥ ४६६ ॥ [ल]

यथा ।

“अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः ।

शिरोभिः कन्दुकक्रीडां किं कारयसि वानरान्” ॥ (४)

परिहार इति प्रोक्तः

कृतानुचितमार्जनम् ॥ ४६७ ॥ [श]

यथा ।

“प्राणप्रयाणदुःखार्त्तं उक्तवानस्मान्ममरम् ।

तत् क्षमस्व विभो ! किञ्च सुग्रीवस्तो समर्पितः” ॥ (५)

(१) उदाहरति यथेति । अत्र भूतस्य नागपाशबन्धनादेः कार्यस्य कथनम् ।

(२) याच्ञामाह याच्ञेति । स्वयं वा दूतमुखेन क्वापि जने वा याच्ञा प्रार्थना सा याच्ञा । स्वयं याच्ञाया उदाहृतं, भो लङ्केश्वर ! दीयतां जन-
कला रामः स्वयं याचते इत्यादि ।

(३) दूतमुखेन उदाहरति यथेति । अद्यापीति । अद्यापि इदानीमपि वैदेहीं सीतां देहि प्रत्यर्पय, राघवः रामः त्वयि दयालुः असीति शेषः । शिरोभिः दक्षभिरिति भावः वानरान् किं कथं कन्दुकक्रीडां कारयसि वानरास्तव शिरोभिः संशामपतितैः कन्दुकक्रीडां कारिष्यति तत् कथं सङ्गृहे इति भावः ।

(४) परिहारमाह परिहार इति । कृतस्य अनुचितस्य कर्मणः मार्जनं क्षमा परिहारः प्रोक्तः ।

(५) उदाहरति यथेति । रामं प्रति वालिन उक्तिः । प्राणप्रयाणं मृत्युः दुःखं यातना तेन चार्त्तः व्यथितः सन् यत् जनचरं दुरचरमित्यर्थः उक्तवान्

अवधीरितकर्त्तव्य-

कथनन्तु निवेदनम् ॥ ४६८ ॥ [स]

यथा राघवाभ्युदये । “लक्षणः । आर्य्य । समुद्राभ्यर्चनया
नन्तुमुद्यतोऽसि किमेतत्” (ह) ।

प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य

यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥ ४६९ ॥ [च]

यथा वेष्ठां “राजा । कञ्चुकिन् ! देवस्य देवकीनन्दनस्य
बहुमानात् वत्सस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्त्तन्तां
तत्रोपचिताः समारम्भाः (क) ।

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः ॥ ५०० ॥ [ख]

यथा तत्रैव । “देशः सोऽयमरातिशोषितजलैर्यस्मिन्
ऊढाः पुरिताः” इत्यादि ।

त्वया तपस्विबाष्पासीत्यादि कटुवाक्यं कथितवानस्मि, हे विभी ! तत् जलस्य,
क्षिप्तं जलस्य सुधीवः जन कनौद्यान् भाता ते तुभ्यं समर्पितः । अत्र अनुचित-
कार्य्यस्य पूर्ववृत्तस्य साधनम् ।

(स) निवेदनमाह अवधीरितेति । अवधीरितस्य अवज्ञातस्य अर्थस्य
विवक्षस्य कर्त्तव्यकथनं कर्त्तव्यत्वनिश्चयः निवेदनम् ।

(ह) उदाहरति यथेति । अष्टम् । अत्र समुद्राभ्यर्चनार्थं जननं पूर्वजन-
ज्ञातं कथं पुनस्तदर्थं जननम् इति सप्रसङ्गस्य तत्कर्त्तव्यत्वे निश्चयात् तद्वारणाद्यं
निवेदनम् ।

(च) प्रवर्त्तनमाह प्रवर्त्तनमिति । कार्य्यस्य यत् साधुप्रवर्त्तनं तत् प्रव-
र्त्तनं स्यात् ।

(क) उदाहरति यथेति । उपचिताः वसिताः समारम्भाः समुधीयाः ।
अत्र बुद्धकार्य्यस्य सम्यक्प्रवर्त्तनम् ।

(ख) आख्यानमाह आख्यानमिति । पूर्ववृत्तस्य पुरावृत्तस्य उक्तिः
कथनम् आख्यानम् ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ ५०१ ॥ [ग]

यथा तत्रैव ।

“यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-

र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति सुधा मलिनं यशः कुरुध्वम्” ॥ (घ)

प्रहर्षः प्रमदाधिक्यम् ॥ ५०२ ॥ [ङ]

यथा शाकुन्तले । “राजा । तत्किमिदानीमात्मानं पूर्ण-
मनोरथं नाभिनन्दामि” (च) ।

शिखा स्यादुपदेशनम् ॥ ५०३ ॥ [क]

यथा तत्रैव । “सङ्घि ! ण जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स
अकिदसक्कारं अदिधिबिसेसं उज्झिअ सच्छंददो गमणम्” (३०)
(ज) । एषाञ्च लक्षणं नाट्यालङ्काराणां समान्यत एकरूप-

(३०) सङ्घीति । सङ्घि ! न युक्तमाश्रमवासिणो जनस्याकृतसत्कारमतिवि-
शेषस्तुज्झित्वा सच्छन्दतो गमनम् इति सं० ।

(ग) युक्तिमाह युक्तिरिति । अर्थस्य कार्यस्य अवधारणं निश्चयः युक्तिः ।

(घ) उदाहरति यथेति । यदीति । यदि समरं युद्धम् अपास्य मृत्यो-
र्भयं नास्ति न भवेत् तदा इतः समरात् अन्यतः अन्यत्र प्रयातुं ननु
युक्तमिति । अथ यदि जन्तोः दीर्घिनः मरणम् अवश्यमेव निश्चितमेव तदा किमिति
सुधां वदः सुधां वदामि मलिनं कुरुध्वम् । अत्र समरस्य कर्मव्यतायां निश्चयः ।

(ङ) प्रहर्षमाह प्रहर्ष इति । प्रमदस्य प्रकटानन्दस्य आधिक्यं प्रहर्षः ।

(च) उदाहरति यथेति । स्यादम् । अत्र शाकुन्तलायाः पुनःप्राप्ती आनन्दा-
तिप्रसवः ।

(क) उपदेशनमाह, शिखेति । स्यादम् ।

त्वेऽपि भेदेन व्यपदेशो गच्छलिकाप्रवाहेषु । एषु च केषा-
चिद् गुणालङ्कारभावसम्बन्धविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रय-
त्नतः कर्त्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः । एतानि च (भू) ।

“पञ्चसन्धिं चतुर्वृत्तिं चतुःषष्ठ्यङ्गसंयुतम् ।

षट्त्रिंशत्तन्मणोपेतमलङ्कारोपशोभितम् ॥

मङ्गारसं महाभोगमुदात्तरचनान्वितम् ।

महापुरुषसञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥

सुस्निष्टसन्धियोगञ्च सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।

मृदुशब्दातिपातञ्च कविः कुर्यात्तु नाटकम्” ॥ (ज)

इति मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्त्तव्यान्धेव । वीथ्य-
ङ्गानि वक्ष्यन्ते ।

(ग) उदाहरति यथेति । अष्टम् । अत्र शकुन्तलां प्रति तत्सख्या उप-
देशवाक्यम् ।

(भ) एवामिति । यदि च मूषणादीनि पूर्वोक्तानि नाट्याभूषणैस्तुल-
रुपसामान्यधर्मयोगात् नाट्यालङ्कारैऽन्तर्भावितुमर्हन्ति तथाप्येषां भेदकथनं गच्छ-
लिकाप्रवाहेषु गतानुगतिकन्यायेन इत्यर्थः प्राचीनोक्तरीत्येति भावः ।

(ज) पक्षेति । पञ्च सन्धयः सुखादयः यत्र तत्, चत्वारः, उचयः कौञ्जि-
क्यादयः यत्र तत्, चतुःषष्ठा चङ्गेः पूर्वोक्तेः संयुतं, षट्त्रिंशता लक्षणैः पूर्वोक्तेः
उपेतं युक्तम्, अलङ्कारैः नाट्यालङ्कारैः पूर्वोक्तेः उपशोभितं, मङ्गान् परिपुष्ट
इत्यर्थः रसः मङ्गारः वीरो वा यत्र तादृशं, मङ्गान् भोगः आवादिष्यत तादृशं,
मङ्गासङ्घायं वा, उदात्ता विद्यासङ्घादिगुणयुक्ता इति भावः वा रचना तथा
अन्वितं युक्तम्, महापुरुषस्य नायकप्रधानस्य वीरोदात्तस्य इत्यर्थः सञ्चारः स्थिति-
व्यञ्जिन् तद्योक्तं, साधुः सहिष्णुश्चैव इत्यर्थः साधारः व्यवहारः यत्र तादृशं,
जनप्रियं लोकप्रियं, सुस्निष्टः सन्धेः सुखादीर्वागः समावेशः व्यञ्जिन् तथाभूतं,
सुप्रयोगं सुखामित्यर्थं, सुखाश्रयम् आनन्दनिधयं, मृदुः सुकीनस्य शब्दानाम्
अतिपातः प्रयोगः व्यञ्जिन् तथाभूतं नाटकं कविः कुर्यादित्यन्वयः ।

सास्त्राङ्गान्वाह ।

गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
 प्रच्छेदकस्त्रिगूढञ्च सैम्भवाख्यं द्विगूढकम् ॥
 उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।
 लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनोविभिः ॥
 ५०४ ॥ [ट]

अत्र च ।

तन्त्रीभाण्डं पुरस्त्रात्योपविष्टस्यासने पुरः ।
 शुष्कं गानं गेयपदम् ॥ ५०५ ॥ [ठ]

यथा गौरीगृहे वीणां वादयन्ती मलयवती ।

“उत्पुङ्गवमलकेसरपरागगौरव्युते ! मम हि गौरि ! ।

अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन” ॥ (ङ)

स्थितपाठ्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति ब्राह्मणं स्थिता ॥

५०६ ॥ [ट]

(ट) गेयपदमिति । गेयपदादीनि दश सास्त्राङ्गानि मनोविभिस्तानो-
 ल्यः ।

(ठ) गेयपदमाह तन्त्रीति । तन्त्रीभाण्डं वीणावर्णं पुरस्त्रात् अवेष्टित्य
 पट्टीजेत्यर्थः । आसने पुरः अगतः उपविष्टश्च यत् शुष्कं पवित्रं गानं तत् गेयपदम् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । गौरीगृह इति । उत्पुङ्गवं विभवितं यत्
 अलकं पत्रं तस्य केसरपरागवत् गौरी युतिर्वस्त्रास्तादृशि ! भगवति ! गौरि !
 पार्यति ! युष्मत्प्रसादेन भगवताः अनुपदैव जन अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु सफलो-
 भवतु ।

अभिनवगुप्तपादास्वाहुः । “उपलब्धश्चेत् । श्रोत्रोद्-
भ्रान्तस्यापि प्राकृतपठनं स्थितिपाठ्यमिति” ।

निखिलातोद्यरहितं शोकचिन्तान्वितावला ।

सुप्रसारितगात्रं यदासीदासीनमेव तु ॥ [ण]

आतोद्यमिश्रितं गेयं हृन्दांसि विविधानि च ।

स्त्रीपुंसयोर्विपर्य्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥ [त]

अन्यासङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।

वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥ [थ]

स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाय्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकम् ॥

५०७ ॥ [द]

(ङ) स्थितिपाठ्यमाह स्थितिपाठ्यमिति । यत्र मदनेन उत्पादिता स्थिता
सती प्राकृतं पठति तत् सास्त्रनित्यर्थः स्थितिपाठ्यम् उच्यते ।

(च) आसीनमाह निखिलीति । श्रोत्रेण चिन्तया चान्विता अवला निखि-
लातोद्यरहितं निखिलेन आतोद्येन रहितं केनापि बाधेन न सङ्गतमित्यर्थः
सुप्रसारितं स्वच्छतं गात्रं यस्मिन् तत् यथा तथा यत् यस्मिन्नित्यर्थे अन्यथम् ।
यस्मिन् गेये इत्यर्थः आसीत् तिष्ठेत् तत् आसीनम् ।

(त) पुष्पगण्डिकामाह आतोद्येति । आतोद्येन बाधितेन निमित्तं सङ्गतं
गेयं विविधानि नामाप्रकाराणि हृन्दांसि हृन्दोक्त्यनपूर्वकनीतानि इत्यर्थः तथा
स्त्रीपुंसयोः विपर्य्यासचेष्टितं वैपरीत्यविहरणं पुष्पगण्डिका ।

(थ) प्रच्छेदकमाह अन्येति । पतिम् अन्यासङ्गम् अन्यस्याम् आसङ्गमित्यर्थः
मत्वा प्रेमविच्छेदेन यः मन्वः शोकः तेन हेतुना स्त्रियाः वीणापुरःसरं गानं
प्रच्छेदकः मतः ।

(द) त्रिगूढमाह स्त्रीति । स्त्रीवेशधारिणां पुंसां श्लक्ष्णं मनीषं नाय्यं
नर्तनं त्रिगूढम् ।

यथा भावत्वान् । “मन्त्ररन्धः । एषोऽस्मि भावतौ संवत्तः ।
 काश्चन भ्रष्टसङ्केतः सुव्यक्तकरणाश्रितः ।
 प्राकृतं वचनं वक्ति यच्च तत् सैवैव विदुः ॥

५०८ ॥ [ध]

करणं वीणादिक्लिप्ता ।

चतुरस्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितम् ।
 द्विगूढं रसभावाद्यमुत्तमोत्तमकं पुनः ॥ [न]
 कोपप्रसादजमधिष्ठीययुक्तं रसोत्तरम् । [प]
 हावहेलाश्रितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरम् ॥
 उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ।
 विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥
 ५०९ ॥ [फ]

(ध) सैवैवमाह कथनेति । भ्रष्टसङ्केतः सङ्केतस्त्वानै नाविभावा चगन-
 मात् अतसङ्केतस्त्वान इत्यर्थः, सुव्यक्तेन करणेन श्रितः कश्चन कोऽपि पुरुषः
 यच्च प्राकृतं वचनं वक्ति तत् सैवैव विदुः ।

(न) द्विगूढमाह चतुरस्रपदमिति । चतुरस्राणि सामाजिकमनोहराणीति
 भावः पदानि चतुर्गतादृशं, सुखसन्धिप्रतिमुखसन्धिसन्धित्वं, रसभावाभ्याम् आद्यं
 युक्तं गीतं द्विगूढम् ।

(प) उत्तमोत्तममाह उत्तमोत्तमकमिति । कोपात् प्रसादावा जातम्,
 अधिष्ठीयः तिरस्कारः तदयुक्तं, रसोत्तरं हरसन्धित्वर्थः, गीतम् उत्तमोत्तमम् ।

(फ) उक्तप्रत्युक्तमाह उच्यतेति । हावेन ध्वनेर्वादिविज्ञातैस्त्रिभिः कवचश्लोकेन,
 श्लेषा श्लेषात्मकसमासस्यविचारः स्थात् स एव वेति कवचश्लोकेन कृत्वितं,
 चित्रेष्व मनोकेन श्लोकबन्धेन पद्यरचनेन मनोहरम्, उक्तिप्रत्युक्तिभ्यां वचनोत्तराभ्यां
 संयुक्तं, सोपालम्भं तिरस्कारव्यञ्जकम्, कवचश्लोकम् कथावाक्यसङ्घटितम् अप्रियवशा,
 पिशाचेन श्रितः युक्तः गीतस्य चर्चः चतुर्गतादृशं, गीतम् उक्तप्रत्युक्तम् उच्यते ।

अष्टाशुदाहरणानि ।

एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्वृतम् ।

अद्वैत दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे ॥

५१० ॥ [व]

एतदेव नाटकं यथा बालरामायणम् । अथ प्रकरणम् ।

भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।

शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक्
सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥

५११ ॥ [भ]

विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं मासती-
माधवम् । वणिङ्नायकं पुष्पभूषितम् ।

नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित् ।

तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ॥

(व) महानाटकमाह एतदिति । एतत् नाटकमेव सर्वैः पूर्वोक्तैः पताका-
स्थानकैः दशभिर्द्वेष युतं धीराः विद्वांसः महानाटकम् ऊचिरे उक्तवन्तः ।

(भ) प्रकरणमाह अवेदिति । अवेदिति । प्रकरणे वृत्तं वर्तनीयं लौकिकं
लौकिकमावसिक्तं कविना कल्पितं स्वकथोक्तचित्तमित्यर्थः भवेत् । शृङ्गारः अङ्गी
प्रधानम् । नायकः धीरप्रशान्तः पूर्वोक्तवचनः सापायाः अपायः अयः जन्-
सकृताः ये धर्माः स्वर्गसाधनभूताः आमाः स्त्रीपुत्रादयः अर्थाः भोगसाधनानि
अमादीनि तन्परः तदासक्तः न तु अपायवर्हितस्तुक्तिकामीति भावः ।

(न) नायिकेति । क्वापि प्रकरणे नायिका कुलजा कुलीना, क्वापि
वेश्या, क्वचिदा द्वयं कुलजा वेश्या वीत्यर्थः, तेन द्वयुक्ता तत्र प्रकरणेन भेदः नैवाः

कितवद्यूतक, रादिविटचेटकसङ्कुलः ॥

५१२ ॥ [म]

कुलस्त्री पुष्पभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । इे अपि
मृच्छकटिकायाम् । अस्य नाटकप्रकृतित्वात् (य) । शेषं
नाटकवत् । अथ भाषः ।

भाषः स्याद्भूतचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।

एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ॥

रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा ।

सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्व्यादाकाशभाषितः ॥

सूचयेद्दीरमृङ्गारौ शौर्य्यसौभाग्यवर्णनैः ।

तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारतौ ॥

मुखनिर्वहणे सम्यौ लास्याङ्गानि दशापि च ॥

५१३ ॥ [र]

विशेषाः । तत्र तेषु भेदेषु तृतीयो भेदः यत्र कुलका वेश्या च नायिका इति
भावः । कितवः भूतः दूतकारः आदिपदेन समिकादीनां यद्वचं तथा विटः
पूर्वोक्तवचनः तथा चेटकः एतैः सङ्कुलः व्यातः ।

(य) अस्मिन् । विना विशेषं द्वयोर्वा अथ नाटकवन्मत्तमित्युक्तेः अस्य
प्रकारस्य नाटकमेव वृत्तिसूचकारणं यस्य नवीनः तस्य भावः तस्मात् ।

(र) भाषनाङ्क अस्मिन् । भाष इति । भूतस्य नायकस्य चरितं यत्र सः,
नानाविधम् अवस्थानां दशाभेदः आद्या स्वरूपं यत् तादृशः, तथा एकाङ्कः
एकमेव चर्चनं समापनीय इत्यर्थः, भाषः स्मात् । अत्र एक एक निपुणः चतुरः
पण्डितः विटः स्वेन आत्मना इतरेण वा अनुभूतं यत् रङ्गे नाट्यभाषायां प्रका-
शयेत् । आकाशभाषितैः सम्बोधनेन उक्तिप्रत्युक्ती कुर्व्यात् । शौर्य्यसौभाग्यवर्णनैः
वीरमङ्गारौ रसौ शौर्य्यवर्णनेन वीरं सौभाग्यवर्णनेन मङ्गारमित्यर्थः सूचयेत् ।

तत्र चाकाशभाषितकृतं परब्रह्ममपि ज्ञयमिवातुवदकु-
त्तरप्रत्युत्तरे कुर्व्यात् । नृङ्गारवीररवी च लीभाण्यशौच्यवर्ण-
नया सूचयेत् । प्रायो भारती कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति ।
लाक्षाङ्गानि जेयपदादीनि । उदाहरणं लीलासमुत्तरः ।
अथ व्यायोजः ।

स्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।
हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्वहुभिराश्रितः ॥
एकाङ्गश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।
कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥
राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्दीरोद्वतश्च सः ।
हास्यनृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽवाङ्मनो रसाः ॥
५१४ ॥ [ल]

यथा सौमन्विकाहरणम् । अथ समवकारः ।
वृत्तं समवकारे तु स्यातं देवासुराश्रयम् ।
सन्धयो निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्गास्तत्र चादिमे ॥
सन्धौ द्वावन्तप्रयोस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः ।

तत्र भाषे इतिवृत्तम् उत्पद्यते कल्पनीयं प्रायश्चित्तं भारती वृत्तिः, तुल्यं निर्विमर्षं
एतौ सन्धौ, तथा लाक्षाङ्गानि दद्यापि प्रसीदन्तीति शेषः ।

(क) व्यायोजनादुच्यते । स्यातेतिवृत्त इति । स्यातं पुरावाङ्मनो
प्रसिद्धम् इतिवृत्तं वक्तुं तादृशः, गर्भविमर्षाभ्यां सन्ध्यां हीनः गर्भविमर्ष-
व्यतिरहित इत्यर्थः, अस्त्रीनिमित्तसमरोदयः कौशिकीवृत्तिः विना समरस्य
संयोजनस्य उदयः उपस्थितिरिति तदाभूतः । अथत् पुनस्तम् ।

(ग) समवकारनादुच्यते । वृत्तमिति । देवासुराश्रयं देवासुराश्रयम् ।

नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः ॥
 फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।
 वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥
 वीथ्यङ्गानि च तत्र सूर्यथालाभं त्रयोदश ।
 गायत्र्युष्णिक्खान्यत्र छन्दांसि विविधानि च ॥
 त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यश्चायं त्रिविद्रवः ।
 वस्तु द्वादशनाडौभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् ॥
 द्वितीयेऽङ्के च तिस्रभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ॥

५१५ ॥ [व]

नाटिका घटिकाद्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटको-
 न्तावपि नेह विधातव्यौ । तत्र ।

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः ।

निर्विषयाः विमर्शरहिताः सन्त्यः चतुर्वेदसन्धिं विना चत्वारः सन्त्यः प्रकीर्त्या
 इत्यर्थः । अङ्गाः परिच्छेदाः त्रयः । तत्र चाविमं चङ्गे ही सन्धौ तुल्यप्रतिमुले
 दात मावः, अन्त्ययोः द्वितीयतृतीयवीरुद्वीरित्यर्थः एवः एवः सन्धिः गर्भः
 निबन्धश्च इत्यर्थः ध्वेजः । उदात्ताः धीरोदात्ताः । तेषां नायकानां पृथक् पृथक्
 भिन्नं भिन्नं प्रथम् । अखिलः समष्टौ रसः वीरमुख्यः वीररस एव प्रधानम्
 अन्ये अङ्गान्तीति भावः । चङ्गवरा इतिर्भावद्वौ सप्तचरा इतिरुचित् तत्प्रभ-
 षोनि । मन्दकौशिक्यः मन्दा कौशिकी वासु ताः प्रायेण कौशिकीहीना इत्यर्थः ।
 द्वादशनाडौभिः द्वादशभिः घटिकाभिः प्रथमाङ्कं प्रथमाङ्कनिविष्टं वस्तु निष्पाद्यं
 सम्पादनीयम् । द्वितीयेऽङ्के तिस्रभिः नाडौभिः तथा तृतीये चङ्गे द्वाभ्यां
 नाडौभ्यां तद्वत् वस्तु निष्पाद्यमिति शेषः ।

(ब) शृङ्गारस्य कपटस्य विद्रवस्य च त्रैविध्यं दर्शयति तत्रेति । चर्मावेति ।

स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः ॥

अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ॥

५१६ ॥ [श]

तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मनृत्तारः अर्थलाभार्थ-
कल्पितः । अर्थनृत्तारः । महर्षनृत्तारः कामनृत्तारः । तत्र
कामनृत्तारः प्रथमाह एव । अन्यथोक्तु न नियम इत्याहुः ।
चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्यन्ते (व) बहवोऽर्था
अस्मिन्निति समवकारः । यथा समुद्रमथयन् ।

अथ डिमः ।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ॥

अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।

चत्वारोऽङ्गा मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥

नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षो महोरगाः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुहताः ॥

वृत्तयः कौशिकीहीना निर्विमर्षाश्च सन्धयः ।

नृत्तारः अर्थार्थकामैः विविचः अपटः आभाषिकः कृत्रिमः दैवजः दैवेन जनितः ।
विद्रवः ब्रह्मादिकृतः सञ्चलः अचेतनकृतः चेतनकृतः यथा चेतनाचेतनीयवकृत
इति विविचः ।

(व) समवकीर्यन्ते इत्यङ्कं वपुज्यन्ते इत्यर्थः ।

(व) डिममाह अस्मिन् । उपरान्तैः चन्द्रव्याहीनां शास्त्रविशेषैः सूचितः ।

दौमताः सुः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गारकर्जिताः ॥

५१७ ॥ [स]

अमोदाहरचक्ष । “त्रिपुरदाहः” इति महर्षिः । अमोदा-
वृत्तः ।

ईशानृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्गः प्रकीर्तितः ।

मुखप्रतिमुखे सन्धौ तच्च निर्वहणं तथा ॥

नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।

स्थ्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥

दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।

शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥

पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दृशोद्धताः ।

युद्धमानौय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तते ॥

महात्मानो बधप्राप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो ॥

एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ।

दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षड्वितीतरे ॥

५१८ ॥ [छ]

बहुलः । अमोदापुराणादिप्रसिद्धम् इति वृत्तं वक्ष्ये तादृशः । दौमताः उज्ज्वलाः ।
अप्यन्तु अप्यन्तु ।

(छ) ईशानृगनामक उच्यते । मिश्रवृत्तौ नियमवर्जितौ कश्चित् नरो
नायकः प्रतिनायकौ वा कश्चित् दिव्यः नायकः प्रतिनायकौ वा इति नायक-
प्रतिनायकद्वौर्निर्गमो नास्तीति भावः । गूढभावात् नीपनभावात् अयुक्तकृत्
अनुचितकार्यकारीत्यर्थः । अपहारादिना मर्यादादिना चादिपदेन कृष्णादि-
परिपदः । परं बहु प्रतिनायकमित्यर्थः संरम्भं जीवन् जानीय प्राप्य युद्धं

मित्रं स्याताम्नातम् । अन्यः प्रतिनायकः । यताका-
नायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दम् । नायको
सुगवदलभ्यां नायिकामत्र ईदृते बाष्पतीति ईहासुनः । यथा
कुसुमगोखरविजयादि । अथ अहः ।

उत्सृष्टिकाङ्क्ष एकाङ्क्षो नेतारः प्राकृता नराः ।
रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितम् ॥
प्रख्यातमिति वृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।
भाणवत् सन्निवृत्ताङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥
युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदवचनं बहु ॥

५१६ ॥ [छ]

इमञ्च केचित् “नाटकाद्यन्तःपात्यङ्गपरिच्छेदार्थम् उत्सृष्टि-
काङ्क्षनामानम्” आहुः । अन्ये तु “उत्क्रान्ता विलोमरूपा
सृष्टिर्यत्र” इति उत्सृष्टिकाङ्क्षः । यथा शर्मिष्ठायातिः ।
अथ वीथी ।

वीथ्यामेको भवेदङ्गः कश्चिदेकोऽत्र कल्पार्ते ।
आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥
सूचयेद् भूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि ।

तत्त्वैक्यं: आकाशं अस्मात् । अथप्राप्ताः अथप्राप्तिवीथ्या अपीत्यर्थः । अन्यत्
सुखम् ।

(अ) अहमाह अस्मि । उत्सृष्टिकाङ्क्षः अहमाह नामान्वयेन । प्रपञ्च-
येत् विचारयेत् । आकाशाः आकाशाः नातिमहान् इत्यर्थः । अन्यत् अष्टम् ।

(ब) वीथीमाह अस्मि । अत्र वीथ्याम् एकः अस्मिन् इत्यर्थः अस्मिन्

मुखनिर्वहणे समौ अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥

५२० [क]

कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा ।
बहुवारबहुलत्वाच्च
अस्याः कीदृशकीदृशित्वबहुलत्वम् ।

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ।

उद्घात्यकावलगते प्रपञ्चस्त्रिगतं हलम् ॥

वाक्के ल्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।

असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु ॥

५२१ ॥ [ख]

तत्र उद्घात्यकावलगते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं
लक्षिते ।

मिथो वाक्यमसङ्गुतं

प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ॥ ५२२ ॥ [ग]

यथा विक्रमोर्वश्याम् । वङ्गभीस्त्रिदूषकचेत्योरम्योक्त-
वचनम् ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थं-

योजनं श्रुतिसास्यतः ॥ ५२३ ॥ [घ]

वाक्य इति शेषः कस्याते निबध्यते । अखिलाः समस्तः पक्षेति ज्ञातः अर्थ-
प्रकृतयः बीजादयः प्रसीदन्ति इति शेषः ।

(ख) अस्या इति । अस्याः बीज्याः । अन्तर्गच्छन् ।

(ग) प्रपञ्चः कृन्मतः इति । त्रिषु परस्परं हास्यकृन्मत् हास्यकृन्मत्
असङ्गुतं मिथामुतं वाक्यं प्रपञ्चः ।

यथा तथैव "राजा ।

सर्वचितिभूतां नाव ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया" ॥ (ङ)

नेपथ्ये तथैव प्रतिशब्दः । "राजा । कथं दृष्टेत्थाव" ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । "मठादिमित्यविवक्ष-
मेवेदम्" इति कश्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यै-

र्विलोभ्य हलनाच्छलम् ॥ ५२४ ॥ [च]

यथा वेष्ट्यां "भीमार्जुनौ ।

कर्त्ता शूतच्छलानां जतुमयशरणीहीपनः सोऽभिमानौ

राजा दुःशासनादेर्गुह्यरनुजयतस्याङ्गराजस्य मितम् ।

लज्जाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः

क्रास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयतु न क्वा द्रष्टुमभ्यागती स्मः" ॥ (छ)

(ङ) विगतमाङ्गं विगतमिति । श्रुतिसाम्यतः ब्रह्मसाहस्येन अनेकार्थ-
बीजनं बहुवचनम् विवर्तं स्यात् ।

(ङ) उदाहरति शेषेति । सर्वेति । सर्वस्वीविरहितस्य पुनरवस्य उक्ति-
रितम् । हे सर्वचितिभूतां सर्वपर्वतानां नाव ! पर्वतमेव ! अस्मिन् रम्ये
वनान्ते वनभूमी मया विरहिता सर्वाङ्गसुन्दरी रामा सर्वस्वी त्वया दृष्टा ।
अत्रास्म्य वाक्यस्य प्रतिध्वनेरु साम्यात् दृष्टेति वाक्यस्य प्रत्यक्ष एकोऽर्थः पुनर्द्वेति
प्रतिध्वनिः प्रतिवचनरूपी अपरोऽर्थः इति अनेकार्थबीजनं वीक्ष्यम् ।

(च) लज्जनाङ्गं प्रियाभैरिति । प्रियाभैः प्रियसदृशैः अप्रियैः वाक्यैः
विलोभ्य हलनं प्रसारणं हलम् ।

(छ) उदाहरति शेषेति । सर्वेति । शूतच्छलानां शूतक्रीडाकपवपटानां
कर्त्ता, जतुमयं वत् शरचं गृहं, शरचं गृहकारिणीरिज्जनरः । तस्य लहीपनः
जतुगृहदाहक इत्यर्थः, अभिमानौ अङ्गरावान्, दुःशासनादेः दुःशासनप्रवृत्ति-
सक्य अनुजयतस्य कनिष्ठभाद्रपतस्य गुरुः, अङ्गराजस्य सर्वस्य मितं वस्तु,

अन्ये त्वाहुःकुलं किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ।

उद्दीर्यते यद्वचनं वक्ष्यता हास्यरोषकृत् ॥ [ज]

वाक्के लिङ्गास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥

५२५ ॥ [झ]

द्वित्रित्युपलक्षणं यथा ।

“भिन्नो ! मांसनिषेवणं प्रकुर्वते ? किन्मेन मद्यं विना

मद्यश्चापि तव प्रियम् ? प्रियमहो ! वाराङ्गनाभिः सह ।

वेष्ट्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनम् ? द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिपङ्कोऽपि भवतः ? नष्टस्य कान्था गतिः” । (ज)

केचित् “प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्हसिर्वाङ्मेलिः”
इत्याहुः । अर्थे च “अनेकस्य प्रत्यस्यैकमुत्तरम्” ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः

स्पर्द्धयाधिबलं मतम् ॥ ५२६ ॥ [ट]

तथावाः द्रीषयाः केवानान् उत्तरीयस्य च स्वपनयने आकर्मणे पटुः निधीज-
विता इत्यर्थः, पांशुवाः बल्य दायाः किङ्कराः, सः प्रसिद्धः असौ राजा दुर्व्योधनः
क कुत्र आसी तिष्ठति कथयत यूयमिति श्रेयः । अत्रान् प्रत्युक्तिरिवम् । आवा
जीमार्जुनादित्यर्थः इवा क्रीयेन द्रष्टुं साक्षात्कर्तुं न अभ्यागतौ उपस्थितौ स्तः ।

(ज) अन्ये इति । कस्यचित् किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य वक्ष्यताहास्यरोषकृत्
यत् वचनम् उद्दीर्यते कथ्यते अन्ये पण्डितास्तु तत् वचनं आहुः कथयन्ति ।

(झ) वाङ्मेलिनाह वाङ्मेलिरिति । वे वा विन्नो वा प्रत्युक्तवः प्रतिपक्ष-
जनि स्तौभः सः हास्यसम्बन्धः स वाङ्मेलिर्भवेत् ।

(ज) उदाहरति वदेति । अष्टम् ।

(ट) अधिवक्ष्यताह अन्वीयेति । अर्थात् अहङ्कारेण अन्वीयं परस्परं
वाक्यस्य आधिक्येन उक्तिः अधिवर्धनम् ।

वडा मम प्रभावतां “वचनाभः ।

अथ वचः अद्यैव निर्मम्य मदवानया ।

लौक्योन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमथ वः” ॥ (ठ)

प्रयुक्तः । अरेरे असुरापसद ! (ङ) अलममुना बहुप्रसा-
पेन मम वतु ।

अथ प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोद-

कीदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

• आस्यां ममस्तदितिजस्तजोचितेयं

क्षीणी क्षणेन पिप्रितामनलोभनीया” ॥ (ठ)

गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि

भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ ५२७ ॥ [ग]

यथा वेष्ट्यां “राजा ।

अध्यासितुं तव चिराज्जवनस्त्रलक्ष

पर्याप्तमेव करभोर ! समोदयुग्मम्” ॥ (न)

(ठ) उदाहरति वचेति । अस्तेति । अथ प्रयुक्तस्य वचः अद्यैव अनया
उल्लिखितयेति भावः मदवा निर्मम्य कृपयित्वेति भावः लौक्या अवहेलना अथ वः
मुखात् मुक्षाननादन्तेत्यर्थः अनादरे वती । भुवनद्वयं त्वमे पृथिवीश्च इत्यर्थः अथ
माताक्षराहित्यादिति भावः उन्मूलयिष्यामि उन्माटयिष्यामि ।

(ङ) असुरापसद ! असुराधम !

(ठ) अस्तेति । प्रचण्डे भुजदण्डे बाहुदण्डे समर्पितात् निक्षिप्तात् उद-
कीदण्डात् महाधनुषः निर्गलितानां निर्गलितानां आस्यां जरायां समूहस्य पातैः
इयं क्षीणी पृथ्वी क्षणेन समस्तानां क्षितिकानां देशानां क्षीकितैः दक्षिणैः उचित-
अभिप्रेक्षा वती पिप्रितामनानां मांसजीविनां क्षीमनीया इत्येवमितीत्यर्थः आस्यां
ममवतु । वस्तुनित्यार्थं वतम् ।

(ग) गण्डमात्रं गण्डमिति । प्रस्तुतसम्बन्धि प्रकृतार्थसम्बद्धं निम्नाद्ये गण-
दण्डे समरं वरान्वितं वचः वक्तव्यम् ।

अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी । “देव ! भव्यं भव्यम्” इत्यादि ।
अत्र रयकेतनभङ्गाद्यं वचनमूहभङ्गाद्यं सम्बन्धे सम्बन्धम् ।

व्याख्यानं स्वरसीक्तस्या-

न्यथावस्यन्दितं भवेत् ॥ ५२८ ॥ [य]

यथा हलितरामे “सीता । जाद ! कच्चं क्लु अघोष्ठा-
एण गंतव्यं तहिं सो राधा विणएण पणयिदव्वो (११) ।
सवः । अथ किमावाभ्यां राजोपजौविभ्यां भवितव्यम् । सीता ।
जाद ! सो तुह्माणं पिदा (१२) । सवः । किमावयोः रघुपतिः
पिता ? सीता । साशङ्कम् । मा अण्णधा संकधं थं क्लु तुह्माणं
ससलाए ज्जेव पुह्वोएत्ति” (१३) । (द)

प्रहेलिकैव हास्येन

युक्ता भवति नालिका ॥ ५२९ ॥ [ध]

(११) जादिति । पुत्र ! कच्चं क्लु अघोष्ठायां गतव्यं तहिं स राजा
विनयेन प्रवर्तितव्य इति सं० ।

(१२) पुत्र ! स युष्माकं पितेति सं० ।

(१३) मा अण्णधा ब्रूयां न क्लु युवयोः सकलाया एव पुत्रिया
इति सं० ।

(त) उदाहरति । वक्षति । अध्यासितुमिति । आनुवंशी इति दुष्यो-
धनवचनम् । हे चरकोद ! मन ऊहपुष्पं विरात् विरकाद्यं व्याप्य तव जघन-
स्थस्य अध्यासितुम् अधिष्ठानं पर्याप्तमेव समुचितमेव । अत्र रयकेतनभङ्ग-
उपनिर्वाहं वचनं प्रस्तुतस्य दुष्योधिनीरुभङ्गउपस्य अर्थस्य सूचकम् ।

(ध) अवस्यन्दितमाह व्याख्यानमिति । स्वरसीक्तस्य समावृत उक्तस्य
वाक्यस्य अन्वया व्याख्यानम् अवस्यन्दितं भवेत् ।

(द) उदाहरति वक्षति । अत्र समासीक्तस्य स युवयोः पितेति वाक्यस्य
सकलायाः पुत्रिया इत्यनेन पित्र्यव्युत्पत्त्या वाक्यरूपत्वेन अन्वया व्याख्यानम् ।

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रक्षावस्थाम् । सुस-
कृता । सङ्घः । कस्य क्रिदे तुमं आचदा सो इदो कोव
चिट्टदि । सागरिका । कस्य क्रिदे चङ्गं आचदा ? सुसं ।
यं चित्तफलचक्षुः” (३४) । अथ त्वं राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः
संवृत्तः (न) ।

असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम् ।

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः ॥

५३० ॥ [प]

तत्राद्यं (क) यथा मम प्रभावस्थाम् । “प्रयुक्तः । सह-
कारवल्लीमवलोक्य सानन्दम् । अहो कथमिहैव ।
अलिकुलमञ्जुकेयौ परिमलबहुला रसावहा तन्वी ।
किशलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे” ॥ (ब)

(३४) सङ्गीति । सङ्घः । कस्य कृते त्वमानता च इत एव तिष्ठतीति सं० ।
कस्य कृते चङ्गमागतेति सं० । ननु चित्तफलचक्षुः इति सं० ।

(५) नाखिलमात्रं प्रहेलिकैवेति । हास्येन युक्ता प्रहेलिका एव नाखिला
भवति ।

(न) सदाहरति वधेति । अत्र राज्ञः कृते त्वमानतेति उत्तरं संवृत्तम् ।

(प) असत्प्रलापनाह असत्प्रलाप इति । ‘असम्बद्धं’ पूर्वापरसम्बन्धरहितं
यन् वाक्यं तथा उत्तरं वचः अगृह्यतः हितवाक्यमग्र्यत इत्यर्थः मूर्खस्य पुरः
वचनः हितं वचः अहो असत्प्रलापः ।

(ङ) आद्यम् असम्बद्धं वाक्यमित्यर्थः ।

(ब) अङ्गीति । अलिकुलं मनोरसबूधः तद्वन् मञ्जुकेयौ मनीषरक्षिणी,
परिमलः सौरभः तद्वन्बहुला अतिसौरभमालिनीत्यर्थः, रसावहा चतुरागन् आच-
तीति तथोक्ता चतुरागवतीत्यर्थः, तन्वी कलाङ्गी, चित्ररवः पद्मः तद्वन् पैङ्गवः
कोमलः पार्श्वयक्षाङ्गीकरी, कोकिलवद् कलभाषिणी मधुरभाषिणी मे मन
प्रियतमा अतिप्रेमणी । अत्र सहकारवतायां अस्मिन्नादिरसमहा ।

एवमसम्बन्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा वेषां दुर्बोधनं प्रति
मान्धारोवाक्यम् ।

व्याहारो यत् परस्यार्थे

हास्यलोभकरं वचः ॥ ५३१ ॥ [भ]

यथा मालविकाम्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने मालविका
निर्गन्तुमिच्छति । “विदूषकः । मा दाव उपदेसमुध्वा गमि-
स्ससि” (१५) इत्युपक्रमेण । “दासः । विदूषकं प्रति । आर्ये !
उच्यतां यद्यथा क्रममिदो लक्षितः । विदूषकः । पदमं ब्रह्मण-
पूजा भोदि सा इमा ए लङ्घिदा (१६) । मालविका । अयत”
इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हासलोभ-
कारिणा वचसा व्याहारः (म) ।

दोषा गुणा गुणा दोषा

यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ॥ ५३२ ॥ [य]

क्रमेण यथा ।

“प्रिय ! जीवितता कौट्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता ।

भूयस्तद्दर्शनादेव ममेते गुणतां गताः ॥ (र)

(१५) मा तावदुपदेसमुध्वा गमिस्ससीति सं० ।

(१६) प्रथमं ब्राह्मणपूजा भवति साऽनया लङ्घितेति सं० ।

(म) व्याहारनाह व्याहार इति । परस्य चर्चे निमित्तं यत् हासलोभ-
करं वचः तस्य व्याहारः ।

(न) उदाहरति वचति । अष्टम् ।

(य) यद्वचनाह दोषा इति । यत्र वाक्ये दोषाः गुणाः गुणाः दोषाश्च
सुः तत् सङ्गम् ।

(र) उदाहरति प्रियेति । हे प्रिय ! जीवितता त्वरिते जीवननिबन्धः
कौट्ये निवृत्तता, निःस्नेहत्वं चैव कृतघ्नता, तथा कृतघ्नता उपकारिणीऽवकारकरा

तस्यास्तद्व्यपक्षीयस्य भूयितं वीर्यमविद्या ।

सुखेकतायनं जातं दुःखायैव समाधुना ॥ (स)

इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवत्प्रति वीर्यामवयव विधे-
यानि । विस्मृततया नाटकादिषु विनिविष्टान्यप्यौदोदाहृतानि
वीर्यौ च । नानारसानाद्यान्मात्रादप्यतया स्थितत्वादीवी-
र्यम् । यथा मातृविका । अथ प्रहसनम् ।

भाणवत्सम्भिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाद्वैर्विनिर्मितम् ।

भवेत् प्रहसनं हस्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥

५३३ ॥

अथ नारभटी नापि विष्कम्भकप्रवेशको ।

अङ्गी हास्यरसस्तत्र

वीर्यङ्गानि स्थितिर्न वा ॥ ५३४ ॥

तत्र ।

तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वच नायकः । [व]

इदो जीवनस्य निम्नभूतः तव विरहे देहे जीवनस्थितिरतीव क्षीयवद्वा, तस्यात्
तदानीं जीवनस्य देहादपवनः श्रेष्ठान् मो घेत तस्य जीव्यादिकस्य प्रवक्तव्यमिति
भावः । मूयः पुनः तद्वर्णनात् तव दर्शनं प्राप्येत्यर्थः जन एते, जीवनस्य जीव्या-
दयः सुखतान् अनुसूयतां गताः । अथ दोषाणां सुखत्वम् ।

(ख) तस्या इति । वस्तुं प्रति नायकस्तीतिरिवम् । तस्याः -आकाशाः
जीवनस्थिता-साव्यवकाशा भूयितं विरानितं तत् व्यपक्षीयस्य जन सुखेकतायनं
सुखनादाचारं जातम् अधुना विरहे दत्यर्थः दुःखाय-इव । अथ सुखानां
दोषत्वम् ।

(ग) -प्रहसनकाद-अवेति । आवेति । आनन्दवत् आनन्द इव अङ्गी यथा
सुखं निर्बन्धक-कथी-व्यवहानि च-अङ्गि, आकाशादङ्गि-च-इव, तद्व्यवहारीति
भावः । अथ प्रहसने चारभटी इतिर्न प्रकीर्येति श्रेयः । वीर्यङ्गानां-विनिर्मितम्-

एको यत्र भवेत् धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥

५३५ ॥ [श]

यथा कन्दर्पकेलिः ।

आश्रित्य कश्चन जनं संकीर्णमिति तद् विदुः ॥

५३६ ॥ [ष]

यथा घूर्तचरितम् ।

वृत्तं बहूनां धृष्टानां संकीर्णं केचिदूचिरे ।

तत् पुनर्भवति ह्यङ्गमथवैकाङ्गनिर्मितम् ॥

५३७ ॥ [स]

यथा नटकमेलकादि । मुनिस्त्वाह ।

“वेद्याचेष्टनपुंसकविटधूर्ता बन्धकी च यत्र स्तुः ।

अविज्ञतदेशपरिच्छदचेष्टितकरणस्तु सङ्कीर्णमिति” ॥ (४)

स्थानं न वा नैव, अथवा वीर्याङ्गानां स्थितिः निश्चित्यर्थः । अत्र प्रवृत्तये तद-
स्थादिव मध्ये कश्चित् नावयः । अत्र भवत्यङ्ग्येन सङ्गाही प्रीयते । अथत्
सुखमम् ।

(श) अस्मिन् भेदत्रयसाह एक इत्यादि । वत्र एकः सुखः नावय इत्यर्थः
धृष्टः प्रगल्भः भवेत् तत् हास्यं शुद्धम् उच्यते ।

(ष) आश्रित्येति । कश्चन जनं धृष्टमिति भावः आश्रित्य यत् हास्यं
तत् सङ्कीर्णं विदुः ।

(स) वृत्तमिति । बहूनां धृष्टानां वृत्तं चरितं केचित् सङ्कीर्णम् ऊचिरे
उक्तवन्तः । तत् सङ्कीर्णमवयवम् ह्यङ्गम् अङ्गमथवैकाङ्गनिर्मितं वा
एकेनैव अङ्गेन विनि-
र्मितं भवति ।

(४) वेद्येति । वत्र प्रवृत्तये वेद्यादीनां वर्चनं तथा तेषामविकृतानां
व्यवस्थितानामिति भावः वेद्यानां परिच्छदानां चेष्टितानाञ्च करणम् अङ्गकद-
नित्यर्थः तत् सङ्कीर्णम् ।

विहृतस्तु विदुर्वैद्यः शङ्खचक्रचुकितापसाः ।

भुजङ्गचारणभटप्रभृतिर्वेशवाग्युताः ॥५३८॥ [ख]

इदं तु सङ्गीर्षेभैव गतार्थमिति मुनिना वृषग्नोक्तम् ।
असौपक्ष्यकाचि । तत्र ।

नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ।

प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥

स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा ।

नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥

सम्प्रवर्त्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।

देवी पुनर्भवेत्प्रेष्टा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥

पदे पदे मानवतौ तद्वयः सङ्गमो द्वयोः ।

वृत्तिः स्यात् कौशिकी खल्पविमर्षाः सन्धयः पुनः

॥५३९॥ [क]

द्वयोर्नायकनायिकयोः । यथा रत्नावलीविद्वत्शालभञ्जि-
कादि । अथ छोटकम् ।

(ख) विहृतमिति । तत्र शङ्खचक्रचुकितापसाः भुजङ्गस्य विहृत चारणस्य
नटस्य भटादिव वेशयुक्ताः शङ्खचक्राच भवेयुः तत् त्वासां विहृतं विदुः ।

(क) असौपक्ष्यकाद्याह अचेति । नाटिकेति । क्लृप्तवृत्ता कल्पितवृत्तानां
न तु पुराणादिषु प्रसिद्धास्तेति भावः, स्त्रीप्राया नारीवदृशा, चतुरङ्गिका चतुर्भि-
रङ्गैः सन्धाया इत्यर्थः । प्रख्यातः, प्रसिद्धः धीरललितः निचिकी नन्दुरनिमनिति
अचक्षुः, अन्तःपुरसम्बन्धा अन्तःपुरसम्बन्धवती अन्तःपुरचारिणीत्यर्थः । नेता
नायकः देव्याः शङ्कितः आसेन भयेन शङ्कितः सन् अस्यां नायिकायां सम्प्रवर्त्तेत
समावर्त्तेत् । देवीः नायिकानायिकीः सङ्गमः तद्वयः देवकीनः । खल्पविमर्षाः
प्रविष्ट विमर्षाखलविहीना इत्यर्थः । अन्तःपुरसम्बन्धम् ।

सप्ताष्टनवपञ्चाहं दिव्यमानुषसंश्रवम् ।

चोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यहं सविदूषकम् ॥

५४० ॥ [ख]

प्रत्यहं सविदूषकत्वादेवात्र नृकारोऽङ्गी । सप्ताहं यथा
स्थानितरन्ध्रम् । पञ्चाहं यथा विक्रमोर्वशौ । अथ गोष्ठौ ।

प्रकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कृता ।

नोदात्तवचना गोष्ठौ कौशिकौवृत्तिशालिनौ ॥

हीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्चषडोषिदन्विता ।

कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाहविनिर्मिता ॥

५४१ ॥ [ग]

यथा रैवतमदनिका । अथ सदृकम् ।

सदृकं प्राकृतताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् ।

न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरस्याद्गतो रसः ।

अङ्का जवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमम्

॥ ५४२ ॥ [घ]

(ख) चोटकमाह अवेति । अवेति । सप्त वा अष्टौ वा नव वा पञ्च
वा अष्टौः सप्त तथोक्तं, दिव्यमानुषसंश्रवम् दिव्यमानुषसंश्रवम्, अन्वहं, विदूषकचरित-
वर्णितं वाच्यं चोटकं प्राहुः ।

(ग) गोष्ठौमाह अवेति । गच्छतेरिति । गच्छतेः वातिविशेषः । नोदात्त-
वचना संज्ञकतायावाविधौ । अन्वत् सदृकम् ।

(घ) सदृकमाह अवेति । सदृकमिति । प्राकृतं संज्ञकतायम् अवेति
अन्वत् वाच्यं वाच्यं वाच्यं नम् अन्वत् अन्वत् अन्वत् अन्वत् अन्वत् ।

यथा चर्यूरसङ्घरी । अथ नाट्यरासकम् ।
 नाट्यरासकमेकाहं बहुताखलयस्थितिः ।
 उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्दीपनायकम् ॥
 हास्योऽप्यत्र सङ्गृह्णारो नारी वासकसञ्चिका ।
 मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशमि च ॥
 केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम् ॥

५४३ ॥ [ङ]

तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्मवती । सन्धिचतुष्टयवती यथा
 विलासवती । अथ प्रस्थानम् ।
 प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः ।
 दासी च नायिका वृत्तिः कौशिकीभारती तथा ॥
 सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संवृत्तिः ।
 अङ्गी द्वौ लयतालादिर्विलासो बहुलस्तथा ॥

५४४ ॥ [च]

जवनिकाख्याः अडाः प्रवीज्याः अट्टखाने जवनिकाग्रन्थः प्रवीज्य इत्यर्थः ।
 अन्यत् अट्टसंख्यादिकम् ।

(ङ) नाट्यरासकमाह अथेति । नाट्येति । बह्वी तावच्च ताल-
 क्रियमानस्य अवस्य तावच्च च स्थितिर्येकिन् तत्, तावः सावक्रियमानः
 अवः साव्यनित्यमरः । उदात्तनायकं चरीदात्तनायकयुतं, पीठमर्दः पूर्वोक्त-
 वचनः उपनायकः नायकवचनकारी यत्र तत् । सङ्गृह्णारः ग्रहणारसञ्चितः
 हास्यः अत्र अङ्गी प्रधानम् । वासकसञ्चिता पूर्वोक्तवचनम् । अन्यत् अट्टम् ।

(च) प्रस्थानमाह अथेति । प्रस्थान इति । हीनः दासादपि इतर
 इत्यर्थः । सुरापानसमायीनात् मद्यपानवशात् उद्दिष्टस्य प्रयुक्तस्य अवस्य इतिङ्गनस्य
 संवृत्तिः समापनम् । अन्यत् सुमनम् ।

यथा शृङ्गारतिलकम् । अथोपमायम् ।

उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्गभूषितम् ।

शिल्पकाङ्क्षैर्युतं हास्यशृङ्गारकरुणैः रसैः ॥ [इ]

उद्भाष्यं बहुसंयामं व्यस्रगीतिमनोहरम् ।

चतस्रो नायिकास्तत्र त्रयोऽङ्का इति केचन ॥

५४५ ॥ [ज]

शिल्पकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा देवीमहादेवम् ।

अथ काव्यम् ।

काव्यमारभटीहीनमेकाङ्गं हास्यसङ्कुलम् ।

खण्डमात्रा द्विपदिका भग्नतालैरलङ्कितम् ॥

वर्णमात्राच्छुल्लिकायुतं शृङ्गारभाषितम् ।

नेता स्त्री चाप्युदात्तात्र सन्धौ चाद्यौ तथान्तिमः

५४६ ॥ [झ]

(इ) उद्भाष्यमाह अथेति । उदात्तेति । उदात्तः धीरोदात्तः नायकी
वत् तन्, दिव्यवृत्तं दिव्यचरित्रवृत्तम् । चतस्रः स्युः ।

(ज) उद्भाष्यमिति । त्रयोऽङ्कं त्रिधायेन इति भावः जीतेन त्रयीहरम् ।
केचन पण्डिता रसम् उद्भाष्यं वदन्तीति श्रेयः ।

(झ) काव्यमाह अथेति । काव्यमिति । काव्यमटी इति विशेषः तदा
हीनं काव्यमात्रा द्विपदिका भग्नतालेः तत्तदाख्यगीतविशेषैरिक्तैः वर्णमात्रा
तथाच्छुल्लिका अन्धीयेषी ताभ्यां युतं, शृङ्गारभाषितं शृङ्गारवृत्तवाक्यसम-
न्वितम् । नेता नायकः स्त्री नायिका च उदात्तः उदात्ता च । चतस्रः काव्ये
चाद्यौ मुखवतिमुखे रजसुः अन्तिमः निर्वहचरित्रसुः । चतस्रः सुमन्त्रम् ।

यथा यादवोदयः । अथ प्रेङ्गवम् ।

गर्भावमर्षरहितं प्रेङ्गवं हीननायकम् ।

असूत्रधारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकम् ।

नियुक्तसम्प्ले टयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रितम् ।

नेपथ्यं गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥

५४७ ॥ [अ]

यथा बालिवधः । अथ रासकम् ।

रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् ।

भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारती कौशिकीयुतम् ॥

असूत्रधारमेकाङ्कं सवीथ्याङ्कं कलान्वितम् ।

स्निष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकम् ॥

उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ।

इह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित् प्रचक्षते ॥

५४८ ॥ [ट]

(अ) प्रेङ्गवमाह अवेति । अर्षेति । गर्भावमर्षरहितं अर्षविमर्षरहितं-
हवर्जितं, हीनः प्राकृतः नायको यत्र तत्, नियुक्तः सम्प्ले टः कुरीतमात्रवच-
सायां युतं, सर्वाभिर्दृष्टिभिः कौशिक्यादिभिः समाश्रितं युक्तम् । प्ररोचना
प्रकृतप्रवेशमाह कलान्वितम् । असूत्रधारमेकाङ्कम् । असूत्रधारमेकाङ्कं
केनचित् नान्दी प्ररोचना च पठनीयेति ज्ञायः ।

(ट) रासकमाह अवेति । रासकमिति । पञ्चपात्रं पञ्चभिः पात्रेभ्यः
सम्पाद्यमित्यर्थः, नायका विनायका च संकृतेन प्राकृतेन च इत्यर्थः मूर्खः
मर्षात्तम् । कथा कथादिका बहुवचनकारा तथा चर्चितं, निष्ठया भिन्नार्थमा

यथा मेनकाहितम् । अथ संलापकम् ।

संलापकेऽङ्गाश्चत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः ।

पाषण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरुचेतरः ॥

भवेयुः पुरसंरोधच्छलसंग्रामविद्रवाः ।

न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कौशिकी ॥

५४६ ॥ [ठ]

यथा मायाकापालिकम् । अथ श्रीगदितम् ।

प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्षाभ्यां विवर्जितम् ॥

भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन संयुतम् ।

मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुपरूपकम् ॥५५०॥

[ड]

यथा क्रीडारसातलम् ।

“श्रीरासोना श्रीगदिते गायेत् किञ्चित् पठेदपि ।

नाम्ना युतं, ख्याता प्रसिद्धा नायिका यत्र तत्, उदात्तभावस्य महत्त्वस्य विन्यासेन वर्चनेन संयुतम् । अथत् अष्टम् ।

(ठ) संलापकमाह अथेति । संलापक इति । पाषण्डः मूर्खः अधार्मिको वा । पुरसंरोधः जनरावरोधः क्लृप्तं प्रियामैरप्रियैर्वाक्यैश्चलनं क्लृप्तमित्युक्तञ्च, संग्रामं युद्धं, विषमः, ब्रह्मभयनासक्तः सन्ध्यां विषमो नत इत्युक्तञ्चचः । अथत् अष्टम् ।

(ड) श्रीगदितमाह अथेति । प्रख्यातेति । प्रख्यातवृत्तं पुराणादिषु प्रसिद्धवृत्तानाम् । प्रसिद्धा नायिका यत्र तत् । श्री इति शब्देन संयुतं बहुव्रीहिः श्रीमन्प्रबोधनपुत्रमित्यर्थः ।

एकाहो भास्वीमास इति कैचिन्नचक्षते । (४)

जलसुखाद्वचम् । अथ शिखरम् ।

चत्वारः शिखरकोऽङ्काः स्युस्ततो वृत्तवस्तथा ।

अश्वान्तरास्य रसा नायको ब्राह्मणो मतः ॥

वर्षनात्र अश्वानादेर्हीनः स्यादुपनायकः ।

सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्तीतस्य तानि तु ॥

आशंसातर्कसन्देहतापोद्देगप्रशक्तयः ।

प्रयत्नयथनोत्कण्ठावहित्याप्रतिपत्तयः ॥

विलासालस्यवाम्यानि प्रहर्षाग्नीलमूढताः ।

साधनानुगमोच्छ्वासविस्मयाः प्राप्तयस्तथा ॥

लाभविस्मृतिसम्फेटा वैशारद्यं प्रबोधनम् ।

अमत्कृतिश्चेत्यमीषां स्पष्टत्वाच्चक्ष्म नोच्यते ॥

५५१ ॥ [अ]

सम्फेटप्रययनयोः पूर्वमुक्तत्वादेव लक्ष्यं सिद्धम् । यथा
कनकावतीमाधवः । अथ विलासिका ।

(४) नीरिति । नीरहिते चाक्षोणा उपविष्टा श्रीः श्रीवैद्यचारिणी नटी-
लक्षः किञ्चित् नावेन पठेदपि । तथा एकाहः एकैनेव अहेन उवाचः भारती-
मासः भारतीहविषयः सन्दर्भ इति कैचिन् पण्डिताः प्रचक्षते ।

(५) शिखरमात्रं अवेति । चत्वार इति । वृत्तवः कोटिकादयः
अश्वान्तरास्यः आश्वान्तरास्यान्तरे इत्यर्थः उपनायकः नायकवृत्तकारी हीनः
इत्यर्थः । इतस्तु शिखरमात्रं आश्वान्तरासीति अमत्कृत्यमानि वृत्तविंशतिः अङ्गानि ।
अमीषाम् अङ्गानां स्पष्टत्वात् अमत्कृत्यमानि लक्ष्यं अचक्षुः न उच्यते । सम्फेटो
रोषभावनम् उपनायक्यु वाय्यानामित्युक्तवचनं वदन् ।

शृङ्गारबहुलिकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता ।
 विदूषकविटाभ्याञ्च पौठमर्देन भूषिता ॥
 हीना गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका ।
 स्वल्पवृत्ता सुनेपय्या विख्याता सा विलासिका ॥
 ५५२ ॥ [त]

केचित् तत्र विलासिकास्थाने "लासिका" इति पठन्ति
 तस्यास्तु "दुर्मङ्गिकायामन्तर्भावः" इत्यन्ये । अथ दुर्मङ्गिका ।
 दुर्मङ्गो चतुरङ्गा स्यात् कौशिकी भारती तथा ।
 अगर्भा नागरनरान्यूननायकभूषिता ॥
 त्रिनालिः प्रथमोऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडामयो भवेत् ।
 पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्को विदूषकविलासवान् ॥
 षष्ठातिकस्तृतीयस्तु पौठमर्दविलासवान् ।
 चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीडितनायकः ॥
 ५५३ ॥ [थ]

(त) विलासिकानाङ्क अवेति । शृङ्गारैति । सस्यानि नातिबहुलानि
 इतानि पद्यानि वन्न तादृशी । अन्यत् अटम् ।

(थ)-दुर्मङ्गिकानाङ्क अवेति । दुर्मङ्गीति । अगर्भा गर्भसन्धिर्वर्जिता ।
 नागरनरात् अन्येन अनिज्जटेन नायकेन भूषिता । अङ्का प्रथमः अङ्कः त्रिनालिः
 चटिकात्रयसाध्यः विटका क्रीडानयः केचित्बहुवः । पञ्चनालिः पञ्चचटिका-
 सन्धायः । षष्ठातिकः चटिकाषट्चसन्धादमीयः । दशनालिः दशचटिका-
 निर्वाहः । अन्यत् अटम् ।

यथा विन्दुमती । अथ प्रकरिका ।
 नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका ।
 समानवंशजा नेतुर्भवेद् यच्च च नायिका ॥५५४॥
 [द]

सम्यमुदाहरणम् । अथ इक्षीयः ।
 इक्षीय एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दृश वा स्त्रियः ।
 वांगुदात्तैकपुरुषः कौषिकीवृत्तिसङ्कुलः ॥
 मुखान्तिमौ तथा सन्धौ बहुताललयस्थितिः ॥
 ५५५ ॥ [ध]

यथा केलिरैवतकम् । अथ भाषिका ।
 भाषिका श्लक्ष्णमेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ।
 कौषिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता ।
 उदात्तनायिका मन्दपुसणोऽवाङ्मसप्तकम् ।
 उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ।
 समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ॥ [न]

(द) प्रकरिकानाह अवेति । नाटिकैवेति । सार्थवाही वचिक् ।
 अन्तः सप्तम् ।

(ध) इक्षीयानाह अवेति । इक्षीय इति । वांगुदात्तः संकतभाषका
 रचित इत्यर्थः, एकपुरुषः एकनाट्यनटः । मुखान्तिमौ आद्यचरणी मुखनिर्वहणे
 इत्यर्थः । अन्तः सप्तम् ।

(न) भाषिकानाह अवेति । भाषिकेति । श्लक्ष्णमेपथ्या परिच्छेदपरि-

उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत् कार्य्यस्य कीर्तनम् ॥

निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ।

भ्रान्तिनाशो विबोधः स्थान्निप्रयाख्यातस्तु

साध्वसम् ॥

सोपालम्भवचः कोपपौड्येह समर्पणम् ।

निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ॥

संहार इति च प्राङ्मुख्यत् कार्य्यस्य समापनम् ॥

५५६ ॥ [प]

अष्टान्युदाहरणानि । यथा कामदत्ता । एषां सर्वेषा-
मपि नाटकप्रकृतिकत्वेऽपि यथौचित्यं यथास्वम् नाटकोक्त-
विशेषपरिग्रहः । यत्र च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपादानं तत्र
तत्सङ्गावच्छ नियमः । अथ अव्यकाव्यानि ।

अव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा ॥५५७॥

अदा । मन्दः हीनः दुःखः नाशकः अस्मां तादृशी । अक्षयप्रसङ्गं उपन्यासा-
दीनि संहारानि सप्त चत्वारः चत्वारोत्वयः ।

(प) उपन्यासादीनाञ्च उपन्यास इति । उपन्यास इत्यादिप्रसङ्गेन काव्यस्य
कीर्तनं स्वयम् उपन्यासः भवेत् । निर्वेदः तत्प्रशान्नापदीर्घादेरित्युक्तवचनः
तस्य वाक्ये तत्प्रसङ्गवचनं व्युत्पत्तिः विशेषज्ञता विन्यास इति स्मृतः । आलो-
चनस्य चक्षानस्य रत्नस्यः नाशः विच्छेदः विरोधः स्मृतः । निष्ठा व्याख्यातं
अवयवं सत्यवयवम् । इह नाशिकायां कीर्तितं पीडया वा कीर्तयन्वचनः तिर-
स्कारवचनं समर्पणम् । निदर्शनस्य इहानास्य उपन्यासः कीर्तनं निवृत्तिरिति
कथ्यते । काव्यस्य चत्वारः समापनं तत् संहार इति कथ्यते ।

(अ) अक्षयप्रसङ्गाच्च अवेति । अक्षयमिति । श्रोतव्यमात्रमिति नाश-

तत्र पञ्चमयाम्बाह ।

हृन्दोवहपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।

द्याभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥

कलरपकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥

५५८ ॥ [फ]

तत्र मुक्तकं यथा मम ।

“साम्प्रानन्दमनन्तमव्ययमजं यद्योगिनोऽपि चञ्च
साक्षात्कर्तुमुपासते प्रति मुहुर्ध्यानैकतानाः परम् ।
धन्यास्ता मयुरापुरीयुवतयस्तद् ब्रह्म याः कौतुकाद्
आलिङ्गन्ति समालपन्ति शतधा कर्षन्ति पुष्पन्ति च” ॥ (ब)

युग्मकं यथा मम ।

“किं करोषि करोषान्ते कान्ते ! गण्डस्यसौमिमाम् ।

प्रणयप्रवणे कान्तेऽनेकान्ते नोचिताः क्रोधः ॥

इति यावत् कुरङ्गाक्षीं वक्तुमीहामहे वयम् ।

अन्तेन हृन्मन्त्राव्यवच्छेदः । हृन्मोभिः नायत्रादिभिः पदानि रचितानि पदानि
सुतिङ्गनादपाणि ब्रह्म तादृशम् । एकेन तेन पद्येन । अन्तत् स्यत्म् ।

(ब) मुक्तकमुदाहरति साम्प्रति । मुहुः पुनः पुनः ध्यानैकतानाः समाधि-
निष्ठा योगिनः अपि साम्प्रानन्दम् आनन्दजनम् अनन्तम् अव्ययम् अप्रयुतम् अजं
अमररहितं परं वत् ब्रह्म चञ्च साक्षात् कर्तुम् उपासते आशङ्कन्ति, ताः मयुरा-
पुरीयुवतयः धन्याः पुष्पवत्यः दाः तत् परं ब्रह्म कौतुकात् आनन्दात् शतधा
वदुषा इत्यर्थः आलिङ्गन्ति समालपन्ति शर्षन्ति पुष्पन्ति च । ग्राह्य-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) विमिति । हे कान्ते ! कुरङ्ग उपाने प्रान्तमानी तस्य इत्यर्थः इती
गण्डस्यसौं किं कथं करोषि, नन्दकान्तः एकावसानं ब्रह्म सः नैकान्तः अन्तः
इति यावत् स ग जयतीति अनेकान्तः तस्मिन् तन्मात्रवज्जने इत्यर्थः प्रणयप्रवणे

तावदाविरभूयूतो महुरो मधुपध्वनिः ॥ (भ)

एवमन्यत्रापि ।

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
 सट्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तमुष्णान्वितः ॥
 एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
 शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस ईष्यते ॥
 अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसम्बन्धः ।
 वृत्तिहासोद्भवं वृत्तमन्यद् वा सज्जनाश्रयम् ॥
 चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत् ।
 आदौ नमःक्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
 क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्तनम् ।
 एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥

प्रचयाकाङ्क्षितोत्पद्येः काले क्रुधः कोपाः न उचिताः । इति एवंप्रकारेण यावत्
 वयं कुरङ्गाक्षीं समतयनां वक्तुम् ईदृशमपि चेष्टामपि तावत् सूते रसाखे मधुरः
 मनोहरः मधुपध्वनिः अमररक्तहारः आविरभूत् अजायत अमररवेणैव मानमङ्गी
 जातः नाट्याकं प्रयासस्य आवश्यकतेति भावः ।

(भ) महाकाव्यमात्रं सर्ववन्ध इति । सर्वैः अवाक्यराशेर्द्वयैवव्यवहितः
 बन्धः पद्यप्रबन्ध इत्यर्थः महाकाव्यम् । तत्र महाकाव्ये इत्यर्थः सुरः देवविशेषः ।
 वृत्तः अनेके, नाटकसम्बन्धः नाटकीयसुखादिपक्षकं प्रवीणमिति भावः । इति-
 हासेषु पुराणादिषु उद्भवम् उत्पन्नं इति चरितम् । सज्जनाश्रयं साधुजनाचरित-
 मित्यर्थः । वर्गाः धर्माधैर्यामनोयाः, तेषु चतुर्वर्गेषु सध्वे एव फलं च इति
 चत्वारो धार्यः । भवेत् । आदौ महाकाव्यमिति शेषः वयःक्रिया देवतादीनां
 नमस्कारः आशीर्वा वनामंजनं वा कीर्तयामिति शेषः । वस्तुनिर्देशः वस्तुन
 विवृतप्रत्यक्षविषयः प्रथमस्य निर्देशः कीर्तनम् । खलादीनां दुर्जन्यादीनाम् ।

नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।
 नामावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
 सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
 सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवातराः ॥
 प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।
 सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
 एषप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
 वर्चनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा यमी इह ॥
 कवेर्वृत्तस्य वा नाङ्गा नायकस्येतरस्य वा ।
 नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

५५६ ॥ [म]

सन्ध्याङ्गानि यथाशाममत्र विधेयानि, अवसानेऽन्धवृत्तकै-
 रिति बहुवचनमविवक्षितम् । साङ्गोपाङ्गा इति जलकैलि-
 मधुपानादयः । यथा रघुवंशग्रिष्मपालवधनेषधादिः । यथा
 वा मम राघवविलासादिः ।

एकवृत्तमयैः एकविचकन्दोनिवहेरित्यर्थः । अवसाने सर्गसमाप्ती अन्धवृत्तकैः
 त्रिवचकन्दोनिवहेरित्यर्थः । इह महाकाव्ये । नामावृत्तयः बहुमिच्छन्दीनिः
 रचित इत्यर्थः । कथादीर्घं कथास्वल्पं साङ्गोपाङ्गाः अष्टमव्ययवृत्तितः । कविः
 प्रवेष्टुः वा वृत्तस्य वर्चनीयस्य वा नायकस्य वा इतरस्य चमत्स्य नायाः अथ महा-
 काव्यं नाम वर्तम्यमिति शेषः । तस्य कविनाम कथा साधमारविश्रवमि । इत्य-
 नाम कथा कुमारस्यवादि । नायकनाम कथा रघुवंशवादि । इतरनाम कथा
 जह्नविवदि । तु विभु सर्गनाम-सर्गे उपादेया वर्चनीया वा कथा तथा वर्तम्य-
 मिति शेषः कथा रतिविद्यायो नाम अतुर्गः सर्ग इत्यादि ।

अस्मिन्नार्थे पुनः सर्गाः

भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः ॥ ५६० ॥ [य]

अस्मिन् महाकाव्ये । यथा महाभारतम् ।

प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आख्याससंज्ञकाः ।

कृन्दसास्कन्दकीनैतत् क्वचिद्व्युत्पत्तकैरपि ॥

५६१ ॥ [र]

यथा सेतुबन्धः । यथा वा मम कुवलयाम्बरितम् ।

अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः ।

तथापभ्रंशयोग्यानि कृन्दांसि विविधान्यपि ॥

५६२ ॥ [ल]

यथा कर्षपराक्रमः ।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम् ।

एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितम् ॥

५६३ ॥ [व]

(य) अस्मिन्निति । आर्थे व्यवह्रियते अस्मिन् महाकाव्ये सर्गाः आख्यान-
संज्ञकाः भवन्ति । संस्कृतानि आख्यानशब्दः प्रकीर्त्य इति भावः ।

(र) प्राकृतैरिति । प्राकृतेः भाषाविशेषैः निर्मिते प्रचीते तस्मिन् महा-
काव्ये । आस्कन्दकेन तदाक्येन एतत् प्राकृतं महाकाव्यमस्तित्यर्थः । अस्मिन्कैः
तदाक्यस्कन्दोपनिषद्वैरित्यर्थः ।

(ल) अपभ्रंशेति । अपभ्रंशः अपभाषा तद्व्युत्पत्तिवन्धः अस्मिन् महा-
काव्ये ।

(व) काव्यमात्रं भावेति । भाषा संस्कृतं विभाषा विद्वत्भाषा ऽप्यपभ्रंशान्तिः
तद्योर्निबन्नात् भाषा रचिते न विभाषा विद्वत्भाषा रचिते न भाषा प्रकीर्त्य

यथा भिन्नाटनम् आख्याविज्ञासद्य

खण्डकाव्यं भवेत् काव्य-

स्यैकदेशानुसारि च ॥ ५६४ ॥ [अ]

यथा मेघदूतादि ।

कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।

ब्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥

५६५ ॥ [ष]

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो ब्रज्या । यथा सुक्ता-
बध्नादि । अथ गद्यकाव्यानि । तत्र गद्यम् ।

वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।

भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम् ॥

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।

इति निबन्धेन रचितमिति शेषः सर्गबन्धसमुज्झितं सर्गबन्धरहितम् एकार्थप्रवच्यैः
एकार्थप्रतिपादकैः एकवाक्यतापन्नैरिति यावत् पद्यैः रचितमिति शेषः सन्धि-
सामवायवर्जितं मुखप्रतिमुखादिसन्धिसमुदायहीनं काव्यम् ।

(अ) खण्डकाव्यमाह खण्डेति । काव्यस्य एकदेशानुसारि कियदंशानु-
रूपमित्यर्थः काव्यं खण्डकाव्यं भवेत् ।

(ष) कोषमाह कोष इति । अन्योन्यानपेक्षकः परस्परनिरपेक्षः प्रीकानां
समूहः कोषः स कोषः ब्रज्याक्रमेण सजातीयसन्निवेशनियमेन रचितश्चेत् अति-
मनोरमः अतिप्रशंसनीय इत्यर्थः, यथा अमरकोषादिः ।

(स) गद्यमाह वृत्तेति । वृत्तबन्धेन बध्बन्धेन उज्झितं त्यक्तं गद्यकाव्यं
नयं, तच्च चतुर्विधं—मुक्तकं, वृत्तगन्धि, उत्कलिकाप्रायं, चूर्णकम् । आद्यं,
मुक्तकम् । परं वृत्तगन्धि वृत्तक पद्यक मन्त्रेण अर्थेन युतम्, अथत् उत्कलिका-

अन्यद्दीर्घसमासाद्यं तुर्थं चाल्पसमासकम् ॥

५६६ ॥ [स]

सुक्तकं यथा । “गुरुर्वचसि पृथुवरसौत्थादि” । वृत्तगन्धि
यथा मम “समरकण्डूयननिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्ड-
शिञ्जिनीटङ्कारोज्जागरितवैरिनागर !” (ह) । अत्र कुण्डली-
कृतकोदण्डेत्यनुष्टुप्वृत्तस्य पादः । समरकण्डूयनेति च प्रथ-
माक्षरद्वयरहितस्तस्यैव पादः । उत्कलिकाप्रायं यथा ममैव ।
“अचिसं विसृमर अिसिददरसरविसरविदक्षितसमरपरिगदफ-
वरपरवल !” (३७) इत्यादि (च) । चूर्णकं यथा मम ।
“गुणरत्नसागर ! जगदेकनागर ! कामिनीसदन ! जव-
रत्नन !” इत्यादि ।

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।

क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद् वक्तापवक्ताके ॥

(३७) अचिसं इति । अचिसं विसृमरनिमित्ततरसरविसरविदक्षितसमर-
परिगतप्रवणपरवलेत्यादि सं० ।

प्राप्तमित्यर्थः दीर्घसमासेन चाद्यं पुत्रं तुर्थं चतुर्थं चूर्णकमित्यर्थः चाल्पसमासकम्
चाल्पेन समासेन पुत्रमित्यर्थः ।

(ह) समरेति । समरस्य कण्डूयनाय निविडभुजाभ्यां टङ्गाभ्यां भुजदण्डाभ्यां
कुण्डलीकृतं मण्डलीकृतं यत् कोदण्डं अयः तस्य शिञ्जिन्वाः जीर्वाः टङ्कारः तेन
सम्जागरितं वैरिणः शङ्कोर्जवरं येन तत्सम्बुद्धौ ।

(च) अनिवृति । अनिवृत्तं अनवरतं विसृमराः प्रसरन्ताः ये निमित्ततराः
प्राक्षिततराः तीक्ष्णा इत्यर्थः प्रराः तेषां विसरेण विसरेण विदक्षितं समरपरिगतं
संशामस्त्रितं प्रवणं परवणं प्रवृत्तैर्न येन तत्सम्बुद्धौ ।

(क) नयसेदक्यां कथायाश्च कथायाश्चि । कथायां सरसं वस्तु इतिवर्थं

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम् ॥

५६७ ॥ [क]

यथा कादम्बर्यादि ।

आख्यायिका कथावत्स्यात् कवेर्वृत्तादिकीर्तनम् ।

अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं गद्यं क्वचित् क्वचित् ॥

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ।

आर्या वक्त्रापवक्त्राणां हृन्दसा येन केनचित् ॥

अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥

५६८ ॥ [ख]

यथा हर्षचरितादि ।

“अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्येददीरणात्” ।

इति दण्डिगार्ह्यवचनात् केचित् “आख्यायिका नायके-

गद्यैरेव विनिर्मितं भवेत् । अथ कथायां क्वचित् आर्या भवेत् । क्वचिदा वक्त्र-
मपदैवक्यं हृन्दसी प्रयोज्ये इति शेषः । आदौ कथारम्भात् प्राक् पद्यैः
श्रीकैः नमस्कारः तथा खलादेः दुर्गनादेर्वृत्तक चरित्रक कीर्तनं कथनं भवेदिति
शेषः ।

(ख) पद्यस्यापरमेष्ठकपानाख्याविकानाञ्च आख्यायिकैति । आख्यायिका
कथावत् स्यात् । कथायां यथा सरसं वस्तु प्रयोज्यं पद्यैर्नमस्कारः खलुचरित्र-
वर्णनञ्च तथा आख्यायिकायामपीति भावः । विशेषस्तेतावान् वन् कवेः वृत्तादीनां
कीर्तनम् अन्यकवीनाञ्च वृत्तं क्वचित् क्वचिदा पद्यं प्रयोज्यमिति । कथांशानां
व्यवच्छेदः विशेषः आश्वास इति नाया बध्यते । आश्वासस्य मुखे प्रारब्धे आर्या-
वक्त्रापवक्त्राणां हृन्दसा मध्ये येन केनचित् हृन्दसा अन्यापदेशेन अपरच्छेदेन
भावितः भविष्यतः सर्वस्य वस्तुनः सूचनं प्रकटनं भवेदिति शेषः ।

(ग) अपीति । तत्रापि आख्यायिकायामपि अन्यैः नायकव्यतिरिक्तरपि

नेव निबद्धा” इत्याहुस्तदुक्तम् (ग) । आख्यानादयश्च
कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः । यदुक्तं दण्डिनेव ।

“अत्रैवान्तर्भवन्ति (घ) शेषाद्याख्यानजातयः” । इति ।

एषामुदाहरणं पञ्चतन्त्रादि । अथ गद्यपद्यमयानि ।

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ५६६ ॥

यथा देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते ॥ ५७० ॥

यथा विरुदमणिमाला ।

करम्भकन्तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितम् ॥

५७१ ॥

यथा मम षोडशभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली । एवमन्ये-
ऽपि भेदा उद्देशमन्यप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च (ङ) न
पृथग्व्यञ्जिताः ।

इति साहित्यदर्पणे दृश्यत्रयकाव्यनिरूपणो नाम

षष्ठः परिच्छेदः ।

उद्दीरणात् उच्चारणात् अनियतः अनिवार्य इष्ट इति दृष्ट्याचार्यैश्च वचनात्
नामकेनैव आख्यायिका निबद्धमिति केवास्मिन्मतमयुक्तमिति कथितायैः ।

(घ) अत्रेति । अत्रैव । अद्यावानाख्यायिकायां वैलम्बः ।

(ङ) उद्देशमात्रेति उद्देशमात्रेण नाममात्रेण प्रसिद्धाः । विख्याताः
तद्भावात् उक्तभेदानतिक्रमात् उक्तभेदेषु चतुर्भावादिति भावः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरमहापात्रेण

विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य षष्ठपरिच्छेदव्याख्या

समाप्ता ।

सप्तमः परिच्छेदः ।

इह प्रथमतः काव्ये दोषगुणरीत्यसंज्ञायां नामव्यवस्थितिः क्रमो दर्शितः । सम्प्रति के ते इत्यपेक्षायामुद्देशक्रमप्राप्तानां दोषाणां स्वरूपमाह ।

रसापकर्षका दोषाः ॥ ५७२ ॥

अस्मार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः । तद्विधेयमाह ।

ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे पदांशे वाक्येऽर्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत् ॥

५७३ ॥

तत्र ।

दुःश्रवणविविधांश्रीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।

ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनियार्थविहृतार्थताः ॥

अवाचकत्वं 'क्लिष्टत्वं' विरुद्धमतिकारिता ।

अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥-

दोषाः केचिद्वग्व्येष्टुं पदांशेऽपि पदेऽपरम् ।-

निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ५७४ ॥

पदवचनतया च्युतिदुःश्रावकत्वं दुःश्रवणत्वम् । यथा ।

"कार्त्तिके यातु तन्मन्त्रो कदा नैव वयं वदा" ।

अज्ञोक्तत्वं (क) त्रींशुगुण्योऽमङ्गलव्यञ्जकत्वाजिहा ।

क्रमेण उदाहरणम् ।

“हमारिविजये राजन् ! साधनं सुमहत्तव ।

प्रससार ग्रनेर्वायुर्विनाशे तन्वि ! ते तदा” ॥ (ख)

अत्र साधनवायुविनाशशब्दाः अश्लीलाः ।

“शूरा अमरतां याप्ति यशभूता रथाध्वरे” ॥ (ग)

अत्र पद्यपदं कातर्यमभिव्यनक्तौत्यनुचितार्थत्वम् । अप-
युक्तत्वं तथा प्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् । यथा । “भाति
पद्मः सरोवरे” । अत्र पद्यशब्दः पुंलिङ्गः (घ) । आम्बत्वं यथा ।
—“कटिस्थो हरते मनः” । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः (ङ) । अप-

(ख) युतिदुःखावकलं युतिमात्रतः क्लिप्तजनकत्वम् । आर्तार्थं कृतावैस
भावः कार्तार्थम् । अत्र रक्षणीयात् कदावाः पादव्यात् यीतुदुःखजनकत्वम् ।
तेनात्र भङ्गारस्य प्रकर्षहानिरिति रसापकर्षः । अत्रोक्तत्वं श्रीकादिवशात् अवकाश-
मर्त्तान्तरमश्लीलं तस्य भावः ।

(ख) इमेति । हे राजन् ! हमानाम् शरीरां मर्त्यां विजये तव सुमहत्
साधनं तेनैवायुपायः । हे तन्वि ! ते तव विनाशे चदमने विरहे इत्यर्थः वायुः
महद्यसनीरस इत्यर्थः ग्रनेः मन्दं मन्दं विस्फार सप्तचार । अत्र सैन्याद्यवायां
प्रयुक्तः साधनशब्दः उपलब्धकृततया श्रीकाव्यशब्दः । सनीरसो प्रयुक्ती वायुशब्दः
वायुवायुशब्दकृततया पुनुसाध्यशब्दः । चदमने प्रयुक्ता विनाशशब्दः कलुषव्यश-
कृततया अमङ्गलव्यशब्दकृततया इति बोध्यम् । अत्र राजविजयकारतिमानस्य रस-
शब्दप्रतिपाद्यस्य तथा भङ्गारस्य तत्तत्कल्याणां तादृशार्थव्यशब्दकृततया प्रकर्षविवक्षे
इति द्रष्टव्यम् ।

(ग) शूरा इति । शूराः वीराः रथाध्वरे संवातवन्ति यशभूताः निजता
इति भावः अनरतां दीप्तं याप्ति वायुवन्ति अत्र वीराणां कदाचित्कां पुनःपुनः
मयुक्तनिर्लि अमुचिता वेलं तेन वात्र वीररसस्य प्रकर्षहानिरिति बोध्यम् ।

(घ) यथा तेन प्रकारेण प्रविष्टौ अपि श्रीकादिवु प्रविष्टिसंज्ञेऽपि । पुंलिङ्गः
कविभिरप्रयुक्त इति शेषः ।

(ङ) ग्राम्यत्वं साहित्यादिशास्त्रजन्यशब्दत्वम् । कटिरिति । अत्र
भङ्गारस्य अश्लीलप्रकटनेन वैचित्र्यापनमात् प्रकर्षहानिरित्यर्थः ।

तीतल्लनिकदेशमात्रप्रसिद्धत्वम् । यथा । “योनिं दक्षिता-
शयः” । अतः योगशास्त्र एव वाच्यमर्थं आशयशब्दः (च) ।

“आशीःपरम्परां वन्द्यां कथं कृत्वा ज्ञप्तां गुण” । (ङ)

अत्र वन्द्यामिति किं वन्द्योभूतायास्तुत वन्दनीयायामिति
सन्देहः । नेयार्थत्वं कृदिप्रयोजनाभावादव्यक्तित्वं लक्ष्यार्थ-
प्रकाशनम् (ज) । यथा ।

“कमले चरणाघातं सुखं सुमुखि ! तेषां करोतु” । (झ)

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् । निहतार्थत्वं सुभया-
र्थस्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः । यथा । “यमुनाशम्बर-
मम्बरं व्यतानीतु” । शम्बरशब्दो दैत्ये प्रसिद्ध इह तु जले

(च) अप्रतीतत्वम् । एकदेशमात्रेण तु सर्वत्र प्रसिद्धत्वं स्यात्तत्त्वम् । योनिं
जीववृक्षचोरेकविधम् योनिः त्रेण दक्षितः कश्चितः आशयः वाचना वक्त-
तधीकः । अत्र वाचनादित्यत्र आशयशब्दस्य अज्ञानतो जीववृक्षादिति ज्ञानात्
अर्थेजीववृक्षाघात इति बोध्यम् ।

(ङ) आशीरिति । आशीःपरम्पराम् आशीर्वादेतत्प्रकाशनापत्तिं कथं
कृत्वा गुणैः । अत्र प्रकाशनादिनिवृत्त्याभावात् । वन्द्यामिति पदं जीववृक्षात्
अर्थसन्देहजननात् सन्दिग्धम् । अत्र सन्देहवशात् शब्दवीथिविषयेन राजविषय-
रतिभावकपक्षे रसकथनं जीववृक्षात् रसवदप्रतिपाद्यस्य प्रकर्षणानि ।

(ज) नेयार्थत्वमिति । लक्ष्यार्था कृदिप्रयोजनाभावात्तदर्थेणुक्तत्वमिति ज्ञानात्
तदभावे अव्यक्तित्वम् । अज्ञानतोऽप्युक्तम् । अव्यक्तित्वविवक्षितत्वमर्थः कवेरिति
शेषः ।

(झ) कमले इति । निर्जितत्वं परामर्श इत्यर्थः कमलस्य चरणाघातेन
सुखावस्थाः सुखावस्थाः साक्षादविशेषात् लक्ष्यम् । अत्र कृदिप्रयोजन-
योरन्तरं विना प्रथमं कवेरव्यक्तिनिवृत्तिः तदनन्तरं अव्यक्तं लक्ष्यार्थाविशेष-
ततः शब्दवीथ इति विषयेन रसप्रतीतिः प्रतिपत्त्यव्यक्तमिति बोध्यम् ।

(ञ) निहतार्थत्वं लक्ष्यार्थेण लक्ष्यार्थेतिपादकम् । वसुमेनि । वसुमे-
नम्बरं वासिन्दीश्वरिणम् अम्बरम् आशयं व्यतानीतु अर्थं योऽपि वाच्यम् ।

निवृत्तार्थः (ज) । “गीतेषु कर्णमादत्ते” । आङ्पूर्वो दाञ्-
धातुर्दानार्थेऽवाचकः । यथा वा ।

“दिनं मे त्वयि सम्प्राप्ते ध्वान्तच्छायापि यामिनी” । (ट)

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकम् ॥ क्लिष्टत्वमर्थ-
प्रतीतेर्यवहित्वम् । — “चौरोदजावसतिजन्मभुवः- प्रसन्नाः” ।
अत्र चौरोदजा लक्ष्मीस्तस्या वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो
जलानि ॥ “भूतयेऽस्तु भवानौशः” । अत्र भवानौशशब्दो
भवान्माः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्विरुद्धमवगमयति (ठ) ॥

“स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोऽङ्गूनेः किमेभिर्भुजैः” ।

अत्र वृथात्वं विधेयं, तच्च समासे गुणोभावादनुवाच्यत्व-
प्रतीतिज्ञतम् । यथा वा । “रक्षांस्वपि पुरःस्थातुमलं रामानु-

अत्र अन्तरशब्दः श्रुतिमात्रतः प्रसिद्धार्थे प्रति प्रधायितस्तत्तदसकृतेत्यस्यात् निवृत्तः
अलं प्रत्याययन् ब्राह्मणोपविशन्नात् समुनाविषयवतिभावस्य प्रकर्षेणानिरिति
वीक्ष्यम् ।

(ट) अवाचकत्वं यथा नीतेष्विति । यदि च दाघातोरभिधयेव दानवाच-
कत्वं स्थितं तदपि आङ्पूर्वकत्वे तद्विपरीतायं स यद्वचरूपस्य अभिधयेव प्रति-
पादनादिति भावः । दिनमिति । त्वयि सम्प्राप्ते ‘उपस्थिते मे जन्म ध्वान्त-
च्छायापि तिमिरावतापि यामिनी दिनम् । अत्र दिनशब्दः सूर्यकिरणवाचक-
प्रहरचतुष्टयार्थकः । इति प्रकाशमयार्थप्रतीती विलम्बात् ब्राह्मणोपः तस्यात्
रसप्रतीतेः प्रतिबन्धकत्वम् । अत्र दिनशब्देन अथवा प्रकाशमयार्थः, सा च
वदिहेतुवेति नाम नेवाधेत्वावसर इति वीक्ष्यम् ।

(ठ) क्लिष्टत्वमिति । अर्थप्रतीतेः अर्थावबोधस्य व्यवहितत्वं व्यवधानेन
उपस्थाप्यत्वम् । अत्र क्रमेण पदार्थोपस्थितेः ब्राह्मणोपविशन्नात् रसादिप्रतीतेः
प्रतिबन्धकमित्यवधार्यः ।

(ड) विरुद्धमतिकारिता विपरीतवृद्धित्वं यथा भूतये इति भवस्य पत्नी
भवानी तस्याः ईशः पतिः । अत्र भवान्माः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वात् देव-
विषयवसरतेरवधार्यः । अविवक्षितम् । अविवक्षितः प्राधान्येन अनिर्दिष्टः विधेयार्थः

जलमे" । रामस्येति वाच्यम् । यथा वा । "आसमुद्रमिती-
शानाम्" । अत्र आसमुद्रमिति वाच्यम् । यथा वा ।

"यत्र ते पतति सुभ्रु ! कटाक्षः पठबाण इव पञ्चमरसः" ।

अत्र पठ इवेत्युत्प्रेक्षम् । यथा वा ।

"अमुक्ता भवता नाथ ! सुहृत्तमपि सा पुरा" । (ड)

अत्र अमुक्तेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवो-
चितम् । यदाहुः ।

"अप्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्" । (ट)

यथा ।

"नवजलधरः सज्जोऽयं न हसतिमाचरः" । (ण) ।

अत्र तस्य भावः पदादीनां मध्ये विधेयत्वेन उपादेयत्वेन प्राधान्यं तस्य प्राधान्येन
निर्देश एव उचितः तद्वैपरीत्यम् अनुवाच्यमनुज्ञेयं न विधेयसुखीर्येदिति निबन्धन-
अन्यत्वात्प्रतिषेधः, स च कश्चित् समासे गुणीभावेन कश्चित् उद्दिष्टात् प्राक् विधे-
यस्य उपादानेन भवति । अनुवाच्यत्वप्रतीतिस्तु उद्दिष्टत्वोपजनकम् । तेनात्र
प्राधान्येन कृता तया च वीररसप्रतीतिरपकर्षः । रक्षासीति अलं समर्थानि,
अलं व्यर्थसमर्थोक्तिरुत्तरः । अत्र राक्षसवधे रामस्यैव प्राधान्येन उपादेयत्वात्
तस्य पृथक् निर्देश एवोचितस्तदुत्तरत्वात् तादृगुपादेयताप्रतीतिः प्रतिरोधत्वेन
च वीररसस्यापकर्षः । आसमुद्रंति अत्र रजुर्बन्दीवानामधिकारस्य समुद्रपथ्येनताया
एव उपादेयतया प्राधान्यं तत्र समासे गुणीभावात् न तत्प्रतीतिरुद्दिष्टि रस-
स्यापकर्षः । अत्रेति अत्र बहुत्वस्यैव उपादेयतया प्राधान्यं तदुत्तरत्वात् रसस्य
विशिष्टपकर्षः । अमुक्तेति । अत्र प्रसज्यप्रतिषेधे नञाविधेयतैवीचिता, समासे
गुणीभावेन तद्विपर्ययात् अर्थवीच्यस्य उद्दिष्टतया रक्षापकर्ष इति बीजम् ।

(ड) अप्राधान्यमिति । अत्र बाक्यं विधेः विध्यर्थस्य अप्राधान्यम् उद्दिष्ट-
तया अमुक्यत्वं प्रतिषेधे नञेन प्रधानता सुख्यात् अत्र च क्रियया सह नञ्
तित्ततीत्यर्थः असी प्रसज्यप्रतिषेधः ।

(ण) नवजलधर इति । ऊर्ध्वशीविशीनेन चित्तस्य पुच्छरवसी वितर्कवर्धन-

उक्तोदाहरणे तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः पर्युदासतया
निषेधस्य विधेयतान्वयगमः (त) । यदाहुः ।

“प्रधानत्वं विधेयं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्” ॥ (ख)

तेन ।

“जुगोपात्मानमेषस्तो भजे धर्ममनातुरः ।

अगृध्नाददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्” ॥ (द)

अत्र अचस्ततामिनूद्यात्मगोपनाद्येव विधेयमिति नञः
पर्युदासतया गुणभावो युक्तः । ननु अत्राहिभोजो ब्राह्मणः,
असुर्यम्यश्या राजदारा इत्यादिवत् असुतेत्यत्रापि प्रसज्य-
प्रतिषेधो भविष्यतीति चेन्न । अत्रापि यदि भोजनादिरूप-
क्रियांशेन नञः सम्बन्धः स्यात्तदेव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं
शक्यम् । न च तथा । विशेष्यतया प्रधानेन तद्गोच्यार्थेन
कर्त्रांशेनैव नञः सम्बन्धात् । यदाहुः ।

मिदम् । अत्र सप्तद्वन्द्ववचनधरस्य दृष्टानिशाचरत्वविधाननप्रधानं नञर्थस्य तद-
भाववचस्य प्राधान्यं द्विधाया भवतीत्याद्यध्याहृतया नञः सम्बन्धस्य तदत्र प्रसज्य-
प्रतिषेधत्वम् ।

(त) उक्तोदाहरणे असुतेत्यत्र विधेयतान्वयगमः विधेयस्य अप्रतीतिः ।

(ख) प्रधानत्वमिति । अत्र वाक्ये विधेः विध्यर्थस्य प्रधानत्वं मुख्यत्वं प्रति-
षेधे नञर्थे अप्रधानता गुणभावः यत्र च उत्तरपदे परवर्तिपदेन सह नञ् तिङ्गत्तो-
त्तव्यः असी पर्युदासः ।

(द) जुगोपेति । स दिक्षीयः अक्षयः अक्षीतः सन् आत्मानं जुगोष
ररञ्च, अनातुरः अपरीक्षितः सन् धर्मं भजे सिधेवे, अगृध्नाः अक्षयः सन् अर्वांन्
करान् आददे, असक्तः अनासक्तः सन् सुखम् अन्वभूत् कुभोज । अत्र विध्यर्थस्य
आत्मगोपनस्य प्राधान्यं प्रतिषेधे अत्रस्य इत्यादिषु स्थिते नञर्थे अप्रधानता,
उत्तरपदेन तदादिना नञः सम्बन्धः ।

“आहभोजनशीलो हि यतः कर्त्ता प्रतीयते ।

न तद्भोजनमात्रं तु कर्त्तरि विधानत इति” ॥ (ध)

अमुक्तेत्यत्र तु क्रिययैव सह सम्बन्ध इति दोष एव । एते च क्लिष्टत्वाद्युः समासमता एव पददोषाः ॥ वाक्ये दुःख-
वत्त्वं यथा ।

“आराख्यन्धः कदा लप्ये कार्त्तायै विरहे तव । (न)

ज्ञातप्रवृत्तिरन्ध्यायै कविर्वान्तं समग्रते” ॥ (प) ॥

अत्र सुगुणान्यङ्गकालीयता ।

“उद्यत्कमललीहित्यैर्वक्त्राभिभूयिता तनुः” ॥ (फ)

अत्र कमललीहित्यं पद्मरागः । वक्त्राभिः वामाभिः ।

“धन्विज्ञस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गमावाप्स्यः ।

(ध) आहति । यतः अजात आहभोजनशीलः कर्त्ता प्रतीयते, कर्त्तरि इनेतिप्रत्ययस्य विधानतः विधानात् न तु तस्य कर्त्तुः भोजनमात्रं प्रतीयते इत्यनेनाशङ्कः ।

(न) आहति । तव विरहे आरख्य आनख्य आर्त्ताः पीडा तव । अन्धः मोहित इत्यर्थः अहं कदा कार्त्तायै ज्ञातार्थेतां लप्ये प्राश्यामि । अथ अनेक-
पदस्य अन्धवत्त्वमिति वाक्यगतं दुःखवत्त्वं ।

(प) ज्ञतेति । अन्धस्य कवेः अर्थे वक्ष्यते वस्तुमीत्यर्थः । ज्ञता प्रवृत्तियेन तादृशः परवक्षितानुख्यत्वं रचयित्वर्थः कविः वान्तम् उद्योतम् अत्रुते भवत्यति ।
अत्र वान्तं समग्रते इति वाक्यं सुगुणान्यङ्गकालीयतां अङ्गीकृतम् ।

(फ) उद्यति । उद्यतिः विकसरेः कमललीहित्यैः पद्मरागैः वक्त्राभिः
वामाभिः नाश्रीभिः तनुः भूयिता अलङ्कृता । अत्र कमललीहित्यवक्त्राभिर्दी-
प्यत्वावा पद्मरागवामाश्रीवर्णविकी सा च लक्षणा रुद्रिप्रयोजनमाभावात् अशक्ति-
ज्ञतेति पदद्वयगतत्वेन वाक्यगतं नेयार्थत्वम् ।

(व) धन्विज्ञस्येति । कुरङ्गमावाप्स्यः अपूर्वा वन्धन्युत्पत्तिः विन्यासविशेषः
स्य तादृशस्य धन्विज्ञस्य संयतकेशपात्रस्य, धन्विज्ञाः संयताः कषा इत्यमरः ।

रज्यत्पूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम्” ॥ (ब)

अत्र चन्द्रिकायां शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसे न रज्यतीति सम्बन्धः क्लृप्तः । “न्यङ्कारो ज्ञयमेव मे यदिति” अत्र च ज्ञय-
मेव न्यङ्कार इति न्यङ्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितम् (भ) । तच्च
शब्दरचनावैपरीत्येन गुणीभूतम् । रचना च पदद्वयस्य विप-
रीतेति वाक्यदोषः ।

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु ! समागतः” ।

इत्यादिषु “यत्तदोर्नित्यः सम्बन्धः” इति व्यायादुपक्रान्तस्य
यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया प्रति-
पाद्यमाना इदमेतददःशब्दा विधेया एव भवितुं युक्ताः ।
अत्र तु यच्छब्दनिकटस्थतया अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत्यच्छब्द-
स्यापि यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वमात्रम् (म) ।
यथा ।

“यः स ते नयनानन्दकरः सुस्रु ! स आगतः” ।

यच्छब्दव्यवधानेन स्थितास्तु निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति ।

शोभां प्रेक्ष्य हृष्टा कस्य जनस्य मानसं निशानम् अतिमात्रं सखा तथा न रज्यति ।
अत्र पदार्थानाम् अन्यशरीजनस्य कष्टसाधनात् रसास्वादस्य प्रतिबन्धकत्वेन
क्लृप्तम् ।

(भ) न्यङ्कार इति । अत्र वाक्यगतः विधेयाविमर्शः सुहृदवगमनः तु तादृश-
वीररसास्वादस्य मनाक् प्रतिभातं जनयतीति बोद्धव्यम् ।

(म) आनन्दयतीति । यत्तदोः शब्दयोः सम्बन्धः संजीवः नित्यः अवि-
च्छिन्न इत्यर्थः । अत्र यच्छब्दः तत्र तच्छब्दो निवृत्त इति भावः । उपक्रान्तस्य
अनुवाद्यत्वेन उपात्तस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये आकाङ्क्षाराहित्यबोधाच्च । प्रति-
पाद्यमानाः प्रयुज्यमानाः । अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृतं उद्देश्येति बोधकम् । अत्र विधेयस्य
अदःशब्दस्य नैकस्यात् अप्राधान्येन निर्देष्टव्य इति विधेयाविमर्श इति भावः ।

यथा ।

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागतः” ।

एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि । यत्र च यत्तदोरेकस्यार्थत्वं सम्भवति तत्रैकस्य उपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न चेति । तथा हि, यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम् । यथा “आत्मा जानाति यत् पापम्” (य) । एवम् ।

“यं सर्वशैलः परिकल्प्य वक्त्रं

मेतौ स्थिते दोम्बरि दोहदत्ते ।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च”

इत्यादावपि तच्छब्दस्य प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वम् (र) । क्रमेण यथा ।

“स हत्वा बालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

घातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत्” ॥ (ल)

“स वः प्रशिकलामौलिस्त्रादात्मरायोपकल्पताम्” । (व)

(य) यत्र चेति । आद्यत्वम् अर्थवशसम्भलम् । सामर्थ्यात् योग्यताबलात् । आस्तेति । यत् पापं तत् आत्मा जानातीति सामर्थ्यात् अन्तःकरणौघमिति भावः ।

(र) वमिति । अत्र स हिमालयः अस्तीति पूर्ववाक्ये आर्थेन तच्छब्दजनान्वयः ।

(ल) स इति । स वीरः राज्ञः बालिनं हत्वा घातोः स्थाने आदेशसिच चिरकाङ्क्षिते तत्पदे तस्य बालिनः पदे राज्ञे सुग्रीवं संन्यवेशयत् अभिप्रियात् । अत्र स इति वः सुग्रीवमिति आर्थेन यच्छब्देन सम्बन्धते । अत्र तच्छब्दस्य प्रक्रान्तत्वम् ।

(व) स इति । सः प्रसिद्धः प्रशिकलः मौलीयस्य तद्योक्तः शिव इत्यर्थः वः युष्मार्कं तादात्म्यस्य सुकथे इत्यर्थः उपकल्पतां सुक्तिप्रदो भवतु इत्यर्थः ।

“तामिन्दुसुन्दरमुखो हृदि चिन्तयामि” ॥ (श)

यत्र च यच्छब्दनिर्गतस्थितानामपौदमादिशब्दानां भिन्न-
लिङ्गविभक्तित्वं तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेव क्रमेण यथा ।

“विभाति सृगशावाक्षी येदं भुवनभूषणम् । (घ)

इन्दुर्विभाति यस्तेन दग्धाः पथिकयोषितः” ॥ (स)

क्वचिदनुपात्तयोर्द्वयोर्द्विपि सामर्थ्यादवगमो यथा ॥ (ङ)

“न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि ! मा शुच ।

नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्यङ्कुतपौरुषः” ॥ (च)

अत्र योऽस्ति स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ॥

“यद्यद्विरहदुःखं मे तत् को वापहरिष्यति” ।

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम् । तथाहि,
यद्यदित्यनेन येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विव-
क्षितम् । तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्शः (क) । एव-

अत्र यः युष्माभिराराध्यते इति आर्थेन यच्छब्देन स इति सम्बध्यते । अत्र
प्रासङ्गिकतच्छब्दः ।

(श) तामिति । अत्र वा मया कीर्तितेति आर्थेन यच्छब्देन तामिति
सम्बध्यते । अत्र अनुभूताद्यंस्तच्छब्दः ।

(घ) विभातीति । या या सृगशावाक्षी विभाति इदं भुवनानां भूषणम्
अलङ्कारः । अत्र निरुक्तस्थितोऽपि इदमशब्दः द्वौवचिङ्गः ।

(स) इन्दुरिति । य इन्दुर्विभाति तेन इन्दुना पथिकानां योषितः कान्ताः
दग्धाः । अत्र निरुक्तस्थितोऽपि तच्छब्दः भिन्नविभक्तिकः ।

(ङ) अनुपात्तयोः अप्रयुक्तयोः द्वयोः यतच्छब्दयोरित्यर्थः सामर्थ्यात् योग्यता
वशात् अवगमः प्रतीतिः ।

(च) नेति । हे उर्वि ! पृथिवि ! कोऽपि जनः मे मन भारस्य शमयिता
न असौति शेषः इति मा शुच शोक मा कुरु, नन्दस्य भवने कोऽपि अङ्कुतपौरुषः
अलौकिकपराक्रमः बाह्यः श्रेष्ठः अस्ति ।

(क) यदिति । अत्र यच्छब्दद्वयम् एकः एकेन तच्छब्देन निराकाङ्क्षः
अपरः साकाङ्क्ष इति न वक्तव्यम् ।

मन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोध्यम् । पदांशे श्रुति-
कटुर्यथा । “तद्वच्छ सिद्धेः कुरु देवकार्यम्” (ख) ।

“धातुमत्तां गिरिर्धत्ते” । अत्र मत्ताशब्दः चौवाथे
निहितः (ग) ।

“वर्ण्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः” ।

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः (घ) ।

“पाणिः पल्लवपेलवः” । पेलवशब्दस्याद्याचरे अश्लीले (ङ) ।

“संग्रामे निहताः शूरा वचोबाणत्वमागताः” ।

अत्र वचःशब्दस्य गौःशब्दवाचकत्वे नैयार्थत्वम् । तथा
तत्रैव बाणस्थाने शरेति पाठे अत्र पदद्वयमपि न परिहृति-
सहम् । जलध्यादौ तु उत्तरपदं वाङ्मनलादौ पूर्वपदम् ।
एवमन्येऽपि यथासम्भवं पदांशदोषा ज्ञेयाः । निरर्थकत्वादीनां
त्रयाणाञ्च पदमात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये सम्भवः (च) । यथा ।

(ख) तद्वच्छेति । अत्र सिद्धेः इति पदस्य अंशभूतो हेः इति शब्दः
अवचकार्कश्यमवगमयतीति भावः ।

(ग) धातुमत्तामिति । अत्र मत्ताशब्दः चौवाथे प्रसिद्धः, अत्र तु विद्य
मानत्वरूपार्थे प्रयुक्त इति अत्र धातुमत्तामिति पदस्य अंशभूतो मत्ताशब्दः
निहतार्थः ।

(घ) वर्ण्यते इति । यस्य तारको विजेयः स महासेनः कार्तिकेयः किं
वर्ण्यते । अत्र विजेय इति पदस्य पदांशभूतः कृत्यप्रत्ययः विजित इत्यर्थस्य
अवाचक इति भावः ।

(ङ) पाणिरिति । आद्याचरे पेल इति । हे अचरे इत्यर्थः अश्लीले त्रीडा-
व्यञ्जनत्वादिति भावः ।

(च) संग्रामे इति । शूराः वीराः संग्रामे युद्धे निहताः सन्तः वचोबाणत्वं
वर्णांसि बाणाः शूरा येषां ते वचोबाणाः वचोभिरेव शूरकार्यं शत्रुवधादिकं
कुर्वन्तीति भावः सत् देवत्वमित्यर्थः आगताः प्राप्ताः । अत्र वचोबाणत्वमिति
पदस्य अंशभूतवचःशब्दो गौःशब्दवाचकत्वे अप्रसिद्धतया नैयार्थ इति भावः ।

“सुखं मानं हि मानिनि ।” । अत्र द्विशब्दो वृत्तिपूरणमात्र-
प्रयोजनः । “कुञ्जं हन्ति कयोदरी” । तत्र हन्तीति गम-
नार्थे पठितमपि न तत्र समर्थम् (ङ) । “गाण्डीवी कनक-
शिलानिभं भुजाभ्यामाजन्ने विषमविलोचनस्य वचः” (ज) ।
“भाङ्गो यमहनः” [पा० १ । ३ । २८ ।] “स्वाङ्गकर्मका-
चेति” [पा० १ । ३ । २८ । सू० वा०] अनुशासनबलादाङ्-
पूर्वस्य हनः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितम् । इह तु
तत्त्वहितमिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् श्रुतसंस्कारत्वम् । ननु
अत्र “भाजन्ने” इति पदस्य स्वतो न दुष्टता अपि तु पदा-
न्तरापेक्षयैवेत्यस्य वाक्यदोषता । मैवम् । तथाहि, गुणदोषा-
लङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेऽस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधा-
यित्वं हेतुः । इह तु दोषस्य “भाजन्ने” इति पदमात्रस्यैवा-
न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । पदान्तराणां परिवर्त्तनेऽपि
तस्य तादवस्थ्यादेवेति पददोष एव तथा । यथेहात्मनेपदस्य
परिवृत्तावपि न पददोषः तथा हनृप्रकृतेरपीति न पदांश-

परिहृतिषट् विनिमयाहम् । तच्छब्दपरित्यागेन शब्दान्तरप्रयोगे न तदर्थबोधक-
मित्यर्थः । अन्तरपदं हि इत्थंभूतमित्यर्थः । पूर्वपदं वाक्येत्वंभूतमित्यर्थः न
परिहृतिषट्कमिति शेषः । अत्र चिस्थामे च इति प्रयोगे तथा वाङ्मन्याने
अत्रादिपदप्रयोगे नेवाद्यन्तमिति भावः । निरर्थकत्वादौनां निरर्थकाद्यनर्थश्रुत-
संस्कारत्वानामित्यर्थः ।

(ङ) सुचेति । अत्र द्विशब्दो निरर्थक इति भावः । कुञ्जमिति समर्थे
बोधयितुं शक्तमित्यर्थः ।

(ज) गाण्डीवीति । गाण्डीवी अर्जुनः भुजाभ्यां बाहुभ्यां कनकशिलानिभं
काचनपाषाणसदृशं विषमविलोचनस्य द्विनेत्रस्य वचः भाजन्ने बाहुतवाङ् ।

(झ) सुचेति । गुणानां बल्लभाणामां भाष्यार्थदोषां दोषाणां दुःखबला-
दीनाम् अलङ्काराद्यननुप्रासोपमादीनां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेः एते शब्दगुणा
एते अर्थगुणा एते शब्ददोषा एते अर्थदोषा एते शब्दालङ्कारा एते अर्थालङ्कारा

दोषः । एवं “पक्षः” इत्याद्याप्रयुक्तस्य पदगतत्वं बोध्यम् । एवं प्राकृतादिष्वाकारणलक्षणहानावपि अतसंस्कारत्वमूहम् । (इह शब्दानां सर्वथा प्रयोगाभावेऽसमर्थत्वं विरलप्रयोगे निहतार्थ-
त्वम् । निहतार्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् अप्रतीतत्वे त्वेकार्थ-
स्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः । अप्रयुक्तत्वमिकार्य-
शब्दविषयम् । असमर्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वे
हत्वाद्योऽपि गमनार्थे पठिताः । अवाचकत्वे दिनादयः
प्रकाशमयाम्यर्थे न तथेति परस्परभेदः) एवं पददोषसजातीया
वाक्ये दोषा उक्ताः सम्प्रति तद्विजातीया उच्यन्ते (भ) ।

वर्णानां प्रतिकूलत्वं लुप्ताहतविसर्गते ।

अधिकन्यूनकथितपदताहतवृत्तताः ॥

पतत्प्रकर्षता सन्धौ विश्लेषाश्लीलकष्टताः ।

अर्धान्तरैकपदता समाप्तपुनरात्तता ॥

अभवन्मतसम्बन्धा क्रमामतपरार्थताः ।

वाच्यस्यानभिधानञ्च भग्नप्रकमता तथा ॥

इत्येवं व्यवस्थाया इत्यर्थः हेतुः आरब्धं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं तत्सत्त्वे तत्सत्ता
अन्वयः तदसत्त्वे तदसत्ता व्यतिरेकः तौ अनुविधातीति अन्वयव्यतिरेकानु-
विधावौ तेषां शब्दार्थगतानां गुणदीपावधारणान् अन्वयव्यतिरेकानुविधावौ
तदन्वयव्यतिरेकानुविधावौ तस्य भावः तत्त्वम् । अयं भावः यत्र तत्तच्छब्दसङ्घादे
न तु तत्परिहृतौ तत्तदगुणादिसङ्घातः तत्र तत्तदगुणादीनां शब्दगतत्वं यत्र न
तथा तत्र तेषामर्थगतत्वमिति । तद्विजातीयाः शेषवाक्यमता इत्यर्थः ।

(ज) वर्णानामिति । वर्णानां प्रतिकूलत्वं प्रतिकूलवर्षता इत्यर्थः १ ।

लुप्तविसर्गता २ । आहतविसर्गता ३ । अधिकपदता ४ । न्यूनपदता ५ ।
कथितपदता ६ । अतहतता ७ । पतत्प्रकर्षता ८ । सन्धिविश्लेषः ९ । सम्ब-
न्धीकृता १० । सन्धिकृता ११ । अर्धान्तरैकपदता १२ । समाप्तपुनरात्तता १३ ।

ध्यागः प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः ।

सङ्कीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः ॥

५७५ ॥ [ज]

वर्णानां रसानुगुणविपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम् (ट) ।

यथा मम ।

“ओषट्ट उल्लट्ट सभये कहिं पि मोटाभट्ट थो परिहट्ट ।

हिभण फिट्ट लज्जाइ खुट्ट दिहोए सा” (१) ।

अत्र टकाराः शृङ्गाररसपरिपन्थिनः केवलं शक्तिप्रदर्शनाय निबद्धाः । एषाञ्चैकद्वित्रिचतुःप्रयोगेण न तादृग्रसभङ्ग इति न दोषः । “मता निशा इमा बाले !” । अत्र लुप्तविसर्गाः । आहता ओत्वं प्राप्ता विसर्गा यत्र । यथा । “धीरो वरो नरो

(१) ओषट्ट इति । उल्लट्टवति उल्लोटवति शब्दे कश्चिन्नपि मोटावति न परिहट्टति । उदयेन छिद्यति लज्जया खट्टवति धृतेः सा इति त्व० । उल्लट्टवति देहसुतानोक्तरोति । उल्लोटवति पार्श्वपरिपन्थिनं करोति । मोटावति मोटावितभावं प्रकटयति । न परिहट्टति परिहट्टनं न करोति । छिद्यति व्यस्यति । खट्टवति कुण्ठिता भवति इत्यर्थः ।

अभवन्तसम्बन्धः १४ । अकृतता १५ । अतपरार्थता १६ । वाचानभिधानम् १७ । अप्रकृतता १८ । प्रसिद्धित्वानः १९ । अस्थाने पदस्थासः २० । अस्थाने समासस्थासः २१ । सङ्कीर्णता २२ । गर्भितता २३ । एते वाक्यमात्रगाः शेषवाक्यगतता दोषाः स्युः ।

(ट) वर्णानां प्रातिकूल्यमुदाहरति श्लोकेति । शृङ्गाररसपरिपन्थिनः शृङ्गारस्य प्रतिकूलाः । अत्र टकारवर्णानां ओजीव्यसक्तया बीरबीभत्सादिषु एव उपयोगित्वात् शृङ्गारप्रकर्षजानिः । अत्र दुःश्रवणदोषोऽपीति विभाव्यम् ।

(ठ) लुप्तविसर्गतामुदाहरति मता इति । बहुधाः प्रयोगे दोषोऽयं श्रीह-

याति” इति । “पञ्जवाक्यतिरक्तोऽहौ” । अत्राक्यतिपदमधिकम् ।
एवं “सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम्” इति विशेषणमधिकम् ।
“कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेरिति । अत्र तु विशेषप्रति-
पक्षार्थमुपात्तत्वाद्युक्तमेव । यथा वा “वाचमुवाच कौत्सः” ।
अत्र वाचमित्यधिकम् उवाचेत्यनेनैव कृतार्थत्वात् । क्वचित्तु
विशेषणदानार्थं तत्प्रयोगो युज्यते । यथा । “उवाच मधुरां
वाचम्” इति । केचित्त्वाहुः “यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेष-
णत्वं सम्भवति तत्रापि तत्प्रयोगो न घटते” । यथा । “उवाच
मधुरं धीमान्” इति ।

“यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममैन्द्रतया तदा” ।

अत्र प्रथमे त्वयेति पदं न्यूनम् ।

“रतिलीलाश्रमं भित्ते सलीलमनिलो वहन्” ।

लीलाशब्दः पुनरुक्तः । एवं “जच्छुर्विसं धृतविकासिविस-
प्रसूना” । अत्र विसशब्दस्य धृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्व-
नाम्नैव परामर्शो युक्तः । इतं वृत्तं लक्षणासुरणोऽप्यशब्दं
रसाननुगुणमप्राप्तगुरुभावान्तलघु च । क्रमेण यथा । “हन्त

वेरस्यापादकलादिति बोध्यम् । अधिकविसर्गस्थितौ दुःखत्वमेव यथा हरः
खलः खलः काल इति । आहतविसर्गतामुदाहरति धीर इति । बहुधा-
प्रयोग एवास्मि दीप्तत्वमिति बोध्यम् । अधिकम् अनुपयोगिपदं यत्र तद्वाच-
अधिकपदता यथा पञ्जवेति । अत्राधिकपदप्रयोगे तात्पर्यानुभावनेन सहृद-
यानां रसास्वादप्रतिबन्ध इति ध्येयम् । विशेषप्रतिपक्षार्थं पिनाकपाणेरित्यनेन
हरस्य दुर्धर्षरूपविशेषस्य बोधार्थेत्यर्थः । न्यूनपदतामुदाहरति यदीति । यदि
मयि दृष्टिः अर्पिता त्वयेति शेषः तदा मम इन्द्रतया किम् ? नाशिकां प्रति
नाशकक्षीकृतिरिवम् । अत्र त्वयेति पदप्रयोगे अपरस्यापि कर्तृपदस्याप्याहार-
सम्भवेन रसप्रतीतिप्रतिरोध इति दीप्तत्वम् । क्वचित्पदतामुदाहरतीति । अत्र
बोधाशब्दप्रयोगे श्रीगुरार्चनाराधनावानात् रसभङ्ग इति बोध्यम् । इतदन्तर्ग

सततमेतस्या हृदयं भिन्ने मनोभवः कुपितः” । “अयि ! मयि मानिनि ! मा कुरु मानम्” । इदं वृत्तं हास्यरसस्यै-
वानुकूलम् । “विकसितसङ्कारभारहारिपरिमल एव समा-
गतो वसन्तः” । यत्पादान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तस्तत्
सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयम् । प्रथमद्वितीयपादविषयस्तु
वसन्ततिलकादेरेव । अथ प्रमुदितसौरभ आगतो वसन्त इति
पाठो युक्तः । यथा वा ।

“अन्यास्ता गुणरजरोद्भवभुवो अन्या मृदम्यैव सा

सन्धाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेव सृष्टो युवा ।

श्रीमत्कान्तिलुषां द्विषां तरतलात् स्त्रीणां नितम्बस्त्रलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च” ॥

अत्र वस्त्राणि चेति वक्ष्यन्त्यत्र त्वन्युतिः (ठ) ।

“वस्त्राण्यपि” इति पाठे तु दार्ढ्यमिति न दोषः । “इदम-
प्राप्तगुरुभावान्तलघु” इति काव्यप्रकाशकारः । वस्तुतस्तु
“लक्षणासुरणेऽप्यन्यथम्” इत्यन्ये ।

“प्रोक्त्वलज्जलनज्जालाविकटोरुसटाच्छटः ।

विविधानाह इतिमिति । इत्येति । अत्र प्रथमद्वितीयमनयोभंकारसकारयोः
साहित्यं वैरक्षावाक्यत्वेन सामानिकानामनुभवविवृतिमिति दोषः । अन्या
इति । ताः गुणरमानां रीदृशभुवः उत्पत्तिचेन्नापि अन्या विशदयन्ता इत्यर्थः ।
सा अन्या प्रथमसनीया पुण्यवती वा सत् कतिपया अन्या विशदयन्त्यर्थः ते सन्धाराः
सपादानानि इत्यर्थः अन्याः खलु निश्चये । विधिना विधाना यैः सन्धारेः एव
युवा सृष्ट उत्पादितः । यत्र गूनि दृष्टे सति मूढमनसाम् इति कर्तव्यविमूढ-
मतीनां श्रीमत्कान्तिलुषां द्विषां मूढां तरतलात् वस्त्राणि स्त्रीणां नितम्बस्त्रलात्
वस्त्राणि च पतन्ति । परमसुन्दरी लज्जालोरयावमिति भावः । प्रादूर्णविक्री-
कृतं वृत्तम् । अत्र स्रजत्वानुतिः त्रैविध्यवचनम् ।

(क) वस्तुवचनतामाह प्रोक्त्विति । प्रोक्त्वन् यः ज्वलनः अयिः तस्य
ज्वालाः प्रियाः तत्रत् विशटाः सदाः सरवः नद्याः सटानां जटानां जट

आसन्नितकुलस्मात् पातु वो नरकेयरी” ॥ (५)

अत्र क्रमेण अनुप्रासप्रकर्षः पतितः ।

“दलिते उत्पले एते अस्मिन्नी अमलाङ्गि ! ते” ।

एवंविधसन्धिविशेषस्य असकलयोग एव दोषः । अनुशा-
सनमुलङ्घ्य वृत्तभङ्गभयमात्रेण सन्धिविशेषस्य तु सकृदपि ।
यथा ।

“वासवाशामुखे भाति इन्दुचन्दनविन्दुवत्” ।

“चलण्डामरचेष्टित इति ।” अत्र सन्धौ जुगुप्साव्यञ्जक-
मश्लीलत्वम् ।

“उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः” । अत्र सन्धौ
कष्टत्वम् (ठ) ।

इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवल्यन् करैः

जगन्मा कुरु तन्वङ्गि ! मानं पादानते प्रिये” ॥ (ण)

अत्र जगदिति प्रथमार्धे पठितुमुचितम् ।

“नाशयन्तो धनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः ।

पतन्ति शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातलम्” ॥

समूहो यस्य तादृशः तथा आसेन निःश्रासमाकृतेन चिताः दूरमपसारिताः
कलस्त्राभ्रतः कुलाचलाः येन तथाभूतः नरकेयरी वृंसिङ्गः वः युष्मान् पातु रक्षतु ।
अत्र प्रकर्षपतनेन वैरस्यावगमात् देवविषयकरतेः प्रकर्षहानिरिति दोषः ।

(ठ) सन्धिविघ्निसमुदाहरति दलिते इति । सन्धिशोभनामाह चकण्डेति ।
चलन् डामरचेष्टितः चलनस्यापारवान्वयार्थः । सन्धिकष्टतामाह चर्वीति ।
मर्वन्ते मरः कषरभूमीः अन्ते अवसाने असौ चर्वी मरुतो चारुः सुन्दरी अव-
स्थितिर्यस्यालाटस्त्री तर्वाली तदुष्मां येथी ।

(ण) अङ्गान्तरेकपदसामुदाहरति इन्दुरिति । इन्दुचन्द्रः कर्पूरवत् गौरैः
धवले करैः किरणैः जगत् अमलचक्रं श्रुतीकुर्वन् विभाति विराजते । हे
तन्वङ्गि ! जगङ्गि ! पादाभते चरणप्रपले प्रिये मानं मा कुरु ।

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमासावपि पुनरास्तः (त) । अस्म-
वन्मतसम्बन्धो यथा ।

“या जयश्रीर्मनोजस्य यया जगदलङ्घितम् ।

यामेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽस्य सा ?” ॥ (थ)

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वात्त-
देकान्तःपातिना एणाक्षीशब्देन अन्येषां सम्बन्धः कवेरभिमतो
नोपपद्यत एव ।

“यां विनामी हथा प्राणा एणाक्षी सा कुतोऽस्य मे ?” ।

इति तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यान्तःपातित्वे तु सर्वैरपि यच्छब्द-
निर्दिष्टवाक्यैः सम्बन्धो घटते । यथा वा ।

“ईक्षसे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः” ।

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो न घटते । “ईक्षसे
चेत्” इति तु युक्तः पाठः । यथा वा ।

“ज्योत्स्नाचयः पयःपूरस्तारकाः कौरवाणि च ।

राजति व्योमकासारराजहंसः सुधाकरः” ॥ (द)

अत्र कासारशब्दस्य समासे गुणीभावात्तदर्थस्य सर्वैः
संयोगः । विधेयाविमर्षे यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टम् । इह तु

(त) समासपुनरास्ततामुदाहरति नाशयन् इति । स्पष्टम् ।

(थ) येति । या मनोजस्य कामस्य जयश्रीः विजयलक्ष्मीः, यया जगत्
चलङ्घितं भूषितं, या मेणाक्षीं हरिणनयनां विना मे नमः प्राणाः विफलाः, अथ
सा कुतः कुत्र विद्यते इति शेषः ।

(द) ज्योत्स्निति । ज्योत्स्नानां चयः राशिः पयसां जलानां पूरः राशिः
तारकाः नक्षत्राणि कौरवाणि उत्पन्नाणि च । व्योम आकाशमेव कासारः
सरसी सर इत्यमरः । तस्य राजहंसः सुधाकरश्चन्द्रः राजति शोभते । अत्र
कवेरभिमतो व्योमकासारेषु सर्वेषां सम्बन्धः न घटते इति दीर्घः ।

प्रधानस्य कासारपदार्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वेऽपि पयः-
पूरादिपदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयन्ते इति सर्ववाक्यार्थविरोधा-
वभास इत्युभयोर्भेदः ।

“अनेन हिन्दता मातुः कण्ठं परशुना तव ।

बद्धस्पर्धः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव !” ॥ (ध)

अत्र “भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठछेदनकर्तृत्वस्य
परशुना सह सम्बन्धो न युक्त” इति प्राच्याः । परशुनिन्दा-
मुखेन भार्गवनिन्दाधिक्यमेव वैदग्ध्यं द्योतयति” इति आधु-
निकाः । पक्षमता यथा ।

समय एव करोति बलाबलं

प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

अरदि हंसरवाः परुषीकृत-

स्वरमयूरमयूरमणीयताम्” ॥ (न)

अत्र परावृत्त्यमानवाक्यानन्तरमेवेति प्रयोगो युक्तो न तु
प्रणिगदन्त इत्यनन्तरम् । एवम् ।

“इयं गतं सम्पत्तिं शोचनीयतमं

समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

(ध) अनेनेति । परशुरामं प्रति रामस्त्वाक्तिर्नि । हे भार्गव ! मातुः
कण्ठं हिन्दता अनेन तव परशुना बद्धस्पर्धः अयं मम कृपाणः चन्द्रहासाख्यः
असिः लज्जते ।

(न) पक्षमतामुदाहरति समय इति । समय एव शरीरिणां बलाबलं
सम्पत्तिं दुर्बलताञ्च करोति जनयति इति प्रणिगदन्त इव कथयन्त इव अरदि
अरत्काक्षी हंसानां रवाः परुषीकृताः स्वरा येषां तादृशाः मयूराः यत्र तत् यथा
तथा रमणीयतमं मनीषताम् अयुः प्राप्तवन्तः । येषां मयूरनिखनस्य प्राशस्त्यं
अरत्सु तेषां न तथा प्रादुर्भावः तत्र हंसानामेवोक्तव्य इति प्रसिद्धेरिति भावः ।
द्रुतविचलितं वक्तुम् । अत्र परावृत्त्यमानवाक्यस्य समय एव करोति बलाबल-
मित्यस्य अनन्तरमेव ।

कला च सा कान्तिमती कलावत-

स्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी" । (प)

अत्र त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः । अमतपरार्थता यथा ।

“राममन्मथशरेणेत्यादि” । अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः प्रकृतरसविरोधित्वादनष्टः । वाच्यस्थानभिधानं यथा ।

“व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि ! कुप्यसि” ।

अत्र व्यतिक्रमलवमपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो नोक्तः । न्यून-
पदत्वे वाचकपदस्यैव न्यूनता विवक्षिता । अपेक्षु न तथा-
त्वमित्यनयोर्भेदः (फ) । एवमन्यथापि । यथा वा ।

“चरणानतकान्तायास्तन्वि ! कोपस्तथापि ते” ।

अत्र “चरणानतकान्तासि” इति वाच्यम् । भग्नप्रक-
मता यथा ।

“एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैः रावणः प्रत्यभाषत” ।

अत्र वचधातुना प्रकान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं

(प) इयमिति । कलावतः चन्द्रस्य कान्तिमती सा प्रसिद्धा कला अंश-
विशेष इत्यर्थः, कला तु वीक्षणी भाव इत्यमरः । अस्य लोकस्य जगतः नेत्र-
कौमुदी नवनानन्ददायिनीति भावः, स्वस्य एतत् इयं कपाक्षिनः गृहीतश्रव-
जिरसः हरस्य समानमपाद्येनवा संसर्गाभिलाषेण जीवनीयतां गतं प्राप्तम् ।
वंशस्थविलं कृतम् । अमतपरार्थता अमतः अनभिमतः परार्थः अन्वार्थः सत्र
तद्भावः । उदाहरति रामेति । अत्र प्रकृतरसस्य बीभत्सस्य विरोधित्वात्
विसंवादितात् अविष्टः अमतः ।

(फ) अपेक्षु इति । अपसर्गाणां शीतकलमेव न वाचकत्वमिति नियमा-
दिति भावः ।

तेन “रावणः प्रत्यवोचत” इति पाठो युक्तः । एवञ्च सति न कथितपदत्वदोषः । तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् । इह हि वचनप्रतिवचनयोर्बुद्ध्यप्रतिनिर्देश्यत्वम् ।

यथा ।

“उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च” ।

इत्यत्र यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्वगयति । यथा वा ।

“ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धिञ्चास्मै निवेद्याथै तद्विदुष्टाः खमुद्ययुः” ॥

अत्र “अस्मा इति” इदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्यामेतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा ।

“उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्” ।

अत्र “मिता भूः पत्यापां स च पतिरपाम्” इति युक्तः पाठः (ब) । एवम् ।

(ब) उद्देश्येति । यत्र उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं तत्र न कथितपदता इति भावः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वञ्च त्रिविधम्—एकविधेयार्थमुद्दिष्टस्य विधेयान्तरे प्रतिनिर्देशः १ । एकोद्देशेन विहितस्य उद्देश्यान्तरे विधेयतया प्रतिनिर्देशः २ । एकोद्देशेन विहितस्य विधेयान्तरे उद्देश्यतया प्रतिनिर्देशः ३ । इह हि तत्र अत्र उदाहरणे रावणोद्देशेन विहितस्य वचनस्य उद्देश्यान्तरे सन्निरूपे विधेयतया प्रतिवचनस्य निर्देश इति भावः । उदेतीति । अत्र उदयकालीनतासत्त्वविधौ उद्दिष्टस्य तासत्त्वस्य अस्तकालीनतासत्त्वविधौ प्रतिनिर्देश इति न दोषः । तृतीयं यथा मिता भूः पत्यापां स च पतिरपां योजनशतमिति । अत्र पृथिव्युद्देशेन विहितस्य अपां पत्युः योजनशतविधाबुद्ध्यतया प्रतिनिर्देशः । उद्देश्यपदेनात्र प्राङ्निर्दिष्टपदं प्रतिनिर्देश्यपदेन चरननिर्देश्यपदं बुध्यते । यदीति पदान्तरेण अन्येन तासत्त्वज्ञेन पदेन इत्यर्थः प्रतिपाद्यते उपस्थाप्यते । प्रतीतिं बोधं स्वगयति तिरोदधाति ।

“यत्रोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा

मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां

समुत्सुकेवाङ्मुपैति सिद्धिः” ॥ (भ)

अत्र सुखमौचित्यमित्युचितम् । अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः प्रक्रमभेदः । तृतीये पर्यायविषयः । चतुर्थे प्रत्ययविषयः, एवमन्यत् । प्रसिद्धित्यागो यथा । “घोरो वारिसुखां रवः” । अत्र मेघानां गर्जितमेव प्रसिद्धम् । यदाहुः ।

“मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृति ।

स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखमित्यादि” ।

अस्थानस्थपदता यथा ।

“तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयत्नबालव्यजनौबभूवुर्हंसा नभोलङ्घनलोलपद्माः” ॥

अत्र तदीयपदात् पूर्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः । एवं “हितान न यः संश्रूयते स किं प्रभुः” । अत्र संश्रूयत इत्यतः पूर्वं नञः स्थितिरुचितम् । अत्र च “पदमात्रस्यास्थाने निवेशेऽपि सर्वमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने मन्यरम्” (म) इति

(भ) यत्र इति । यत्रः अधिगन्तुं स्वयं सुखलिप्सया सुखलाभेच्छया वा मनुष्यसंख्यां मनुष्येषु गणनाम् अतिवर्त्तितुम् अतिक्रमितुं वा निरुत्सुकानां निरुत्सुकानाम् अभियोगभाजां यत्रवतां सिद्धिः समुत्सुकेषु उत्पत्तिता आभि-
नौव अङ्गं क्रीडमुपैति प्राप्नोति । उपेन्द्रवज्राहतम् ।

(म) अस्थानपदत्वासमुदाहरति तीर्थे इति । तदीये तस्या गङ्गाया इदं तदीयं तस्मिन् तीर्थे जलावतारे गजसेतुबन्धात् इतिभिः सेतुं रचयित्वा इत्यर्थः प्रतीपगां प्रतिकूलगामिनीं समुद्रवामित्यर्थः गङ्गाम् उत्तरतः अस्या कुलस्य जलस्य आकाशस्य लङ्घनाय जीवाः अपद्माः पद्मा देवां तदामृताः पद्मान् भूमयन्त

वाक्यदोषता । एवमन्यत्रापि । इह केऽप्याहुः “पदशब्देन वाचक एव प्रयोगो निगद्यते न च नञो वाचकता निर्विवादात् स्वातन्त्र्येणार्थबोधनविरहात्” इति (य) । यथा “इयं गतम्” इत्यादौ “त्वम्” इत्यनन्तरं चकारानुपादानादक्रमता तथात्रापीति । अस्यानस्यसमासता यथा ।

“अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्यातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोद्धितः ।
प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्
फुल्लत्कैरवकोषनिःसरदलित्त्रेणीकपाणं शशी” ॥ (र)

अत्र कोपिन उक्तौ समांसो न कृतः, कवेरुक्तौ कृतः ।
वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्कीर्णत्वम् । यथा ।

“मुञ्च चन्द्रं कुरङ्गाक्षि ! पश्य मानं नभोऽङ्गणे” ।

इत्यर्थः इंसा अश्वत्थं यथा तथा अवाक्यजनानि वाक्यजनानि बभूवुः वाक्य-
जनकार्यं चक्रुरित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् । अन्यं नङ्नित्यर्थः ।

(य) नञ इति । वाचकता अर्थप्रतिपादकता द्योतकतामात्रमेवेति भावः
निर्विवादात् कस्यापि अस्तिशब्दे विवादी नास्तीति भावः स्वातन्त्र्येण स्वाधीनतया ।
अत्रापि हितान् न यः संशयते इत्यत्रापीत्यर्थः ।

(र) अस्यानस्यसमासमुदाहरति अस्यानेति । अद्यापीति । एष मानः
अद्यापि इदानीमपि सीमन्तिनीनां नारीणां स्तनी एव शैली पर्वतौ स्तनशैली
तावेव दुर्गे ताभ्यां विषमे दुर्गमे इति भावः हृदि स्यातुं वाञ्छति अभिलषति
धिक् एनमिति शेषः भीतत्वादिति भावः इति क्रोधादिव आलोद्धितः रक्तवर्णः
असौ शशी चन्द्रः प्रोद्यन्तः प्रकर्षेण उदयं नञ्कनः दूरतरं प्रसारिताः कराः
किरवाः इलाय यल्ल, बलिहस्ताञ्जवः करा इत्यमरः । तादृशः सन् तत्क्षणात्
फुल्लतां विकसतां कैरवाणाम् उत्पलानां कोषेभ्यः निःसरन्ती निर्गच्छन्ती या
अस्तीनां भमराणां शैवी, सा एव कपाणम् अस्मिं कर्षति आकर्षति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् । कोपिनः क्रुद्धस्य चन्द्रस्य उक्तौ वाक्ये अद्यापीत्यादि धिक्पर्य-
न्तायानित्यर्थः । कवेरुक्तौ इतीत्यादि अस्तीत्यन्तायानित्यर्थः ।

अत्र नभोऽङ्गणे चन्द्रं पश्य मानं सुखेति युक्तम् । “क्लिष्ट-
त्वमेकवाक्यविषयमिति” अस्माद्भिन्नम् । वाक्यान्तरे वाक्यान्त-
रानुप्रवेशो गर्भितता । यथा ।

“रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना ।

षदामि सखि ! ते तत्त्वं कदाचिन्नोचिताः क्रुधः” ॥ (ल)

अर्थदोषानाह ।

अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः ।

अनवीकृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः ॥

सन्दिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातिविद्याविरुद्धते ।

साकाङ्क्षतासहचरभिन्नतास्थानयुक्तता ॥

अविशेषे विशेषश्चानियमे नियमस्तथा ।

तयोर्विपर्ययो विध्यनुवादायुक्तते तथा ॥

निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्तिताः ॥

५७६ ॥ [व]

तद्विपर्ययो विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियमः । अत्रापुष्टत्वं
मुख्यानुपकारित्वम् (श) । यथा ।

(ल) रमणे इति । हे सखि ! रमणे कान्ते चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणे
पतनीमुखे इत्यर्थः अधुना कदाचित् क्रुधः क्रोधाः न उचिताः इति ते तुभ्यं
तत्त्वं याचार्थं ब्रवीमि । अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थचरणस्थितैकवाक्ये तृतीयचरण-
रुपवाक्यप्रवेशः ।

(व) अपुष्टेति । अपुष्टत्वादीनि तयोर्विशतिः अर्थदोषाः प्रकीर्तिताः
कथिताः । शब्दपरिहृतावपि यदि एतेषां सङ्गावः तदैवार्थदीप्तत्वमवगन्तव्यम् ।

(श) मुख्यानुपकारित्वं मुख्यस्य प्रतिपाद्यस्य अनुपयोगित्वम् ।

“विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च ह्यं प्रिये” ।

अत्र विततशब्दो मानत्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुर्वते ।
अधिकपदत्वे पदार्थान्वयप्रतीतेः समकालमेव बाधप्रतिभासः,
इह तु पञ्चादिति विशेषः । दुष्कृतता यथा ।

“देहि मे वाजिनं राजन् ! गजेन्द्रं वा मदाससम्” ॥

अत्र गजेन्द्रस्य प्रथमं याचनमुचितम् (प) ।

“स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिष्येवाधुना प्रिय !” (स)

अत्रार्थो ग्राम्यः । कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वाभिधाय
पञ्चात्तदन्यप्रतिपादनं व्याहृतत्वम् । यथा ।

हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः ।

वीक्ष्यते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका” ॥ (ह)

अत्र येषामिन्दुकला न भ्रानन्दहेतुस्तेषामेवानन्दाय तन्वा-
शन्द्रिकात्वारोपः ।

“हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।

(प) दुष्कृतता अर्थस्य कसविपर्य्यासः । अकृततायां यथाक्रमेण पदस्य
न्यासराहित्यम् इह तु अर्थस्तेति भेदो बोध्यः । देहीति प्रथमं बहुमुख्यं तस्य
लोकैः प्रार्थ्यते तदप्राप्ती स्वल्पमुख्यमिति नियमः प्रचक्षति, अत्र तु प्रथमं स्वल्प-
मुख्यस्य वाचनं पश्चात् बहुमुख्यस्तेति वैपरीत्यमिति भावः ।

(स) स्वपिहीति । क्षान्तादिषु वैदग्ध्यचेष्टितेन स्नेहाप्रकटनं सन्धानां
प्रसिद्धं तदन्यथाप्रवर्तनं साम्यत्वम् । अशीदाहरणे स्वपिहि स्वपिसीति पदद्वय-
प्रयोगो वैदग्ध्यैरहित एवेति ग्राम्यत्वमिति भावः ।

(ह) हरन्तीति । नवेन्दुकलादयः यूनां तदस्यानां हृदयं न हरन्ति न
आकर्षन्ति येः युवनिः लोकानां लोचनचन्द्रिका नयनव्योत्सा नेत्रानन्दविधा-
यिनीत्यर्थः इयं तन्वी कृशाङ्गी न वीक्ष्यते न हृष्यते । अत्र इन्दुकलादीनामपकर्षम्
उक्त्वा पश्चात् चन्द्रिकात्वारोपेण उत्कर्षोऽभिहित इति बोध्यम् ।

(च) हन्तुमिति । हन्तुं विनाशयितुं शक्नुमिति शेषः प्रवृत्तस्य अनिश्चिततः

यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुचतिः” ॥ (क)

अत्र अर्थोऽङ्गीलः ।

“वर्षत्येतदहःपतिर्न तु घनो धामस्यमच्छं पयः

सत्यं सा सवितुः सुता सुरसरित्पूरो यथा प्रावितः ।

व्यासस्योक्तिषु विश्वसित्वपि न कः अद्या न कस्य श्रुतौ ?

न प्रत्येति तथापि मुग्धहरिणौ भास्वन्मरीचिष्वपः” ॥ (क)

अत्र यस्मात् सूर्याद् दृष्टेर्यमुनायाश्च प्रभवस्तस्मात्तयोर्जल-
मपि सूर्यप्रभवम् । ततश्च सूर्यमरीचीनां जलप्रत्ययहेतुत्व-
मुचितम् । तथापि शृगौ भ्रान्तत्वात्तत्र जलप्रत्ययं न करोति

किन्तु सत्यस्य निश्चयस्य विवरैविषयः किंदात्वेवद्यतत्परस्य तथा चाशु शीघ्रं पातः
पतनम् अभिभव इत्यर्थः भवतीति शेषः तथा पुनः उन्नतिः अत्रः न भवतीत्यर्थः ।
अन्यच्च इत्युं प्रवेष्टुमित्यर्थः प्रवृत्तस्य उद्यतस्य सत्यस्य दृढस्थितस्य विवरं योजि-
क्किद्रम् इच्छतीति तद्योक्तस्य लिङ्गस्येति शेषः यथा चाशु शीघ्रं पातः रेतः-
खललेन इति भावः तथा पुनः चाशु शीघ्रम् उन्नतिः उद्गमः न भवतीति शेषः ।
अथ प्रकारेण योजुक्पायप्रतीतिसनकालमेव द्वितीयावस्थं प्रतीतेरर्थस्य लज्जाव्यञ्जक-
त्वात् अङ्गीकृतमिति बोध्यम् ।

(क) कष्टतामुदाहरति वर्धतीति । अहःपतिः सूर्यः एतत् धामस्यं निज-
किरणस्यम् अच्छं निर्मलं पयः जलं वर्धति न तु घनः यथैवकर्तृत्वं सूर्यस्य घनस्य
तु आधारत्वमात्रमिति भावः, अग्नौ प्राप्ताहुतिः सज्जगादित्युपपत्तिरुचते । आदि-
त्वाज्जायते इष्टिर्दृष्टेरत्र ततः प्रजा इति श्रुतेः । सा यमुना सवितुः सूर्यस्य
सुता पुत्री सत्यं यथा वसुनया सुरसरित्पूरः नद्याप्रवाहः प्रावितः परिवर्धितः ।
व्यासस्य वैपायनस्य उक्तिषु वचनेषु पुराणेषु इत्यर्थः को जनः न विश्वसिति ?
कस्य वा जनस्य श्रुतौ वेदबाले न अद्या ? सवितुः सर्व एव पुराणेषु श्रुतिषु च
विश्वसितोत्यर्थः सूर्यस्य जलकर्तृत्वं पुराणेषु वेदेषु च प्रसिद्धमिति भावः । तथापि
तदहमपमासहावेऽपीत्यर्थः । मुग्धहरिणौ भ्रान्ता हरिणौ भास्वन्तः सूर्यस्य
मरीचिषु अपः जलानि न प्रत्येति न विश्वसिति । प्रादूर्लभिक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) अत्रेति । प्रभवः उत्पत्तिः, तयोर्दृष्टिवसुनयोरेत्यर्थः अपप्रसृतः
अप्रवृत्तः । अस्मात् अपप्रसृतार्थात् प्रसृतस्य अपस्य सुधनायिकायाः नायकस-

अयमप्रस्तुतोऽप्यर्थो दुर्बोधः दूरे च अस्मात् प्रस्तुतार्थबोध इति कष्टार्थत्वम् (ख) ।

“सदा चरति खे भानुः सदा वहति मारुतः ।

सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकल्पनः” ॥

अत्र सदेत्यनवोक्तम् । अत्र अस्य पदस्य पर्यायान्तरेण उपादानेऽपि यदि नान्यविच्छिन्नान्तरं तदास्य दोषस्य सङ्गाव इति कथितपदत्वाद्भेदः (ग) । नवोक्ततत्वं यथा ।

“भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धर्वहः प्रयाति ।

बिभर्ति शेषः सततं धरित्रीं षष्ठांशहृत्तेरपि धर्मं एषः” ॥ (घ)

“गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि

प्रभावाद्यस्याभूत् खलु तव कश्चिन्न विषयः ।

काशात् अभीष्टलाभप्रत्ययरूपस्य बोध इति कष्टत्वम् अर्थस्य प्रविधानेन विलम्ब-
बोध्यत्वमित्यर्थः ।

(ग) अनवोक्ततामुदाहरति उदेति । अनवोक्तम् अनूतनोक्तम् एके-
नेव प्रकारेण पुनः पुनरर्थस्य यथनमित्यर्थः । अस्य पदस्य सदेत्यस्य इत्यर्थः
पर्यायान्तरेण नामान्तरेण सततसकृतादिना इत्यर्थः विच्छिन्नान्तरं वैशिष्ट्य-
विशेषः ।

(घ) भाणुरिति । भानुः सूर्यः सकृत् एकवारं युक्ततुरङ्गः रथे तुरङ्गान्
योजयित्वा भ्रमिषु प्रवृत्त एव, न तु कदाचित् तस्य वियोग इति भावः, गन्ध-
र्वहो वायुः रात्रिन्दिवं प्रयाति वहति न कदाचित् विरमतीति भावः, शेषः
अनन्तनागः धरित्रीं पृथ्वीं सततं बिभर्ति न तु कदाचित् त्यजतीति भावः,
षष्ठांशः धान्वादीनामुत्पन्नवस्तूनामिति भावः इतिर्जीवनोपायः यस्य तथोक्तस्य
प्रजापत्यः करुण्येव षष्ठांशं गृहीत्वा जीवत इत्यर्थः राज्ञः अपि एषः सदा कार्य-
दर्शनरूपी धर्मः । उपजातिवृत्तम् ।

(ङ) निर्हेतुतामुदाहरति गृहीतमिति । अश्वत्यागः सर्वेभ्यः श्रेष्ठं
प्रति वचनम् । हे श्रेष्ठ ! येन मनः पित्रा इत्यर्थः परिभवभयात् परस्परं चलासात्
नोचितं ब्राह्मणानां श्रेष्ठपुरुषस्य निषिद्धत्वात् अनुचितपुरुषमपीत्यर्थः त्वं गृही-

परित्यक्तं तेन त्वमपि सुतशोकात् तु भयाद्
विमोक्ष्ये शस्त्र ! त्वामहमपि यते स्वस्ति भवते” ॥ (ङ)
अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वम् ।

“कुमारस्ते नराधीश ! श्रियं समधिगच्छतु” ॥

अत्र त्वं त्रियस्वेति त्रिरुच्चार्यप्रकाशनात् प्रकाशितविरुद्ध-
त्वम् (च) ।

“अचला अवला वा स्युः सेव्या ब्रूत मनीषिणः ! ॥ (क)

अत्र प्रकरणाभावाच्छास्त्रशृङ्गारिणोः को वक्तंति निश्चया-
भावात् सन्दिग्धत्वम् ।

“सहसा विदधौत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

तम् आसीः अभवः, यस्य मत्पितुः प्रभावात् तव कश्चित् कोऽपि जन इत्यर्थः
विषयः कस्यीभूतः न अभूत् इति न, मत्पिता त्वां बहुषु लक्ष्येषु प्रयुक्तवानिति
भावः । तेन मत्पित्रा द्रोणेनापि सुतशोकात् अस्मीकपुत्रशोकं प्राप्यत्यर्थः न तु
भयात् शत्रुभ्य इति शेषः त्वं परित्यक्तम् । अहमपि त्वां विमोक्ष्ये त्यज्यामि
यते गच्छते मत्सकाशादिति भावः भवते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु इत्यर्थः । शिख-
रिणीवृत्तम् । अत्र द्वितीयशस्त्रयुद्धे अश्वत्थामकर्तृके इत्यर्थः हेतुः कारणम्
आकाङ्क्षित इति भावः ।

(च) प्रकाशितविरुद्धतामाह कुमार इति । हे नराधीश ! वृपते ! ते
तव कुमारः श्रियं राज्यलक्ष्मीं समधिगच्छतु प्राप्नोतु । प्रकाशितेति । प्रकाशितं
प्रकटितं प्रणिधानेन व्यक्तीकृतं विरुद्धं प्रकृतस्य राज्ञो मङ्गलरूपस्य विपरीतम्
अमङ्गलरूपं मरणमिति भावः तस्य भावः ।

(क) सन्दिग्धत्वमुदाहरति अचला इति । हे मनीषिणः ! विहासः !
अचलाः पर्वताः वा अचलाः कामिन्यः सेव्याः सेवनीयाः स्युः भवेयुः, पर्वतमान्नित्य
तपसरथं कर्तव्यम् उत कामासुयोगः कर्तव्य इति भावः ब्रूत कथञ्चन यूयमिति
शेषः । अत्र अचलसेवनस्य वक्तुरभिप्रेतत्वे शान्तो रसः तथा अवलासेवनस्य
वक्तुरभिप्रेतत्वे शृङ्गारः व्यज्यते । रसनिश्चयमात्रेण सामाजिकानां रसप्रतीति-
प्रतिबन्ध इत्यस्य द्वायत्वमिति बोध्यम् ।

(ङ) पुनरुक्ततामुदाहरति सहस्येति । सहसा अविवेक्येत्यर्थः क्रियां

वृणते हि विमृशकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः” ॥ (ज)

अत्र द्वितीयार्थव्यतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थ इति पुन-
रुक्तता । प्रसिद्धिविरुद्धता यथा ।

“तत्तत्प्रचार समरे श्रितशूलधरो हरिः” ।

अत्र हरेः शूलं लोकेऽप्रसिद्धम् । यथा वा ।

“पादाघातादशोकस्ते सञ्जाताङ्गुरकाण्डकः” ॥

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायते इति प्रसिद्धं न
त्वङ्गुर इति कविसमयख्यातिविरुद्धता । “अधरे करजक्षतं
मृगास्त्राः” । अत्र मृङ्गारशास्त्रविरुद्धत्वादिद्याविरुद्धता (झ) ।
एवमन्यशास्त्रविरुद्धत्वमपि ।

“ऐशस्य धनुषो भङ्गं क्षत्रस्य च समुन्नतिम् ।

क्षौरक्षत्र कथं नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना ?” ॥ (ञ)

कार्ये न विदधीत न कुर्व्यात्, अविवेकः अविमृशकारोत्पद्यः परम् आपदां पदं
स्थानं भवतीति शेषः । सम्पदः सम्पदयः गुणलुब्धाः गुणलुब्धा इति भावः सत्वः
स्वयमेव विमृशकारिणं विवेकिनं हि निश्चितं उच्यते आश्रयन्तीत्यर्थः । अत्र
द्वितीयाहं द्वितीयाहं स्थितार्थ इत्यर्थः व्यतिरेकेण विपर्ययासेन द्वितीयपादस्य
अविवेकः परमापदां पदमित्यस्यैव अर्थः । यथा धर्मः सुखसाधनमित्युक्ते अधर्मस्य
दुःखसाधनत्वमर्थदुपलभ्यते तथात्राप्येति बोध्यम् ।

(झ) ख्यातिविरुद्धतामुदाहरति ख्यातीति । ख्यातेः प्रसिद्धेः विरुद्धता
वैपरीत्यम् । अत्र श्रितशूलधरो हरिरित्युक्ते सामानिकानां शूलप्रकार्यसंश्रयैव
प्रधानं तावत् अर्थावबोधवैकल्यात् क्षौरसस्य आस्त्रादप्राप्तवत्त्व इत्यस्य दोषत्वं
बोध्यम् । कविसमयेति । कवीनां समयः निधनः तत्र वा ख्यातिः प्रसिद्धिः
तद्विरुद्धा तद्वैपरीत्यं कविसमयप्रसिद्धिश्च न्ययमात्रा बोद्धव्या । विद्याविरुद्धता-
मुदाहरति अधरे इति । करजक्षतं क्षत्रेण जायते इति करजाः मृगाः तेः क्षतं
नखाघात इत्यर्थः । मृङ्गारिणि । मृङ्गारशास्त्रे हि खगदीर्गशास्त्रातः प्रसिद्धः न तु
अधरे, अत्र तद्विपर्ययासात् विद्यायः शास्त्रस्य विरुद्धता वैपरीत्यम् ।

(ज) साकाङ्क्षाङ्गुदाहरति ऐशस्येति । भार्गवः भृगुमन्दनः परशुरामः
अधुना इदानीम् ऐशस्य धनुषः क्षुरकार्मुकस्य भङ्गं क्षत्रस्य समुन्नतिश्च

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति ।

“सज्जनो दुर्गतौ मग्गः कामिनी गलितस्तनी ।

खलः पूज्यः समज्यायां तापाय मम चेतसः” ॥

अत्र सज्जनः कामिनी च शोभनी तत्सहचरः खलोऽशोभन इति सहचरभिन्नत्वम् (ट) ।

“आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं

भक्तिभूर्तपती पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।

उत्पत्तिर्दुर्हिषान्वये च तदहो नेटुम्वरो लभ्यते

स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः” ॥ (ठ)

स्त्रीरत्नं सीतानित्यर्थः कथं नाम वक्ष्यते सहते । अत्र ईशधनुर्भङ्गस्य अतीवतेषु वक्ष्यताम् असंख्यता, स्त्रीरत्नस्य तु न वक्ष्यत्वम् अतस्तदुपेक्षणस्येव असंख्यत्वमुचितमिति भावः ।

(ट) सहचरभिन्नतामुदाहरति सज्जन इति । समज्यायां सभायाम् । सहचरभिन्नत्वम् उत्कृष्टेन सह उत्कृष्टस्य सद्यनम् अपकृष्टेन सह अपकृष्टस्य सद्यनस्य उचितम् उत्कृष्टापकृष्टयोरेकत्र इति निबन्धवैपरीत्यत्, तथा कृते सहस्यमनसि वैरक्त्यभावीदयेन रसास्वादापकर्षः स्यादिति बोध्यम् ।

(ठ) अस्थानयुक्ततामुदाहरति आश्रयति । सीतास्त्रयं वरे आश्रयते रावणं इहा जनकसमीपे ज्ञतानन्दस्योक्तिरियम् । आज्ञा आदेशः शक्रस्य इन्द्रस्य शिखायां यः मणिः क्षीरोटस्थं रत्नमित्यर्थः तस्य प्रणयिनी सङ्गिनी क्षीरोपाख्या इति भावः, शास्त्राणि नवं नूतनं विज्ञातिस्त्रीचनेभ्यः अतिरिक्तमिति भावः अक्षुः, भूतपती पिनाकिनि हरे भक्तिः, लङ्घा इति प्रसिद्धा दिव्या उत्तमा पुरी पदं स्थानं, दुर्हिषस्य ब्रह्मणः अन्वये वंशे उत्पत्तिः जननं, ब्रह्मणः पुत्रस्यः तस्मात् त्रिवयाः ततो रावण इति, पुराणमयानुसन्धेयम् । तत् तस्मात् अहो ! आश्चर्यम् ईदृक् एतादृशः वरः अभिलषितं वस्तु न लभ्यते न प्राप्यते केनापीति भावः । ईदृक् वरः आसता न लभ्यते इति वार्थः । चेत् यदि एषः रावण इति क्रन्दयति लोकातिरिक्तं रावणः न स्मात् न भवेत् । क कुत्र देशे इति शेषः न खलु सर्वत्र क्वचिन् जने पुनः सर्वे गुणाः वर्तन्ते ? न कुत्रापिती भावः । आर्द्रं अतिक्रीडितं

अत्र न रावण इत्येतावतैव समाप्यम् ।

“हीरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे ?” । (ङ)

अत्र रत्नानां निधेरित्त्वविशेष एव वाच्यः ।

“आवर्त्त एव नाभिस्ते नेत्रे नीलसरोरुहे ।

तरङ्गा बलयस्तेन त्वं लावण्याभ्युवापिका” ॥ (ठ)

अत्रावर्त्त एवेति नियमो न वाच्यः ।

“यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनीष्वभिसारिकाः” ॥ (ण)

अत्र तमिस्रास्त्विति रजनीविशेषो वाच्यः ।

“आपातसुरसे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वते” । (त)

अत्र आपात एवेति नियमो वाच्यः । ननु वाच्यस्यान-
भिधाने “व्यतिक्रमलवम्” इत्यादावपेरभावः इह चैवकारस्येति
कोऽनयोर्भेदः । अत्राह । नियमस्यावचनमेव पृथग्भूतं नियम-
परिवृत्तेर्विषय इति तत्र । तथा सत्यपि द्वयोः शब्दार्थदोष-
तायां नियामकाभावात् । तत् का मतिरिति चेत् “व्यति-

सप्तम् । अत्र अस्याने अयोग्यस्थाने क तु इत्यादिपदानां योगः निष्प्रयोजन
इत्यर्थस्य सङ्गद्वयानभिमतत्वेन रसास्वादस्यापकर्ष इति बोध्यम् ।

(ङ) अविशेषे विशेषमाह हीरकाणामिति । अत्र अविशेषे सामान्ये वक्तव्ये
विशेषोक्त इति बोध्यम् ।

(ठ) अनियमे निबन्धमुदाहरति आवर्त्त एवेति । अत्र अनियमे वक्तव्ये
नियमीभूतः ।

(ण) विशेषे अविशेषमुदाहरति यान्तीति । अभिसारिकाः कान्तादिभ्यः
नीलनिचोलिन्यः नीलवसनपरिधादिभ्यः सत्यः रजनीषु यान्ति कान्तानारमिति
शेषः । अत्र विशेषे वक्तव्ये सामान्यमभिहितम् ।

(त) निबन्धे अनिबन्धमुदाहरति आपातेति । अत्र निबन्धे वक्तव्ये अनि-
यमोऽभिहितः ।

(व) नियमस्येति । अवचनम् अनभिधानं नियमयोक्तव्यपदाभिधान-
मित्यर्थः नियमपरिवृत्तेः तदन्वयोक्तव्यपदाभिधानं वाच्यमभिधानस्य विषय

क्रमलवम्” इत्यादौ शब्दोच्चारणान्तरमेव दोषप्रतिभासः इह तु अर्थप्रत्ययान्तरमिति भेदः । एवञ्च शब्दपरिहृत्तिसहत्वामहत्वाभ्यां पूर्वैराहृतोऽपि शब्दार्थदोषविभाग एवं पर्यवस्यति । यो दोषः शब्दपरिहृत्तसहः स शब्ददोष एव । यच्च पदार्थान्वयप्रतीतिपूर्वबोध्यः सोऽपि शब्ददोषः । यस्यार्थप्रतीत्यनन्तरबोध्यः सोऽर्थान्वय इति । एवं च अनियमपरिहृत्तत्वादेरप्यधिकपदत्वादेर्भेदो बोद्धव्यः । अमतपरार्थत्वे तु “राममन्मथशरेण इत्यादौ” नियमेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायादाक्यदोषता । अश्लीलत्वादौ तु न नियमेन वाक्यव्यापित्वम् (घ) ।

“आनन्दितसपक्षोऽसौ परपक्षान् हनिष्यति” । (द)

अत्र परपक्षं हत्वा स्वपक्षमानन्दयिष्यतीति विधेयम् ।

“चण्डीशचूडाभरण ! चन्द्र ! लोकतमोपह ! ।

विरहिप्राणहरण ! कदर्थय न मां हृद्या” ॥ (घ)

इत्यनयोर्भेद इति भावः । निशामकाभावात् निशायकाभावात् । दोषप्रतिभासः दोषस्फुरणम् । इह तु नियमपरिहृत्तौ इत्यर्थः अर्थप्रत्ययान्तरम् अर्थबोधनात् अनन्तरम् । शब्दपरिहृत्तौति । यत्र दोषः शब्दपरिहृत्तं न सङ्गते तत्र शब्ददोषः, यत्र न तथा तत्र अर्थदोष इति भावः पूर्वैः प्राचीनैः आचार्यैः पर्यवस्यति परिणमति । पदार्थेति पदार्थानाम् अन्वयात् पूर्वे बोध्यः अनुभवनीयः सोऽपि शब्ददोषः शब्दश्रवणादेव दोषप्रतिभासादिति भावः । अनियमपरिहृत्तत्वादेः अनियमनियमादेरित्यर्थः । अधिकपदत्वे शब्दप्रत्ययान्तरमेव दोषप्रतिभासः अनियमे नियमे तु अर्थप्रतिसम्मानादेवेति परस्परं भेद इति भावः । नियमेन नियमेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायत्वात् अमतपरार्थत्वं वाक्यव्यापकमेव अश्लीलत्वादिकान् न नियमेनेति नियमानियमाभ्याम् अन्वीः परस्परं भेद इति भावः ।

(द) विष्णुयुक्ततामुदाहरति आनन्दितेति । अत्र विधेः परपक्षहननेन स्वपक्षानन्दविधानस्य अयुक्तता अवश्यताविन्यासः ।

(घ) अनुवादायुक्ततामुदाहरति चण्डीशेति । हे चण्डीशस्व हरस्य चूडाभरण ! शिखानके ! लीकानां जगतां तमोपह ! ध्यानविध्वंसिन् ! विरहिणी

अथ विरहिण उक्तौ तृतीयपदस्यार्थो नानुवाचः ।

“लम्बं रागावृताद्या सुदृढमिह यथेवासिद्यचारिकण्ठे
मातङ्गानामपौहोपरि परपुरुषैर्वा च दृष्टा पतन्ती ।
तत्त्वतोऽयं न किञ्चित्प्रणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः त्रीनियोगाद्दितुमिति यतेवाभ्युधिं यस्य कीर्तिः” ॥ (न)

अथ विदितं तेऽस्त्वित्त्वनेन समापितमपि वचनं तेमेत्यादि
पुनरुपात्तम् । अथ रसदोषानाह ।

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि ।

परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः ॥

आक्षेपः कल्पितः कृच्छादनुभावविभावयोः ।

प्राचद्वरच ! जीवनहारिन् ! मां वृथा अकारणं विनापराधमिति भावः न
कदर्थं न क्रोधय । अत्र विरहिणः उक्तौ तृतीयपदस्य विरहिप्राचद्वरच
इत्यस्य अर्थः प्रकटितः तस्य उपादानरूपानुवादः अयुक्त इति बोध्यम् ।

(न) निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमुदाहरति स्वप्नमिति । रात्रः क्षुतिरियम् । रागेण
रक्तेन अनुरागेण च आवृतानि क्षिप्तानि पूर्णानि च अङ्गानि यस्याः तादृश्या
यथेव असिद्यया तत्त्ववारेण स्त्रैरित्या कथञ्चिदिति भ्रमिः परीक्षां प्रत्यूषां कथं
सुदृढं स्वप्नं प्रतुष्टिरिति क्षिप्तानीति भावः अन्यत्र गाढमालिङ्गितम् । सा च
असिद्यष्टिः परपुरुषैः अरातिभिः मातङ्गानां इक्षिणाम् उपरि पतन्ती दृष्टा
असिना प्रत्यूषां इक्षिणी निहता इति भावः अन्यत्र अतिकानुकलात् इक्षिभिः
कामशस्त्रीकपुरुषविशेषैः सह विहरन्ती परैः दृष्टा । तत्सक्तः तस्याम् अस्मि-
यस्यां सक्तः आसक्तः केषुं युद्धव्यासक्त इति भावः अयं मत्स्वामीति भावः न
इच्छित् गच्छति मदर्थे न चिन्तयति मद्रक्षणार्थं न यतते इति भावः ते तव
विदितं ज्ञातम् अस्तु तेन अस्मि अहं भृत्येभ्यः दत्ता भृत्येषु मन्त्रादिषु राजकार्यं
निश्चितमिति भावः त्रीनियोगात् स्वस्याः आदेशात् इति नदितुं पित्रे कथ-
यितुमिव यस्य कीर्तिः अभ्युधिं गता । अन्धरावृत्तम् ।

(प) रसदोषानाह रसस्येति । स्वशब्देन रसस्य रसशब्दस्य अङ्गारादेश
स्थायिसञ्चारिणोरपि स्थायिभावस्य रत्यादेः सञ्चारिणश्च निर्वेदादेः स्वशब्देन

अकाण्डे प्रथनच्छेदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ॥

अङ्गिनोऽननुसन्धानमनङ्गस्य च कीर्त्तनम् ।

अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अथानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ॥

५७७ ॥ (प)

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा ।

“तामुद्धीष्य कुरङ्गाक्षीं रसो न कीऽप्यजायत ।

चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम्” ॥ (फ)

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ।

“अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे” । (ब)

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ।

जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने” । (भ)

तत्तत्स्वप्रतिपादकशब्देन उक्तिः कथनं, परिपन्थिनः विरोधिनः रसस्य अङ्ग
तस्य विभावादेः परिग्रहः उपादानं, कृच्छात् कटेन अनुभावविभावयोः कल्पितः
आक्षेपः ऊहकल्पनमित्यर्थः अकाण्डे असमये सङ्घटा वा प्रथनच्छेदौ विस्तृति-
विच्छेदौ, तथा पुनः पुनः दीप्तिः औद्धत्यम् अङ्गिनः प्रधानस्य अननुसन्धानम्,
अनङ्गस्य यत् अङ्गं न तस्य कीर्त्तनम्, अङ्गस्य अतिविस्तृतिः, प्रकृतीनां विपर्ययः
वैपरीत्यं तथा अन्यत् अनौचित्यम् अयुक्तत्वमित्यर्थः एते रसगताः दोषाः मताः
कथिताः ।

(फ) क्रमेणोदाहरति तामिति । तां कुरङ्गाक्षीम् उद्धीष्य दृष्ट्वा नः
अस्माकं कीऽपि अनिर्वचनीयः रसः अजायत । चन्द्रमण्डलमासीक्य अन्तरम्
अन्तःहरणं शृङ्गारे सुरतार्थमित्यर्थः मग्नम् आसक्तमित्यर्थः । अत्र रसशृङ्गार-
शब्दाभ्यां रसस्वीकृतिः ।

(ब) अजायतेति । त्वयि लोचनगोचरे दृष्टे सति तस्याः कान्तायाः
रतिः अनुपगमः अजायत । अत्र स्थायिभावस्य रतेः स्वशब्देनोपादानम् ।

अत्र प्रथमे पादे “आसीन्कुलिताञ्ची सा” इति लज्जाया अनुभावमुखेन कथने युक्तः पाठः ।

“मानं मा कुरु तन्वङ्गि ! ज्ञात्वा यौवनमस्मिरम्” ।

अत्र यौवनाख्येयनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसस्याङ्गं शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहो न युक्तः (म) ।

“धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।

ईषत्क्षिप्तकटाक्षा स्मरमुखी सा निरौष्यतां तन्वी” ॥ (य)

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनी स्थिताविति कष्टकल्पना ।

“परिहरति रतिं मतिं लुनोते

स्खलतितरां परिवर्तते च भूयः ।

(म) जातेति । मुग्धा वाक्सा प्रियस्य परिचुम्बने लज्जावती जाता । अत्र व्यभिचारिभावस्य लज्जायाः स्वशब्देनोपादानम् ।

(न) मानमिति । अत्र शृङ्गारस्य विरोधिनः शान्तरसस्य अङ्गं यौवनाख्येयनिवेदनम् । विभावः उद्दीपनाख्य इति शेषः ।

(य) धवलयतीति । लोकाणां लोचनानन्दे नवनानन्दविधायिनि शिशिररोचिषि चन्द्रमसि भुवनतलं धवलयति मयूखजालेन धवलं कुर्वति सति ईषत् अल्पं यथा तथा क्षिप्तकटाक्षा स्मरमुखी सा तन्वी निरौष्यतां दृश्यताम् । अत्र उद्दीपनालम्बनविभावो चन्द्रः नायिका शैल्यधः अनुभावपर्यवसायिनी अनुभावस्य नायकनैत्रपातादेः पर्यवसायिनी बोधकौ । कष्टकल्पना कृच्छादाक्षयः अनुभावं विना नायकस्य शृङ्गारित्वसंशयान् नायिकायां नायकस्य सानुराग-दृष्टिपातः कृच्छात् प्राविश्यते अन्यथा दर्शनाभावोऽपि सम्भवतीति बोध्यम् ।

(र) परिहरतीति । क्वमपि युवानं कस्यामपि अनुरागपरं दृष्ट्वा तन्-मख्युरन्धं प्रति उक्तिरियम् । रतिं, वस्तुतरेषु अनुरागं परिहरति परित्यजति, मतिं बुद्धिं धैर्यावलम्बनविषयिणीमिति भावः लुनोते क्षिनमपि धैर्यं नावलम्बते इति भावः स्खलतितराम् अतिशयेन भूमौ पतति, भूयः परिवर्तते शुक्लति च

इति वत विषमा दशास्त्रदेहं

परिभवति प्रसभं किमन्न कुर्मः १” ॥ (र)

अत्र रतिपरिहारादीनां करुणादावपि सम्भवात् कामिनी-
रूपो विभावः कृच्छादाच्चेष्टः । अकाण्डे प्रथमं यथा । वेशी-
संहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्त्तमानानेकवीरसङ्घे काले दुर्योधनस्य
भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथनम् (ल) । छेदो यथा । वीरचरिते
राघवभार्गवयोर्द्वाराधिकरुद्धे संग्रामे “कङ्कणमोचनाय गच्छामि”
(व) इति राघवस्योक्तिः । पुनःपुनर्दीप्तिर्यथा । कुमारसम्भवे
रतिविलापे । अङ्गिनोऽननुसन्धानं यथा । रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के
वाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः । अनङ्गस्य कौर्त्तनं
यथा । कर्पूरमञ्जर्यां राजनायिकयोः स्वयं कृतं वसन्तस्य
वर्णनमनादृत्य वन्दिवर्णितस्य प्रशंसा । अङ्गस्यातिविस्मृति-
र्यथा । किराते सुराङ्गनाविलासादिः । प्रकृतयो दिव्या
अदिव्या दिव्यादिव्याश्चेति । तेषां धीरोदात्तादिना तेषा-
मप्युत्तमाधममध्यमत्वम् । तेषु च यो यथाभूतस्तस्यायथा-
वर्णने प्रकृतिविपर्ययो दोषः । यथा । धीरोदात्तस्य रामस्य
धीरोद्धतवत् कृद्गना बालिवधः । यथा वा कुमारसम्भवे ।
उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्भोगशृङ्गारवर्णनम् ।
“इदं पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्” । इत्याहुः ।

सर्वत्रावमिति कर्तृपदसूत्रम् । वत छेदं इति इत्यं विषमा दारुणा दशा अवस्था
अस्य देहं प्रसभं बलात् परिभवति आकुल्यति, अत्र विषये किं कुर्मः वयमिति
शेषः । पुष्पितायावत्तम् ।

(ल) शृङ्गारप्रथनं शृङ्गारस्य प्रथनं विस्तारः ।

(व) द्वाराधिकरुद्धे द्वारम् अधिकरुद्धः तस्मिन् द्वारस्थे इत्यर्थः ; कङ्कणमोचनाय
विवाहायै कङ्कणवस्त्रसूत्रवस्त्रनाय इत्यर्थः ।

अन्यदनौचित्यं देशकालादीनामन्यथा यद्वर्णनम् । तथा सति हि काव्यस्यासत्यताप्रतिभासेन विनयानामुच्छेदीकारासम्भवः ।

एभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणां नैव सम्भवः॥५७८॥[श]

एभ्यः उक्तदोषेभ्यः । तथाहि उपमायामसादृश्यासम्भवयोरुपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थान्तरन्यासि उत्प्रेक्षितार्थसमर्थने चानुचितार्थत्वम् । क्रमेण यथा ।

“यद्युमि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्” । (घ)

“प्रज्वलज्जलधारावत् निपतन्ति शरास्तव” । (स)

“चण्डाल इव राजासौ संग्रामेऽधिकसाहसः” । (ङ)

“कर्पूरखण्ड इव राजति चन्द्रविम्बम्” । (ज)

“हरवन्नीलकण्ठोऽयं विराजति शिखावतः” । (क)

“स्तनावद्रिममानौ ते” । (ख)

(ञ) एभ्य इति । एभ्यः उक्तेभ्यः दोषेभ्यः पृथक् अलङ्कारदोषाणां नैव सम्भवो नास्तीत्यर्थः, अलङ्कारदोषा अपि एतेष्वन्तर्भवन्तीति भावः ।

(घ) यद्युमीति । वितताः अर्थाः रश्मयः किरणा इव यस्य च काव्य-शशिनं काव्यं शशीव तं यद्युमि रचयामीत्यर्थः । अत्र अथैरश्मीः काव्यशशि-नीच कोऽपि साधारणी धर्मः नास्ति यदि च काव्यशशिनोः कश्चित् आकाङ्क्ष-कत्वरूप साधर्म्यं सम्भवति तदपि न प्रसिद्धं तस्मादत्रासादृश्येन अनुचितार्थत्व-मुपमाङ्कः, न च अत्र रूपकं तस्यापि सादृश्यमूलकत्वादित्यवधेयम् ।

(स) प्रज्वलदिति । अत्राग्निस्वरूपं ज्वलनस्य जले बाधात् तद्विशिष्टत्वं जलधारावाचनसम्भवं इत्यनुचितार्थत्वमुपमाङ्का इति बोध्यम् ।

(ङ) चण्डाल इति । अत्र उपमानस्य जातिगतं न्यूनत्वमिति उपमाया-मनौचित्यम् ।

(ज) कर्पूर इति । अत्र उपमानस्य प्रमाणगतं न्यूनत्वम् ।

(क) हरवदिति । अत्र उपमानस्य जातिगतमाधिक्यम् ।

(ख) स्तनाविति । अत्र उपमानस्य प्रमाणगतमाधिक्यम् ।

“दिवाकराद्वक्षति यो गुहासु

लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

क्षुब्धेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने

ममत्वमुच्चैःशिरसा सतीव” ॥ (ग)

एवमादिषु उत्प्रेक्षितार्थस्यारसभूततयैव प्रतिभासनं स्वरूपमित्यनुचितमेव तत्समर्थनम् । यमकस्य पादत्रयगतस्य अप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा ।

“सहसालिजनैः स्निग्धः सहसा कुक्षमन्दिरम् ।

उदिते रजनौनाथे सहसा याति सुन्दरौ” ॥ (घ)

उत्प्रेक्षायां यथा शब्दस्योत्प्रेक्षास्योक्तत्वेऽवाचकत्वम् ।

यथा ।

“एष मूर्त्तौ यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिम्” ।

एवमनुप्रासे वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णनत्वम् । यथा ।

“भीषट्ट उल्लट्ट” इत्यादौ (ङ) । उपमायाञ्च साधारणधर्म-

(ग) दिवाकरादिति । यः हिमाद्रिः गुहासु कन्दरासु लीनम् अन्धकारं दिवाभीतमिव पेषकमिव दिवाकरात् तूष्ण्यात् रक्षति । तथाहि, क्षुब्धे नीचेऽपि जने शरणम् आश्रयं प्रपन्ने प्राप्ते शरणगते इत्यर्थः सतीव साधारणवत् उच्चैः-शिरसां सहस्रानां ममत्व उच्चैः भवतीति शेषः । उपप्राप्तिवृत्तम् । अत्र उत्प्रेक्षितार्थस्य अचेतनान्धकारवासस्य असङ्गततया मिथ्यात्वेन प्रतिभासनं स्वरूपं स्वरूपं तस्मात् तत् समर्थनं तस्मात्स्य दृढीकरणम् अनुचितम् अशोभ्यम् इति उत्प्रेक्षायां अनौचित्यमवधेयम् ।

(घ) सहसति । सा सुन्दरौ रजनौनाथे अन्द्रे उदिते सति स्निग्धः प्रपन्नपिबलेः आलिजनैः सहस्र सहसा हसन्ती सती सहसा कुक्षमन्दिरं अन्तादिष्विहितस्थानरूपं गृह्णाति ।

(ङ) भीषट्ट इति । वृत्तिविरुद्धस्य प्रह्वारवृत्तिविरुद्धस्य अनुप्रासवृत्त-

स्याधिकन्यूनत्वयोरधिकपदत्वं न्यूनपदत्वञ्च । क्रमेण उदाहरणम् ।

“नयनज्योतिषा भाति शम्भुभूतिसितद्युतिः ।

विद्युतेव शरम्भोघो नीलवारिदखण्डधृक्” ॥ (च)

अत्र भगवतो नीलकण्ठत्वस्य अप्रतिपादनाच्चतुर्थपादोऽधिकः ।

“कमलालिङ्गितस्तारहारहारी सुरं द्विषन् ।

विद्युद्भिभूषितो नीलजीमूत इव राजते” ॥

अत्रोपमानस्य सवलाकत्वं वाच्यम् । अस्यामेवोपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदस्य (छ) कालपुरुषविध्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वम् । क्रमेण उदाहरणम् । “सुधेव विमलसुन्दः” (ज) । “ज्योत्स्ना इव सिता कीर्त्तिः” (झ) ।

“काप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेशयोः ।

वर्णस्य शङ्कारे प्रतिकूलवर्णत्वम् एवं वीरवृत्तिविरुद्धस्य अनुपासघटकवर्णस्य वीरे प्रतिकूलवर्णत्वमित्यादि बोध्यम् ।

(च) नयनेति । भूतिभिर्भूषाभिः सिता चवला युतिर्यस्य तादृशः शम्भुः नयनज्योतिषा नीलवारिदखण्डधृक् नीलमेघखण्डधारी शरम्भोघः विद्युता इव भाति विराजते । अत्र अप्रतिपादनात् अनुपादानात् चतुर्थपादः नीलवारिदखण्डधृगिति पदसधिकम् ।

(छ) कमलेति । कमलया लक्ष्म्या आलिङ्गितः चाञ्चलः तारेण सहिता हारीष हारी मनोहारीत्यर्थः सुरं द्विषन् सुरारिः विद्युता विभूषितः नीलजीमूत इव नीलमेघ इव राजते । अत्र उपमानस्य जीमूतस्य सवलाकत्वं वलाका वक्ष्यन्तिः तद्विशिष्टत्वम् । तथादत्र न्यूनत्वमवधेयम् । अस्यामेव उपमाया-मेव ।

(ज) सुधेवेति । अत्र उपमानस्य लिङ्गभेदः ।

(झ) ज्योत्स्ना इवेति । अत्र उपमानस्य वचनभेदः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव” ॥ (अ)

अत्र तथाभूतचित्राचन्द्रमसोः शोभा न खलु आसीत् अपि तु सर्वदापि भवति । “लतेव राजसे तन्वि !” । अत्र लता राजते त्वं तु राजसे (ट) ।

“चिरं जीवतु ते सूनुर्माकण्डेयमुनिर्यथा” । (ठ)

अत्र मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव न खलु एतदस्य जीवतु इत्य-
नेन विधेयम् । इह तु यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारण-
धर्मस्यान्यथाभावस्तत्र न दोषः । क्रमेण उदाहरणम् । “मुखं
चन्द्र इवाभाति” (ड) ।

“तद्वेशोऽसद्वेशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव” ॥ (ट)

(अ) कापीति । व्रजतोः गच्छतोः शुभवेद्योः पवित्रपरिच्छदयोः
तयोः राजदम्पत्योः हिमनिर्मुक्तयोः शिशिरावरणशून्ययोरित्यर्थः चित्राचन्द्रमसो-
र्योगे इव कापि अनिवार्यनीया शोभा आसीत् । अत्र काशभेदः ।

(ट) लतेवेति । अत्र पुरुषभेदः ।

(ठ) चिरमिति । अत्र विधिभेदः ।

(ड) मुखमिति । अत्र साधारणधर्मस्य आभातीति क्रियारूपस्य उप-
मानोपमेययोः समभाव इति न लिङ्गभेददोष इति भावः ।

(ट) तद्वेश इति । तद्वेशः तस्याः वेशः अन्याभिः स्त्रीभिः असद्वेशः तथा
मधुरताभृतः माधुर्यलुपः तदीया विभ्रमाः विस्वासा इव परां शोभां दधते स्म ।
अत्र असद्वेश इत्यस्य वेश इत्यस्य विशेषणत्वे ढक्प्रत्ययान्तया अकारान्तत्वात्
एकवचनान्तता विभ्रमा इत्यस्य विशेषणत्वे क्तिवन्ततया शकारान्तत्वात् बहुवचना-
न्तता तथा मधुरताभृत इत्यस्य वेश इत्यस्य विशेषणत्वे ऋप्रत्ययान्ततया अकारान्त-
त्वात् एकवचनान्तता विभ्रमा इत्यस्य विशेषणत्वे क्तिवन्ततया शकारान्तत्वात् बहु-
वचनान्तता । एवं दधते इति क्रियापदस्य वेश इत्यस्य कर्तृत्वे दधधातोः प्रथम-
पुरुषैकवचनान्तता, विभ्रमा इत्यस्य कर्तृत्वे धाधातोः प्रथमपुरुषैकवचनान्ततयि
वचनभेदेऽपि साधारणधर्माणामेकरूपत्वात् न दोष इति बोध्यम् ।

पूर्वोदाहरणेषु उपमानोपमेययोरेकस्यैव साधारणधर्मे-
न्ययसिद्धेः प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटोऽनिर्वाहः (ण) । एवमनुप्रासे
वैफल्यस्य अपुष्टार्थत्वम् (त) । यथा ।

“अनुरणमणिमेखलमविरलशिख्यानमञ्जुमञ्जीरम् ।

परिसरणमरुणचरणे ! रणरणकमकारणं कुर्वते” ॥ (य)

एवं समासोक्तौ साधारणविशेषणवशात् परार्थस्य प्रतीता-
वपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्य अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यञ्जनयैव
प्रस्तुतार्थावगन्तेः शब्देन तदभिधानस्य च पुनस्तत्त्वम् ।
क्रमेण उदाहरणम् ।

“अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम् ।
निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिमणिक्ता” ॥ (द)

(ण) साधारणधर्मस्य उपमानोपमेययोर्भिन्नत्वे अनुपपत्तिं दर्शयति पूर्वैति ।
पूर्वोदाहरणेषु सुधैव विमलशब्द इत्यादिषु साधारणधर्मेण यथा विमल इति पदं
चन्द इत्यनेनाश्वेति न तु सुधैवनेन एवमादिषु चत्ववसिद्धेः चत्ववकीर्तनस्यैः
प्रक्रान्तस्य प्रकृतायेस्य कटुः सम्यक् इत्यर्थः अनिर्वाहः असमाधानं भवतीति
शेषः ।

(त) एवमिति । वैफल्यस्य निरर्थकत्वस्य सुखानुपपत्तिरिति भावः ।

(य) उदाहरति यथेति । अनश्विति । हे अरुणचरणे ! अरुणक-
रक्षितत्वादिति भावः अनश्व अनश्वं यथा तथा रणनी मणिमेखला यन्निन् तत्
तथा अविरलं चनं शिखानी खननी मञ्जु मनोहरौ मञ्जोरी नूपुरौ यन्निन् तत्,
तद्वाविषं परिसरणं सञ्चरणं तथेति शेषः अकारण निरर्थकं रणरणकं पुंशाम्
शौकुल्यविशेषं कुर्वते । वेश्याविरक्तस्य कस्यचिदुक्तिरियम् । अत्र अनुरकारण-
कारणव्यतितानुप्रासस्य माधुर्यव्यञ्जकतया प्रकाशस्यैव घोषकत्वं न तु विरानिषः
प्रान्तरस्येति अपुष्टार्थत्वमित्यवधारयम् ।

(द) अनुरागवन्तमिति । अपरा पश्चिमा दिक् एव मणिका वेश्या अनु-
रागः रक्षिता प्रेम च तद्वत् कीचनयोः नेत्रयोः सुखं सुखजनकं मनोहरमिति
भावः अतापकरं शीघ्रमित्यर्थः वपुः शरीरं दधतं आरवन्तमपि अपेतवद्भुज

अत्रापरदिगित्येतावतैव तस्या गणिकात्वं प्रतीयते ।

“आङ्गतेषु विङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते
मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणौनां धुरम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक् सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानासृष्टतत्त्वान्तरम्” ॥ (ध)

अत्र अचेतसः प्रभोरभिधानम् अनुचितम् । एवमनुप्रासे
प्रसिद्धभावस्य ख्यातिविरुद्धत्वम् । यथा ।

“चक्राधिष्ठितां चक्री गोत्रं गोत्रभिदुच्छितम् ।

वृषं वृषभकेतुश्च प्रायच्छद् यस्य भूभुजः” ॥ (न)

उक्तदोषाणाञ्च कचिददोषत्वं कचिद् गुणत्वमित्याह ।

वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्रते ।

अपगतकिरणं निर्धनञ्च विषदालयात् आकाशभवनात् निरकासकत् दूरीचकार ।
प्रमितोच्चरावृत्तम् । अत्र रविमित्यनेनैव यथा भुजकृतमायाति तथा अपर-
दिमित्यन्तर्नैव गणिकाप्रतीतिरिति भावः ।

(ध) आङ्गतेष्विति । विङ्गमेषु विहायसा आकाशेन गच्छन्तीति तद्यो-
क्तं आङ्गतेषु आकारितेषु पुरः अयतः आयान् अङ्गमिव विङ्गम इति आगच्छन्
मशकः न वार्यते न निषिध्यते, तृणमणिः सुद्राकारमणिविशेषः मध्ये वा धुरि
अयं वा वसन् मणौनां धुरं भारं मर्यादामित्यर्थः धत्ते धारयति, तथा खद्योतः
अपि तेजस्विना मध्येऽपि प्रचलितुं न कम्पते । अनासृष्टम् अविर्वर्षितं तत्त्वान्तरं
वस्तुतत्त्वं येन तथाविधम् अचेतसं सदसद्विवेकरहितं प्रभुमिव सामान्यं प्राक्तनं
जनं धिक् । आदौलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र व्यञ्जनयैव प्रस्तुतस्य प्रभोः
प्रतीतिरिति पुनस्तदभिधानं पुनरुक्तमिति भावः ।

(न) चक्रीति । चक्री नारायणः चक्राधिष्ठितो चक्रवर्तित्वमित्यर्थः गीत्र-
भित् इन्द्रः सञ्चितम् उद्यतं मोक्षं वंशं वृषभकेतुः इन्द्रश्च वृषं वर्त्ममित्यर्थः यस्य
भूभुजः राज्ञः प्रायच्छत् प्रवदौ । अनुप्रासानुरोधात् नारायणकर्मकचक्रवर्तित्वदानम्
इन्द्रकर्तृकं गोत्रदानं धर्मदानमप्रसिद्धमिति ख्यातिविरुद्धता ।

रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥

५७६ ॥

एषु च अस्वादस्वरूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षोपकारि-
त्वाद् गुण इति व्यपदेशो भाक्तः (प) । क्रमेण यथा ।

“तद्विच्छेदकशस्य कण्ठलुठितप्राणस्य मे निर्दयं
क्रूरः पञ्चशरः शरैरतिश्रितैर्भिन्दन् मनो निर्भरम् ।

शश्वोभूर्तकपाविधेयमनसः प्रोहामनेत्रानल-

ज्वालाजालकरालितः पुनरसावास्तां समस्तात्मना” ॥ (फ)

अत्र गृह्णारे कुपितो वक्ता ।

“मूर्ध्वध्याधूयमानध्वनदमरधुनौलोलकल्लोलजालो-
द्भूताश्वःचोददश्वात् प्रसभमभिनभः चित्तनचक्रलक्षम् ।

(प) प्रतिप्रसवमाह उक्तेति । समुद्धते औदत्यव्यञ्जके वाच्ये अर्थे ।
व्यपदेशः कथनम् । भाक्तः गौणः ।

(फ) तदिति । तस्याः विच्छेदेन कशस्य शीणस्य कण्ठलुठितप्राणस्य
कण्ठागतजीवनस्य मे मम मनः निर्दयं यथा तथा अतिश्रितैः अतितीक्ष्णैः शरैः
निर्भरम् अतिमात्रं भिन्दन् अतएव क्रूरः चातुकः, शश्वो चातुकः क्रूर इत्यमरः ।
असौ पञ्चशरः कानः समस्तात्मना सर्वशरीरेषु भूतेषु प्राणिषु या कपा दया
तस्याः विधेयं वधवर्ति मनो यस्य तादृशस्य शश्वोः शरस्य प्रोहामः अतिदाकषः
श्वः नेत्रानलः तस्य ज्वालाणां शिख्याणां जालैः समूहैः कराणितः पुनः आस्तां
भवतु, पूर्वं पाशभौतिकं शरीरं दग्धम् इदानीं तस्य अनङ्गशरीरमपि दग्धं
भूयादिति भावः । आर्द्रविक्रीडितं वनम् । अत्र वक्रः क्रुद्धत्वात् गृह्णारे
दुःश्रवत्त्वमपि गुणः ।

(ष) सूक्ष्मेति । मूर्ध्वनि शिरसि व्याधूयमाना सुशरन्ती अतएव ध्वनन्ती,
ध्वनन्ती या अमरधुनी देवगदी गङ्गा इत्यर्थः तस्याः शूलं अपथं यन् कल्लोलजालं
तरङ्गमन्तिः तस्यात् उद्धृताः उत्क्षिप्ताः ये अस्त्राणां जलानां चोदाः बिन्दवः
तेषां दश्वात् व्याघ्रात् प्रसभं सुहृदा अभिनभः नमसि विभक्तये अच्यव्रीभावः

ऊर्ध्वं न्यस्ताङ्घ्रिदण्डभ्रमिभवरभमोद्यन्नभस्त्रयवेश-

भ्रान्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवितरतु शिवं शान्धवं तान्धवं वः” ॥ (क)

अत्र उद्धतताण्डवं वाच्यम् । इमे पद्ये मम । रौद्रादिरसे
तु एतद्वितयापेक्षयापि दुःश्रवत्वमत्यन्तं गुणः । यथा । “उत्-
कृत्योत्कृत्य कृत्तिम्” इत्यादि । अत्र बौभक्षो रसः ।

सुरतारम्भगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुनः ॥५८०॥ [भ]

तथा पुनरिति गुण एव । यथा ।

“करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते” ॥

अत्र हि सुरतारम्भगोष्ठ्यां “द्वयैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्य-
वस्तु” इति कामशास्त्रस्थितिः । आदिशब्दात् शम्भकथाप्रभृ-
तिषु बोद्धव्यम् (म) ।

चित्तानि नचत्राणां लज्जाणि यस्मिन् तत्, तथा ऊर्ध्वं न्यस्तः निक्षिप्तः उत्कृष्टम
इत्यर्थः वः अङ्घ्रिदण्ड पाददण्डः तस्य वः भ्रमिः कामचं घूर्णनमित्यर्थः तस्मात्
भवः उत्पन्नः सन् रभसेन वेजेन उद्यन् उद्गच्छन् उत्तिष्ठन् वः नभस्तान् वायुः
तस्य प्रवेष्टेन भ्रान्तं घूर्णितं ब्रह्माण्डखण्डं यस्मिन् तस्माभूतं, ब्रह्मोरिदं ब्रह्मभवं
तान्धवं नृत्यं, तान्धवं नटनं नृत्यमित्यमरः । वः युष्माकं शिवं मन्त्रलं वितरतु
ददातु । आर्ध्वं विक्षीकृतं वृत्तम् । अत्र वाच्यस्य उद्धतत्वात् दुःश्रवत्वं गुणः ।

(क) सुरतेति । सुरतस्य चारम्भः चेष्टा तस्य गोष्ठी सभा सम्प्रोगाद्यसम-
वेतस्त्रीपुरुषसमूह इत्यर्थः तत्प्रवृत्तिषु अश्लीलत्वं तथा पुनः गुण एव इत्यर्थः ।

(म) उदाहरति करोति । सम्बाधे सङ्कुचेऽपि करिषां हस्तिनां हस्तेन
शुष्कादखेन विक्षीकिते विस्फारिते साधनानां सेनानाम् वनः मध्ये प्रविश्या पुंसः
जिगीषोरोरस इति भावः ध्वजः केतुः उपसर्पन् सञ्चरन् विराजते शोभते ।
अश्लीलावेषु सम्बाधे सङ्कुचितेऽपि करिहस्तेन कामत्रास्रोक्तज्ञानविज्ञेन संवक्त-
तर्जन्मनामिकापुष्टाउदमध्यमाकुचिदपेक्ष, तर्जन्मनामिकापुष्टे मज्जमा पुष्टती
वदि । करिहस्त इति प्रोक्तः कामशास्त्रविशारदेरिति ज्ञात्वात् । विक्षीकिते

स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तते ॥५८१॥ [य]

यथा ।

“पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतनमत” ॥ (२)

अत्र इन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः, सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो
मातङ्गार्थः प्रयुक्तः ।

गुणः स्यादप्रतीतत्वं चत्वं चेद् वक्तृवाच्ययोः ॥

५८२ ॥ [ल]

यथा ।

“त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुंस्त्वार्थप्रवर्तिनीम् ।

विस्फारिते साधनान्तः क्षीनमध्यं सप्तमपंन् गतागतं कुर्वन् पुंसः भजः शिखरं
विराजते । अत्र श्रीकृष्णकृतमश्लीलं गुणः । पिपयन्त्येत् सूचयेत् रक्षस्यस्य
श्रेष्ठं विषयम् । कामशास्त्रस्थितिः कामशास्त्रनिधयः । शमकषाप्रभृतिषु
इति तत्र शमकषायां यथा—उत्तानीच्छूनमच्छूपाटितीदरसन्निभे । क्वेदिनि
श्रीकृष्णे सत्तिरक्तिर्मे कस्य जायते ? इति श्रान्तिशतकम् । अत्र लुगुसाव्यञ्जन-
मश्लीलं गुणः ।

(य) स्यातामिति । श्लेषादौ निहतार्थत्वम् अप्रयुक्तत्वञ्च अदोषौ स्यातां
नापि गुणः नापि दोष इत्यर्थः ।

(२) पर्वतेति । हरिमिव इन्द्रमिव पर्वतभेदि पर्वतं भिक्षा निर्गच्छ-
दित्यर्थः इन्द्रोऽपि कुलिशेन पर्वतानां पक्षाधिपतिरिति भावः । पवित्रं पावनं
पापपञ्चकारमित्यर्थः अन्यत्र पविं कुलिशं त्रायते रक्षतीति तथोक्तं, कुलिशं
भिदुरं पविरित्यमरः । हरिमिव नारायणमिव नरकस्य निरयस्य असुरविशेषस्य
च जैत्रं विजयि, हरिमिव सिंहमिव बहुमतङ्गहनं बहुमतं बहुभिर्जनेः सम्मानितं
महत्त्वं चनम् अतिप्रबलमित्यर्थः अन्यत्र बहून् मतङ्गान् हस्तिनः हनोति तथोक्तं,
पतत् सुरसरितः गङ्गाद्याः पथः जलं समत युयमिति शेषः ।

(ल) गुण इति । वक्तृवाच्ययोः वक्तुः वीरव्यस्य च चत्वं वाच्यत्वं चेत्
तदा अप्रतीतत्वं गुणः स्यात् ।

तद्दर्शनमुदासीनं त्वामिव पुरुषं विदुः ॥ (व)

स्वयं वापि परामर्षे ॥ ५८३ ॥ [श]

अप्रतीतत्वं गुण इत्यनुषज्यते । यथा ।

“युक्तः कलाभिस्तमसां विद्वद्भ्यः

श्रीष्व ताभिः क्षतये य एषाम् ।

शुद्धं निरालम्बपदावलम्बं

तमात्मचन्द्रं परिशीलयामि” ॥ (घ)

कथितञ्च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विस्मये क्रुधि ॥

दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ।

अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥ ५८४ ॥ [स]

(व) उदाहरति त्वामिति । ब्रह्माद्यं प्रति देवानां स्तुतिरियम् । त्वां पुरुषार्थप्रवर्तिनीं पुरुषार्थी भोगापवर्गी तयोः प्रवर्तिनीं साधयित्रीं प्रकृतिं मूलकारणं, प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे इत्यमरः । आसन्नानि कथयन्ति बुधा इति शेषः । त्वामिव तद्दर्शिनं तस्माः प्रकृतेः द्रष्टारं साक्षित्वेनेति भावः उदासीनं कूटस्थं पुरुषं विदुः जानन्ति । अत्र वक्तॄणां देवानां बोद्धव्यस्य ब्रह्मण्यश्च ज्ञात् योगश्चास्त्रप्रसिद्धप्रकृतिपुरुषश्चन्द्रौ अप्रतीतौ अपि गुणाय कल्पेते ।

(श) स्वयमिति । परामर्षे कथने ।

(घ) युक्त इति । यः तमसां तमोगुणानां विद्वद्भ्यः विशेषेण वर्धनाय कलाभिः साक्षाभिर्युक्तः स्नातु, यश्च एषां तमसां क्षतये ध्वंसाय ताभिः कलाभिः श्रीष्वः रक्षितः स्नातु, शुद्धं पूतं केवलं वा निरालम्बपदावलम्बं निरालम्बम् आकाशमेव पदम् अवलम्बः आश्रयः यस्य तादृशं तं प्रसिद्धम् आत्मा एव चन्द्रः तं प्रमात्मानमित्यर्थः परिशीलयामि चिन्तयामि । उपजातिवृत्तम् । अत्र कलादिब्रह्मानाम् अप्रतीतत्वेऽपि स्वयं परामर्षात् युक्तत्वम् ।

(स) कथितमिति । कथितपदत्वं विहितानुवाद्यत्वादिषु एकादशप्रकारेषु गुणः सादित्यर्थः ।

गुण इत्येव यथा । “उदेति सविता ताम्रः” इत्यादि । अत्र विहितानुवादः ।

“हन्त ! हन्त ! गतः कान्तो वसन्ते सखि ! नागतः” ।

अत्र विषादः ।

“चित्तं चित्रमनाकाशे कथं सुमुखि ! चन्द्रमाः” । (ङ)

अत्र विस्मयः ।

“सुनयने नयने निधेहीति”

अत्र लाटानुप्रासः । “नयने तस्यैव नयने चेति” आदावर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः ।

सन्दिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत् ॥

५८५ ॥ [क्ष]

गुण इत्येव यथा ।

“पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ! ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम्” ॥ (क)

(ङ) चित्रमिति । नाविकाया मुखं दृष्ट्वा नायकस्य उक्तिरियम् ।

(च) सन्दिग्धत्वमिति । व्याजस्तुतौ पर्यवस्यतीति व्याजस्तुतिपर्यवसायि व्याजस्तुतिप्रत्यावकमित्यर्थः ।

(क) पृथ्वीति । राजानं प्रति कस्यचित् दरिद्रशोक्तिरियम् । हे देव ! सम्प्रति आवयीः तव मन इत्यर्थः सदनं गृहं सनं तुल्यम् । साम्यं प्रतिपादयति पृथ्वीति । पृथ्वीं प्रचुराणि कार्तस्वरपात्राणि स्वर्णभाजनानि यस्मिन् तदित्येकोऽर्थः । पृथुकानां शिशूनां, पृथुषुः श्रावणः शिशुरित्यनरः । कार्तस्वरस्य पात्रं स्थानम् इत्यपरोऽर्थः । भूषिताः चकङ्कताः निःशेषाः सर्वाः परिजनाः परिवाराः यस्मिन् तदित्येकोऽर्थः । सुवि उषिताः निःशेषा परिजनाः पुत्र-कलत्रादयः यत्र तदित्यपरोऽर्थः । विलसद्भिः शोभमानैः करेणुभिः हस्तिभिः हस्तिनीभिर्वा, करेणुभिर्वा स्त्री जने इत्यनरः । गहनं निविष्टं दुष्प्रवेष्टमिति

वैयाकरणमुख्ये तु प्रतिपाद्येऽयं वक्तारि ।

कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा ॥ ५८६ ॥ [ख]

गुण इत्येव यथा ।

“दीधीवेवीसमः कश्चिद् गुणवृद्धीरभाजनम् ।

क्षिप्प्रत्ययनिभः कश्चिद् यत्र सन्निहिते न ते” ॥ (ग)

अत्रार्थः कष्टः वैयाकरणस्य वक्ता । एवमस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि । अत्रातासु सुपाध्याय ! त्वामहं न कदाचन” । (घ)

अत्र दुःश्रवत्वं । वैयाकरणो वाच्यः । एवमस्य वक्तृत्वेऽपि ।

याम्यत्वमधमोक्तिषु ॥ ५८७ ॥ [ङ]

भावः इत्येकोऽर्थः । विलिखु सोदन्तीति विवक्षितः ते एव इति विवक्षित्वा स्थाये कनप्रत्ययः सूचिका इत्यर्थः तेषां रेणुभिः धूलिभिः गहनं पूर्णमित्यर्थः इत्यर्थोऽर्थः । अत्र स्युषां पर्यवसानात् सन्दिग्धार्थत्वं गुणः ।

(ख) वैयाकरणेति । व्याकरणं वेत्त अधीते वा वैयाकरणः सः मुख्यः आदिर्यस्य तादृशे वक्तारि प्रतिपाद्ये बोद्धव्ये वा । आदिपदेन नीरसताकिंकादीनां पङ्क्तम् ।

(ग) उदाहरति दीधीति । कश्चित् जनः दीधीवेवीसमः दीधीवेवी-धातुभ्यां तुल्यः गुणवृद्धीः दाक्षिण्यादिगुणस्य अभ्युन्नतस्य इत्यर्थः अभाजनम् अनाश्रयः । अन्यत्र व्याकरणविरहिते गुणवृद्धौ दीधीवेवीर्न विद्येते इति भावः । तथा कश्चित् जनः क्षिप्प्रत्ययनिभः विलुप्त इत्यर्थः क्षिपः सर्वाभासस्य कथनादिति भावः यत्र जने क्षिपि च ते गुणवृद्धौ न सन्निहिते । क्षिपि परे गुणवृद्धिनिवेशश्च द्रष्टव्यः । अत्र तयोर्धातोर्युगवृद्धिनिषेधानभिज्ञानां क्षिपः सर्वाभावाभिज्ञानाच्च एतत्प्रतीती कष्टत्वं परन्त्वत्र वैयाकरणस्य वक्तृत्वात् न दीधः ।

(घ) अत्रेति । हे उपाध्याय ! अहम् अत्र कदाचन त्वां न अतासु न तर्पितवान्, अत्रार्थमिति वा पाठः । अत्र अतासुमिति दुःश्रवत्वं गुणः ।

(ङ) याम्यत्वमिति । अभिज्ञानां नीचानाम् उक्तिषु याम्यत्वं गुणः ।

गुण इत्येव । यथा मम ।

“एसो सप्तहरविंशो दीसइ हेअङ्गवीणपिंडो न्व ।

एदे अस्सममोहा पडंति आसासु दुग्धधारा न्व” (१) । (च)

इयं विदूषकोक्तिः ।

निर्हेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति ॥

५८८ ॥ [छ]

यथा ।

“सम्प्रति सन्ध्यासमयश्चक्रद्वन्द्वानि विघटयति” । (ज)

कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता ॥

५८९ ॥ [झ]

कविसमयख्यातानि च ।

मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता

वर्ण्यते हासकीर्त्यैः

(१) एष अक्षधरविम्बो दृश्यते हेयङ्गवीणपिण्ड इव ।

एते आश्रमसूहाः पतन्त्याश्रासु दुग्धधारा इव ॥ सं० ।

(च) उदाहरति एष इति । अत्र हेयङ्गवीणापिण्डदुग्धधाराश्चन्द्रप्रबोगी
याम्यः ।

(छ) निर्हेतुतेति । निर्हेतुता हेतुशून्यत्वं ख्याते प्रसिद्धे चर्चे दोषतां नैव
गच्छति प्राप्नोति ।

(ज) उदाहरति सम्प्रतीति । अत्र सन्ध्यासमयश्च चक्रवाकमिश्र-
विघटकत्वं प्रसिद्धं नात्र हेतोरान्वाहति न दोषः ।

(झ) कवीनामिति । ख्याते प्रसिद्धे समये सिद्धान्ते निबन्धे वा ख्यात-
विरुद्धता लौकिकी प्रसिद्धिविरोधिता इत्यर्थः गुणः ।

रत्नौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं

पङ्कजेन्द्रीवरादि ।

तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च

मरालादिकः पक्षिसङ्घो

ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये

मानसं यान्ति हंसाः ॥

पादाघातादशोकं विकसति वकुलं

योषितामास्यमद्यै-

रूनामङ्गेषु हाराः स्फुटति च हृदयं

विप्रयोगस्य तापैः ।

मौर्वीरोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः

कौसुमाः पुष्पकेतो-

भिन्नं स्यादस्य बाणैर्यवजनहृदयं

स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥

(अ) मालिन्यमिति । व्योम्नि चाकाशे पापे च मालिन्यं तथा हास-
णीर्त्तोः भवतता शुभता वर्ण्यते कविभिरिति शेषः । क्रोधरागौ कौपानुरागौ
रत्नौ रत्नवर्णौ वर्ण्यते इति शेषः । पङ्कजेन्द्रीवरादि पद्मकुवलययादि सरिदुदधि-
गतं सरित्सु नदीषु उदधिषु समुद्रेषु च विकसतीति शेषः । अखिलेऽपि
सर्वस्मिन्नेव तोयाधारे जलाशये मरालादिकः हंसादिः पक्षिसङ्घः प्रसरति
विशरति च । चकोरैः पक्षिभेदैः ज्योत्स्ना पेया पातव्या । जलधरसमये
वर्षासु इत्यर्थः हंसाः मानसं सरः यान्ति । योषितां रमणीनां पादाघातात्
चरणताडनात् अशोकं पुष्पम् आस्यमद्यैः सुखनिःसृतसीधुगन्धूषैः वकुलं
विकसति । यनां तद्वचनानाम् अङ्गेषु हारा वर्णनीया इति शेषः । विप्रयोगस्य

अङ्गारभोजं निशायां विकसति कुमुदं

चन्द्रिका शुक्लपक्षे

मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां

नाप्यशोके फलं स्यात् ।

न स्याज्जाती वसन्ते न च कुसुमफले

गन्धसारद्रुमाणा-

मित्याद्युन्नेयमन्यत् कविसमयगतं

सत्कवीनां प्रबन्धे ॥ ५६० ॥ [ज]

एषामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि ।

धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ॥

५६१ ॥ [ट]

विरहस्य तापैः सन्तापैः हृदयं स्फुटति विदीर्यते । पुष्पकैतोः कामस्य मौर्वी
ज्या रोक्षस्वमाणा धमरयेषी धनुः कौसुमं विशिखः बाष्पाश्च कौसुमाः कुसुम
निर्मिताः । अस्य कामस्य बाष्पैः युवजनानां हृदयं भिन्नं विदीर्यते स्यात् तद्वत्
स्त्रीणां कटाक्षेण भिन्नं स्यादिति शेषः । अङ्ग दिवसे अङ्गभोजं पक्षं निशाया
कुमुदं तथा शुक्लपक्षे चन्द्रिका विकसति चन्द्रिकायाः शुक्लपक्षीयसमस्तारात्रिभागे
असङ्गावेऽपि सा वर्णनीया इति भावः । मेघानां ध्वाने ध्वनौ सति शिखिनां
मधुराणां नृत्यं भवति, अशोके च फलं नापि नैव स्यात् । वसन्ते जाती
जातीपुष्पं न स्यात् । गन्धसारद्रुमाणां अन्धनामां कुसुमं फलञ्च न स्यात्
इत्यादि अन्यत् कवीनां समयगतं सिद्धान्तसिद्धं वस्तु सत्कवीनां प्रबन्धे यथे
उन्नेयं द्रष्टव्यम् ।

(ट) पुनरुक्तताया अदीप्यत्वमाह धनुरिति । ज्याशब्देनैव धनुर्ज्याया
बोधनात् धनुःशब्दो निरर्थकोऽपि अत्र आकटकवीधनेन अदीप्यत्वमावहति ।

आरुढत्वादिबोधाय यथा ।

“पूरिता रोदसीध्वानेर्धनुर्ज्यास्फालनोद्भवैः” ।

अत्र ज्याशब्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन ज्याया धनुष्या-
तत्तीकरणं बाध्यते । आदिशब्दात् “भाति कर्णावतंसस्ते” ।
अत्र कर्णस्थितत्वबोधनाय कर्णशब्दः । एवं श्रवणकुण्डलशिरः-
शेखरप्रभृतिः । एवं निरूपपदो मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभि-
धत्त इति स्थितावपि (ठ) । “पुष्पमाला विभाति ते” ।
अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टपुष्पबुद्धेः । एवं सुक्ताहार इत्यत्र सुक्ता-
शब्देन अन्यरत्नामिश्रितत्वम् ।

प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी ॥ ५६२ ॥ [ड]

धनुर्ज्यादयः सत्काव्यस्थिता एव निबद्धव्याः न तु अस्थिता
जघनकाञ्चीकरकङ्कादयः ।

उक्तावानन्दमन्नादेः स्यान्नूनपदता गुणः ॥

५६६ ॥ [ढ]

यथा ।

“गाढालिङ्गनवामनीकतकुचप्रोङ्गिचरोमोद्गमा

(ठ) उदाहरति पूरितेति । धनुषा ज्यास्फालनेन उडवन्तीति तपोनैः
ध्वानेः ध्वनिभिः रोदसी यावापृथिव्योरन्तरं पूरिता । अत्रेति चाततीकरणं
वितारणम् । श्रवणेति कुण्डलशब्द एव कर्णभूषणविशेषं शेखरशब्दश्च शिरा-
भूषणमिषति एतयोः श्रवणशिरःसंयोगः तत्र स्थितत्वं बोधयतीत्यर्थः । निरूप-
पदः उपपदरहितः पदान्तरसंयोगविरहित इत्यर्थः ।

(ड) प्रयोक्तव्या इति । जघनकाञ्चीप्रभृतीनां उत्कृष्टेषु अदर्शनादिति
भावः ।

(ढ) उक्ताविति । आनन्देन मन्नादेः अनन्त उक्ती वचने नूनपदता
उच्यते ।

साम्प्रज्ञेहरसातिरेकविगलच्छीमन्नितम्बाम्बरा ।

मा मा मानद ! माति मामलमिति सामाचरोज्ञापिनी

सुप्ता किं नु ? सृता नु किम् ? मनसि मे लौना विखीना नु

किम् ?" ॥ (च)

अत्र पीडयेति न्यूनम् ।

क्वचिन्न दोषो न गुणः

॥ ५८४ ॥

न्यूनपदत्वमित्येव । यथा ।

“तिष्ठेत्कोपवशात् प्रभावपिहितः ? दीर्घं न सा कुप्यति

स्वर्गायोत्पत्तिता भवेत् ? मयि पुनर्भावादमस्या मनः ।

तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनी

सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातिति कोऽयं विधिः” ॥ (त)

(च) उदाहरति गदिति । सखायं प्रति कस्यचित् नायकस्य उक्तिरिवम् ।
गाढं दृढं यत् चालिङ्गनम् आश्रयः तेन वामनोक्तौ खर्वोक्तौ कचो वल्गा-
लक्षोक्ता, अतएव प्रोद्धतः प्रकृतेषु उद्धृतं गतः रोमांसस्य रोमांसः वल्गासाहस्यो,
सान्द्रः घनः यः खड्गस्य प्रणयः तस्य अतिरेकेण आतिशय्येन विवक्षितं व्यक्तं
श्रीमतेः मनोहरात् नितम्बात् अन्तरं वसनं यस्यास्तथाभूता, सा इति पदमूलात् ।
इं मानद ! मा मा माम् अति अत्यर्थं मा पीडय अलम् इति सामाचरोज्ञापिनी
मितवचनभाषिणी सुप्ता किं नु ? सृता किं नु ? मे मन मनसि लौना
किं नु ? विखीना किं नु ? आर्द्रत्वविक्रीडितं वृत्तम् ।

(त) तिष्ठति । सर्वशोषिच्छेदात्तरस्य राशः पुरुषस्यो वितर्कवचनमिदम् ।
कोपवशात् प्रणयकोपात् प्रभावेण दुर्दिप्यमद्विषा इत्यर्थः, पिहितः आहता सुप्तो
तिष्ठत् ? सा दीर्घं न कुप्यति स्वर्गाय उत्पत्तिता प्रस्थिता भवेत् ? मयि पुनः
अस्याः सर्वस्या मनः आश्रये प्रणयप्रवचमिति भावः मे मन पुरोवर्तिनीन् अथ
स्वित्तां तां हर्तुं विबुधद्विषः असुराः अपि न च शक्ताः समर्थाः ? किन्तु सा
अत्यन्तं नयनयोरगोचरं जाता गता इति अयं को विधिः व्यापारः । आर्द्रत्वं
विक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्र “प्रभावपिहितेति” “भवेदिति” सेत्वनन्तरं “नैत-
द्यतः” इति पदानि न्यूनानि । एषां पदानां न्यूनतायामपि
एतद्वाक्यव्यस्यस्य वितर्कास्थव्यभिचारिभावस्योत्कर्षाकरत्वात्
गुणः दीर्घं न सेत्वादिवाक्यजन्यया च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादि-
वाक्यप्रतिपत्तेर्बाधः (य) स्फुटमेवावभासत इति न दोषः ।

गुणः क्वाप्यधिकं पदम् ॥ ५८५ ॥

यथा ।

“आचरति दुर्जनो यश्च हसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।
तन्न न जाने स्पृशति मनः किन्तु नैव निष्ठुरताम्” ॥ (द)

अत्र न न जाने इत्यनेन अयोगव्यवच्छेदः (ध) । द्वितीये
जाने इत्यनेन अहमेव जाने इत्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विच्छित्ति-
विशेषः ।

समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषो न गुणः क्वचित् ॥ ५८६ ॥

यथा ।

“अन्यास्ता गुणरत्न !” इत्यादि । अत्र प्रथमार्हेन वाक्य-
समाप्तावपि द्वितीयार्हेवाक्यं पुनरुपात्तम् । एवञ्च विशेषण-

(ब) अत्रेति । प्रतिपत्त्या प्रतीत्या वाक्यप्रतिपत्तेः वाक्यजन्यबोधस्य ।

(द) आचरतीति । दुर्जनः सहसा अतर्कितभावेन मनसोऽपि अगोचरान्
अविषयान् कदापि मनसि अचिन्तितानित्यर्थः अर्थान् कार्याणीति यावत् अत्र
आचरति करोति तत् न जाने इति न, जाने किन्तु मनः निष्ठुरतां नैव स्पृशति
आश्रयति दुर्जनस्य दीर्घस्थानिवारणे निष्ठुरता आवश्यकी, मनसु तामवच्छिन्त्य
नेच्छतीति फलितार्थः ।

(ध) अत्रेति । अयोगव्यवच्छेदः अयोगस्य ज्ञानायोगस्य इत्यर्थः व्यवच्छेदः
निरासः । अन्वयीमेति । अन्वयस्य योगः ज्ञानयोगः इत्यर्थः तस्य व्यवच्छेदः
निराकरणं तस्मात् विच्छित्तिविशेषः वैच्छित्र्यातिशयः ।

मात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरास्तत्वं न वाक्यान्तरस्येति
विज्ञेयम् (न) ।

गर्भितत्वं गुणः क्वापि ॥ ५८७ ॥

यथा ।

“दिस्नातङ्गघटाविभक्तचतुराचाटा मही साध्यते

सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मात् प्रादुरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम्” ॥ (प)

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्का-
रातिशयं पुष्पाति ।

पतत्प्रकर्षता तथा

॥ ५८८ ॥

तथेति क्वचित् गुणः । यथा । “चक्षुर्ज्ञेत्यादि” । अत्र

चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाङ्गस्य रत्नागो गुणः ।

(न) समाप्तिरिति । समाप्तपुनरास्तत्वं समाप्तं सत् पुनरास्तं पुनरुद्गीतं तस्य
भावः । क्वचिदिति । यत्र विशेषणमात्रस्य पुनरुपादानं तत्रैवास्ति दोषत्वं
वाक्यान्तरस्य पुनरुपादानेन न दोषः इति भावः ।

(प) दिस्नातङ्ग इति । दिस्नातङ्गानां दिग्गजानां घटाभिः समूहैः विभक्ता-
स्त्वारः आघाटाः सोमानः यस्यास्तादृशी मही साध्यते उपार्ज्यते वशीक्रियते
लीकैरिति शेषः, सा मही सिद्धापि समस्तदिस्विजयेन उपार्जितापीत्यर्थः वदन्त
एव कथयन्त एव वयं रोमाञ्चिताः भवाम इति शेषः, पश्यत अवलोकयत ।
विप्राय कथायाय प्रतिपाद्यते समर्प्यते, किमपरम् । अत्रान् वक्तव्यमिति शेषः,
यस्मात् इदं कथाद्भुतम् अद्भुता कथा इत्यर्थः प्रादुरभूत् यत्रैव चास्तं गतं तस्मै
रामाय भागंवाच नमः । ईदृग्भूतं कर्म केनापि कर्तुं न शक्यते कदापीति
भावः ।

कचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥५८६॥

यत्र विभावानुभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति
यत्र च विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुणं तत्र व्यभि-
चारिणः स्वशब्देनोक्तौ न दोषः (फ) । यथा ।

“चौत्सुक्येन कृतत्वं सहभुवा व्यावर्त्तमाना क्रिया

तैस्तैर्बन्धुबधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्या वरमात्तमाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे

सरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः” ॥

अचौत्सुक्यस्य त्वरारूपानुभावमुखेन प्रतिपादनेन भटिति
प्रतीतिः । त्वराया भयादिनापि सम्भवः । क्रियोऽनभावस्य
च व्यावर्त्तनस्य कोपादिनापि सम्भवात् । साध्वमहासयोस्तु
विभावादिपरिपोषस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादित्येषां स्वश-
ब्दाभिधानमेव न्याय्यम् (ब) ।

(फ) कचिदिति । यत्र अनुभावविभावाभ्यां रचना उद्भावने नोचिता
तत्र कचित् व्यभिचारिणः स्वशब्देन उक्तौ न दोषः । यत्रेति प्रतिपादने कथने
विशदप्रतीतिः स्फुटावभासः । पुष्टिराहित्यं पोषणभावः अनुगुणम् । अनु-
कूलम् ।

(ब) चौत्सुक्येनेति । नवे सङ्गमे चौत्सुक्येन चिरात् पतिसङ्गमलाभ-
कीदृशेन कृतत्वं त्वरावती, सहभुवा स्वभावजातया क्रिया जल्यया व्यावर्त्त-
माना गन्तुमनिच्छन्तीत्यर्थः तैः तैः तत्काञ्चीचित्तेरित्यर्थः बन्धुबधूजनस्य सखीजनस्य
वचनैः पुनः आभिमुख्यं नीता गौरी पार्वती अथ पुरतः स्थितमिति शेषः, वरं
दृष्ट्वा चार्त्तः दृष्टोतः साध्वसरसः भवावेवः यथा तादृशी हसता हरेण श्लिष्टा
आविष्कृता चतस्रः सरोहत्पुलका रोमाञ्चिताङ्गी वः युष्माकं शिवाय कल्या-
णाय चस्तु भवतु । अत्रेति प्रतिपादने कथने भटिति न प्रतीतिः चौत्सुक्यस्येति

सञ्चाय्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणः ॥

६०० ॥ [भ]

“क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलमित्यादि” ।

अत्र प्रशमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधृतौनामभिलाषाङ्गीत-
सुखस्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः पर्यन्ते चिन्ताप्रधान-
मास्वादप्रकर्षमाविर्भावयति (म) ।

विरोधिनीऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा ।

भवेद्विरोधो नान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ॥

६०१ ॥ [य]

क्रमेण यथा । “अयं स रशनोत्कर्षी” इत्यादि । अत्रा-
लम्बनविच्छेदेन रतेररसात्मतया स्मर्यमाणानां तदङ्गानां
शोकोद्दीपकतया करुणानुकूलता (र) ।

शेषः । व्यावर्तनस्य विमुखोभावस्य । साध्यसेति । यदि साध्यसं विभावादिभिः
परिपोष्यते तदासौ भयानकरसत्त्वमायाति स च प्रकृतरसस्य शङ्कारभ्य प्रतिफल ।
हासस्य यदि विभावादिभिः परिपोष्यते तदासौ हास्यरसत्वमेति । तथात्वे अस्य
प्राधान्यात् प्रकृतरसस्य शङ्कारस्य नाङ्गत्वं स्यादिति भावः ।

(म) सञ्चाय्यादेरिति । विरुद्धस्य प्रतिकूलस्य सञ्चाय्यादेः व्यभिचारि-
भावादेः बाध्यत्वेन खण्डनीयत्वेन वचः कथनं गुणः ।

(म) उदाहरति केति । अत्र तिरस्कारः खण्डनं निरास इत्यर्थः पर्यन्ते
पथ्यवसाने इत्यर्थः आस्वादप्रकर्षे रसोत्कर्षम् आविर्भावयति जनयति ।

(य) विरुद्धयोः समावेशो दोष इत्युक्तं साम्प्रतं तत् प्रतिप्रसूते विरोधिन
इति । विरोधिनः विरुद्धस्य स्मरणं वा साम्येन सादृश्येन वचने कौतुके तथा
अङ्गिनि प्रधाने विशेष्ये अङ्गत्वम् आप्तयोः प्राप्तयोः अङ्गभावेन स्थितयोरित्यर्थः
द्विवचनसुपलक्ष्यं वङ्गनामपीति द्रष्टव्यम् । अन्योन्यं परस्परं न विरोधः भवेत् ।

(र) अयमिति । अत्र आलम्बनविच्छेदेन आलम्बनस्य नायकस्य विच्छेदेन

“सरागया सुतघनघर्मतोयया,
कराह्रातध्वनितपृथुकपीठया ।
मुहुर्महुर्दशनविलङ्घितोष्ठया,
रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे” ॥ (ल)

अत्र सभोगशृङ्गारा वर्णनीयस्य वीरव्यभिचारिणः क्रोध-
स्त्रानुभावसाम्येन विवक्षितः ।

“एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितप्रायं द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनभरे सभोगभावालमम् ।
अन्यद् दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं
शश्वोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः” ॥ (व)
अत्र शान्तशृङ्गाररौद्रपरिपुष्टा भगवद्विषया रतिः ।

नाशेन रतेः अनुरागस्य अरसत्कृतया अपात्ररसभावतया । तदज्ञाना तस्य
शृङ्गारस्य अज्ञाना करस्य रशनात्कर्तित्वादीनाम् ।

(ल) सरागयेति । शिशुपालं क्रुषं प्रति कटुभाषिणं दृष्ट्वा राज्ञां कीर्त्ति-
दशरणनसिद्धम् । नृपाः सभामया राजानः सरागया रागः मुखलीदित्यम्
अनुरागस्य तत्सहितया कुपान् चरितानि घनानि अविरलानि घर्मतोयानि
यस्याः तथैभूतया कीर्त्तिन सत्त्वद्रोकेण च स्वेदनिर्गमोदयादिति भावः कराह्रत्या
कराघातेन ध्वनितं शब्दितं पृथु विशालम् ऊरु पीठं यस्याः यस्याश्च तथैभूतया,
तथा मुहुर्महुः पुनः पुनः दशनेन विलङ्घितः दष्टः शोषः यस्यां यस्याश्च तादृश्या
रुषा कीर्त्तिन प्रियतमयेव कत्र्यां भेजिरे सिध्विरे । रुषिराहर्षं, जम्बी सज्जी
गतिरुचिरा अतुर्यैरिति तल्लक्षणात् ।

(व) एकमिति । एकं नेत्रं ध्याननिमीलनान् मुकुलितप्रायं प्रायेण
मुकुलभावापन्नं द्वितीयं नेत्रं पार्वत्याः गीत्याः वदनमेव अम्बुजं पद्मं तथा
स्तनयोर्भरः उच्छ्वासः तस्मिन् सभोगभावेन अलसं सदृशमित्यर्थः अन्तर् दृष्टीयं
नेत्रमित्यर्थः दूरम् अतिमात्रं विकृष्टं चापं येन तादृशी यो मदनः तस्मिन् यः
क्रोधः एव अनधः अपि तेन उद्दीपितः अतएव समाधिसमये शोभावसरे भिन्नः
पृथक् रसः भवति यस्य तादृशं शश्वोः शिखरं नेत्रत्रयं त्रीणि लोचनानि वः

यथा वा ।

“क्षिप्तो हस्तावलम्बः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तस्तरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामौवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाश्वतो वः शराग्निः” ॥ (श)

अत्र कविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानम् । तस्याः परि-
पोषकतया भगवत्स्त्रिपुरविध्वंसं प्रति उत्साहस्य अपरिपुष्टतया
रसपदवौमनासतया भावमात्रस्य करुणोऽङ्गम् । तस्य च
कामौवेति साम्यबलादायातः शृङ्गारः । एवञ्चाविश्रान्ति-
धामतया करुणस्याङ्गतैवेति द्वयोरपि करुणशृङ्गारयोर्भगव-
दुत्साहपरिपुष्टद्विषयरतिभावास्वादप्रकर्षतया यौगपद्यमद-

युषान् पातु रक्षतु । आर्द्रत्वविकीर्णं वृत्तम् । अत्र अङ्गिनि भगवद्विषयकरति-
भावे चङ्कता प्राप्तानां शान्तशृङ्गारवोराणां न विरोधः पर भावस्य परिपोषक-
त्वम् ।

(श) परस्परयापि अङ्गभावमापन्नानां समावेश दर्शयति क्षिप्त इति । यः
शाश्वतः शम्भुसन्ध्यां शराग्निः त्रिपुरदाहार्थं निक्षिप्त इति शेषः आः अभिनवः
अपराधी यस्य तादृशः अचिरकृतापराध इत्यर्थः कामौव काम इव साश्रुषु
सज्जानि नेत्रोत्पलानि नयनेन्द्रीवराणि यस्यां तादृशीभिः पतिविशोगत पक्षप-
राधावेति भावः त्रिपुरयुवतिभिः त्रिपुरस्थिताभिरसुराङ्गनाभिरित्यर्थः हस्तावलम्बः
गृहीतवृत्त इत्यर्थः क्षिप्तः निराकृतः, प्रसभं वृत्तान् अभिहतः तादृशोऽपि अशु-
कान्तं वसनदशाम् आददानः गृह्णन् तथा केशेषु गृह्णन् गृहीतकेशः एकत्र
दहनार्थम् अपरत्र तुल्यनार्थमिति भावः अपास्तः निराकृतः ततः चरन्तोः
निपतितः दहनार्थम् अपराधमङ्गनाद्यर्थेति भावः सम्भ्रमेण भयेन गौरवेण च
न ईक्षितः न दृष्टः एकत्र तेजोऽतिरेकान् अन्यत्राभिमानादिति भावः, ततश्च
आलिङ्गन् एकत्र सर्वशरीरमाक्रामन् अन्यत्र आश्रित्यन् अवधूतः निराकृतः
चिंतितः अन्यत्र तिरस्कृतः, सः वः युष्माकं दुरितं पापं दहतु भज्जीवरोतु ।
सम्भरावृत्तम् ।

भावादङ्गत्वेन न विरोधः । ननु समूहालम्बनात्मकपूर्णघना-
नन्दस्वरूपस्य रसस्य च तादृशेनेतररसेन कथं विरोधः सम्भाव-
नीयः । एकवाक्ये निवेशप्रादुर्भावयौगपद्यविरहेण परस्परौप-
मर्दकत्वानुपपत्तेः । नाप्यङ्गाङ्गिभावः । इयोरपि पूर्णतया
स्वातन्त्र्येण विश्रान्तेः । सत्यमुक्तम् । अत एव अत्र प्रधानेतरेषु
रसेषु स्वातन्त्र्यविश्रामराहित्यात् पूर्णरसभावमात्राच्च विल-
क्ष्यतया सञ्चारिरसनाम्ना व्यपदेशः प्राच्यानाम् । अस्मात्-
पितामहानुजकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादानाम्नु खण्ड-
रसनाम्ना (घ) । यदाहुः ।

(घ) अवेति । तस्याः रतेः परिपीषकतया पीषककारित्वेन । अपरि-
पुष्टतया परिपीषणमप्राप्ततया रसपदार्थे रसत्वमित्यर्थः । अप्राप्ततया विभावादिभिः
परिपुष्टस्यैव रसत्वादिति भावः । भावमात्रस्य उदबुद्धमात्रतया भावशब्दप्रति-
पाद्यस्येत्यर्थः । नुदबुद्धमात्रः स्वाधीन्येव भावः इत्यभिधीयते इति वचनात् । तस्य
कृतस्य साव्यवसात् सादृश्यवशात् आघातः उपस्थितः शङ्कारः अङ्गमिति शेषः ।
ननु तर्हि कथं स्यात् रसत्वमायातं शङ्कारस्याङ्गमित्यनेन तस्याङ्गत्वकथनादि
त्याशङ्काच्च एवमिति । अनया रीत्या इत्यर्थः । अविश्रान्तिधामनतया विश्रामस्य
अनाश्रयतया भगवद्दशविधयाः रतेरेव विश्रामधामत्वादिति भावः । कथं स्य
अङ्गिनाऽपीति शेषः अङ्गैरेव अप्राधान्यमेव । यौगपद्यसदभावात् समकालसमा-
वेशात्, अपिरत्राध्याकर्तव्यः । नन्विति । समूहः विभावादिसमष्टिरित्यर्थः
आलम्बनम् आश्रयः यस्य तदात्मकः यः पूर्णघनानन्दः स एव स्वरूपं यस्य तथा-
भूतस्य । तादृशेतरेषु तादृशेन समूहालम्बनात्मकपूर्णघनानन्दस्वरूपेण इतरेषु
अपरेषु रसेन । निवेशेति । निवेशः स्थितिः प्रादुर्भावः उद्भवः तथा यौगपद्यं
समकालिकत्वं तेषां विरहेण अभावेन यतो ह्यौ नैकत्र तिष्ठतः, नोद्भवतः नापि
समकालिकौ स इति भावः । परस्परस्य अन्योन्यस्य उपमर्दकत्वानुपपत्तेः
व्याघातकत्वासम्भवादित्यर्थः । अङ्गाङ्गिभावः गुणप्रधानभावः । स्वातन्त्र्येण
स्वाधीनतया इत्यर्थः । प्रधानेतरेषु अङ्गेषु इत्यर्थः । पूर्णरसभावमात्राच्च पूर्ण-
रसत्वमात्रात् विलक्ष्यतया विभिन्नतया सञ्चारिरसनाम्ना व्यपदेशः श्रौतं न
प्राच्यानां पूर्वपण्डितानाम्, पूर्वाचार्या हि तादृशसङ्गं रसं सञ्चारिचं व्यभि-
चारिभावमित्यर्थः कथयन्तीति भावः ।

“अङ्गं बाध्योऽथ संसर्गी यद्यङ्गी स्वादसान्तरे ।

नास्वाद्यते समग्रं यत्ततः खण्डरसः स्मृतः इति” ॥ (स)

ननु “आद्यः करुणबीभत्सरोद्वोरभयानकैः” इत्युक्तानयेन
विरोधिनोर्वीरशृङ्गारयोः कथमेकत्र ।

“कपोले जानक्याः करिकलभटन्तद्युतिमुषि

स्मरस्मरस्फारोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।

मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलम्

जटाजूटग्रथि द्रढयति रघूणां परिहृष्टः” ॥ (ङ)

इत्यादौ समावेशः । अत्रोच्यते । इह खलु रसानां विरोधि-
ताया अविरोधितायाश्च त्रिधा व्यवस्था । कयोश्चिदालम्ब-
नैक्येन कयोश्चिदाग्र्येक्येन कयोश्चिन्नैरन्तर्य्येण इति । तत्र
वीरशृङ्गारयोरालम्बनैक्येन विरोधः । तथा हास्यरोद्वबीभत्सः

(स) अङ्गमिति । अङ्गी रसः याद रसान्तरे अन्यकिन् रसे अङ्गम् अप-
भानं, बाध्यः विकटस्मरणादिना बाधितोऽपि विरोधपरिहारात् स्वस्वमावेशः
अथवा संसर्गी स्वातन्त्र्यात् ससृष्टः स्यात् ततस्तथा यत् यस्यात् समग्रं सत्यक् यथा
तथा नास्वाद्यते न आस्वाद गीयते ततः सः खण्डरसः स्मृतः कथितः ।

(ङ) कपोले इति । रघूणां परिहृष्टः प्रभुः रामः करिकलभस्य इल्लि-
म्बावकस्य यः दन्तः तस्य द्युतिं कालिं मुष्पाति इरतीति तथोक्तं अतिश्रुत्य
इत्यर्थः जानक्याः सीतायाः कपोलं गच्छे, अवच्छेदे सप्तमी । मण्डावच्छेदे इत्यर्थः
स्मरस्मरस्फारोड्डमरः विकसन् स्फारोड्डमरः अत्युदभटः पुलकः क्षोभाच्च
यत्र तादृशं वक्त्रकमलं वदनपङ्कजं पश्यन् मनस्येति शेषः । तथा रजनिचराणां
राक्षसानां वाः सेनास्तासां कलकलं सिङ्गादमित्यर्थः । मुहुः शृण्वन् आकण्ठ्यन्
जटाजूटग्रथि द्रढयति हृदीकरोति युद्धार्थमिति भावः । शिखरिणीकलम् ।
अत्र वीरः शृङ्गारस्य विरोधिनी स्थितौ । तथाहि वीरस्यात्र रजनीचरसेना
आलम्बनविभावः । तदोपलक्षणकलम्भनः उद्दीपनम् । जटाजूटग्रथनम् अनु-
भावं । शृङ्गारस्य तु जानकी आलम्बनं तस्याः कपोले पुलकाङ्कितम् उद्दीपन-
विभावः तन्मुखमलम्बावलीकनमनुभावेन बोद्धव्यम् ।

सञ्योगस्य । वीरकरुणरौद्रादिभिर्विप्रलम्भस्य । आलम्बने-
 क्त्वेन आश्रयेक्येन च वीरभयानकयोः । नैरन्तर्यविभावे-
 क्त्वाभ्यां शान्तशृङ्गारयोः । त्रिधाप्यविरोधो वीरस्याद्भुतरौद्रा-
 भ्याम् । शृङ्गारस्याद्भुतेन । भयानकस्य बीभत्सेनेति । तेनात्र
 वीरशृङ्गारयोर्भिन्नालम्बनत्वात् विरोधः । एवञ्च वीरस्य
 नायकनिष्ठत्वेन भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन निबन्धे
 भिन्नाश्रयत्वेन विरोधः । यच्च नागानन्दे प्रथमाश्रयस्यापि
 जीमूतवाहनस्य मलयवत्यनुरागो दर्शितः । तच्च “अहो
 गीतमहो वादित्वमिति” अद्भुतस्यान्तरानिवेशनाच्चैरन्तर्या-
 भावात् शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः । एवमन्यदपि विज्ञेयम् ।
 “पाण्डुक्षामं वदनम्” इत्यादौ च पाण्डुतादीनामङ्गभावः
 करुणविप्रलम्भेऽपीति न विराधः (च) ।

अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता ॥

६०२ ॥ [क]

सर्वेषां दुःश्रवत्वप्रभृतौनाम् । यथा ।

“एष दुःश्रवणं नौमीत्यादि जल्पति कश्चन” । (ख)

(च) समाधत्ते इति । त्रिधा त्रिविधा व्यवस्था स्थितिः नियम इति
 यावत् । नैरन्तर्येण अव्यवधानेन शान्तशृङ्गारयोर्विरोध इत्यनेनान्वयः । अत्र
 उदाहरणे वीरशृङ्गारयोः भिन्नालम्बनत्वात् वीरस्य आलम्बनं रजनीचरसेना,
 शृङ्गारस्य आलम्बनं जानकीत्वम् आलम्बनभेदादिति भावः । प्रथमाश्रयस्य
 आन्तरसाश्रयस्य । अद्भुतस्य रसस्य अन्तरानिवेशात् सव्यसन्निवेशात् नैरन्तर्या-
 भावात् अव्यवधानेनास्त्वितेरित्यर्थः । विरहसरसस्य विभावादिपरिग्रहस्याप्यदोषत्वं
 दर्शयति पाण्डु इति । पाण्डुतादीनां करुणरसाङ्गानामिति भावः, एतेन
 असाधारणाङ्गस्य परिग्रह एव दोषः न तु साधारणाङ्गस्येति भावः ।

(क) अनुकारे चेति । अनुकारे अनुकरणे परीक्षवाक्यकथने इत्यर्थः ।

(ख) उदाहरति एष इति । दुःश्रवणः इन्द्रः ।

अत्र दुःखवनशब्दोऽप्रयुक्तः ।

अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्याग्नौषिभिः ।

अदोषता च गुणता ज्ञेया चानुभयात्मता ॥

६०३ ॥ [ग]

अनुभयात्मता अदोषगुणात्मता ।

इति साहित्यदर्पणे दोषनिरूपणो नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

अथ अष्टमः परिच्छेदः ।

गुणानाह ।

रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ॥६०४॥

गुणाः यथा खल्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वात् शौर्या-
दयो गुणशब्दवाच्याः तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः
स्वरूपविशेषाः माधुर्यादयोऽपि । स्वसमर्पकपदसन्दर्भस्य

(ग) अन्येषामिति । इत्यम् औचित्यात् । इति । मनोविभिर्विदग्भिः
अन्येषामपि दोषाणां अदोषता गुणता तथा अनुभयात्मता अदोषत्वं गुणत्वञ्च
इत्यर्थः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा जीजीवामन्दविद्यासागरप्रज्ञाचार्येण
विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य सप्तमपरिच्छेदस्याख्या
समाप्ता ।

काव्यव्यपदेशस्योपायिकानुगुण्यभाज इत्यर्थः । यथा चैषां
रसमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितम् (क) ।

एवं माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा ॥

६०५ ॥

ते गुणाः । तत्र ।

चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ॥६०६॥

यत् तु केनचिदुक्तं “माधुर्यं ह्रुतिकारणम् इति तच्च ।
द्रवीभावस्य आस्वादस्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन तत्कार्यत्वाभावात् ।
द्रवीभावस्य स्वाभाविकानाविष्टत्वात्मककाठिन्यमन्यक्रोधादि-
कृतदौर्गत्यविस्मयहासाद्युपहितविक्षेपपरित्यागेन रत्याद्याका-
रानुविधानन्तोद्बोधेन सहृदयचित्तार्द्रप्रायत्वम् (ख) । तच्च ।

(क) रसस्येति । अङ्गित्वं मुख्यभावं श्रौयार्दयः आदिपदेन दशादाचित्त्वा-
दीनां गृह्यम् । स्वरूपविशेषाः स्वस्य रसस्य रूपं विशेषयन्ति सत्त्वर्षयन्तीति
तद्योक्ताः स्वसमर्पकेति स्वम् आत्मानं गुणमित्यर्थः समर्पयति प्रत्यासयतीति तद्यो-
क्तस्य पदसन्दर्भस्य वाक्यस्य काव्यव्यपदेशस्य काव्यनाम्ना अभिहितस्य इत्यर्थः
ओपधिकं युक्तियुक्तं समुचितमित्यर्थः आनुगुण्यम् आनुकूल्यं भजन्ते कुर्वन्तीति
तद्योक्ताः अतएव तेषां गुणवाच्यत्वमिति भावः

(ख) माधुर्यमाह चित्तेति । चित्तस्य मनसः द्रवीभावमयः द्रवीभावस्वरूप
इत्यर्थः ह्लादः आनन्दविशेषः माधुर्यम् । परमतं दूषयति यस्त्विति आस्वाद-
स्वरूपः यः आह्लादः तस्मात् अभिन्नत्वेन अभेदेन तस्य माधुर्यस्य कार्यत्वाभावात् ।
द्रवीभावमाह द्रवीभाव इति । स्वाभाविकं सहजं यत् अनाविष्टात्मकम् अमर्मा-
योगितारूपं काठिन्यं दुर्बोधत्वं तथा अन्यः क्रोधः क्रोधः आदिपदेन मोहा-
दीनां परिशङ्कः तैः कृतं जनितं यत् दौर्गत्यं मनसो ज्वलितत्वं विस्मयः अकिततता
हासः अवीधपूर्वं हास्यम् आदिपदेन अनशादीनां गृह्यं तैः सपहितः सत्यादतः
यः विक्षेपः आवरणम् आस्वादप्रतिरोध इत्यर्थः तस्य पारत्यागेन वर्जनेन रत्या-
दीनाम् आदिपदेन हासादिपरिशङ्कः आकारेण परिचय्या परिपोषेकत्वर्थः अनु-
विष्टस्य संवक्षितस्य आनन्दस्य सद्वीधेन आविर्भावस्य सहृदयानां सामाजिकानां
चित्तस्य आर्द्रप्रायत्वं प्रायेण आर्द्रभावः मञ्जितत्वमिति यावत् ।

सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥

६०७ ॥

सम्भोगादिशब्दा उपलक्षणाणि । तेन सम्भोगाभासादिषु
अप्येतस्य स्थितिर्ज्ञेया ।

यथा ।

मूर्ध्नि वर्गान्तावर्गेन युक्ताष्टठडान् विना ।

रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ६०८ [ग]

यथा ।

“अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।

जनयन्ति सुहृयूनामन्तःसन्तापसन्ततिम्” ॥ (घ)

यथा वा मम ।

“लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्

समालिङ्गन्मङ्गं ह्रुत्तरमनङ्गं प्रवलयन् ।

(ग) मूर्ध्नि । मूर्ध्नि शिरसि वर्गाणां कवगादीनाम् अन्यवर्षेण अरन्ध्र-
वर्षेण युक्ताः वर्गाः टठडान् विना टठडानां मूर्ध्नि अन्यवर्षादीरेऽपि न साधु-
व्याप्तिव्यक्तिरिति भावः । लघू वर्णान्तरयोगराहित्येन स्वल्पप्रसङ्गोच्चार्यो द्रव्यैः
तद्व्यक्तौ तस्य साधुव्यक्तौ व्यक्तौ व्यञ्जने कारणतां गताः तथा अवृत्तिः समास-
रहिता अल्पवृत्तिः अल्पसमासा मधुरा मनोहारिणी रचना तद्व्यक्तौ कारणतां
गता इति शेषः ।

(घ) उदाहरति वक्षेति । अनङ्गस्य कामस्य मङ्गलभुवः मङ्गलनिर्देशनानि
तस्याः कामाद्याः अपाङ्गमङ्गवः नेत्रान्तकौटिल्यानि सुहृः पुनः पुनः यूनां तद्व्यञ्ज-
नान्-अन्तः-अन्तःकारणे स्थितामिति शेषः सन्तापसन्ततिं सन्तापातिशयं कामवन्ति
उत्पादयन्ति ।

मरुत्तन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्
रजोत्तन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि” ॥ (ङ)

ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते । [च]
वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥ ६०६ ॥

अस्य ओजसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणाणि
तेन वीराभासादावप्यस्यावस्थितिः ।

वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ।

उपर्य्यधो द्वयोर्वा सरिफष्टठडटैः सह ॥

शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः ।

तथा समासबहुला घटनौडत्यशालिनी ॥

६१० ॥ [छ]

(ङ) जतेति । मरुत् पवनः गुञ्जलः स्वनन्तं सदयन्तः मत्ताः अलिपुञ्जाः
भमरसमूहाः यस्मिन् तादृशं जताकुञ्जं जतावेष्टितविहारस्थानं उपलयन्
कम्पयन् अङ्गं शरीरं समालिङ्गन् स्पृशन् द्रुततरम् अतिशीघ्रम् अनङ्गं कामं
प्रशस्यन् वर्जयन् दलितं विकसितम् अरविन्दं पङ्कं मन्दं मन्दं तरलयन् कम्पयन्
रजोत्तन्दं परागपुञ्जं विन्दन् खलमानः सन् दिशि दिशि मकरन्दं पुष्परसं किरति
विशिषति । वसन्तवायुवर्णमिदम् । शिखरिणीवृत्तम् ।

(च) ओज इति । चित्तस्य मनसः विस्ताररूपं विस्फारस्वरूपं दीप्तत्वं
विकाराविशेष इत्यर्थः ।

(छ) वर्गस्येति । वर्गस्य आद्यतृतीयाभ्यां वर्णाभ्यां युक्तौ तदन्तिमौ द्वितीय-
चतुर्थावित्यर्थः तत्राद्येन युक्तौ द्वितीयः, तृतीयेन युक्तचतुर्थ इति बोध्यम् ।
उपरि शिखरि, अधः पदतले वा द्वयोः उपर्य्यधोभायवोरित्यर्थः सरिफः रेफयुक्तः
वर्णः क्रमश्च यथा—चर्कः । अयम् । आर्द्रम् इत्यादि । औडत्यशालिनी
कुम्भारार्थप्रतिपादनोक्त्यर्थः घटना रचना ।

यथा “चञ्चदभुजेत्यादि” ।

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केत्वनमिवानलः ।

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचयामु च ॥

६११ ॥ [ज]

व्याप्नोति चाविष्करोति ।

यथा ।

शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥

६१२ ॥ [झ]

यथा ।

“सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्व”

मुक्ताकलाप ! लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।

बाणैः स्मरस्य शतशो विनिर्कृतमर्मा

स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि” (ज) ॥

एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः ६१३ [ट]

(ज) चित्तमिति । अनलः क्षिप्रः शुष्कं नीरसम् इत्यनमिव काष्ठमिव यः चित्तं व्याप्नोति चाविष्करोति सहस्रावेबोधेन विमलयतौल्यैः सः प्रसादः ।

(झ) शब्दा इति । श्रुतिमात्रतः शब्दव्यञ्जकैरेवेत्यर्थः ।

(ज) उदाहरति यथेति । सूचीति । हे मुक्ताकलाप ! मौक्तिकहार ! त्वं सूचीमुखेन चित्तमुच्चायेत्येति भावः सकृत् एकवारमेव न तु पुनः पुनरिति भावः कृतव्रणः छिद्रित इत्यर्थः स्तनपदेऽप्येवेति भावः प्रियायाः स्तनयोः लुठसि लुप्तं करोषि, अहं स्मरस्य कामस्य बाणैः शतैः कृतव्रणः विनिर्कृतं विप्रवेष्टं निर्कृतं ह्रियं मर्मं वल्लं तथाभूतेऽपि स्वप्नेऽपि तां कथं न विलोकयामि वक्ष्यामि । वस्तुनिश्चयं कृतम् ।

(ट) एषामिति । एषां आपुर्यैर्जःप्रसादानां शब्दगुणत्वं गुणवृत्त्या

शरीरस्य शौर्यादिगुणयोग इवेति शेषः ।

शेषः समाधिरोदाय्यं प्रसाद इति ये पुनः ।

गुणाच्चिरन्तनैरुक्ता भोजस्यन्तर्भवन्ति ते ॥

६१४ ॥ [ठ]

भोजसि भक्त्या भोजःपदवाच्ये शब्दार्थधर्मविशेषे तत्र
शेषो बह्वनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा (ङ) । यथा ।

“उन्मज्जलकुञ्जरेन्द्रभसास्फालानुबन्धोदितः

सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनौः ।

उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथाऽयं तथा

प्रायःप्रेङ्खदसंस्थग्रङ्गधवला वेलेत्यमुद्गच्छति” ॥

अयं बन्धवैकल्यात्मकत्वादोज एव (ङ) । समाधिरा-

परम्परया वृत्तेः उच्यते कथ्यते । मुच्यतिवाच स्थायीपस्यापकत्वरूपेण
बोद्धव्यम् ।

(ठ) साम्प्रतं प्राचीनोक्तानां शब्दगुणानां समाधानमाह तत्र इति ।
श्रीवादयः चत्वारो ये गुणाः चिरन्तनैः प्राचीनैरुक्ताः ते भोजसि परम्परया
भोजःपदप्रतिपाद्ये शब्दार्थगुणविशेषे अन्तर्भवन्ति अन्तर्भूताः भवन्ति ।

(ङ) शेषमाह तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये इत्यर्थः एकपदवत् भासनं स्फुर-
णम् चात्मा स्वरूपं यस्य तादृशः शब्दधर्मविशेषः शेषः ।

(ङ) उदाहरति वथेति । उन्मज्जदिति । उन्मज्जतां कलादतिष्ठता
जलकुञ्जरेन्द्राणां जलोदगजेन्द्राणां रभसेव वेजेन यः आकाशः शुक्लास्फालनं तस्य
अनुकम्बेन सातम्बेन उद्धतः उद्धतः श्रुतिपथोन्माथी कर्णविवरविदारो उच्चैः मङ्गलं
अथ ध्वनिः सर्वाः पर्वतानां कन्दरोदरभुवः गुहाभ्यन्तरस्थानानि प्रतिध्वानिनौः
प्रतिध्वनिवतीः कुर्वन् यथा उच्चरति उच्यति, तथा प्रायेण बाहुल्येन प्रेङ्खि-
त्यच्छतिः अलङ्घ्यैः शङ्खैः धवला इयं वेला जलं, वेला स्वातीरनीरधीरित्यमरः ।
उद्गच्छति उच्यति । आर्दूलविक्रीडितं उच्यते । अयं मुच्य इत्यर्थः बन्धस्य
रचनायाः वैकल्यात्मकत्वात् उच्यते इत्येतत् ।

रोहावरोहक्रमरूपः । आरोह उत्कर्षः । अवरोहोऽपकर्ष-
स्तयोः क्रमो वैरस्थानावहो विन्यासः । यथा “चञ्चुज-
त्यादि” । अत्र पादत्रये क्रमेण बन्धस्य गाढता । चतुर्थ-
पादे तु अपकर्षः । तस्यापि च तीव्रप्रयत्नोच्चार्यतया ओज-
स्विता (ण) । उदारता विकटत्वलक्षणा । विकटत्वञ्च
पदानां नृत्यव्यायत्वम् (त) । यथा ।

“स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकौनाम् ।

भृणितिरणितमासोत् तत्र चित्रं कलञ्च” ॥

अत्र च तन्मतानुसारेण रसानुसन्धानमन्तरेणैव शुब्द-
प्रौढाक्तिमात्रेणौजः (घ) । प्रसाद ओजोमिश्रितश्रेष्ठित्वात्मा
(द) यथा ।

“यो यः शस्त्रं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

(ण) समाधिमाह समाधिरिति । तस्यापि चतुर्थपादस्यापि इत्यर्थः
तीव्रं द्रुतेन प्रयत्नं न उच्चार्यतया कौर्मनीयतया । ओजस्विता ओजोगुणवत्त्वम् ।

(त) औदार्यमाह उदाहरतेति । विकटत्वं लक्षणं स्वरूपं यस्यास्तथा-
भूता । नृत्यव्यायत्वं प्रायेण नर्तनशीलत्वमिव ।

(घ) उदाहरति यथेति । स्वचरणेति । नर्तकीनां स्वचरणविनिविष्टैः
नूपुरैः तत्र नृत्यशालायां चित्रं विचित्रं कलं मधुरं भास्वति रणितं रणनम्
आसन्ति । अत्रेति । तन्मतानुसारेण तेषां प्राचीनानां मतमाश्रित्यत्यर्थः ।
अन्तरेण विना । शब्दानां प्रौढाक्तिमात्रेण विकटोक्तिवशेन इत्यर्थः ।

(द) प्रसादमाह प्रसाद इति । ओजोमिश्रितं श्रेष्ठित्वं बन्धनश्रुतीभावः
आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशश्रेष्ठित्वयुक्तबन्धनगाढत्वमित्यर्थः ।

(घ) उदाहरति यथेति । य इति । पितरि द्रौपे अन्यायेन पाञ्चाल-
सुतेन धृष्टकुञ्जिन निहते । क्रुद्धस्य अश्रुत्यास्र उत्क्रियम् । पाण्डवीनां चमूनां
सेनानां मध्ये यः यः स्वभुजयोः निजबाह्याः गुरुः मङ्गान् मदः गर्वः यस्य तादृशः
सन् शस्त्रं विभर्त्ति धारयति, पाञ्चालगोत्रे द्रुपदकुले यः यः शिशुः अमातवयाः,

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥ (घ)

माधुर्य्यव्यञ्जकत्वं यदसमासस्य दर्शितम् ।

पृथक्पदत्वं माधुर्य्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ॥

६१५ ॥ [न]

यथा । “श्रामान् मुञ्चति इत्यादि” ।

अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्यगुणेनैव परिग्रहः ।

अर्थव्यक्तिः पदानां हि भटित्यर्थसमर्पणम् ॥

६१६ ॥ [प]

अधिकवशाः, प्रौढ इत्यर्थः वा गर्भशय्यां नतः गर्भस्थः, यः यः तस्य कर्मणः मत्ता-
तनिधनस्य इत्यर्थः साक्षी साक्षात् द्रष्टा दृष्टार्थं न निषेद्धा वा अनुमन्ता इति
भावः, तथा मयि रणे चरति रणव्यापारे अनुतिष्ठतीति यावत्, यश्च यश्च प्रतीपः
प्रतिकूल इत्यर्थः भविष्यतीति शेषः मया सङ्गं योत्स्यते इति यावत्, अहं क्रोधेन
पितृनिधनजनितेर्भाति भावः अन्यः कर्तव्याकर्तव्यविवेकशून्यः सन् स्वयं साक्षात्
जगतामन्तकस्यापि नाशकस्य यमस्यापीत्यर्थः तस्य तस्य अन्तकः नाशकः तं त
नाशाद्यप्यामोत्यर्थः । सङ्घराजतम् । अत्र बन्धस्य यादत्वं शैबिल्यघातोति
द्रष्टव्यम् ।

(न) प्राचीनोक्तं माधुर्य्यं शब्दगुणं समाधत्ते माधुर्य्येति । असमासस्य
अङ्गितरन्त्यवृत्तिर्वाति वचनोक्तस्य समासाभावस्य सत् माधुर्य्यव्यञ्जकं माधुर्य्यगुणा-
विकारकत्वं दर्शितं मयेति शेषः तेनैव पृथक्पदत्वं माधुर्य्यं प्राचीनोक्तमिति शेषः
अङ्गीकृतं स्वीकृतम् । एतेनास्य परस्परशः स्वीक्ते माधुर्य्यं एवान्तर्भाव इति
बोध्यम् ।

(प) प्राचीनोक्तमर्थव्यक्तिं समाधत्ते अर्थव्यक्तेरिति । प्रसादाख्यगुणेनैव
अर्थव्यक्तेः चिरन्तनोक्तशब्दगुणविशेषस्य परिग्रहः यद्वचं हि यतः पदानां भटिति
अर्थसमर्पणम् अर्थावबोधः एवेति अभ्याहार्य्यम् अर्थव्यक्तिः । एतेनास्य प्रसादे
यवचनर्भावो बोध्यः ।

अष्टमुदाहरणम् ।

याम्यदुःश्रवतात्यागात् कान्तिश्च सुकुमारता ॥

६१७ ॥

अङ्गीकृतेति सम्बन्धः । कान्तिरौज्ज्वल्यम् । तच्च हालि-
कादिपदन्यासवैपरीत्येनालौकिकशोभाशालित्वम् । सुकुमा-
रता अपारुध्यम् (फ) । अनयोऽुदाहरणे स्पष्टे ।

क्वचिदोषस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी ।

अन्यथोक्तगुणेष्वस्या अन्तःपातो यथायथम् ॥

६१८ ॥ [ब]

मच्छणेन विकटेन वा मार्गेणोपक्रान्तस्य मन्दर्भस्य तेनैव
परिनिष्ठानं (भ) मार्गाभेदः, स च क्वचिद् दोषः । तथाहि ।

“अव्यूढाङ्गमगूढपाणिजठराभोगश्च विभ्रहपुः

पारौन्दः शिशुरेष पाणिपुटके सम्प्रातु किं तावता ।

(फ) चिरन्तनीका कान्तिं सुकुमारताश्च समाधत्ते याम्येति । याम्यस्य
दोषविशेषस्य दुःश्रवतायाश्च त्यागात् परिहारात् कान्तिर्नाम शब्दगुणः सुकुमारता
नाम शब्दगुणश्च अङ्गीकृत इति शेषः । तत्र याम्यदोषपरित्यागेन कान्तिः, दुःश्र-
वतापरित्यागेन सुकुमारता इति बोध्यम् । कान्तिमाह कान्तिरिति । हालिकेति ।
हालिकः निकटलातिविशेषः हाङ्गीति प्रसिद्धः आदिपदेन तथाविधचाष्टाक्षा-
दिपरिशुद्धः तेषां यः पदन्यासः शब्दप्रयोगः तस्य वैपरीत्येन साधुपदप्रयोगेऽप्येत्यर्थः
अलौकिकी विलक्षणता या शोभा तथा शालते जीभते इति तथात्वम् । सुकुमार-
तामाह सुकुमारतेति । अपारुध्यं युतिकटुशब्दानाम् अपयोगेण अवश्यमुन्नत-
मित्यर्थः ।

(ब) प्राचीनीका समता समाधत्ते क्वचिदिति । मार्गस्य रीतेः अन्तः
अभिन्नता एव स्वरूपं तद्विधते अस्या इति तथाविधा समता समभावेन पदरचना
इत्यर्थः क्वचित् प्रदेशे दोषः स्यात् । अन्यथा अदोषत्वे इत्यर्थः उक्तगुणेषु क्वचित्तेषु
गुणेषु क्वचिदिषु अस्याः समतायाः वचनार्थं यथासम्भवं अन्तःपातः अन्तर्भावः ।

उद्यद्दुर्हरगन्धमिन्धुरशतप्रोहामदानार्णव-

स्रोतःशोषणरोषणात् पुनरितः कल्पाग्निरल्पायते" ।

अत्र उद्धृत्यैवाच्यं सुकुमारबन्धत्यागो गुण एव । अनेवं-
विधस्थले माधुर्य्यादावेवान्तःपातः (म) । यथा लताकुञ्जं
गुञ्जदित्यादि" ।

ओजः प्रसादो माधुर्य्यं सौकुमार्य्यमुदारता ।

तदभावस्य दोषत्वात् स्वीकृता अर्थगा गुणाः ॥

६१६ ॥ [य]

ओजः साभिप्रायत्वरूपम् । प्रसादोऽर्थवैमल्यम् । माधुर्य्य-
मुक्तिवैचित्र्यम् । सौकुमार्य्यमपारुष्यम् । उदारता अग्राम्य-

(भ) मस्येति । मस्येन कोमलेन विकटेन उन्मरेण वा मार्गेण प्रणाल्या
उपक्रान्तस्य आरब्धस्य । तेनैव पूर्वप्रणाल्या एवेत्यर्थः परिनिष्ठानं समापनम् ।

(म) मार्गाभेदस्य दोषत्वमुदाहरति अयूरेति । अयूरेति विशेषेण
अपरिपुष्टानि अङ्गानि यस्य तादृशं तथा अरुदः असञ्जातः पाणिः करतलस्य
जठरस्य उदरस्य च आर्भागः विस्तारः यस्य तथाभूतं तपुः शरीरं विभक्तं दधानः
एषः पाणीन्द्रः शिशुः सिंहावकः पाणिपुटके पुटकाकारे संयुक्ते पाणिद्वये
इत्यर्थः सम्प्राप्तुं सम्यक् परिमाणं प्राप्नोतु तावता, तेन किम् ? न कापि तस्य
माहात्म्यज्ञानिरिति भावः, उद्यताम् उद्यं गच्छतां वर्द्धमानानामित्यर्थः दुर्हराणां
दुरासदानां गन्धमिन्धुराणां गन्धगलानां गन्धविशेषाणां शतस्य प्रोहामः उत्कटः
यः दानार्णवः मदजलराशिः तस्य स्रोतसः प्रवाहस्य शोषणं रोषणं क्रोधः यस्य
तथाविधात् इतः अस्मात् सिंहाश्रयीः कल्पाग्निः प्रलयानलः अल्पायते अल्प-
इव आचरति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र द्वितीयाहं उद्धते उत्कटे
पाथे वक्तव्ये । एवंविधस्थानेषु मार्गाभेदो दोष एवेति बोद्धव्यम् ।

(य) साम्प्रतं प्राचीनोक्तानामर्थगुणानां समाधानमाह ओज इति । ओजः-
प्रभृतयः पञ्च अर्थगाः गुणाः तदभावस्य तेषामोजःप्रभृतोनाम् अभावस्य असद-
भावस्येत्यर्थः दोषत्वात् दोषत्वेन परित्यागादित्यर्थः स्वीकृताः ।

(र) ओज इत्यादि । साभिप्रायत्वरूपम् अभिप्रायपकारकत्वमित्यर्थः

त्वम् (र) । एषाञ्च पञ्चानामप्यर्थगुणानां यथाक्रममपुष्टार्था-
धिकपदानवीकृतामङ्गलरूपाञ्जीलप्राप्त्यन्तानां निराकरणेनैवा-
ङ्गीकारः । स्पष्टान्युदाहरणानि ।

अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा पुनः ।

रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्गाभ्यां कान्तिनामकः ॥

६२० ॥

अङ्गीकृत इति सम्बन्धः । अर्थव्यक्तिर्वस्तुस्वभावस्फुटत्वम् ।
कान्तिर्दीप्तरसत्वम् (ल) । स्पष्टे उदाहरणे ।

श्लेषो विचित्रतामात्रमदोषः समतापरम् ॥

६२१ ॥ [व]

श्लेषः क्रमकौटिल्यानुस्वणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा ।
तत्र क्रमः क्रियामन्ततिः । विदग्धचेष्टितं कौटिल्यम् । अप्र-
सिद्धवर्णनाविरहोऽनुस्वणत्वम् । उपपादकयुक्तिविन्यास उप-

अपुष्टावन्तदोषराहित्यमेव । अर्थानां वैमल्यं विशदोभावः प्रसादः अधिकपद-
त्वदोषराहित्यमेव । उक्तवैचित्र्यं विभिन्नरूपत्वं साधयेत् अमवीकृतत्वदोषराहित्य-
मेव । अप्राकृत्यं युक्तिकटुत्वं सूक्तसाध्यम् अमङ्गलरूपाञ्जीलत्वदोषराहित्यमेव ।
अप्राप्त्यन्ता इतरजनाप्रयोज्यत्वरूपा उदारता प्राप्तितादोषराहित्यमेवेति फलि-
तावन् ।

(ल) प्राचीनोक्तामर्थगतामर्थव्यक्तिं कान्तिञ्च समाधत्ते अर्थव्यक्तिरिति ।
स्वभावोक्तिर्नाम अलङ्कारः तेन अर्थव्यक्तिः तथा रसध्वनिः रसरूपेण ध्वनिना
गुणीभूतेन व्यञ्जित अ कान्तिनामकः अर्थगुणः स्वीकृत इति शेषः । अर्थव्यक्ति-
माह अर्थव्यक्तिरिति । वस्तूनां पदार्थानां स्वभावस्य स्फुटत्वं सम्बन्धाविवारण-
मित्यर्थः । कान्तिमाह कान्तिरिति । दीप्तरसत्वं रसस्वीकृतत्वमित्यर्थः ।

(व) प्राचीनोक्तामर्थगुणं श्लेषं समताञ्च समाधत्ते श्लेष इति । विचित्रता-
मात्रं केवलं वैचित्र्यमित्यर्थः श्लेषः । समता परं केवलम् अदोषः दोषराहित्यम् ।

पत्तिः । एषां योगः सम्मेलनं स एव रूपं यस्या घटनायास्त-
द्रूपः श्रेष्ठो वैचित्र्यमात्रम् । अनन्यसाधारणरसोपकारित्वाति-
शयविरहादिति भावः (३) । यथा ।

“दृष्टेकासनसंस्थिते प्रियतमे” इत्यादि ।

अत्र दर्शनादयः क्रियाः । उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यम् ।
लोकसंख्यवहाररूपमनुत्पन्नत्वम् । “एकासनसंस्थिते, पद्या-
दुपेत्य, नयनं निलौल्य, ईषद्विक्रितकन्धर इति चोपपादकानि
एषां योगः । अनेन च वाच्योपपत्तिग्रहणव्यग्रतया रसा-
स्वातो व्यवहितप्राय इत्यस्यागुणता समता च । प्रक्रान्त-
प्रकृतिप्रत्ययविपर्ययेनार्थस्य विसंवादिताविरहः । स च
प्रक्रमभङ्गरूपदोषविरह एव (४) । स्पष्टमुदाहरणम् ।

न गुणत्वं समाधिश्च

॥ ६२२ ॥

समाधिश्चायोन्यन्यच्छायायोनिरूपद्विविधार्थदृष्टिरूपः ।
तन्नायोनिरर्थो यश्चा ।

(३) वैचित्र्यमात्रं न तु गुणशब्दनाभिधीयते इति भावः । अनन्वेति ।
यो हि असामान्यतया रसमुपकरोति स एव गुणशब्दवाच्य इति भावः ।

(४) उदाहरति यथेति । अत्र दर्शनादयः आदिपदेन उपममनादीनां
यद्वचम् । उभयोः कान्तयोः समर्थनं रसजनं तदेव रूपं यस्य तादृजम् । लोकेति ।
लोकानां संख्यवहारः तादृग्व्यवहारः एव रूपं यस्य तथाभूतम् । उपपादकानि
अभीष्टार्थसम्पादकानि । योगः मेलनम् । वाच्येति । वाच्यस्य अभिधेयार्थस्य
उपपत्तिः युक्तिः तस्याः यद्वचो बोधे व्यग्रतया आसक्ततया सामाजिकानामिति
शेषः । व्यवहितप्रायः प्रायेण व्यवहितः विच्छिन्न इत्यर्थः । प्रक्रान्तेति । प्रक्रा-
न्तयोः चारम्योः प्रकृतिप्रत्यययोः विपर्ययेन वैपरीत्येन अर्थस्य वा विसंवादिता
विभिन्नता तद्विरहः आदयेन प्रकृतिप्रत्यययोरेव उपक्रान्तं तादृशेनैव समापन-
मिति भावः ।

(५) समाधिसंगुणं समाधये वेति । समाधिरर्थदृष्टिविशेषः द्विविधः

“सद्योमुण्डितामसङ्गश्चिवुकप्रस्रष्टिनारङ्गकम् । (ह)

अन्यच्छायायोनिर्यथा ।

“निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता कापि ।

नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावौ” ॥

अत्र नीलोत्पलनयनयोरप्रसिद्धं सादृश्यं विच्छित्तिविशेषेण निबद्धम् । अस्य च असाधारणशोभानाधायकत्वाच्च गुणत्वं किन्तु काव्यशरीरमात्रनिवर्त्तकत्वम् (च) । क्वचित्चन्द्रमित्येकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये “अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिः” इति वाक्यरचनम् । क्वचित् “निदाघशीतलहिमकालोष्णसुकुमारशरीरावयवा योषित्” इति वाक्यार्थे वक्तव्ये “वरवर्णिनी” इति पदाभिधानम् । क्वचित् “एकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषनिवेशादनेकैर्वाक्यैरभिधानमित्येवंरूपः व्यासः” । क्वचिद् “बहुवाक्यप्रतिपादस्यैकवाक्येनाभिधानमित्येवंरूपः समासश्च”

अथोनिः मूलरहितः केनापि कविना अनिवहपूर्वं इत्यर्थः । अन्यच्छायायोनिः कविसमयप्रसिद्ध इत्यर्थः ।

(ह) अयोनिमुदाहरति सद्य इति । सद्यः तत्क्षणं मुण्डितं शौरकर्मणा कृतनिर्लोमकमित्यर्थः यत् मत्स्य मद्यपानेनेति भावः ब्रह्मस्य जातिविशेषस्य चिवुकं तस्य प्रस्रष्टिं प्रकरोत्यस्यैकं नारङ्गकं फलविशेषः । अत्र मुण्डितब्रह्मचिवुकेन उपमा न केनापि निबध्नेति अयोनित्वम् ।

(च) अन्यच्छायायोनिसुदाहरति निजेति । कापि कुसुमलावौ मालिनीत्वर्थः निजनयनयोः प्रतिविम्बैः अम्बुनि बहुशः पुनः पुनः प्रतारिता सती नीलोत्पलेऽपि करम् अर्पयितुं अयनार्थमिति शेषः । विमृशति संश्लेषे इत्यर्थः । आद्यावत्तम् ! विच्छित्तिविशेषेण वैचित्र्यविशेषेण निबद्धं रचितम् । अस्य समासः असाधारणशोभानाधायकत्वात् रसस्य अन्यसामान्यशोभाया अनिवार्यत्वादित्यर्थः । काव्यशरीरेति केवलं काव्यशरीरस्य पोषकत्वमित्यर्थः ।

(छ) व्याससमासयोरपि प्राचीनीनां गुणत्वं समाधत्ते क्वचिदिति । व्यासः एकपदेन वा एकवाक्येन वाच्यस्य किञ्चित् वैचित्र्यप्रतिपत्तये बहुभिः पदै-

इत्येवमादीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्वमुचितम् अपि तु वैचित्र्य-
मात्रावहत्वम् (क) ।

तेन नार्थगुणाः पृथक् ॥ ६२३ ॥

तेनोक्तप्रकारेण । अर्थगुणा भोजःप्रभृतयः प्रोक्ताः ।

इति साहित्यदर्पणे गुणविवेचनो नाम अष्टमः परिच्छेदः ॥

नवमः परिच्छेदः ।

अथोद्देशक्रमप्राप्तमध्यलङ्कारनिरूपणं बहुवक्तव्यत्वेनोक्तं
रौतिमाह (क) ।

पदसङ्कटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।

उपकर्त्री रसादीनाम् ॥ ६२४ ॥ [ख]

वाक्यैर्वा कथनम् । तत्र चन्द्रमित्यादि प्रथमसुदाहरणं द्वितीयम् लघुम् ।
समासः बहुभिः पदैः वाक्यैर्वा प्रतिपाद्यस्य अर्थस्य एकपदेन वा वाक्येन कथनम् ।
तत्रोदाहरणं निदावेति बोध्यम् । अन्यैः प्राचीनैरित्यर्थः न गुणत्वम् अनन्व-
याधारण्येन रसस्य श्रीमानायायकलादिति भावः ।

इति वि, ए, उपविधधारिणा श्रीजीवानन्दविद्याभारतमहाशयैश्च विरचिता
विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य अष्टमपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

(क) अथेति । उक्तं पदसङ्कटनादित्यादिनेति भावः ।

(ख) पदेति । पदानां सङ्कटना सम्यक् योजना यथास्थानविनिबन्धन-
मित्यर्थः रीतिः । सा अङ्गानां संस्था संस्थानं यथायथं विन्यासः तद्वत् । रसा-
दीनाम् आदिपदेन भावरसाभासादीनां बहुवचनम् । उपकर्त्री बोधिका ।

रसादीनामर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्वात्मभूतानाम् ।

सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।

वैदर्भी चाथ गौड़ी च पाञ्चाली लाटिका तथा

॥ ६२५ ॥ [ग]

सा रीतिः । तत्र ।

माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैरचना ललितात्मिका ।

अवृत्तिरल्यवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥

६२६ ॥ [घ]

यथा । “अनङ्गमङ्गलभुवः” इत्यादि । रुद्रटस्त्राह

“असमस्तैकसमस्त युक्ता दृग्भिर्गुणैश्च वैदर्भी ।

वर्गद्वितीयबहुला स्वल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया” ॥ (ङ)

अत्र दशगुणास्तन्मतोक्ताः श्लेषादयः ।

ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आङ्गम्बरः पुनः ।

समासबहुला गौड़ी ॥ ६२७ ॥ [च]

(ग) तस्या भेदानाह सेति । अष्टम ।

(घ) वैदर्भीमाह माधुर्य्येति । माधुर्य्यव्यञ्जकैः पूर्वोक्तैः वर्णैः कृतितात्मिका मनोहारिणी अङ्गितिः समासरक्षिता वा अल्पसमासा रचना विदर्भदेशप्रचक्षिता इति वैदर्भी रीतिः इष्यते कथ्यते इत्यर्थः ।

(ङ) असमस्तैवेति । असमस्ता समासरक्षिता वा एकसमस्ता अल्प-समस्ता इत्यर्थः दृग्भिः पूर्वोक्तैः श्लेषादिभिः गुणैः युक्ता वर्गद्वितीयैर्वर्णैः बहुला युक्ता इत्यर्थः स्वल्पः प्राणः अक्षरावकाशः येषां तथाभूतानि अक्षराणि बन्धां तादृशी रचना वैदर्भीनाम्ना विधेया ।

(च) गौड़ीमाह ओज इति । ओजःप्रकाशकैः उज्ज्वराद्यं विपादकैरिवर्णैः वर्णैः आङ्गम्बरः उत्कटः बन्धः रचनाविशेषः गौड़ी ।

यथा “चञ्चद्, ज इत्यादि” । पुङ्खोत्तमस्वाह । “बहुतर
समासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौडीया । रीतिरनुप्रास-
महिमपरतन्त्रास्तोभवाद्या च” (छ) ।

वर्णैः शेषैः पुनर्हयोः ।

समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥

६२८ ॥ [ज]

हयोर्वेदभीगीयोः । यथा ।

“मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुर्गन्धदध्वनिभृता निभृताक्षरमुल्लसि” ॥ (भ)

भोजस्वाह ।

“समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।

मधुरां सुकुमाराच्च पाञ्चालीं कवयो विदुः” ॥ (ज)

(छ) बहुतरति । बहुतरेः समासेः समस्तपदेरित्यर्थः युक्ता, सुमहान्
प्राणः उच्चारणकालः येषां तादृशानि अक्षराणि यस्यां तथोक्ता, अनुप्रासस्य
महिमाः परतन्त्रा पराधीना अनुप्रासबहुला इत्यर्थः अस्तीधम् उद्धृतं वाक्यं पद-
समुदायः यस्यां तच्चाविधा रीतिः गौडीया ।

(ज) पाञ्चालीमाह वर्णैरिति । हयोः उक्तयोः हयोः वेदभीगीयोः शेषैः
अवशिष्टैः वर्णैः उपलब्धेषु द्वितीया समस्तानि पञ्चषाणि पदानि यत्र तादृशः बन्धः
रचना पाञ्चालिका मता ।

(भ) उदाहरति बधेति । मधुरया मनोज्ञारिण्या मधुना वसनेन
समेधिता संवर्द्धिता येषां यस्यालक्षामृतया गन्धदध्वनिभृता मधुकराङ्गनया
भगवत्या मुहुः पुनः पुनः निभृतानि मन्दोच्चरिताणि अक्षराणि यस्मिन् तत् तच्चा
तथा उच्यते उच्यैः गीतम् ।

(ज) समन्वेति । कवयः विशासः समस्तानि पञ्चषाणि पदानि यस्यां
तथासूताम्, भोजसा कान्ता च मुक्तेन समन्वितां, मधुरां मनोज्ञारिणीं, सुकुमारां
भोजसां रचनां पाञ्चालीं विदुः ।

साटी तु रीतिर्वेदभी-

पाञ्चाल्योरन्तरा स्थिता ॥ ६२६ ॥ [ट]

यथा ।

“अयमुदयति सुदाभञ्जनः पद्मिनीना-

मुदयगिरिवनालीवालमन्दारपुष्पम् ।

विरहविधुरकोकदम्बवन्तुर्विभिन्दन्

कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि” ॥ (ठ)

कश्चिदाह ।

“मृदुपदसमाससुभगा युक्तेर्वर्णेन चातिभूयिष्ठा ।

उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेत्साटी” ॥ (ड)

अथ त्वाहुः ।

“गौडी उन्मरवन्त्या स्वात् वेदभीं ललितक्रमा ।

(ट) साटीनाह साटीति । वेदभींवासात्माः अन्तरास्थिता मध्यवर्तिनी उन्मरवन्तीक्रान्त्यर्थः रीतिः साटी ।

(ठ) उदाहरति यथेति । अयमिति । पद्मिनीनां सुदाभञ्जनः विद्या-
भक्त इत्यर्थः, उदयगिरिः उदयाचलस्य वा वनाख्यः वनमेष्वरः तासु स्थितं पालं
नयं मन्दारपुष्पं, विरहविधुरं यत् कौकानां अक्रवाकाणां दम्बं मिथुनं तस्य
वन्तुः सूर्योदये तेषां पुनर्मोहनादिति भावः । कुपितस्य कपेर्वागवस्थः सः कपोलः
तस्य क्रोडः उत्सङ्गः मध्यमान इत्यर्थः तद्वत् ताम्रः रक्तवर्ण इत्यर्थः अयं सूर्यो
इति शेषः तर्मांसि अन्धकारान् भिन्दन् अपसारवन् उद्वेति उद्वेगं गच्छति ।
माखिनीवतम् ।

(ड) अहिति । अह्नि पदानि यत्र तादृशेन समानेन सुभगा मनोशा,
युक्तेः वर्णेः न च चातिभूयिष्ठा नातिवहुषा इत्यर्थः, उचितेन साभिप्रायिकेत्यर्थः
विशेषणेन पूरितः सीधितः वस्तुनः प्रतिपाद्यस्य इतिवत्तस्य न्यासः निवेद्यः यत्र
सादृशी रचना साटी भवेत् ।

पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी तु मृदुभिः पदैः” ॥

कचिच्च वक्त्राद्यौचित्या-

दन्यथा रचनादयः ॥ ६३० ॥ [ठ]

वक्त्रादीत्यादिशब्दाश्चप्रबन्धौ । रचनादीत्यादिशब्दाद्
वृत्तिवर्णौ । तत्र वक्त्रौचित्याद्यथा । “मन्वायस्तार्णवाभः”
इत्यादि । अत्र वाच्यस्य क्रोधाद्यव्यञ्जकत्वेऽपि भीमसेन-
वन्नृत्वेनोद्धता रचनादयः । वाच्यौचित्याद्यथोदाहृते । “मूर्ध-
व्याधूयमान इत्यादौ” । प्रबन्धौचित्याद्यथा नाटकादौ ।
रौद्रेऽपि अभिनयप्रतिकूलत्वेन न दीर्घसमासादयः । एव-
माख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः । कथायां
रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । एवमन्यदपि श्रेयम् ।

इति साहित्यदर्पणे रीतिविवेको नाम नवमः परिच्छेदः ।

अथावसरप्राप्तानलङ्कारानाह ।

(ठ) कचिदिति । वक्त्रादीनाम् औचित्यात् अन्यथा विभिन्नरूपा रचना-
दयः भवन्तीति शेषः ।

इति वि, ए, उपनिषद्धारिणा श्रीश्रीबानर्दाविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता
विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य नवमपरिच्छेदस्याख्या समाप्ता ।

दशमः परिच्छेदः ।

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥६३१॥

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुप-
कुर्वन्ति तथानुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसा-
देरुपकारका ये तेऽलङ्कारा अस्थिरा इति तेषां गुणवदावश्यकौ
स्थितिः । शब्दार्थयोः प्रथमं (क) शब्दस्य बुद्धिविषयत्वात्
शब्दालङ्कारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थालङ्कारस्यापि पुनरुक्तवदा-
भासस्य चिरन्तनैः शब्दालङ्कारमध्ये लक्षितत्वात् प्रथमं
तमेवाह ।

आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम् ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥

६३२ ॥ [ख]

उदाहरणम् ।

“भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशिशुभ्रांशुश्रीतगुः ।

जगन्मपि सदापायादव्याप्तेतोऽहः शिवः” ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानाम् आपातमात्रेण सर्पाद्यर्थ-

(क) प्रथममिति । शृङ्गीकटादिव्याप्तेनेति भावः ।

(ख) आपातत इति । आपाततः अवयवमात्रतः पदस्य वाच्यस्य यत्
पौनरुक्त्यावभासनं पुनरुक्तवत् स्वरूपं स भिन्नाकारशब्दगः पृथगाकारशब्दगो
पुनरुक्तवदाभासो नाम अवधारः ।

तथा पौनरुक्त्यप्रतिभासनम् । पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं
विद्यते यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम् । पायादव्यादित्यत्र क्रियागतोऽय-
मलङ्कारः । पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानात् भुजङ्ग-
कुण्डलीतिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । हरः शिव
इति द्वितीयस्यैव । शशिशुभ्रांश्च इति द्वयोरपि । “भाति
सदा न त्यागः” इति न द्वयोरपीति शब्दपरिवृत्तिसहत्वासह-
त्वाभ्याम् अस्योभयालङ्कारत्वम् (ग) ।

अनुप्रासः शब्दसाम्यं

वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् ॥ ६३३ ॥ [घ]

(ग) सदाहरति मुजङ्गति । भुजङ्गः एव कुण्डलं विद्यते अस्य स तथोक्तः,
व्यक्तः उज्ज्वलः यः शशी कपूरं तद्वत् शुभाः अश्वः यस्य तादृशः, चर्तुहरः
मनोहरः शिवः सदा अपायात् जगन्ति अव्यात् रचतु । परिवर्तनसहत्वं शब्द-
परिवर्तनेऽपि प्रकृतार्थेष्वप्यन्यत्वं । भातीति शोकस्य कियदत्रोऽयम् ।
श्रीकण्ठ परिवर्तनदेहशरीरः सहसा, रश्मिभूततुरगपदातः । भाति सदा न त्यागः
स्थिरतायामवनिर्गतलिलकः ॥ इति शरीरा बध्ने ददतीति तथोक्ता ईडा
शेटा वल्ल तादृशं शरीरं यस्य तथाभूतः, सारथिभिः सहायभूतैः मृततुरग-
पादातैः सारथ्यपदातिभिः सह वर्तमानः अवनिर्गतलिलकः पृथिवीललाट-
भूषणभूत इत्यर्थः अनन्या अप्रणतभावेन स्थिरतायां देहतरस्थित्या अगः पर्वत
इव अत्र प्रतीयमानोत्पन्ना सदा भाति विराजते । अत्र देहशरीरयोः
सारथिभूतयोः दानत्यागयोश्च एकादृशत्वात् अपाततः पौनरुक्त्यमिव । अत्र तु
देहशरीरयोः सारथिभूतयोश्च द्वितीयस्यैव परिवृत्तिसहत्वं दानत्यागयोर्द्वयोरपि
न इति बोध्यम् । अस्म्यति । अस्य पुनरुक्तवदाभासस्य उभयालङ्कारत्वं
शब्दांशालङ्कारत्वमित्यर्थः यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि तदलङ्कारसङ्गावः तत्रांशालङ्कारः
यत्र तत्तत्शब्दानां सङ्गाव एवालङ्कारः तत्र शब्दालङ्कारः यत्र तु कियदत्रे शब्द-
परिवृत्तिसहत्वं कियदत्रे न तथा तत्रोभयालङ्कार इति सहस्यस्यतिरेकेणालङ्कार-
व्यवस्थितिरिति बोध्यम् ।

(घ) अनुप्रासमाह अनुप्रास इति । स्वरस्य वैषम्ये वैषम्यस्य निमित्तेऽपी-

स्वरमात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावात् नञितम् । रसा-
द्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यासोऽनुप्रासः ।

छेको व्यञ्जनसङ्ख्यस्य

सकृत् साम्यमनेकधा ॥ ६३४ ॥ [छ]

छेकश्छेकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । रसः
सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्तीत्युक्तारस्य विषयः (च) ।
उदाहरणं मम तातपादानाम् ।

“आदाय वकुलगन्धान्भ्योर्कुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।

अयमिति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥ (छ)

अत्र गन्धान्भ्योति संयुक्तयोः कावेरीवारोत्यसंयुक्तयोः
पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः । छेको
विदग्धः । तत्रयोज्यत्वादेष्टेकानुप्रासः ।

अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा ।

एकस्य सकृदप्येष्टं वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥ ६३५ ॥ [ज]

त्वयः यत् प्रदानां साम्यं सादृश्यं समभावेनावृत्तिरिति यावत् सः अनुप्रासः ।
स च पञ्चविधः छेकादिभेदात् ।

(छ) तत्र छेकमाह छेक इति । व्यञ्जनानां इत्यन्वयानां सकृदस्य समुच्चयस्य
अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च सकृत् एकवारं साम्यं सादृश्येनावर्तनं द्विविधः ।

(च) नास्तीत्युक्तारस्येति । अस्य असङ्ख्यारस्य छेकानुप्रासस्य इत्यर्थः न
विषयः न स्थानम् ।

(छ) आदायेति । अयं पवनः वकुलानां गन्धान् आदाय पदे पदे
भ्रमरान् अभ्योर्कुर्वन् वकुलगन्धेन सन्नादवन्निर्गम्यः कावेर्याः नद्याः वारिणां
तत्सङ्केतेति भावः पावनः पवित्रतामादधानः सन् मन्दमन्दम् एति गच्छति
वदतीत्यर्थः ।

(ज) वृत्त्यनुप्रासमाह अनेकस्येति । अनेकस्य एकमिन्नस्य व्यञ्जनस्य

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च । सक्तदपौत्यपिग्रह्यादसक्तदपि । उदाहरणम् ।

“उन्मीलमधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-

क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरङ्गीर्यकर्णज्वराः ।

नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-

प्राप्तप्राणसमासमागमरसोक्तासैरमौ वासराः” । (भ)

अत्र रसोक्तासैरमौ इति रसयोरेकमेव साम्यम् । न तु तेनैव क्रमेणापि । द्वितीये प्रादे तु कलयोरसक्तत् । तेनैव क्रमेण च प्रथमे एकस्य तकारस्य सक्तत् धकारस्य च असक्तत् । रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिस्तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनाद् वृत्त्यनुप्रासः (अ) ।

उच्चार्यत्वाद् यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके ।

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपीत्यर्थः वा किंवा असक्तत् पुनः पुनः अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च इत्यर्थः तथा एकस्य व्यञ्जनस्य सक्तत् अपिग्रह्यात् असक्तश्च साम्यं समभावेनावर्तनम् एव वृत्त्यनुप्रासः सच्यते कथ्यते ।

(भ) उन्मीलदिति । वसन्तवर्णनमिदम् । उन्मीलतुमु उद्भूततुमु मधु-
गन्धेषु लुब्धाः ये मधुपाः घमराः तेः व्याधूतेषु विधिवेषाकल्पितेषु चूताङ्कुरेषु
क्रीडतां विहरतां कोकिलानां काकलीनां मृगस्यध्वनोनां कलकलैः कोकाङ्गलेः
उङ्गीर्यः संजनितः कर्णज्वरः येषु तथाविधाः अमौ वासराः वासनाः दिवसा
इत्यर्थः पथिकैः ध्याने प्रविष्टा इति भावः यत् अतःप्राप्तं मनोनिवेशः तथा च ये
प्राप्तेन अनुभूतेन प्राप्तसमायाः प्रियतमायाः समागमरसेन सक्तमनुभूतेन इत्यर्थः
उक्तवन्ति सन्नुपलसीति तथोक्तैः सन्निः कर्णं कथमपि अतिरुच्यतेत्यर्थः नीयन्ते
अतिवाञ्छन्ते । आर्द्रं च विक्रीडितं वृत्तम् ।

(अ) रसेति रसविषयः यः व्यापारः व्यञ्जनध्वननादिवं तद्वती तदुद्गता-
धिकीत्यर्थः ।

(ट) नुच्यनुप्रासमाह उच्चार्यत्वादिति । एवम् स्थाने त्रयानामुच्चारण-

सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥ ✓

६३६ ॥ [ट]

उदाहरणम् ।

“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशेव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः” ॥ (ठ)

अत्र “जीवयन्तीति” “या इति” “जयिनीरिति” अत्र
जकारयकारयोरेकत्र स्थाने तालौ उच्चार्यत्वात् सादृश्यम् ।
एवं दन्त्यकण्ठानामप्युदाहार्यम् । एष च सङ्गदयानाम-
तौव श्रुतिसुखावहत्वाच्च, त्वनुप्रासः ।

व्यञ्जनं चेद् यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु ।

आवर्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत् ॥

६३७ ॥ [ड]

“यथावस्थम्” इति यथासम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ता-
क्षरविशिष्टम् । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः ।
पादान्तगो यथा समं ।

“केशः काशस्तवकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः ।

स्थाने तालुरादिके तालुदन्तपङ्क्तौ उच्चार्यत्वात् व्यञ्जनस्य जन् सादृश्यं स
श्रुत्यनुप्रासः उच्यते ।

(ठ) दृष्टेति । याः दृशा दृग्नेत्रेणेत्यर्थः दग्धं भक्षोक्तं मनसिजं काम
दृशेव नेत्रेणैव जीवयन्ति नेत्रविशेषेण कामाविष्कारादिति भावः, विरूपाक्षस्य
विषममनसस्य त्रिखीचनस्य इत्यर्थः जयिनीः ताः वामलोचनाः वामाक्षीः स्तुमः ।

(ड) अन्त्यानुप्रासमाह व्यञ्जनमिति । चेत् यदि यथावस्थं सादृश्यं
अवस्थवा स्थितं व्यञ्जनम् आद्येन स्वरेण सह आवर्त्यते तत् तदा अन्त्ययोज्यत्वात्
अन्ते पादस्य पदस्य वा अवस्थाने योज्यत्वात् प्रयोज्यत्वात् एव अन्त्यानुप्रासः ।

चक्षुर्दग्धवराटककक्षं त्यजति न चेतः काममनस्यम् ॥ (ठ)

पदान्तगो यथा ।

“मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त” इत्यादि ।

शब्दार्थयोः पौनरुक्त्या भेदे तात्पर्यमात्रतः ।

लाटानुप्रास इत्युक्तः ॥ ६३८ ॥ [ञ]

उदाहरणम् ।

“स्मरराजीवनयने ! नयने किं निमीलिते ? ।

पश्य निर्जितकन्दर्पे कन्दर्पवशं प्रियम्” ॥

अत्र विभक्त्यर्थस्य अपौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदि-
कांशस्योत्पत्तिरूपस्य अभिव्यक्त्या लाटानुप्रासत्वमेव । “नयने
तस्यैव नयने च” अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाष्यवत्तादिगुण-
विशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण भिव्यक्तः (त) । यथा वा ।

(ठ) कैश्च इति । कैश्चः काश्चस्य काश्चतुस्तुल्यः शब्दकृत् विकासः
प्रकाशः यस्य तथाभूतः ध्वस्त इत्यर्थः, कायः दीर्घः प्रकटितः प्रकाशितः स्मर-
स्यैव करिष्यावकस्यैव विद्यासः येन तथाविधः कुलोभावनापन्न इति भावः, चक्षुः
एवं च वराटकं तज्यात् ईषद्वनं तत् सदृशमित्यर्थः, तथापि चेतः अमनस्यं
कामं विषयानिश्चयं न त्यजति । अत्र विकास इति प्रथमपादान्स्थितः प्रास
इति पदांशः द्वितीयपादान्स्थितः आकर्षितः । तथा द्वितीयपादान्स्थितः अमन-
स्य इति पदांशः चक्षुर्दग्धपादान्स्थितः पुनः पठितः ।

(ञ) लाटानुप्रासमाह शब्दाद्यधीरिति । तात्पर्यमात्रतः न तु अर्थतः
इति भावः भेदे सति शब्दाद्यधीः पौनरुक्त्यं लाटानुप्रास इति उक्तः ।

(त) कीदृति । स्मरं विवक्षितं चक्षुः राजीवं तद्वत् नयने यस्याः तत्-
सन्तुष्टौ नयने किं चर्चं निमीलिते ? निर्जितः कन्दर्पो येन तादृशम् अतिसुन्दर-
मित्यर्थः प्रियं कामं कन्दर्पवशं कामपरतन्त्रं पश्य अवलोकय । अत्र विभ-
क्त्यर्थस्य एवञ्च सन्तोषवकपस्य अन्यत्र कामरूपस्य मुख्यतरस्य विभक्त्येवञ्चा प्रधानस्य
प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृतेरेव प्राधान्यम् आश्रयत्वादिति भावः प्रातिपदिकाधिक्यं

“यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य” ॥ (घ)

अत्र अनेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण साठ्वन-
प्रियत्वाच्चाटानुप्रासः ।

अनुप्रासः पञ्चधा ततः ॥ ६३६ ॥ [द]

सष्टम् ।

सत्यर्थे पृथग्गर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥६४०॥ [ध]

अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित् सार्थकत्वं क्वचिन्निरर्थकत्वं
क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थ
इति । तेनैव क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्बिम्बविषयत्वं
सूचितम् । एतच्च पदपादादौक्त्योकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्ते-
रानेकविधतया प्रभूततमभेदम् । दिक्षाचसुदाक्रियते (न) ।

अष्टांशेन द्योत्यस्य प्रतिपाद्यस्य चमिकपस्य नेत्ररुपायस्य अभिव्यक्त्यान् एकावृत्त्यान् ।
अत्र विभक्तेर्भिन्नत्वात् तात्पर्यभिन्नत्वं बोध्यम् ।

(घ) यस्मैति । यस्य सविधे समीपे दयिता प्रिया न विद्यते इति शेषः,
तस्य तुहिनदीधितिः अन्धः दवदहनः दावाग्निः । यस्य सविधे दयिता विद्यते
इति शेषः, तस्य दवदहनः तुहिनदीधितिः । अत्र प्रथमादौ दवदहनस्य तुहिन-
दीधितेश्च दाहकत्वं द्वितीयादौ तयोः शीतकत्वमिति तात्पर्यभेदो द्रष्टव्यः ।

(द) अनुप्रास इति । ततः पूर्वोक्तया रीत्या अनुप्रासः पञ्चधा पञ्चविधः ।

(घ) यमकमाह सतीति । अर्थे सति विद्यमाने पञ्चगर्थायाः भिन्नावृत्त्याः
स्वरव्यञ्जनानां संहतेः समूहस्य तेनैव पूर्वोक्तैव क्रमेण आवृत्तिः आवर्धनं पुनः
कवचमित्यर्थः यमकं विनिगद्यते कथ्यते ।

(न) विविक्तविषयत्वं विभिन्नविषयत्वं दमो मोद इति नाकाकदारस्य
विषय इत्यर्थः । समूहतमभेदं बहुभेदमित्यर्थः । दिक्षाचं कश्चिन्मात्र-
मित्यर्थः ।

“नवपलाशपलाशवनं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

सुदुलतान्तलतान्तमलोकयत्

ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः” ॥ (प)

अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशति । सुरभिं सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम् । लतान्तलतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वम् । परागपरागेत्यत्र द्वितीयस्य । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् ।

“यमकादौ भवेदैक्यं उलोर्वबोर्लोरोस्तथा” ।

इत्युक्तनयात् “भुजलतां जडतामवलाजनः” इत्यत्र न यमकत्वहानिः ।

अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद् यदि ।

अन्यः श्लेषेण काका वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा

॥ ६४१ ॥ [फ]

द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमेणोदाहरणम् ।

“के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः

किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रस्ति सुप्तो हरिः ।

(प) नवेति । सः कृष्णः पुरः अयतः नवानि पलाशानि पलाशि यत्र तादृशं पलाशवनं किञ्चिदकाननं यत्र तादृशं, स्फुटैः प्रभूतैः परागैः रजोभिः, परागः कीसुमं रज इत्यमरः । परागतानि व्याप्तानि पङ्कजानि यस्मिन् तदाभूतं, तथा सुदुलः कीमलः तानाः कुसुमभरैश्च ज्ञाता इत्यर्थः लतान्तः लतासमूहः यत्र तादृशं, सुमनसा पुष्पाणां भरैः सुरभिं सुमनं सुरभिं वसन्तम् अलोकयत् ददर्श । सुतविद्यन्ति इतम् ।

(फ) अन्यस्तेति । अन्यस्य जनस्य अन्यार्थकं वाक्यं श्लेषे वा काका ध्वनिविहारविशेषश्च अन्यथा अन्यार्थत्वेमेवार्थः यदि योजयेत् सहटयेत् सा वक्रोक्तिः । सा च द्विधा—द्विधनिवन्धना, काकुनिवन्धना चेति ।

(व) के इति । के यूयम् ? इति प्रश्नः, सम्प्रति वयं स्थले एव न तु

वामा यूयमङ्घो विडम्बरसिकः कौटक् खरो वर्तते
येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंस्त्वेव योषिदभ्रमः” ॥ (ब)
अत्र विशेषपदस्य विः पक्षौ शेषो नाग इति अर्थद्वय-
योगात् सभङ्गशेषः । अन्यत्र तु अभङ्गः ।

“काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।

कृतागमः परित्यागात् तस्याश्चेतो न दूयते ?” ॥ (भ)

अत्र कथाचित् मथ्या निषेधार्थं नियुक्तो नञ्, अन्यथा
काका दूयत एवेति विध्यर्थं घटितः ।

शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्तपि ।

वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतोष्यते ॥

६४२ ॥ [म]

क काले इति भावः उत्तरमिदं, प्रश्नः विशेषमाययतीति तथोक्तं, प्रश्नार्थकः किंशब्द-
इति भावः प्रत्युत्तरमिदम् । किं इति कथयति भवान् इति शेषः विडम्गः पक्षौ,
वा स. प्रसिद्धः फाणनां नामानां पातः अनन्तः यत्र हरिनां राखणः सुप्तः निद्रा-
तोत्यर्थः वर्तमाने कप्रत्ययः । तदाशेषः प्रश्न इति भावः, विशेषश्चाप्यौ पक्षिनाग
पातवाचकौ इति शोभ्यम् । द्वितीयस्य उत्तरमिदम् । यूयं वामाः प्रति-
कृश्रवादिन इत्यर्थः एकाग्रतया प्रयुक्तं महाकां, विपरीताग्रतया यादृश इत्यर्थः ।
प्रथमस्योक्तिरियम् । अङ्घो आशये विडम्ब प्रतारणायां, रसिकः पटुरित्यर्थः,
कौटक् खरः काम. वर्तते तवेति शेषः, येन कामविडम्बनेन विवेकशून्यमनसः
निर्विवेकस्य तत्र पुंसु पुरुषेषु एव अस्मासु योषिदभ्रमः. नागोभान्तिः वामाशब्दस्य
नागीवाचकत्वादिति भावः, द्वितीयस्य प्रत्युक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं जगत् ।
अत्र शेषवशेन एकस्य अन्वयकवाक्यस्य अन्वयतया महत्तनात् वक्तव्यम् ।

(भ) काले इति । कोकिलवाचाले कोकिलरवपूर्णं इत्यर्थः सहकारेण
वासं च तद्विकासेन इति भावः मनोहरी काले वर्तते कृतागमः कृतापरार्थस्य
कालस्य कर्मणि षष्ठी, परित्यागात् निराकरणत् तस्याः नाश्याः चेत् शितं न
दूयते ? अपितु दूयत एवेत्यर्थः ।

(म) शब्दैरेति । विविधासु अपि भाषासु एकविधैरेव एकद्वयेरेव शब्दै

यथा मम ।

“मञ्जुलमणिमञ्जौरे कलगम्भीरे विहारसरसीतौरे ।

विरसासि केलिकौरे किमालि ! धीरे च गन्धसारसमीरे” ॥ (य)

एष श्लोकः संस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्तीनागराप-
भंशेषु एकविध एव ।

“मरसं कइण कळ्ळ” (१) ।

इत्यादौ तु मरसमित्यत्र संस्कृतप्राकृतयोः साम्येऽपि वाक्य-
गतत्वाभावे वैचित्र्याभावान्नायमलङ्कारः ।

श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते ।

वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ।

श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः ॥

६४३ ॥ [र]

(१) मरसं कवेः काव्यमिति संस्कृतटीका ।

यद्वैत्यर्थं यद्वैत्यर्थं यदित्यर्थः वाक्यं भवेत् सः अर्थं भाषासमः इति शब्दालङ्कारः
इत्येते बुधैरिति शेषः ।

(य) मञ्जुलेति । हे आलि ! सखि ! आली सखी वयस्या चेत्यमरः ।
कल्लम मधुरास्तुटम खनेन गम्भीरे, मञ्जुलः मनोहरः यः मणिमञ्जोरः रत्ननूपुरः,
मञ्जौरी नूपुरोऽस्त्रियामित्यमरः । तस्मिन्, विहारसरस्याः क्रीडावाण्याः तौरे,
केलिकीरे क्रीडाशके, धीरे मन्दमन्दसञ्चारिणीत्यर्थः गन्धसारसमीरे चन्दनसुरभिः
मलयमरुति च किं कथं विरसा अर्वाचः असि भवसि ? आर्याहृतम् ।

(र) श्लिष्टैरिति । श्लिष्टैः अनेकार्थैः पदैः अनेकार्थयोरनेकार्थानां ता
अभिधाने अभिधया प्रतिपादने श्लेषः इष्यते अनेकार्थाभिधानमेव श्लेष इति
भावः । स च वर्णादीनामष्टानां श्लेषात् अनेकार्थमथा प्रतिपादनात् अष्टधा
अष्टविधः । वर्णश्लेषः प्रत्ययश्लेषः लिङ्गश्लेषः प्रकृतिश्लेषः पदश्लेषः विभक्तिश्लेषः

क्रमेण उदाहरणम् ।

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ

विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्

न पतिष्यतः करसहस्रमपि” ॥ (ल)

अत्र विधाविति विधुविधिशब्दयोरुकारेकारयोर्वर्णयो-
रौकाररूपत्वात् श्लेषः ।

“किरणा हरिणाङ्गस्य दक्षिणश्च समीरणः ।

कान्तोत्सङ्गजुषां नूनं सर्व एव सुधाकिरः” ॥ (व)

अत्र “सुधाकिरः इति क्षिप् कप्रत्यययोः । किञ्च अत्र
बहुवचनेकवचनयोरैकरूप्यादचनश्लेषोऽपि ।

वचनश्लेषः भाषाश्लेष इति । प्रकृतिश्लेषोऽपि द्विधा धातुप्रातिपदिकभेदात् ।
पदश्लेषश्च सुबन्ततिङन्तभेदात् द्विविध इति बोध्यम् ।

(ल) वर्णश्लेषमुदाहरति प्रतिकूलतामिति । विधौ देवे, विधिविधाने
देवे चेत्यमरः । प्रतिकूलतां विमुखताम् उपगते प्राम् सति बह्विन् साधनानि
उपाया, तेषां भावः उपायानां सङ्गाव इत्यर्थः हि निश्चितं विफलता व्ययताम्
एति प्राप्नोति । तथाहि, पतिष्यतः पतनोन्मुखस्य दिनभर्तुः करणा किरणानां
हस्तानाञ्च सहस्रमपि साधनमिति भावः अवलम्बनाय आयुधाय रक्षणाय न
अभूत् अवलम्बनसाधनं नासीदित्यर्थः । अत्र विधाविति पदस्य औकाररूप-
वर्णस्य इकारोकारजन्यत्वात् अनेकार्थप्रतिपादकत्वं बोध्यम् ।

(व) प्रत्ययश्लेषमुदाहरति किरणा इति । हरिणाङ्गस्य चन्द्रस्य किरणाः
दक्षिणः समीरणश्च सर्व एव नूनं निश्चितं कान्तोत्सङ्गजुषां कान्तकोङ्क्षितानां
कान्तानां कान्तोत्सङ्क्षितानां कान्तानाञ्च सुधाकिरः अमृतवर्षिणः अमृतवर्षी
चेत्यर्थः । अत्र सुधां किरतीति क्षिप् सुधाकिरशब्दस्य प्रथमो बहुवचने तथा
सुधां किरतीति कप्रत्यये सुधाकिरशब्दस्य प्रथमेकवचने सुधाकिर इति पदस्य
प्रत्ययवचनान्यामुभयथा सिद्धत्वात् अनेकार्थोपनिधायित्वं बोध्यम् । किञ्चात्र
कान्तोत्सङ्गजुषामिति लिङ्गश्लेषोऽपि बोद्धव्यः ।

“विकसन्नेवनीलाब्जे तथा तन्वराः स्तनद्वयोः ।

तव दत्तां मदा मोटं लमत्तरलहारिणी” ॥ (श)

अत्र नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषो वचनश्लेषोऽपि ।

“अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति ।

सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मजः” ॥ (ष)

अत्र वक्ष्यतीति वह्निवच्योः सामर्थ्यकृदिति कृन्ततिकर्तायोः
प्रकृत्योः ।

“पृथुः कार्तस्वरपात्रमित्यादि” ।

अत्र पदभङ्गे विभक्तिमसामयोरपि वैलक्षण्यात् पदश्लेषो
न तु प्रकृतिश्लेषः (स) । एवञ्च ।

(श) लिङ्गश्लेषमुदाहरति विकसदिति । तन्वरा कशाङ्गाः लमत्तरल
हारिणी विकसन्नेत्र एव नीलाब्जं नीलपङ्कजं तथा स्तनयो द्वयोः तव मदा मोटं
दत्तम् । अत्र दत्तामिति क्रियापदं विकसन्नेत्रनीलाब्ज इत्यनेन यदन्वति
तदास्य स्त्रीत्परस्मैपदप्रथमपुरुषद्विवचनान्ता, यदा स्तनद्वयौल्लेखनान्वेति तदा
स्त्रीत्परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनान्ता । तस्मादप्युच्यते । तथा लम
त्तरलहारिणीति पदं यदा विकसन्नेत्रनीलाब्ज इत्यस्य विशेषणं तदास्य स्त्रीव
लिङ्गद्विवचनान्ता, यदा स्तनद्वयौल्यस्य विशेषणं तदा स्त्रीलिङ्गैकवचनान्ता
इत्यनयोः क्रियापदविशेषणपदयोरनेकार्थाभिधायित्वमवधारयम् ।

(ष) प्रकृतिश्लेषमुदाहरति अयमिति । अमित्राणां शत्रूणां मित्राणां
सुहृदाञ्च सामर्थ्यकृत् सामर्थ्यलभ्यकरः सामर्थ्यकरश्च अयं नृपात्मजः हृदि हृदये
ज्ञेषु विदुषु च सर्वाणि शास्त्राणि वक्ष्यात् धारयिष्यति कथयिष्यति चेत्यर्थः ।
अत्र वक्ष्यतीति क्रियापदस्य वह्निकथनोभयाद्यन्तात् अनेकार्थाभिधायित्वम् ।
तथा सामर्थ्यं कृन्तति वा करोति इत्युभयथा निष्पन्नस्य सामर्थ्यकृदिति पदस्य
अनेकार्थाभिधायित्वं बोध्यम् ।

(स) पदश्लेषमुदाहरति पृथ्विति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र पृथुकार्त-
स्वरपात्रमित्यादिपदानामनेकार्थाभिधायित्वम् । अस्मैति विभक्तिसमासभेदः तत्रैव
पदः, यत्र न तथा तत्र प्रकृतिश्लेष इति बोध्यम् ।

“नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः ।

सदृशे वनवृद्धानां कमलानां तदौच्ये” ॥ (४)

अत्र लुब्धशिलीमुखादिशब्दानां श्लिष्टत्वेऽपि विभक्तेरभे-
दात् प्रकृतिश्लेषः । अन्यथा सर्वत्र पदश्लेषप्रसङ्गः ।

“सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारसाम्प्रत्यमायासि तनुवर्त्तनम्” ॥

अत्र हर इति पक्षे शिवसम्बोधनमिति सुप् । पक्षे च
वृद्धातोस्तिङिति विभक्तेः । एवं भवेत्यादौ अस्य च भेदस्य
प्रत्ययश्लेषेणापि गताथत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुवन्ततिङन्तगत-
त्वेन विच्छित्तिविशेषाश्रयणात् पृथगुक्तिः (च) ।

“महदे सुरसम्भं मे तमव समासङ्गमागमाहरणं ।

(४) नीतानामिति । तस्याः द्वैतस्य नयने लुब्धैः व्याधेः नीलुपैश्च भूर-
शिलीमुखैः बहुशरवद्भिः बहुभर्त्समरैश्च आकुलीभावं नीतानां प्राप्तानां वनवृद्धा-
नां कानने वृद्धिं प्राप्तानां जले वृद्धिं प्राप्तानाञ्च कमलानां हरिणानां पश्यान् अ-
सदृशं । अत्र प्रकृतिश्लेषः, प्रकृतिरत्र प्रातिपदिकरूपा बोध्या ।

(च) विभक्तिश्लेषमुदाहरति सर्वस्वमिति । हे हर ! त्वं सर्वस्य जगतः
सर्वस्व समस्तधनं तथा भवस्य संसारस्य छेदे लङ्घने तत्परः संसारश्लेषद्वयस्य
नार्थो सन्निवृत्त्यर्थः । नवेन नीतिप्रदर्शनेन यः उपकारः तस्मिन् साम्प्रत्यम्
आनुश्रूय यस्य तादृशं तनुवर्त्तनं शरीरधारणम् आयासि प्राप्नोषि लोकाहितार्थे
जन्य गृह्णामीत्यर्थः । अपरार्थस्तु तत्स्वरं प्रति तन्मातृकृतिः । सर्वस्य जनस्य
सर्वस्वं सर्वधनं हर शरीरय, छेदतत्परः प्रतिबन्धिनी विनाशय इत्यर्थः । आयासि
आयासयुक्तं क्रीडावहमित्यर्थः तनुवर्त्तनं शुद्धं जीवनं जीवनीपायम् उपकार-
साम्प्रत्यम् नय प्रापय अतिकष्टे स्थिता वयं तत्त्वं शौचं कृत्वा यथा वयं सुखेन
जीवामस्तथा कुरु इति भावः । भवेत्यादाविति भव इति पदम् एषात् भूधातो-
स्तिङन्तरूपम् अत्यथ सम्बन्धिपदत्वात् नुमवष्टानमिति विभक्तिबलात् अनेकाधा-
भिषायकमिति भावः । गताथत्वे उक्तत्वे इत्यर्थः । विच्छित्तिविशेषाश्रयणात्
वैचित्र्यातिशयप्रतिपादनात् ।

हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे ! सहसा" ॥ (क)

अत्र संस्कृतमहाराष्ट्रयोः ।

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ ६४४ ॥

एतद्वेदत्रयञ्च उक्तभेदाष्टके यथासम्भवं श्रेयम् (ख) ।
यथा वा ।

“येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
यद्योदृतभुजङ्गहारबलयो गङ्गाञ्च योऽधारयत् ।

(क) भाषार्थप्रसाद सहदे इति । हे सहदे ! उत्सवदायिनि ! सह
उद्भव उत्सव इत्यसरः । उमे । गौरि । मे मम त सुरसम्भवं देवप्रार्थनीयम् आग-
माहरणे शास्त्रज्ञाने समासङ्गं सम्यक् आसक्तिम् अव रण, तथा अवसरे समये
तं बहुसरणं बहुव्यापिनं चित्तमोहम् अज्ञानमित्यर्थः सहसा भट्टिति हर नाशय ।
महाराष्ट्रीभाषार्थस्तु सह मम धर्मं धर्मं रसम् अनुरागं देसं देहं गमागमा
गमागमात् संसारात् इत्यर्थः यं नः अस्माकमित्यर्थः तमवसं तमोवशां तमोगुण-
जनितामित्यर्थः आसम् आशामित्यर्थः हर नाशय । हे हरबहु ! हरबधु ! तत्
सरणं शरणं रंजनीं असीत्यर्थः मे मम चित्तमोहं चित्तमोह इत्यर्थः सहसा अव
सरस अपसरत् । भाषामसंलङ्कारं भाषणामेककल्पत्वं न तु अर्थतो भेदः इह तु
सहदेसुरसम्भवं इति पदानामनेकाश्रयता इति भेदः ।

(ख) उक्तभेदाष्टके इति । पृथुकार्तस्त्ररपात्रमिति सभङ्गशेषः । प्रति-
कूलतामुपगते हि विधौ शत अभङ्गशेषः । सर्वस्वमित्यत्र सभङ्गाभङ्गात्मक-
शेष इति बोध्यम् ।

(ग) येनेति । सर्वदः सर्वाभीष्टप्रदायो सः सा लक्ष्मीः तस्याः धवः
प्रतिः कृष्ण इत्यर्थः त्वां प्रायात् रञ्जतु । माधवं विश्वमष्टि येनेत्यादिना । येन
अभवेन अक्षिण माधवेन अनः शकटम्, ध्वस्तं पादप्रक्षेपेण परावर्तितं तथा पुरा
पूर्वाङ्गम् काली बलिजित्कायः शरीरं वामनदेह इत्यर्थः स्त्रीकृतः असुराणां
मोहनायम् अमृतपरिवेशनकाली मोहनीसूक्तिपरिग्रहः कृत इत्यर्थः । यद्य
उदहतभुजङ्ग उदहतं भुजङ्गं सर्पकपिणमघासुरं कालियं वा उतवानित्यर्थः,
तथा चारम् चरिसम्भवि बलं सैन्यं यातीति चारवलयः अथवा उदहतभुजङ्गं
हरतीति उदहतभुजङ्गहारो गरुडः तस्य बलेन याति गच्छतीति तन्मीतः । कः

यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं नामामराः

पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः ॥ (ग)

अत्र “येन ध्वस्तेत्यादौ” सभङ्गशेषः । “अन्धकेत्यादौ” अभङ्गः । अनयोश्चैकत्र सम्भवात् सभङ्गाभङ्गात्मको ग्रन्थगौरव-
भयात् पृथङ् नोदाहृतः । इह केचिदाहुः “सभङ्गशेष
एव शब्दशेषविषयः । यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्य-
त्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन शेषः । अभङ्गस्तु अर्थ-
शेष इव । यत्र स्वरभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दभेदा-
दर्शयोरकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन शेषः, यो हि यदाश्रितः
स तदलङ्कार एव, अलङ्कार्यालङ्कारणभावस्य लोकवदाश्रया-

अगं पर्वतं गोवर्धनं, शैलवृक्षौ नगावभाविस्मरः । कृष्णरूपेण मां पृथिवीश्च
कूर्मरूपेण अधारयत् । अमराः देवाः यस्य शशिनं चन्द्रं मध्यातीति शशिमत्
राहुः तस्य शिरः हरतीति शशिमच्छिरोहरः इति स्तुत्यं स्तवनीयं नाम आहुः
कथयन्ति । यस्य श्रयम् अन्धकानां यादवानां क्षयकरः हारकाख्यनिवामनिर्माता
इत्यर्थः । द्वितीयार्थस्तु दुमाधवः शिवः सर्वदा त्वा पायात् । जलमनाभवेन
दग्धकामेन येन पुरा त्रिपुरविध्वंसकाले इत्यर्थः नालजित्कायः विष्णुशरीरम्
अस्तीकृतः विष्णुशरीरं शरं कृत्वा तेन त्रिपुरासुरा निपातिता इति पौराणिकौ
वाक्ता । यस्य उदृष्टः भुजङ्गः पन्नगः हारः बलयक्ष, यस्य तथाविधः । यः
गङ्गाम् अधारयत् शिरसि दधार इत्यर्थः । अमराः देवाः यस्य शशिमत् चन्द्रवत्
शिरः तथा हर इति स्तुत्यं नाम च आहुः, तथा यस्य स्वयम् अन्धकक्षयकरः
अन्धकाख्यमसुरं निहतवानित्यर्थः । आर्द्रक्षविक्रीडितं वृत्तम् । अत्रेति सभ-
ङ्गाभङ्गोभयात्मकास्त्रिविधः शेषः अत्र कथित इति बोध्यम् ।

(घ) उदात्तादिस्वरभेदात् उदात्तः उच्चैःस्वरः अनुदात्तः नीचैःस्वरः,
श्ररितो मध्यमस्वर इति स्वरानां भेदात् भिन्नेन प्रथमेन स्वरभेदेनितप्रवासे-
नेत्यर्थः उच्चार्यतया उच्चारणीयत्वेन भिन्नयोः स्वरभेदात् भेदं नतयोः शब्दयोः
जतुकाष्ठन्यायेनेति यदा जतुकाष्ठस्य समवेतं प्रथमभेदेन जतुनः काष्ठं काष्ठा-
याश्च जतु पृथक् क्रियते तथा स्वरभेदेन समवेतयोः शब्दयोः भेदोऽवगम्यते इति
भावः । अभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया एवमवधीधारणीयत्वेन अर्धयोः द्वयोरित्यर्थः ।

अयिभावेनोपपत्तिरिति” तदन्वये न मन्यन्ते, तथा ह्यत्र ध्वनि-
गुणोभूतव्यङ्ग्यदोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थिते-
रन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति । न च “अन्धक-
क्षयेत्यादौ” शब्दाभेदः । “अर्थभेदेन शब्दभेदः” इति दर्श-
नात् । किञ्चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन
कविप्रतिभयोद्भूतात् शब्दलङ्कारत्वमेव । विसदृशशब्दद्वयस्य
बन्धे चैवंविधस्य वैचित्र्यस्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव च अलङ्कार-
त्वादर्थमुखप्रेक्षितया च अर्थालङ्कारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसा-
दिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालङ्कारत्वप्रसङ्गः । शब्दस्याभिन्न-
प्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालङ्कारत्वे “प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ”

एकवृत्तेति । यथा एकस्मिन् वृत्ते फलद्वयं तिष्ठति तथा एकप्रयत्नोच्चरिते
एकस्मिन् शब्दे अर्थद्वयसमावेश इति भावः । यदाश्रित इति । यमाश्रित्य
तिष्ठतीत्यर्थः तदलङ्कारः तस्य आश्रयस्य अलङ्कार इत्यर्थः । लोकोक्त इति । यथा
लोके यो यमलङ्कारं परिधत्ते स तस्मैवालङ्कारस्तर्हादङ्गोति भावः । तथाहि
तमेवार्थं जानीहीत्यर्थः अत्र अलङ्कारग्रन्थे इत्यर्थः शब्दार्थगतत्वेन अयं ध्वनिः
दोषः गुणः वा अलङ्कारः शब्दगतः वा अर्थगत इत्येवं या व्यवस्थितिः व्यवस्था
तस्याः । तदन्वयेति । तत्सत्त्वं तत्सत्ता अन्वयः, तदसत्त्वं तदसत्ता व्यतिरेकः
तौ अनुविदधाति अनुसरतीति तद्योक्ता तस्याः भावः तेन नियमः निर्धारण-
मित्यर्थः यदि यस्य शब्दस्य सत्तायामेव तस्य ध्वन्यादेः सङ्भावः न तु तत्परिवृत्तौ,
तदा ध्वन्यादीनां शब्दगतत्वम् अन्यथा अर्थगतत्वमिति भावः । तस्मात् अन्धक-
क्षयकार इत्यादौ शब्दाभेदेऽपि नार्थशेषः शब्दपरिवृत्त्यसङ्गत्वात् शब्दानामेवात्र
प्राधान्यमिति बोध्यम् । अर्थभेदेनेति । सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गम-
यतीति न्यायादिति भावः । किञ्चान्वेति अत्र अन्धकेत्यादौ मुख्यतया प्राधान्येन
कविप्रतिभया कवेः प्राप्नोत्येवैव उद्भूतात् उत्कीर्तनात् उल्पापनादित्यर्थः ।
विसदृशेति । विसदृशस्य अन्यविधस्य शब्दद्वयस्य बन्धे रचनायां वैचित्र्यस्य
अलङ्कारत्वम् । अर्थमुखेति । अर्थानुगुणदर्शनेन च यो हि अर्थानुगुणं दर्शयति स
एवार्थालङ्कार इत्येवं वाच्ये अनुप्रासादीनामिति आदिपदेन वकीर्तिभाषासम-
बन्धनादीनां परिपक्षः रसादिपरत्वे रसादीनाम् आदिपदेन रसाभाषभावादीनां

इत्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालङ्कारत्वं तवापि प्रसज्यतीत्युभयत्रापि शब्दालङ्कारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्व-
खण्डना (घ) । तत्र ।

“स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो सुसदृशो वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥” (ङ)

इत्यादावर्थश्लेषः । अस्य च अलङ्कारान्तरविविक्तविषयताया
असम्भवात् विद्यमानेषु अलङ्कारान्तरेषु अपवादत्वेन तद्वाधक-
तया तत्प्रतिभीत्यात्तिष्ठतृत्वमिति केचित् । इत्यमत्र विचार्यते
समामोक्त्यप्रस्तुतप्रशसादौ द्वितीयार्थस्यानभिधेयतया नास्य
गन्धोऽपि “विद्वन्मानसहस्रेत्यादौ” श्लेषगर्भं रूपकंऽपि मानस-

यद्वय रसाद्यनुकूलत्वे अर्थसुखप्राप्तितया रसादीना व्यङ्गायत्वादिति भावः । अर्था-
लङ्कारत्वप्रसङ्गः । अर्थालङ्कारत्वापत्तिरित्यर्थः । शब्दस्यति । आभिन्नप्रयत्नोद्भाष्य-
त्वेन एकप्रयासोच्चारणीयत्वेन शब्दभेदेऽपि विधुर्वाचशब्दयोर्भिन्नत्वोपाख्यः तत्रापि
मते इति शेषः । इति अस्मात् कारणात् उभयत्रापि प्रातःकूलतामित्यत्र
अन्वयकल्पकर इत्यत्र च इत्यर्थः । शब्दपरिवर्तने इति शब्दस्य परिवर्तने पठ्याय
शब्दोपादानेऽपि श्लेषत्वखण्डना श्लेषत्वव्याघातः ।

(ङ) स्तोकेनेति । अहो आश्चर्यं तुलाकोटेः खलस्य दुर्जनस्य च वृत्तिः
व्यवहारः सुसदृशो, तस्यांङ् स्तोकेन अल्पेन उन्नातम् ऊर्ध्वगतिम् अभ्युदयस्य
आयाति प्राप्नोति, स्तोकेन अल्पेन अधोगतिं निम्नगामित्वं दुरवस्थास्य आयाति ।
अत्र उन्नत्यधोगतिशब्दयोः, परिवृत्तावपि न श्लेषत्वखण्डनमिति बोध्यम् ।

(च) अलङ्कारेति । अलङ्कारान्तरेभ्यः विविक्तः विभिन्नः । विषयो यस्य
तदभावस्य यत्र यत्र श्लेषोऽस्ति तत्र तद्वान्योऽपि कश्चिदलङ्कारोऽस्तीति भावः ।
विद्यमानेषु तिष्ठन्तु श्लेषेषु सङ्गतिः शेषः अलङ्कारान्तरेषु अन्येषु अलङ्कारेषु सत्यु-
तदबाधकतया तेषामलङ्काराणां बाधकतया आच्छादकतया तेभ्यः प्राक्कल्पनेत्यर्थः
तत्प्रतिभेति तेषाम् अलङ्काराणां प्रतिभा स्फुरणम् एव उत्पत्तिहेतुः यस्य तथात्वं
तेः परिपोष्यत्वमिति भावः । अनभिधेयतया अवाच्यतया व्यङ्गतयेत्यर्थः श्लेष-
तु उभयार्थयोरेव वाच्यत्वमिति भावः । विद्वन्मानसहस्रेति विदुषां मानसमिव
मानसं सरः तत्र हसः तत्त्वानुद्धौ विद्वन्मानससञ्चारित्वित्यर्थः श्लेषगर्भं शेषप्रति-

शब्दस्य चित्तमरोरूपोभयार्थत्वेऽपि रूपकेण श्लेषो बाध्यते ।
 मरोरूपस्यैवार्थस्य विश्रामधामतया प्राधान्यात् । श्लेषे
 हि अर्थद्वयस्यापि समकक्षत्वं “सन्निहितबालान्धकारा
 भास्वन्मूर्त्तिश्च” इत्यादौ विरोधाभासेऽपि विरुद्धार्थस्य प्रति-
 भातमात्रस्य प्ररोहाभावाच्च श्लेषः । एव पुनरुक्तवदाभासेऽपि ।
 तन्न “येन ध्वस्तेत्यादौ” प्राकरणिकयोर्नीतानामित्यादावप्रा-
 करणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धात् तुल्ययोगितायाम् (च) ।

“स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तु

देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।

भोत्यापिने इत्यर्थः अत्र रूपकस्यैव श्रुंषवाधकत्वम् । मरोरूपस्येति । मानस-
 शब्दस्य यः मरोरूपोऽर्थः तस्यैव विश्रामधामतया ह्रमस्य विश्रामास्पदतया प्राधा-
 न्यात् रूपकप्रतीतिपर्यवसायित्वेनेति भावः । समकक्षत्वं तुल्यबलत्वम् । सन्नि-
 हितेति । अत्र भास्वन्मूर्त्तिः सूर्यमूर्त्तिः सन्निहितबालान्धकाराः नवान्धकारसन्नि-
 धाना इत्यापाततः विरोधः पर्यवसाने तु सुकेशानाद्यिकावर्णनमिदं सन्निहितः
 बालः केशः अन्धकारी यस्याः तादृशी भास्वन्मूर्त्तिः दीप्यमाना तनुः । प्रति-
 भातमात्रस्य स्फुरितमात्रस्य प्ररोहाभावात् अङ्कुराभावात् अपर्यवसायित्वादित्यर्थः न श्रुंषः अर्थयोः समकक्षताभावादिति भावः । पुनरुक्तवदाभासे इति
 अत्रापि आपातत एव पुनरुक्तवत् स्फुरणं न तु पर्यवसायितेति भावः । एक-
 धर्माभिसम्बन्धात् एकः धर्मः गुणक्रियारूपः तस्य अभिसम्बन्धात् संयोगात्
 येनेत्यादौ माधवमाधवयोः पदार्थयोरेकरूपक्रियाभिसम्बन्धः नीतानामित्यादौ
 कमलक्षणाद्योः पदार्थयोः अकुलीभावादिरूपैकगुणसम्बन्धश्च बोध्यः । तुल्ययोगि-
 तायां पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा
 तुल्ययोगितेति वक्ष्यमाणलक्षणायाम् ।

(छं) स्वेच्छेति । निर्बोधराजसेवकस्योक्तिरियम् । प्रसूनविशिष्टः काम-
 अल्पबुद्धिः प्रभुष लष्टं क्षेपहेतुरित्यर्थः । तथाहि, प्रसूनविशिष्टः स्वेच्छं यथेष्टम्
 उपजाताः सञ्चयनः विषयाः खट्याणि यस्य तधीकृतः, अपि स्वेच्छया कामिजन-
 रूपाणि खट्याणि विध्यन्नपि देही शरीरोति वक्तुं न याति योग्यतां न याति न
 प्राप्नोतीत्यर्थः अनङ्गत्वादिति भावः, मार्गणशतैः शरसमूहैः दुःखं कामिभ्य इति

मोहात् समुत्क्षिपति जीवनमप्यकाण्डे

कष्टं प्रसूनविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिः” ॥ (छ)

इत्यत्र प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धाद्दीपके(ज)।

“सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविस्ममिव”
इत्यादौ च उपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्येतद्विषयपरि-
हारेण असम्भवात् । एषाञ्च श्लेषविषयपरिहारेणापि स्थितेः ।
एतद्विषये श्लेषस्य प्राबल्येन चमत्कारित्वप्रतीतेश्च श्लेषेणैव
व्यपदेशो भवितुं युक्तः, अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाऽभाव-
प्रमङ्गाच्चेति (भ) । अत्रोच्यते न तावत् परमार्थतः श्लेषस्या-

शेषः ददाति । मोहात् अज्ञानात् स्वविकारजनितं मोहं दत्त्वा इत्यर्थः यथर्थं
पञ्चमौ । जीवनमपि कामिजनस्यति शेषः अकाण्डे सङ्घसा समुत्क्षिपति हरति
च । अन्यशुद्धिः प्रभुश्च स्वेच्छया उपजाताः अधिगताः विषयाः सम्पदः येन
तादृशः यथेच्छं व्यस्योपयोगिमस्यदोऽधिकवृत्तपीत्यर्थः दंष्ट्रीति वक्तुं न याति न
योग्यतां प्राप्नोति याचकेभ्यः दंष्ट्रीति वक्तुं न ददातीति भावः । मार्गणशतैः
प्रायेणशतैः दुःखं याचकेभ्य इति शेषः ददाति । मोहात् अज्ञानात् अपराध-
मज्ञात्वा इत्यर्थः जीवनमपि लोकानामिति शेषः अकाण्डे सङ्घसा हरति ।

(ज) प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः अन्यशुद्धिः प्रभुः प्राकरणिकः कामस्तु
तदुपमानतया अप्राकरणिकः तयोः एकधर्माभिसम्बन्धात् एकेन धर्मेण गुण-
क्रियारूपेण सम्बन्धात् दीपके अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकानु निगद्यते इत्युक्तलक्षणे ।

(भ) सकलति । एतत् पुरं नगरं सम्प्रति सुधांशुविस्ममिव चन्द्रविस्ममिव
सकलकलं कलकलेन कलरवेण सह वर्तमानमित्यर्थः अन्यत्र सकलकलं सम्यु-
क्तं जातम् । अत्र सकलकललरूपधर्मसाध्यात् पुरं चन्द्रविस्ममिपमीयते इति
उपमायां साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाच्येक्ये उपमा इयोरित्युक्तलक्षणायां विद्यमानायां
तिष्ठन्त्यामपि एतद्विषयपरिहारेण एतद्विषयपरित्यागेन असम्भवात् एतान् विष-
यान् परित्यज्य श्लेषो न सम्भवतीति भावः । एषाच्चेति एषां तुल्ययोगितादीना-
मलङ्काराणां श्लेषविषयपरिहारेणापि विना श्लेषमित्यर्थः स्थितेः सम्भवादित्यर्थः
प्राबल्येन प्राधान्येन चमत्कारित्वप्रतीतेः वैचित्र्यबोधान् व्यपदेशः कीर्तनं श्लेषा-
लङ्कारोन्नेति कथनमित्यर्थः । अन्यथा एतादृशस्यैव श्लेषाव्यपदेशे इत्यर्थः

लङ्कारान्तराविविक्तविषयता । “येन ध्वस्त्येत्यादिना” विविक्त-
विषयत्वात्, न च अथ तुल्ययोगिता, तस्याश्च हयोरप्यर्थयो-
र्वाच्यत्वनियमाभावात् । अथ हि माधवमाधवयोरैकस्य
वाच्यत्वनियमोपरस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात् । किञ्च तुल्ययोगिताया-
मेकस्यैव धर्मस्यानेकधर्मिसम्बद्धतया प्रतीतिः इह तु अनेकेषां
धर्मिणां पृथक् पृथक् धर्मसम्बद्धतया (ज) । “सकलकले-
त्यादी” च न उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया
निर्विषयत्वापत्तेः । कमलमिव सुखं मनोज्ञमेतदित्याद्यास्त
पूर्णोपमाविषय इति चेन्न । यदि “सकलेत्यादी” शब्दश्लेष-
तया नोपमा तत् किमपराङ्गं मनोज्ञमित्यादावर्थश्लेषेण (ट)
स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयी, किन्तु “आश्रित्य शब्द-
मात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः” इति रुद्रटोक्तदिशा (ठ)

तद्व्यपदेशस्य श्लेषालङ्कारकौतूहलस्य सर्वथा सर्वैः प्रकारैः अभावप्रसङ्गात् लोप-
सम्भवादित्यर्थः ।

(ज) परमार्थतः तत्त्वतः । अलङ्कारित । अलङ्कारान्तरेण अविविक्तः
अविभिन्नः संबन्धित इत्यर्थः विषयो यस्य तस्य भावः न, तावत् नैवेत्यर्थः । विवि-
क्तविषयत्वात् विभिन्नविषयत्वात् । तस्याश्चेति । तस्यां तुल्ययोगितायां हयो-
रप्यर्थयोः प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः वाच्यत्वनियमाभावात् हावेव वाच्यौ भवत
इत्येवं विषयो नास्ति अत्र तु उभयोरैवार्थयोर्वाच्यत्वं स्यादेव ननु तावत् तुल्य-
योगितायां वाच्यत्वनियमः तत्र का हानिरित्याशङ्क्य दोषान्तरमुत्थापयति किञ्चेति
अर्थस्य गुणक्रियारूपस्य अनेकधर्मिसम्बद्धतया बहुव्यक्तिसमष्टतया । इह तु श्लेषे
इत्यर्थः अनेकेषां वद्गनां धर्मिणां बहुतत्वनसुपलक्षणं हयोरपि धर्मिणोः यथा येन
ध्वस्त्येत्यादिषु माधव उभाधवश्च द्वौ धर्मिणौ तयोः पृथक् पृथक् धर्मेषु सम्बन्ध
इति द्रष्टव्यम् ।

(ट) नोपमेति । उपमायाः प्रतिभा उत्पत्तिहेतुर्यस्य तादृशः न उपमानु
प्राप्तिः श्लेषो नैवेत्यर्थः । निर्विषयत्वापत्तेः स्थानाभावापत्तेरित्यर्थः । किम
पराङ्गं को दोषः कृत इत्यर्थः मनोज्ञमित्यादौ अर्थश्लेष एवास्मानिति भावः ।

(ठ) स्फुटमिति । एतौ उपमासमुच्चयौ स्फुटं स्पष्टम् अर्थालङ्कारी किन्तु

गुणक्रियासाम्यशब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । न तु गुणक्रियासाम्यस्यैव उपमा प्रयोजकता युक्ता तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात्, शब्दसाम्यस्य तु न तथा तत्र साधर्म्यस्य अवास्तवत्वात्, ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्तेर्गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयतापरित्यागे पूर्णोपमाविषयता युक्ता न तु “सकलेत्यादौ” शब्दसाम्यस्य इति चेन्न । साधर्म्यमुपमेत्येवाविशिष्टस्य उपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद् व्यावृत्तेरभावात् । यदि च शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वात्तोपमाप्रयोजकं तदा कथं “विद्वन्मानसेत्यादौ” आधारभूते चित्तादौ सरोवराद्यारोपो राजादेर्हंसाद्यारोपरूपकप्रयोजकः । किञ्च यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्या तदा कथं त्वयापि “सकलकलेत्यादौ” बाध्यभूतोपमाङ्गीक्रियते । किञ्च अत्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता न तु साम्यस्य श्लेषनिर्वाहकता, श्लेषबन्धतः प्रथमं साम्यस्यासम्भवादित्युपमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशो ज्यायान् । “प्रधानेन व्यपदेशा

सामान्यं शब्दमात्रम् आश्रित्य इहापि अर्थसङ्गारमध्योऽपि सम्भवति इति हट्टेन ग्रन्थकारेण उक्ता या दिक् नयः तथा ।

(७) नुमेति । यथा गुणक्रियासाम्यम् उपमाप्रयोजकं तथा शब्दसाम्यमपि उपमाप्रयोजकमिति भावः । उपमाप्रयोजकता औपम्यसाधकत्वम् । साधर्म्यस्य समानपरमवत्त्वस्य वास्तवत्वात् तात्त्विकत्वात् । तथा उपमाप्रयोजकता युक्ता इत्यर्थः । अन्यथानुपपत्तेः अन्यप्रकारेण अनुपपत्त्या उपपत्त्यभावेन इत्यर्थः । अविशिष्टस्य सामान्यनार्भाङ्गतस्यत्यर्थः । व्यावृत्तेः व्यवच्छेदस्य । विद्वन्मानसेत्यादि उपमानोपमेययोरभेदप्रतिपत्तिरूपस्य रूपकस्य कथमत्र अवास्तवैऽपि सङ्गावः, सम्भक्तौ अवास्तवे उपमानोपमेयभावस्यासत्त्वादिति भावः । स्वबन्धनेनैव प्रतिपक्षं दूषयति किञ्चेति । बाध्यभूता बाधिता इत्यर्थः । यस्मात् श्लेषस्य प्राधान्यमुक्तं तदपि दूषयति किञ्चेति । अत्र सम्बन्धकसंनितादौ साम्यनिर्वाहकता औपम्यप्रयोजकता, श्लेषबन्धतः श्लेषरचनायाः प्रथमं पूर्वम् अङ्गित्वेन

भवन्ति” इत्युक्तनयात् ननु शब्दालङ्कारविषयेऽङ्गाङ्गिभावसङ्करो नाङ्गीक्रियते तत् कथमत्र श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्कर इति चेन्न । अर्थानुसन्धानविरहिष्यनुप्रासादावेव तथानङ्गीकारात् । एवं दीपकादावपि ज्ञेयम् (ङ) ।

“सत्यच्चा मधुरगिरः प्रसाधिताशा महीद्वतारम्भाः ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनौपृष्ठे” ॥ (ङ)

अत्र शरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादिशब्दानां हंसाद्यर्थाभिधाने नियमात् दुर्योधनादिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः । इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयस्यार्थस्य सूच्यतयैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति नोपमाध्वनिर्न च श्लेष इति सर्वमवदातम् (ण) ।

प्राधान्येन व्यपदेशः कौर्सेन व्यायान् श्रेष्ठः । अर्थेति । अर्थानुसन्धानविरहिषि अर्थानुसन्धानरहिते केवलं शब्दानुसन्धानमात्रसाध्ये इति भावः । तथानङ्गीकारात् अङ्गाङ्गिभावास्वीकारादित्यर्थः । एवमिति । यथा सकलवस्तुमित्यत्र उपमायाः प्राधान्यं तथा श्लेषोपजातविषय इत्यादौ श्लेषसत्त्वेऽपि दीपकस्य प्राधान्यमिति भावः, आदिशब्दात् तुल्यशेकित्वादपेरियङ्गः ।

(ङ) सत्यच्चा इति । सत्यच्चाः उत्कृष्टपद्मशालिनः अन्यत्र सुसङ्गायाः, मधुरगिरः मनोहरवचसः सम्यक् समानं, प्रसाधिताः शोभिताः आशाः दिग्भ्यः तादृशाः अन्यत्र अर्थनामाशापूरकाः, महीद्वताः आरम्भाः विक्षेपितानि येषां तद्भाभूताः धार्तराष्ट्राः हंसविशेषाः धृतराष्ट्रसुताः दुर्योधनादयश्च कालवशात् समशक्यतात् मेदिनौपृष्ठे पृथिव्यां निपतन्ति मानससुरस इति शेषः कालधरसमये मानसं गच्छति हंसा इति कविसत्त्वप्रसिद्धेः साम्प्रतं वर्षापमनादिति भावः अन्यत्र रणक्षेत्रे निपतन्ति निहताः शिरते इति भावः ।

(ण) प्रकरणेन संज्ञायां विप्रयोगश्च साधक्ये विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गमिति कवचशेकेन नियमनात् स्ववस्थापनात् । सूच्यतयैव सामान्येन प्रकाशयतयैव विवक्षितत्वात् कल्पमिष्टत्वात् । अत्रादात्तं विप्रङ्गं निमज्जमिति ज्ञापत् ।

पद्माद्याकारहेतुत्वे

वर्णानां चित्रमुच्यते ॥ ६४५ ॥ [त]

आदिशब्दात् खड्गसुरजचक्रगोमूर्त्तिकादयः । अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशविशेषवशेन चमत्कारविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रीचाकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कार-विधायिभिर्वर्णैरभिदेनोपचाराच्छब्दालङ्कारत्वम् (घ) । तत्र पञ्चवन्धो यथा मम ।

“मारमासुषमा चाकुरुषा मारवधूतमा ।

मात्तधूततमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा” ॥ (द)

एषोऽष्टदलपञ्चवन्धो दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां स्निष्टवर्णः किन्तु विदिग्दलेषु अन्यथा कर्णिकाचरन्तु स्निष्टमेव (ध) । एवं खड्गवन्धादिकमपि ऊह्यम् ।

(त) चित्रमाह पश्यति । वर्णानां पद्मादीनाम् आकारहेतुत्वे आदि-पदेन खड्गसुरजादयो गृह्यन्ते । पद्मादिसदृशवर्णानां विन्यासः चित्रमिति तात्पर्यार्थः ।

(घ) तथाविधेति । पद्मादिसदृशल्लिपिसन्निवेशवशेन चमत्कारविधायिनां वैचित्र्याबोधकानामित्यर्थः । तथाविधेति । तादृशकर्मविवररूपे आकाशे सम-वायविशेषवशेन सन्त्यन्तविशेषवशेन चमत्कारविधायिभिः विषयजनकैः अभेदेन सादात्मनि उपचारात् अन्वयमायात् ।

(द) मारमेति । मारस्य कामस्य वा जननी सुषमा परमा श्रीभा तत्-स्वरूपेत्यर्थः चाकुरुषा मनोहरकान्ता मारवन्धाः रतेरपि उत्तमा श्रेष्ठा मातः न गृहीतः धूततमस्य आवासः यथा सा रमा अस्त्रीः मे मम वामा प्रतिकुला मा अम्बु ।

(ध) एव इति । दिग्दलेषु पूर्वदक्षिणपश्चिमीतरपदेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां निर्गमेव एकार्धः प्रवेशेन अन्यार्ध इति स्निष्टवर्णः विभिन्नरूपवर्ण इत्यर्थः । विदिग्दलेषु अन्यथादिशोचरन्तिदलेषु अन्यथा अस्निष्टवर्ण इत्यर्थः कर्णिकाचरं पञ्चमध्यस्थितमचरन् ।

काव्यान्तर्गड्भूता या सा तु नेह प्रपञ्च्यते । [न]
 रसस्य परिपन्थित्वान्नालङ्कारः ग्रहेलिका ॥
 उक्तिवैचित्यमात्रा सा च्युतदत्ताक्षरादिका ॥

६४६ ॥ [प]

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च । उदाहरणम् ।

“कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजम् ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निषीङ्गिता” ॥ (फ)

अत्र “रमाले” इति वक्तव्ये “साले” इति रञ्जितः । “वने”
 इत्यत्र “यौवने” इति योर्दत्तः । “वदनेन” इत्यत्र “मदनेन”
 इति मञ्जुतो वो दत्तः । आदिशब्दात् क्रियाकारकगुण्यादयः ।
 तत्र क्रियागुप्तिर्यथा ।

“पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः ।

तस्मै गात्र हिरण्यञ्च सर्वाण्यभरणानि च” ॥ (ब)

(न) काव्यान्तरिति । काव्यान्तर्गत्त रोगविशेषतया तु इह न प्रपञ्च्यते
 विसार्यते चित्रालङ्कार इति शेषः ।

(प) रसस्येति । परिपन्थित्वात् प्रतिकूलत्वात् । सा ग्रहेलिका उक्ति-
 वैचित्र्यमात्रं वचनचातुर्यमेव । सा च च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा
 आदिपदेन क्रियाकारकगुण्यादीनां सङ्घट्टम् ।

(फ) कूजन्तीति । कोकिलाः साले रमाले इत्यर्थः कूजन्ति, यौवने वने
 लक्ष्मी इत्यर्थः अम्बुजं पद्मं फुल्लं विकसितम् । कुरङ्गाक्षी हरिणवधना वदनेन
 मदनेमेत्यर्थः निषीङ्गिता सती किं करोतु ।

(ब) पाण्डवानामिति । पाण्डवानां सभामध्ये यः अधनः उपागतः
 तस्मै गात्र हिरण्यञ्च सर्वाणि आभरणानि अलङ्काराणि चतुः दत्तवन्तः पाण्डवा
 इति शेषः ।

अत्र “दुर्बोधनः” इत्यत्र “अदुर्बोधनः” इति अदुरिति क्रिया गुप्ता । एवमन्यत्रापि । अथावसरप्राप्तेषु अर्थालङ्कारेषु प्राधान्यात् सादृश्यमूलेषु लक्षितव्येषु तेषामप्युपजीव्यत्वेन प्रथममुपमालङ्कारमाह ।

साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं

वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः ॥ ६४७ ॥ [भ]

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम् अनन्वये च एकस्यैव साम्योक्तिरित्यस्याभेदः ।

सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च ।

उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम् ॥ ६४८ ॥ [म]

सा उपमा साधारणधर्मा द्वयोः सादृश्यहेतू गुणक्रिये मनोज्ञत्वादि, औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं सुखादि उपमानं चन्द्रादि ।

द्वयं पुनः ।

श्रीती यथेववाशब्दा द्विवार्थी वा वतिर्यदि ।

अर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थी यत्र वा वतिः ॥

६४९ ॥ [य]

(भ) साम्यमिति । वाक्यैक्ये एकस्मिन् वाक्ये द्वयोः उपमानोपमेययोः अवैधर्म्यं वैधर्म्यरहितं विरुद्धधर्मरहितं वाच्यम् अमिथेयं साम्यं सादृश्यम् उपमा ।

(म) सेति । अष्टम् ।

(य) श्रीतीति । मुक्ता श्रवणमात्रेणैव औपम्यं बोधवन्ती श्रीती । चार्थी अर्थानुसन्धानेन औपम्यं बोधवन्ती चार्थी । अथत् अष्टम् ।

यथैववादयः शब्दा उपमानानन्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं बोधयन्तीति तत्सङ्गावे श्रौती उपमा । एवं तत्र “तस्मैवेत्यनेन” इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु “कमलेन तुल्यं सुखम्” इत्यादौ उपमेय एव । “कमलं सुखस्य तुल्यम्” इत्यादावुपमान एव । “कमलं सुखस्य तुल्यम्” इत्यादावुभयत्रापि विश्राम्यन्तीति अर्थानुसन्धानादेव साम्यं प्रतिपादयन्तीति तत्सङ्गावे आर्थी । एवं “तेन तुल्यम्” इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

हे तद्विते समासेऽथ वाक्ये ॥ ६५० ॥

हे श्रौती आर्थी च उदाहरणम् ।

“सौरभमश्वोरुहवस्तुल्यस्य कुशाविव स्तनी पीनी ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले !” ॥ (६)

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।

“मधुरः सुधावदधरः पञ्चवतुल्योऽतिपेलः पाणिः ।

चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी अपले च लोचने तस्याः” ॥ (ल)

(६) तद्वितसमासवाक्यगतां त्रिविधां श्रौतीमुदाहरति सौरभमिति । हे वाक् । तत्र तुल्यस्य सौरभम् अश्वोरुहवत् अश्वोरुहस्य तुल्यम् अत्र तुल्यार्थे वत्प्रत्ययस्य तद्वितमता श्रौती । स्तनी कुशाविव पीनी अत्र कुशाविवेति समासगता इवेन सह नित्यसमासो विभक्तेरलुक् चेति लक्षणात् । वदनं शरदिन्दुर्यथा हृदयं मदयति ह्लादयति । अत्र वाक्यगता श्रौती ।

(ल) त्रिविधानामर्थोऽमुदाहरति मधुर इति । तस्याः अधरः सुधावत् मधुरः अत्र सुधया तुल्य इति तुल्यार्थे वत्प्रत्ययात् तद्वितमता आर्थी । पाणिः पञ्चवतुल्यः पञ्चवेन सदृशः अतिपेलः अतिबोमलः । अत्र समासगता आर्थी । लोचने च चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी अपले च । अत्र वाक्यगता आर्थी ।

यत्र क्रमेण त्रिविधा चार्थी ।

पूर्णा षड्वेव तत् ॥ ६५० ॥

अष्टम् ।

लुप्ता सामान्यधर्मादिरेकस्य यदि वा द्वयोः ।

त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत् ॥

६५१ ॥ [व]

सा लुप्ता । तद्वेदमाह ।

पूर्णावद्धर्मलोपे सा ।

विना श्रौतीन्तु तद्धिते ॥ ६५२ ॥ [श]

सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किंस्वत्र तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पञ्चप्रकारा ।

उदाहरणम् ।

“सुखमिन्दुर्यथा पाणिः पङ्कजेन समः प्रिये ! । ✓

वाचः सुधा इवोष्ठस्ते विस्मृतस्यो मनोऽश्मवत्” ॥ (घ)

(व) लुप्तोपमानाह लुप्तेति । सामान्यधर्मादिः एकस्य द्वयोर्वा त्रयाणां वा अनुपादाने सा उपमा लुप्ता भवति सा च पूर्ववत् पूर्णावत् श्रौती चार्थी च ।

(ञ) पूर्वैति । सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे तद्धिते श्रौतीं विना पूर्णावत् भवति ।

(घ) सुखमिति । हे प्रिये ! ते तव सुखम् इन्दुर्यथा, पाणिः पङ्कजेन समः, वाचः वचनानि सुधा इव, ओष्ठः विस्मृतस्य, मनः उदयम् अश्मवत् पाषाणतुल्यं कठिनमिति भावः । अत्र प्रथमे वाक्यमता श्रौती, द्वितीये वाक्यमता चार्थी तृतीये समासमता श्रौती, चतुर्थे समासमता चार्थी पञ्चमे तद्धितमता चार्थी ।

आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्वचि क्वडि ।

कर्मकर्त्रोर्णमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः ॥

६५३ ॥ [स]

धर्मलोपे लुप्तित्यनुषज्यते । क्वचक्वङ्णमुलः कलापमते
यिस्त्रायिणमः । क्रमेणोदाहरणम् ।

“अन्तःपुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्वं
पौरं जनं तव सदा रमणीयतं श्रीः ।”

दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-

सञ्चारमत्र भुवि सञ्चारसि क्षितीश !” ॥ (इ)

“अन्तःपुरीयसि” इत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य “सुती-
यसि” इत्यत्र स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः ।
एवमन्यत्र । इह च यथादितुल्यादिविरहात् औत्वादिविशेष-
चिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतर्लोपे
उदाहरन्ति तदयुक्तम् । क्वडादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्य-
प्रतिपादकत्वात् । ननु क्वडादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति

(स) आधारेति । आधारकर्मविहिते द्विविधे क्वचि, क्वडि कर्मकर्त्रो-
र्णमुलि च इत्वेवं पञ्चधा पञ्चकारा लुप्ता पुनः धर्मलोपे भवति ।

(इ) अन्तःपुरीयसीति । हे क्षितीश ! त्वं रणेषु अन्तःपुरीयसि अन्तः-
पुरीषु इव आचरसि, अत्र आचारविहितकृत् । पौरं जनं सुतीयसि सुतमिवा-
चरसि, अत्र कर्मविहितकृत् । श्रीः लक्ष्मीः सदा तव रमणीयते रमणीय
आचरति, अत्र क्वङ् । प्रियाभिः अमृतद्युतिदर्शम् अमृतद्युतिरिवेत्यर्थः दृष्टः,
अत्र कर्मविहितकृत् । अत्र भुवि इन्द्रसञ्चारम् इन्द्र इव सञ्चारसि, अत्र
कर्तृविहितकृत् । अत्र प्रथमे सुखविहारितयेति द्वितीये स्नेहातिशयेनेति
तृतीये ललोपदायितयेति चतुर्थे आह्लादकत्वेनेति पञ्चमे निर्भयत्वेनेति साधारण-
धर्मलोपः ।

प्रत्ययत्वेनास्तन्मत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति न वाच्यम् ।
कल्पपादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पपादीनामिवादि-
तुल्यतयोपम्यस्य वाचकत्वं, क्यडादीनान्तु द्योतकत्वम्,
इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा
समुद्दितं पदं वाचकं “प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्मार्थबोधकौ” इति च
मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यडाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः
“वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते (च) क्यडादयस्त्वाचारार्थे
इति” तदपि न । न खलु क्यडादय आचारमात्रार्था अपि
तु सादृश्याचारार्था इति तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

उपमानानुपादाने

द्विधा वाक्यसमासयोः ॥ ६५४ [क]

उदाहरणम् ।

“तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ति न वा नयनतुल्यम्” ।

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमान-
लोपः । अत्रैव च “मुखेन सदृशम्” इत्यत्र “मुखं यथेदम्”

(च) तदर्थेति । तदर्थेविहितत्वेन वक्ष्येविहितत्वेन औपम्यप्रतिपादक-
त्वात् बोधकत्वात् । सम्यक् सम्पूर्णा, अस्तन्मत्वादिति प्रत्ययानां स्मृत्यन्तर्वाच्य-
बोधकत्वं नास्ति प्रकृतिप्रत्ययौ सङ्गार्थं ब्रूत इति नियमात् । कल्पपादाविति ।
कल्पपादिप्रत्ययस्यैव त्वया बतेर्लोपे इति वक्तुं न शक्यते, तत्र धर्मलोपे एव त्वया
वाच्यं तदवगमिषां को भेद इति भावः । निश्चयाभावादिति । सर्वे हि निपाता
द्योतका एव न तु वाचका इति केचित् वदन्ति । तन्मते इवादीनामपि
साक्षात् औपम्यवाचकत्वेनाभिमतानां वाचकत्वे सन्देहः, किं वाच्यं प्रत्ययाना-
मिति भावः । अनुशिष्यन्ते विधीयन्ते ।

(छ) उपमानेति । उपनीयते चनेनेति उपमानम् अत्र अनुपादाने
वाक्यसमासयोः द्विधा—वाक्यगतता लुप्ता, समासगतता लुप्ता इत्यर्थः ।

इति “नयनतुल्यम्” इत्यत्र “दृगिव” इति पाठे औत्थपि सम्भवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं औत्थार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्व-
सम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

औपम्यवाचिनो लोपे

समासे क्विपि च द्विधा ॥ ६५५ ॥ [ख]

क्रमेणोदाहरणम् ।

“वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरम्” ।

“गर्दभति श्रुतिपद्वयं व्यक्तं निनदन् महात्मनां पुरतः” ॥ (ग)

अत्र “गर्दभति” इत्यत्र औपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न
चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निनदन्” इत्यनेनैव निर्देशात् ।

द्विधा समासे वाक्ये च

लोपे धर्मोपमानयोः ॥ ६५६ ॥ [घ]

“तस्या मुखेनेत्यादौ” “रम्यम्” इति स्थाने “लोके” इति
पाठेऽनयोरुदाहरणम् ।

क्विप्समासगता द्विधा

धर्मे वादिविलोपने ॥ ६५७ ॥

(ख) औपम्येति । औपम्यवाचिनः इत्यादिः लोपे समासे क्विपि च प्रत्यये
द्विधा भवति ।

(ग) वदनमिति । मृगशावाच्याः वदनं सुधाकरवत् मनोहरम्, अत्र
औपम्यवाचकलोपे समासगता कृता । गर्दभतीति । महात्मनां पुरतः अयतः
श्रुतिपद्वयं शीतकटुं निनदन् व्यक्तं स्पष्टं गर्दभति गर्दभ इवाचरति ।

(घ) द्विधेति । धर्मस्य उपमानस्य च उभयोः लोपे समासे वाक्ये च
द्विधा भवति । क्विपिति धर्मस्य इत्यादौ च उभयोर्विलोपने क्विप्समासगतत्वेन
द्विधा भवति ।

उदाहरणम् । “विधवति सुखाजमस्याः” । अत्र “विधव-
तीति” मनोहरत्वक्षिप्प्रत्यययोर्लोपः । केचित्त्वन्नापि प्रत्यय-
लोपमाहुः “सुखाजम्” इति च समासगा (ङ) ।

उपमेयस्य लोपे तु

स्यादेका प्रत्यये क्यच्चि ॥ ६५८ [च]

यथा ।

“अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः । ✓

कपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति” ॥ (ङ)

अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उप-
मेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोप उक्तादेव
न्यायात् । अत्र केचिदाहुः “सहस्रायुधेन सह वर्तते” इति
ससहस्रायुधः “स इवाचरति” इति वाक्यात् स सहस्रायुधी-
यतीति पदसिद्धौ विशेष्यस्य शब्दानुपपात्तत्वादिहोपमेयलोप
इति तन्न विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् ।

धर्मोपमेयलोपेऽन्या

॥ ६५९ ॥

यथा ।

“यशसि प्रसरति भवतः क्षौरोदीयन्ति सामराः सर्वे” ।

(ङ) विधवतीति । अस्याः सुखाजं विधवति विधुरिवाचरति ।
सुखाजमिति सुखम् अजमिवेति समासे औपम्यवाचकलोपः, धर्मस्य मनोहर-
त्वादेश लोपो बोध्यः ।

(च) उपमेयस्येति । उपमेयते य इति उपमेयः तस्य । अष्टम् ।

(ङ) अरातीति । अरातीनां शत्रूणां विक्रमस्य आलोकेन दर्शनेन विक-
स्वरे विकासं गते विस्फारिते इत्यर्थः विलोचने येन तन्नामृतः, तथा कपाणेन
अस्त्रेण उदग्र औपम्यः दोर्दण्डः बाहुदण्डः यस्य तथोक्तः सः सहस्रायुधीयति ।
अनुशासनविरुद्धत्वात् आचारसाम्राज्यविरुद्धत्वात् आचारधर्मोदीरेव तद्विध्वाना-
दिति भावः ।

अत्र चौरौदमिवाज्ञानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्मः शुक्लता च सुप्तौ ।

त्रिलोपि च समासगा ॥ ६६० ॥

यथा । “राजते मृगलोचना” ।

अत्र मृगस्य लोचने इव चक्षुले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मोपमानानां लोपः ।

तेनोपमाया भेदाः स्युः

सप्तविंशतिसंख्यकाः ॥ ६६१ ॥

पूर्णा षड्विधा लुप्ता च एकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु च उपमाभेदेषु अलुप्तसाधारणधर्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते ।

एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः ।

भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा ॥

६६२ ॥ [ज]

अत्र एकरूपे यथा उदाहृतम् । “मधुरः सुधावदधरः” इत्यादि । विम्बप्रतिविम्बत्वे यथा ।

“भक्तापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः सच्चौद्रपटलैरिव” ॥ (क)

(ज) एकरूप इति । विम्बानुविम्बत्वं प्रविधानेन नव्यसाध्यत्वम् । भिदा भेदः ।

(क) भक्तिरिति । रघुदिविजयवर्धनमिदम् । सः रघुः भक्तिं यत्नविशेषं यथवर्जितानि द्वित्राणि तैः श्मश्रुलैः तेषां शिरोभिः सरघाभिर्नयुक्तशिरःशिरैः सच्चौद्रपटलैरिव मधुपलैरिव मर्हो पृथ्वीं तस्तारं कादयामास ।

अत्र “श्मश्रुलैः” इत्यस्य “सरञ्चाव्याप्तेः” इति दृष्टान्तवत्-
प्रतिबिम्बनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा ।

“स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा ।
कथयामास कथाङ्गी मनोगतं निखिलमाकृतम्” ॥

अत्र एके एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्द-
भेदेन निर्दिष्टे ।

एकदेशविवर्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते ।

भवेतां यत्र साम्यस्य ॥ ६६३ ॥ [ज]

यथा ।

“नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव” ॥

अत्र उत्पलादीनां नेत्रादीनां सादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीणा-
श्चाङ्गनासादृश्यं गम्यम् ।

कथिता रश्मिपमा ।

यथोर्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता ॥

६६४ ॥ [ट]

(ज) एकदेशविवर्तिन्युपमानाह एकदेशेति । यत्र साम्यस्य सादृश्यस्य
वाच्यत्वगम्यते वाच्यत्वं गम्यत्वञ्च इत्यर्थः भवेतां सा एकदेशविवर्तिनी उपमा
एकदेशे स्थितत्वान् अस्या एकदेशविवर्तिनी संज्ञाति बोध्यम् ।

(ट) रश्मिपमानाह कथितेति । यथोर्ध्वम् उत्तरोत्तरम् उपमेयस्य यदि
उपमानता स्यात् तदा रश्मिपमा कथिता, रश्मिना काञ्ची तत्सदृश्यवत्त्वान् इव
संज्ञेति भावः ।

यथा ।

“चन्द्रायते शङ्करचापि हंसो
हंसायते चाक्यतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शमुखेन वारि
वारीयते स्खल्यतया विहायः” ॥ (ठ)

मालोपमा यदेकस्यो-

पमानं बहु दृश्यते ॥ ६६५ ॥ [उ]

यथा ।

“वारिजेनेव सरसो शशिनेव निशीथिनी ।
यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा” ॥
क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते ।
“हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
विमलाः कुमुदानौव तारकाः शरदागमे ॥
अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः ।
पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव” ।

अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः “कल्पवृक्षभवा इव” इत्युपमान-
भूता विभूतय आक्षिप्यन्त इति आक्षेपोपमा । अत्रैव “गृहे
इत्यस्य” “भवने इत्यनेन” प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देश्योपमा
इत्यादयश्च न लक्षिताः । एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा
सन्दर्शनात् ।

(ठ) चन्द्रायते इति । विहायः आकाङ्क्षम् आकाङ्क्षविहायसी इत्यमरः ।
अन्यत् अष्टम् ।

(उ) मालोपमानाह मालोपमेवि । एकस्य उपमेयस्य वत् बहु उपमानं
दृश्यते सा मालोपमा ।

उपमानोपमेयत्व-

मेकस्यैव त्वनन्वयः ॥ ६६६ ॥ [ठ]

अर्थादेकवाक्ये । यथा ।

“राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनि ।

चन्द्रश्चन्द्र इवातन्त्रः शरत्समुदयोऽयमे” ॥

अत्र राजीवादीनामनन्वसदृशत्वप्रतिपादनार्थमुपमानोप-
मेयभावो वैवक्षिकः । “राजीवमिव पाथोजम्” इति चास्य
लाटानुप्रासादिविज्ञो विषयः । किन्त्वत्रोचितत्वादेकशब्द-
प्रयोग एव श्रेयान् । तदुक्तम् ।

“अनन्वये च शब्देकमौचित्यादानुषङ्गिकम् । (ण)

अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकमिति” ॥

पर्यायेण द्वयोरित-

दुपमेयोपमा मता ॥ ६६७ ॥ [त]

एतदुपमानोपमेयत्वम् । अर्थाद्वाक्यद्वये । यथा ।

“कमलेव मतिर्मतिरिव कमला

तनुरिव विभा विमेव तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी

सततं विभाति तव यस्य वत” ॥

(ठ) अनन्वयमाह उपमानेति । एकस्यैव उपमानोपमेयत्वम् अनन्वयः ।

(ण) अनन्वये इति । आनुषङ्गिकम् आशयम् ।

(त) उपमेयोपमानमाह पर्यायेति । द्वयीः उपमानोपमेययोः एतन्
उपमेयोपमानत्वम् इत्यर्थः उपमेयोपमा मता ।

अत्रास्य राज्ञः श्रीवृद्धादिसदृशं नात्यदस्तीत्यभिप्रायः ।

सदृशानुभवाद् वस्तुस्मृतिः अरण्यमुच्यते ॥

६६८ ॥ [थ]

यथा ।

“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जलम् ।

अरामि वदनं तस्याश्चरु चञ्चललोचनम्” ॥

“मयि सकपटम्” इत्यादौ च स्मृतेः सादृश्यानुभवं विनो-
त्थापितत्वान्नायमलङ्कारः । राघवानन्दमहापात्रास्तु, वैमा-
दृश्यात् (द) स्मृतिमपि अरणालङ्कारमिच्छन्ति । तत्रोदा-
हरणं तेषामेव यथा ।

“श्रीरोषमृद्वी गिरिषु प्रपेदे

यदा यदा दुःखशतानि सीता ।

तदा तदास्वाः सदनेषु सौख्य-

लक्ष्माणि दध्यौ गलदश्रु रामः” ॥ (घ)

रूपकं रूपितारोपाद्

विषये निरपङ्गवे ॥ ६६९ ॥ [न]

(थ) अरण्यमाह सदृशेति । सदृशस्य वस्तुनः अनुभवात् दर्शनादिजन्य-
ज्ञानात् वस्तुनः अन्यस्य स्मृतिः अनुभवः अरण्यम् उच्यते ।

(द) वैसादृश्यात् विसदृशस्य वस्तुनः अनुभवादित्यर्थः ।

(घ) श्रीरोषेति । श्रीरोषकुसुमसुकुमाराङ्गी सीता गिरिषु
पर्यतेषु यदा यदा दुःखशतानि प्रपेदे प्राप, रामः तदा तदा सदनेषु गृहेषु
अस्वाः सीतायाः सौख्यवशाच्च सुखसन्तानान् गलदश्रु यथा तदा दध्यौ चिन्तया-
मास सखारित्यर्थः । अत्र विसदृशस्य दुःखशतस्यानुभवात् सुखसन्तानाकरणम् ।

(न) रूपकमाह रूपकमिति । निरपङ्गवे प्रकृतिवैषम्यम् अपङ्गवः तद्वर्जिते

“रूपितेति” परिणामाद् व्यवच्छेदः । एतच्च परिणाम-
प्रस्तावे विवेचयिष्यामः । “निरपङ्गवः” इत्यपङ्गुतिव्यवच्छे-
दार्थम् ।

तत् परम्परितं साङ्गं

निरङ्गमिति च त्रिधा ॥ ६७० ॥

तद्रूपकम् । तत्र ।

यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् ।

तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ।

प्रत्येकं केवलं मालारूपश्चेति चतुर्विधम् ॥

६७१ ॥ [प]

तत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा ।

आहवे जगद्दण्डराजमण्डलराहवे ।

श्रीनृसिंहमहीपाल ! स्वस्थस्तु, तव बाह्वे” ॥ (फ)

अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रविम्बमित्यारोपो
राजबाहोः राहुत्वारोपे निमित्तम् । मालारूपं यथा ।

विषये उपमेये रूपितस्य उपमानस्य आरोपान् तादात्म्याध्यासान् रूपकं रूपका-
हारः अध्यासश्च अत्राचार्यः न तु वास्तव इति बोध्यम् ।

(प) यत्रेति । कस्यचित् आरोपः परस्य आरोपणे कारणं तत् परम्परितं
रूपकं, तत् चतुर्विधं श्रिताधीनतया केवलं मालारूपकं, अश्रिताधीनं च केवलं
मालारूपकमेति ।

(फ) आहवे इति । हे श्रीनृसिंहमहीपाल ! आहवे युद्धे जगत्सु
दण्डानाम् उद्धतानां राजमण्डलानां राहवे तव बाह्वे स्वस्थि भवतु ।

“पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमौरणः ।

भूभृदावलिदम्भोलिरेक एव भवान् भुवि” ॥ (ब)

अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव सदागमनं, भूभृतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः सूर्यत्वाद्यारोपे निमित्तम् । अस्मिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा ।

“पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।

त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिबाहवः” ॥ (भ)

अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिबाहूनां स्तम्भत्वारोपे निमित्तम् । मालारूपं यथा ।

“मनोजराजस्य सितातपत्रं

श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः ।

विराजति व्योमसरःसरोजं

कपूर्रपूरप्रभमिन्दुविम्बम्” ॥ (म)

(ब) पद्मोति । एक एव भवान् भुवि पद्मायाः लक्ष्माः उदये अन्यत्र पद्मानामुदये दिनाधीशः सूर्यः सताम् आगतौ अन्यत्र सदा गतौ समौरणः वायुः, तथा भूभृतां राजान् अन्यत्र पर्वतानाम् आवलिषु श्रेणिषु दम्भोलिः बन्धम् ।

(भ) पान्त्विति । जलदश्यामाः नवनीरदश्यामवर्णाः शार्ङ्गस्य अनुषः ज्यायाः मौर्व्याः आघातेन आस्फालनेन कर्कशाः कठिनाः त्रैलोक्यं त्रिभुवनमव मण्डपं गृहं तस्य स्तम्भाः अवलम्बनदारुणीत्यर्थः चत्वारः हरिबाहवः वः युष्मान् पान्तु रक्षन्तु ।

(म) मनोजेति । मनोजराजस्य कामरूपतेः सितातपत्रं श्वेतच्छत्रं हरिदङ्गनायाः दिगङ्गनायाः श्रीखण्डचित्रं चन्दनचित्रकं व्योम आकाशमेव सरः तस्य सरोजं पद्मं कपूर्रपूरप्रभं कपूर्रपुष्पसदृशम् इन्दुविम्बं चन्द्रमण्डलं विराजति ।

अत्र मनोजादेः राजत्वाद्यारोपश्चन्द्रविम्बस्य सितातपश्च-
त्वाद्यारोपे निमित्तम् । एषु च “राजभुजादीनां राजत्वाद्या-
रोपो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डलत्वाद्यारोपे निमित्तम्”
इति केचित् ।

अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ।
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ॥६७२॥ [य]

तत्र ।

आरोप्याणामशेषाणां
शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥ ६७३ ॥ [र]

प्रथमं समस्तवस्तुविषयं यथा ।

“रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ।

अभिवृथ मरुच्छस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे” ॥ (ल)

अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे वागादीनाममृतत्वाद्यारोपित-
त्वम् ।

(य) अङ्गिन इति । साङ्गस्य अङ्गसहितस्य अङ्गिनः अतः रूपणं तत् साङ्गं
रूपकम् । तद् द्विविधं—समस्तवस्तुविषयं, तथा एकदेशविवर्त्ति ।

(र) समस्तवस्तुविषयमाह । आरोप्याणामिति । अशेषाणां सर्वेषाम्
आरोप्याणाम् उपमानानां शाब्दत्वे शब्दप्रतिपाद्यत्वे प्रथमं समस्तवस्तुविषय-
मित्यर्थः मतम् ।

(ल) उदाहरति रावणेति । कृष्णः एव मेघः कृष्णमेघः रावणः एव
अवग्रहः उद्विग्नप्रतिबन्धः तेन क्लान्तं मरुत् देवः एव अर्थः तत् इति पूर्वोक्तेन वानेव
अमृतं जलं तेन अभिवृथ तिरोदधे चल्तवितः । अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोप-
सम्पादनाय तदङ्गानां सर्वेषाम् अमृतादीनां वानादिषु आरोपात् साङ्गत्वं
रूपकमिति बोध्यम् ।

यत्र कस्यचिदार्थत्व-

मेकदेशविवर्त्ति तत् ॥ ६७४ ॥ [व]

कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा ।

“लावण्यमधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् ।

लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः कैर्न पीयते ?” ॥ (श)

अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः शाब्दो मुखे पद्मत्वारोप-
आर्थः । न च इयमेकदेशविवर्त्तिन्युपमा विकस्वरत्वधर्मस्या-
रोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात् मुखे चोपचरितत्वात् (ष) ।

निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ।

मालाकेवलरूपत्वात्

॥ ६७५ ॥ [स]

तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा ।

“निर्माणकौशलं धातुस्रन्द्रिका लोकचक्षुषाम् ।

क्रीडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्द्रीवरेक्षणा ॥ (ह)

(व) एकदेशविवर्त्तिरूपकमाह यत्रेति । यत्र कस्यचित् आरोप्यमाणस्य
आर्थत्वम् अर्थवशात् लभ्यत्वं तत् एकदेशविवर्त्ति रूपकमिति शेषः ।

(श) उदाहरति लावण्येति । अस्याः क्लान्ताशः लावण्यानि एव मधूनि
तेः पूर्णं विकस्वरम् आस्यं मुखं कैः लोकानां लोचनान्येव रोलम्बकदम्बानि
धमरसभूदाः तेः न पीयते ? अपि तु सर्वैरेव पीयते इत्यर्थः ।

(ष) विकस्वरत्वेति विकस्वरत्वधर्मस्य विकासस्य इत्यर्थः मुख्यतया प्राधा-
न्येन वर्त्तनात् अवस्थानात् मुखे च उपचरितत्वात् आरोपितत्वात् युक्तभावेन वर्त्त-
नादित्यर्थः । तथा च यत्र साधर्म्यम् उपमाने मुख्यतया स्थितं तत्रैव रूपणं,
अत्र तु उपमये स्थितं तत्र उपमैवेति फलितम् ।

(स) निरङ्गमाह निरङ्गमिति । केवलस्य एकमात्रस्यैव अङ्गिनः रूपं
निरङ्गम् । तदपि द्विविधं—मालारूपं, केवलरूपं ।

(ह) तत्र मालारूपमुदाहरति निर्माणेति । सा इवम् इन्द्रीवरेक्षणा

केवलं यथा ।

“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि ! नात्र दूये ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाद्यै-
र्यङ्गियते मृदु पदं ननु सा व्यथा मे” ॥ (ख)

तेनाष्टौ रूपके भिदाः

॥ ६७६ ॥

चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । क्वचित् परम्परितमध्येकदेश-
विवर्ति (क) यथा ।

“खड्गः क्षामोविदङ्गः समिति
विजयते मानवाखण्डलस्य” । (ख)

अत्रार्थः क्षामाया मङ्गिषीत्वारोपः खड्गे सौविदङ्गत्वारोपे
हेतुः । अस्य भेदस्य पूर्ववन्मालारूपत्वेऽप्युदाहरणं मृग्यम् ।

धातुः विधातुः निर्माणकौशलं सृष्टिवैचित्र्यं लोकावसृषां चन्द्रिका कौमुदी तथा
अनङ्गस्य कामस्य कौङ्कगृहम् । अत्र इन्द्रीवरेण्यारूपे चक्रिणि मालारूपेण
निर्माणकौशलादीनाम् आरोपः ।

(क) केवलमुदाहरति दासे इति । हे सुन्दरि ! दासे किङ्करी कृतागसि
कृतापराधे सति प्रभूणां पादप्रहारः उचितः इति हेतोः अत्र पादप्रहारे न दूये
न दुःखमनुभवामीत्यर्थः । उद्यद्भिः कठोरेः पुलकाङ्कुरैरेव कण्टकाद्यैः पादस्य अ-
जनिता इति भावः मृदु कोमलं पदं तवेति शेषः यत् भिद्यते विध्यते, ननु भीः !
सा मे मम व्यथा पीडा । सदा प्रहरन्तीं कान्तां प्रति तत् कान्तुकस्योक्ति-
रिवम् । अत्र पुलकाङ्कुररूपे चक्रिणि केवलस्य कण्टकाद्यस्य आरोपः ।

(क) क्वचिदिति । एकदेशविवर्ति परम्परितरूपके कस्यचिदाद्यन्तमित्यर्थः ।

(ख) उदाहरति खड्ग इति । मानवः एव आखण्डलः इन्द्रः अथवा
मानवानाम् आखण्डलः तस्य आ इधिवी तस्माः सौविदङ्गः कञ्चुकी स्त्रीजनानां
रक्षयनियुक्तभृत्यविशेषः, सौविदङ्गाः कञ्चुकिन इत्यमरः । खड्गः समिति
संसामे विजयते ।

दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः

श्लिष्टाः साङ्केऽपि रूपके ॥ ६७७ ॥ [ग]

तत्रैकदेशविवर्ति श्लिष्टं यथा मम ।

“करमुदयमङ्गीधरस्तनाग्रे

गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-

त्ययममरेणदिशो मुखं सुधांशुः” ॥ (घ)

समस्तवस्तुविषयं यथा । अत्रैव “विचुम्बति” इत्यादौ
चुचुम्बे “हरिदबलामुखमिन्दुनायकेन” इति पाठे न चात्र
श्लिष्टपरम्परितम् (ङ) । तत्र हि । “भूभृदावलिदम्भोलिः”
इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वादिरूपणं विना वर्णनीयस्य राजादे-
र्दम्भोलितादिरूपणं सर्वथैव सादृश्यासम्भवादमङ्गतम् । तर्हि
कथं “पद्मोदयदिनाधीशः” इत्यादौ परम्परितं, राजादेः
सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न
वाच्यम् । तथाहि राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं
न तु प्रकृते तद्विवक्षितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया

(ग) दृश्यन्ते इति । श्लिष्टाः अनेकार्था इत्यर्थः ।

(घ) करमिति । अङ्गीदयवर्णनमिदम् । अयं सुधांशुः अङ्गः अमरेण-
दिभ्यः प्राच्याः गलित तमसां पटलं समूहः एव अंशुकं यस्मात् तादृशे उदयमङ्गी-
धरः एव स्तनः तस्मादे तदुपरि करं किरणं हस्तस्य निवेश्य विकसितानि
कुमुदाग्रेण र्दम्भोलानि नयनानि यत्र तादृशं मुखं विचुम्बति । पुष्पितावाङ्गतम् ।
अत्र अमरेणदिभिः अङ्गनारीपस्य सुधांशौ नायकारोपस्य च आश्रयेत्वात् एकदेश-
विवर्तितम् ।

(ङ) श्लिष्टपरम्परितमिति । अत्र सादृश्यासम्भवेन विना आरोपणं
वाक्यार्थासङ्गतिः तत्रैव परम्परितं यत्र न तथा तत्र साङ्गनिरङ्गबीरवसर इति
तात्पर्यम् ।

विवक्षितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं
पीनोत्पुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न स्निष्टपरम्परितम् । कश्चित्
समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा ।

“मुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा” ।

क्वचिद्वैयधिकरस्येऽपि (च) ।

यथा ।

“विदधे मधुपश्रेणीमिह भ्रूलतया विधिः” । (छ)

क्वचिद्वैयर्थ्येऽपि (ज) ।

यथा ।

“सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभिस्तिगुण-
ज्योत्स्नाक्षणाचतुर्दशी सरलतायोगश्रपुच्छच्छटा ।
येरेषापि दुराग्रया कलियुगे राजावली सेविता
तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत् कौशलम्” ॥ (भा)
इदं मम । अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि

(च) वैयधिकरस्ये इति । उपमानोपमेययोर्भिन्नविभक्तिकत्वे इत्यर्थः ।

(छ) उदाहरति विदधे इति । विधिः इह नायिकायां भ्रूलतया
मधुपश्रेणीं अनरावलीं विदधे । अत्र भ्रूलतायां व्यधिकरणायां मधुपश्रेण्यारोपः ।

(ज) वैयर्थ्ये इति । विरुद्धधर्मसद्भावे इत्यर्थः ।

(भा) उदाहरति सौजन्येति । सौजन्यमेव चम्बु जलं तस्य मरुस्थली
मरुभूमिः सौजन्यहीनेत्यर्थः, सुचरितमेव चालेख्यं चित्रकर्म तस्य द्युभिः
आकाशरूपकुशं दुश्चरितेति भावः, गुणा एव ज्योत्स्ना तासां क्षणाचतुर्दशी गुण-
श्रया इत्यर्थः, सरलतायाः योगः तस्य श्रपुच्छच्छटा कुङ्कुमाक्षुषविकारः एवा
इदंश्री राजावली येः कलियुगे दुराग्रया दुष्टधनद्वन्द्वया सेविता तेषां भक्तिमात्र-
सुलभे एकसाधनभक्तियुगे शूलिनि शशी सेवा कियत् कौशलम् ? आर्द्राविक्री-
दितं वतम् । अत्र राजावल्यां मरुस्थल्याद्यारोपः सौजन्याम्बुसाहितसाधन्य-
सासद्भाववन्नात् वैपरीत्यनाभिहितः ।

रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कारमध्ये गणनम् (अ) । एवं वक्ष्य-
माणालङ्कारेषु बोधव्यम् ।

अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् ॥

६७८ ॥ [ट]

तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञरूपकम् । यथा मम ।

“इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः

सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विम्बमधरः ।

इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये

तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाह्ये सुखतरः” ॥ (ठ)

अत्र कलङ्कराहित्यादिना अधिकं वैशिष्ट्यम् ।

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ।

परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा ॥

६७९ ॥ [ड]

(अ) शब्दज्ञे प्रमूलत्वेऽपीति रूपकविशेषत्वात् रूपकस्य विशेषत्वात् प्राधा-
न्यादित्यर्थः ।

(ट) अधिकेति । अधिकम् आरूढं प्राप्तं वैशिष्ट्यं वैचित्र्यं येन तत्
रूपकं तदेव अधिकारूढवैशिष्ट्यनामकम् ।

(ठ) उदाहरति इदमिति । इदं दृश्यमानमित्यर्थः वक्त्रं मुखं साक्षात्
स्वयं विरहितकलङ्कः निष्कलङ्कः शशधरः चन्द्रः । सुधाधाराधाम् अमृतधारा-
धाम् आधारः आस्यदम् अधरः चिरपरिणतं सम्यक् परिपक्वं विम्बं फल-
विशेषः । इमे नेत्रे रात्रिन्दिवम् अधिकं शोभे अधिकशोभाशालिनी
कुवलये नीलोत्पले, नीलोत्पलं कुवलयमित्यमरः । तनुः शरीरं लावण्यानां
जलधिः समुद्रः परम् अवगाह्ये सुखतरः अतिसुखप्रद इत्यर्थः ।

(ड) परिणामालङ्कारमाह विषयेति । आरोप्ये आरोप्यमात्रे वस्तुनि
विषयात्मतया आरोपविषयाभिन्नतया प्रकृतार्थस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य उपयोगिनि
उपकारिणि सम्पादके सतीत्यर्थः परिणामः भवेत् प्रकृतार्थोपयोगितया विषये

आरोप्यमाणस्यारोपविषयात्मतया परिणमनात् परि-
णामः । यथा ।

“क्षितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम ।

स्तनोपपीडमाश्लेषः कृतो द्यूते पणस्तया” ॥

अन्यत्रोपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोपयुज्येते, अत्र
तु नायक सन्भावनयूतयोः क्षिताश्लेषरूपतया । अत्र प्रथमाहं
वैयधिकरण्येन प्रयोगः (ढ) । द्वितीये सामान्याधिकरण्येन ।
रूपके “मुखचन्द्रं पश्यामि” इत्यादौ आरोप्यमाणचन्द्रादेरुप-
रञ्जकतामात्रं न तु प्रकृते दर्शनादावुपयोगः, इह तु उपायना-
द्विषयेण तादात्म्यं प्रकृते च नायकसन्भावनादावुपयोगः ।
अतएव रूपके आरोप्यस्यावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयः । अत्र तु
तादात्म्येन, “दासि कृतागसि” इत्यादौ रूपकमेव न तु परि-
णामः । आरोप्यमाणकण्टकस्य पादभेदनकार्यस्याप्रस्तुत-
त्वात् । न खलु तत् कस्यचिदपि प्रस्तुतकार्यस्य घटनार्थमनु-
सन्धीयते (ण) ।

विषयिण आरोपः परिणाम इति भावः । स च द्विधा—गुल्फाधिकरणः,
व्यधिकरणश्च ।

(ढ) उदाहरति क्षितेनेति । सखायं प्रति कस्यचित् सखानासहाव-
र्धनमिदम् । तया मत्कान्तया क्षितेन मृदुङ्घसितेन दूरात् आगतस्य उपस्थितस्य
मम उपायनम् उपहारः कृतम् । तथा द्यूते द्यूतक्रीडायां स्तनोपपीडं यथा
तथा आश्लेषः आश्लिङ्गनं पणः कृतः । प्रथमाहं इति वैयधिकरण्येन निम्न-
विभक्तिकत्वेन ।

(ण) आरोप्यमाणेति । आरोप्यमाणस्य उपमानस्य चन्द्रादेरुपरञ्जकता-
मात्रम् उपमनयस्य बीमाविष्कारकत्वमात्रं प्रकृते प्रस्तुते । उपयोगः उपकारि-
त्वम् । इह तु विषयेण क्षितेन तादात्म्यम् अभेदः प्रकृते प्रस्तुते नायकसन्भाव-
नादौ नायकसंबर्धनकर्माणि उपयोगः उपकारित्वम् । आरोप्यस्य उपमानस्य
अवच्छेदकत्वमात्रेण विशेषकत्वमात्रेण अत्र तु परिणामे तादात्म्येन अनिवार्य-
तया ।

अयमपि रूपकवदधिकारुद्वैशिष्ट्ये दृश्यते । यथा ।

“वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः” ॥ (त)

अत्र प्रदीपानामोषध्यात्मतया प्रकृते सुरतोपयोगिनि
अन्वकारनाशे उपयोगोऽतैलपूरत्वेनाधिकारुद्वैशिष्ट्यम् ।

सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्वितः ।

शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति विधा ॥

६८० ॥ [थ]

यत्र संशय एव पर्यवसानं स शुद्धः । यथा ।

“किं तावच्छतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरी ?

वेलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारां निधेः ? ।

उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिनः

किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य मृङ्गारिणः ?” ॥ (द)

त्वयः । प्रस्तुतकार्येति । अत्र नायिकाया अनुनयनमेव प्रस्तुतं पुनरपि कष्ट-
कारोपस्य न खलु तदुपयोगित्वमिति भावः ।

(त) वनेचराणामिति । यत्र हिमाद्री रजसां रात्रौ दयःकन्दरा एव
गृहाणि तेषाम् उत्सङ्गेषु अन्वन्देषु निषक्ताः पतिताः भासः यासां ताः औषधयः
अताविशेषाः वनितासखानां सभास्याणां वनेचराणाम् अतैलपूराः सुरतप्रदीपा
भवन्ति । उपेक्ष्यव्यावृत्तम् ।

(थ) सन्देहाच्छास्त्रात् सन्देह इति । प्रकृते प्रस्तुते उपमेये इत्यर्थः
प्रतिभोत्वितः प्रतिभवा व्रीदीत्या उज्जितः अन्वस्य उपमानस्य संशयः सन्देहः
असौ सन्देहः विधा शुद्धः, निश्चयगर्भः, तथा निश्चयान्तः ।

(द) शुद्धमुदाहरति क्वचित् । नायिकादर्थे कामिजनानां वितर्को-
क्तिरिवम् । इत्थं पुरतः परिदृश्यमाना कापीत्यर्थः तावच्छतरीः बीजनकुमल
रत्नसदृश रसातिरेकीय उद्भिन्ना निःसृता नवा वल्लरी वल्लरी किम् ? वेलासु

यत्र आदावन्ते च संग्रह एव मध्ये च निश्चयः स निश्चय-
मध्यः । यथा ।

“अयं मार्तण्डः किम् ? स खलु तुरगैः सप्तभिरितः

कृशानुः किम् ? सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् ।

कृतान्तः किम् ? साक्षात्सहस्रवह्नोऽसाविति पुनः

समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः” ॥ (ध)

अत्र मध्ये मार्तण्डाद्यभावनिश्चयः राजनिश्चये द्वितीय-
संग्रहोक्त्यानासम्भवात् । यत्रादौ संग्रहोऽन्ते च निश्चयः स
निश्चयान्तः । यथा ।

किं तावत् सरसि सरोजमेतदारात् ?

आहोस्त्रिभुखमवभासते तरुण्याः ? ।

संग्रह्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चित्

विष्णोर्कैर्वकसहवासिनां परोक्षैः” ॥ (न)

तटेषु प्रोक्षितस्य स्त्रीतीव्रितस्य लावण्यवारां निधेः लावण्यसागरस्य सहस्रिका
किम् ? अथवा उदगादा अग्न्युत्कटा वा उत्कृष्टा कान्ताविवर्धनी उत्सुकता
तद्वतां कामिनामित्यर्थः स्नानमग्नौ निजसिद्धान्तस्य उपन्यासे आपने विशिष्टः
प्रचयिनः प्रहारिणः देवस्य मदनस्तेत्यर्थः साक्षात् मूर्तिमतीत्यर्थः उपदेशयतिः
दे एवमेवं कुरुतेति विचादयः किम् ? आहोस्त्रिभुखमवभासते इत्यम् ।

(ध) निश्चयमध्यमुदाहरति अत्रमिति । राजस्तुतिरियम् । अयं मार्तण्डः
सूर्यः किम् ? सः मार्तण्डः सप्तभिः तुरगैः इतः पुनः खलु, तज्जात्रायं सूर्य
इति निश्चयः । कृशानुः अग्निः किम् ? एव अग्निः नियतं सर्वा दिशः न प्रसरति
तस्य ऊर्ध्वप्रसरणं प्रसिद्धत्वादिति भावः । तज्जात्रायम् अग्निरिति निश्चयः ।
साक्षात् स्नानं कृतान्तः वनः किम् ? असौ वनः सहस्रवह्नः तज्जात्रायं कृतान्त
इति निश्चयः । इति इत्थं त्वाम् आजौ युद्धे समाधीक्य दृष्ट्वा प्रतिभटाः प्रति-
बोद्धारः विकल्पान् वितर्कान् विदधति कुर्वन्ति । विस्मरिष्येत्यम् ।

(न) निश्चयान्तमुदाहरति किमिति । आरात् सरोवे पुरीवर्तिनीत्यर्थः
सरसि एतन् दृष्ट्वा नारं सरोजं पश्यं किम् ? आहोस्त्रिभु अथवा तरुण्याः युवत्याः

अप्रतिभोत्थापिते तु “स्थाणुर्वा पुरुषो वा” इत्यादिसंशये
नायमलङ्कारः ।

“मध्यं तव सरोजान्ति ! पयोधरभरार्दितम् ।

अस्ति नास्तीति सन्देहः कस्य चित्ते न भासते” ॥

अत्रातिशयोक्तिरेव उपमये उपमानसंशयस्यैतदलङ्कार-
विषयत्वात् ।

साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धि-

भान्तिमान् प्रतिभोत्थिता ॥ ६८१ ॥ [प]

यथा ।

“सुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वज्रवाः

कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि ।

कर्मभूफलमुच्चिनोति श्वरौ मुक्ताफलाकाङ्क्षया

साम्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका ?” (फ)

सुखम् अवभासते स्फुरति ? कश्चित् जनः इति इत्थं चणं संशय्य वक्तव्यव-
सिनां वक्तव्यवराणां पद्यानां परोक्षैः अगोचरैः निजोक्तैः विलासविशेषैः निश्चि-
काय सुखमिति शेषः । ईदृग् विलासः कुतः पञ्चषु तस्यान् तरुणीसुखमेवेतत्
इति स्थिरीचकारित्वर्थः । प्रदर्शितम् ।

(प) भान्तिमन्तमाह साम्यादिति । साम्यात् सादृशात् अतस्मिन् वस्तुनि
प्रतिभोत्थिता प्रौढोक्तिसिद्धा तद्बुद्धिः तद्वस्तुबोधः भान्तिमान् ।

(फ) उदाहरति सुधेति । चन्द्रोदयवर्णमिदम् । साम्द्रा चना चन्द्र-
भसः चन्द्रस्य चन्द्रिका कस्य जनस्य चित्तभ्रमं न कुरुते ? अपि तु सर्वस्येवेति
भावः । तथाहि सुग्धाः जनमिश्राः वज्रवाः गोपाः दुग्धधिया दुग्धधरवकीर्षेण
गवाम् चणः सनतखे इत्यर्थः कुम्भान् विदधते धारयन्ति । कान्ताः कान्तिभ्यः
अपि कैरवशङ्कया नौतोत्सवधीन कर्णे कुवलयं नौतोत्सवं कुर्वन्ति धारयन्ति
यथा श्वरौ व्याधपत्नी मुक्ताफलाकाङ्क्षया मोक्तव्यप्राप्तिव्याधेय कर्मभूफलं ।

अस्त्ररसोत्थापिता भ्रान्तिर्नायमलङ्कारः (ब) । यथा ।
“शक्तिकायां रजतम्” इति । न च असादृश्यमूला । यथा ।

“सङ्क्रमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्क्रमस्तस्याः ।

सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे” ॥ (भ)

क्वचिद् भेदाद्ग्रहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् ॥
एकस्यानेकधोस्त्रेखो यः स उस्त्रेख इष्यते ॥

६८२ ॥ [म]

क्रमेणोदाहरणम् ।

“प्रिय इति गोपबधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधौष इति देवैः ।

नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योमिभिर्देवः ॥” (य)

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकधोस्त्रेखे गोप-
बधूप्रभृतीनां रुच्यादयो यथायोगं प्रयोजकाः । यदाहुः ।

“यथाह्वि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्तिं भिद्यते ।

अदरफलसुखिनोति सुखिनोति । आर्द्राविकीर्णितं वृत्तम् । अत्र स'न्दर्भान्दिका-
प्रभावेण अवास्तवदुग्धादिषु तद्वृद्धिः ।

(ब) अस्त्ररसोत्थापिता स्त्रभावजाता ।

(भ) सङ्क्रमेति । अत्र सङ्क्रमविरहयोः सादृश्यं नास्तीति बोध्यम् ।

(म) उस्त्रेखमाह क्वचिदिति । क्वचित् ग्रहीतृणां क्वचिद् वा विषयाणां
व्यवच्छेदकधर्माणां भेदात् भिन्नत्वात् यः एकस्य वस्तुनः अनेकधा बहुधा उस्त्रेखः
कीर्तनं स उस्त्रेख इष्यते ।

(य) प्रिय इति । देवः कृष्णः गोपबधूभिः प्रिय इति, वृद्धैः मन्दादिभिः
शिशुरिति, ईशैरिन्द्रादिभिः अधौष इति, भक्तैः प्रवृत्तदादादिभिः नारायण इति,
योगिभिः सनकादिभिः ब्रह्म इति, अग्राहि गृहीतः । तदगुणयोगादिति
प्रियत्वादिगुणसम्बन्धात् रुच्यादयः अनुरागादयः आदिपदेन वास्तव्यभन्दादयो
गृह्यन्ते ।

आभासोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसन्धानसाधितः” ॥ (र)

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद् ग्रहीतृभेदाच्च न मालारूपकं न च भ्रान्तिमान् न च अयमभेदे भेद इत्येवंरूपा प्रतिशयोक्तिः (ल) । तत्र हि “अन्यदेवाङ्गलावस्थम्” इत्यादौ लावण्यादेर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानम् । न चेह भगवति गोपबधूप्रभृतिभिः प्रियत्वाद्यध्यवसीयते । प्रियत्वादेर्भगवति तत्काले तात्त्विकत्वात् । केचिदाहुः “अयमलङ्कारो नियम-नावश्यभावेनालङ्कारान्तराविच्छिन्तिमूलः, उक्तोदाहरणे च शिशुत्वादीनां नियमाभिप्रायात् प्रियत्वादेर्भिन्नत्वाध्यवसायः” इत्यतिशयोक्तिरस्ति तत्सद्भावेऽपि च ग्रहीतृभेदेन नानात्वप्र-तीतिरूपो विच्छिन्तिविशेष उल्लेखाख्यभिन्नालङ्कारप्रयोजकः (व) । श्रीकण्ठजनपदवर्णने “वज्रपञ्जरम्” इति “शरणागतैः अम्बरविवरम्” इति “वातिकैः” इत्यादिश्रुतिशयोक्तौर्वाविक्तौ विषयः । इह च रूपकालङ्कारयोगः । वस्तुतस्तु “अम्बरवि-

(र) यथाहचोति । यथाहचि यथाभिलाषं यथार्थित्वं यथाप्रयोजनवत्त्व-तथाव्युत्पत्ति यथाज्ञानम् एकस्मिन् अर्थे विषये वस्तुनीत्यर्थः अनुसन्धानेन भावनया साधितः जनितः आभासः ज्ञानम् अपि भिद्यते पृथक् भवति ।

(ल) अत्रेति । वास्तवत्वात् तात्त्विकत्वात् न मालारूपकमिति रूपक-आरोपस्य अवान्तवत्त्वादिति भावः । अध्यवसीयते आरोप्यते वास्तवत्वादिति भावः ।

(व) अयमिति । नियमेन अवश्यभावेन अलङ्कारान्तरस्य अन्यस्य अल-ङ्कारस्य विच्छिन्तिः वैचित्र्यं मूलं यस्य तथोक्तः अलङ्कारान्तरेषोत्पापित इत्यर्थः । अन्यसङ्गतः एवायं अमल्लरोतीति भावः । शिशुत्वादीनामिति प्रियत्वादे-र्नियमाभिप्रायात् अयमलङ्कारकं प्रिय एव नायं शिशुरिति व्यवच्छेदाभिप्रायत्वा-दित्यर्थः भिन्नत्वाध्यवसाय इति अभेदे भेदारोप इत्यर्थः तत्सद्भावे अतिशयोक्ति-सद्भावे नानात्वप्रतीतिरूपः विभिन्नज्ञानरूपः विच्छिन्तिविशेषः वैचित्र्यादिश्रुतिः ।

वरम्” इत्यादौ भ्रान्तिमन्तमेवेच्छन्ति न रूपकं भेदप्रतीति-
पुरःसरस्वैवारोपस्य गौणौमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात् । यदाहुः
शारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्याने श्रीमहाचक्षतिमिश्राः “अपि
च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तते” इति । यत्र
प्रयोक्तृसम्प्रतिपत्तोः सम्प्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरः-
सर इति । इह तु वातिकानां श्लोकगठजनपदवर्णने भ्रान्ति-
कृत एव अम्बरविवरत्वाद्यारोप इति । अत्रैव च “तपोवनम्”
इति मुनिभिः “कामायतनम्” इति वेश्याभिरित्यादौ च
परिणामालङ्कारयोगः (श) ।

“गाभौर्ध्वेण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः” ।

इत्यादौ च अनेकधोलेखे गाभौर्ध्व्यादिविषयभेदः प्रयोजकः
(घ) । अत्र च रूपकयोगः । “गुरुर्वचसि पृथुरसि अर्जुनो
यशसि” इत्यादि च अस्य रूपकात् विविक्तो विषय इति । अत्र
हि श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः (स) ।

(श) अपि चेति । परशब्दः अन्यशब्दः परत्र अन्यत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन
वर्तते यथा सुखशब्दं मनोहरं पश्यतीत्यत्र सुखे यशब्दत्वारोपः स लक्ष्यमाणगुणेन
मनोहरत्वरूपेण योगादिति । यत्र आरोपे प्रयोक्तृसम्प्रतिपत्तोः वक्तृगोचर्ययोः
सम्प्रतिपत्तिः सम्यक् ज्ञानं सः गौणः । परिणामालङ्कारयोगः प्रकृतोपयोगित्वा-
दिति श्रवः ।

(घ) विषयभेदेनोल्लेखमुदाहरति गाभौर्ध्वेणेति । अत्र गाभौर्ध्व्यादिविषय-
भेदेन एकस्य अनेकधा उल्लेखः ।

(स) वचसि गुरुः महान् सुवक्तव्यर्थः इहस्यतिच उरसि वचसि पृथुः
निम्नालः तदाख्यो भूपतिश्च यशसि अर्जुनः धवलः धनस्रवः कान्तोर्ध्वी वा ।
अत्र एकस्य पुंसः वचनादिविषयभेदेन अनेकधा उल्लेखः । इत्यादिषु अस्य
उल्लेखस्य विषयः रूपकात् विविक्तः विभिन्नः । अत्रेति । अत्र गुरुरित्यादौ
श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः तस्यैव प्राधान्यादिति ज्ञायः ।

प्रकृतं प्रतिषिद्धान्य-

स्थापनं स्यादपङ्कतिः ॥ ६८३ ॥ [६]

इयं द्विधा क्वचिदपङ्कवपूर्वक आरोपः क्वचिदारोपपूर्वकी-
ऽपङ्कव इति ।

क्रमेण उदाहरणम् ।

“नेदं नभोमण्डलमम्बुराशि-

नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः ।

नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो

नासौ कलङ्कः शयितो सुरारिः” ॥ (छ)

“एतद् विभाति चरमाचलचूडचुम्बि-

द्विण्डीरपिण्डरुचिश्रीतमरौचिविम्बम् ।

उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य

धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन” ॥ (क)

(६) अपङ्कतिसाङ्ग प्रकृतमिति । प्रकृतं प्रस्तुतं प्रतिषिध्य अन्यस्य अप-
कृतस्य स्थापनम् अपङ्कतिः स्यात् ।

(७) नेदमिति । इदं नभोमण्डलम् आकाशं न अम्बुराशिः समुद्रः,
एताश्च ताराः नक्षत्राणि न, नवाः फेनभङ्गाः फेनच्छेदाः, नायं शशी चन्द्रः न,
कुण्डलितः मण्डलाकारेण स्थितः फणीन्द्रः शेषः, नासौ कलङ्कः चन्द्रस्थित इति
शेषः न, शयितः शयनं गतः सुरारिः कृत्वा । अत्र प्रकृतम् आकाशादिकं
प्रतिषिध्य अम्बुराश्यादीनां स्थापनम् ।

(८) एतदिति । एतत् चरमाचलः अक्षाचलः तस्य चूडं शिखरं चुम्ब-
तीति तथोक्तम् अक्षाचलचूडावलम्बितयः द्विण्डीरपिण्डरुचि फेनपुञ्जनिभं,
द्विण्डीरोऽम्बिकफः फेन इत्यमरः । श्रीतमरौचिविम्बं चन्द्रमण्डलं प्रकटलाञ्छन-
कैतवेन सुव्यक्तवस्तुव्याजिन रजनीं व्याप्य प्रज्वालितस्य मदनानलस्य धूमं दधत्
विभाति विराजते । अत्र लाञ्छने धूमत्वारोपः प्रकृतस्य अपङ्कवात् प्राक् इति
आरोपपूर्वत्वमपङ्कवस्येति बोध्यम् ।

इदं पद्यं मम । एवम् ।

“विराजति व्योमवपुः पयोधिस्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः” ।

इत्याद्याकारेण च प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।

गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।

यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साप्यपङ्कतिः ॥

६८४ ॥ [ख]

श्लेषेण यथा ।

“काले वारिधराणा-

मपतितया नैव शक्यते स्यातुम् ।

उत्कण्ठितामि तरले !

न हि न हि सखि ! पिच्छिलः पन्थाः ॥ (ग)

अत्र अपतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेनेत्यन्यथा-
कृतम् । अश्लेषेण यथा ।

“इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा

मिलति का न वनस्पतिना लता ।

(ख) प्रकारान्तरेण अपङ्क्तिमाह गोपनीयमिति । गोपनीयं रक्ष्यं
कमपि अर्थं कथञ्चन द्योतयित्वा प्रकटय्य यदि श्लेषेण वा अन्यथा अश्लेषेण इत्यर्थः
अन्यथयेत् अन्यथा कुर्यात् सापि अपङ्कतिः ।

(ग) तत्र श्लेषमूलापङ्क्तिमुदाहरति काश्वी इति । वारिधराणां काले
वर्षाकाले अपतितया पतिशून्यतया स्यातुं नैव शक्यते । इति सखीं प्रीति-
कथाचिदुक्तम् । हे तरले ! सखि ! उत्कण्ठितामि इति सख्या प्रयुक्तम् ।
हे सखि ! न हि न हि नैव नैव पतिशून्यतया स्यातुं नैव शक्यते इति मया
नोक्तमित्यर्थः पन्थाः पिच्छिल इति नायिकया पुनर्गोपितम् । अत्र अपतित-
येति श्लेषम् ।

(घ) अश्लेषमूलापङ्क्तिमुदाहरति इति । इह वर्षाकाश्वी पुरः अगतः

आरसि किं सखि ! कान्तरतोत्सवं

न हि घनागमरौतिकदाहता” ॥ (घ)

वक्रोक्ती परोक्षेरन्यथाकारः, इह तु स्त्रोक्षरेवेति भेदः ।
गोपनकृतागोपनस्यापि प्रथममभिहितत्वाच्च व्याजोक्तेः ।

अन्यन्निषिध्य प्रकृत-

स्थापनं निश्चयः पुनः ॥ ६८५ ॥ [छ]

निश्चयाख्योऽयमलङ्कारः । अन्यदित्यारोप्यमाणम् । यथा
मम ।

“वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्द्रीवरे एते ।

इह सविधे सुग्धदृशो मधुकर ! न मुधा परिभ्राम्य” ॥ (च)

यथा वा ।

“इदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः ।

अनिश्चिन वायुना कल्पितः विषयः शरीरं यस्याः तादृशी का सता वनस्पतिना न
मिष्यति न सङ्गच्छते ? अपि तु सर्वेवेति । इति कयाचित् सखीं प्रति
उक्तम् । हे सखि ! कान्तस्य रतोत्सवं आरसि किम् ? इति सख्या प्रत्युक्तम् ।
न हि नैव कान्तरतोत्सवं आरामीत्यर्थः, अनामस्य वर्षाकालस्य रौतिः उदाहृता
उक्ता । इति पुनर्नामिकत्वाच्च श्रेष्ठेण गोपितम् ।

(छ) निश्चयालङ्कारमाह अन्यदिति । अन्यत् अप्रकृतं निषिध्य प्रकृतस्य
प्रस्तुतस्य स्थापनं निश्चयः ।

(च) उदाहरति वदनमिति । हे मधुकर ! इदं वदनं सरोजं पद्मं न,
नयने एते, न नेन्द्रीवरे नीलोत्पले, तथात् इह सुग्धदृशः कान्तायाः सविधे
सखिणी मुधा निरर्थकं ना परिभ्राम्य । अत्र शरीमादिकमप्रकृतं निषिध्य
प्रकृतस्य वदनादेः स्थापनम् ।

(छ) इदीति । हे अनङ्ग ! अयं इदि पक्षि विसलताहारः कयाच-
हारः, न भुजङ्गमनायकः पद्मपतिः, कण्ठे इयं कुनसवदक्षानां नीलोत्पलपुत्राणां

मलयजरजो नेदं भक्ष प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्ग ! क्रुधा किमु धावसि ? ॥ (क)

न ह्ययं निश्चयान्तः सन्देहस्तत्र संशयनिश्चययोरेकाग्र्य-
त्वेनावस्थानात् । अत्र तु भ्रमरादेः संशयो नायकादेर्निश्चयः
किञ्च न भ्रमरादेरपि संशयः । एककीट्यनधिके ज्ञाने तथा
समीपागमनासम्भवात् । तर्हि भ्रान्तिमानस्तु । अस्तु नाम
भ्रमरादेर्भ्रान्तिः । न च इह तस्यासम्भारविधायित्वम् अपि
तु तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति सङ्गदयसंवेद्यम् । किञ्च अविव-
क्षितेऽपि भ्रमरादेः पतनादौ भ्रान्तौ वा नायिकाचाट्यादिरूपे-
णैव सम्भवत्येव तथाविधोक्तिः । न च रूपकध्वनिरयं मुख्यस्य
कमलत्वेन अनिर्धारणात् । न च अपङ्गुतिः प्रस्तुतस्य अनिषेधा-
दिति पृथगेवायमलङ्कारस्त्रिरन्तनोक्तालङ्कारेभ्यः (ज) । शुक्ति-
कायां रजतधिया पतति पुरुषे शुक्तिकेयं न रजतमिति कस्य-
चिदुक्तेर्नायमलङ्कारो वैचित्र्याभावात् ।

भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

शेखी, सा प्रसिद्धा गरुडपुतिः कालकूटप्रभा न, इदं मलयजरजः चन्दनधूतिः,
न भक्ष, तस्यात् प्रियारहिते मयि हरभ्रान्त्या निश्चयमेव न प्रहर, क्रुधा कोपेन
किमु किमर्थं धावसि ? अत्र भ्रमरादेर्भ्रान्तिरनामप्रकृतानां निषेधः प्रकृतानां
विसृजताङ्गारादीनां स्थापनश्च ।

(ज) एककीट्यनधिके इति । एककीटिमात्रावस्थानि समसकीटिच-
ज्ञानं हि संशयः, यदि भ्रमरादेः तादृक् संशयः स्यात् तदा कथं समीपागमनं
सम्भवेत्, निश्चितमेवेदं सरीसृगमिव ज्ञाने एव समीपागमनं सम्भवतीति भावः ।
तथाविधनायकाद्युक्तेरेव सम्भारविधायित्वमिति शेषः । नाविवक्षेति । नावि-
क्षायाः चाट्यादिरूपेण प्रतीक्षा रजतमिमाद्येवैव तथाविधा उक्तिः नाव-
क्षयचनं सम्भवति । उपपङ्गुतिरिति । तत्र मुखे कमलत्वादीपकं निर्वृ-
रयन् अत्र तु न तथा इति भावः । पृथक् निवेद्यः ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥

वाच्ये वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

जातिगुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्षं द्वयोरपि ॥

तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥

द्वाविंशद्विधतां यान्ति ॥ ६८६ ॥ [भ]

तत्र वाच्योपेक्षायामुदाहरणं दिश्यात् यथा ।

“ऊरुः कुरुङ्गकटशसञ्चलचैलाञ्चलो भाति ।

सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव” ॥ (ज)

(भ) उत्प्रेक्षामाह भवेदिति । प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य परात्मना अप्रकृत-
स्वरूपेण सम्भावना उत्कटेककोटिकः संख्य इत्यर्थः उत्प्रेक्षा भवेत् । प्रथमं
सा उत्प्रेक्षा द्विविधा—वाच्या प्रतीयमाना च । इवादीनाम् उत्प्रेक्षावाचकानां
प्रयोगे वाच्या अप्रयोगे इवादीनामिति शेषः परा प्रतीयमाना स्यात् । यत्
यस्मात् द्वयोरपि वाच्यप्रतीयमानयोः जातिः गुणः क्रिया द्रव्यम् एतच्चतुष्टयम्
उत्प्रेक्ष्यं सम्भावनीयं तस्मात् सा उत्प्रेक्षा अष्टधा । अष्टधापि सा भावा-
भावाभिमानतः भावाभिमानेन अभावाभिमानेन च प्रत्येकं द्विविधा चोक्तश्रद्धा ।
पुनश्च ताः चोक्तप्रकाराः उत्प्रेक्षाः प्रत्येकं निमित्तस्य उत्प्रेक्षाकारणस्य गुण-
क्रियास्वरूपत्वात् कुत्रचित् गुणस्वरूपत्वात् कुत्रचित् क्रियास्वरूपत्वात् द्वैविध्येन
द्वाविंशदभेदा भवन्ति ।

(ज) जात्युत्प्रेक्षामुदाहरति ऊरुरिति । कुरुङ्गकटशः हरिणाद्याः
अस्त्रं चैलाञ्चलं सञ्चलं यस्मिन् तादृशः ऊरुः ऊरस्य कामस्य सपताकः
पताकासहितः कनकमयः काचनमयः विजयस्तम्भः खड्गं विजित्य तन्नगरे यः
स्तम्भः आरोप्यते स विजयस्तम्भः, स इव भाति राजते । अत्र इव प्रयोगात्
वाच्योत्प्रेक्षा, स्तम्भस्य खड्गः सहावास जातिरुत्प्रेक्षिता नित्यानेकसमवायिनी
जातिरिति स्तम्भजतिरनेकजनवेतत्वादिति बोध्यम् । स्तम्भस्य भावपदाद्यं इति
भावाभिमानान्युत्प्रेक्ष्यम् । उत्प्रेक्षानिमित्तस्य नाविकीरीकं गुणः ।

अत्र विजयस्तम्भस्य बहुवाचकत्वाज्जात्युपेक्षा ।

“ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे ज्ञाचाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” ॥ (ट)

अत्र सप्रसवत्वं गुणः ।

“गङ्गाशसि सुरत्राण ! तव निर्याणनिस्त्रनः ।

स्नातीवारिबध्वगर्गगर्भपातनपातकी” ॥ (ठ)

अत्र स्नातीति क्रिया ।

“मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।

अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्तिवाचित्वाद् द्रव्यशब्दः । एते भावा-
भिमाने च (ड) । अभावाभिमाने यथा ।

(ट) गुणोत्प्रेक्षासुदाहरति ज्ञाने इति । तस्य द्वितीयस्य ज्ञाने सत्त्वपि
मौनं तूष्णीभावः सितभाषितं न तु वाचाविवर्धितं भावः, शक्तौ सामर्थ्यं सत्त्वपि
।मा अपराधसङ्गं, त्यागे दाने प्राचाविपर्ययः अनात्मप्रशंसनमित्यर्थः स्नाती-
इति शेषः, अतस्तस्य द्वितीयस्य गुणाः गुणानुबन्धित्वात् परस्परसङ्घर्षादित्यादिति
।।वः सप्रसवा इव सङ्घोदरा इव आसन्निति शेषः । अत्र इव प्रयोगात्
।।ओत्प्रेक्षा, उत्प्रेक्षणीयो गुणः सप्रसवत्वं कुब्जगर्भयोर्विभागस्यैव प्रसवपदाव-
शात् विभागस्य च गुणत्वोक्तत्वात् तदुक्तं भाषापरिच्छेदे, “अथ गुणा
।।ं रसो गन्धस्पर्शः परम् । स्थानं संख्या परिमितिः संयोगश्च विभागश्चेति” ।
।।वाभिमानिन्युत्प्रेक्ष्यं प्रसवस्य भावपदार्थत्वात् । उत्प्रेक्षाया निमित्तश्च
।। इत्युच्यते ।

(ठ) क्रियोत्प्रेक्षासुदाहरति गङ्गेति । राजन्युतिरिवम् । सुरान् देवान्
।।यते रक्षति असुरेभ्य इति भावः तत्सम्बुद्धौ । हे सुरत्राण ! चरित्रवृत्ता
।।नारीणां गर्भपातनेन पातकी पातकवान् तव निर्याणस्य प्रयाणवाप्त्य
नस्त्रनः शब्दः गङ्गाशसि स्नातीव । अत्र स्नानक्रियाया भावपदार्थत्वात् भावाभि-
मानिन्युत्प्रेक्षा ।

(ड) द्वितीयप्रेक्षासुदाहरति मुखमिति । एवोदरः हरिषास्याः मुखम्
।।परः प्रसिद्धातिरिक्त इत्यर्थः पूर्णचन्द्र इव भाति । नैवमुपमा प्रसिद्धी-
।।

“कपोलफलकावस्थाः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ” ॥ (ठ)

अत्र अपश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवमन्यत् ।
निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा । “गङ्गाश्रसि” इत्यादौ
क्षातीवेत्युपेक्षा निमित्तं पातकित्वं गुणः । “अपश्यन्ताविव”
इत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया । एवमन्यत् ।
प्रतीयमानोपेक्षा यथा ।

“तन्वज्ञाः स्तनयुग्मेन सुखं न प्रकटीकृतम् ।

हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया” ॥ (थ)

अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोपेक्षा । एव-
मन्यत् । ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावेऽलङ्काराणां सर्वेषामपि

मानसदभावे एव तस्या अधिकारात् न खलु अपरस्य चन्द्रस्य प्रसिद्धत्व-
मिति बोध्यम् । चन्द्रस्य च भावपदादेत्वात् भावाभिमानिनौ इवप्रयोगात्
वाच्या च । अत्रोत्प्रेक्षानिमित्तं सुखस्य रूपं वेदितव्यम् । एते इति । एते
जात्यादय इत्यर्थः ।

(ठ) अभावाभिमानिनोमुदाहरति कपोलौ इति । कष्टमिति खेदे, अस्थाः
कान्तायाः कपोलफलकौ गण्ठदेवौ तथाविधौ अतिसुन्दराविति भावः भूत्वा
अन्योन्यं परस्परम् अपश्यन्ताविव ईदृक्षाम् एतादृशौ क्षामतां कृत्यां गतौ । पूर्वं
प्रफुल्लतया स्फूर्तत्वात् उभौ अन्योन्यं ददृशतुः इदानीं विरहे काञ्चातिशयात्
अवनतत्वेन उन्नतनासाव्यवधायेन च दर्शनाभावः सम्भवति परन्तु अचेतनतया
दर्शनस्यासम्भवात् दर्शनमुत्प्रेक्षितमिति सुधीभिरवधेयम् । अत्रादर्शनस्य अभाव-
प्रकाशत्वात् अभावाभिमानिनोऽयं क्रियोत्प्रेक्षा इवप्रयोगात् वाच्या च ।

(थ) प्रतीयमानासुदाहरति यथेति । तन्वज्ञाः कशाक्षाः स्तनयुग्मेन
सुखिने स्तनगुण्ठिताय इत्यर्थः अन्यत्र दद्यादादिस्थादिगुण्ठमात्रिने स्थानम् अव-
काशः न दत्तम् इति अप्यस्या सुखं न प्रकटीकृतं सुखस्य काञ्चिदावतत्वादभ-
वद्वयमिति भावः ।

व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तं, सम्प्रति पुनर्विशिष्टं कथमुक्तञ्चायाः प्रतीयमानत्वमुच्यते । उच्यते व्यङ्ग्योक्तञ्चायाम् ।

“महिलासहस्रभरिण तुह इष्ये सुहस्र ! सा समाश्रन्ती ।
अणुदिशं अणुसर्गमा अंगं तणु अपि तणू एह” (१) ॥

इत्यादौ उक्तञ्चणं विनापि वाक्यविश्रान्तिः, इह तु स्तन-
योर्लज्जाया असम्भवात् लज्जयेवेत्युक्तञ्चयैवेति व्यङ्ग्यप्रतीय-
मानोक्तञ्चयोर्भेदः (त) । अत्र वाच्योक्तञ्चायाः षोडशसु भेदेषु
मध्ये विशेषमाह ।

तत्र वाच्या भिदाः पुनः ।

विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः

स्वरूपफलहेतुगाः ॥ ६८७ ॥ [थ]

तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्यो-
क्तञ्चयोः षोडश भेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश
भेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगत्वेन द्वादशभेदतया षट्-

(१) महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग ! साऽमान्ती ।

अणुदिशमणुसर्गमाङ्गं तन्वपि तणूकरोतीति सं० ।

(त) उत्प्रेक्षणं विधेवेति । तत्र हृदये वस्तुमिवेति उत्प्रेक्षालक्षणेन
वाक्यविश्रान्तिः वाक्यार्थसङ्कतिरित्यर्थः । तथाच यत्र वाक्यार्थविश्रान्तिः परं
तात्पर्योक्तोचनवाच्यकाराणां प्रतीतिः तत्र तेषां व्यङ्ग्यत्वं यत्र तु तद्व्यङ्ग्य-
मन्तरिच वाक्यार्थविश्रान्तिसङ्गं प्रतीयमानत्वमिति बोध्यम् ।

(थ) तत्रेति । तत्र तयोर्वाच्यप्रतीयमानयोर्मध्ये विना द्रव्यं द्रव्यभिन्नाः
सर्वाः द्वादशेत्यर्थः वाच्याभिदाः वाच्योत्प्रेक्षाभेदाः स्वरूपफलहेतुगाः स्वरूपगाः
कथवाः हेतुगाश्चेति त्रिधा भवन्ति ।

त्रिंशद्देदाः, इत्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षाषमेव सम्भवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्देदाः । तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा । पूर्वोदाहरणेषु “आरस्य विजयस्तथाः” इति ।

“सप्रसवा इव” इत्यादयः जातिगुणरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा ।

“रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाश्रयः ।

विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्” ॥ (द)

अत्र “आख्यातुम्” इति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम् । हेतूत्प्रेक्षा यथा ।

“सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां

भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-

विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्” ॥ (घ)

अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् ।

उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य

द्विधा तत्र स्वरूपगाः ॥ ६८८ ॥ [न]

(द) फलोत्प्रेक्षासुदाहरति वक्षेति । रावणस्येति । रामेण अस्तः निक्षिप्तः आश्रयः अरः रावणस्य हृदयं भित्त्वापि उरगेभ्यः नागेभ्यः पाताक-
निलयेभ्य इति भावः प्रियम् आख्यातुं कथयितुमिव तेषामपि रावणेभीष्यीकृत-
त्वादिति भावः । भुवं पृथिवीं विवेश ।

(घ) हेतूत्प्रेक्षासुदाहरति वक्षेति । रावणं इत्या पुष्पकेषु अयोध्या-
मागच्छतः रामस्य पक्षि सीतां प्रत्युक्तिरियम् । प्रिये ! सा एषा स्थली वनभूमिः,
यत्र त्वां विचिन्वता अन्वेषयता मया उर्व्यां पृथिव्यां भ्रष्टं अतम् एकं नूपुरं तव
अरचारविन्दात् पादपद्मात् वः विश्लेषः विद्योगः तेन यत् दुःखं तस्यादिव
बद्धमौनं निःशब्दम् अदृश्यत दृष्टम् । उपजातिवृत्तम् ।

(न) पुनः स्वरूपोत्प्रेक्षाभेदानाह उक्त्येति । तत्र मध्ये स्वरूपगाः उक्त्य-
प्रेक्षाः निमित्तस्य गुणक्रियावपक्ष उक्त्यनुक्त्योः उक्तौ अनुक्तौ चेति द्विधा ।

तेषु चत्वारिंशत्सङ्ख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश
भेदास्तो उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा
इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र
निमित्तस्योपादानं यथा । पूर्वोदाहृते “स्नातीव” इत्युत्-
प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम् । अनुपादाने यथा ।
“चन्द्र इवापरः” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्याद्यतिशयो नोपात्तः ।
हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव (प) । तथाहि
विश्लेषदुःखादिव” इत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वम् “आख्यात-
मिव” इत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादानेऽसङ्गतमेव वाक्य
स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु विशेषमाह ।

प्रतीयमानाभेदाश्च

प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥ ६८६ ॥

यथोदाहृते “तन्वज्ञाः स्तनयुग्मेन” इत्यत्र “लज्जयेवेति”
हेतुरुत्प्रेक्षितः । अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भ-
वति । इवाद्यनुपादानं निमित्तस्य च अकीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य
प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षापि अत्र न भवति ।
धर्म्यन्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषण-
योगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् । यथा । “अयं राजाऽपरः
पाकशासनः” इति । विशेषणाभावे च रूपकस्य यथा राजा

(प) हेतुफलयोरिति हेतुत्प्रेक्षायां कृतोत्प्रेक्षायाश्च इत्यर्थः नियमेन
अवश्यमेव ।

(फ) प्रमातुः प्रतिपत्तुः । धर्म्यन्तरति । धर्म्यन्तरेण अन्तेन धर्मिणा यत्
तादात्म्यं अभेदप्रतीतिः तदेव निबन्धन कारणं ब्रह्माः तस्मात्तायाम् अस्मा-
दुत्प्रेक्षायां । अभ्युपगमात् स्वीकारात् प्राचीनैरिति शेषः । अथर्वणि ।

पाकशासन इति तदेवं द्वाविंशत्यकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा (फ) ।

उक्तानुक्तयोः प्रस्तुतस्य

प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥ ६६० ॥ [ब]

ता उत्प्रेक्षाः । उक्तौ यथा । “ऊरुः कुरङ्गकट्टयः” इति । अनुक्तौ यथा मम प्रभावत्वां प्रयुज्यः । इह हि सम्प्रति प्रतिदिगन्तमाख्यादयता तिमिरपटलेन ।

घटितमिवाञ्जनपुञ्जेः पूरितमिव मृगमदक्षोदेः ।

ततमिव तमालतरुभिर्हृतमिव नीलांशुकैर्भवनम्” ॥ (भ)

अत्र अञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयव्याप्तत्वं नोपात्तम् (म) । यथा वा ।

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः” । (य)

अथ अपर इत्यनेन पाकशासनस्य अप्रसिद्धत्वं ततश्च तत्र प्रसिद्धमुपमानं तत्रैव उपलब्धत्वात्तरः यत्र तु उच्यमानस्य अप्रसिद्धत्वं तत्रातिशयोक्तिरिति रूपकातिशयोक्त्याभेदः । तत्रापि यदि फलस्य हेतोश्च सदभावः स्यात् तदा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा इति परस्परं भेद इति बोध्यम् ।

(ब) उक्तौति । प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य उत्प्रेक्षणीयोः उक्तौ अनुक्तौ चेति ताः अपि उत्प्रेक्षाः अष्टाशीतिप्रकाराः पूर्वोक्ता इत्यर्थः द्विधा भवन्ति ततश्च कृत्स्नमधिकशतसंख्याया उत्प्रेक्षा इति बोध्यम् ।

(भ) घटितमिति । भुवनं जगत् अञ्जनपुञ्जेः कव्यकाराग्निभिः घटितमिव निर्मितमिव, मृगमदक्षोदेः कक्षूरिचूर्णैः पूरितमिव व्याप्तमिव, तमालतरुभिः हृतं विभूतमिव, नीलांशुकैः नीलवसनैः हृतमिव आच्छादितमिव ।

(म) विषयः प्रकृतं व्याप्तत्वं व्यापनरूपम् ।

(य) लिम्पतीति । तमः अन्धकारम् अङ्गानि शरीराणि लिम्पतीव । नभः आकाशम् अञ्जनं वर्षतीव । तमःसन्ध्यातः विषय इत्यर्थः ।

अत्र तमसो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः ।
अञ्जनवर्षणस्य तमःसम्पातः अनयोक्तृप्रेक्षानिमित्तञ्च तमसो-
ऽतिबहुलत्वं धारारूपेणाधःसंयोगश्च यथासङ्गम् । केचित्
तु “अलेपनकट्वंभूतमपि तमोलेपनकट्वंत्वेनोत्प्रेक्षितं व्याप-
नञ्च निमित्तं, एवं नभोऽपि वर्षणक्रियाकट्वंत्वेनेत्याहुः” ।

अलङ्कारान्तरोत्था सा

वैचित्र्यमधिकं वहेत् ॥ ६६१ ॥ [र]

तत्र सापञ्चवोत्प्रेक्षा । यथा मम ।

“अशुक्लेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुषाब्जाः ।

अप्राप्य मानमङ्गे विगलति लावण्यवारिपूर इव” ॥ (ल)

स्रवहेतुगा यथा ।

“मुक्तोत्करः सङ्कटशक्तिमध्याद्

विनिर्गतः सारसलोचनायाः ।

जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बु-

ग्रीवाञ्जिवासाद् गुणवत्त्वमाप” ॥ (व)

(र) अलङ्कारेति । अलङ्कारात् उत्प्रेक्षा उत्प्रेक्षा अधिकं वैचित्र्यं
वहेत् ।

(ल) अशुक्ल इति । हुतस्य पावकस्य अग्नेः धूमेन कलुषे आबिले अशुक्लो
वस्यास्यभूतायाः सुदृशः अशुक्लेन नेत्रान्मयाजिन लावण्यवारिपूरः लावण्य-
जलप्रवाहः अङ्गे शरीरे मानम् अप्राप्यैव विगलति । अत्राशुजलम् अपञ्च्य
लावण्यवारिलेन उत्प्रेक्ष्यते ।

(व) मुक्तोत्कर इति । सङ्कटं सङ्कीर्णं यत् शक्तिमध्यं तस्मात् विनिर्गतः
मुक्तानाम् उत्करः सङ्कटः अस्याः सारसलोचनायाः आन्तायाः कमनीया कम्बुवत्
सङ्कटदृष्टौ वा बीजा तस्मान् अङ्गिवासात् अवस्थानात् गुणवत्त्वं स्ववत्त्वं सङ्कटः
अनिततदशुचिवाञ्जिलश्च आप इति जानीमहे मयि । उपजातिवृत्तम् ।

अत्र गुणवत्त्वे शेषः । “कम्बुषीवाधिवासादिव” इति हेतुत्प्रेक्षाया हेतुः । अत्र “जानीमहे” इत्युत्प्रेक्षावाचकम् । एवम् ।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो

नूनमित्येवमादयः ॥ ६६२ ॥

कचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा (श) यथा ।

“पारे जलं नीरनिधिरपश्यन्मुरारिरानीलपलाशराशोः ।

वनावलौकत्कलिकासहस्र-प्रतिचक्षोत्कूलितशैवलाभाः” ॥ (घ)

इत्यत्र आभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पथ्यव-
साने तु जलधितोरं शैवालस्थितेः सम्भवानुपपत्तेः सम्भावना-
त्यानमित्युत्प्रेक्षा । एवं विरहवर्णने । “केयूरायितमङ्गदैः” (स)
इत्यत्र “विकासिनोलीतोत्पलात स्म कर्णे मृगायताच्याः कुटिलः
कटाक्षः (ह) ।” इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे “मुग्धा
दुग्धधिया” इत्यादौ भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रिका-

(ङ) कचिदिति । उपमा उपक्रमे यस्यास्तादृशी उत्प्रेक्षा ।

(घ) पारे इति । मुरारिः कृष्णः नीरनिधिः समुद्रस्य पारेजलं जलस्य
पारे इत्यर्थः जानीषाः पलाशानां पद्माणां राशयः बासां तथोक्ताः तथा उत्कलि-
कानां तरङ्गाणां सहस्रैः प्रतिचक्षन् उत्कूलितानि कूलसुद्वतानि यानि शैवलानि
तेषाम् आभेव आभा बासां तादृशीः वनावलीः काननराजीः अपश्यत् । उप-
जातिवृत्तम् ।

(स) केयूरायितमिति । अङ्गदैः अङ्गदैः केयूरायितं केयूरी मुजमध्य-
देशाच्चकारविशेषः तद्वदाचरितम् । अत्र आश्रयत्वबल उपमावाचकत्वात्
उपक्रमे उपमायाः प्रतीतावपि मुजमध्ये अङ्गवधारणसाधनत्वात् उत्प्रेक्षैव ।

(ह) विकाशीति । मृगायताच्याः कुटिलः कटाक्षः कर्णे विकाशि इत्
भीषीत्यलं तद्विदाचरति च । अत्र क्लृप्तत्वबल उपमावाचकत्वादुपक्रमे उप-
मायाः प्रतीतावपि कर्णे कटाक्षलाचक्षवाद उत्प्रेक्षैवेति बोध्यम् ।

देर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनेव कृतत्वात्, इह तु सभावनार्कर्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति इयोर्भेदः (च) । सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः । इह तु उक्तासभाष्य-भूतैका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसाना-दसत्यता प्रतीयते, इह तु प्रतीतिकाल एवैति भेदः ।

“रञ्जिता नु विविधास्तृणैला
नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
पूरिता नु विषमेषु धरित्रौ
संहता नु ककुभस्तिमिरेण” ॥ (क)

इत्यत्र यत्तर्वादौ तिमिराक्रान्तता रञ्जनादिरूपेण सन्दि-
ह्यत इति “सन्देहालङ्कारः” इति केटिदाहुः । तत्र एकविषये
समानबलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देहत्वात् । इह तु तर्वा-
दिव्याप्तेः प्रतिसम्बन्धिभेदः व्यापनादेर्निगरणेन रञ्जनाटः स्फुर-
णञ्च (ख) । अन्ये तु “अनिर्द्धारणरूपविच्छिन्न्याश्रयत्वेनैक-

(च) तदुपनिबन्धनस्येति । तदर्थनस्य विषयस्य प्रकृतस्य । विषयिणः
आरोप्यमाणस्य प्रतीतस्य ज्ञातस्य पर्यवसानात् अभिनिवेशात् असत्यता अवा-
वत्तम् । इह तु उत्तमोच्चायामित्यर्थः ।

(क) रञ्जितेति । अन्धकारवर्धनमिदम् । तिमिरेष अन्धकारेण विविधा-
स्तृणैलाः रञ्जिताः नु अलङ्कृताः किम् ? गगनम् आकाशं नामितं नु ऊर्ध्व-
देहात् अथः पातितं किम् ? वा स्थगितं नु आच्छादितं किम् ? धरित्रौ पृथ्वी
विषमेषु उन्नतानतेषु स्थानेषु पूरिता नु पूर्यतां नीता किम् ? ककुभः दिशः
संहता नु एकत्र समावेष्टिताः किम् ?

(ख) एकविषये इति । एकस्मिन् वस्तुनि इत्यर्थः, समानबलतया तुल्य-
कक्षतया अनेककोटिस्तुरणस्य बहुकोटिकप्रतीतेरेव यथा स्यादुक्तं पुरुषो वेति ।
इह अस्मिन् उदाहरणे तर्वादिव्याप्तेः तद्वैयर्थ्यगगनपृथ्वीदिशां व्याप्तेः प्रतिसम्बन्धि-
भेदः नाशान्बन्धिवशात् भिन्नमित्यर्थः । आद्यां प्रतिसम्बन्धिभेदस्तत्र सन्देहस्य
कः अतिरिक्त्याश्रय दीवानरनाह व्यापनादेरिति निगरणेन अथःकारणेन ।

कोट्यधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकारः” इति वदन्ति स्म ।
तदप्ययुक्तम् । निगोर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भावना । तस्याच्चात्र स्फुटतया सम्भावानुशब्देन च इवशब्द-
वत्तस्या द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता । अलमदृष्टसन्देह-
प्रकारकल्पनया (ग) ।

“यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते

तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।

अहन्त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरूणी-

कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम्” ॥ (घ)

इत्यत्र मन्ये शब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः सम्भावनाया
अप्रतीतेर्वितर्कमात्रं नासावपङ्क्तवोत्प्रेक्षा (ङ) ।

तथाच यदि व्यापन वा रञ्जनं वा इत्येवं समवयवत्वं स्यात् तदेव सन्देहप्रसरः
अत्र तु व्यापनमधःकृत्य रञ्जनस्यैव स्फुरणात् न सन्देहालङ्कार इति भावः ।

(ग) अन्ये इति । एककोट्यधिकोऽपि अधिकवलेककोटिरपीत्यर्थः अत्र
तु व्यापनरूपा कोटिः हीनवला रञ्जनरूपा कोटिरधिकवलेति द्रष्टव्यम् । निगोर्ण-
स्वरूपस्य अधःकृतस्वरूपस्य विषयस्य अन्येन अप्रकृतेन यत् तादात्म्यम् अभेदः
तस्य प्रतीतिः अवबोधः । तस्याः सम्भावनायाः स्फुटतया स्पष्टतया द्योतनात्
प्रकाशनात् । अदृष्टेति । अदृष्टस्य कश्चिदपि यन्मि अनाद्योक्तस्य सन्देह-
प्रकारस्य कल्पनया रचनया ।

(घ) सदिति । राजस्तुतिरियम् । चन्द्रान्तः चन्द्रस्य मध्ये यत् एतत्
वस्तु जलदलवलीलां मेघखण्डविलासं वितनुते विस्तारयति, लोकः जनः तत्
शशक इति आचष्टे कथयति । मां प्रति तथा नो प्रतिभातीति शेषः अहन्तु
इन्दुं चन्द्रं तव अरीषां व्रतूषां विरहाक्रान्ता विरहिण्यः याः तरूण्यः तासां
कटाक्षोल्कापातेन यत् व्रणं तस्य किञ्च एव कलङ्कः तेन अङ्किता चिह्निता तनु-
र्यस्य तादृशनिष्ठ, मन्ये सम्भावयामि । मिथारिणीवृत्तम् ।

(ङ) उक्तरूपाया इति । उल्लटेचकोटिकायाः वितर्कमात्रं सम्भावनमात्रं
यामान्येन सम्भावनं न तु उल्लटेचकोटिकलेनेति भावः ।

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्या-

तिशयोक्तिर्निगद्यते ॥ ६८३ ॥ .

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । तस्य च उत्प्रेक्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात् साध्यत्वम् (छ) । इह तु निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वम् । विषय-
निगरणं च उत्प्रेक्षायां विषयस्याधःकरणमात्रेण इहापि
“सुखं द्वितीयबन्धः” इत्यादौ यदाहुः ।

“विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।

अधःकरणमात्रेण निगौर्णत्वं प्रचक्षते” ॥ इति । (ज)

भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ।

पौर्वापर्यात्त्ययः कार्य्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ॥

॥ ६८४ ॥ [भ]

(च) अतिशयोक्तिमाह सिद्धत्वे इति । अध्यवसायस्य अध्यासस्य सिद्धत्वे सिद्धवत् निर्देश्यत्वे अतिशयोक्तिः निगद्यते कथ्यते । सिद्धवन्निर्दिष्टोऽध्यवसाय एवातिशयोक्तिरिति फलितार्थः ।

(छ) विषयेति । विषयस्य प्रकृतस्य निगरणेन अधःकरणेन विषयिणः आरोप्यमाणस्य अभेदप्रतिपत्तिः अभेदज्ञानं विषयादिति शेषः । अनिश्चितत्वेन अनिर्धारितत्वेन निर्देशात् आरोपात् साध्यत्वं साधनीयत्वम् ।

(ज) विषयस्येति । सूरयः विद्वांसः विषयस्य अनुपादाने अप्रयोगे उपादाने प्रयोगेऽपि अधःकरणमात्रेण विषयस्येति शेषः, निगौर्णत्वं निगरणं प्रचक्षते इदमपि, निगरणमिवाधःकरणमिति फलितार्थः ।

(झ) तदभेदानाह भेदे इति । सा अतिशयोक्तिः भेदेऽपि अभेदकमा अभेदेऽपि भेदकम् सम्बन्धेऽपि असम्बन्धकम् असम्बन्धेऽपि सम्बन्धकम् तथा कार्य्यहेत्वोः कार्य्यकारणयोः पौर्वापर्य्यविपर्य्ययकम् अति पञ्चधा ।

तद्विपर्ययौ अभेदे भेदः । असम्बन्धे सम्बन्धः । साऽति-
शयोक्तिः । अत्र भेदेऽभेदो यथा मम ।

“कथमुपरि कलापिनः कलापो
विलसति तस्य तलेऽष्टमीन्दुखण्डम् ।
कुवलययुगलं ततो विलोचं
तिलकुसुमं तदधः प्रबालमस्मात्” ॥ (ज)

अत्र कान्ताकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः
यथा वा । “विश्वपदुःखादिव बहमौनम्” अत्र चेतनगतं
मौनित्वमन्यदचेतनगतं च अन्यदिति द्वयोर्भेदः । एवम् ।

“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” ॥

अत्राधरस्य रागो लौहित्यं प्रियस्य रागः प्रेम द्वयोरभेदः ।
अभेदे भेदो यथा ।

“अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसम्पदः ।

तस्याः पद्मपलाशाद्याः सरसत्वमलौकिकम्” ॥ (ट)

(ज) भेदे अभेदमुदाहरति कथमिति । नार्थिकावर्णनमिदम् । उपरि
विरहीत्यर्थः कलापिनः मयूरस्य कलापः नई कथमिति सर्वत्र योन्यम् । कलापस्य
पुष्पवर्तित्वं सर्वत्र दृष्टम् इह तु उपरि कथमिति भावः । केशवर्णनमिदम् ।
तस्य कलापस्य तले षट्प्यासिथिः इन्दुखण्डम् अर्धचन्द्र इत्यर्थः विलसति विरा-
जते । भाववर्णनमिदम् । ततः तस्मात् अध इति शेषः विलोचं चपलं कुवलय-
युगलं मौलोत्पलद्वयं राजते इति शेषः । नेत्रद्वयवर्णनमिदम् । तदधः तस्मात्
अधः तिलकुसुमं विराजते इति शेषः । नासिकावर्णनमिदम् । अस्मात् तिल-
कुसुमात् अध इति शेषः प्रबालं नवपत्रम् । शोष्ठवर्णनमिदम् । अत्र कान्ता-
केशपाशादिभिर्मनोऽपि मयूरकलापाद्यभेदेनाध्यवस्यते ।

(ट) अभेदे भेदमुदाहरति । अन्यदिति । तस्याः पद्मपलाशाद्याः अङ्ग-
लावण्यम् अन्यत् असाधारणमित्यर्थः, सौरभसम्पदः गुणधरम्पराः अन्याः असा-
धारणा इत्यर्थः, तथा सरसत्वं रसिकत्वम् अलौकिकं अलौकिकीयम् । अत्र
अभिन्नमपि अङ्गलावण्यादिकं भिन्नलेनाध्यवस्यते ।

सम्बन्धेऽसम्बन्धो यथा ।

“अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनी मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्ननोद्धरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ (ठ)

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः । असम्बन्धे
सम्बन्धो यथा ।

“यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दौबरहयम् ।

तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनम् ॥ (ड)

(ठ) सम्बन्धे असम्बन्धमुदाहरति अस्या इति । सर्वशौ दृष्टा पुरुरवसो
वितर्कवर्णनमिदम् । अस्याः सर्वश्लाः सर्गविधौ सृष्टिकर्मणि कान्तिप्रदः चन्द्रः
प्रजापतिः सृष्टा अभूत् नु वितर्के । चन्द्रस्य कान्तिमयत्वात् कान्तिप्रदत्वं वित-
र्क्यते इति भावः । शृङ्गारे एकः केवलः रसः अगुराणो यस्य ताडश्री मदनः
कामः स्वयं नु प्रजापतिरभूदित्यनेनान्वयः, अन्यथा कथमेवं विस्वासितमिति
भावः । पुष्पाकर वामन्तो मासः चैत्र इत्यर्थः प्रजापतिरभूत्, अन्यथा कथमेवं
कुसुमवत् अङ्गानां सौकुमार्यमिति भावः । वेदाभ्यासेन वेदानां पुनःपुनरनुशील-
नेन जडः कामव्यापारानभिज्ञ इति भावः विषयेभ्यः भोष्यवस्तुभ्यः व्यावृत्तं
निवृत्तं कौतूहलम् औत्सुक्यं यस्य तथाभूतः पुराणः चिरन्तनः मुनिः नारायणः
दृढश्रमनोद्धरं रूपं निर्मातुं कथं नु केन प्रकारेण वा प्रभवेत् ? कथमपि नैव
प्रभवेदित्यर्थः । पुरा किञ्च नारायणस्यैव शरीरे तपसि तिष्ठन् दृष्टा, भोतेर्देवैस्त-
प्रकीर्तनाय अष्टरसः प्रकृताः । तान्मु समीपे तथा विस्वासान् प्रदर्शयन्तोदृष्टासौ
नारायणः स्वात् ऊरुदेशात् ताभ्योऽपि वराङ्गनामैकां सृष्टा ताभ्यो हस्तवान् ।
तेन अन्ताः सर्वा विवर्जितास्तां यद्धीत्वा सुरलोकं जग्मुः । सा च ऊरुदेशोत्पन्न-
त्वात् उर्वशीति संज्ञां क्षीमे इति पौराणिकी गाथादानुमत्तेश्च । अत्र पुराण-
प्रजापतिनिर्मातापि तदनिर्मितत्वसम्बन्धे नाध्यवसीयते । ब्राह्मणविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(ड) असम्बन्धे सम्बन्धमुदाहरति यदिति । यदि इन्द्रीयन्द्रस्य मण्डले
इन्दौबरहयं सक्तं पुक्तं स्यात्, तदा तस्याः चारुलोचनं वदनम् उपमीयते सेन्द्री-
बरहयेन चन्द्रमण्डलेनेति भावः ।

अत्र यस्यैवलादाहृतेन सम्बन्धेन सञ्चावनया सम्बन्धः
(ठ) । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययश्च द्विधा भवति ।
कारणात् प्रथमं कार्यस्य भावे द्वयोः समकालत्वेन च । क्रमेण
यथा ।

“प्रागेव हरिणाक्षीणां चित्तमुत्कलिकाकुलम् ।

पश्चादुल्लिखवकुलरसालमुकुलत्रियः” ॥

“सममेव समाक्रान्तं इयं हिरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्यं मण्डलञ्च महौचिताम्” ॥ (ण)

इह केचिदाहुः । “केशपाशादिगतो लौकिकोऽतिशयो-
ऽलौकिकत्वेनाध्यवसीयते, केशपाशादीनां कलापादिभिरध्य-
वसायेऽन्याङ्गोक्तिर्यते” “प्रागेव हरिणाक्षीणाम्” इत्यत्र वकु-
लादिश्रीणां प्रथमभावितापि पश्चाद्भावित्वेनाध्यवसिता, अत-
एव अत्रापि इवशब्दप्रयोगे उत्प्रेक्षा (त) । एवमन्यत्र ।

पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।

(ठ) अत्र वदन्तीति । यदिशब्दस्य अर्थवशात् सञ्चावनया आहृतेन आरी-
पितेन सम्बन्धेन इन्द्रीवरसंयोगेन सम्बन्धः । इन्द्रीवरासम्बन्धमपि वदन् तत्सम्ब-
न्धेनाध्यवसीयते इति भावः ।

(ण) कारणात् प्रथमं कार्यस्य भावमुदाहरति प्रागेवेति । हरिणाक्षीणां
चित्तं प्रागेव पूर्वमेव उत्कलिकया उत्कण्डया आकुलं जातमिति शेषः । उल्लिखाः
वकुलानां रसालानाञ्च मुकुलानां त्रियः पश्चात् । अलौकिकायाः कारणात्
वकुलरसालमुकुलश्रीणासुदेनात् प्राक् कार्यस्य उत्कण्डारूपस्य उत्पत्तिः ।

(त) इह केचिदाहुः । कलापादिभिरध्यवसाये विवक्षिते इति
शेषः । अन्यदेवाङ्गकावयमित्यादिप्रकारेषु अन्यार्थित्वमवस्येति अन्यदेवेति सावस्थान-
त्वरस्य भिन्नत्वेन तादात्म्यासम्भवादिति भावः । अन्यदेवेति पादे उत्प्रेक्षाङ्गी-
क्रियते । तत्र अत्र हि अन्यदेवाङ्गकावयमन्यत्वेनाध्यवसितम् ।

(व) मुख्योक्तिमानाञ्च पदार्थानामिति । प्रस्तुतानां वा अन्येषामप्रस्तुतानां

एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥

६६५ ॥ [थ]

अन्येषामप्रस्तुतानां धर्मो गुणक्रियारूपः । उदाहरणम् ।

“अनुलेपनानि कुसुमान्यबलाः

कृतमन्यवः पतिषु दीपदशाः ।

समयेन तेन सुचिरं श्रयित-

प्रतिबोधितस्मरमबोधिवत” ॥ (द)

अत्र सम्भाव्यवर्णनस्य प्रस्तुतत्वादप्रस्तुतानामनुलेपनादीना-
मेकबोधनक्रियाभिसम्बन्धः ।

“त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशशश्वस्त्रेखाकदलीनां कठोरता” ॥ (ध)

इत्यत्र मालत्वादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुण-
सम्बन्धः । एवम् ।

पदार्थानां कदा एकधर्माभिसम्बन्धः एकेन धर्मेण गुणक्रियान्वतरूपेण संयोगः
भवेत् तदा तुल्ययोगिता स्यात् ।

(द) क्रियारूपधर्मसम्बन्धस्तदाहरति अनुलेपनानीति । सम्भाव्यवर्णनमिदम् ।
तेन समयेन सम्भाव्यास्तेन अनुलेपनानि अङ्गरागद्रव्याणि, कुसुमानि पतिषु कृत-
मन्यवः मनवस्य इत्यर्थः अथवाः नार्थः तथा दीपस्य दशाः वर्तयः सुचिरम् आदी-
श्रयितः निद्रितः अद्यात् प्रतिबोधितः आगरितः स्मरः कामो यत्र तत् यथा तथा
अबोधिवत बोधिताः अनुलेपनादीनां कुसुमानाञ्च उद्दीपकत्वात् सम्भाव्यवर्णन-
कामोद्दीपकत्वेन ज्ञानभजनसाधनत्वात् दीपवर्णानां स्मृतसामयोज्ञानेन अत्रोद्-
कामप्रबोधकत्वमिति भावः । प्रमिताचराङ्गम् । अत्र क्रियारूपधर्मसम्बन्धः ।

(ध) गुणरूपधर्मसम्बन्धस्तदाहरति त्वदिति । तत्र अङ्गस्य मार्दवं खोड-
गम्ये द्रष्टुः पश्यत इत्यर्थः कस्य ज्ञानस्य चित्ते मालतीशशश्वस्त्रेखाकदलीनां कठो-
रता चार्कश्यं न भासते न प्रतिभाति ? अपितु सर्वसम्बन्धः ।

“दानं वित्तादृतं वाचः कौत्सिधर्मौ तथायुषः ।

परोपकरणं कायादसारात् सारमाहरेत्” ॥ (न)

अत्र दानादीनां कर्मभूतानां सारतारूपैकगुणसम्बन्ध
एकाहरणक्रियासम्बन्धः ।

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥

६६६ ॥ [प]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्

प्रबाध्यते तेन अगज्जिगीषुणा ।

सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला

पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि” ॥ (फ)

अत्र प्रस्तुताया निश्चलायाः प्रकृतेरप्रस्तुतायाश्च सत्या
योषित एकानुगमनक्रियासम्बन्धः ।

(न) दानमिति । असारात् वस्तुनः सारम् आहरेत्, तथाहि वित्तात्
जनात् असारभूतादित्यर्थः दानं सारमिति सर्वत्रान्वेतव्यम् । असारायाः वाचः
कृतं सत्यम्, आयुषः जीवनकाळात् असारादिति शेषः कौत्सिधर्मौ, तथा
कायात् परोपकरणम् आहरेदित्यन्वयः ।

(प) दीपकमाह अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरेकवर्णानिसम्बन्धः दीपकं
निगद्यते । अथ चिंवा चेत् यदि अनेकासु क्रियासु एकं कारकं स्यात् तदपि
दीपकमिति शेषः ।

(फ) वक्षेति । अधुनापि अस्मिन् अन्यत्रापि जिगीषुणा तेन रावणेन
बलावलेपात् बलदपात् अगत् प्रबाध्यते प्रपीड्यते । तथाहि, सती साध्वी
योषित् सुनिश्चला प्रकृतिश्च भवान्तरेषु अन्यान्तरेषु अपि पुमांसम् अभ्येति प्राप्नोति ।
अन्त्यवर्तिनं वृत्तम् ।

॥ “दूरं समागतवति त्वयि जीवनाद्ये

भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी सा ।

उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीय-

मायाति याति हसति श्वसिति क्षणेन” ॥ (व)

इदं मम । अत्रैकस्या नायिकाया उत्थानाद्यनेकक्रिया-
सम्बन्धः अत्र च गुणक्रिययोरादिमध्यावसानसङ्गावेन त्रैविध्यं
न लक्षितम् । तथाविधवैचित्र्यास्य सर्वत्रापि सहस्रधा
सम्भवात् ।

॥ प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोग्यसाम्ययोः ।

एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक्

॥ ६६७ ॥ [भ]

यथा ।

॥ “धन्यासि वैदर्भि ! गुणैरुदारै-

र्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।

इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया

यदध्विमप्युत्तरलीकरोति” ॥ (म)

(व) दूरमिति । दूरा नायकं प्रत्युक्तिरियम् । त्वयि जीवनाद्ये प्रा-
चक्षते दूरं समागतवति सति सा तपस्विनी वराक्री मनोभवशरेण भिन्ना विन्ना
सती क्षणेन उत्तिष्ठति स्वपिति निद्राति त्वदीयं वासगृहमायाति, याति गच्छति,
हसति, श्वसिति निद्रासात् त्यजति । जीवनाद्येति पाठान्तरं तथात्वे, हे जीव-
नाद्ये ! इति सम्बुद्धिः । वसन्ततिष्ठकं उक्तम् ।

(भ) प्रतिवस्तूपमासाह प्रतीति । गम्यं प्रविधानवेद्यं साध्यं सादृश्यं यथो-
क्तादृश्योः वाच्ययोः एकोऽपि सामान्यः साधारणो धर्मः गुणक्रियावधः पृथक्
पृथग्वच्येन यत्र निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा स्यात् ।

(म) धन्यासीति । हे वैदर्भि ! विदर्भराजनन्दिनि ! दमयन्ति ! त्वं
धन्यासि साधुवादाहर्षोत्पन्नः, यया त्वया नैषधः निषधाधिपः एकोऽपि उदारैः

अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव पीनरक्तप्र-
निरासाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा । इयं मालयापि दृश्यते ।
यथा ।

“विमल एव रविर्विशदः शशी

प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः ।

शिवगिरिः शिवहाससहोदरः

सहजसुन्दर एव हि सज्जनः” ॥ (य)

अत्र विमलविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्येण (र) यथा ।

“चकीर्य एव चतुरासन्दिकापानकर्मणि ।

विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥ (ल)

दृष्टान्तस्य सधर्मस्य

वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ॥ ६६८ ॥ [व]

सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः (श) । अयमपि
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेण उदाहरणम् ।

सङ्घट्टिः गुणेः समाकृत्यते सम्यक् आकृत इत्यर्थः । चन्द्रिकायाः ज्योत्स्नायाः
इतः अस्यात् परा अधिका स्तुतिः का ? यत् अस्मिन् समुद्रमपि उत्तरलीकरात्
अपलवति । उपजातिवृत्तम् ।

(य) विमल इति । स्पष्टम् ।

(र) वैधर्म्येति विपरीतधर्मैक्यत्वम् ।

(ल) चकीर्य इति । चकीर्यः एव चन्द्रिकायाः पानकर्मणि पानक्रियाया
चतुराः निपुणाः, अवन्तीः अवन्तिदेशीयाः कामिनीर्विना सुदृशः रतनर्मणि
सुरतविखासे न निपुणाः । अत्र चतुरा इति न निपुणा इति विपरीतधर्म-
त्वम् ।

(व) दृष्टान्तमात्रं दृष्टान्त इति । सधर्मस्य समानधर्मस्य वस्तुनः विषय-
प्रतिविम्बनं प्रविधानगम्यसाम्यत्वं दृष्टान्तः ।

(श) सधर्मस्येति । अत्र धर्मस्य साम्यं न तु एकवचनं प्रतिवस्तूपमायाम् ।
एकवचनं न तु साम्यमित्यनयोर्भेद इति भावः ।

“अविदितगुणापि सत्कविभक्तिः

कर्णेषु वसति मधुधाराम् ।

अनधिगतपरिमलापि हि

हरति दृश्यं मालतीमाला” ॥ (घ)

‘त्वयि दृष्टे कुरङ्गाद्याः अंसते मदनव्यथा ।

दृष्टानुदयभाजौन्दौ ग्लानिः कुमुदसंहतेः” ॥ (स)

“वसन्तलेखेकनिबद्धभावं

परासु कान्तासु मनः कुतो नः ? ।

प्रफुल्लमल्लौमधुलम्पटः किं

मधुव्रतः काङ्क्षति वल्लिमन्याम् ?” ॥ (ङ)

इदं पद्यं मम । अत्र “मनः कुतो नः ?” इत्यस्य “काङ्क्षति वल्लिमन्याम्” इत्यस्य चैकरूपतयैव पर्यवसानात् प्रतिवस्तृप-
मं व । इह तु कर्णे मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च साम्यं

(घ) अविदितेति । सतां कवीनां भक्तिः वाणी अविदितगुणा अथवाच-
विरहादिति भावः कर्णेषु मधुधारां वसति सहरति । मालतीमाला अनाध-
गतः अप्राप्तः परिमलो मल्लासोदयो अवि दृश्यं नेत्रं हरति । अत्र मधुधारा-
वमनस्य नेत्रहरणस्य च नैकरूपत्वं परं प्रणिधानेन गम्यमास्यत्वमस्तीति दृष्टव्यम् ।

(स) त्वयीति । त्वयि दृष्टे सति कुरङ्गाद्याः मदनव्यथा असते मश्यात ।
दृष्टौ अनुदयभाजि उदयनप्राप्ते सति कुमुदसंहतेः ग्लानिः मालिन्यं दृष्टा ।
अत्र मदनव्यथाअंसनस्य ग्लानिदर्शनस्य च वैपरीत्येन प्रणिधानगम्यमास्यत्वमस्तीति
बोध्यम् ।

(ङ) वसतीति । वसन्तलेखायां तदाख्यायां कान्तायाम् एकनिबद्धभावं
केवलानुरक्तमित्यर्थः नः अस्माकं मनः परासु कान्तासु कुतो नः ? प्रफुल्लितायाः वल्लि-
सितायाः मल्लाः मल्लिकायाः मधुलम्पटः रसलुब्धः मधुव्रतः भ्रमरः अन्याम्
अपरा मल्लिकातिरिक्तमित्यर्थः वल्लिं सतां काङ्क्षति अभिलषति किम् ? नैवा
भिलषतीत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ।

मेव न तु ऐकरूप्यम् । अथ समर्थसमर्थकवाक्ययोः सामान्य-
विशेषभावोऽर्थान्तरन्यासः, प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु, न
तथेति भेदः (घ) ।

सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् ।
यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥

६६६ ॥ [क]

अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा^१।

“कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा ।

तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् ।

वेदयन्निति दिनेन भानुमान्

आससाद चरमाचलं ततः” ॥ (ख)

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनाक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्भव-
त्येव ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्मवत्त्वात्, स च
रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेः विम्बप्रतिविम्ब-

(घ) समर्थेति । समर्थस्य दृढीकार्यस्य समर्थकस्य दृढीकारकस्य वाक्य-
द्वयस्य इत्यर्थः । सामान्यविशेषभावे इति उभयोरेकस्य सामान्यत्वे अपरस्य
विशेषत्वे इत्यर्थः । प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु न तथा सामान्यविशेषभाव
इत्यर्थः ।

(क) निदर्शनामाह सम्भवन्निति । कुत्रचित् सम्भवन् कुत्रचिद्वा असम्भवन्
वस्तुसम्बन्धः यत्र विम्बानुविम्बत्वं प्रविधानगम्यसाध्यत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ।

(ख) कीदृशेति । अत्र भूमिवलये भूमिखले की जनः जनान् मुधा
निरर्थकं तापयन् पीडयन् सुचिरं सम्पदम् एति प्राप्नोति ? न कीदृशीत्यर्थः ।
भानुमान् सूर्यः दिनेन इति वेदयन् ज्ञापयन् ततः चरमाचलम् अस्ताचलम्
आससाद प्राप । इन्द्रवज्राहतम् ।

(ग) अनेति । ईदृशार्थस्य उक्तार्थस्य वेदनक्रियायां ज्ञापनव्यापारः ।

भावं बोधयति (ग) । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धिदर्शना तु एक-
वाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा यथा ।

“कलयति कुवलयमालाललितं

कुटिलः कटाक्षविशेषः ।

अधरः किसलयलौला-

माननमस्याः कलानिधेर्विलासम्” ॥ (घ)

अत्र अन्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविशेषादीनां
कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादि-
सदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविशेषादेः कुवलयमाला-
देः विस्वप्रतिविम्बभावं बोधयति । यथा वा ।

“प्रयागे तव राजेन्द्र ! मुक्ता वैरिभृगौदृशाम् ।

राजहंसगतिः पद्मामाननेन शशियुतिः ॥ (ङ)

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेऽस्यागोऽनुपपन्न इति
तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स च असम्भवं राजहंसगतिमिव
गतिं बोधयति । अनेकवाक्यगा यथा ।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ईदृशार्थेति । आपनसमर्थः आपननिष्पादकः यः चरमाचक्षप्रतिपक्षो धर्मः
तदस्वात् तच्छाब्दित्वादित्यर्थः । विस्वप्रतिविम्बभावं गम्यसादृश्यम् ।

(घ) कलयतीति । अस्याः कुटिलः कटाक्षविशेषः कुवलयमालायाः
नीलोत्पलसजः कलितं सौन्दर्यम् अधरः किसलयस्य पल्लवस्य लीलां तथा आननं
कलानिधेः चन्द्रस्य विद्यासं कलयति चारयति ।

(ङ) प्रयागे इति । हे राजेन्द्र ! तव प्रयागे मुहुरानायां वैरिणां शत्रूणां
या शृंगीहसः कामिन्यः तासां वदभ्यां राजहंसगतिः तथा आननेन मुक्तेन शशि-
युतिः मुक्ता लज्जा ।

भ्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां हेतुमृषिर्व्यवस्यति" ॥ (घ)

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्य-
मानस्तादृशवपुषस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलताच्छेदनेच्छेवेति विषयप्रतिविषयभावे पर्यवस्यति
(ङ) । यथा वा ।

“जन्मेदं बन्ध्यतां नीतं भवभोगोपलिप्सया ।

काचमूख्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥ (ज)

अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं काचमूख्येन
चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्यवसानम् । एवम् ।

क सूर्यप्रभवो वंशः ? क चाल्पविषया मतिः । ?
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" ॥ (झ)

(घ) इदमिति । प्रकुललाया रूपं दृष्ट्वा राशौ दुष्कललोक्तिरिवम् । अ-
श्विः इदम् अज्वाजननोदरं स्वभावमनोदरं वपुः शरीरं तपःक्षमं तपश्चर-
कं शरहं साधयितुं कर्तुम् इच्छति सः भ्रुवं निधितं नीलोत्पलपत्रस्य धारया
अवधानेन अतिक्रीमलत्वा इति भावः शमीलताम् अतिकर्कशामिति भावः
हेतुं व्यवस्यति सदगुङ्गो । बन्ध्यमित्युक्तं तत्रम् ।

(ङ) अत्रेति । शब्दनिर्दिष्टवाक्यमित्यादि इच्छेति पर्यन्तं तच्छब्द-
निर्दिष्टवाक्यं भ्रुवमित्यादि व्यवस्यतीत्यन्त तयोरेवंहीः अभेदेन अभिप्रेतया अन्वयः
सम्बन्धः अनुपपद्यमानः असम्भवन् विषयप्रतिविषयभावे गन्धसादृश्ये पर्यवस्यति
परिचलनति ।

(ज) जन्मेति । मया भवस्य संसारस्य भोगः सुखं, भोगः सुखे स्वादि-
धतावदेष कलकावधोरित्यन्तरः । तस्य उपलिप्सया लास्यसया इत्यर्थः इदं
जन्म बन्ध्यतां विच्छेदने नीतम् । हन्त खेदे काचमूख्येन चिन्तामणिः विक्रीतः ।

(झ) कति । सूर्यः प्रभवति अस्मादिति प्रभवः उत्पत्तिस्त्वान्न यस्य अथवा
सूर्यात् प्रभवः उत्पत्तिर्यस्य तादृशः वंशः सूर्यवंशः क ? अल्पविषया अल्पविषय-
वचना इत्यर्थः मतिः बुद्धिश्च क ? कथं महदन्तरं सूचयति । अल्पमतिरसूर्य-

अत्र मन्त्रात्मा सूर्यवृक्षवर्णनमुद्धृतेन सागरतरणमिवेति
पर्यवसानम् । इयं क्वचिदुपमेयवृक्षस्योपमानेऽसम्भवेऽपि
भवति ।

यथा ।

“योऽनुभूतः कुरङ्गाद्यास्तस्या मधुरिमाधरे ।

समास्त्रादि स सृष्टीकारसे रसविशारदैः ॥ (ज)

अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्वाचारसेऽसम्भवात्
पूर्ववत् साम्ये पर्यवसानम् । मालारूपापि यथा मम ।

“क्षिपसि शुक्रं वृषदंशकवदने

मृगमर्पयसि मृगादनरदने ।

वितरसि तुरगं महिषविषाणे

निदधस्तेतो भोगविताने” ॥ (ट)

इह विम्बप्रतिविम्बताक्षेपं विना वाक्यार्थापर्यवसानं,
दृष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद्विम्बप्रतिविम्बता-
प्रत्यायनम् (ठ) । नापीयमर्थापत्तिः, तत्र “हारोऽयं हरिणा-
क्षीणाम्” इत्यादौ सादृश्यपर्यवसानाभावात् ।

वंशयोर्मृददन्तरमिति भावः । अत्र अहं मोहात् अज्ञानात्, उद्धृतेन मेलेन
दुस्तरं सागरं तितौषुः तर्तुमिच्छुः ।

(ज) य इति । तस्याः कुरङ्गाद्याः अधरे यः मधुरिमा माधुर्यम् अनु-
भूतः, स मधुरिमा रसविशारदैः रसास्त्रादामिक्षैः जनेः सृष्टीकारसे द्वाचारसे
समास्त्रादि सम्यक् आस्त्रादितः ।

(ट) क्षिपसीति । भोगविताने संसारसुखसदृशे शेतः निदधत्, त्वं
वृषदंशकस्य विष्ठाकस्य वदने शुक्रं क्षिपसि, मृगादनस्य तरन्तीः रदने दाने मृगम्
मर्पयसि, महिषस्य विषाणे शङ्के तुरगम् अहं वितरसि ददासि । अत्र भोग-
विताने शेतोनिधानस्य वृषदंशकवदनादिषु शब्दादिक्षेपस्य च अभेदेनावयवः
अनुपपन्नानां परस्परं विम्बप्रतिविम्बभावं जनयति ।

आधिक्यमुपमेयस्योपमानाश्चूनतायवा ।

व्यतिरेक एक उक्ते द्वेती नोक्ते स च विधा ॥

चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः ।

आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा ।

प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टाचत्वारिंशद्विधः पुनः ॥

७०० ॥ [ड]

उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुव्यपमेयगतमुत्कर्षकारण-
मुपमानगतं निकर्षकारणञ्च । तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः प्रत्येकं
समुदायेन वानुक्तो त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नुपमानोप-
मेयस्य निवेदनं शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि
श्लेषे अपिशब्दादश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानाश्चून-
तायामप्यनयैव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारेति मिलित्वा अष्ट-
चत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् ।

“अकलङ्कं मुख्यं तस्या न कलङ्कौ विधुर्यथा” ॥ (ठ)

(ठ) इह विदग्धनायां विस्वप्रतिविम्बतायाः आक्षेपं प्रतीतिं विना वाक्का-
शस्य अपर्यवसानम् असङ्गतिः, पर्यवसितेन सङ्गततां प्राप्तेन । सामर्थ्यात्
योग्यतावज्जात् विस्मितिं गम्यसादृश्यावगतिरित्यर्थः ।

(ड) व्यतिरेकमाह आधिक्यमिति । उपमेयस्य उपमानात् आधिक्यम्
अथवा चूनता व्यतिरेकः । स च द्वेती उक्ते एकः एकविधः, द्वेती नोक्ते
अर्कावते विधा । तथा चतुर्विधोऽपि साम्यस्य सादृश्यस्य शब्दतः अर्थतः आक्षे-
पाच्च बोधनात् प्रव्याधनात् द्वादशधा । द्वादशविधोऽपि श्लेषनिबन्धनत्वात्
अक्षेपत्वाच्च द्वैविध्येन त्रिरष्टधा चतुर्विंशतिप्रकारः । प्रत्येकम् आधिक्यचून-
तयोश्च मिलित्वा अष्टाचत्वारिंशत्प्रकार इति ।

(ड) अकलङ्कमिति । सुगमम् ।

अत्र उपमेयमतमकलङ्कत्वमुपमानगतस्य कलङ्कित्वं हेतु-
इयमपि उक्तम् । यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यम् ।
अथैव “न कलङ्क विधूपमम्” इति पाठे अर्थं “जयतीन्दुं
कलङ्किनम्” इति पाठे तु इवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् ।
अत्रैवाकलङ्कपदस्याग्रे उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः, कलङ्कि-
पदस्याग्रे च उपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः, इयोरनुक्तौ इयो-
रनुक्तिः । श्लेषे यथा ।

“अतिगाढगुणायाञ्च नाजवद् भङ्गुरा गुणाः ॥” (ण)

अत्रैवार्थं वतिरिति शाब्दमौपम्यम् उत्कर्षनिकर्षकारण-
योर्द्वयोरप्युक्तिः । गुणशब्दः स्निष्टः । अन्ये भेदाः पूर्ववदूह्याः ।
एतानि च उपमेयस्योपमानादाधिक्यं उदाहरणानि । न्यूनत्वे
दिज्ञात्रम् । यथा ।

“क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् ।

विरम प्रसौट सुन्दरि ! यौवनमनिवर्त्ति यातं तु” ॥ (त)

अत्र उपमेयभूतयौवनाख्येयस्याधिक्यं तेनात्र “उपमाना-
द्रुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेक” इति केषाञ्चिन्नक्षणे

(ण) अतीति । अतिगाढाः अतिवनाः गुणाः वत्याः तथाभूतावाः तस्याः
कान्तायाः गुणाः दयादाक्षिप्यादयः सूत्राणि च अजवत् पद्मवत् भङ्गुराः भङ्ग-
इवचाः क्षिदुरा इत्यर्थः न । अत्रोपमेयं नाशिका, उपमानं पद्मम् उपमेयस्य
उत्कर्षकारणम् अतिगाढगुणत्वम् उपमानस्य निकर्षकारणं भङ्गुरगुणत्वमिति
बोध्यम् ।

(त) क्षीण इति । हे सुन्दरि ! शशी चन्द्रः क्षीणः क्षीणः अपि नित्यं
प्रवर्द्धं भूयः भूयः पुनः पुनः अभिवर्द्धते इति नञ्कति, विरम मानात् निवर्त्तन्, प्रसौट प्रसन्ना भव, यौवनं नञ्मिति शेषः अनिवर्त्ति न पुनर्निवर्त्तते इत्यर्थः,
यातं तु नतमेव तु ।

“विपर्यये वेति पदमनर्थकम्” इति यत् केचिदाहुः तन्न विचारसङ्गम् । तथाहि अत्राधिकनूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वा अत्रोदाहरणे यथा कथञ्चिद्वृत्तिः” । (ब)

“हनुमदाद्यैर्यशसा मया पुन-

र्हिषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः ।” (द)

इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठु “न्यूनतायवा” इति ।

‘सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ।

सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्त्यर्था भवेत् ॥

७०१ ॥ [ध]

अतिशयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषभित्तिका अन्यथा च (न) । क्रमेण उदाहरणम् ।

“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” । (प)

(ब) सत्त्वासत्त्वे स्थायित्वास्थायित्वे । ननु यथा कथञ्चित् आधिक्योक्तावेव व्यतिरेक आस्तां को दोष इत्याशङ्क्य अनुपपत्त्यन्तरं दर्शयति अस्त्विति ।

(द) हनुमदाद्यैरिति । दमयन्तीं प्रति प्रेरितस्य नलस्य वीर्ये अजतार्थ-स्वीतिरियम् । हनुमदाद्यैः दूतपथः यशसा सितीकृतः सज्ज्वलीकृतः मया पुनः हिषां शत्रूणां हसैः ह्रासैः दूतपथः सितीकृतः मां वीर्ये अजतकार्ये दृष्ट्वा शत्रवो हसिष्यन्तीति भावः ।

(ध) सहोक्तिमात्रं सङ्केति । यत्र सहार्थस्य बलात् सामर्थ्यात् एकं वस्तु द्वयोः वाचकं स्यात् सदा यदि तत्र अतिशयोक्तिः मूलभूता कारणभूता भवेत् तदा सा सहोक्तिः ।

(न) श्लेषभित्तिका श्लेषनिबन्धना अन्यथा अष्टौ वा ।

(प) सङ्केति । अत्र रागशब्दः द्वयोर्बहिर्द्विवागुरातवीर्वाचकः । अति-शयोक्तिश्च भेदेऽप्यभेदरूपा ।

अत्र रागपदे शेषः ।

“सह कुमुदकदम्बैः कामसुखासयन्तः

सह चनतिमिरौघैर्धैर्यमुत्तारयन्तः ।

सह सरसिजपण्डैः स्वान्तमामौलयन्तः

प्रतिदिग्मममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति” ॥ (फ)

इदं मम । अत्र उल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु स्मिष्टतया ।

“सममेव नरसन्धिपेन सा गुरुसम्प्लोडविलुप्तचेतना ।

अगमत् सह तैलविन्दुना तनुदीपार्चिरिव क्षितेस्तलम्” ॥ (ब)

इयञ्च मालयापि सम्भवति । तथोदाहृते “सह कुमुद-
कदम्बैः” इत्यादौ ।

“लक्ष्मणेन समं रामः काननं गहनं ययौ” इत्यादौ च
अतिशयोक्तिमूलत्वाभावाच्चायमलङ्कारः ।

विनोक्तिर्यद्विनान्येन

न साध्वन्यदसाधु वा ॥ ७०२ ॥ [भ]

(फ) सहेति । चन्द्रवर्चनमिदम् । अमृतांशोः अमृतं अंशवः क्षिराः
कुमुदानां कदम्बैः समूहैः सह कामम् उल्लासयन्तः विकासयन्तः चनेः सान्द्रैः
तिमिराणाम् अन्धकाराणाम् ओघैः समूहैश्च सह धैर्यं कामिजनानामिति शेषः
उत्तारयन्तः विभजयन्तः उद्दीपकत्वादिति भावः । सरसिजानां पद्मानां पण्डैः
समूहैः सह स्नानं मनः चानोदयन्तः सङ्गीतयन्तः प्रतिदिग्मं दिशि दिशि सञ्च-
रन्ति । मास्तिगोष्ठतम् ।

(ब) सममिति । सा इन्दुमती गुरुणा महता सम्प्लोडेन विलुप्तं चेतनं
सञ्ज्ञासञ्ज्ञाभूता सती तनुदीपार्चिः श्रीया दीपमिश्रा तैलविन्दुना सङ्घेन नरा-
धिपेन अजेन सममिव क्षितेस्तलम् अगमत् । अत्र आर्ध्वङ्कारपदीपार्ध्वदिपार्ध्व-
रुपातिशयोक्तिः ।

(भ) विनोक्तिर्नाह विनोक्तिरिति । अन्वेन विना यत् न असाधु अश्री-
यत्वं च भवति, तथा अन्वेन विना यत्नं यत् असाधु भवति सा विनोक्तिः ।

न असाधु अशोभनं न भवति । एवञ्च यद्यपि शोभनत्वे
एव पर्यवसानं तथापि अशोभनत्वाभावमुखेन शोभनवचनस्वा-
यमभिप्रायो यत् कस्यचिद्वर्णनीयस्वाशोभनत्वं तत्परसन्निधेरेव
दोषः । तस्य पुनः स्वभावतः शोभनत्वमेवेति । यथा ।

“विना जलदकालेन चन्द्रो निस्तम्भतां गतः ।

विना यौष्मोष्णा मञ्जुर्वनराजिरजायत” ॥ (म)

“असाधु अशोभनम् । यथा ।

अनुयान्वा जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्रीर्विनाकेण ?” का निशा शशिना विना ॥ (ग)

“निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या

यथा न दृष्टं तुङ्गिनांशुविम्बम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलेव

दृष्टा विनिद्रा नलिनौ न येन” ॥ (र)

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्गा समत्कारातिशयः । विनाशब्द-
प्रयोगाभावेऽपि विनार्थविवक्षया विनोक्तिरेवायम् । एवं
सङ्कोक्तिरपि सङ्गशब्दप्रयोगाभावेऽपि सङ्गार्थविवक्षया भव-
तीति बोद्धव्यम् ।

(म) विनैति । चन्द्रः जलदकालेन विना निस्तम्भतां निमज्जतां गतः ।
यौष्मोष्णा विना वनराजिः मञ्जुः ममोद्धारिणी अजायत । अत्र जलदकाला-
पवसात् चन्द्रस्य तथा यौष्मोष्मापवसात् वनराजिरशोभनत्वम् अवगतम् ।

(ग) अनुयान्वेति । जनातीतं लोकातिश्रावितं कान्तं प्रियम् अनुयान्वा
अनुयान्वा त्वया साधु सम्यक् कृतम् । तथाहि, अकेण विना दिनश्रीः तथा
शशिना विना निशा च का ? सीतां प्रति अनूशासा अतिपक्षा उक्तिरिवम् ।

(र) निरर्थकमिति । नलिन्याः पद्मिन्याः जन्म निरर्थकं गतं, यथा
नलिन्या तुङ्गिनांशुविम्बं चन्द्रविम्बं न दृष्टम् । इन्दोचन्द्रस्यापि उत्पत्तिः निष्फ-
लेव, येन इन्दुना विनिद्रा विवक्षिता नलिनौ न दृष्टा । उपजातिवृत्तम् ।

समाप्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः ।

व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥

७०३ ॥ [ल]

अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः । यथा ।

“व्याधूय यदसनमम्बुजलोचनाया

वज्रोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।

प्रालिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या

धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह !” ॥ (व)

अत्र गन्धवाहे इठकामुकव्यवहारसमारोपः । लिङ्गसाम्येन यथा ।

“असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्रम्य जगत् कतृक्षं नो सन्ध्यां भजते रविः” ॥ (श)

अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वमात्रेण रविसन्ध्यायोर्नायकनायिका-
व्यवहारः । विशेषणसाम्यन्तु श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्य-
गर्भत्वेन च त्रिधा । तत्र श्लिष्टतया यथा मम ।

(ल) समाप्तिनाह समाप्तिरिति । समैः कार्यलिङ्गविशेषणैः यत्र प्रस्तुते अन्यस्य अप्रस्तुतस्य वस्तुनः विषयस्य व्यवहारसमारोपः सा समाप्तिः ।

(व) व्याधूयेति । हे मलयाचलगन्धवाह ! यत् वक्ष्यात् त्वम् अस्याः अम्बुजलोचनायाः पद्मलोचनायाः कनककुम्भविलासभाजोः वज्रोजयोः सनयोः वसनम् अवधूय अपसार्थ्य अशेषं समस्तम् अङ्गं प्रसभं वक्ष्यात् प्रालिङ्गसि तस्यात् त्वमेव गन्धः । वस्तुनिति कर्त्तव्यं इत्यम् ।

(श) असमाप्तिरिति । असमाप्ता समाप्तिप्राप्ता जिगीषा यस्य तादृशस्य मनस्विनः महापुरुषावस्य जिगीषोरित्यर्थः स्त्रीचिन्ता कान्ताभिवाचः का ? रविः कतृक्षं समस्तं जगत् अनाक्रम्य सन्ध्यां नो भजते ।

“विकसितमुखीं रागासङ्गाद्गतमिराहतिं

दिनकरकरस्पष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः ।

जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः

अयति हरितं हन्त ! प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः” ॥ (घ)

अत्र सुखरागादिशब्दानां श्लिष्टता । अत्र हि “तिमिरा-
हतिम्” । इत्यत्र “तिमिरांशुकाम्” इति पाठे एकदेशस्य
रूपेणऽपि समासोक्तिरेव न तु एकदेशविवर्त्तिरूपकम् । तत्र
हि तिमिरांशुकयोः रूप्यरूपकभावो हयोरावरकत्वेन स्फुट-
सादृश्यतया परसाचिष्यमनपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रान्त इति न
समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुमीशः । यत्र तु रूप्यरूपकयोः
सादृश्यमस्फुटं तत्रैकदेशान्तररूपणं विना तदसङ्गतं स्यादित्य-
शाब्दमप्येकदेशान्तररूपणमार्थमपेक्षत (स) एवेति । तत्रैक-
देशविवर्त्तिरूपकमेव यथा ।

(घ) विकसितेति । हन्तेति खेदसूचकमव्ययम् । तुहिनद्युतिः चन्द्रः
पुरः अयतः रागस्य लौहित्यस्य अनुरागस्य च आसङ्गात् आवेक्षात् विकसित-
मुखीं प्रकाशितमुखीं प्रसन्नमुखीञ्च तथा गलन्ती निर्गच्छन्ती तिमिरमेव आहतिः
आवरणं यस्याः तथाभूता दिनकरस्य सूर्यस्य उपनायकस्य चेति भ्रान्तिः करिष्य
किरणेन हस्तेन च स्पष्टाम् ऐन्द्रीं पूर्वां दिशं निरीक्ष्य दृष्ट्वा जरठा परिचिता
या लवली तदाप्यप्रसविविशेषः तदन्तः पाण्डुः छाया कान्तियस्य तथाभूतः भृशं
अव्यर्थं कलुषान्तरः मलिनान्तःकरणः सन् प्राचेतसीं पश्चिमां हरितं दिशं अयति
अवच्छिन्नते । शिखरिणीकृतम् ।

(स) अनेति । अत्र विकसितमुखीनिष्फुटाहरणे रूप्यरूपकभावः रूप्यम्
आरीपविषयः तिमिरं रूपकम् आरीप्यमात्रम् अंशुकं तयोर्भावः इत्योः तिमिरां-
शुकयोरावरकत्वेन आकाशकत्वेन परसाचिष्यम् अपरसाङ्गार्थं वाक्याद्यप्यलोचन-
साहाय्यमित्यर्थः अनपेक्ष्य चम्यङ्गीत्वापि स्वमात्रे स्थावरे एव विश्रान्तः सादृश्याव-
धीकृततया स्वतःसिद्ध इत्यर्थः इति द्वितीः समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुं खण्डवितुः
न ईदृशः न शक्तः । अनेति । यत्र वाक्मे इति शेषः अस्तुटम् अस्मदं वन्न

“यस्य रणतडरण करे कुर्वंतस्य मण्डलमलम्भम् ।

रससमुद्गीबि सहसा परसुखी होइ रिउसेना” (१) । (६)

अत्र रणान्तःपुरयोः सादृश्यमस्फुटमेव । कचिच्च यत्र स्फुट-
सादृश्यानामपि बहूनां रूपं शाब्दमेकदेशस्य चार्थं तत्रैक-
देशविवर्ति रूपकमेव । रूपकप्रतीतेर्यापितया समासोक्ति-
प्रतीतितिरोधायकत्वात् । ननु अस्ति रणान्तःपुरयोरपि सुख-
सञ्चारतया स्फुटं सादृश्यमिति चेत् (७) । सत्यमुक्तम् ।
अस्त्येव किन्तु वाक्यार्थपर्यालोचनासापेक्षं न खलु निरपेक्षम् ।
सुखचन्द्रादेर्मनोहरत्वादिवत् रणान्तःपुरयोः स्वतः सुख-
सञ्चारत्वाभावात् । साधारण्येन यथा ।

“निसर्गसौरभोद्भ्रान्तभृङ्गसङ्गीतशालिनी ।

(१) कस्य इति ।

यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वंतस्य मण्डलायलताम् ।

रससमुद्गीबि सहसा परसुखी भवति रिउसेना इति ॥ सं०

एकदेशान्तरस्य रूपं विना तत् वाक्यम् असङ्गतम् अनुपपन्नम् । अत्राब्दम्
शब्दाप्रतिपाद्यम् चार्थम् अर्थवत्त्वमर्थम् ।

(६) वक्ष्येति । रथ एव अन्तःपुरं तत्र करे मण्डलायलताम् अलिलताम्
अपरा नाभिकांमिति च भ्रमः करे कुर्वंतः यस्य रससमुद्गी उक्ताङ्गानिसुखी
अनुरागवती च रिउसेना अनुवत् कान्ता चेति भ्रमः सहसा परसुखी भवति ।

(७) रूपकप्रतीतिरिति । व्यापितया बहुमानितया इत्यर्थः समासोक्ति-
प्रतीतेः तिरोधावकत्वात् चावरकत्वात् यथा खावच्छनभूमिः पूर्वमित्यादि । सुख-
सञ्चारतयेति । यथा अन्तःपुरे सुखं सञ्चरति तथा रथोऽपीति भावः । निर्वेक्ष-
कार्यादर्थपर्यालोचननिरपेक्षमित्यर्थः । ततश्च बहूनां स्फुटसादृश्यानां उदा-
हृतं तथा स्फुटसादृश्यानां सहभावे रूपकस्य व्यापित्वेऽपि यदि एकदेशस्य रूपं
ज्ञात् तदा एकदेशविवर्तिरूपकमेवेति बोध्यम् ।

(८) निवर्तेति । निसर्गसौरभे च अनावसीयसेन उद्भ्रान्तः च उक्ता-

उदिते वासराधीये खेराजनि सरोजिनौ ॥” (क)

अत्र निसर्गत्यादिविशेषणसाम्यात् सरोजिन्यां नायिका-
व्यवहारप्रतीतो स्त्रीमात्रगामिनः खेरत्वधर्मस्य समारोपः
कारणम् । तेन विना विशेषणसाम्यमात्रेण नायिकाव्यवहार-
प्रतीतेरसम्भवात् । औपम्यगर्भत्वं पुनस्त्रिधा सम्भवति । उप-
मा रूपकसङ्करगर्भत्वात् । अवोपमागर्भत्वे यथा ।

“दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।

केशपाशालिङ्गन्देन सुवेशा हरिणेक्षणा” ॥ (ख)

अत्र सुवेशत्ववशात् प्रथमं दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमा-
गर्भत्वेन समासः । अनन्तरञ्च दन्तप्रभामदृशेः पुष्पैश्चितेत्यादि-
समासान्तराश्रयेण समानविशेषणमाहात्म्याहरिणेक्षणायां
क्षताव्यवहारप्रतीतिः । रूपकगर्भत्वे यथा ।

“लावण्यमधुभिः पूर्णम्” इत्यादि । सङ्करगर्भत्वे यथा ।
“दन्तप्रभापुष्पचिता” इत्यादौ “सुवेशा” इत्यत्र पाठे ह्युपमा-
रूपकसाधकाभावात् सङ्करसमाश्रयणम् । समासान्तरं पूर्व-
वत् । समासान्तरमहिम्ना क्षताप्रतीतिः । एषु च येषां मते

तेषां सङ्गीतशालिनौ सरोजिनौ पद्मिनी वासराधीये सूर्ये उदिते सति खेरा
विकसिता सञ्चिता च चञ्चलि चभूत् ।

(ख) दन्तेति । दन्तानां प्रभाः पुष्पाणीवेति दन्तप्रभापुष्पाणि तैः चिता
व्याप्ता, पाणिः पल्लव इव पाणिपल्लवक्षेत्रे शोभते इति पाणिपल्लवशोभिनी केश-
पाशः शालिङ्गन्देन तेन उपलब्धिता सुवेशा सुष्ठु हरिणद्वयो हरिणेक्षणा
विभातीति शेषः । क्षतापदे दन्तप्रभा इव पुष्पाणि तैश्चिता । पाणिरिव पल्लवः
तेन शोभिनीः केशपाश इव शालिङ्गन्देन । अत्र सुवेशत्वधर्मस्य मुख्यतया
उपमेये हरिणेक्षणायां वर्तनात् औपम्यगर्भत्वम् ।

(ग) उपमारूपकेति । उपमासाधकस्य उपमेये मुख्यतया स्मृतस्य धर्मस्य
रूपकसाधकस्य उपमाने मुख्यतया स्मृतस्य धर्मस्य साधकस्य च उपमेवान्न न

उपमासङ्करयोरेकदेशविवर्तिता नास्ति तज्ज्ञते चाद्यद्वतीययोः समासोक्तिः । द्वितीयस्तु प्रकार एकदेशविवर्तिरूपकविषय एव । पर्यालोचने तु चाद्ये प्रकारे एकदेशविवर्तिन्युपमैवाङ्गीकर्तुमुचिता (ग) । अन्यथा ।

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्वानाद्र्द्रनखक्षताभम् ।

प्रमोदयन्ती सकलकुम्भिन्दुं पापं रवेरप्यधिकं चकार” ॥

इत्यत्र कथं शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीतिः । नायिकापयोधरेणाद्र्द्रनखक्षताभशक्रचापधारणासम्भवात् । ननु अत्र “आद्र्द्रनखक्षताभम्” इत्यत्र स्थितमप्युपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनया ऐन्द्रे धनुषि सञ्चारणीयम् । यथा “दध्ना कुङ्क्षीतीति” इत्यादौ हवनस्यान्यथामिच्छेदं सञ्चार्यते विधिः । एवं च इन्द्रचापाभमाद्र्द्रनखक्षतं दधानेति प्रतीतिर्भविष्यतीति चेन्न । एवंविधनिर्वाहे कष्टसृष्टिकल्पनाटेकदेशविवर्तिन्युपमाङ्गीकारस्यैव व्यायस्त्वात् । अस्तु वा अत्र यथाकथञ्चित् समासोक्तिः । “नेत्रैरिवोत्पलेः पद्मेः” इत्यादौ च अन्यगत्या

रूपकं रूपकमेवात्र उपमा इत्येवंरूपस्य अभावादित्यर्थः । समासान्तरं पूर्ववत् उपमापक्षे उपमिति समासः रूपकपक्षे रूपकसमासः । यथा दन्तप्रभाः पुष्पाश्चैव तथा दन्तप्रभा एव पुष्पाश्च इत्यादि बोध्यम् । चाद्यद्वतीययोः दन्तप्रभापुष्पचितेत्यादिरूपे चाद्ये उदाहरणे द्वितीये च तत्रैव सुवेगमेव परीतेति पाठे न परिवर्तिते इत्यर्थः ।

(घ) ऐन्द्रमिति । शरद्वर्चनमिदम् । शरत् पाण्डुपयोधरेण निहन्तृत्वात् सिद्धजघधरेण आद्र्द्रम् अभिनवं यत् नखक्षतं तस्यैव नामा वक्ष्यतादृश्यम् ऐन्द्रं धनुः शक्रचापं दधाना चारयन्ती सती सकलकुम्भं इन्दुं प्रमोदयन्ती विकासुवन्ती रवेः सूर्यस्य अभधिकं तापं चकार । शरदि चन्द्रस्य सञ्चलत्वं सूर्यस्य च सञ्चलापत्वं स्यादिति प्रसिद्धिरिति भावः । वस्तुपर्यालोचनया विषयाङ्गीकृत्येन । हवनस्य होमस्य अथवा अन्तर्यामिणोः साधं प्राप्तकुङ्क्षीतीत्यादिविधिना सिद्धेः प्राप्तेः । दधीति । यथा अत्र दधिहरणत्वे विधिः सञ्चार्यते तथाभाषीति भावः ।

सम्भवात् । किञ्च उपमायां व्यवहारप्रतीतेरभावात् कथं तदुपजीविकायाः समासोक्तोः प्रवेशः (घ) । यदाहुः ।

“व्यवहारोऽथवा तत्त्वं नोपम्ये यत् प्रतीयते ।

तन्नोपम्यं समासोक्तिरेकदेशोपमा स्फुटा” ॥ (ङ)

एवञ्च उपमारूपकयोरेकदेशविवर्तिताङ्गीकारे तन्मूल-
सङ्करेऽपि समासोक्तेरप्रवेशो न्यायसिद्ध एव तेनोपम्यगर्भविशे-
षणोत्थापितत्वं नास्या विषय इति विशेषणसाम्ये श्लिष्टविशे-
षणोत्थापिता साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधा । कार्य-
लिङ्गयोस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतुष्प्रकारा समासोक्तिः सर्व-
त्रैवात्र व्यवहारसमारोपः कारणम् (च) । स च क्वचिदङ्गीकरो-
वस्तुनि लौकिकवस्तु, व्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वस्तुनि
शास्त्रीयवस्तु, व्यवहारसमारोपः । लौकिके वा शास्त्रीयवस्तु-
व्यवहारसमारोपः । शास्त्रीये वा लौकिकवस्तु, व्यवहारसमा-
रोप इति चतुर्धा । तत्र लौकिकवस्तुपि रसादिभेदादनैक-
विधम् । शास्त्रीयमपि तर्कयुर्वेदज्योतिःशास्त्रादिप्रसिद्ध-

वशाच्चविविधेति । कष्टदृष्ट्वा चार्द्रं न खल्वेति स्थितस्य उपमावाचकस्य चामा-
शब्दस्य इन्द्रे भगुवि संचारणेनेति भावः । ननु अत्रापि सरःप्रिया भङ्गत्वाव्यव-
हारसमारोपेऽपि समासोक्तिरनु का अतिवित्याशङ्का दूषयति किञ्चेति । तथा
च यत्र व्यवहारसमारोपप्रतीतिः स्फुटा, तत्रैव समासोक्तिः न तु कष्टदृष्ट्वा
व्यवहारप्रतीत्यानयने इति भावः ।

(ङ) व्यवहार इति । यत् यज्जात् नोपम्ये नोपम्यगर्भविशेषणसाम्ये
इत्यर्थः व्यवहारः साधर्म्यं वा तत्त्वं स्वरूपम् अप्रस्तुतस्येति श्रेयः न प्रतीयते न
बुध्यते तत् तज्जात् नोपम्यसमासोक्तिः नोपम्यगर्भविशेषणसाम्योत्थापिता समा-
सोक्तिर्न भवतीति श्रेयः, यतः सा स्फुटा सुव्याप्ता सर्वत्रानुभवसिद्धा एवहीन्दी-
यमा एकदेशविवर्तिनी उपमेत्यर्थः ।

(च) तन्मूलसङ्करे उपमारूपकसङ्करे इत्यर्थः न्यायसिद्धः युक्तिसिद्धः व्यव-
हारसमारोपाभावादिति भावः ।

तथेति बहुप्रकारा समासोक्तिः । दिक्षात्' यथा "व्याधूय
यद्गहनम्" इत्यादौ लौकिके वस्तुनि लौकिकस्य वृत्तासुक्तस्य
व्यवहारादेः समारोपः ।

“येरेकरूपमखिलास्त्रपि वृत्तिषु त्वां

पञ्चद्विरव्ययमसङ्गतया प्रवृत्तम् ।

लोपः कृतः किल परत्वशुषो विभक्ते-

स्तौर्लक्ष्यं तव कृतं भुवमेव मन्ये” ॥ (छ)

अत्र आनमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यव-
हारसमारोपः (ज) । एवमन्यत्र । रूपकेऽप्रकृतमात्मस्वरूप-
मेव तं पूर्वावस्थातां विशेषयति (भ) । अत एव अत्र “व्यव-
हारसमारोपो न तु स्वरूपसमारोपः” इति वदन्ति । उप-
माध्वनौ श्लेषे च विशेष्यस्यापि साम्यमिह तु विशेषण-
मात्रस्य अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वमिह तु अप्रस्तुत-
स्येति भेदः ।

(छ) यैरिति । ईश्वरं प्रति कल्पविदुक्तिरियम् । हे भगवन् ! आदितासु
समयासु वृत्तिषु अवस्थासु पदप्रत्यययोनिसमासादिषु च अव्ययम् । अविनाशिनम्
असङ्गतया सङ्गतातीतया प्रवृत्तं त्वाम् अव्ययसदस्य पञ्चद्विः यैः कर्तैः परत्वशुषः
त्वदन्यः कश्चिदस्तीत्येवंरूपाया इत्यर्थः परवर्तिन्याश्च विभक्तेः प्रत्ययस्य लोपः कृतः
तैः तव कथञ्च स्वरूपं तत्त्वमित्येवं सूत्रस्य कृतं निरूपितमिति भुवमेव निश्चितमेव
मन्ये जानामि । वसन्तिलक्षं वृत्तम् ।

(ज) आनमेति । आनमशास्त्रं वेदः तत्र प्रसिद्धं तस्मिन् वस्तुनि प्रज्ञा-
तीति भावः व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धस्य वस्तुनः अव्ययसदस्य इत्यर्थः व्यवहार-
समारोपः ।

(भ) रूपके इति । अप्रकृतम् उपमानम् आत्मस्वरूपस्य सन्निवेशेन चारी-
येष प्रकृतस्य उपमेयस्य रूपम् अवस्थादयति आशङ्क्यते । इह तु समासोक्ती
वृत्तावस्था साधर्म्यं तस्याः समारोपेण तं प्रकृतं पूर्वावस्थातः प्रकृतमात्मस्व-
रूपाद्येत्यर्थः विशेषयति सत्प्रवृत्तेन प्रापयति ।

उक्तिर्विशेषणैः साभि-

प्रायैः परिकरो मतः ॥ ७०४ ॥ [ज]

यथा ।

“अङ्गराज ! सेनापते ! द्रोणोपहासिन् !

कर्ण ! रघौ न भीमाद् दुःशासनम्” । (ट)

शब्दैः स्वभावादेकार्थैः

श्लेषोऽनेकार्थवाचनम् ॥ ७०५ ॥ [ठ]

“स्वभावादेकार्थैः” इति शब्दश्लेषाद् व्यवच्छेदः । “वाचनम्” इति च ध्वनेः (ड) । उदाहरणम् ।

“प्रवर्त्तयन् क्रियाः साध्वीर्मालिन्यं हरितां हरन् ।

सहसा भूयसा दीप्तो विभाति च विभाकरः” ॥ (ड)

(ज) परिकरमाह उक्तिरिति । साभिप्रायैः अभिप्रायव्यञ्जकैः विशेषणैः उक्तिः परिकरः मतः । अपुष्टाद्येत्वदीवपरिहारेण यस्य प्राप्तावपि एकत्र बहूनामेव विशेषणानुक्तौ वैचित्र्यातिशयदर्शनात् अस्योक्तिरिति ध्येयम् ।

(ट) अङ्गराजेति । भीमेन वध्यमानं दुःशासनं रक्षितुमशक्नुवानं कर्णं प्रति अश्वत्थामः सीङ्गुष्ठनं वचनमिदम् । अङ्गानां देवमेदानां राजा अङ्गराजः तत्सन्नुद्धो । सेनापते ! मां विहाय त्वं सेनापत्ये-अभिविक्तोऽसौत्रि भावः द्रोणम् उपहासितवान् इति द्रोणोपहासो तत्सन्नुद्धो, त्वया आत्मगर्वेण द्रोणं जपितरम् उपहासितवानसि । कर्ण ! एनं दुःशासनं भीमात् तत्कोदरदृष्टात् रघु परि-
त्रायस्व । अत्र विशेषणत्रयप्रभावात् कर्णस्य दुःशासनरक्षकम् अवश्यकर्तव्यं प्रतीयते, तद्वचनत्वे तस्यातिशयव्यञ्ज्येति बोध्यम् ।

(ठ) अर्थश्लेषमाह शब्दैरिति । स्वभावात् एकार्थैः शब्दैः अनेकार्थानां वाचनं प्रतिपादनं सन्ध्याभिप्रेतयेति भावः श्लेषः ।

(ड) शब्दश्लेषादिति । शब्दश्लेषे हि स्वभावादेव शब्दानां भिन्नाव्येति भावः ध्वनेः व्यञ्जकस्य व्यवच्छेद इत्यनेनाश्वयः ।

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् हावपि राजसूयं वाच्यं ।
 क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः ।
 कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात् समम् ॥
 अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्वन्यते पञ्चधा ततः ।
 अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ॥ ७०६ ॥ [ठ]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमभिरोहति ।

सखादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः” ॥ (ण)

अथ अस्मदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते
 सामान्यमभिहितम् (त) ।

“समियं यदि जीवितापहा

हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

(ङ) प्रवर्तयन्निति । साध्वीः क्रियाः वैदिककर्मणि प्रवर्तयन् प्रजाभिः
 स्वस्य कारयन् हरितां द्रव्यां मायिन्यं हरन् प्रियाप्रदानादिना वेति भावः
 अन्धकारभङ्गेन भूयसा चतितकृता महसा तेजसा प्रभावेण उज्ज्वलितेन च
 दीप्तः विना प्रकाशं करोतीति विभाकरः राजा सूर्यश्च विभाति राजते ।

(ड) अप्रस्तुतप्रशंसानाह क्वचिदिति । क्वचित् सामान्यात् साधारणात्
 अप्रस्तुतात् विशेषः प्रस्तुतं क्वचित् विशेषतः विशेषात् अप्रस्तुतात् सामान्यं प्रस्तुतं
 क्वचित् अप्रस्तुतात् कार्यात् प्रस्तुतं निमित्तं क्वचित् अप्रस्तुतात् निमित्तात् प्रस्तुतं
 कार्यं क्वचित् समानात् अप्रस्तुतात् समं प्रस्तुतं मन्यते चेत् ततः तदा पक्षया पक्ष-
 विधा उक्तरीत्येति भावः अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ।

(ञ) पादाहतमिति । यत् रजः पादाहतं यत् उत्थाय मूर्धानम् अवि-
 रोहति अस्माविति, यत् रजः अपमानेऽपि सखात् देहिनः वरं जनाक् प्रिय-
 निमर्षः, देहाह इति वरः चेठे त्रिषु जीवे जनाक् प्रिये इत्यन्तरः ।

(त) सामान्यमिति । वैदिकानामनित्यर्थः ।

(ण) हन्ति । दिव्यशक्तिं हरति अविनाशेन अविनाशित्वमुदी यथाह ।

विषमप्यसृतं कचिद्ववेत्

असृतं वा विषमोऽक्षरेऽप्युच्यते ॥ (घ)

अत्रेऽक्षरेऽप्युच्यते कचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं
हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रसृतं विमो-
घोऽभिहितः । एवं च अत्राप्रसृतप्रशंसामूलोऽर्थान्तरन्यासः ।
दृष्टान्ते प्रख्यातमेव वस्तु, प्रतिविम्बत्वेनोपादीयते । इह तु
विषमसृतयोरसृतविषोभावस्याप्रसिद्धेन तस्य सङ्गावः (द) ।

“इन्दुर्लित इवाश्वनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव

प्रस्नानां कृष्णमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा ।

कार्कश्यं कलया च कोकिलबध्ना कण्ठेष्विव प्रसृतं

सीतायाः पुरतश्च हन्त ! शिखिनां वर्हाः सगर्हा इव” ॥ (घ)

अत्र सम्भाव्यमानेभ्यः (घ) इन्हादिमतास्त्रनलितत्वादिभ्यः
कार्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रसृतं कारणं
प्रतीयते ।

नवलीक्य अजस्र विद्यापवचनमिदम् । इयं कम् माश्रयं यदि कीर्तितम् अप-
हृतीति जीवितापङ्ग जीवनहारिणीत्यर्थः । तदा हृदये विह्विता सती ममिति
श्रेयः मां किं कथं न हन्ति ? ममैव सती न कीरः ममेवेन्दुप्रतिपुच्छतेत्याह विष-
मिति । कचिन् ईन्दुरेऽप्युच्यते किमपि असृतम्, असृतं वा विषं भवेत् ।

(द) प्रख्यातमेवेति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । तस्य दृष्टान्तस्य ।

(घ) इन्दुरिति । इन्दुर्लित इवतुल्यकमव्ययम् । सीतायाः सौन्दर्यवर्धन-
त्वम् । सीतायाः पुरतः अगतः इन्दुः अन्द्रः अश्वनेन क्षित इव मासिच्यपूर्णं
इव न राजते इति भावः, श्योवां दृष्टिः जडिता इव लुब्धिता इव, विद्रुमदलं
प्रवाहपङ्कजं प्रभातः प्रकटैव स्नानं गतः अहचिना यस्य तादृशनिव, हेमः
काचमलं प्रभा श्यामेव कण्ठेष्विव, कोकिलबध्ना कोकिलमनाः कण्ठेषु कलया
कार्कश्यं प्रसृतमित्येव कोकिलारवः कर्कशः प्रतीयते इति भावः । तथा शिखिनां
सगर्हा वर्हाः सगर्हा इव निन्दिता इव । आहूयविकीर्णं हन्तम् ।

(घ) इन्हादिमतेभ्यः उत्प्रेषणीयेभ्यः ।

“नच्छामीति मयोक्तया मृगदृश्या निःश्वासमुद्देक्षितं

त्वक्का तिर्थमवेक्ष्य वाचकस्तुषेणैकेन मां चक्षुषा ।

अथ प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्नाता-

मित्त्वं खेदविवर्धितो मृगशिशुः सोऽप्यसमभाषितः” । (न)

अत्र कस्यचिदगमनरूपे कार्ये कारणसमिहितम् (प) ।
तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने (फ) च द्विधा शेषमूला सादृश्य-
मात्रमूला च । शेषमूलापि समाप्तोक्तिवद्विशेषणमात्रसेवे
शेषवद्विशेषणस्यापि शेषे भवतीति द्विधा ।

क्रमेण यथा ।

“सहकारः सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः ।

समुज्ज्वलरश्मिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः” । (व)

अत्र विशेषचमात्रशेषवशादप्रस्तुतात् सहकारात् कस्य-
चित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः ।

(न) नच्छामीति । विदेहमनने कृतनिषेधमपि चनच्छन् प्रति तत्कारणं
जिज्ञासुं सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरिवम् । नच्छामि इति सखा सक्त्या नम-
दृश्या उद्देक्षितं दीर्घं निःश्वासं त्वक्का वाचकस्तुषेण समुपूरेण एकेन चक्षुषा मां
तिर्थ्यक् वक्तुं चरेत्त्य अथ मदर्पितं प्रेम त्वया प्रियसखीवृन्दे बध्नाताम् इत्यम्
अनेन प्रकारेण खेदेन विवर्धितः प्रतिपादितः मृगशिशुः सोऽप्यसं सञ्चितम्
आभाषितः कथितः । आदुर्लभविकीर्णितं वक्तुम् ।

(प) अनेति । अमननरूपे कार्ये जिज्ञासिने इति शेषः कारणं नाभिधाया
अस्वाभिप्रायव्यस्यं वाक्यरूपमिति भावः ।

(फ) तुल्याभिधाने इति । तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य अनिधाने इत्यर्थः ।

(व) सहकार इति । सहकारः चायः सदा चामोदः सौरभम् चाम-
रूपं कस्य सखाभूतः वसन्तस्य शिवा पुष्पपत्रादिव्यनितया इति भावः समन्वितः
शुक्लः वसन्तकमनीयतवेद्यसमन्वितश्च समुज्ज्वला रश्मिः चानिः चमत्तं समुज्ज्वली
मृगादि रश्मिः अनिधापी कस्य सखीकः श्रीमान् सुदर्शनः सखा प्रस्तुतानि वहीनिः
उज्ज्वलिरश्मिः उद्गतकलिरश्मिः चमत्तं उज्ज्वलरश्मिः चाकुलः ।

“पुंस्त्वादपि प्रविचक्षेद् यदि यच्चधोऽपि
यायाद् यदि प्रचयने न महानपि स्नात् ।
अभ्युदरेत्तदपि विश्वमितीदृशौयं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन” ॥ (म)

अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेषेणापि श्लिष्टेन प्रचुरप्रसिद्धा
प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित् पुरुषः प्रती-
यते (म) । सादृश्यमात्रमूला यथा ।

“एकः कपोतपोतः शतशः श्लेनाः क्षुधाभिधावन्ति ।
अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरणं विधेः कुरुष्व” ॥ (य)

अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः प्रतीयते (र) ।
इयं कश्चित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा ।

“धन्याः क्षुत्तु बने वाताः कङ्कारस्पर्शम्रीतलाः ।

(म) पुंस्त्वादिति । पुंस्त्वात् पुरुषत्वात् प्रविचक्षेत् भक्षेत् कष्टि स्त्री मवेद
यदीत्यर्थः, यधोऽपि पातावनपि काकात् गच्छेत् यदि, प्रचयने बाष्पाकां न
महान् अपि स्नात् कर्षः स्नात् यदि, तदपि तत्रापि विश्वं जगत् अभ्युदरेत्
केनापि पुरुषोत्तमेन इति ईदृशी एवंप्रकारा इयं दिक् नीतिः प्रकटिका ।
वस्तुव्यतिथिर्बलम् ।

(न) चक्षेति । प्रचुरप्रसिद्धा बहुशः स्नाता विस्तरेवेति तेन हि दैव-
कृतान्तहरणात् मोहिनीमूर्तिपरिवहः कृतः । महाकंठनिनका वरातुङ्गर्तुं
वराहद्वेषेण पाताकं प्रविष्टम् । कश्चिराजकृतं त्रैलोक्यमुत्कर्तुं वासनकवेण बाष्पापि
कृता इति दृष्टव्यम् ।

(य) एक इति । एकः कपोताव इत्यर्थः कपोतपोतः काकावतश्चावकः,
शतशः बहुशः श्लेनाः वातकाः पक्षिविशेषाः क्षुधा अनिधावन्ति इयं प्रतीति
श्लेषः, अम्बरम् बाष्पाकम् आवृतिशून्यं निरावरणम्, हरि हरि शैवपुनःकर्मण्यर्थं
विधेः कुरुष्व शरणं रक्षित्री । विधातैवास्त्रीकान्ती रक्षयन् इति भावः ।

(र) चक्षेति । प्रस्तुतः चावकः बहुशःपरिवृत इति भावः ।

(क) धन्या इति । इन्द्रवज्रीतिरिवम् । कङ्काराणां रतीवधानां जर्मेन

राममिन्दोवरस्त्रामं ये सृष्टमन्त्रनिवारिताः ॥ (क)

अत्र वाता धन्वा अहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतः प्रती-
यते । वायस्य सन्धवासन्धवोभयरूपतया त्रिप्रकारियम् (ब) ।
तत्र सन्धवे उत्तोदाहरणान्येव । असन्धवे यथा ।

“कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमावयोः ।

अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः” ॥ (ग)

अत्र काककोकिलयोर्वक्त्रोवाक्यं प्रस्तुताध्यारोपणं विना-
ऽसन्धवि (घ) । उभयरूपत्वे यथा ।

“अन्तस्त्रिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो वहिः ।

कथं कमलनालस्य सा भूवन् भङ्गुरा गुणाः” ॥ (घ)

अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणं विना कमलनालान्त-
स्त्रिद्राणां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसन्धवि, अन्येषान्तु
सन्धवीत्युभयरूपत्वम् (ङ) । अस्यास्य समसोक्तिवद् व्यवहार-

जीतवाः वने वाताः वनवीथयः धन्याः खलु, ये वाताः अनिवारिताः सन्तः
इन्दोवरस्त्रामं रामं सृजन्ति ।

(ब) अत्रेति । प्रस्तुतः सन्ध इति शेषः । वायस्येति । कश्चित् वायस्य
अन्धवरूपत्वं, कश्चित् असन्धवरूपत्वं कश्चित् उभयरूपत्वमिति भावः ।

(ग) कोकिल इति । अहं कोकिलः, भवान् काकः, आवयोः कालिमा
अन्धवरूपत्वं समानः । पुनः किन्तु काकली सूत्री मधुरजनिः तस्यां कोविदाः
विशेषज्ञाः अन्तरं प्रश्नेदम् आवयोरिति शेषः कथयिष्यन्ति ।

(घ) अत्रेति । वाकीवाक्यम् उत्तिमश्रुती । प्रस्तुतस्य कस्यचित् जनस्य
अध्यारीयस्य चारीयस्यम् ।

(ङ) अन्तरिति । कमलनालस्य पत्रस्यवाक्यं सूत्राः सूत्राचीत्यर्थः कथं
भङ्गुराः क्षिद्राः सा भूवन् न भवेदुः, यतः सूत्रांसि बह्वि अन्तस्त्रिद्राणि अन्ध-
न्तरविबरादि तथा वहिः बह्वः कण्टकाः ।

(इ) अत्रेति । अन्येषां कण्टकानामित्यर्थः । वस्तुभवेति । तत्र हि

समारोपप्राप्तत्वाच्चन्दशक्तिमूलाद् वस्तुध्वनेर्भेदः, उपमाध्व-
नावप्रस्तुतस्य व्यञ्जित्वम् । एवं समासोक्तौ द्वेषेऽपि द्वयो-
रपि वाच्यत्वम् ।

उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः ।

निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः

॥ ७०७ ॥ [च]

निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याज-
स्तुतिः, स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेष
यथा ।

“स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव ! ।

त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः” ॥ (क)

इदं मम ।

“व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं

यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि ।

व्यवहारसमारोपो नास्तीति भावः एवं समासोक्तौ अप्रस्तुतस्य व्यञ्जित्वमिति शेषः,
इह तु प्रस्तुतस्य इति भावः ।

(च) व्याजस्तुतिमाह उक्तेति । वाच्याभ्याम् अभिधेयान्तां निन्दास्तुतिभ्यां
स्तुतिनिन्दयोर्गम्यत्वे व्याजस्तुतिरुक्ता ।

(क) उक्तेति । राजविषविषी व्याजस्तुतिरिवम् । हे देव ! त्वयि
कुपितेऽपि रिपूणां स्त्रियोः कार्यः स्तनयुगेषु मुक्ताभरणं वासानिति निन्दा,
स्तनयुगेषु मुक्तं त्यक्तम् आभरणं वासिरिति स्तुतिः तयोक्ताः कण्टकेन रीमाद्येन
पतिसङ्कलनितसारस्विकभावविशेषेण कलिता आक्रान्ता अङ्गयष्टयो वासानिति
निन्दा, कण्टकेन सुद्रव्यदुष्पापि कलिता आक्रान्ता अङ्गयष्टयो वासानिति स्तुतिः
तथाभूताः अतएव प्रागिव अकुपिते इव विश्वस्ता निःशङ्का इति निन्दा, विश्वता
इति स्तुतिः जाताः, विश्वता विश्वा समे इत्यमरः । अतः निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वम् ।

(क) व्याजोति । हे पयोद ! तव ! तव जीवनानि जगन्नि जगतः

सौत्रम् तु ते महदिदं वन । धर्मराज-
साहाय्यमर्जयसि यत् पथिकाभिहतम् ॥ (ख)

पर्यायोक्तं यदा भङ्गा
गम्यमेवाभिधीयते ॥ ७०८ ॥ [ग]

उदाहरणम् ।

“सृष्टास्ता नन्दने ग्रन्था केयमश्लो गलालिताः ।
सावन्नं पारिजातस्य मञ्जरी यस्य सैनिकैः” ॥ (घ)

अत्र हयग्रीवेण स्वर्गो विजित इति प्रस्तुतमेव गम्य
कारणरूपं वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तये सैन्यस्य पारिजातमञ्जरी-
सावन्नस्यार्जनरूपकार्यद्वारेणाभिहितम् । न चेदं कार्यात्
कारणप्रतीतिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा । तत्र कार्यस्य अप्रस्तुत-
त्वात् । इह तु वर्णनीयस्य प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्य-
मपि कारणवत् प्रस्तुतम् । एवञ्च ।

“अनेन पर्याप्तयताशुविन्दून्
मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु ।

जीवनाय भवतीति यत् इयं तव व्याजसुतिः हृत्तरुपा सुतिः, ईं वन ! इदम्
ते तव महत् स्त्रीं यत् पथिकान् निहत्य धर्मराजस्य यमस्य साहाय्यम् आनु-
कूल्यम् अर्जयसि । वसन्ततिथयं इतम् । अत्र सुत्या धर्मराजसाहाय्यार्जन-
रूपदा निन्दाया नव्यत्वम् ।

(ग) पर्यायोक्तमाह पर्यायोक्तमिति । यदा भङ्गा भङ्गीकृतं नव्यमेव
अभिधीयते अतिशेकवत् प्रकाशयति तत् पर्यायोक्तम् ।

(घ) सृष्टा इति । तत्र हयग्रीवस्य सैनिकैः ग्रन्थाः इन्द्राण्याः केयानां
सन्धौ विन्धासे आहिताः प्रयुक्ताः नन्दने तदास्थीपवने पारिजातस्य ताः मञ्जरीः
मन्त्र्यः सावन्नं सावरीलं सृष्टाः ।

(ङ) अनेनेति । अनेन राज्ञा अनुविधाविभीनां स्तनेषु मुक्ताफलानां च

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीना-
माक्षेपसूत्रेषु विनैव हाराः” । (ङ)

अत्र वर्णनीयस्य राज्ञो गम्यभूतशत्रुमारणरूपकारणवत्
कार्यभूतं तथाविधशत्रुस्त्रीक्रन्दनजलमपि प्रभावातिशय-
बोधकत्वेन वर्णनाहंमिति पर्यायीकृतमेव ।

“राजन् ! राजसुता न पाठयति मां देख्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुञ्जे ! भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ? ।

अथ राजशुकस्तवारिभवने सुप्तोऽध्वगेः पञ्चरा-
क्षितस्नानवलोक्य शून्यवहभावेकैकमाभाषते” ॥ (च)

अत्र प्रख्यानीयतं भवन्तं श्रुत्वा सहस्रवारयः पलायिता
इति कारणं प्रस्तुतम् । “कार्यमपि वर्णनाहंत्वेन प्रस्तुतम्”
इति” केचित् । अन्ये तु “राजशुकहृत्तान्तेन न कोऽपि
प्रस्तुतस्य प्रभावो बोध्यते इति अप्रस्तुत प्रशंसेव” इत्याहुः ।

सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।

सूक्तमान् अतिस्थूमान् अनुविन्दून् पर्यासयता पातयता कृता चाक्षेपसूत्रेषु
शून्यनसूत्रेषु विनैव हाराः प्रत्यर्पिताः सपजातिष्ठन् ।

(च) राजमति । वशावितेषु राजपरिवारेषु प्रासादस्थितस्य चाक्षित-
शुकस्य राजादिचित्रपटेषु राजादिमुद्रा आवेदनमिदम् । हे राजन् ! राजसुता
मां न पाठयति, देख्यः नद्विष्यः अपि किं कथं तूष्णीं स्थिताः ? हे कुञ्जे ! मां
भोजय, कुमारस्य राजपुत्रस्य सचिवैः सहचरैः किम् अद्यापि ददानीमपि न
भुज्यते ? इत्यननेन प्रचारीष तव चरितवती अध्वगैः वशिष्ठैः पञ्चरात् सुप्तः राज-
शुकः शून्यवहमी चित्रस्थान् राजादीन् अवलोक्य एकैकम् आभाषति कथयति ।
आहूँ वशिष्ठोक्तिं वृत्तम् ।

(ङ) अर्थाकारवासनाङ्ग सामान्यमिति । साधर्म्येण समानधर्मवत्त्वया
चतरेव यथैव वा विविधैव सामान्यं वा तेन सामान्येन विशेषो वा, कारणेन

कार्येषु कारणेनेदं कार्येषु च समर्थ्यते ।
साध्यर्थ्येतेतरेषामन्तरन्यासोऽष्टधा ततः ॥

७०६ ॥ [छ]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“वृद्धवृद्धायः कार्यान्तं चोदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयाभोधिमभ्येति महानद्या नगापगा” ॥ (ज)

अत्र द्वितीयाहंगतेन विशेषणार्थेन प्रथमाहंगतः सामान्यो-
ऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते ।

“यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः” ॥ (झ)

“पृथ्वि ! स्त्रिरा भव, भुजङ्गम ! धारयेनां

त्वं कूर्मराज ! तदिदं हितयं दधौथाः ।

कार्येषु, कार्येषु इदं कारणेषु यदि समर्थेते दृढीक्रियते चरौ ततः उन्मरीत्या
चटवा चटप्रकारः चर्चान्तरन्यासः ।

(ज) उच्यते । चोदीयान् सुदृढतरीऽपि जनः वृद्धन् महान् सहायी
यस्य तच्चाभूतः सन् कार्यान्तं कार्यपारं गच्छति प्राप्नोति सिद्धकार्यो भवतीत्यर्थः ।
तच्चाह, नगापगा नमनिर्भरिणी महानद्या नद्यया सम्भूय मिश्रिता चन्धीधिं
समुद्रम् अभ्येति प्राप्नोति ।

(झ) वाच्यते । माधवः कृष्णः वाचनः चर्चाः वाचदर्थम् । यावदर्थं
वदन्ति सुदृढक्रान्तिं यस्यां तथीकान् एवम् उक्तप्रकारां वाचन् वादाय गृहीत्वा
उक्तमर्थः विरराम निवहते । तच्चाह, महीयांसः चरितमहान्तः जनाः प्रकृत्या
कर्मवैभवं मितभाषिणः भवन्तीति शेषः । अत्र सामान्येन प्रथमाहंगतद्वयी विशेषः
सोपपत्तिकः कृतः ।

(ञ) पृथ्वीति । चक्षुष्योक्तिरियम् । हे पृथ्वि ! त्वं स्त्रिरा भव, हे
भुजङ्गम ! जनक ! त्वम् एनां पृथ्वीं धारय, हे कूर्मराज ! त्वम् इदं हितयं पृथ्वी-

दिक्क्षराः ! कुर्वत तस्मिन्ने दिधीर्षान्

चार्यः करोति हरकार्मुकमाततण्यम्” ॥ (ख)

अत्र कारणभूतं हरकार्मुकमाततण्यीकरणं पृथ्वीस्यैर्यादिः
कार्यस्य समर्थकम् ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदा पदम्” । (ट)

इत्यादौ सम्पहरणं कार्यं सहसा विधानाभावस्य विस्मय-
कारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधर्म्यं उदा-
हरणानि । वेधर्म्यं यथा ।

“इत्यमाराध्यमानोऽपि क्षिप्नाति भुवनत्रयम् ।

शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः” । (ठ)

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम् । “सहसा विदधीत”
इत्यत्र सहसाविधानाभावस्वापवादत्वं विद्वद् कार्यं समर्थ-
कम् । एवमन्यत् ।

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे

वाक्यलिङ्गं निगद्यते ॥ ७१० ॥ [उ]

भुजङ्गमदीर्घं नित्यर्थः दधीषाः, हे दिक्क्षराः ! दिग्ब्रजाः ! तेषां पृथ्व्यादीनां
मध्ये दिधीर्षां चारुवेष्टां चारुचवन्मित्यर्थः कुर्वत । चार्यः राजः हरस्य ज्ञानीः
कार्मुकम् आततण्यं विसृतनौदिकं करोति । वसन्तिष्वकं इत्यम् ।

(ट) सहसेति । सहसा अविविच्येत्यर्थः कियं न विदधीत न कुर्व्यात्,
अविवेकः अविवेच्यकारी जनः परम् अत्यर्थम् आपदा पदं स्थानम् । उन्मदः
बुधबुद्ध्याः बुधाबुद्ध्याः सत्यः विस्मयकारिणं जनं स्वयं उच्यते हि आश्चर्यस्येव ।

(ठ) इत्यनेति । इत्यम् अन्तेन प्रकारेण आराधमानः सेवमानोऽपि
ह हारकः भुवनत्रयं क्षिप्नाति तावदिति । दुर्जनः दुष्टो जनः प्रत्यपकारेण
शाम्येत् शाम्यं यच्छेत्, उपकारेण न शाम्येदिति शेषः प्रभुतं विजुष्यादिति
भावः ।

(उ) वाक्यलिङ्गमाह हेतीरिति । हेतोः चारुचव इत्यर्थः वाक्यलिङ्गं निगद्यते ।

तत्र वाक्यार्थता यथा ।

“यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सखिले ममं तदिन्दीवरम्
मेघैरन्तरितः प्रिये ! तव मुखच्छायायानुकारी यशो ।
येऽपि त्वन्नमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्वच्छादृश्यविनोदमात्रमपि मे देवेन न सम्पद्यते” ॥ (ठ)

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतवः । पदार्थता यथा
मम ।

“त्वहंजिराजिनिर्धूतधूलिपटलपङ्क्तिनाम् ।
न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः” ॥ (च)

अत्र द्वितीयाहं प्रथमार्द्धमेकपदं हेतुः । अनेकपदं यथा
मम ।

“पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम् ।
देव ! त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि” ॥ (त)

(ठ) इदिति । रावर्णेन सीताहरणानन्तरं वर्षाकाले सीताविरहितः
रामस्य चक्तिः । हे प्रिये ! तव नेत्रयोः समाना कान्तियंस्त तथोक्तं यत् इन्दीवरं
नीलोत्पलं तत् सखिले ममं वर्षाप्रभावादिति भावः । तव मुखस्य छायां कान्तिम्
अनुवरीतीति तथाभूतः यशो चन्द्रः मेघैरन्तरितः आच्छादितः । येऽपि तव
नमनानुकारिणो गतियेषां तथोक्ताः तेऽपि राजहंसाः गताः मानसमिति श्रेयः ।
वर्षासु मुख्यजलानामाविर्जलात् तस्मान्न हंसानां पीडाकरत्वात् ते निर्मलजलं
मानसं सरो यान्तीति प्रसिद्धिः । अतः देवेन तव आदृश्येन विनोदमात्रमपि
अस्मापनिहतिरपि न सम्पद्यते न सम्पद्यते ।

(च) त्वदिति । राजसूतिरियम् । हरः शम्भुः भूरिभारभिया बहुभार-
भयेन शिरसा तव वाजिराजिनिः अन्धसमूहैः विधूतं चितं यत् धूलिपटलं
रजोराशिः तेन पङ्क्तिनां सञ्जातपङ्क्तिं गङ्गां न धत्ते ।

(त) पश्यन्त्येति । हे देव ! त्रिपथगा मानसत्रयतापवाहिनीमर्थः यज्ञा
तव दानजलवाहिनीं नदीमित्यर्थः अथवापथगा बहुमानवाहिनीं यज्ञाती इती

इह केचित् वाक्यार्थगतेन काव्यलिङ्गेनैव मतार्थतया कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासं नाद्रियन्ते, तदयुक्तम् । तथाहि अत्र हेतुलिङ्गा भवति, आपको निष्पादकः समर्थकश्चेति । तत्र आपकोऽनुमानस्य विषयः, निष्पादकः काव्यलिङ्गस्य, समर्थकोऽर्थान्तरन्यासश्चेति । पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् । तथाहि “यत्त्वन्नेत्रेत्यादौ” चतुर्थपादवाक्यम् । अन्यथा साकाङ्क्षतयाऽसमसमेव स्यादिति पादत्रयगतवाक्यं निष्पादकत्वेनापेक्षते (घ) । “सहसा विदधौत” इत्यादौ तु ।

परापकारनिरतेर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन” ॥ (द)

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्क्षतया स्वतोऽपि गताय सहसाविधानाभावं सम्यहरणं सोपपत्तिकमेव क्लेशोतीति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् ।

“न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ।

त्वद्वाजिराजनिर्भृतधूलिभिः पङ्क्तिरा हि सा” ॥

आमानम् उदस्य हरस्य क्षीयकपुनरस्येति अग्निः सूर्येति शिरसि गोपावति रश्मिः सञ्चयेति शेषः । प्रथमाहंनमजमेवपदं हेतुः ।

(ब) अथेति । अन्यथा प्रथमद्वितीयतृतीयपादवाक्यानि विनेत्यर्थः सहसमसम् असङ्गम् ।

(द) परापकारेति । अतः तत्त्वं सर्वं वदामि, कदाचन परापकारनिरतेः दुर्जनैः सह सङ्गतिः न विधेया न कर्तव्या इति । निराकाङ्क्षतया कार-
णनिरपेक्षतया स्वतोऽपि आत्मनैव गतायैव ज्ञतार्थम् । नाज्ञोपराधं निष्पादक-
त्वेन अपेक्षते इति भावः ।

इत्यत्र हिमन्तोपादानेन पङ्किलत्वादितिवहेतुत्वस्य स्फुट-
तया नायमलङ्कारः, वैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वात् ।

अनुमानन्तु विच्छिन्ना

ज्ञानं साध्यस्य साधनात् ॥ ७११ ॥ [ध]

यथा ।

“जानीमहेऽस्या इति मारसाद्या

विराजतेऽन्तः प्रियवक्त्रचन्द्रः ।

तत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गे-

आपाण्डुता कुम्भलताञ्चिपद्मे” ॥ (न)

अत्र रूपकवशाद्विच्छिन्तिः । यथा वा ।

“यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्निशिताः पतन्ति तत्र शराः ।

तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये” ॥ (प)

(ध) अनुमानमाह अनुमानमिति । विच्छिन्ना वैचित्र्या साधनात्
साध्यस्य कार्यस्य ज्ञानम् अनुमानम् ।

(न) जानीमहे इति । अस्याः मारसाद्याः इति अन्तः इदमन्त्ये प्रियस्य
वक्त्रचन्द्रः मुखचन्द्रः विराजते इति जानीमहे मन्यामहे । तद्वाङ्मि, प्रसृतेः
विस्तृतेः तस्य इद्विस्तृतस्य वक्त्रचन्द्रस्य कान्तिजालैः तदङ्गेषु तस्यां अङ्गेषु आपा-
ण्डुता तथा अञ्चिपद्मे नयनकमले कुम्भलता जातेति शेषः । उपजातिवृत्तम् ।
अत्र अज्ञानम् आपाण्डुतया अञ्चिपद्मस्य च सुकुक्ष्मभावेन लिङ्गेन साध्यस्य वक्त्र-
चन्द्रस्य इत्यन्त्ये विराजन्तस्य ज्ञानम् ।

(प) यद्वेति । यत्र अवलानां कामिनीनां दृष्टिः पतति तत्रैव निशिताः
शराः कामस्येति शेषः पतन्ति । तत् तस्यान् स्मरः कामः चापे अनुपि रोपितः
स्मरो येन तथाभूतः सन् आसाम् अवलानां पुरः अयतः धावति इति मन्ये ।
अत्र अवलानादृष्टिपतने कामस्मरणपतनरूपात् विज्ञात् साध्यस्य स्मरस्य अनुपारोपित-
स्मरत्वेन पुरोधवनरूपस्य ज्ञानम् ।

अथ कविप्रौढोक्तिवशादिच्छितिः । उभेष्टायामनिश्चित-
तया हतौतिरिह तु निश्चिततयेत्युभयोर्भेदः ।

अभेदेनाभिधाहेतु-

हेतोर्हेतुमता सह ॥ ७१२ ॥ [फ]

यथा मम । “तादृश्यस्य विलासः” इत्यत्र वशीकरण-
हेतुर्नायिकावशीकरणत्वेनोक्तः । विलासहासयोस्तु अश्ववसा-
यमूलोऽयमलङ्कारः (ब) ।

अनुकूलं प्रातिकूल्य-

मनुकूलानुबन्धि चेत् ॥ ७१३ ॥ [भ]

यथा ।

“कुपितासि वदा तन्वि ! निधाय करज्जतम् ।

बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ॥ (म)

(फ) हेतुवशादनाह अभेदेनेति । हेतुमता कार्येण सह हेतोः कारणस्य
अभेदेन अभिधा उक्तः हेतुः । केचित्तु हेतुमता सह हेतोर्भेदेन अभेदारोप-
सिद्धेः, अभेदे हतोवा । अभिधाहेतुनामाचङ्कारम् इत्याहुः ।

(ब) तादृश्यस्येति । प्रकरणवशात् नायिकाकामः । विलासः विजृम्भ-
णम् । हासः विलासः । विलासहासयोरिति अश्ववसावः आहास्याभेदाव-
बोध एव मूलं यस्य तादृशोऽयम् अलङ्कारः । पतञ्जलीः कार्यकारणव्यवस्थान्तर-
साधारणिति भावः ।

(भ) अनुकूलाचङ्कारमाह अनुकूलमिति । प्रातिकूल्यं प्रतिकूलकारण-
कूलावबन्धि आनुकूल्यविधादर्थं चेत् तदा अनुकूलं नावाचङ्कारः ।

(म) कुपितेति । हे तन्वि ! वदा वदि कुपितासि, तदा करज्जतं
नञ्जतं निधाय भुजपाशाभ्याम् अस्मै कान्तस्य चङ्कं दृढं बधान । चङ्कं
करज्जतं भुजवन्मस्य प्रतिकूलमपि नायकस्य आनुकूल्यकरम् । प्राणीवैरव-
जलङ्कारो नाहत इत्याद्येनाह अस्मैति ।

अस्य च विवक्षितविशेषस्य सर्वात्महारविलक्षणत्वेन स्फुर-
त्वात् दृढबलहारत्वमेव न्याय्यम् ।

वस्तुनो वस्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभांस चाक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥

७१४ ॥ [ख]

अत्र वक्ष्यमाणविषये क्वचित् सर्वस्यापि सामान्यतः सूचि-
तस्य निषेधः क्वचिदंशोक्तावशान्तरे निषेध इति ही भेदो, उक्त-
विषये च क्वचिदस्तुस्वरूपस्य निषेधः क्वचिदस्तुकायनस्येति
द्वावित्याक्षेपस्य चत्वारो भेदाः । क्रमेण यथा ।

“अरशरशतविधुराया भणामि मध्याः कृते किमपि ।

अणमिह विन्यास्य सखे ! निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यथवा” ॥ (२)

अथ सख्या विरहस्य सामान्यतः सूचितस्य वक्ष्यमाण-
विशेषे निषेधः ।

“तव विरहे हरिणाक्षौ निरीक्ष्य नवमालिकां दलिताम् ।

हस्तं नितान्तमिदानीम् आः ! किं हतजल्पितैरथवा” ॥ (ग)

(ब) चाक्षेपात्महारमाह वस्तुन इति । वस्तुमिष्टस्य विवक्षितस्य वस्तुनः
विषयस्य विशेषप्रतिपत्तये च निषेधाभासः निषेधप्रकाशः स चाक्षेपः । स च
द्विधा वक्ष्यमाणः, उक्तमिति ।

(२) अरेति । नावयं इति नाविद्यामेरितायाः सख्या उक्तिरिवम् । हे
सख्या ! अरस्य आनस्य अरजतेः अरजतवृक्षद्वैत्यर्थः विधुरायाः कातरायाः
सख्याः कृते निमित्तं किमपि भवामि अथवाभि, इह अयं विन्यास्य तिष्ठ हस्तः,
अथवा निर्दयहृदयस्य तव किं वदामि ? न किमपि वस्तुमुचितं अहमे इति
भावः । अथ वक्ष्यमाणमत्र चाक्षेपः ।

(ग) तवेति । नावयं इति ह्या उक्तिरिवम् । हरिणाक्षौ तव
विरहे नवमालिकां दलितां विवक्षितां निरीक्ष्य, हनेति वेदद्वयजन्यम्,

अत्र मरिच्यतीत्यंशो नोक्तः ।

“बालक ! नाहं दूतौ तुभ्य पिभोसि स्ति च मह बाबारी ।

सा मरइ तुष्ण अभसो एष धमक्करं भणिम” (५) । (व)

अत्र दूतीत्यस्य वस्तुनो निषेधः ।

“विरहे तव तन्वङ्गी कथं क्षपयतु क्षपाम् ।

दारुणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किम् ?” ॥ (श)

अत्र कथमस्यैव निषेधः । प्रथमोदाहरणे मत्स्या अवश्य-
भाविमरणमिति विशेषः प्रतीयते । द्वितीयेऽशक्यवक्तव्य-
त्वादि । तृतीये दूतीत्वे यथार्थवादित्वम् । चतुर्थे दुःख-
स्यातिशयः । न च अयं विहितनिषेधः । अत्र निषेधभास-
त्वात् (ष) ।

(५) बालक ! नाहं दूतौ त्वं प्रियोऽसीति न महान् व्यापारः ।

सा मरिच्यते तवायस्य एतद् धमाक्करं भणामः ॥ इति सं०

नाहं दूतौ नाहं मिथ्या वदामीत्यर्थः ।

पुद्गलौ नितान्तम् वाः । अथवा हतजल्पितेः अत्यन्तानिष्टत्वात् अक्षयवचने-
रित्यर्थः किम् ?

(व) बालकेति । नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम् । हे बालक ! अविदग्ध-
इत्यर्थः नाहं तस्मात्तव जानाया दूतौ प्रियः आसि इति हेतोः महान् व्यापार-
उद्यमः न, तदर्थं प्रयासो नेत्यर्थः, सा तव जाना मियते चेत् तव अयस्यः
अकीर्तिः एतन् धमाक्करं सत्यवचनं भणामः ।

(श) विरहे इति । दूत्या उक्तिरिवम् । तव विरहे तन्वङ्गी लज्जाङ्गी
कथं अथा रात्रिं अपयतु यापयतु रात्रिवापनमशक्यमिति भावः, अथवा दारुण-
व्यवसायस्य निष्ठुराक्रियस्य तव पुरतः अयतः भणितेन उक्तेन किम् ? उक्ति-
र्विरथेति भावः ।

(ष) चतुर्थे इति । चतुर्थोदाहरणे दुःखस्य नाविकाया इति शेषः । न

अनिष्टस्य तथार्थस्य

विध्याभासः परो मतः ॥ ७१५ ॥ [स]

तथेति पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तये । यथा ।

“गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पत्यानः सन्तु ते शिवाः !

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान्” ॥ (ह)

अत्रानिष्टत्वाद्गमनस्य विधिः प्रसूतलद्रूपो निषेधे पर्यव-
स्यति (च) । विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्वरूपः प्रतो-
यते ।

विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।

उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् द्विधा सा परिकीर्तिता ॥

७१६ ॥ [क]

विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत्

अति । विहितनिषेधः वास्तवनिषेधः कथनस्येति शेषः तत्राले द्रष्टव्यः अगमनस्य
निष्पत्त्युक्तत्वात् । निषेधाभासस्यैव वैधिल्याभासकत्वादिति बोध्यम् ।

(स) प्रकारान्तरेणाक्षेपमाह अनिष्टस्येति । अनिष्टस्य अर्थस्य निषेधस्य
तथा विशेषप्रतिपत्तये इत्यर्थः विध्याभासः विधिरूपेण प्रकीर्तः परः अन्यः
आक्षेपी मतः ।

(ह) मन्त्रेति । हे कान्त ! गच्छसि चेत् गच्छ ! ते तव पत्यानः शिवाः
भवन्तु । यत्र भवान् गतः, ममापि तत्रैव जन्म भूयात् ।

(च) अत्रेति । प्रसूतलद्रूपं अक्षेपकं रूपं यस्य तत्राविधः पर्यवस्यति
परिचक्षति ।

(क) विभावनामाह विभावनेति । हेतुं कारणं विना यत् कार्यस्य
उत्पत्तिः, असौ विभावना उच्यते । सा उक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता चेति
द्विधा परिकीर्तिता ।

कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः । तच्च कारणान्तरं कचिदुक्तं
कचिदनुक्तमिति द्विधा । यथा ।

“अनायासकृतं मध्यमशङ्कतरले दृश्यौ ।

अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” ॥ (ख)

अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव “वपुर्भाति मृगी-
दृशः” इति पाठेऽनुक्तम् ।

सति हेतौ फलाभावो

विशेषोक्तिस्तथा द्विधा ॥ ४१७ ॥ [ग]

तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा ।

“धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः” ॥ (घ)

अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थ-
पादे “कियन्तः सन्ति भूतले” इति पाठे त्वनुक्तम् । अचिन्त्य-
निमित्तत्वं च अनुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथक् नोक्तम् ।
यथा ।

(ख) अनायासेति । वयसि यौवने सुभ्रुवः नायिकायाः मध्यम अना-
यासम् आयासवर्जितम् अथच कृतं, दृश्यौ नेत्रे अशङ्कं अङ्कारहिते अथच तरले
अचले, तथा वपुः शरीरम् अभूषणम् अनलङ्कारम् अथच मनोहारि भवतीति
श्रेयः । अथ कृतत्वे हेतुमायासं तारल्यं हेतुं अङ्गां, मनोहारित्वं हेतुं सुभ्रुवः
विना कार्यस्य कृतत्वस्य तारल्यस्य मनोहारित्वस्य चोत्पत्तिः ।

(ग) विशेषोक्तिमाह सतीति । हेतौ सति फलस्य कार्यस्याभावः विश-
ेषोक्तिः । सा च तथा पूर्ववत् उक्तानुक्तविमित्तत्वादित्यर्थः द्विधा ।

(घ) धनिन इति । स्पष्टम् । अत्र उन्मादस्य हेतोर्यस्य आचल्यस्य
हेतोर्योवनस्य प्रमादस्य हेतोः प्रभुत्वस्य सत्येऽपि उन्मादादीनां फलानामभावः ।

“स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हतं बलम्” ॥ (ङ)

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्यभावः कार्यविरुद्धमज्ञावमुखेनापि निबध्यते । विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धमज्ञावमुखेनापि । एवञ्च “यः कौमारहरः स एव हि वरः” इत्यादेरुत्कण्ठाकारणविरुद्धस्य निबन्धनाद् विभावना । “यः कौमारहरः” इत्यादेः कारणस्य ककार्यविरुद्धाया उत्कण्ठाया निबन्धनाद्विशेषोक्तिः । एवञ्चात्र विभावनाविशेषोक्तयोः सङ्गरः । शुद्धोदाहरणन्तु न्ययम् (च) ।

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः ॥

७१८ ॥ छ

(ङ) स इति । सः कुसुमायुधः एकः एकक इत्यर्थः स्त्रीणि जगन्ति जयति । यस्य तनुं हरता भव्यीकृतापि शम्भुना बलं न हतम् । अत्र तनुहरणविरुद्धतुल्येऽपि बलहरणरूपस्य कार्यस्य चभावः ।

(च) उत्कण्ठाकारणविरुद्धस्यति । उत्कण्ठायाः कारण प्रत्याद्यभावात् तस्य विरुद्धस्य प्रत्यादिमज्ञावस्यत्यर्थः निबन्धनात् रचनात् । कारणस्यति । कारणस्य उत्कण्ठाद्यभावकारणस्य प्रत्यादिमज्ञावस्य कार्यम् उत्कण्ठाभावः तादृक्ताया, तद्विषयोतायाः । शुद्धोदाहरणं केवलविभावना केवलविशेषोक्तिविषयशुद्धाहरणमित्यर्थः ।

(छ) विरोधाद्यहारमाह जातिरिति । जातिः गीत्यादिः जात्याद्यैः चतुर्भिः जातिगुणक्रियाद्रव्यैरित्यर्थः, गुणः गुणादिः गुणादिभिः त्रिभिः गुणक्रियाद्रव्यैरित्यर्थः, क्रिया पादादिः क्रियाद्रव्याभ्यां तथा द्रव्यम् एकव्यक्तिवाचकः अथ

क्रमेण यथा ।

“तव विरहे मलयमरुद्वानलः शशिकचोऽपि सीष्माणः ।

हृदयमलिरुतमपि भिन्ते नलिनौदलमपि निदाघरविरस्याः (ज)

सन्ततमुषलामङ्गात् बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ! ।

हिजपद्मीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः (झ)

अजस्रं गृह्यतो जग्न निरौहस्य हतदिषः ।

स्वपतो जागरुकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ? (ञ)

वक्त्रभोक्त्रमङ्गेन विना हरिणचक्षुषः ।

राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत् ॥ (ट)

इत्यर्थः द्रव्येषु मिथः परस्परं यत् विरुद्धमिव भासेत असौ दशाकृतिः उत्तरीत्या दशविधः विरोधः आपाततो विरोधवत् भासन विरोधालङ्कार इति फलितार्थः ।

(ज) तवेति । दूषा नायकं प्रत्युक्तिरियम् । तव विरहे अस्याः मलयमरुतं दवानलं दावाग्निः, शशिकचः चन्द्रमरीचयः अपि तथा सीतला इत्यपि ब्रह्मार्थः । सीष्माणः उष्ण इत्यर्थः अलिरुत भ्रमरस्वभोऽपि हृदयं भिन्ने विध्यति, नलिनौदलमपि पद्मिनौपद्रमपि निदाघरविः शीघ्रसूर्यः ।

(झ) सन्ततेति । हे नृपते ! भवति राजमि सति विद्यमाने इत्यर्थः सन्ततः निरन्तरः यः मुषलेन आसङ्गः ससर्गः तस्यात् तथा बहुतराणां गृहकर्मणां घटनया अनुष्ठानेन कठिनाः क्लिष्टाङ्किता इति भावः हिजपद्मीनां ब्राह्मणीनां कराः सरोजवत् कमलवत् सुकुमाराः कीमलाः जाताः, तव दान-अतिप्रभावात् ब्राह्मणानां कष्टकरवृत्तितत्त्वपगमादिति भावः । अत्र काठिन्यं गुणः तस्य सौकुमार्येण सह विरोध आपाततो भासते, परं राज्ञो दानशक्त्या समाधानम् ।

(ञ) अजस्रेति । ब्रह्मसुतिरियम् । हे देव ! को जनः अजस्रं जग्न-रहितसं अथवा जग्नं गृह्यतः, निरौहस्य निर्वेष्टस्य अथवा हता शिषी येन तादृशस्य, स्वपतः निद्रावस्य अथवा जागरुकस्य तव याथार्थ्यं तत्त्वं वेद जानाति ?

(ट) वक्त्रभोक्त्रमङ्गेन विना इत्यर्थः क्रीडः तेन विना तथोपवेष्टनेन विनेत्यर्थः हरिणचक्षुषः हरिणेष्ववावाः जानायाः राकाविभावरी-जानिः शीघ्रमासीनश्वान्दः विषस्य ज्वालयता आकुलः आकुलताजनक इत्यर्थः

नयनयुगासेचनकं मानसहृत्वापि दुष्प्रापम् ।

रूपमिदं मदिराद्या मदयति हृदयं दूनीति च मे॥(ठ)

“त्वहाजिराजीत्यादि” “वज्रभोक्तृत्वादि” श्लोके चतुर्थ-
पाठे “मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र
“तव विरहे” इत्यादौ पवनादौनां बहुव्यक्रियाचकत्वाज्जाति-
शब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूर्य्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपैर-
न्योन्यं विरोधो मुखत आभासते । विरहहेतुकत्वात् समा-
धानम् (ङ) । अत्र “अजस्य” इत्यादावजत्वादिगुणस्य यज-
णातिक्रियया विरोधः, भगवतः प्रभावस्यातिशयित्वात् समा-
धानम् । “त्वहाजीत्यादौ” “हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते”
इति विरोधः । त्वहाजीत्यादिकविप्रौढोक्त्या तु समाधानम् ।
स्पष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात्
कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते, विशेषोक्ती च कार्यभावेन
कारणमेव । इह तु अन्योऽन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति
भेदः ।

अभवत् । आकुलत्वं गुणः अन्तरूपद्रव्याचिना आपाततः विरहवत् प्रतीयते,
विरहहेतुकत्वात् तु समाधानम् ।

(ठ) नयनेति । नयनयुगलस्य आसेचनकम् अतिदृष्टिकरं, तदासेचनकं
दृष्टेर्मान्यनी यस्य दर्शने इत्यमरः । मानसहृत्वा मनःकम्पनश्चापि दुष्प्राप-
रूपमिदं मदिराद्या इदं रूपं मे हृदयं मदयति अज्ज्ञामयति दर्शनेनेति भावः,
दूनीति तापयति च अप्राप्ता इति भावः । अत्र मदनं क्रिया तापनक्रियया
विरुद्धेव प्रतिभाति, पूर्वरागनिवन्धनात् न समाधानम् ।

(ङ) त्वहाजीति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र गङ्गाधरोऽपि गङ्गां न धारय-
तीति गङ्गाधररूपद्रव्यं क्रियया आवरणरूपया विरुद्धमिवापाततः प्रतीयते,
राजस्युतिपरत्वात् तु समाधानम् ।

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः ॥

७१६ ॥ [ठ]

“सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते सखेटा वयम् । (च)

माक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयम् ।

दोषैरन्धजनान्त्रितेरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम्” ।

अस्याद्यापवादत्वाटेकदेशस्थयोर्विरोधे विरोधात्कारः । (घ)

गुणौ क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।

यद्वाऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ॥

(ठ) असङ्गतिमाह कार्येति । कार्यकारणयोः भिन्नदेशतायां कार्य-
कारणयोः समदेशवर्तित्वं नियमः तदन्यथात्वे इत्यर्थः असङ्गतिः ।

(च) सेति । सखायं प्रति कस्यचित् नाविकाविरहितं शक्तिरिवम् ।
सा काला बाला सुग्धा, वयम् अप्रगल्भमनसः कार्याकार्यान्धारणाद्यमचेतसः ।
तस्यां मौन्यान् मत्प्रयोगपरासुखत्वं युक्तमनं तु तत्प्रयोगकालमत्वेऽपि तत्कारणे
अनभिमुखत्वमसङ्गतिमिति भावः । सा स्त्री वयं कातराः समयाः कामभवात्तां
इत्यर्थः, स्त्रीषामिव कातरत्वं स्वभावः न तु पुंमिति भावः । सा पीनोन्नति-
मत् पीनमुन्नतश्चेत्यर्थः पयोधरयुगं धत्ते धारयति, वयं सखेटाः श्रान्ताः । सा
गुरुणा दुर्भरेण जघनस्थलेन माक्रान्ता अमिभूता, वयं गन्तुं शक्तुं न शक्ताः
कामार्ततया किमपि कर्तुं न समर्था इति भावः । तस्मात् अन्धजनान्त्रितैः
तत्कालाद्यप्यन्धजनान्त्रितैः दोषैः वयम् अपटवः इतिकर्तव्यमूढा जाताः स्म इति
अद्भुतम् आश्चर्यम् । आर्द्रत्वविकीकृतं वृत्तम् । अत्र अन्धजनमन्त्रादिकं
कार्यं नावकाविरहितं कारकम् वाक्यादिकं नावकाविरहितमिति कार्यकारणयो-
र्भिन्नदेशत्वम् ।

(घ) अस्या इति । अस्याः असङ्गतेः अपवादत्वात् विवेचनात् । एव-
देशस्थयोर्विरोधे विरोधात्कारः भिन्नदेशयोस्तथात्वे असङ्गतिरिति भावः ।

(ङ) विषयमाह गुणविति । हेतुकार्ययोः विरुद्धौ वृत्तौ वा विरुद्धे

विरूपयोः सङ्कटना वा च तद्विषयं मतम् ॥

७२० ॥ [८]

क्रमेण यथा ।

“मद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं

रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु-

यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते” ॥ (ध)

अत्र कारणरूपामिश्रतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
मारभन्ते” इति स्थितेर्विरुद्धा युक्तयश्च उत्पत्तिः ।

“आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम् ।

विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे” ॥ (न)

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः ।

क्रिये अत्र स्त्रियां यथा चारम्यस्य प्रकाशस्य कर्मणः वैफल्यं निष्पन्नत्वं चनर्कस्य
अनिष्टस्य च सम्भवः, वा० च विरूपयोः विरुद्धयोः सङ्कटना चर्कजन्यं तत्
विषयं मतम् ।

(ध) मद्य इति । यस्य तमालनीला कृपाणलेखा लङ्घ्यटिरिक्त्वः रणे
रणे प्रतिसंघामं करस्पर्शम् अवाप्य शरदिन्दुः शरचन्द्रः तत् तं पाण्डु यमं त्रिषी-
काभरणं सर्वनामित्तिन चित्तुवनाहतमिति भावः । यद्यः सद्यः प्रसूते जनयति
चित्तम् अर्थयमेतदिति शेषः । उपजातिरूपम् । अत्र हेतोरसिद्धताया विरुद्धी
रुचः कार्यस्य यद्यसः युक्तता, कार्यस्य च युक्तयस्यसः विरुद्धे रुचः कारणस्य
न्यूनस्य तमालनीलस्य ।

(न) आनन्देति । हे कुवलयदलं नीलोत्पलपत्रं तवत् लोचनं यस्याः
तन्मन्त्रुही । त्वम् एदम् अमन्दं महात्मन् आनन्दं, ददासि, किमु त्वेव
जनितः उत्पादितः विरहः मे मम शरीरं तापयतितराम् अविश्रयेण शक्तयि ।
आनन्दोत्पत्तिः । अत्र हेतुरानन्दवती स्त्री तस्याधिक्यं विरहस्य तापजनकजनितस्य
हेतोः कार्यस्य विरुद्धे क्रिये ।

“अथ रत्नाकरोऽश्वो धिरित्यसेवि धनाशया ।

धनं दूरेऽस्तु, वदनमपूरि चारवारिभिः” ॥ (प)

अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत् प्रत्युत चारवारिभि-
वदनपूरणम् ।

“क वनं तद्वल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दिता ।

नियतं प्रतिकूलवर्त्तिनो वत धातुश्चरितं सुदुःसहम्” ॥ (फ)

अत्र वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्कटना । इदं मम । यथा
वा ।

“विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा

भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविभ्रमामकलया पपे पुनः

स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा” ॥ (ब)

(प) अयमिति । अयम् अर्थाधिः समुद्रः रत्नानामाकर इति हतोः
धनाशया धनप्राप्तिलाससया असेवि सेवितः मर्याति शेषः । किन्तु धनं दूरे
अस्तु, प्रत्युत वदनं चारवारिभिः खरवल्कलैः अपूरि पूरितम् ।

(फ) किति । तद्वल्कं वल्कानि त्वचः भूषणानि यत्र तादृशं वनं क,
महेन्द्रवन्दिता देवेन्द्रादृता नृपलक्ष्मीः राजशीश क, कथयं महदन्तरमनयोः सूच-
यति । वत खेदे, प्रतिकूलवर्त्तिनः विरुद्धस्य धातुः देवस्य चरितं नियतं निश्चितं
सुदुःसहम् ।

(ब) विपुलेनेति । युगक्षये कल्पान्ते सागरशयस्य समुद्रनिक्षयस्य यस्य
कुक्षिणा विपुलेन कुक्षिणा सदरेण भुवनानि जगन्नि पपिरे पीतानि, सः एक-
जमया पुरस्त्रियैकतमयैकया कामिन्या मदविभ्रमेण असकलया असम्पूर्णया
कुटिलमेतर्धः एकया दृशा नेत्रेण पुनः पपे पीतः । मञ्जुभाषिणोदितं, सजसा
जगौ च यदि मञ्जुभाषिणीति कथं वात् । अत्र एकत्र सर्वजगत्पावितम् एक-
नायिकेनेत्रपीतत्वस्य विरुद्धं सङ्कटितम् ।

समं स्यादानुरूप्येण

ज्ञाघा योग्यस्य वस्तुनः ॥ ७२१ ॥ [भ]

यथा ।

“अश्विनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जङ्गकन्याऽवतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

अवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवदुः” ॥ (म)

विचित्रं यद्विरुद्धस्य

कृतिरिष्टफलाय चेत् ॥ ७२२ ॥ [य]

यथा ।

“प्रथमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।

दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः” ॥ (र)

(भ) सममाह सममिति । योग्यसमागमेन आनुरूप्येण । योग्यस्य वस्तुनः विषयस्य ज्ञाघा सम स्यात् ।

(म) अश्विनमिति । इन्दुमत्या अजे स्वयंवरे पौराणामुक्तिः । इय कौमुदी अश्विनं मेघमुक्तं मेघावरणशून्यम् उपगता, जङ्गकन्या जाङ्गली अमरुपं स्वयंवरे जलनिधिम् अवतीर्णा प्रविष्टा, समगुणयोः तुल्यगुणयोगी समलोचनेन मिलनेन प्रीतिः येषां तथाभूताः पौराः पुरवासिनः तत्र स्वयंवरे नृपाणां अन्येषां स्वयंवरागदानांमिति शेषः अवणकटु दुःश्रवम् इति इत्यत्र एकवाक्यम् विवदुः प्रकटयामासुः ऊचुरित्यर्थः । माङ्गलीवृत्तम् ।

“ (य) विचित्रमाह विचित्रमिति । विरुद्धस्य विपर्ययस्य कृतिः कारणम् इष्टफलाय अभिमतफलसाधनाय चेत् भवति तत् विचित्रम् ।

(र) प्रथमतोति । सेवकात् भव्यात् अन्यः को मूढः उन्नतिहेतोः प्रथमंति जीवितहेतोः प्राणान् विमुञ्चति, तथा सुखहेतोः दुःखीयति ? न कोऽपीत्यर्थः । अत्र उन्नतिरूपस्य नतिविरुद्धस्य फलस्य ज्ञानाच्च उन्नतिविरुद्धस्य प्रवर्तितरूपकार्यस्य चरकम् । एवमन्यत्रापि ।

आश्रयाश्रयिणोरैक-

स्याधिक्येऽधिकमुच्यते ॥ ७२३ ॥ [ल]

आश्रयाधिक्ये यथा ।

“किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरितम् ।

अज्ञात एव श्रेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि” ॥ (व)

आश्रिताधिक्ये यथा ।

“युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो

जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-

स्तपोधनाभ्यागमसम्भृता मुदः” ॥ (श)

अन्योन्यमुभयोरैक-

क्रियायाः करणं मिथः ॥ ७२४ ॥ [ष]

(ल) अधिकमाह । आश्रयाश्रयिणोराधाराधेययोः एकस्य आधिक्ये अधिकम् उच्यते ।

(व) किमधिकमिति । अस्य वारिधेः समुद्रस्य अधिकं महिमानं महत्त्वं किं ब्रूमः ? यत्र हरिर्नारायणः कुक्षौ गतरे भुवनानि निक्षिप्य अज्ञात एव कुक्षेति केनाप्युत्पत्त्याद्य इत्यर्थः श्रेते । अत्राश्रयस्य वारिधेराधिक्यम् ।

(श) युगान्तेति । युगान्तकाले कल्पान्तसमये प्रतिसंहतः सङ्कुचितः आत्मा येन तादृशस्य कैटभद्विषः कृण्वस्य यस्यां तनौ जरीरे जगन्ति सविकसम्भृता मुदः इति यावत् तथा तत्रा आसत तिष्ठन्ति च तत्र तनौ तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागमेन समागमेन सम्भावाः समुत्पन्नाः मुदः हर्षाः न समुः न नान्ति च । ब्रह्मस्वदितं इत्यम् । अत्र आश्रयस्य आनन्दस्याधिक्यम् ।

(ष) अन्योन्यमाह अन्योन्यमिति । उभयोः मिथः परस्परम् एकक्रियायाः करणम् अन्योन्यम् ।

यथा ।

“त्वया सा शोभते तन्वी तथा त्वमपि शोभसे ।

रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि निशीथिनी” ॥ (स)

यदाधेयमनाधारमेकज्ञानेकगोचरम् ।

किञ्चित् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्थितरस्य वा ॥

कार्यस्य करणं दैवाद्विशेषस्त्रिविधस्ततः ॥ ७२५ ॥ [ह]

क्रमेण यथा ।

“दिवमप्यपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः” ॥ (छ)

कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे ।

पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः ॥ (क)

(स) त्वर्यति । सा तन्वी कृशाङ्गी त्वया शोभते, त्वमपि तथा कृशाङ्गा शोभसे । चन्द्रः रजन्या शोभते निशीथिनी रजनो च चन्द्रश्च शोभते इति शेषः ।

(ह) विशेषमाह यदिति । यत् अनाधारम् आधारवर्जितम् आधेयं यच्च एकं वस्तु अनेकगोचरं बहुव्यापकम्, यदा किञ्चित् किमपि कार्यं प्रकुर्वतः जनस्य अशक्यस्य इतरस्य शक्यस्य वा कार्यस्य दैवात् करणं विशेषः स च ततः तस्मात् सक्तमयात् त्रिविधः ।

(छ) दिवमिति । दिवं स्वर्गम् उपयातानामपि नृनानामपीत्यर्थः येषां स्वर्गिणाम् अनल्पा बहुवः गुणानां गणा यासु ताः गिरः वायः आकल्पम् आभ्युदयं जगन्ति रमयन्ति तीक्ष्णानि ते कवयः कथमपि न वन्द्याः नाचंनोवाः ? अपि तु वन्द्या एवेत्यर्थः । अत्राधेयं कविवाक्यं तेषां स्वर्गममनादनाधारम् ।

(क) कानने इति । राजस्तुतिरियम् । रिपवः शत्रवः एकं त्वां कानने अने सरितां नदीनाम् उद्देशे चवकाशे गिरीणां सर्वतानां कन्दरे गुहायामपि पुरः अवतः अन्तःकसङ्काशं यमसङ्काशं पश्यन्ति । अत्र एकस्य राज्ञः बहुगोचर-
त्वम् ।

गृहिणी सचिवः सखी मिथः

प्रियश्रिण्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्पुना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ?” । (ख)

इति रघुवंशे ।

व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम् ।

तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ॥ ७२६ ॥ [ग]

यथा । “दृशा दग्धं मनसिजम्” इत्यादि ।

सौकर्येण च कार्यस्य

विरुद्धं क्रियते यदि ॥ ७२७ ॥ [घ]

व्याघात इत्येव ।

“इहैव त्वं तिष्ठ हृतमहमहोभिः कतिपयैः

समागन्ता कान्ते ! मृदुरसि न चायाससहना ।

(ख) गृहिणीति । अजबिलापीऽयम् । हे प्रिये ! इत्याद्याह्वयम् । त्वां हरता करुणाविमुखेन निर्दयेन मृत्पुना मे किं न हृतं वद तथाहि, त्वं मे गृहिणीति गृहिणी हता, त्वं मे सचिवः मन्त्रीति । मन्त्री हतः, त्वं मे मिथः सखी विजनसङ्घचरोति सखी हता, त्वं मे ललिते मनीहरे कलाविधौ नृत्य-गौताद्यनुष्ठाने प्रियश्रिण्या इति सापि हता । तस्मात् सर्वमेव मे हृतमिति भावः । सुन्दरीकृतम् । अधुनोद्यदि सौ जगौ पुनोः सभराख्यो यदि सुन्दरो तदेति लक्षणात् । अत्र इन्दुमतीहरणरूपमेकं काव्ये प्रकुर्वतः विधेः गृहिण्यादि-कस्य अपरस्य काव्येस्य देवात् हरणम् ।

(ग) व्याघातमाह व्याघात इति । येन केनापि यथा कृतं यत् वस्तु, अन्यो जनः तेनैव उपायेन चेत् यदि तत् वस्तु अन्यथा अन्यप्रकारं कुरुते तदासौ व्याघातः । दृशेति व्याख्यातं प्राक् । अत्र हरेण नयनेन भस्मीकृतः मदनः जगरीभिः तेनैव नेत्ररूपीपायेन सजीवः कृतः ।

(घ) प्रकारान्तरेण व्याघातमाह सौकर्येणेति । सौकर्येण सुकरत्वेन यदि कार्यस्य विरुद्धं क्रियते तदापि व्याघातः स्यादिति शेषः ।

मृदुत्वं मे हेतुः सुभग ! भवता मनुमधिकं

न मृदो सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम्” ॥ (ड)

अत्र नायकेन नायिकामृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वे-
नोक्तम् । नायिकया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्यं
हेतुतयोपन्यस्तम् ।

परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात् ॥ ७२८ ॥ [च]

यथा ।

“श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते विनयः श्रुतात् ।

लोकानुरागो विनयान्न किं लोकानुरागतः ?” ॥ (छ)

तन्मालादीपकं पुनः ।

धर्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धो यद्यथोत्तरम् ७२९ [ज]

(ड) उदाहरति इहेति । प्रवासगमनकाले दम्पत्योक्तप्रत्युक्ती । हे
कान्त ! त्वम् इहैव गृहे तिष्ठ, अहं कतिपयेरेव अहोभिः समागता आगमन्या-
मोत्सर्गः, त्वं मृदुः कोमलाङ्गो अस्मि, आयाससङ्घना कं शयमा न च येन नया
सह गमिष्यसीति भावः । हे सुभग ! मृदुत्वं कोमलत्वं मे मम भवता सह
गन्तुम् अधिकं हेतुः, यत् यस्मात् मृदो अहं विरहकृतम् अममं निरुपमम् आयासं
न सोढा न सङ्क्षिपे । शिखरिणोष्ठनम् ।

(च) कारणमालामाह परमिति । यदा पूर्वपूर्वस्य परं परं प्रति हेतुता
तदा कारणमाला स्यात् ।

(छ) श्रुतमिति । कृतधियां शिक्षितमतीनां सङ्गात् श्रुतं शास्त्रज्ञानं,
श्रुतात् विनयः शिष्टाचारः, विनयात् लोकानुरागः लोकप्रियता, लोकानुरागतः
किं न जायते ? अथ परं परं विलासादिकं प्रति पूर्वपूर्वस्य श्रुतादेः हेतुत्वम् ।

(ज) मालादीपकमाह तदिति । धर्मिणां वङ्गनां यथोत्तरम् उत्तरीयकं
यत् एकधर्मेण सम्बन्धः तत् पुनः मालादीपकम् ।

यथा ।

“त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते धनुषाऽऽसादिताः शराः ।

शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्वं त्वया यशः” ॥ (भ)

अत्रासादनक्रिया धर्मः ।

पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत् स्यात्तदैकावली द्विधा ॥

७३९ ॥ [ज]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“सरो विकमिताभोजमभोजं भृङ्गमङ्गतम् ।

भृङ्गा यत्र समङ्गीताः सङ्गीतं सम्मरोदयम्” ॥ (ट)

‘‘न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं

न पङ्कजं तद् यदलीनपट्टपदम् ।

(भ) त्वयीति । राजभूतिरियम् । इ राज्ञेन । त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते रणे गते सति धनुषा शराः आसादिताः प्राप्ताः, शरैः शरीः शरीः शिरः आसादितमिति शेषः । तेन अशिःशरसा भूः भूतत्वम् आसादितं, तथा सुवा त्वम् आसादितः तद् भूस्वामित्वादिति भावः, त्वया यशः आसादितम् । अत्रैकया आसादनक्रियया यथोत्तरं बहूना धर्मिणा धनुरादीनां सम्बन्धः ।

(ज) एकावलीमाह पूर्वमिति । चेत् यदि पूर्वं पूर्वं प्रति परं परं विशेषणत्वेन स्थाप्यते वा अपोह्यते अनराक्रियते तदा द्विधा स्थापनापोहनभेदात् द्विवचनकारा एकावली स्यात् ।

(ट) सर इति । सरः सरोवरं विकसितानि अभोजानि यस्मिन् तथोक्तम् । अभोजं भृङ्गे भ्रमरे मङ्गतं युक्तम् । भृङ्गा भ्रमराः तत्र समङ्गीताः सङ्गीतशास्त्रिनः, सङ्गीतं अस्व कामस्य उदयः आरोदयः तेन सहितं काम-हृदयहरमित्यर्थः । अत्र पूर्वं पूर्वं वाक्यं प्रति परं परं वाक्यं विशेषणत्वेन आपितम् ।

न षट्पदोऽसौ न जुगुप्सु यः कलं

न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः” ॥ (ठ)

कचिद्विशेष्यमपि यथात्तरं विशेषणतया स्थापितमपो-
हितञ्च दृश्यते । यथा ।

“वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु ।

कमलेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमलिषु पदम्” ॥ (ड)

एवमपोहनेऽपि ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षीं वस्तुनः सार उच्यते ७३१ [ठ]

यथा ।

“राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गमर्वस्वम्” ॥ (ग)

यथासङ्ग्रामनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ७३२ [त]

(ठ) नेति । तत् जलं न चासीदिति शेषः यत् जलं सुचारुणि पङ्क्त्यानि
यस्मिन् तथाभूतं न । तत् पङ्क्तं पद्यं न, यत् चलीनाः षट्पदाः भ्रमराः यत्र
तादृशम् । असौ षट्पदी न, यः मधुरं न जुगुप्सु । तत् गुञ्जितं न, यत्
गुञ्जितं मनः न जहार । अत्र पुरं पुरे वाक्यं प्रति परं परं वाक्यं विशेषणत्वेन
अपीहितम् ।

(ड) वाप्य इति । वाप्यः मरस्यः विमलाः भवन्ति, वापीषु कमलानि
स्फुटन्ति विकसन्ति, कमलेषु चलयः भ्रमराः पतन्ति, सङ्गीतम् अलिषु पदं स्थानं
करोति अलयः सङ्गीतं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

(ढ) सारमाह उत्तरोत्तरमिति । उत्तरोत्तरं वस्तुनः विषयस्य उत्कर्षः
सार उच्यते ।

(घ) राज्ये इति । राज्ये काननसागरसहितभूतले वसुधा पृथिवी सारं,
वसुधायामपि पुरं नगरं सारं, पुरे सौधं इत्येव सारं, सौधे तल्पं ग्रन्थः सारं, तल्पे
अनङ्गस्य कामस्य सर्वस्वं सर्वधनं वराङ्गना उत्तमा कामा सारम् ।

(त) यथासङ्ग्रामनूद्देश इति । उद्दिष्टानां वस्तूनां क्रमेण
अनुपवात् यत् उद्देशः कीर्तनं तत् यथासङ्ग्रामम् ।

यथा ।

“उन्मीलन्ति नखैर्लुनौहि वहति क्षीमाञ्जलेनाहण
क्रीडाकाननमाविशन्ति बलयक्त्राणैः समुत्वासय ।
इत्थं वञ्जलदक्षिणानिलकुहकण्ठेषु साङ्केतिक-
व्याहाराः सुभग ! त्वदीयविरहे तस्याः सखीनां मिथः॥ (य)

कचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् ।

भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्याय इष्यते ॥

७३३ ॥ [द]

क्रमेण यथा ।

“स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः

पयोधरोत्सेधनिपातचर्णिताः ।

(य) उन्मीलन्ति । इत्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । हे सुभग ! त्वदीय-
विरहे तस्यास्तव कान्तायाः मिथः अन्योन्यं वञ्जलाः वकुलाः दक्षिणानिलाः
मलयवाताः कुहकण्ठाः कांकिलाः तेषु इत्थम् एवंप्रकाराः साङ्केतिकव्याहाराः
इङ्कितोक्तयः वर्तन्ते इति शेषः, यथा उन्मीलन्ति विकनन्ति इति एकया वञ्जलान्
प्रति उक्ते अपरया नखैः लुनौहि ह्रिन्धि वञ्जलपुष्पाणीति भावः इति उच्यते ।
वहति इति एकया दक्षिणानिलं प्रति उक्ते अपरया क्षीमाञ्जलेन पट्टवसनप्रान्तेन
तस्य चनत्वादिति भावः आहण आष्ठादय यथा न सखीशरीरं स्पर्शेदिति भावः
इति उच्यते, क्रीडाकाननं विहारोद्यानम् आविशन्ति प्रविशन्ति इति एकया
कांकिलान् प्रति उक्ते अपरया बलयक्त्राणैः कण्ठध्वनिभिः समुत्वासय ताडय
कांकिलान् येन तेन कुहकण्ठमातन्वतीति भावः इति उच्यते । आहूत-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्र उद्दिष्टानां वस्तूनां वशात् क्रमेण पुनरुद्देशः ।

(द) पर्यायवाक्यकारमाह कचिदिति । कचित् एकं वस्तु क्रमात् अनेक-
विधं भवति वा क्रियते चेत् तथा कचित् अनेकं वस्तु क्रमात् एकगं भवति वा
क्रियते चेत् तदा पर्याय इष्यते ।

बलीषु तस्याः खलिताः प्रपिदिरे
क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः” ॥ (ध)

“विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः ।
वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव” ॥ (न)

“विस्मृतरागादधराग्निवर्जित-
स्तनाङ्गरागादरुणाञ्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्गरादानपरिचताङ्गलिः
क्षतोऽक्षसूत्रप्रणयौ तथा करः” ॥ (प)

“ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनैः ।
निधीयन्ते तयोः स्थलाः स्तनयोरशुविन्दवः” ॥

एषु च कचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च कचिदाधेय-

(ध) स्थिता इति । प्रथमं उदविन्दवः वृष्टिजलकणाः तस्याः पार्वत्याः पञ्चसु नेत्रश्रीमसु चण स्थिताः पञ्चशामतिमान्द्रत्वादिति भावः, ततः ताडितः पतनेन क्षिप्तः अधरः यैः तथाभूताः अधरपतिता इत्यर्थः, ततः पयोधरयोः स्तनयोः उत्क्रमेण उत्क्राये निपतितेन चूर्णताः खण्डिताः, ततः बलीषु त्रिवलीषु खलिताः पतिताः सन्तः क्रमेण नाभिं प्रपिदिरे प्रापुः । वंशस्थायिल इत्यम् । अत्र एकं वस्तु वर्णानुरूपम् अनेकगोचर क्रमेण भूतम् ।

(न) विचरन्तीति । राजमुत्तिरियम् । हे राजन् ! इति चत्याचार्ये, यत्र तव अरिपुरे ब्रह्मनगरे श्रोणिभरेण नितम्बभारेण चलमाः मन्थरगामिन्यः विलासिन्यः विचरन्ति, तत्र इदानीं वृककाकशिवाः झाटुं शवायसम्प्रगाताः विचरन्ति । तव ब्रह्मणां निधनात् तन्नगरं वनीभूतमिति भावः । अत्र वृकादि अनेके वस्तु एकत्र भूतम् ।

(प) विस्मृटेति । तथा पार्वत्या विस्मृटः व्यक्तः व्रतविकल्पादिति भावः । रानी इत्यं यस्तं तवीकान् अधरात् तथा स्तनयोरङ्गरागेषु चरुणात् रक्तीकान् कन्दुकात् निवर्जितः, तथा कुशाङ्गराणाम् आदानेन चयनेन परिचताः त्रिचिताः अङ्गुल्यः यस्य ताड्यः करः पाणिः अक्षसूत्रप्रणयौ लपसाक्षानिरतः क्षतः । अत्र एकं वस्तु कररूपम् अनेकविधम् कर्माणि वा विषये कृतम् ।

भवि । यथा “स्थिताः क्षणम्” इत्यत्र उदविन्दवः पञ्चादाव-
संहतरूप आधारे क्रमेण अभवन् । “विचरन्ति” इत्यत्राधिय-
भूता वृक्षादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेण अभवन् । एवमन्यत् ।
अत्र चैकस्यानिकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालङ्काराद्भेदः । विनि-
मयाभावात् परिवृत्तेः ।

परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ७३४[फ]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षौ जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः” ॥ (ब)

अत्र प्रथमऽर्धे ममेन द्वितीयेऽर्धे न्यूनेन ।

“तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः” ॥ (भ)

अत्राधिक्येन ।

प्रश्नाद्प्रश्नतो वापि कथितादस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोहस्येच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा ॥

परिसंख्या

॥ ७३५ ॥ [म]

(फ) परिवृत्तिमाह परिवृत्तिरिति । समन्यूनाधिकैः वस्तुभिः विनिमयः
परिवृत्तिः भवेत् ।

(ब) दत्तेति । स्वयम् । अक्षेति । ममेन तुल्येन कटाक्षहृदययोर्द्वयोरपि
तुल्यत्वादिति भावः । न्यूनेन निरुद्धेन हृदयात् मदनज्वरस्य निरुद्धत्वादिति
भावः ।

(भ) तस्येति । रामस्योक्तिरियम् । तस्य प्रवयसः स्वविरस्य जटायुषः
अधुना स्वर्गिणः स्वर्गं गतस्य किमिव शोच्यते ? नैव शोच्योऽस्मादिति भावः ।
येन जटायुषा जर्जरं जराशीघ्रं यत् कलेवरं तस्य व्ययात् विनिमयात् इन्दुकिरण-
वत् उज्ज्वलं यशः क्रीतम् । अधिक्येन वस्तुना यशसा न्यूनं वस्तु जराशीघ्रं
यशोऽं परिवर्तितम् । इन्द्रवज्राहतम् ।

(म) परिसंख्यामाह प्रश्नादिति । प्रश्नात् वा अप्रश्नतः कथितात् वस्तुनः

क्रमेण उदाहरणम् ।

“किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्य्यमार्य्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
किञ्चतुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम्” ॥ (य)

अत्र व्यवच्छेदं रत्नादि शब्दम् ।

“किमाराध्यं सदा पुण्यं कथं सेव्यः सदागमः ।
को ध्येयौ भगवान् विष्णुः किं काम्यं परमं पदम्” ॥ (र)

अत्र व्यवच्छेदं पापाद्यर्थम् । अनयोः प्रश्नपूर्वकम् ।
अप्रश्नपूर्वकत्वे यथा ।

“भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम्” ॥ (ल)
“बलमार्त्तभयोपशान्तये विदुषा सम्प्रतये बहु श्रुतम् ।

शब्दः शब्दप्रतिपाद्यः वा अर्थः अर्थबलात् लभ्यः तादृशः अन्यस्य व्यपेक्षः निरा-
करणं चेत् भवति तदा पारसङ्गाः ।

(य) किमिति । उक्तिप्रत्युक्तौ । अत्र जनति सुदृढम् अथवमित्यर्थः
भूषणं किम् ? यशः न रत्नम् । किं कार्य्यम् ? आर्याणां चरितं सुकृतं सत्कार्य्यं
न दोषः । अप्रतिहतं चतुः किम् ? धिषणा बुद्धिः न नेत्रम् । त्वदपरः स्वतो-
ऽन्यः कः सदसतां विवेकं जानाति ? न कोऽप्येत्यर्थः । वसन्ततिलकं इत्यम् ।

(र) किमिति । उक्तिप्रत्युक्तौ सदा किम् आराध्यम् अनुष्ठेयम् ? पुण्यम् ।
कथं सेव्यः ? सदागमः सत्काश्यम् । कः ध्येयः चिन्तनीयः ? भगवान् विष्णुः ।
किं काम्यं वाञ्छनीयम् ? परमं पदं सुक्तिपदम् ।

(ल) भक्तिरिति । महतां जनानां प्रायः बाहुल्येन भवे शिवे भक्तिः न
विभवे सम्प्रदि । शास्त्रे व्यसनम् आसक्तिः युवतिरेव कामस्य अस्त्रं तस्मिन् न ।
यशसि चिन्ता न वपुषि शरीरे दृश्यते । अथ महतां कुत्र भक्तिर्दृश्यते इत्यादि-
प्रश्नाभावः ।

वसु तस्य न केवलं विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजनम्” ॥ (ब)

शेषमूलत्वे च अस्य वैचित्र्यविशेषः । यथा ।

“यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति महीं चित्रकर्मसु
वर्णसङ्कराद्यापेषु गुणच्छेदाः” इत्यादि (श) ।

उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुन्नयो यदि ।

यच्चासकृदसम्भाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरम् ॥

७३६ ॥ [ष]

“वोचितं न क्षमा श्वश्रुः स्वामी दूरतरं गतः ।

अहमेकाकिनी बाला तवेह वसतिः कुतः ?” ॥ (स)

(ब) वक्ष्यमिति । तस्य विधीः वसुम् आत्मानं विपन्नानां भयस्य उप-
शान्तये नाशाय, न तु परपीडनादेति भावः । बहु युतं ज्ञानज्ञानं विदुषां
पण्डितानां सत्कृतये सम्मानाय, न तु आत्मप्रतिष्ठाये इति भावः । वसु धनं
केवलं न परप्रयोजनमिति भावः, गुणवत्तापि दयादादिगुणशालित्वमपि
परप्रयोजना परेषां प्रयोजनानुरोधित्वात्यर्थः न तु स्वायंपरैति भावः । अत्रापि
किमर्थं तस्य वलमित्यादिप्रश्नाभावः ।

(श) यस्मिंश्चेति । यस्मिन् राजनि जितं जगत् येन तथामृते महीं पृथ्वीं
पालयति आसति इति चित्रकर्मसु अलेख्ययापारेषु वर्णानां रसजद्रव्याणां सङ्कराः
क्षमावेशाः न तु वर्णानां ब्राह्मणादीनां सङ्कराः सङ्करोत्पत्तिरिति भावः, चापेषु
धनुषु गुणानां मीरीषां छेदाः न तु गुणानां दयादादिगुणादीनां विच्छेदा इति
भावः ।

(ष) उत्तरमाह उत्तरमिति । उत्तरात् उत्तरवाक्यात् यदि प्रश्नस्य उत्तरवः
आगमः स्यात् यदा सत्यपि विद्यमानेऽपि प्रश्ने असकृत् पुनः पुनः अतिवैचित्र्य-
मित्यर्थः उत्तरं स्यात् तत् उत्तरं नामाशङ्कारः ।

(स) वोचितमिति । पथिकं प्रति कस्यापि दुःखितः । श्वश्रुः स्वामिजननी
वोचितं न क्षमा न ब्रह्मा अन्वेति भावः । स्वामी पतिः दूरतरं पतिदूरं गतः न
तस्याप्यागमनं सम्भवतीति भावः । अहं बाला मृग्या एकाकिनी, कुतः तव इह

अनेन पथिकस्य वसतियाचनं प्रतीयते ।

“का विसमा देवगर्हं किं लब्धम् जघो गुणमाङ्गी ।

किं सोक्षं सुकलत्तं किं दुग्मेज्जं खलो लोभो” (१) ॥

अत्र अन्यथ्यपोडे तात्पर्याभावात् (४) परिसंख्यातो भेदः । न चेदमनुमानम् । साध्यसाधनयोर्निर्देश एव तस्माङ्गी-कारात् । न च काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात् ।

दण्डापूपिकयान्यायादर्थ्यागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥

७३७ ॥ [च]

“मूषिकेण दण्डो भक्षितः” इत्यनेन तत्कहचरितमपूप-भक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमा-पततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका (क) । अत्र च क्वचित् प्राक-रणिकादर्थादप्राकरणीकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणीका-र्यात् प्राकरणीकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेण उदाहरणम् ।

(१) का विसमा देवगतिः किं लब्धम् जघो गुणमाङ्गी ।

किं सोक्षं सुकलत्तं किं दुग्मेज्जं खलो लोभः ॥ इति सं० ।

वसतिः अवस्थानं कुतः कथं स्यात् ? अत्र अनुरवाक्येन पथिकः पूर्वं वसत्यर्थे प्रार्थितवानिति प्रश्नस्य सन्नयः ।

(४) विदुषा का ? देवगतिः । किं लब्धम् ? प्राप्तव्यम् ? गुणमाङ्गी जनः । सोक्षं सुकलत्तं किम् ? सुकलत्तं साधोभाष्येत्यर्थः । दुग्मेज्जं अवस्थं किम् ? खलः लोभः दुर्जन इत्यर्थः ।

अत्रेति । अन्यथ्यपोडे अन्यस्य व्यवच्छेदे तात्पर्याभावात् वक्तुरभिप्राया-सहायात् ।

(क) अर्थापत्तिमाह दण्डेति । दण्डापूपिकया कैमुतिकन्यायेनित्यर्थः । अन्यस्य आगमः उपस्थितिः अर्थापत्तिः इष्यते ।

(च) निवर्ततेति । नियतो निवर्तितः सिद्धान्तित इति सावत् चः समान-न्यायः दुष्कृतत्वात् आपतति आनन्दति । न्यायः नीतिः ।

“हारोऽयं हरिषाचीषां सुठति स्तनमच्छले ।

सुक्तानामप्यवख्येयं के वयं स्मरन्किङ्कराः ॥” (ख)

“विललाप सवाप्यगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषाम् ?” (ग)

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथो-
दाह्यते “हारोऽयम्” इत्यादौ । न चेदमनुमानम् । समानन्या-
यस्य सम्बन्धरूपत्वाभावात् (घ) ।

विकल्पस्तुल्यबलयो-

विरोधश्चातुरीयुतः ॥ ७३८ ॥ [ङ]

यथा ।

“नम्यन्तां शिरांसि धनूंषि वा कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा-
मौर्ध्या वा” (च) । अत्र शिरसां धनुषाञ्च नमनयोः सन्धि-
विग्रहोपलक्षणत्वात् सान्धविग्रहयोश्चैकदा कर्तव्यतासम्भवा-

(ख) हार इति । हरिषाचीषाम् अयं हारः स्तनमच्छले सुठति । सुक्तानां
गीतिकाणां हारस्थितानामिति भावः, सुक्तिपद्यावलम्बिनामिति ध्वनिः, अपि
इयम् अवस्था दृष्ट्वा, स्मरन् कामस्य किङ्कराः वयं के ? अत्र प्राकरणिकात्
गीतिकावृत्तात् अप्राकरणिकस्य स्मरार्तकपस्य अर्थस्य आपतनम् ।

(ग) विललापेति । सः अजः सहजा स्वाभाविकीमपि धीरताम् अपहाय
परित्यज्य वाप्यगद्गदं विललाप । तथाहि, अभितप्तं सक्तम् असौऽपि कौडमपि
मार्दवं भजते शरीरिषां देहिनां कोमलानामिति भावः कैव कथा ? अत्र अप्रा-
करणिकात् कौडद्रवीभावात् प्राकरणिकस्य शरीरिद्रवत्वापतनम् ।

(घ) समानन्यायस्येति । सम्बन्धरूपत्वाभावात् व्याप्तिरूपत्वाभावात् व्याप्ति-
रैवानुमानस्य साधकमिति भावः ।

(ङ) विकल्पमाह विकल्प इति । तुल्यं वयं वयोः तादृशयोः चातुरीयुतः
त्रैवित्र्यायुक्ती विरोधः विकल्पः ।

(च) नम्यन्तामिति । शिरांसि धनूंषि वा नम्यन्तां गतैः भूयतां वन्द्यन्तां
वा इत्यर्थः, आज्ञाः अज्ञादादिभिः गीर्णैः वद्वृत्ता वा कर्णपूरीक्रियन्ताम् ।

विरोधः । स च एकपञ्चाशद्वयपर्यवसानः । तुल्यबलश्चात्र धनुः-
शिरोनमनयोरपि स्पर्धेया सम्भाव्यमानत्वात् । चातुर्यं च
अत्रौपम्यगर्भत्वेन । एवं कर्षपूरीक्रियन्ताम्” (ङ) इत्यत्रापि
एवम् ।

“युष्माकं कुरुतां भवार्तिग्रसनं नेत्रे तनुर्वा हरेः” । (ज)
अत्र श्लेषावष्टम्भेन चारुत्वम् ।

“दीयतामर्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय वा” ।

इत्यत्र चातुर्याभावाच्चायमलङ्कारः ।

समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्य्यस्य साधकै ।
खले कपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ।
गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥

७३६ ॥ [भ]

(ङ) सम्भिविद्येति । शिरोनमनं सम्भिविद्यं धनुर्मननं विद्यद्वयवचनं
तडाभात् । एकदा युज्यन् कर्तव्यताया अलम्भवात् विरोधः । एतस्मिन् ।
चात्रायाः कर्षपूरीकरणस्य सम्भिविद्यवात् मौल्याः कर्षपूरीकरणस्य विद्यद्वयवच-
त्वात् । तद्योर्बोधनपक्षे विरोधः, स च एकपञ्चाशद्वयपर्यवसानः । औपम्यस्य
वैचित्र्यापायकम्, तुल्यबलत्वस्य अत्र समर्थोरपि प्रकाशस्य स्पर्धाजन्यत्वादिति
बोध्यम् ।

(ज) युष्माकमिति । हरेर्नारायणस्य नेत्रे तनुः शरीरं वा युष्माकं भवा-
र्तिग्रसनं संसारदुःखध्वंसं कुरुताम् । अत्र कुरुतामिति पदस्य खोटविभक्तः परस्मै-
पदोपप्रथमपुरुषद्विवचनात्वे नेत्रे इत्यनेनावयः । चाकनेषदीयेकवचना-
त्वे तदुक्तिरनेनावयः । अत्र नेत्रयोस्तनयोश्च संसारदुःखमोचने सामर्थ्यात्
तुल्यबलत्वम् ।

(क) समुच्चयनाह समुच्चय इति । एकस्मिन् कार्य्यस्य साधकै सति कस्य
कपोतिकान्यायात् परोऽपि चेत् तत्करः तस्य कार्य्यस्य कारकः स्यात्, वा गुणौ
युज्यन् वा क्रिये क्रियाद्वयं युगपत् स्याताम्, अथवा युगः क्रिया च द्वयं युगपत्
स्यात् तदा समुच्चयः, कपोतीत्या चतुर्विध इति बोध्यम् ।

यथा मम ।

“हंही धीर समीर ! हन्त जननं ते चन्दनच्छाभृतो

दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः ।

प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुहामदावाग्निव-

न्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कीकिलः” ॥ (ज)

अत्रादाहे एकस्मिंश्चन्दनच्छाभृज्ज्वलरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यादीनां हेत्वन्तराणामुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि हेतूनां शोभनत्वात् सद्योगः । तत्रैव चतुर्थपादे 'मत्तादीना-
मशोभनानां योगादसद्योगः सदसद्योगो यथा ।

“शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनौ

सरो विगतवारिजं सुखमनस्तरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सञ्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे” ॥ (ट)

(ज) हंही इति । विरहिण उक्तिरिवम् । हंही इति सम्बोधनसूचक-
मन्वयम् । हे धीर समीर ! हन्तेति खेदसूचकमन्वयम् । ते तव जननम्
उत्पत्तिः चन्दनच्छाभृतः चन्दनपर्वतात् मलयजैलादित्यर्थः, तव दाक्षिण्यं सारण्यं
दक्षिणदिग्भवस्य जगति उत्तरं प्रधानं ख्यातस्य, परिचयः सक्रः गोदावरी-
वारिभिः । एतादृशोऽपि त्वं चेत् यदि दह मे मम प्रत्यङ्गं सर्वाङ्गानि
उहामदावाग्निवत् उत्कटदावानस्य इव दहसि, तदा मत्तः मलिनात्मकः
मलिनस्वभावः कृष्णवर्णस्य वनचरः वन्द्यः चमद्र इति भावः अयं कीकिलः किं
वक्ष्यते ? न किमपि वक्तुं शक्य इत्यर्थः । मङ्गतामपि यदि ईदृक् परपीडनं,
तदा प्राकृताः किमु वक्तव्या इति भावः । आर्द्राविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ट) शशीति । दिवसे धूसरः मलिनः शशी, गलितं गतं यौवनं वस्त्रा-
न्नाहृष्टौ कामिनौ, विनशतानि वारिजानि वस्त्रात् तादृशं सरः, शोभना प्राकृतिः
सप्त साहस्रस्य सुन्दरस्येत्यर्थः अनचरम् अचरण्यं वचनाचमनित्यर्थः सुखं,
अनपराधस्य अननुष्यः प्रभुः राजा, सततं दुर्गतः दुरवस्थाः सञ्जनः शत्रुजनः तथा
नृपाङ्गनगतः राजसभास्य इत्यर्थः खलः दुर्जनः एतानि मे मनसि निष्ठातानौकि

इह केचिदाहुः “शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्या-
शोभनत्वमपि सदसद्योगः” इति । अन्ये तु “शशिप्रभृतीनां
स्वतः शोभनत्वं धूसरादीनां त्वशोभनत्वम्” इति सदसद्योगः,
अत्र हि शशिप्रभृतिषु धूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति
विच्छित्तिविशेषस्यैव चमत्कारविधायित्वं, “मनसि सप्त
शल्यानि” इति सप्तानामपि शल्यत्वेनोपसंहारश्च, (ठ) “नृपा-
ङ्गनगतः खलः” इति प्रत्युत क्रमभेदाद् दृष्टत्वमावहति, सर्वत्र
विशेष्यस्यैव शोभनत्वेन प्रक्रमादिति इह च खले (ङ) कपोत-
वत् सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः । समाध्यलङ्कारे तु
एककार्यं प्रति साधके समग्रोऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेन
अपतनमिति भेदः ।

“अरुणे च तरुणि ! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य सुखम् ।

सुखमानतश्च सखि ! तं ज्वलितस्यास्यान्तरे स्मरज्वलनः” ॥ (ठ)

अत्राद्योऽर्हे गुणयोर्यौगपद्यं, द्वितीये क्रिययोः (ण) ।

उभयोर्यौगपद्ये यथा ।

शेषः सप्तशल्यानि । पृथ्वीवत्, असौ नयनला वसुपद्मवतिषु पृथ्वी रुरिति
लक्षणात् ।

(ठ) अत्र शल्यत्वे एकस्यैव दिवसधूसरशशिनः कारणत्वेऽपि कामिन्या-
दीर्गलितबीवनत्वादीनां बह्वनामुपादानम् ।

(ङ) खले इति । खले धान्यादिष्वेते यथा एकस्य कपोतस्य आगमनात्
बहवः समापतन्ति तद्वत् एकस्य कारणत्वेऽपि यत्र अन्येषामापतनं स खले
कपोतिकान्याय इति बोध्यम् । साहित्येन यौगपदेन । काकतालीयन्याये-
नेति । काकगमनेन ताक्षपतनमिव आकस्मिकमनस्य यत्र आपतनं स काक-
तालीयन्यायः तेन ।

(ट) अरुणे इति । हे तरुणि ! तव नयने अरुणे रक्ति च, तव प्रियस्य
सुखं मलिनञ्च, हे सखि ! तं तव सुखम् आनतञ्च, अस्मि तव प्रियस्य अनरी
मनसि स्मरज्वलनः कामाग्निः ज्वलितश्च । च इयं यौगपदसूचकम् ।

(ण) अनेति । शुचयोः अरुचमलिनयोः । क्रिययोः आनमनज्वलनयोः ।

“कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात्

सितपङ्केरुहसोदराश्च चक्षुः ।

पतितञ्च महीपतीन्द्र ! तेषां

वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः” ॥ (त)

“धुनोति चासिं तनुते च कौर्त्तिम्” । (थ)

इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येष दृश्यते । न च अत्र दीपकम् ।
एते हि गुणक्रिया यौगपद्ये समुच्चयप्रकारानियमेन कार्य-
कारणकालनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः । दीपकस्य
च अतिशयोक्तिमूलत्वाभावः ।

समाधिः सुकरे कार्ये

दैवाद्वस्वन्तरागमात् ॥ ७४० ॥ [द]

यथा ।

“मानसस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्वतः ।

उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम्” ॥ (घ)

(त) कलुषमिति । राजभूतिरियम् । तव सितं यमं यत् पङ्केरुहं पद्मं
तस्य सोदरा सदृशीत्यर्थः शीर्यस्य तादृशं चक्षुः अकस्मात् अहितेषु वस्तुषु कलुषञ्च
आविलञ्च, हे महीपतीन्द्र ! तेषां तव अहितानां वपुषि आपदां कटाक्षैः
पतितञ्च ।

अत्र गुणस्य कलुषस्य क्रियायाः पतनस्य च यौगपद्यम् ।

(थ) धुनोतीति । असिं तलवारं धुनोति च कल्पयति च कौर्त्तिं तनुते
च विस्तारयति च । समुच्चयप्रकारा इति समुच्चयभेदा इत्यर्थः, नियमेन
अवश्यभावेन ।

(द) समाधिमाह । दैवात् सहसा वस्तुकारस्य अन्यत्वं वस्तुनः आगमात्
कार्ये सुकरे सति समाधिः स्यात् ।

(घ) मानमिति । सखायं प्रति कलविदुःखिः । अस्माः सान्तापः
स्वानं निराकर्तुम् अपनेतुं पादयोः परस्वयोः पतिष्वतः मे मन उपकाराय

प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि ।

तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः ॥७४१[न]

तस्यैवेति रिपोरेव । यथा मम ।

“मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययम् ।

इभकुम्भी भिनत्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः” ॥ (प)

प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥

७४२ ॥ [फ]

क्रमेण यथा । “यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं
तदिन्द्रीवरम्” (ब) इत्यादि ।

पादपतनस्य अनावश्यकत्वाय इत्यर्थः दिष्ट्या देवेन इदं घनगर्जितम् उदीर्घम्
उपस्थितम् । येन तस्योदीपकत्वात् तत्तत्तत्तदेव मानभङ्गो जात इति भावः ।

अत्र देवात् मेघगर्जनरूपवस्तुन आगमात् मानभङ्गनस्य कार्यस्य सुकरत्वम् ।

(न) प्रत्यनीकमाह प्रत्यनीकमिति । रिपोः प्रतीकारे दमने अशक्तेन
जनेन यदि तस्यैव रिपोरेव उत्कर्षसाधकः तदीयस्य तस्य रिपुसम्बन्धवस्तुनः
तिरस्कारः स्यात् तत् प्रत्यनीकम् ।

(प) मध्येनेति । तनुमध्या कक्षाङ्गी प्रमदा मध्येन मे मम मध्यं कक्ष-
मिति शेषः जितवती इति कीर्धनेति भावः, असी हरिः सिंहः अस्याः प्रमदायाः
कुचकुम्भनिभौ सनककलससदृशौ इभकुम्भौ हंसिकुम्भौ भिनति ।

अत्र मध्यजडित्वेन रिपोः प्रमदायाः प्रतीकारासमर्थेन हरिणा तस्या एव
उत्कर्षसाधकः औपम्येति भावः तदीयस्य सनकुम्भस्य तत्सदृशहंसिकुम्भमेवेति
तिरस्कारः कृतः ।

(फ) प्रतीपमाह प्रसिद्धस्येति । प्रसिद्धस्य विख्यातत्वं उपमानस्य उप-
मेयत्वकल्पनं वा निष्फलत्वाभिधानं प्रतीपमिति कथ्यते ।

(ब) इति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र नेत्रादीनामुपमानानामपि इन्द्री-
वरादीनां तदुपमेयत्वकल्पनम् ।

तद्वक्तं यदि मुद्रिता शशिकला हा ! हेम सा चेदद्युति-
स्तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तुष्टेत् क्षितं का सुधा ।
धिक्कन्दर्पधनुर्भूवौ यदि च ते किंवा बहु ब्रूमहे ।
यत् सत्त्वं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः” ॥ (भ)

अत्र वक्तादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवहनात्तेषां
निष्फलत्वम् ।

उक्त्वा चात्यन्तमुत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य वस्तुनः ।
कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे ॥

७४३ ॥ [म]

यथा ।

“अहमेव गुरुः सुदारुणाना-

मिति हालाहल ! तात ! मास्म दृष्यः ।

(भ) तदिति । सीतां दृष्ट्वा रावणस्योक्तिः । यदि तस्याः सीतायाः
वक्त्रं मुखं तिष्ठतीति शेषः, तदा शशिकला चन्द्रमन्वन्विनौ वार्ता मुद्रिता
सङ्कुचिता नटत्यर्थः । चेत् यदि सा युतिः कान्तिः सीताया इति शेषः तिष्ठति,
तदा हेम स्पर्शं हा ! शीघ्रनीयमित्यर्थः, हाशब्दः शीघ्रत्वकोऽप्यर्थः । यदि
तस्याश्चक्षुः तिष्ठति, तदा कुवलयैः नीलोत्पलैः हारितं पराभूतम् । चेत् यदि
तत् क्षितं तिष्ठति, तदा सुधा का ? यदि ते भूवौ तिष्ठत इति शेषः तदा
कन्दर्पधनुः धिक् निन्दानीत्यर्थः धिक् निर्मलं निन्दयोरित्यमरः । किंवा बहु
अधिकं ब्रूमहे वदामः वेधसः विधातुः सर्गक्रमः सृष्टिनिवर्तनः पुनरुक्तात्
द्वितीयात् वस्तुनः विमुखः विधिरैव रूपं वस्तुवयं न सृजतीत्यर्थः इति यत् तत्
सत्यम् । आदूर्ध्वविक्रीडितं इत्यम् ।

(म) प्रकारान्तरेण प्रतीपमाह उक्तिः । अत्युत्कृष्टस्य अतिश्रेष्ठस्य वस्तुनः
अत्यन्तम् उत्कर्षम् उक्त्वा तस्यैव उपमानत्वे कल्पिते इति केचित् प्रतीपम् ऊचिरे
अथवानाहुः ।

(य) अहमिति । हे हालाहल कायकूट ! अहमेव सुदारुणानां उचः

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो

भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम्” । (य)

अत्र प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ तु नायम-
लङ्कारः (र) ।

यथा ।

“ब्रह्मेव ब्राह्मणो वदति” इत्यादि ।

मीलितं वस्तुनो गुप्तिः

केनचित् तुल्यलक्षणा ॥ ७४४ ॥ [ल]

अत्र समानलक्षणं वस्तु कचित् सहजं, कचिदागन्तुकम् ।
क्रमेण यथा ।

“लक्ष्मीवक्षोजकस्तूरीलक्ष्म वक्षःस्थले हरेः ।

अस्तं नालक्षि भारत्या भासा नीलोत्पलाभया” ॥ (व)

तत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ।

“सदैव श्रीणोपलकुण्डलस्य

यस्यां, मयुखैरक्षीकृतानि ।

येषु इति बुद्ध्या नास्ति दृष्ट्यः तर्पे मा कार्षीरित्यर्थः, अस्मिन् भुवने जगति भवा-
दृशानि तत्सदृशानि दुर्जनानां वचनानि भूयः बाहुल्येन सन्ति ननु किमनं खलु ।

(र) अत्र प्रथमे पादे उत्कर्षमुक्ता द्वितीये दुर्जनवचनानाम् उपमानम्
कल्पितम् । तदनुक्तौ उत्कर्षानुक्तावित्यर्थः ।

(य) मीलितमाह मीलितमिति । केनचित् तुल्यलक्षणा समानचित्रेन
वस्तुनः गुप्तिः गोपनं मीलितम् ।

(व) लक्ष्मीति । भारत्या सुरस्यया मपत्रा इत्यर्थः हरेः नारायणस्य
वक्षःस्थले लक्ष्म्याः त्रिधाः वक्षोजयोः सनयोः या कस्तूरी सनमदः तस्य लक्ष्मं
चित्रं निनीत्यलामया इन्द्रीवरतुल्यया भासा खदेहमभवा वसान् अतएव न
चक्षुषि न दृष्टम् ।

अत्र तुल्यलक्ष्यवस्तुना देहमभवा कस्तूरीलक्ष्मरूपस्य वस्तुनः गोपनम् ।

(ख) वदति । मनरीवर्चनमिदम् । वक्षां मनर्थो सदैव श्रीणीपलकुण्ड-

कोपोपरक्ताम्यपि कामिनीनां

सुखानि शङ्कां विदधुर्न यूनाम्” ॥ (ग)

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यारुणिमा मुखे आगन्तुकः ।

सामान्यं प्रकृतस्यान्य-

तादात्म्यं सदृशैर्गुणैः ॥ ७४५ ॥ [घ]

यथा ।

“मल्लिकाचितधम्मिल्लासारुचन्दनचर्चिताः ।

अविभाष्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्त्रभिसारिकाः” ॥ (स)

मौलिते उत्कृष्टगुणेन निरुष्टगुणस्य तिरोधानम्, इह

तु उभयोस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः ।

तद्गुणः स्वगुणत्यागा-

दत्युत्कृष्टगुणग्रहः ॥ ७४६ ॥ [ङ]

अस्य माणिक्यकुण्डलस्य मयूखैः किरणैः अरुणोक्तानि रक्तोक्तानि कामिनीनां सुखानि कोपेन उपरक्तान्यपि यूनां तरुणानां शङ्कां भयं न विदधुः । उपजाति-
वृत्तम् । अत्र तुल्यवस्तुना माणिक्यमयूखेन कोपोपरागरूपस्य वस्तुनः गोप-
नम् ।

(घ) सामान्यमाह सामान्यमिति । प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य सदृशैः गुणैः अन्यस्य तादात्म्यम् अभेदप्रतीतिः सामान्यम् ।

(स) मल्लिकेति । अमिसारिकाः कान्तार्चिन्यः नाविकाः । तदुक्तम् ।
कान्तार्चिर्नो तु या याति सकृते साभिसारिकेति । मल्लिकाभिः पुष्पविशेषैः
आचिताः कचिताः अम्बुल्लाः संवतकीडा वासां तथोक्ताः, अम्बुल्लाः संवताः
अथा इत्यमरः । तथा आरुभिः अतिसुरभिभिः चन्दनैः चर्चिताः कृतकुराणा
इत्यर्थः अतएव चन्द्रिकासु अविभाष्याः अभिसारिकात्वेन अप्रतीक्षमाना इत्यर्थः
सुखं यान्ति ।

अत्र मल्लिकादिगुणसादृश्येन प्रकृतस्य अभिसारिकारूपस्य वस्तुनः चन्द्रिका-
तादात्म्यम् ।

(ङ) तद्गुणमाह तद्गुण इति । अस्य गुणत्वानात् अत्युत्कृष्टस्य सुखस्य
ग्रहः अहवन् तद्गुणः ।

यथा ।

“जगाद वदनच्छन्नपद्मपर्यन्तपातिनः ।

नयच्छधुलिङ्गः श्वेत्यमुदग्रदशनांशभिः” ॥ (ज)

मौलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरेणाच्छादनम्, इह तु
वद्वन्तरगुणेनाक्रान्तता प्रतीयते इति ।

तद्रूपाननुहारस्तु

हेतौ सत्यप्यतङ्गुणाः ॥ ७४७ ॥ [क]

यथा ।

“हन्त सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम ।

गुणगौरनिषण्णोऽपि कथं नाम न रज्यसि ?” ॥ (ख)

यथा वा ।

गाङ्गमस्त्रु सितमस्त्रु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते” ॥ (ग)

(ज) जगादिति । उदग्रदशनांशभिः उन्नतदन्तर्कराभिः वदनमेव कृप्य
कलं यस्य तादृशं यत् पद्मं तस्य पर्यन्ते पतन्तीति तथोक्तान् मधुलिङ्गः भगवान्
श्वेत्यं चावस्थं नयन् प्रापयन् जगाद उवाच ।

अत्र मधुलिङ्गो ज्ञानवर्णरूपस्य गुणव्यागात् अत्युत्कृष्टस्य श्वेत्यगुणस्य वद्वचम् ।

(क) अतद्गुणमाह तद्रूपेति । [हेतौ सत्यपि तस्य रूपस्य अननुहारः
अवद्वचम् अतद्गुणः ।

(ख) हन्तेति । नायकं प्रति कस्याचिदुक्तिरिवम् । हे गुणगौर ! गुणी-
स्त्वच्च इत्यर्थः, हन्त खेदे । सान्द्रेण चनेन रागेण अनुरागेण लौकिकेन च भृते
पूरितेऽपि मम हृदये निषण्णोऽपि त्वं कथं नाम न रज्यसि न अनुरागमात्
लौकित्येन न भवसीत्यर्थः ।

अथ एते स्थाने स्थितिष्वहेतौ सत्यपि रक्ततायाः अवद्वचम् ।

(ग) गाङ्गमिति । हे राजहंस ! गाङ्गम् अमुं जलं चितं कलं वातुमन्
अमुं वस्तुनाजलं कल्पयामं ज्ञानवर्चमित्यर्थः उन्नतं नज्जानति वस्तुनाजलं च
मज्जतः तव सैव शुभ्रता न च चीयते न च वदेते न च अपचीयते प्राज्ञं वद्वचि ।

पूर्वत्रातिरक्तहृदयसम्पर्कात् प्राप्तवदपि गुणगौरवशब्द-
वाच्यस्य नायकस्य रक्तत्वं न निष्पन्नम् । उत्तरत्रापस्तुतप्रशं-
सायां विद्यमानायामपि गङ्गायमुनापेक्षया प्रकृतस्य हंसस्य
गङ्गायमुनयोः सम्पर्कोऽपि न तद्रूपता । अत्र च गुणाग्रहण-
रूपविच्छित्तिविशेषाश्रयाद्विशेषोक्तेर्भेदः । वर्णान्तरोत्पत्त्य-
भावाच्च विषमात् (घ) ।

संलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणेङ्गितेन वा ।

कयापि सूच्यते भङ्गा यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते ॥

७४८ ॥ [ङ]

सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः । अत्राकारेण यथा ।

“वक्त्रास्यन्दिस्त्रेदविन्दुप्रबन्धै-

दृष्ट्वा भिन्नं कुक्षुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्वया व्यञ्जयन्ती वयस्या

स्मिता पाणौ खड्गलेखां लिलेख” ॥ (च)

(घ) अत्र शुभताया हेतौ : सत्यपि तदग्रहणम् । अनेति । गुणाग्रहणरूपं
वा विच्छित्तिः वैचित्र्यं तस्या विशेषः वैचित्र्यं तस्य आश्रयात् विशेषोक्तेः सति
हेतौ गुणाभावकपात् भेदः सामान्यविशेषभावेनेति भावः । विषमादिति । विषमे
वर्णान्तरोत्पत्तिरस्ति इह तु न तथेति भावः ।

(ङ) सूक्ष्माङ्ग संलक्षित इति । आकारेण वा इङ्गितेन संलक्षितः सम्यक्-
चतुर्भूतः सूक्ष्मः अर्थः कयापि भङ्गा प्रकारेण यत्र सूच्यते प्रकाशयते तत् सूक्ष्मं
उच्यते ।

(च) वक्ष्यति । कापि वयस्या सखी वक्त्रात् वदनात् स्यन्दिनः चरन्तः
ये स्त्रेदविन्दवः चर्मविन्दवः तेषां प्रबन्धैः धाराभिः कण्ठे कुक्षुमं भिन्नं दृष्ट्वा
तन्वयाः वयस्यायाः प्रायिकायाः पुंस्त्वं पुरुषत्वं पुरुषवदाचरितत्वमित्यर्थः व्यञ्ज-
यन्ती प्रकटयन्ती वती स्मिता ईषत् इति पाणौ करे खड्गलेखां खड्गाकृतिं
लिलेख ।

अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याचित् पुरुषा-
यितं पाणौ पुरुषचिह्नखङ्गलेखालिखनेन सूचितम् । इङ्गितेन
यथा ।

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेवार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम्” ॥ (छ)

अत्र विटस्य भ्रूलेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो
रजनीकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।

व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजा-

दुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ॥ ७४६ ॥ [ज]

यथा ।

“शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोद्भस-

द्रोमाञ्चातिविमंशुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।

आः शैत्यं तुङ्गिनाचलस्य करयोरित्युचिवान् सस्मितं

शैलान्तःपुरमादृतमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद् वः शिवः” ॥ (झ)

नेयं प्रथमापङ्क्तिः अपङ्क्तवकारिणो विषयस्थानभिधा-
नात् । द्वितीयापङ्क्तेर्भेदश्च तत्प्रस्तावे दर्शितः ।

(छ) सङ्केतेति । व्याख्यातं प्राक् ।

(ज) व्याजोक्तिमाह व्याजोक्तिरिति । उद्भिन्नस्य प्रकटितस्य केनापि
कारणेनेति शेषः वस्तुनः व्याजात् कृतात् गोपनं व्याजोक्तिः ।

(झ) शैलेन्द्रेण । शैलेन्द्रेण हिमालयेन प्रतिपाद्यमानायाः सम्प्रदीप-
मानायाः गिरिजायाः गौर्याः हस्तस्य उपगूढेन स्रग्भेगे लल्लसहिः सत्यसमानैः
रोमाक्षैः अतिविमंशुलः अतिशयेन विषमस्यः अतएव अखिलस्य विधिः वैवाङ्मन-
व्यापारस्य व्यासङ्गः व्यासक्तिः तस्य भङ्गेन व्याघातेन आकुलः अतएव आः ।
तुङ्गिनाचलस्य हिमाद्रेः करयोः शैत्यं शीतलत्वम् इति उचिवान् तथा शैत्यस्य
अन्तःपुरे स्थितेरिति भावः मादृतमण्डलगणैः नाङ्गीत्यादिभिः सस्मितं दृष्टः शिवः
वः प्रसादं अवतात् रक्षतु । आर्द्राविकीकृतं उच्यते ।

स्वभावोक्तिदुरुहार्थ-

स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ ७५ ॥ [ज]

दुरुहयोः कविमात्रवेद्ययोरर्थस्य डिभादेः स्वक्रिययोस्त-
देकाश्रययोश्चेष्टारूपयोः । यथा मम ।

“लाङ्गुलेनाभिहत्य क्षितितलममकङ्कारयन्नपङ्गा-

मात्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पतन् विक्रमेण ।

स्फूर्जन् ह्रस्वकारघोषः प्रतिदिशमखिलान् द्रावयन्नेष जन्तून्

कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिवनमरुणोच्छूनचक्षुस्तारक्षुः” ॥ (ट) ,

अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।

यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविक्मुदाहृतम् ॥

७५१ ॥ [ठ]

यथा । “मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।

अत्र सत्त्वादेकात् उदभिन्नस्य रोमासरूपस्य वस्तुनः तुङ्गिनाचक्षकश्रेय-
व्याज्जन गोपनम् ।

(ज) स्वभावोक्तिसाह स्वभावोक्तिरिति । दुरुहयोः अर्थस्य क्रियास्वरूपयो-
र्वर्णनं स्वभावोक्तिः ।

(ट) लाङ्गुलेनेति । एष तरङ्गः शार्दूलविशेषः, तरङ्गस्तु स्रगादन इत्य-
सरः । अमकङ्क पुनः पुनः लाङ्गुलेन क्षितितलं अभिहत्य पाङ्कज अथपदस्यै
पाटायाभ्यां दारयन् उल्लिखन् आत्मन्येव अवलीय लीनो भूत्वा सक्षुब्धपुर्णत्वेषः
अथ द्रुतं शीघ्रं विक्रमेण बलेन गगनं प्रोत्पतन् उल्लम्बन् स्फूर्जन् ह्रस्वकारघोषः
सस्य तथोक्तः खीरं ह्रस्वकारं कुर्वन्नित्यर्थः प्रतिदिशं अखिलान् सर्वान् जन्तून्
द्रावयन् ताडयन् कोपाविष्टः अतएव अरुणे रक्ते उच्छूने स्मीते अक्षुणी यस्य
तथाभूतः सन् प्रतिवनं वनं प्रति प्रविष्टः । सम्भराहतम् ।

(ठ) भाविकसाह अद्भुतयेति । अद्भुतस्य भूतस्य अतीतस्य भविष्यतः
भाविनी वा पदार्थस्य वस्तुनः यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं प्रत्यक्षवत् भावमानत्वं तत्
भाविकम् उदाहृतम् ।

(ड) मुनिरिति । महात्मा कुम्भसम्भवः योगीन्द्रः मुनिः जनकः जयति,

येनैकचुलुके दृष्टौ दिश्यौ तौ मत्स्यकच्छपो” ॥ (ड)

यथा वा । “आसौदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसम्भारां साक्षात् कुर्वे तवाकृतिम्” ॥ (ठ)

न चायं प्रसादाख्यो गुणः । भूतभाविनोः प्रत्यक्षाय-
माश्रित्वे तस्माद्देतुत्वात् । न च अदभुतो रसः । विस्मयं प्रति
अस्य हेतुत्वात् । न च अतिशयोक्तिरलङ्कारः । अश्ववसाया-
भावात् । न च भ्रान्तिमान् । भूतभाविनोर्भूतभाषितयैव
प्रकाशनात् न च स्वभावांक्तिः । तस्य लौकिकवस्तुगतसूक्ष्म-
धर्मस्वभावस्यैव यथावद्गणनं स्वरूपम्, अस्य तु वस्तुनः प्रत्य-
क्षायमाणत्वरूपो विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति यदि पुनर्वस्तुनः
कचित् स्वभावोक्तावपि अस्या विच्छित्तेः सम्भवस्तदोभयोः
सङ्करः ।

अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते

मितातपत्रैरिव सर्वतो वृतः ।

अचामरोऽप्येष सदैव वीज्यते

विलासबालव्यजनेन कोऽप्ययम्” ॥ (ण)

अत्र प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनात्त्रायमलङ्कारः । वर्णनाव-

सेन अगस्त्येन एकचुलुके एकस्मिन् गच्छूषे तौ दिश्यौ मत्स्यकच्छपो दृष्टौ । समुद्र-
पानकाक्षी गच्छूषे समुद्रेष सङ्ग पाताञ्जलिकययोर्मन्त्रकूर्मयोरप्लुत्त्वानादिति
भावः ।

अत्र अतीतपदायंस्व अदभुतस्य प्रत्यक्षायमाश्रितम् ।

(ड) आसौदिति । अत्र अञ्जनमासौदिति तव लोचने नयने पश्यामि
तव आकृतिम् भाविनः भूषणानां सम्भाराः समूहा यस्मादादृष्टौ साक्षात् कुर्वे
पश्यामीत्यर्थः ।

अत्र भूतभाविनोदमयोरपि प्रत्यक्षायमाश्रितम् ।

(ण) अनातपत्र इति । अयम् अनातपत्रः कटरश्मितीऽपि वितृप्तपत्रै-
रिव सर्वतः समन्तात् वृतः आवृतः लत्यते । एष अचामरः अपि सदैव विलास-
बालव्यजनेन वीज्यते अतः कोऽपि अयम् अर्थाकसमानाङ्गुलः पुरुष इति भावः ।

शेन प्रत्यक्षायमाणत्वस्य अस्य स्वरूपत्वात् । यत् पुनः प्रत्य-
क्षायमाणस्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्र अयमलङ्कारो
भवितुं युक्तः । यथोदाहृते “आसौदञ्चनम्” इत्यादौ ।

लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।

यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महताच्चरितं भवेत् ॥

७५२ ॥ [त]

क्रमेण उदाहरणम् ।

“अधःकृताम्बोधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्गोपलकुट्टिमानाम् ।
ज्योत्स्नानिपातात् चरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरौकरोति” ॥

(थ)

“नाभिप्रभित्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते ॥

(द)

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा ।

(त) उदात्तमाह लोकेति । लोकातिशयसम्पत्तिवर्णना अलौकिक-
सम्पत्तिवर्णनं यद्वा महतां चरितं प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य वर्णनीयस्य इत्यर्थः अङ्गं भवेत्
तत् उदात्तम् उच्यते ।

(थ) अध इति । नगरौतर्चनमिदम् यस्यां पुर्याम् अधःकृतानि अम्बो-
धरमण्डलानि येः अम्बुषाणामित्यर्थः शशाङ्गोपलकुट्टिमानां चन्द्रकान्तमणि-
निर्मितगृहभूमीनां ज्योत्स्नानिपातात् चरतां पयोभिः केलौः केलीवनं क्रीडाकाननं
वृद्धिम् उरौकरोति अङ्गौकरोति गच्छतीत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ।

धात्रालौकिकसम्पत्तिवर्णनम् ।

(द) नाभीति । समुद्रवर्चनमिदम् । युगान्ते कल्पान्ते उचिता अथवा
योगनिद्रा यस्य तादृशः पुरुषः नारायणः नाभेः प्रभितम् उचितं यत् अम्बुरुहं
पद्मं तदेव आसनं यस्य तथोक्तेन प्रथमेन धात्रा ब्रह्मणा संस्तूयमानः सन् लोकान्
जनानि संहृत्य अमुं समुद्रम् अधिगते ।

अत्र महती नारायणस्य चरितं प्रस्तुतस्य समुद्रस्य नाभ्यान्तर्गतत्वेन अङ्गम् ।

गुणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्तदा ॥

रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ॥

७५३ ॥ [ध]

तदाभासौ रसाभासो भावाभासश्च । तत्र रसयोगाद्रस-
वदलङ्कारो यथा । “अयं न रसनोत्कर्षी” इत्यादि ।

अत्र शृङ्गारः कर्णस्याङ्गम् । एवमन्यत्रापि । प्रकृष्ट-
प्रियत्वात् प्रेयः । यथा मम ।

“आमौलितालमविवर्तिततारकाक्षीं

मत्कण्ठबन्धनदरशयबाहुवल्लीम् ।

प्रस्तेदवारिकणिकाचितगण्डविम्बां

संस्मृत्य तामनिशमेति न शान्तिमन्तः” ॥ (न)

अत्र सन्ध्याशृङ्गारः स्मरणाख्यभावस्याङ्गं न च विप्र-
लम्बस्य । ऊर्जा बलम् । अनौचित्यप्रवृत्तौ तदत्रास्तौत्यूर्जस्वि ।
यथा ।

“वनेऽखिलकलामत्ताः परिहृत्य निजस्त्रियः ।

(ध) रसेति । यदा रसः भावः रसाभासः भावाभासः तथा भावप्रथमः
गुणीभूतत्वम् अप्रधानभावम् आयाति प्राप्नुवान्ति तदा क्रमात् रसवदलङ्कारः
प्रेयोऽलङ्कारः ऊर्जस्विनामालङ्कारः तथा समाहितमलङ्कारः भवन्ति, तत्र रसा-
भासो भावाभासश्च उभाविव ऊर्जस्विनाम्ना अलङ्कारेण व्यपदिश्यते ।

(न) आमौलितेति । आमौलिते ईषत्प्रदृष्टिने अलसं यथा तथा विव-
र्तिते आलिते तारके यथाः तादृशं आक्षिपी यस्यास्तां सुरतान्ते निद्रावेशपरामिति
भावः, अत्र कण्ठबन्धने कण्ठालिङ्गने दग्धया ईषत् शिथिला बाहुवल्ली यस्यास्तथा-
विधां तथा प्रस्तेदवारिकणिकाभिः सुरतयमात् सञ्जातप्रकटस्तेदविवर्तुभिः आचितं
व्याप्तं मण्डविम्बं कपोलमण्डलं यस्याः तादृशीं तां मत्कान्ता अनिशं सततं संस्मृत्य
अन्तः अन्तःकरणं आनि न एति न गच्छति । सखायं प्राति कश्चिदङ्गः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(प) वने इति । राजशुनिरियम् । राजशुनिति अथाहायं, पुच्छिन्ना

त्वहैरिवनिताहन्दे पुलिन्दाः कुर्वते रतिम्” ॥ (प)

अत्र मृङ्गाराभासो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् । एवं
भावाभासोऽपि । समाहितं परीहारः (फ) । यथा ।

“अविरलकरवालकम्पनै-

र्भुकुटीतर्जनगर्जनेर्मुहुः ।

ददृशे तव वैरिणां मदः

स गतः कापि तवेक्षणेक्षणात्” ॥ (व)

अत्र मदाख्यभावस्य प्रथमो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

भावस्य चोदये सन्धौ

मिश्रत्वे च तदाख्यका ॥ ७५४ ॥

तदाख्यका भावोदयभावसन्धिभावश्रवणनामानोऽलङ्काराः ।

क्रमेण उदाहरणम् ।

“मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः ।

श्रुत्वा कुतोऽपि त्वन्नाम लेभिरे विषमां दशाम्” ॥ (म)

अत्र त्रासादयो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

“जन्मान्तरीणरमणस्याङ्गसङ्गसमुत्सुका ।

स्त्रीलज्जातिविशेषाः वने आसन्नकलासक्ता निजस्त्रियः परिहृत्य परिवन्धु तव
वैरिणां शत्रूणां वनिताहन्दे कान्तासमूहे रतिं विहारं कुर्वते ।

(फ) परीहारः परिणामः विलय इति यावत् ।

(व) अविरलेति । हे राजन् ! अविरलैः घनैः सन्ततैरित्यर्थः करवालानां
असीनां कम्पनैः आस्फावनैः तथा मुहुः पुनः पुनः भुकुटीभिसर्जनैः गर्जनेषु तव
वैरिणां मदः सर्वः ददृशे दृष्टः, स मदः अस्मात् तव ईक्षणे दर्शनमात्रे कापि गतः
विषयं प्राप्त इत्यर्थः ।

(म) भावलेति । भावस्य उदये, सन्धौ मिश्रत्वे च गुणोभावापन्ने रति
शिवः तदाख्यकाः तन्नामानः अलङ्काराः भवन्ति ।

(न) लज्जिति । ते वैरिणः शत्रवः सुहृद्भिः सह मधुपाने प्रवृत्ताः अपि
कुतोऽपि तव नाम श्रुत्वा विषमां वैरिण्यकारिणीं दशाम् अपक्वां लेभिरे प्रापुः ।

सलज्जा चान्तिके सख्याः पातु नः पार्वती सदा" । (य)

अथौक्तुः सलज्जयोः सन्निर्देवताविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

"पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे ! का त्वराहं कुमारी

हस्तालम्बं वितर हह हा व्युत्क्रमः कासि यासि ? ।

इत्यं पृथ्वीपरिवृढ ! भवद्विहिषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कश्चित् फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते" । (र)

अत्र शङ्कासूयाधृतिस्मृतिश्रमदेवविबोधौक्तुत्वानां शव-
लता राजविषयरतिभावस्याङ्गम् (ल) । (व) इह केचिदाहुः
"वाच्यवाचकं रूपालङ्कारमुखेन रसाद्युपकारका एवालङ्काराः ।
रसादयस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्या एवेति न तेषामलङ्कारता
भवितुं युक्ता" इति, अन्ये तु "रसाद्युपकारमात्रेणैवालङ्कारिता-

अत्र त्रासस्त भावस्त उदयः राजविषयरते रङ्गम् ।

(य) जन्मान्तरीयेति । जन्मान्तरीयेत्य पूर्वजन्मनि मृतत्वं रमणस्य पतेः
इति चङ्कसङ्के समुत्सुका अतएव सख्या चान्तिके समीपे सलज्जा पार्वती सदा
नः चक्षान् पातु रचतु ।

(य) पश्येदिति । राज्ञः स्मृतिरियम् । कश्चित् पश्येत्, रे चपल ! चल
गच्छ, का त्वरा चोक्तुक्त्वम्, अहं कुमारी अजातपरिचया, हस्तालम्बं वितर
हसं गृहाणेत्यर्थः, हह हा देव्यसूचकमव्ययमेतत्, व्युत्क्रमः अहं राजकन्या
कदाजिममधममजातिं सुज्जामोति अधोगमितम् असि त्वं का यासि ? इ
पृथ्वीपरिवृढ ! पृथिवीपते ! अरण्यवृत्तेः वनाश्रयस्त भवद्विहिषः भवद्विषोः
कन्या फलकिसलयानि आददाना चिन्तयती सती कश्चित् अवरोधानमिति भावः
इत्यम् उक्तप्रकारम् अभिधत्ते कथयति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ल) अत्रेति । पश्येत् कश्चिदिति शङ्का, चल चपल रे इति अनुवा, का
त्वरेति धृतिः, अहं कुमारीति स्मृतिः, हस्तालम्बं वितर इति शङ्का, हह इति
देव्यं व्युत्क्रम इति विरोधः, कासि यास्येति चोक्तुक्त्वम्, एतेषां श्रवणता
मिश्रम् ।

(व) इहेति । वाच्यवाचकरूपालङ्कारमुखेन । वाच्यमभिधत्तं वाच्यः
अन्तः तयोः रूपयोः अलङ्कारमुखेन चोक्तुजननदारेण इत्यर्थः रसादीनाम्

व्यपदेशो भाक्तश्चिरन्तनप्रसिद्धा अङ्गीकार्य एव” इति, अपरे च “रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कारत्वं मुख्यता रूपकादौ वाच्याद्युपधानम् अजागलस्तनन्यायेन” इति, अभियुक्तास्तु “स्वव्यञ्जकवाच्यवाचकाद्युपकृतैरङ्गभूतैः रसादिभिरङ्गिनो रसादेर्वाच्यवाचकोपस्कारहारेणोपकुर्वन्निरलङ्कृतिव्यपदेशो लभ्यते, समाप्तोक्तौ तु नायकादिव्यवहारमात्रस्वेवालङ्कृतिता न तु आस्वादस्य, तस्योक्तरीतिविरहात्” इति मन्यते । अतएव ध्वनि-कारेणोक्तम् । (व) ।

“प्रधानेऽत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिरिति” ॥ (घ)

यदि च रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कृतित्वं तदा वाचकादिष्वपि तथा प्रसज्येत (प) । एवञ्च यच्च कैश्चिदुक्तं “रसादौ-

उपकारकाः प्रोपका रसादयः रसभावतदाभासभावप्रश्नभाषोदवभावसन्धिभावश्रवणताः पूर्वोक्ता अलङ्कृतिव्यपदेशभाज इति शेषः वाच्यवाचकाभ्याम् १. शब्द-शब्दाभ्याम् । भाक्तः गोणः । चिरन्तनप्रसिद्धा प्राचीनमतेनेत्यर्थः । रसादौति । रसादौनामुपकारकत्वं अलङ्कारत्वमिति “मुख्यलक्षणमिति भावः, वाच्याद्युपधानं वाच्यवाचकाख्यद्वयमित्यर्थः । अजागलस्तनन्यायेनेति । यथा कागस्य गलदेशवर्ती ललनः दुग्धानुपयोगितया निष्प्रयोजनः तथा रसादेरुपकारकत्वाभावेन प्रकृतानुपयोगीत्यर्थः । अभियुक्ता मान्याः । स्वव्यञ्जकेति । रसव्यञ्जका ये वाच्यवाचकाः अर्थशब्दाः तैः उपकृतैः पुष्टिं नीतैः अङ्गभूतैः अप्रधानतया स्थितैः । अङ्गिनः मुख्यस्य । वाच्यवाचकोपस्कारहारेण अर्थ-शब्दाभ्यां य उपस्कारः स एव हारं तेन । उक्तरीतिविरहादिति वाच्यवाचकोपस्कारहारेण रसाद्युपकारकत्वाभावादित्यर्थः ।

(ङ) प्रधाने इति । यत्र वाक्यार्थे प्रधाने अन्यत्र अन्यस्मिन् रसादौ रसादयः आदिपदेन भागादिपरिग्रहः । अङ्गम् अप्राधान्येन स्थिता इत्यर्थः । तस्मिन् काव्ये वाक्यार्थे रसादिः अलङ्कारः भवति इति मे मम मतिः ।

(प) वाचकादिष्विति । तथा अलङ्कारत्वमित्यर्थः । परासं निराकृतं वाच्यवाचकाख्यद्वयसुखेन रसाद्युपकारकत्वाभावादिति भावः ।

नामङ्गित्वे रसवदाद्यालङ्कारः अङ्गित्वे तु द्वितीयोदात्तालङ्कारः”
तदपि परास्तम् ।

यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः ।

तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा ॥

७५५ ॥ [स]

यथा लौकिकालङ्काराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक् चाङ्ग-
त्वेन पृथगलङ्कारत्वं तथोक्तरूपाणां काव्यालङ्काराणामपि
परस्परमिश्रत्वे संसृष्टिमङ्गराख्यौ पृथगलङ्कारौ । तत्र ।

मिथोऽनपेक्षयैतेषां

स्थितिः संसृष्टिरुच्यते ॥ ७५६ [ह]

एतेषां शब्दार्थालङ्काराणाम् । यथा ।

“देवः पायाटपायाक्षः स्मेरन्दीवरलोचनः ।

संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिसूदनः” ॥ (च)

अत्र “पायाटपायात्” इति यमकम् । “संसारिति” आदौ
चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः । द्वितीये पाटे उपमा

(स) अधुना संसृष्टिमङ्गराख्यालङ्काराणां यदीति । यदि एते पूर्वोक्ता
एव अलङ्काराः परस्परं विमिश्रिताः भवन्ति तदा संसृष्टिः तथा सङ्कर इति
नामानौ पृथक् मिथौ अलङ्कारौ स्यातामिति शेषः ।

(ह) संसृष्टिमाह मिथ इति । मिथः अन्योन्यम् अनपेक्षया परस्परापेक्षां
विनैत्यर्थः एतेषाम् अलङ्काराणां बहुवचनमुपलक्षणं इयोरपि अलङ्कारयोः स्थितिः
संसृष्टिः उच्यते ।

(च) देव इति । स्मेरे विकसिते स्मेरन्दीवरे इव लोचने यस्य तथोक्तः,
संसार एव ध्वान्तं तिमिरं तस्य विध्वंसे हंसः श्रेष्ठः कंसनिसूदनः कंसारिः देवः
कृष्णः अपायात् आपदः न चक्षान् पायात् रक्षन् ।

द्वितीयाहं च रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः संसृष्टिः । उभयोः
स्थितत्वाच्छब्दार्थालङ्कारसंसृष्टिः ।

अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाग्रयस्थिता ।

सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः ॥

७५७ ॥ [क]

अङ्गाङ्गिभावो यथा ।

“आलङ्कृते गवि गलङ्गजगेन्द्रभोग-

निर्मोकपटपरिवेष्टनयास्त्रुराशेः ।

मन्यव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य

मन्दाकिनौ चिरमवेष्टत पादमूले” ॥ (ख)

अत्र निर्मोकपटपङ्कवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः ।

सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तद्वरणमूल-
वेष्टनमिति शेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम् । शेषश्च पादमूल-
वेष्टनमेव । चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम्, अतिशयोक्तिश्च
“मन्यव्यथाव्युपशमार्थमिव” इत्यत्रेच्छाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा
च अस्त्रुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति ।
समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा ।

(क) सङ्करमाह अङ्गिति । अलङ्कृतीनाम् अङ्गाङ्गित्वे मुच्यमानभावे
तद्वत् तदा एक एव आशयः आधारः तच्च स्थितौ तदा सन्दिग्धत्वे च अतएव
त्रिविधः सङ्करः भवति ।

(ख) आलङ्कृतीति । आलङ्कृतेः समुद्रमन्यनसमये देवासुराणामुपपन्नः आक-
र्षकश्च यः वेगः तस्मात् विगलन् खलन् भुजवेन्द्रभोगस्य वासुकिदेहस्य यः
निर्मोकपटः परित्यक्तत्वम्बसुगं तस्य परिवेष्टनया परिवेष्टनच्छेदेत्यर्थः अस्त्रुराशेः
समुद्रस्य पल्लुरिति भावः मन्यव्यथायाः मन्यनजनितपीडायाः व्युपशमावेतिव
आशु शीघ्रं मन्दाकिनौ नङ्गा यस्य आराधयस्य पादमूले पदतले चरचसमीपे च
चिरम् अवेष्टत अवष्टन् संवाहनात्मकतिष्ठतः । वस्तुवृत्तत्वं उच्यते ।

“अनुरागवती सख्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो ! देवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः” ॥ (ग)

इत्थं समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो यथा ।

“इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः

अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमेन्दवम्” ॥ (घ)

अत्र किं मुखस्य चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः उत इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारीपादूपकं, अथवा इदमिति मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरैकधर्माभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता, आहोस्त्रिचन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं, किंवा विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वाऽप्रस्तुतचन्द्रवर्णनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्त्रयोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पद्यांशोक्तिरिति बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहः, यथा वा मुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं मुखं चन्द्र इवेत्यपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः, साधकबाधकयोर्द्वयोरैकतरस्य सङ्गादेन पुनर्न सन्देहः । यथा “मुखचन्द्रं मुखति” इत्यत्र मुखनं मुखस्यानुकूलमित्यपमायाः साधकं, चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम् । “मुखचन्द्रः प्रकाशते”

(ग) अनुरागेति । सख्या अनुरागवती स्त्रीकृत्यवती प्रेमवती च, दिवसः सख्याः सख्यायाः पुरःसरः पुरोवर्ती । अहो आश्चर्यं देवगतिश्चित्रा अहो, तथापि अनुरागवत्त्वे पुरोवर्त्तित्वे चेत्यर्थः न समागमः न सम्पन्नम् ।

(घ) इदमिति । सन्ततं निरन्तरं तमः अमन्दारं भिन्दानं खण्डयन् अमन्दं यथा तथा नयनयोः आनन्दकरो एन्दवं चान्द्रं मण्डलमिदम् आभाति राजते ।

(ङ) साधकमिति । साधकं मुखतया उपमाननिष्ठं बाधकं रूपक

इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन
सम्भवतीति नोपमाबाधकः (ङ) ।

“राजनारायणं लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरम्” ॥ (च)

अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सदृशेनोचितमिति
लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमाबाधकं नारायणे सम्भ-
वादूपकम् । एवं

“वदनाम्बुजमणाख्या भाति चञ्चललोचनम्” । (छ)

अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे
च असम्भवादूपकस्य बाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजम्”
इत्यादौ साधारणधर्मप्रयोगे, “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामा-
न्याप्रयोगे” इति वचनादुपमामासो न सम्भवतीति उप-
माया बाधकः । एवञ्चात्र सयूरव्यसकादित्वादूपकसमास
एव । एकाग्रयानुप्रवेशो यथा मम ।

“कटाक्षेणापीपत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा

तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहितश्लेषविषयः ।

सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकतसनिर्भिन्नवसनः

परौरभारम्भः क इव भविताभोरुहदृशः” ॥ (ज)

साधकम् उपमाया बाधकं तथा मुख्यतया उपमेयनिष्ठं साधकम् उपमायाः
साधकं रूपकस्य बाधकं तथैविकतरस्य साधकस्य बाधकस्य वा इत्यर्थः ।

(च) राज्ञि । राजा एव नारायणः तं त्वां लक्ष्मीं निर्भरं गौदम्
आलिङ्गति आश्रयतीत्यर्थः ।

(छ) एवमिति । एषात्या, परिषात्याः चञ्चलं लोचने यस्य तथाविध
वदनम् अम्बुजमिव तत् भाति शोभते ।

(ज) कटाक्षेणापीति । यदि सा कटाक्षेण दूषत् क्षणमपि निरीक्ष्यपि
निरीक्षेत यस्मिन् सरोमां विहितः, सान्द्रः, स्फुरति, विषयः, येन तादृशः सान्द्रः

अत्र “कटाक्षेणापीवत् क्षणमपि” इत्यत्र हेकानुप्रासस्य
“निरीक्षेत” इत्यत्र चकारमादाय वृत्त्यनुप्रासस्य चैकाग्र्य-
ऽनुप्रवेशः । एवं च अत्रैवानुप्रासार्थापत्त्यलङ्कारयोः । यथा वा ।
“संसारध्वान्तविध्वंसः” इत्यत्र रूपकानुप्रासयोः । यथा वा ।
“कुरवर्का रवकारणतां ययुः” इत्यत्र रवका रवका इत्येकं
वकारं वकार इत्येकमिति यमकयोः । यथा वा ।

“अहिमप्यधोदरसीएसु पद्मिन्सामादएसु दिवसेषु ।
मोहद्वयसंहरिभगीश्राणं णञ्चिन्नं मोरविंदाणम्” (१) ॥ (भ)

अत्र “पद्मिन्सामादएसु” इत्येकाग्र्ये पथिकश्यामायिते-
त्युपमा । पथिकसामाजिकेषु इति रूपकं प्रविष्टम् ।

श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसूनु-
श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रबन्धम् ।
साहित्यदर्पणममं सुधियो विलोक्य
साहित्यदत्त्वमखिलं सुखमेव वित्त ॥

(१) अभिनवपयोदरसितेषु पथिकश्यामायितेषु दिवसेषु ।

मङ्गलित प्रसारितयोवाचां नृत्यं मयूरहन्दानाम् ॥ इति सं०

धनः धानन्दः स्फुरति उदेतीत्यर्थः । अन्धोदृष्टे इव दृष्टौ यस्याः तथाभूतायाः
अस्मात्सुरीमाद्यं यथा तथा उदञ्चद्वयां स्फोटितां गच्छद्व्यां कृपककसाभ्यां
निर्मितं छिन्ना वसनं यत्र तादृशः परीरन्धारभः आलिङ्गनव्यापारः स इव
अविता तत्र किमानन्दो भवितेति न जाने इति भावः । शिखरिणीकृतम् ।

(भ) अभिनवमिति । अभिनवं वशीदानं मेधानां रसितं गर्जितं येषु
तथोक्तं पथिकाः श्यामायिताः विद्वद्विद्वन्मणिना इव आचरन्तः येषु
हृदयेषु दिवसेषु वर्षासु इत्यर्थः प्रसारिता विस्फारिता योवा वैः तेषां मयूर-

यावत्प्रसवेन्दुनिभानना श्रीनारायणस्याङ्गमलङ्करोति ।

तावन्मनः सम्प्रदयन् कवीनामेव प्रबन्धः प्रथितोऽस्तु लोके ॥

इति साहित्यदर्पणे दशमः परिच्छेदः समाप्तः ।

समाप्तश्चेदं साहित्यदर्पणम् ।

इत्यानां कृतं महति उत्कर्षावति इत्यर्थः । कवरा पथिकेति सम्बोधनं व्यास
चित्तपु मीमेति भावः । दिवसेषु इत्यस्य विशेषणमिति च बोध्यम् ।

इति श्रीबीरानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता व्याख्या समाप्ता ।

